

કુંજ્ઞંડનો
અર્વાચીન ઇતિહાસ



ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૯૩૪૧૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ દંડિનૅંડગો શત્તીયાન
દાતિદાસ

વિષય મર : ૮૪૩ : તર : ૧ : ૫૨૫

ઇંગ્લેંડનો અર્વાચીન ઇતિહાસ

(૧૪૮૫-૧૯૨૫)

ઇંગ્લેંડનો અર્વાચીન ઇતિહાસ (૧૪૮૫-૧૯૨૫)

કર્તા

પરશુરામ હરિ ઓર્વે, એમ. એ.
યુરોપનો અર્વાચીન ઇતિહાસ, જર્મન કારસ્થાનનું ઉચ્ચાટન,
ગ્રેન રરિકન, પ્રત્યાદિના કર્તા

ભાષાન્તર કર્તા

નંદમુખરામ હરિરત્નરામ મહેતા,
મદદનીશ શિક્ષક, ગોકળદાસ તેજપાળ હાઈ સ્કૂલ, મુખર્ષ.

મકમિલન અને કંપની લિમિટેડ.

મુખર્ષ

સર્વ હક સ્વાધીન

૧૯૨૬

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
સંગ્રહ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
૧૩૧૧૬

Printed by V. P. Pendherkar, at the Tutorial Press,
211a, Girgaum Back Road, Bombay and published by F. E. Francis,
for Macmillan & Co., Ltd., Fort, Bombay

પ્રસ્તાવના

પ્રજ્ઞશિક્ષણના કામમાં ઇતિહાસનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે હવે કોઇને કહેવાની જરૂર નથી. ખરો ઇતિહાસ કેને કહેવો, ભુતકાળમાં બનેલા બનાવોનું ફક્ત કાળાનુક્રમે વર્ણન આપવું તેજ ઇતિહાસ, કે તેમાં સામાજિક સ્થિતિ અને સામાજિક વિષયોની પણ ચર્ચા હોવી જોઇએ, ઇત્યાદિ વિવાદસ્પદ પ્રશ્નો બાબુએ મૂકીએ તો એટલું તો નક્કીપણે કહી શકાય કે જેમ એક મનુષ્ય ભુતકાળના અનુભવ ઉપરથી ઘડેલા ઇર્ષ ભવિષ્યના વહેવારમાં શાણપણ વાપરતાં શીખે છે, તેમ એક સુશિક્ષિત પ્રજાને પોતાનો કે પારકાનો ઇતિહાસ બોધદાયક કે માર્ગદર્શક હોય છે એ વિષે કાંઈ શંકા નથી. તેથીજ માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષણક્રમમાં ઇતિહાસને અવશ્યસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, અને તે સર્વથા યોગ્યજ છે.

આજ વર્ષે થયાં આપણી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને હિંદુસ્થાનનો તેમજ ઇંગ્લેંડનો ઇતિહાસ શીખવવામાં આવે છે, તોપણ તેમાંથી જેટલો મળવો જોઇએ તેટલો ફાયદો વિદ્યાર્થીઓને મળ્યો નથી. તેનાં કારણ અનેક છે. એક તો એ કે હિંદુસ્થાનનો વિશ્વાસપાત્ર ઇતિહાસ રચાયો નહોતો, અને જોકે કેટલાક મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળના સંશોધકોના પ્રયાસથી એ વિષયમાં ઘણી પ્રગતિ કરવામાં આવી છે, તોપણ ઉપરોક્ત ખામી હજીસુધી સર્વાંશે દૂર થઈ શકી નથી. બીજું કારણ એ છે કે ઇતિહાસનું અધ્યયન અંગ્રેજી એટલે પરભાષામાં કરવું પડે છે. ઇતિહાસના વિષય ઉપર અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા તો ઘણી મોટી છે, પણ તે આપણી શાળાઓમાં શીખતા વિદ્યાર્થીઓને હોય કે નહોય તે સરખુંજ છે, કારણ કે તેમાંથી ઇતિહાસ શીખતાં વિદ્યાર્થીઓને ઘણા પરિશ્રમ લેવો પડે છે. માટેજ એ મુશ્કેલી જોઈ ઘણા વિદ્વાન સાક્ષરોએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ

નામેલી 'યુનિવર્સિટી રીફોર્મ્સ કમિટી' ની સમક્ષ પોતાની સાક્ષીમાં ઇતિહાસના વિષયનું શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારા આપવાના પ્રશ્નને સંમતિ આપી હતી. અને તે ઉપરથી રીફોર્મ્સ કમિટીએ પોતાના રીપોર્ટમાં ઇતિહાસનું શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારા આપવા તરફ પોતાનો મત આપ્યો હતો. અને સારે નસીબે મુખ્ય યુનિવર્સિટીની સીનેટે પોતાનું આગમનું ધોરણ બદલીને 'સ્કૂલ લીવીંગ' પરીક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસના વિષયના પ્રશ્નોના ઉત્તર માતૃભાષામાં લખવાની પરવાનગી આપી છે, અતે સીનેટના એ ડરાવને સરકારે મંજૂરી આપી છે. તેથી આશા રહે છે કે હાલની સ્થિતિમાં જલદી સુધારો થઈ ઇતિહાસના વિષયનું અધ્યયન વિદ્યાર્થીઓ અધિક ઉત્સુકતાથી કરશે.

હિંદુસ્થાનની હાલની પરિસ્થિતિમાં ઇંગ્લેંડના ઇતિહાસનું જ્ઞાન હોવું એ ઘણું આવશ્યક છે. જગતમાં ઘણાખરા મુખ્ય મુખ્ય દેશોની રાજ્ય-ઘટના અને પ્રતિનિધિતત્વવાળી સંસ્થાઓ ઇંગ્લેંડની પાર્લમેન્ટના ધોરણ ઉપર પોતાની સ્થિતિને અનુરૂપ થોડા ઘણા જરૂરી ફેરફાર કરી સ્થાપિત કરવામાં આવી છે; અને હિંદુસ્થાનમાં પણ ઇંગ્લેંડનાજ ધોરણ ઉપર પ્રતિનિધિતત્વવાળી સંસ્થા અને જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપન કરવાની શરૂઆત થઈ છે. ત્યારે એ સંજોગોમાં ઇંગ્લેંડના ઇતિહાસ અને ત્યાંની રાજ્યઘટનાની ઉત્ક્રાંતિનું વૃત્તાંત પ્રત્યેક સુશિક્ષિત ગૃહસ્થના અવલોકનમાં આવે એ ઈર્ષ્ય છે. ઇંગ્લેંડના ઇતિહાસપર અંગ્રેજી ભાષામાં અનેક ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથો રચાયા છે. પણ તે પ્રત્યક્ષ વાચવા વિદ્યાર્થીઓ અને સામાન્ય વાચક વર્ગને માટે શક્ય નથી. તેથી ઇંગ્લેંડના ઇતિહાસપર એકાદ પુસ્તક મરાઠી ભાષામાં લખાય તો તે સામાન્ય વાચક વર્ગને અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય એમ લાગવાથી મેં આ પુસ્તક લખી પ્રસિધ્ધ કરવાની હિંમત કરી છે. તેમજ મુખ્ય અને ગુજરાતની હાઈસ્કૂલોમાં શીખતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ પણ આ પુસ્તકનો લાભ લઈ શકે એ હેતુથી મુખ્યની ગોઠવણદાસ તેજપાલ હાઈસ્કૂલના મદદનીશ શિક્ષક રા. એન. એચ. મહેતાની પાસે મેં મારા મરાઠી પુસ્તકનું આ ગુજરાતી ભાષાન્તર કરાવ્યું છે. મારો આ પ્રયત્ન વાચક વર્ગને પસંદ પડશે એવી આશા છે.

આ ભાષાન્તર તૈયાર થઈ રહ્યા પછી સ્કૂલ લીવીંગ પરીક્ષા માટે નક્કી થયેલા ઇંગ્લેંડના ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમમાં થોડો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. એ નવીન અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે “ધાર્મિક સુધારાની ચળવળ, ઇંગ્લેંડનું સમુદ્રપર ઉપરીપાણું, ટ્યૂડરવંશના રાજ્યકર્તાઓની અનિયંત્રિત સત્તા, સ્ટુઅર્ટવંશની કારકીર્દીમાં રાજ્ય અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે કલહ, ઇંગ્લેંડમાં ૧૬૮૮ની સાલમાં થયેલી રાજ્યક્રાંતિ, અને તેથી ઇંગ્લેંડની રાજ્યઘટનામાં થયેલો ફેરફાર, હેનોવરવંશની કારકીર્દીમાં (૧૮૦૦ સુધી) પાર્લમેન્ટની ચટની અને સત્તાની વૃદ્ધિ, અને ઇંગ્લેંડનો યુરોપનાં મોટાં મોટાં રાજ્યો સાથેનો સંબંધ,” એ બાબતો ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવાનું છે. તેજ પ્રમાણે ઇંગ્લેંડની રાજ્યઘટનાની ઉત્ક્રાંતિ, રાજ્ય, આમની સભા અને ઉમરાવોની સભા, એ બધા વચ્ચેનો પરસ્પર સંબંધ, ઇંગ્લેંડની હાલની રાજ્યઘટના અને કૅબિનેટ પદ્ધતિની ઉત્ક્રાંતિ વિગેરે બાબતોની માહિતી વિદ્યાર્થીઓએ મેળવવાની છે. ત્યારે ઉપજી બધી બાબતો સંબંધી માહિતી મેળવવામાં આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી થશે એવો ભરોસો રાખવામાં આવે છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં ઇંગ્લેંડના ઇતિહાસ ઉપર ઘણા ઉત્તમ ગ્રંથો લખાયા છે, તે પૈકી વિશેષ કરીને ટાઉટ, મેરિઅટ, ઓમન, હેસલ, વોર્નર, માર્ટિન, ટૅસવેલ, લૅંગમેડ, ગ્રીન, ઇગર્ટન, કીથ, વિગેરે વિદ્વાન લેખકોના ગ્રંથોનો આ પુસ્તક લખવામાં મેં ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે તે બદલ હું તેમનો અત્યંત ઋણી છું. આ પુસ્તકમાં આવેલાં ઇંગ્લિશ, જર્મન, ફ્રેન્ચ, વિગેરે યુરોપી ભાષાનાં વિશેષ નામોના ઉચ્ચાર વેળા-સ્થરના શબ્દકોશમાં આપેલા ઉચ્ચાર પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તક રચવામાં મુંબઈની સેકન્ડરી ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રો. વી. પી. બોહીલ, એમ.એ., એસ.ટી.સી.ડી., અને પ્રો. એ. એમ. મોદી, એમ.એ., એસ.ટી.સી.ડી., મારા મિત્ર ફરગ્યુસન કૉલેજના ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર રા. રા. ડી. જી. કર્વે, એમ.એ., અને નાશિક લાઇ સ્કૂલના શિક્ષક રા. રા. જી. ખી. ગાનુ, બી.એ., એઓએ જે ઉપયોગી સૂચનાઓ મને કરી છે તે માટે હું તેમનો અત્યંત આભારી છું.

મુંબઈની ગોકુળદાસ તેજપાળ હાઈ સ્કૂલના 'શિક્ષક રા. રા. એન. એચ. મહેતાએ મારા મરાઠી પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરી આપ્યું છે, તેમનો પણ હું આભાર માનું છું. મુંબઈની મેક્મિલન કંપનીએ ચિત્રોના પ્લૉકો આપી આ પુસ્તક સચિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તે માટે તેમનો હું આભાર માનું છું. તેમજ પુણાના બાલોદ્યાન પ્રેસના માલીક રા. સહસ્ત્રલુધ્ધેએ આ પુસ્તક માટે નકશાઓના પ્લૉકો તૈયાર કરાવી આપ્યા તે માટે તેમનો પણ હું આભારી છું.

આંબરાઈ કંપ,
ડેક્કન જમખાના
પોસ્ટઓફિસ,
પુણા, તા. ૨૦ જૂન ૧૯૨૬

પરશુરામ હરિ બવે

અનુક્રમણિકા

	પાનું
સાલવાર અગત્યની ખીના	૯
૧૭૨૧ પછીનાં પ્રધાનમંડળ	૧૩
નકશા	
પ્રકરણ ૧ હું—વિષય પ્રવેશ.	૧
„ ૨જું—૭મો હેન્ડરી ૧૪૮૫થી ૧૫૦૬. ...	૧૬
„ ૩જું—૮મો હેન્ડરી ૧૫૦૬થી ૧૫૪૭. ...	૨૬
„ ૪જું—૬ઠ્ઠો એડવર્ડ ૧૫૪૭થી ૧૫૫૩. ...	૪૯
„ ૫જું—મેરી ૧૫૫૩થી ૧૫૫૮. ...	૫૬
„ ૬જું—ઇલિઝાબેથ ૧૫૫૮થી ૧૬૦૩. ...	૬૧
„ ૭જું—ટયૂડર વંશના અમલ દરમ્યાન ઇંગ્લેંડ ૧૪૮૫થી ૧૬૦૩.	૮૪
„ ૮જું—૧લો જેમ્સ ૧૬૦૩થી ૧૬૨૫. ...	૯૫
„ ૯જું—૧લો ચાર્લ્સ ૧૬૨૫થી ૧૬૪૯. ...	૧૦૬
„ ૧૦જું—ઇંગ્લેંડમાં લોકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની સ્થાપના અને ફ્રાન્સેલ ૧૬૪૯થી ૧૬૬૦.	૧૨૮
„ ૧૧જું—૧૬મા અને ૧૭મા સૈકામાં ઇંગ્લેંડનો વેપાર સંસ્થાનો અને તાબાનો મુલક.	૧૩૭
„ ૧૨જું—૨જો ચાર્લ્સ ૧૬૬૦થી ૧૬૮૫. ...	૧૫૩
„ ૧૩જું—૨જો જેમ્સ ૧૬૮૫થી ૧૬૮૮. ...	૧૬૮
„ ૧૪જું—૩જો વિલિઅમ અને મેરી, ૧૬૮૯થી ૧૭૦૨.	૧૭૬
„ ૧૫જું—અંન ૧૭૦૨થી ૧૭૧૪. ...	૧૯૦
„ ૧૬જું—ઇંગ્લેંડના રાજ્યવંધારણની ઉત્ક્રાંતિ ૧૦૬૬થી ૧૭૧૪.	૨૦૨
„ ૧૭જું—૧લો જ્યોર્જ ૧૭૧૪થી ૧૭૨૭. ...	૨૧૯

પ્રકરણ ૧૮મું—૨જો જ્યોર્જ ૧૭૨૭થી ૧૭૬૦. ...	પાનુ ૨૨૬
„ ૧૯મું—ટયૂડર અને સ્ટુઅર્ટ વખતનું આયર્લેન્ડ— ૧૮મા સૈકાનું આયર્લેન્ડ ૧૬૮૯-૧૮૩૨.	૨૪૭
„ ૨૦મું—૧૮મા સૈકામાં ઇંગ્લેન્ડના સંસ્થાનો, તાબાના મુલકો અને વેપાર.	૨૫૧
„ ૨૧મું—૩જો જ્યોર્જ વખતનું ઇંગ્લેન્ડ. પૂર્વાર્ધ ૧૭૬૦-૧૭૮૯.	૨૬૪
„ ૨૨મું—૩જો જ્યોર્જ—નેપોલીઅન સાથે લડાઈ ઉત્તરાર્ધ ૧૭૮૯થી ૧૮૨૦.	૨૮૨
„ ૨૩મું—ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદુસ્થાન ૧૭૫૭થી ૧૮૨૦.	૩૧૪
„ ૨૪મું—ઇંગ્લેન્ડ અને બ્રિટિશ સંસ્થાનો. કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલીઆ, ન્યૂઝીલેન્ડ અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ૧૭૬૩થી ૧૮૦૦.	૩૨૬
„ ૨૫મું—ઇંગ્લેન્ડ અને બ્રિટિશ સંસ્થાનો (દક્ષિણ આફ્રિકા) ૧૮૦૬થી ૧૮૧૦.	૩૩૭
„ ૨૬મું—૪થો જ્યોર્જ ૧૮૨૦થી ૧૮૩૦. ...	૩૪૮
„ ૨૭મું—૪થો વિલિઅમ ૧૮૩૦થી ૧૮૩૭. ...	૩૫૫
„ ૨૮મું—વિક્ટોરીઆ રાણીના વખતનું ઇંગ્લેન્ડ ૧૮૩૭થી ૧૮૦૧.	૩૬૨
„ ૨૯મું—ઇંગ્લેન્ડની પરદેશી રાજ્યનીતિ અને લડાઈઓ ૧૮૧૫થી ૧૮૦૧.	૩૮૨
„ ૩૦મું—૧૯મા અને ૨૦મા સૈકાનું આયર્લેન્ડ ૧૮૧૫થી ૧૮૨૪.	૪૦૦
„ ૩૧મું—ઇંગ્લેન્ડની રાજ્યઘટનાનો વિકાસ ૧૭૧૪થી ૧૮૨૫.	૪૦૮
„ ૩૨મું—૭મો એડવર્ડ ૧૮૦૧થી ૧૮૧૦. ...	૪૨૩
„ ૩૩મું—૫મો જ્યોર્જ અને મહાયુધ્ધ ૧૮૧૦૫થી.	૪૩૧
„ ૩૪મું—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની રાજ્યવ્યવસ્થા. ...	૪૫૪

ઇંગ્લેંડનો અર્વાચીન ઇતિહાસ

મહત્વની ળીનાઓની સાલ

ઇ. સ. પૂર્વે. ૫૫	સીઝરની ઇંગ્લેંડપર સ્વારી
ઇ. સ. ૪૧૦	ઇંગ્લેંડમાંથી રોમન સૈન્યો પાછાં ગયાં
„ ૫૯૭	ઇંગ્લેંડમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપના
„ ૧૦૬૬	ઇંગ્લેંડમાં નોર્મન વંશની સ્થાપના
„ ૧૨૧૫	મૅગના ચાર્ટાપર જૅનની સહી
„ ૧૨૯૫	પહેલી સંપૂર્ણ પાર્લમેન્ટ
„ ૧૪૫૫	ગુલાબના વિગ્રહોની શરૂઆત
„ ૧૪૮૫	માર્કેટ ઑફસ્વર્થની લડાઈ-ટયૂડર વંશની સ્થાપના
„ ૧૪૯૨	કોલમ્બસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો
„ ૧૪૯૪	પોપનિંગ્સનો કાયદો
„ ૧૫૩૪	અંકટ ઑફ સુપ્રીમસી-સર્વોપરીપણાનો કાયદો
„ ૧૫૪૯	સામાન્ય પ્રાર્થનાનું ૧૬૯ પુસ્તક તૈયાર થયું
„ ૧૫૫૯	અંકટ ઑફ યુનિફોર્મિટી અને ૨જે અંકટ ઑફ સુપ્રીમસી
„ ૧૫૭૦	પોપ પમા પાયસે ઇલિઝાબેથને ધર્મ- બહિષ્કૃત કરી
„ ૧૫૮૭	સ્કોટલેંડની રાણી મેરીને ફ્રાંસી દેવામાં આવી
„ ૧૫૮૮	સ્પેનના અજબ્ય અરમારનો પરાજય
„ ૧૬૦૦	ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના
„ ૧૬૦૨	ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીઓનું એકીકરણ
„ ૧૬૨૦	ન્યૂ ઇંગ્લેંડ સંસ્થાનની સ્થાપના
„ ૧૬૨૮	પિટિશન ઑફ રાઇટ્સ નામનો કાયદો થયો
„ ૧૬૩૭	શિપમની-નોટાકાર
„ ૧૬૩૮	જૅન હેમ્પડનનો મુકદ્દમે

ઈ. સ. ૧૬૪૦	લૉગ પાર્લમેન્ટની બેઠકની શરૂઆત
„ ૧૬૪૨-૧૬૪૯	૧લા ચાર્લ્સ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે યુધ્ધ
„ ૧૬૫૧	નૌકાયાનનો કાયદો (Navigation Act)
„ ૧૬૫૨-૧૬૫૪	૧લો ૩૨ વિગ્રહ
„ ૧૬૬૦	૨જો નૌકાયાનનો કાયદો, ચાર્લ્સ ખીજાના વખતમાં
„ ૧૬૬૫-૧૬૬૭	૨જો ૩૨ વિગ્રહ
„ ૧૬૬૭	બ્રેડની સંધિ
„ ૧૬૭૦	ડોવરની ગુપ્ત સંધિ
„ ૧૬૭૩	ટેસ્ટ ઍક્ટ કાયદો પસાર થયો.
„ ૧૬૭૯	હેબીઅસ કોર્પસ ઍક્ટ પસાર થયો.
„ ૧૬૮૮	ઑરેન્જનો વિલિઅમ ઇંગ્લેંડ આવ્યો
„ ૧૬૮૮	૨જો જોર્જસ રાજપાટ છોડી ઇંગ્લેંડમાંથી નાસી ગયો
„ ૧૬૮૮	ઇંગ્લેંડમાં રાજ્યક્રાંતિ
„ ૧૬૮૯	બિલ ઑફ રાઇટ્સ કાયદો પસાર થયો.
„ ૧૬૯૪	બેંક ઑફ ઇંગ્લેંડની સ્થાપના
„ ૧૬૯૪	ટ્રાઇનીઅલ ઍક્ટ કાયદો થયો
„ ૧૭૦૦	સ્પેનનો રાજા ૨જો ચાર્લ્સ મરણ પામ્યો
„ ૧૭૦૧	ઍક્ટ ઑફ સેટલમેન્ટ પસાર થયો
„ ૧૭૦૨-૧૭૧૩	સ્પેનની ગાદીના વારસાનું યુધ્ધ
„ ૧૭૦૭	ઇંગ્લેંડ અને સ્કોટલેંડની સંયુક્ત પાર્લમેન્ટ
„ ૧૭૧૩	યુટ્રેચની સંધિ
„ ૧૭૧૬	સેપ્ટીનીઅલ કાયદો થયો
„ ૧૭૨૧-૧૭૪૨	૧લા મુખ્ય પ્રધાન વૉલપોલની કારકીર્દી
„ ૧૭૪૦-૧૭૪૮	ઑસ્ટ્રિયાની ગાદીના વારસાનો વિગ્રહ
„ ૧૭૫૬-૧૭૬૩	સપ્તવાર્ષિક યુધ્ધ
„ ૧૭૭૩	રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટ પસાર થયો
„ ૧૭૭૫-૧૭૮૩	અમેરિકન સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતાની લડાઈ

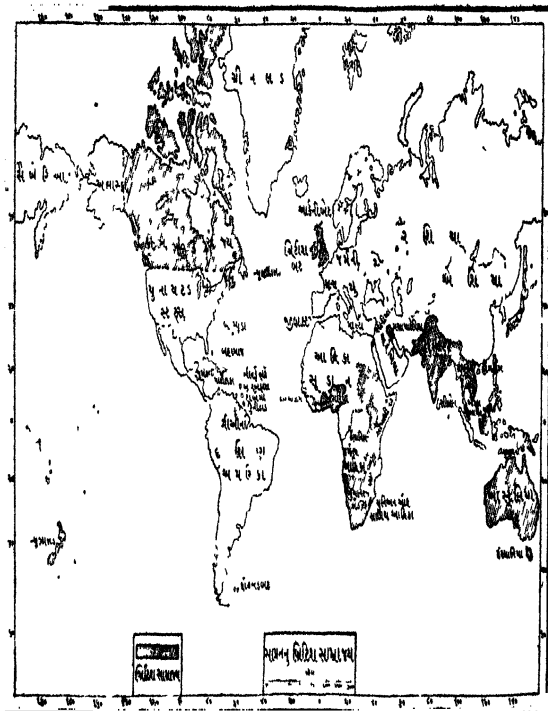
ઈ. સ. ૧૭૮૪	પિટનું હિંદુસ્થાન વિષે બિલ
„ ૧૭૮૯	ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ
„ ૧૭૯૧	પિટનો કૅનેડાની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે કાયદો
„ ૧૭૯૩-૧૮૦૨	નેપોલીઅન સાથે યુધ્ધ
„ ૧૮૦૦	ઈંગ્લિશ અને આઇરિશ સંયુક્ત પાર્લિમેન્ટ
„ ૧૮૦૨-૧૮૧૫	નેપોલીઅન સાથે યુધ્ધ
„ ૧૮૦૭	બ્રિટિશ રાજ્યમાં ગુલામના વેપારની બંધી
„ ૧૮૧૫	વોટરલૂની લડાઈ
„ ૧૮૨૯	આયર્લેન્ડમાં રોમન કથોલિકોને રાજ્યદ્વારી છૂટ
„ ૧૮૩૨	પાર્લિમેન્ટના સુધારાનો ૧લો કાયદો
„ ૧૮૩૩	બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ગુલામગીરીની બંધી
„ ૧૮૩૮	કૅનેડાની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે ડરહામનો રીપોર્ટ
„ ૧૮૪૬	અનાજપરનો કર રદ
„ ૧૮૫૦-૧૮૫૫	આસ્ટ્રેલીઆના સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય મળ્યું
„ ૧૮૫૨	ન્યુઝીલેન્ડને સ્વરાજ્ય
„ ૧૮૫૪-૧૮૫૬	ક્રીમીઆની લડાઈ
„ ૧૮૫૬	પેરિસની સંધિ
„ ૧૮૫૮	હિંદુસ્થાનનો કારભાર બ્રિટિશ સરકારે પોતાના હાથમાં લીધો. વિક્ટોરીઆ રાણીનો દહેરો
„ ૧૮૬૭	બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટના સુધારાનો ૨જો કાયદો
„ ૧૮૬૭	કૅનેડાના સંસ્થાનોનું એકીકરણ અને ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થાનો કાયદો
„ ૧૮૭૦	ફ્રેન્ચ-જર્મન વિગ્રહ
„ ૧૮૭૮	બર્લિનનું તહનામું
„ ૧૮૮૪-૧૮૮૫	બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટના સુધારાનો ૩જો કાયદો
„ ૧૮૮૫	હિંદી રાષ્ટ્રીય સભાની સ્થાપના. Indian National Congress

ધ. સ.	૧૮૯૯-૧૯૦૨	હિટન-બોર વિગ્રહ
,,	૧૯૦૦	સંયુક્ત ઑસ્ટ્રેલીઆની સ્થાપના
,,	૧૯૦૪-૧૯૦૫	રૂસો-ગ્ગપાની વિગ્રહ
,,	૧૯૧૦	સંયુક્ત દક્ષિણ આફ્રિકા
,,	૧૯૧૧	પાર્લમેન્ટરી ઍક્ટ-ઉમરાવની સલાની સત્તા મર્યાદિત થઈ. પાર્લમેન્ટ માટે ૫ વર્ષનો કાયદો
,,	૧૯૧૪-૧૯૧૮	મહાયુધ્ધ
,,	૧૯૧૬-૧૯૨૨	લોઈડ જર્થોર્જનું મિશ્ર પ્રધાનમંડળ
,,	૧૯૧૮	ઇંગ્લેન્ડમાં મતાધિકારનો વિસ્તાર
,,	૧૯૧૯	હિંદુસ્થાનની રાજ્યઘટનામાં સુધારાનો કાયદો
,,	૧૯૧૯	વરસેલ્સની સંધિ
,,	૧૯૨૦	આયર્લેન્ડના બે વિભાગ-ઉત્તર અને દક્ષિણ
,,	૧૯૨૨	આઈરિશ ફ્રી સ્ટેટ ઍક્ટ પાસ થયો
,,	૧૯૨૪	રૂમ્સે મેક્ડોનાલ્ડનું ૧જું મજૂર પ્રધાનમંડળ
,,	૧૯૨૪	બોલ્ડવિનનું કૉન્ઝરવેટિવ પ્રધાનમંડળ

૧૭૨૧ પછીનાં પ્રધાનમંડળો

૧૭૨૧-૧૭૪૨	વૉલ્ફપોલનું	પ્રધાનમંડળ (વિહગ)
૧૭૪૨-૧૭૪૪	કાર્ટરેટનું	પ્રધાનમંડળ (વિહગ)
૧૭૪૪-૧૭૫૪	પેલહેમનું	પ્રધાનમંડળ (વિહગ)
૧૭૫૪-૧૭૫૬	ન્યૂકેસલનું	પ્રધાનમંડળ (વિહગ)
૧૭૫૬-૧૭૫૭	ડેવનશાયરનું	પ્રધાનમંડળ (વિહગ)
૧૭૫૭-૧૭૬૧	પિટ અને ન્યૂકેસલનું	પ્રધાનમંડળ (વિહગ)
૧૭૬૧-૧૭૬૩	બ્યૂટનું મિત્ર	„ (વિહગ અને ટોરી)
૧૭૬૩-૧૭૬૫	ગ્રેનવિલનું	„ (વિહગ)
૧૭૬૫-૧૭૬૬	રૉકિંગહૅમનું	„ „
૧૭૬૬-૧૭૬૮	પિટ-ચૅમ્બનું	„ (મિત્ર)
૧૭૬૮-૧૭૭૦	ગ્રેફ્ટનનું	„ „
૧૭૭૦-૧૭૮૨	નોર્થનું	„ (ટોરી)
૧૭૮૨	રૉકિંગહૅમનું ૨ જી	„ (વિહગ)
૧૭૮૨-૧૭૮૩	શૅલબર્નનું	„ (મિત્ર)
૧૭૮૩	ફૉક્સ અને નોર્થનું	„ „
૧૭૮૩-૧૮૦૧	નાના પિટનું	„ (ટોરી)
૧૮૦૧-૧૮૦૪	એડિંગ્ટનનું	„ „
૧૮૦૪-૧૮૦૬	નાના પિટનું ૨ જી	„ „
૧૮૦૬-૧૮૦૭	બધા પક્ષોનું	„ (મિત્ર)
૧૭૦૭-૧૮૦૯	પોર્ટલૅન્ડનું	„ (ટોરી)
૧૮૦૯-૧૮૧૨	પરસીવલનું	„ „
૧૮૧૨-૧૮૨૭	લિવરપૂલનું	„ „
૧૮૨૭	કેનિંગનું	„ „
૧૮૨૭	ગ્રામરિચનું	„ „
૧૮૨૮-૧૮૩૦	વેલિંગ્ટનનું	„ „
૧૮૩૦-૧૮૩૪	ગ્રેનું	„ (વિહગ)

૧૮૩૪-૧૮૩૫	પીલનું	„	(કૉ-ઝરવેટિવ)
૧૮૩૫-૧૮૪૧	મેલબર્નનું	„	(બિશ્વ)
૧૮૪૧-૧૮૪૬	પીલનું	„	(કૉ-ઝરવેટિવ)
૧૮૪૬-૧૮૫૨	રસેલનું	„	(લિબરલ)
૧૮૫૨	ડર્બી અને ડીઝરાયલીનું	„	(કૉ-ઝરવેટિવ)
૧૮૫૨-૧૮૫૫	અંબર્ડીનનું	„	(મિશ્ર)
૧૮૫૫-૧૮૫૮	પામસ્ટનનું	„	(લિબરલ)
૧૮૫૮-૧૮૫૯	ડર્બી-ડીઝરાયલીનું ૨ જી	„	(કૉ-ઝરવેટિવ)
૧૮૫૯-૧૮૬૫	પામસ્ટનનું ૨ જી	„	(લિબરલ)
૧૮૬૫-૧૮૬૬	રસેલનું	„	„
૧૮૬૬-૧૮૬૮	ડર્બી-ડીઝરાયલીનું ૩ જી	„	(કૉ-ઝરવેટિવ)
૧૮૬૮-૧૮૭૪	ગ્લેસ્ટનનું ૧ જી	„	(લિબરલ)
૧૮૭૪-૧૮૮૦	ડીઝરાયલીનું	„	(કૉ-ઝરવેટિવ)
૧૮૮૦-૧૮૮૫	ગ્લેસ્ટનનું ૨ જી	„	(લિબરલ)
૧૮૮૫-૧૮૮૬	સૉલ્સબરી	„	(કૉ-ઝરવેટિવ)
૧૮૮૬	ગ્લેસ્ટનનું ૩ જી	„	(લિબરલ)
૧૮૮૬-૧૮૯૨	સૉલ્સબરીનું ૧ જી	„	(યુનિઅનિસ્ટ)
૧૮૯૨-૧૮૯૪	ગ્લેસ્ટનનું ૪ થું	„	(લિબરલ)
૧૮૯૪-૧૮૯૫	રોઝબરીનું	„	„
૧૮૯૫-૧૯૦૨	સૉલ્સબરીનું ૨ જી	„	(યુનિઅનિસ્ટ)
૧૯૦૨-૧૯૦૫	બાલફોર્ડનું	„	„
૧૯૦૫-૧૯૦૮	કેમ્પબેલ બેનરમેનનું	„	(લિબરલ)
૧૯૦૮-૧૯૧૫	અંસકિવથનું	„	„
૧૯૧૫-૧૯૧૬	અંસકિવથનું	„	(મિશ્ર)
૧૯૧૬-૧૯૨૨	લોર્ડિ બ્યોર્જનું	„	„
૧૯૨૨-૧૯૨૩	બોનર લોર્ડનું	„	(કૉ-ઝરવેટિવ)
૧૯૨૩-૧૯૨૪	બોલ્ડવિનનું	„	„
૧૯૨૪	બનેવારીથી અક્રોબર-એકડોનલ્ડનું	„	(મજૂર)
૧૯૨૪	નવેબરથી-બોલ્ડવિનનું ૨ જી	„	(કૉ-ઝરવેટિવ)





ઈંગ્લેંડનો અર્વાચીન ઇતિહાસ

પ્રકરણ ૧ લું

વિષય પ્રવેશ

ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫, બુલીઅસ સીઝરની ઈંગ્લેંડ પર સ્વારી.—
ઇ. સ. ૪૧૦, ઈંગ્લેંડમાંથી રોમન સૈન્યનું પાછું ફરવું.—ઇ. સ. ૪૪૯,
ઐંગલ, સેક્સન, જ્યુટ વગેરે લોકો ઈંગ્લેંડ પર સ્વારી કરવા લાગ્યા.—
ઇ. સ. ૫૯૭, ઈંગ્લેંડમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચારનું શરૂ થવું.—ઇ. સ.
૮૩૩, ડેન લોકોની ઈંગ્લેંડ પર સ્વારી.—ઇ. સ. ૧૦૬૬, નોર્મેન લોકોનું
ઈંગ્લેંડ જીતી લેવું.—ઇ. સ. ૧૨૧૫, મેંના ચાટૌ નામની રાજ્યદારી
સનદ પ્રજાએ રાજા પાસેથી મેળવી.—ઇ. સ. ૧૨૯૫, હાલના જેવી
સંપૂર્ણ પાર્લિમેન્ટની પ્રથમ સ્થાપના.—ઇ. સ. ૧૩૩૮, શતવાર્ષિક વિગ્રહની
શરૂઆત.—ઇ. સ. ૧૪૫૫, ગુલાબના વિગ્રહોની શરૂઆત.—ઇ. સ.
૧૪૮૫, ટ્યુડર વંશની સ્થાપના.

પ્રાચીન, મધ્ય અને અર્વાચીન યુગો એવી ત્રણ પ્રકારના ઇતિહાસના વિભાગ કરવાની પૃથા ચાલે છે. ઇતિહાસકારોએ ઈંગ્લેંડના ઇતિહાસના ત્રણ એવા ત્રણ પ્રકારના વિભાગ પાડ્યા છે. ઇ. સ.ના પંદરમા સૈકાને અંતે ઈંગ્લેંડમાં આંતર મુલ્કી વિગ્રહોની સમાપ્તિ થઈ અને ટ્યુડર વંશની આપઅખત્યારી સત્તાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી ઈંગ્લેંડના અર્વાચીન ઇતિહાસની શરૂઆત થાય છે. એજ અરસામાં

યુરોપનાં મોટાં મોટાં રાજ્યોમાં ગ્રીસ અને રોમની વિદ્વાદગ્ધાનું પુનર-જન્મવન થઈ લેકોના આચારવિચાર, ધર્મવિચાર અને નીતિરીતિમાં એક મહાન પલટો થવા લાગ્યો. આ નવીન વિચારક્રાન્તિની અસર ઇંગ્લેન્ડ પર પણ થવા વગર રહી નહિ. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આંતર મુઠ્ઠી વિગ્રહો અંધ થયા, ટયૂડર વંશની સ્થાપના થઈ, આપઅખત્યારી રાજ્યસત્તા રાજ્યોના હાથમાં આવી, નવીન વિચારક્રાન્તિએ ઇંગ્લેન્ડના લોકોના આચારવિચાર, ધર્મ અને નીતિરીતિમાં જખરદસ્ત ફેરફાર કર્યો, એ આખો ધ્યાનમાં લઈ ઇંગ્લેન્ડના અર્વાચીન ઇતિહાસનો આરંભ ટયૂડર વંશની સ્થાપનાથી કરીએ તેમાં કંઈ ખોટું નથી. માટે આ પુસ્તકમાં ઇંગ્લેન્ડનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ટયૂડર વંશથી આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ઇંગ્લેન્ડનો અર્વાચીન ઇતિહાસ આપનાં પહેલાં ટયૂડર વંશની સ્થાપના પૂર્વેના ઇતિહાસનો ટુંકા સાર અત્રે આપવા યોજ્યો છે.

ખ્રિસ્તના મુળ રહેવાસી—આજથી એ હજાર વર્ષ ઉપર ઇંગ્લેન્ડ એક અપ્રસિદ્ધ દેશ હતો. ત્યાં ખ્રિસ્ત નામની જાનના લોક રહેતા હતા. એ લોકોને સુધારાની ગંધ પણ લાગી નહોતી. તેઓના આચારવિચાર અને રહેણીકરણી તદ્દન જંગલી હતાં. દેશ નાનાં નાનાં ઘણાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયો હતો, અને તે રાજ્યો માંહોમાંહે પરસ્પર લડ્યાં કરતાં હતાં. ઇંગ્લેન્ડની આવી સ્થિતિ જાણી તે કાળના મહાન રોમના સામ્રાજ્યના જગવિખ્યાત સગદાર જુલીઅસ સીઝરને ઇંગ્લેન્ડ દેશ જતી લઈ તેને રોમના સામ્રાજ્યનું એક અંગ બનાવવાની ઇચ્છા થઈ. યુરોપના ઘણાખરા દેશો તો અત્યાગ પૂર્વે રોમનાં રાજ્યનાં અંગ ક્યારનાંએ થઈ ચૂક્યાં હતાં. ઇંગ્લેન્ડે પણ તેમાં દાખલ કરવું જ જોઈએ એવા ઠરાવથી મહાન સેનાપતિ જુલીઅસ સીઝરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫ ની સાલમાં ખ્રિસ્ત પર સ્વારી કરી, તેને જતી લઈ રોમની સત્તા નીચે આણ્યો.

રોમન લોકોની ખ્રિસ્ત પર સત્તા—તોપણ ત્યાર પછી આસરે સો વર્ષ સુધી રોમન લેકો મોટી સંખ્યામાં ખ્રિસ્તમાં આવી રહ્યા નહોતા. પણ પછી તેઓ મોટી સંખ્યામાં આવવા લાગ્યા,

અને ઠેકાણે ઠેકાણે પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપવા લાગ્યા. સંસ્થાનોનાં રક્ષણાર્થે તેઓએ ત્યાં કિલ્લા બાંધ્યા, અને એક સંસ્થાનેથી બીજે સંસ્થાને જવા માટે પાકી સડકો બાંધી. રોમન લોકના સમાગમથી અને રોમન સંઘટનાઓથી ઇંગ્લેંડના દેશીઓને ઘણો ફાયદો થયો. ઉદ્યોગ, ધંધા, વ્યાપાર અને ખેતીના વિષયોમાં રોમન લોકોનું જ્ઞાન ઘણા ઉંચા પ્રકારનું હોવાથી અને તે જ્ઞાન ઇંગ્લેંડમાં દાખલ થવાથી દેશીઓને ઘણો લાભ થવા લાગ્યો. ખ્રિસ્ત લોક શહેરો કે ગામો બાંધી રહી જાણતા નહોતા; તેઓ નાનાં નાનાં ખેતરોમાં ઝૂંપડાં બાંધી રહેતા. પણ રોમન રાજ્યસત્તા ગતમ્યા પછી જુદે જુદે ઠેકાણે મોટાં મોટાં શહેરો અસ્તિત્વમાં આવવા લાગ્યાં. ઠેકાણે ઠેકાણે જંગલોનો નાશ કરી તે જમીન ખેડાણ કરવા લાગ્યા, અને ઉદ્યોગ ધંધા અને વેપાર રોજગાર ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યાં.

ઇંગ્લેંડમાંથી રોમન સૈન્યો ચાલી જાય છે (૪૧૦)—આવી રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪ ની સાત પછી લગભગ ચાર સૈકા સુધી ઇંગ્લેંડ પર રોમની રાજ્યસત્તા રહી. પછી ઇ. સ. ૪૧૦માં ઇંગ્લેંડ સાથનો પોતાનો સંબંધ રોમને તોડવો પડ્યો. રોમન સામ્રાજ્યનું કેન્દ્રસ્થાન જે ઈટલી તે પર મધ્ય યુરોપમાંથી ગોથ, ફ્રંજ, વેંડલ વગેરે જંગલી પ્રજાનાં ટોળેટોળાં તૂટી પડવા લાગ્યાં. ત્યારે પોતાના દેશના રક્ષણાર્થે દેશ દેશાવરથી રોમન લશ્કરોને પાછાં ખાસાવી લેવાં પડ્યાં. આ કારણથી ઇ. સ. ૪૧૦ને ચુમારે રોમન સૈન્ય રોમના રક્ષણાર્થે ઇંગ્લેંડમાંથી ગયા પછી ઇંગ્લેંડના મૂળ રહેવાસી ખ્રિસ્ત લોકની સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઈ રહી. તેઓ નિરાધાર અને નિરાશ્રિત થઈ ગયા. તેઓના પોતાના કોઈ રાજ્યો કે રાજાઓ હતા નહિ. તેઓ પાસે સૈન્યો કે દરીઆઈ અરમારો હતાં નહિ. યુરોપને પશ્ચિમ કિનારે આવેલા દેશોમાં વસતા ઍંગલ, સૅક્સન વગેરે જાતિના લોકો ખ્રિસ્તની આવી માઠી સ્થિતિની રાહ જોતા ટાંપી રહ્યા હતા કે ક્યારે લાગ મળે એટલે ખ્રિસ્ત પર તૂટી પડી તેની ફળદ્રુપ ભૂમિનો કબજો લઈ પોતાના સંસ્થાનો સ્થાપીએ. તેથી જ્યારે રોમના સૈન્યો ઇંગ્લેંડ ખાલી કરી ચાલી ગયાં છે એમ તેમના

જાણુવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓનાં ટોળેટોળાં ઈંગ્લેન્ડ પર તૂટી પડ્યાં અને દેશી ખ્રિસ્ત લોકોનો પરાજય કરી ઈંગ્લેન્ડમાં જુદે જુદે સ્થળે પોત પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. આ લોકો સામટા એકી વખતે બધા સાથે સ્વારી લાવ્યા નહિ. પણ દરેક જાતિ વારા ફરતી જુદે જુદે કાળે ચઢાઈ લાવી.

જ્યુદ, ઑંગલ, સેક્સન વગેરે લોક ઈંગ્લેન્ડમાં પોત-પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપન કરે છે (૪૫૦-૬૦૦)—તેથી ઈંગ્લેન્ડમાં એક મહારાજ્ય થવાને બદલે જુદે જુદે સ્થળે નાનાં મોટાં રાજ્યો સ્થપાયાં. આ બધી જાતિમાં ઑંગલ લોકોની સંખ્યા મોટી હોવાથી ખ્રિસ્ત દેશનું નામ ઑંગલલેન્ડ પડ્યું, અને ધીમે ધીમે એ નામનું રૂપાંતર થઈ હાલનું ઈંગ્લેન્ડ નામ પડ્યું.

આ વખતે ઈંગ્લેન્ડમાં નાનાં નાનાં ઘણાં રાજ્યો હોવાથી, અને તેઓ માંહોમાંહે લડ્યાં કરનાં હોવાથી દેશ એકત્ર થઈ શક્યો નહિ. પરંતુ ઇ. સ. ૫૯૭ ને સુમારે ઑગસ્ટાઇન નામનો એક ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશક ઈંગ્લેન્ડમાં આવ્યો, અને તેણે અને તેના અનુયાયીઓએ ત્યાંના લોકોને ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપવા માંડી. આ પાદરી સુસંસ્કૃત અને વિદ્વાન હોઈ તેણે ઈંગ્લેન્ડમાં વિદ્યા અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. જે કે આ વખતે ઈંગ્લેન્ડ નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું તોપણ બધાં રાજ્યોના લોકોમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર થવાથી પ્રજાનો મોટો ભાગ એક ધર્મી થયો, એટલે તેઓમાં એકત્ર પ્રજાનો વિચાર પણ ધીમે ધીમે સ્પુરવા લાગ્યો. અને એ ઐક્યના વિચારને મૂર્તસ્વરૂપ આપવામાં ડેન કે નોર્થમેનોની સ્વારીઓ કારણભૂત થઈ. ઈંગ્લેન્ડનાં છુટાં છુટાં રાજ્યો આ ડેન લોકોની સામા થવા અશક્ત હતાં. પણ જે બધાં રાજ્યો ઐક્ય કરે તો ડેન લોકોના હુમલા મારી હાવી શકાય એવા વિચાર દરેક રાજ્યને થવા લાગ્યો. ઈંગ્લેન્ડની મૂળ પ્રજા એક જાતિ અને એક ધર્મી હોવાથી ઐક્ય થવામાં કંઈ અડચણ આવે એમ હતું નહિ. આ વખતે ઑફ્રેડ નામનો રાજા બહાર પડ્યો, અને તેણે ડેન લોકોની સામે ટક્કર ઝીલવા કમ્મર કસી.

ઑલ્ટ્રેડની સરદારી નીચે ઇંગ્લેંડના લોકે ડેન લોકોનો પ્રતિકાર કરે છે—યુરોપમાં નાવે, સ્વીડન અને ડેનમાર્ક દેશોમાંથી



મહાન ઑલ્ટ્રેડ

આ ડેન કે નાઈમેનો આવ્યા હતા. તેઓએ ઇંગ્લેંડ પર સ્વારી કરી ઑલ્ટ્રેડના અમલ નીચેના વેસેક્સ પ્રાન્ત સિવાય ખીજાં સધળાં ઑલ્ડો સેક્સન રાજ્ય હસ્તગત કરી લીધાં. ત્યાર પછી તેઓએ ખુદ વેસેક્સ પર સ્વારી કરી. આ સ્વારી મારી હાવવાનું કામ ઑલ્ટ્રેડ પર આવી પડ્યું. પણ ઑલ્ટ્રેડ હિંમત હાર્યો નહિ. ઘણાંખરાં ઑલ્ડો સેક્સન રાજ્યો ડેન લોકોએ કબજે કરી લીધેલાં હોવાથી ત્યાંની પ્રજાએ ઑલ્ટ્રેડને પોતાનો નેતા સમજવા લાગી, અને

તેને મદદ કરવા તત્પર થઈ. તેમની મદદથી ઑલ્ટ્રેડ ડેન લોકોનો પરાજય કરી શક્યો. તેઓનો પરાજય કર્યા પછી ઇંગ્લેંડના સૈન્યની રચના મજબૂત પાયા પર કરી અને એક અરમાર ઉભી કરી ઇંગ્લેંડના હાલના પ્રચંડ નૌકાસૈન્ય બળનો પાયો નાંખ્યો અને અગત્યના શહેરોનાં રક્ષણાર્થે કિલ્લેબંધી કરી.

ડેન લોકો ઇંગ્લેંડમાં પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપે છે— ઑલ્ટ્રેડે ઇંગ્લેંડને એકત્ર કરી દેશમાં ઘણા સુધારા કર્યા. તેની કારકીર્દી દરમ્યાન ઇંગ્લેંડ એક પ્રબળ રાષ્ટ્ર બનવા પામ્યું. પણ તેના પછીના રાજ્યકર્તાઓ નબળા નીવડવાથી ડેન લોકો ઇંગ્લેંડ પર પાછી સ્વારીઓ કરવામાં હાવ્યા. આ વખતે આખા દેશ પર તેઓ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી શક્યા. ડેન રાજ્યકર્તાઓમાં એક કૅન્યુટ નામે રાજ્ય

થયો. તેણે સારી રીતે રાજ્ય કરી ઇંગ્લેન્ડમાં ઘણા સુધારા દાખલ કર્યા. પાણુ ક્રેન્સ્ટ પછીના ડેન રાજ્યો નિર્બળ હોવાથી દેશમાં પાછી અસ્વ-



સ્થિતિ પ્રસરી અને ટેકાણે ટેકાણેના અમીર ઉમરાવો રાજસત્તા સામુ ખેંડ કરવા લાગ્યા. ઇંગ્લેન્ડમાં આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ જોઈને ક્રાન્સના ઉત્તર પ્રાન્ત નોર્મંડીના વિલિઅમ નામના સરદારે ઇંગ્લેન્ડ પર સ્વાર્ગી કરી. આ નોર્મન લોગ પણ અસલ ડેનમાર્કમાં જ રહેતા હતા. જાતે ડેન જ હતા. કંઈક વર્ષ પૂર્વે પોતાના મૂળ દેશ છોડી ક્રાન્સના ઉત્તર પ્રાન્ત નોર્મંડીમાં આવી તેઓ વસ્યા હતા.

જેના વિલિઅમ વિલિઅમે ત્યાં ઇંગ્લેન્ડ પર સ્વારી કરી ત્યારે ઇંગ્લેન્ડના રાજા હેરોલ્ડ તેની સામે લડ્યો, પણ હેસ્ટિંગ્સની લડાઈમાં તેની હાર થઈ અને તે માર્યો ગયો. એટલે વિલિઅમ ઇંગ્લેન્ડના રાજા થયો, અને નોર્મન વંશની સ્થાપના થઈ (ઈ. સ. ૧૦૬૬).

ઇંગ્લેન્ડમાં નોર્મન વંશની સ્થાપના (૧૦૬૬)—નોર્મન વંશે લગભગ સો વર્ષ ઇંગ્લેન્ડમાં રાજ્ય કર્યું. (ઈ. સ. ૧૦૬૬-૧૧૫૪). તેઓના આવવાથી ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસમાં મહત્વના અને કાવમના ફેરફાર થયા. પરદેશી રાજ્ય થવાથી પરદેશી અમીર ઉમરાવો આવી દેશમાં વસવા લાગ્યા. તેની અસર એ થઈ કે દેશી રાજવંશીઓ અને ઉમરાવોની સત્તા અને જોર કમી થઈ ગયાં. વિલિઅમે દેશની સઘળી જમીન રાજાની માલિકીની ગણી તે ઘણીખરી નોર્મન ઉમરાવોને

વહેચી આપી. અને રાજ્યની મોટા મોટા હોદ્દાની નોકરીપર નોર્મન ઉમરાવોને નીમ્યા. આ પ્રમાણે અંગ્રેજી ઉમરાવોની સત્તા તેણે છીનવી લીધી. બીજા વિલિયમને તેમના ઉપર નવા પ્રકારના કર મૂકી પુષ્ટિ કરી સંપાદન કર્યું. એ વંશનો ડબ્લ રાજ ૧૯૦ હેન્રી નામનો થયો. તેણે રાજ્યના કાયદા અને રાજ્ય વ્યવસ્થામાં ઘણા સુધારા કર્યા. હેન્રી પછી સ્ટીવન નામનો નોર્મન વંશનો ૪થો રાજા થયો. આ રાજા નમજો નીકળવાથી તેના વખતમાં ઘણા બંડા થયાં, અને આંતર મુલકી વિગ્રહ થયો. છેલ્લા રાજા પહેલા હેન્રીની પુત્રી મેટિલ્ડા અને સ્ટીવન વચ્ચે ગાદીને માટે લડાઇ થઈ. ઇંગ્લેંડ ને એક રાજ્યની એક પ્રગતો દેશ થવા લાગ્યો હતો તે પાછો ભિન્ન ભિન્ન થઈ નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ જશે કે કેમ એવી બાતિ ઉત્પન્ન થઈ. પણ મેટિલ્ડા અને સ્ટીવન વચ્ચે એવી શરતે સલાહ થઈ કે સ્ટીવન જીવે ત્યાં સુધી રાજ્ય કરે. પણ સ્ટીવન પછી મેટિલ્ડાનો પુત્ર એન્જુનો હેન્રી ૧ ઇંગ્લેંડનેટ ગાદીપર આવે.

ઇંગ્લેંડમાં એન્જુવંશ સ્થાપિત થાય છે (૧૧૫૪)—તે પ્રમાણે સન ૧૧૫૪માં એન્જુવંશનો પહેલો રાજા રજી હેન્રી ઇંગ્લેંડની ગાદીપર બેઠો. આ વંશે લગભગ ૨૫૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું (ઇ. સ. ૧૧૫૪-૧૩૯૯). બીજાને હેન્રી કાર્યકુશળ અને દૂરંદેશી હોવાથી ઇંગ્લેંડનું એક વાનગી થવા પામ્યું નહિ. આ રાજા જેતા વિલિયમને પગલે ગાલ્યો. તેણે ગાદીએ આવતા વાર અમીર ઉમરાવોએ ને દિલ્લાએ બાંધ્યા હતા તે તોડી પાડવાની તેમને ફરજ પાડી, અને તેમના તાબામાં જે લશ્કરી ફોજો હતી તે હાંકી કાઢી. આમ કરી તેણે ઉમરાવોની સત્તા તોડી નાંખી. ત્યારપછી કરોની વસુલાત માટે ‘એક્સચેકર’ નામની કચેરીની સ્થાપના કરી. અને ન્યાયપદ્ધતિમાં પણ ઘણા ફેરફાર કર્યા. તે પૂર્વે જુદા જુદા પરગણામાં ન્યાયપદ્ધતિ જુદા જુદા પ્રકારની હતી. તેથી લોકોને ન્યાય બધે સરખો નહિ મળતો હોવાથી દેશમાં ઘણો અસંતોષ ફેલાતો. હેન્રીએ ઉમરાવો પાસેથી ન્યાયની સત્તા છીનવી લઈ તે કામ માટે નવા ન્યાયાધીશો નીમ્યા. આ અમલદારોમાંના કેટલાકને વખતો વખત ઠેકાણે ઠેકાણે ફરતા રહી

ન્યાય આપવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. આથી સર્વેને સરખો ન્યાય મળવા લાગ્યો, અને પ્રજામાં સંતોષ ફેલાયો. ત્યારપછી હેન્રીને ઇંગ્લેન્ડના વડા ધર્મોપદેશ—આર્ચબિશપ બેક્ટ સાથે કળ્ડઓ થયો. આ કાળે આખી પ્રજામાં માત્ર ધર્મોપદેશો જ લાગુ પડ્યા અને વિદ્વાન હતા. તેથી રાજ્યકારભાર અને જોખમના અગત્યના હોદ્દાઓ તેમના હાથમાં હતા. ધાર્મિક તેમજ રાજદ્વારી સત્તા તેમના હાથમાં હોવાથી તેઓ એશઆરામી અને મોજલા થયા. અને પરિણામે તેઓને હાથે ધણી ગુનાહ થવા લાગ્યા. ૧૬૧૧ વિક્લિઅમે એવો કાયદો કાઢ્યો હતો કે જે ધર્મગુરુ ગુનોહ કરે તેની તપાસ ધર્મગુરુઓની જ કચેરીમાં થાય. અને ગમેતેવો ગુનોહ હોય તોપણ ધર્મગુરુને ફાંસીની શિક્ષા તો કદી થાયજ નહિ. આ કાયદાથી ન્યાય બરાબર થતો નહિ, અને ગુનેહગાર શિક્ષામાંથી છટકી જતો. તેથી હેન્રીએ એ કાયદામાં એવો ફેરફાર કરવા માગ્યો કે દરેક ગુનેહગારના ગુનાહની તપાસ રાજ્યની સાધારણ ફોજદારી કચેરીમાં જ થવી જોઈએ. આ નવીન સુધારો ધર્મગુરુના ગેરલાલમાં હોવાથી તેઓ સામા થયા. બેક્ટ વડો ધર્મગુરુ હોવાથી તે પણ રાજની સામે થયો. રાજ અને બેક્ટ વચ્ચેના આ કલહનું પરિણામ એવું આવ્યું કે રાજના અનુયાયીઓએ નિર્દયપણે બેક્ટનું ખુન કર્યું. આ ખુનને માટે પાછળથી રાજને ધર્મોપદેશીઓની મારી માગવી પડી હતી.

ખીજા હેન્રી પછી સને ૧૧૮૬માં ૧૬૧૦ રિચર્ડ ગાદીપર આવ્યો. આ રાજ રાજ્યકારભાર કરતાં યુધ્ધકળામાં ધણો કુશળ હતો. એણે પોતાની કારકીર્દીના મોટા ભાગ એશિઆઈ ટુર્કિસ્તાનના પેલેસ્ટાઇનમાં મુસલમાનો સામે ધર્મયુધ્ધ કરવામાં ગાળ્યો. પેલેસ્ટાઇનના જેરુસલેમ શહેરમાં ખ્રિસ્તીધર્મ સ્થાપનાર ઇસુખ્રિસ્તની કબર છે. તે શહેરનો કબજો કંઈ કાળ થયાં મુસલમાનોના હાથમાં હતો. તે શહેર તેમની પાસેથી જીતી લેવા યુરોપનાં તમામ ખ્રિસ્તી રાજ્યો જે યુધ્ધો કરતાં હતાં તે ક્રુઝેડ્સ એટલે ધર્મયુધ્ધ કહેવાય છે. રિચર્ડ પછી ગ્લૉસ્ટર રાજ થયો (ઇ. સ. ૧૧૯૯). આ રાજ ધણો કુર અને ખીકણ હતો. એના વખતમાં રાજ્યમાં ધણો અન્યાય થવા લાગ્યો, અને જીલ્લમ પ્રવર્તિ

રહો. તેણે ધણા જીલમી કરેા મૂક્યા. એના રાજ્ય દરમ્યાન ઇંગ્લેન્ડના ક્રાન્સમાનો ધણેાખરેા મુલક ક્રાન્સના રાજ્યએ છતી લીધેા. પછી જ્ઞાનને ખ્રિસ્તીઓના વડા ધર્મગુરુ પોપ સાથે તકરાર થઈ. જ્ઞાને ધર્મગુરુઓ ઉપર પણુ કરેા મૂક્યા હતા, તેથી તે વર્ગ જ્ઞાન ઉપર ગુસ્સે તો હતોજ. અને આ વખતે ઇંગ્લેન્ડના વડા ધર્મગુરુ-કેન્ટરબરીના આર્ચબિશપની જગા ખાલી પડી. એ જગાએ પોપે એક માણસને નીમ્યો. પણ જ્ઞાનને તે પસંદ ન આવ્યો, અને તેથી તેણે બીજો માણસ નીમ્યો. આ કારણથી તેને પોપ સાથે ટંટા થયો. પોપે જ્ઞાનને ધર્મબહિષ્કૃત કર્યો, અને ઇંગ્લેન્ડના બધા ધર્મગુરુઓને ફરમાવ્યું કે દેશમાં કોઇપણ માણસ માટે લમ કે મરણની કે કોઇ તરેહની ધર્મદ્વિયા કરવી નહિ. એક તો તેના જીલમથી ઇંગ્લેન્ડની પ્રજા કંટાળી ગઇ હતી. તેમાં પોપના આ ફરમાનથી પ્રજામાં હાહાકાર થઈ રહ્યો, એટલે જ્ઞાને જ્ઞાનને પોપને તાબે થવું પડ્યું.

જ્ઞાનના આવા અન્યાયી અને જીલમી વર્તનથી અમીર ઉમરાવ, ધર્માધિકારીઓ અને સામાન્ય વર્ગ બધાએ એકત્ર થઈ પ્રજાના હકનેા એક મુત્સદ્દો તૈયાર કર્યો, અને તે ઉપર સહી કરવા જ્ઞાનને ફરજ પાડી (ઇ. સ. ૧૨૧૫). આ હકની સનદનું નામ 'મૅગના ચાર્ટર'. આ સનદમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે અમીર ઉમરાવની સલાની સમ્મતિવિના રાજથી પ્રજાપર કર મૂકી શકાય નહિ, અને કોઇપણ માણસને કાયદેસર તેની તપાસ કરી ચુનોહ સાબિત થયા વિના કેદની શિક્ષા અર્થ શકે નહિ. આ સનદપર જ્ઞાને સહી કરી તો ખરી, પણ તે પ્રમાણે તે વત્યો નહિ. અને અગાઉ આદક પોતાનાં જીલમી કૃત્યો તેણે આણુ રાખ્યાં. તેથી કંટાળી જઈ જ્ઞાનને પદજીવ કરવાના વિચારથી પ્રજાના નેતાઓએ ક્રાન્સના રાજની મદદ માંગી. પણ ક્રાન્સનેા રાજ ચઢી આવે તે પૂર્વે જ્ઞાનનું મૃત્યુ થયું.

જ્ઞાન પછી તેનેા છોકરો જ્ઞાને હેન્રી રાજ થયો. નાની ઉમ્મરનેા હોવાથી બીજા માણસોની મદદથી તે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. એની માતા અને પત્ની ક્રાન્સનાં હોવાથી મોસાળ અને સાસરાં તરફનાં સર્ગાઓ ઉપર તેણે મેહેરબાની બતાવી, તેમને જમીન અને.



જોન રાજા મેંબ્રા ચાર્ટર્ડ પર સહી કરે છે.

ઉઝી નોકરી તે આપવા લાગ્યો. અને ઇંગ્લેંડની પ્રજાપર ભારે કર મૂક્યા. આવાં કૃત્યથી પ્રજાની તેનાપર ઈતરાજ થઈ. સાઈમન દ મોન્ટફર્ટની સરદારી નીચે તેઓએ જળવો કર્યો, અને રાજને ભૂમીની લડાઈમાં હરાવ્યો. સાઈમન રાજ્યકારભાર પોતાના હાથમાં લઈ રાજને નામે રાજ કરવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૨૬૫માં તેણે દરેક પરગણા અને શહેરમાંથી જગ્યે પ્રતિનિધિ અને ઉમરાવો બોલાવી તેમની એક રાજસભા બનાવી, તેનું નામ 'પાર્લમેન્ટ'. ઇંગ્લેંડની હાલની પાર્લમેન્ટની આ શરૂઆત હતી. આ પાર્લમેન્ટમાં સાઈમનના પક્ષના ઘણા માણસો હોવાથી ખીજા ઉમરાવો સાઈમનની ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યા, અને રાજ-પુત્ર એડવર્ડ જ્યારે લશ્કર એકઠું કરી સાઈમન સામે લડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો ત્યારે ઘણાખરા ઉમરાવોએ તેને મદદ કરી. ઈવિશંમ આગળ યુધ્ધ થયું, તેમાં સાઈમનનો પરાજય થયો.

હેનરીના મરણ પછી તેનો પુત્ર ૧ લો એડવર્ડ ગાદીએ આવ્યો (૧૨૭૨). એની કારકીર્દીમાં સંપૂર્ણ પાર્લમેન્ટની સ્થાપના થઈ. રાજ્યકારભાર પ્રજાની સલાહથી કરવાના વિચારથી ૧૨૯૫ની સાલમાં દરેક પરગણા અને શહેરની પ્રજાની પસંદગીના પ્રતિનિધિઓ, ઉમરાવો અને ધર્મીયજ્ઞાની એક પાર્લમેન્ટ તેણે બોલાવી. એના વખતમાં વેલ્સ ઇંગ્લેંડના તાબામાં આવી તેની સાથે જોડાઈ ગયું. અને એ દેશમાં ઇંગ્લેંડનાજ કાયદાકાનન અને રાજ્યવ્યવસ્થા દાખલ થયાં. એનો પાટવીકુંવર વેલ્સમાં જનમેલો હોવાથી તેને પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સનો ખિતાબ પહેલવહેલો આપવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી ઇંગ્લેંડના રાજાઓના પાટવીકુંવર બધા પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સનો ખિતાબ ધરાવે છે.

૧ લો એડવર્ડના વખતમાં સ્કૉટલેંડ સાથે પણ લડાઈ શરૂ થઈ હતી, અને સ્કૉટલેંડના રાજાએ ઇંગ્લેંડના રાજાનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું હતું. પણ પાછળથી ખીજા એડવર્ડના વખતમાં સ્કૉટલેંડ પાછો સ્વતંત્ર દેશ થયો.

ઇંગ્લેંડમાં ચાર્લ્સ અને લંકેસ્ટરના પિતરાઈ પ્રતિસ્પર્ધિ કુટુંબો વચ્ચે માંહોમાંહે લડાઈ.—૩જા એડવર્ડના અમલ દરમ્યાન ફ્રાન્સ સાથે એક યુદ્ધની શરૂઆત થઈ, તે યુદ્ધ લગભગ સો વર્ષ સુધી

ચાહ્યું, તે પરથી તે શતવાર્ષિક યુદ્ધ કહેવાય છે. ત્યાર પછી લૅંકેસ્ટર અને યૉર્ક વંશ એમ બે રાજ્ય કુટુંબ વચ્ચે ગાદીના વારસા માટે વિગ્રહ થયો. બંને રાજકુટુંબો ડગ એડવર્ડનાં વંશજ હતાં. આ આંતર મુઠ્ઠી વિગ્રહને ગુલાબના વિગ્રહ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. કારણકે બંને પક્ષે પક્ષ ચિન્હ તરીકે સફેદ અને લાલ ગુલાબનાં ફૂલ રાખ્યાં હતાં. આ લડાઈએ દરમ્યાન પ્રળને ઘણાં દુખો સોસવાં પડ્યાં હતાં. વેપાર રાજગાર અને ખેતી બંધ થયાં હતાં. દેશ વેરાન અને નિર્ધન થઇ ગયો હતો અને ઉમરાવોનો મોટો ભાગ માર્યો ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૪૮૫ માં આ વિગ્રહોનો અંત આવ્યો. છેવટે લૅંકેસ્ટર વંશના હેન્રી ટ્યુડરે યૉર્ક વંશના રાજા ડગ રિચર્ડને માર્કેટ બૉસ્વર્થની લડાઈમાં હરાવી ઇંગ્લેન્ડની ગાદી પોતે હસ્તગત કરી. યૉર્ક કુળની છેલ્લી દાવેદાર ૪થા એડવર્ડની પુત્રી ઇલિઝાબેથ સાથે હેન્રીએ લગ્ન કરી ગુલાબના વિગ્રહની સમાપ્તિ કરી (ઇ. સ. ૧૪૮૫). ડગે હેન્રી ગાદીપર આવ્યો. અને ઇંગ્લેન્ડમાં એક પ્રબલ રાજસત્તા સ્થાપિત થઈ.

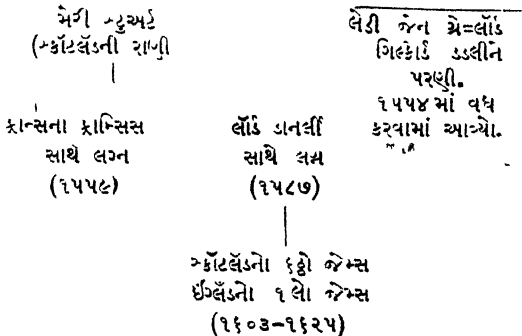
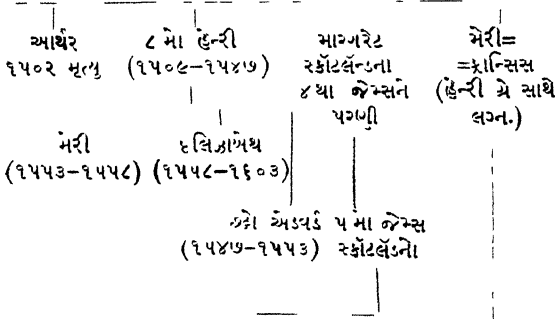
ઘણા જૂના કાળથી ઇંગ્લેન્ડના રાજાઓ લોકનિયુક્ત હતા. વિટ્નગિમૉટ નામની રાજ્યસભા પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા પુરૂષને રાજ્યપદ આપતી. નોર્મન વંશ વખતે પણ આ રિવાજ ચાલુ રહ્યો હતો. અને મોટા મોટા ઉમરાવો અને જાગીરદારોની સમ્મતિ નવા રાજાના રાજ્યાભિષેક વખતે લેવામાં આવતી. આ પ્રમાણે લોક રાજાને પસંદ કરે પછી રાજ્યાભિષેકની ધાર્મિક વિધિ થતી. રાજા પ્રળનો માત્ર નેતા છે એ મત પાછળથી ધીમે ધીમે ભૂલાતો ગયો, અને રાજા દેશનો સ્વામી છે એવો મત બળવતર થતો ગયો. એટલે ગાદી માટે પ્રળ પસંદગીને બદલે વંશપરંપરાના હક તરીકે રાજાઓ દાવો કરવા લાગ્યા. પણ અગીર ઉમરાવ તેમજ સામાન્ય વર્ગ રાજાઓના આવા દાવાની સામા વારંવાર થતા. રાજાની પસંદગી થયા પછી જો રાજા યોગ્ય પ્રકારે રાજ ન કરે તો પ્રળ તેને પદભ્રષ્ટ કરવાના હકનો દાવો પણ કરતી. ડગ હેન્રી, રજા એડવર્ડ, રજા રિચર્ડ, ૧લા આર્લ્સ અને રજા જોન્સ એ રાજાઓના દાખલા પ્રળના આવા હકના

દ્રષ્ટાંત છે. દરેક નવાંકાયદા કે કર માટે વિટનગિઝોટની સમમતિ હોવી જોઈએ એવો રિવાજ હતો. નોર્મન અમલ દરમ્યાન રાજ્યો મોટા મોટા ઉમરાવોને સલામાં બોલાવતા, અને તેઓ રાજકારભારનું કામ કરતા. ઉમરાવ વર્ગ ઉપરાંત વખતો વખત આમ વર્ગના પ્રતિનિધિઓને પણ રાજકાજમાં મદદ કરવાં રાજ બોલાવતા. ખાસ કરી જ્યારે પ્રજાપર નવો કર મૂકવાનો હોય ત્યારે આમ વર્ગના પ્રતિનિધિઓને બોલાવવા પડતા. કેમકે જો તેમની કબૂલાત હોય તો કરની મહેસૂલ વસૂલ કરવામાં હરકત આવે નહિ. કાંગેકરી આ સલાનો ઉમરાવોનો ભાગ ઉમરાવોની સલા (House of Lords) કહેવાયો. અને સામાન્ય વર્ગના પ્રતિનિધિઓનો ભાગ તે આમની સલા (House of Commons) કહેવાયો. આ બે વર્ગો ઉપરાંત ધર્માધ્યક્ષોને પણ રાજસલામાં બોલાવવામાં આવતા. આગળ જતાં ધર્માધ્યક્ષોના પ્રતિનિધિઓ અમુક સંખ્યામાં ઉમરાવોની સલામાં બેસતા થયા, અને કર નક્કી કરવાની સત્તા હળવે હળવે આમની સલાના હાથમાં આવી. આ પ્રમાણે ઉમરાવની સલા અને આમની સલા એવા બે ભાગવાળા હાલના જોવી પાર્લમેન્ટની સ્થાપના થઈ. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રાજની નિમજ્જક કરવાનો, રાજકારભારપર દેખરેખ રાખવાનો અને રાજ જો નાદાન કે જુલમી નિવડે તો તેને પદ્મબુટ કરવાનો હક પાર્લમેન્ટનો છે એમ પાર્લમેન્ટ માનતી, અને પ્રસંગ આવે તે હક અમલમાં પણ મૂકતી. કયા પ્રકારના અને કેટલા પ્રમાણમાં કર મૂકવા, કેવી કીસમના કાયદા ઘડવા, પ્રધાનો ગેરરીતિ અને જુલમથી કારભાર કરે તો દેશ દ્રોહમાટે તેમની તપાસ કરી તેમને શિક્ષા કરવી, ન્યાયાધીશો નિષ્પક્ષ-પાતપણે ન્યાય આપે તેની તપાસ રાખવી. ટુંકામાં, દરેક મહત્વની રાજ્યદારી બાબતપર સખત દેખરેખ રાખવી, એ હક અને ફરજ રાજ્યસલાની મનાતી. ઇ. સ. ૧૨૯૫માં ૧લા એડવર્ડે બોલાવેલી પાર્લમેન્ટ હાલની પાર્લમેન્ટના ધોરણ પ્રમાણેની પહેલી પાર્લમેન્ટ મનાય છે. પરંતુ તે પૂર્વે પણ તાલુકા અને જિલ્લા સલામાં લોકના પ્રતિનિધિ સ્વર્વજનિક કામે કરતાં અને વહિવટના કાયદા પ્રમાણે ન્યાય મનસુખા કરતાં સીપ્યા હતા. સરદારલોક અને મધ્યમ પ્રતિના જમીનદારોના

અને મોટાં મોટાં શહેરોના પ્રતિનિધિઓ પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રાજની પસંદગી, અભિષેક અને પ્રસંગ પડે બરતરફી કરવા તત્પર રહેતા. એ બધા હક હળવે હળવે વધારે સ્થાપિત થઇ ૧૫મા શતકના પૂર્વાર્ધમાં રાજ્યકારભારમાં પાર્લમેન્ટનું ઉપરીપણું ફીક બેઠું હતું. પણ તે સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં, ડગ્લ બ્રૅડવર્ડ, રજા રિચર્ડ અને જ્યો હેન્રીના રાજમાં જોવામાં આવેલો લોકસભાનો સ્વતંત્ર ખવાસ કમી થવા લાગ્યો. વૉર્સ ઓફ ધી રોઝીઝ--ગુલાબના વિગ્રહોના નામથી પ્રસિધ્ધ થયેલી સરદારોની માંહોમાંહેની લડાઈ વખતે લોકસભાએ જે મહત્વાકાંક્ષી રાજપુરુષ વિજયી થાય તેને ટેકો આપવાનું સ્વાભિમાનશુન્ય ધોરણ ચાલુ કર્યું હતું. તે કારણથી ઉમરાવમંડળનું જોર વધી ગયું હતું, પણ પાછળથી આ યુધ્ધમાં ઘણા પ્રબળ સરદારો મરણ પામ્યાથી ઇંગ્લેન્ડના રાજાઓનો ખરો વિરોધ કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ. આવી રીતે ટ્યૂડરોની કારકીર્દીની શરૂઆતમાં પાર્લમેન્ટના સર્વ હક કાયમ હતા તો પણ ઉમરાવ મંડળમાંની મનુષ્યહાની અને લોકસભાની ઉદાસીનતાને લીધે રાજસત્તાને અનિયંત્રિત થવામાં સવડ પડી.

ટ્યુડરોની વંશાવળી

સાનમો હેન્રી (૧૪૮૫-૧૫૦૯)



પ્રકરણ રજી

સાતમો હેન્રી

(૧૪૮૫-૧૫૦૯)

૧૪૮૭ સ્ટોકની લડાઈ.—૧૪૮૭ નવી ન્યાય કોર્ટની સ્થાપના.—
૧૪૯૨ અમેરિકા અને વેસ્ટઈન્ડીઝ ટાપુઓની શોધ.—૧૫૦૧ રાજપુત્ર
આર્થરનું મરણ.

ઇલૅડમાં ઇ. સ. ૧૪૫૫-૧૪૮૫ સુધી યૉર્ક અને લૅકસ્ટરના
પ્રતિસ્પર્ધિ વંશો વચ્ચે જે 'વૉર્સ ઑફ ધી રોઝીઝ'—ગુલાબના વિગ્રહો
નામની લડાઈઓ ચાલી રહી હતી તેને પરિણામે દેશમાં જે અંધાધુધી
અને અવ્યવસ્થા પ્રસરી હતી તે ૧૪૮૫ની સાલમાં લૅકસ્ટર વંશના



૭મો હેન્રી

વિજયના હકથી અને પોતે ૩૦૧ અડવડનો વંશજ હોવાથી
વંશપરંપરાના હકથી પોતે ચોથા વારસ છે એમ કહી પોતાનો

હેન્રી ટ્યુડર ઑસ્વર્થના
યુધ્ધમાં યૉર્ક વંશ ઉપર જય
મેળવ્યો તેથી દરેક થઈ પાછી
સર્વત્રશાંતિ પથારી. એ
જેમ સર્વ લોકોનું સમાધાન
થયું. એ વિગ્રહમાં લૅકસ્ટર
પક્ષવાળાએ પોતાનું ધ્વજ-
ચિહ્ન લાલ ગુલાબનું અને
યૉર્ક પક્ષવાળાઓએ સફેદ
ગુલાબનું રાખ્યું હતું તેથી
એ વિગ્રહો ગુલાબના વિગ્રહો
કહેવાયા છે. ઑસ્વર્થની લડા-
ઈમાં જય મેળવ્યા પછી
જેન દિવસમાં હેન્રી ટ્યુડર
લંડનમાં આવ્યો, અને

રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો અને પછી તે માટે પાર્લમેન્ટની સમ્મતિ મેળવી. હેન્રી પોતે લૅંકસ્ટર વંશનો હતો અને ઇલિઝાબેથ એ યૉર્ક વંશના ઇથા એડવર્ડની છોકરી પ્રતિસ્પર્ધિ રાજ્યકન્યા હતી તે બે વચ્ચે વિવાહ કરવાનું નક્કી થવાથી લગ્ન થયે એ બે વેરી કુટુંબો બેડાઇ જશે એ જાણી એ લગ્ન માટે લોકો સહાનુભૂતિ બતાવવા લાગ્યા. રાજ્યપદે આવ્યા પછી તરત તો પોતાની કારકીર્દીની શરૂઆતમાં હેન્રીએ લોકનું મન દુખાય એવું એકે કામ કર્યું નહિ. ઔસ્વર્થની લડાઇમાં તેની વિરૂધ્ધ લડેલા ધણાખરા માણસોને તેણે મારી બક્ષી. ગળ્યાભિષેક થયા પછી પાર્લમેન્ટે તે માટે સમ્મતિ આપી ત્યાર પછી ૬ માસમાં એટલે ૧૪૮૬નાં જનવેારીની ૧૬મી તારીખે હેન્રીએ યૉર્ક વંશની રાજ્યકન્યા ઇલિઝાબેથ સાથે લગ્ન કર્યું.

આવી રીતે ટયૂડર વંશની સત્તા ઇંગ્લેંડમાં સ્થાપિત થઈ તે ૧૬૦૩ની સાલ સુધી ટકી. છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષ સુધી ચાલેલા મુલ્કી વિમ્મહને લીધે ધણાખરા અમીર, ઉમરાવો અને સરદારો માર્યા ગયા હતા તેથી હેન્રીની કારકીર્દીની શરૂઆત વખતે મધ્યયુગથી ચાલી આવેલી ઉમરાવ વર્ગની સત્તા ઘણી કમી થઈ ગઇ હતી. તે સંજોગોને લીધે રાજસત્તા પ્રબળ અને અનંકુશિત થઈ. આ પ્રમાણે ટયૂડર વંશ પ્રબળ અને અનિયંત્રિત હોવાથી રાજ્યોને લાથે ગેરકાયદેસર કૃત્યો ધણાં થયાં, પણ સામાન્ય વર્ગના માણસોની તેમાં સમ્મતિ મળી હતી કારણ કે એ વંશના રાજ્યોની રાજનીતિનું ધારણુ અમીર ઉમરાવોની સત્તા વિરૂધ્ધનું હતું. આ વખતે બંદુકના દારૂની શોધ થયેલી હોવાથી ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ લશ્કર વચ્ચે ઉચા નીચા દરજ્જાનો ભેદ કમી થયો, એટલે હવેથી ઘોડેસ્વાર લશ્કરનું પહેલાં જેવું માન રહ્યું નહિ. સૈન્યમાં નીચલા વર્ગના લોકોનીજ ભરતી થવા લાગી, અને લડાઇઓમાં રાજરજવાડ તેઓનોજ ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. તેથી ઘોડા અને બખતર રાખવાનાં સાધન ધરાવનારા અમીર, ઉમરાવ અને સરદાર મંડળીનું મહત્ત્વ કમી થવાથી રાજસત્તાપર તેમનો પૂર્વાપારનો કાણુ ઓછો થયો, તેથી રાજસત્તાને અનંકુશિત થવામાં ઘણી મદદ થઈ.

લૅમ્બર્ટ સિમ્નેલનું બંડ (૧૪૮૭).—આવે પ્રકારે હેન્રીને

ગાદીપર આવ્યાને ઘણા દિવસ થયા નહિ એટલામાં તેની વિરૂધ્ધ ગુપ્ત કાવત્રાં, તરકટ અને બંડો થવા લાગ્યાં. લૅમ્બર્ટ સિમ્નેલ નામના એક તરૂણ મહસ્થે પોતે ચૉર્ક વંશનો એડવર્ડ છે અને લંડનના કેદખાનામાંથી નાસી છૂટ્યો છે એમ કહી આયર્લેન્ડમાં બંડ કર્યું. તેના કહેવા ઉપર પુબ્લિક લૅકિને વિશ્વાસ બેઠો અને હેન્રીની સામું બંડ કરવાની આ સંધિ ઠીક છે એમ જોઈ ઘણા ચૉર્કપક્ષના અનુયાયીઓ સિમ્નેલના બંડમાં સામેલ થયા, અને તેઓએ આયર્લેન્ડમાં તેને રાજ્યાભિષેકપણ કર્યો. પછી પોતાના અનુયાયીઓને લઈ સિમ્નેલ લૅંકેશાયર પરગણામાં ઉતર્યો. ત્યાં ઘણા ચૉર્કપક્ષવાળાઓ તેને આવી મળ્યા. પછી આ બધા અનુયાયીને લઈ આગળ ચાલતાં ન્યુઆર્કની પાસે સ્ટોક આગળ તેના અને હેન્રીના લશ્કરનો ભેટો થયો.

સ્ટોકની લડાઈ (જુન ૧૪૮૭).—લડાઈમાં સિમ્નેલના લશ્કરનો પરાજય થયો, અને સિમ્નેલ હેન્રીના હાથમાં સપડાઈ ગયો. હેન્રીએ તેને ઠાર ન કરતાં કેદ કર્યો.

હેન્રીના ગાદીપર આવ્યા પછી તરતજ આ બંડ ઉઠાવ્યું અને હવે પછી ખીજાં બંડ ન થાય તે માટે અંગ્રેજ લોકનું લક્ષ ખીજા બાબતોમાં ધાલવું જોઈએ, એવું હેન્રીને જરૂરનું લાગવાથી ક્રાન્સના રાજ્યકારભારમાં હાથ ધાલવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો. ક્રાન્સના રાજ ૮ મા ચાર્લ્સના મનમાં ખિટનીનું નાનું સંસ્થાન ગળકાવી જવાનો વિચાર થયો. આ સંસ્થાન ડ્યેસ ઍન નામની એક યુવાન સ્ત્રીના તાબામાં હતું, તેથી એ સંસ્થાન સહેજમાં આપણને પચી જશે એમ ચાર્લ્સને લાગ્યું.

હેન્રીની ખિટની સંસ્થાનને મદદ (૧૪૯૧-૧૪૯૨).—અને તેથી તેણે તેનાપર ચઢાઈ કરી. આ લાગ ઠીક છે એમ ધારી ક્રાન્સના રાજની વિરૂધ્ધ ખિટનીની રાણીને મદદ કરવાનું હેન્રીએ નક્કી કર્યું. આ કામને માટે પાર્લિમેન્ટ તરફથી પૈસાની મદદ મળતાં હેન્રીએ ક્રાન્સમાં એક લશ્કર મોકલ્યું. ફેટલોક વખત લડાઈ ચાલ્યા પછી ઍન ક્રેન્ય રાજાને શરણે ગઈ. અને છેવટે તેણે તેની સાથે લગ્ન પણ કર્યું (૧૪૯૧).

પછી ફ્રાન્સના રાજા ચાર્લ્સના મનમાં ઇટલીપર સ્વારી કરવાનો ઘાટ ધડતો હોવાથી તેણે હેન્રીને દોઢ લાખ પાઉન્ડની રકમ આપી તેની સાથે સલાહ કરી (૧૪૯૨). ઉપર પ્રમાણે ઘણા પૂર્વકાળથી સ્વતંત્ર રહેલું શ્રિટની ફ્રાન્સમાં જોડાઈ જવાથી ફ્રાન્સ એક સંઘટિત રાજ્ય બન્યું, તેથી પરદેશી રાજ્યકર્તાઓને ફ્રાન્સમાં હાથ ધાલવાની સંધિ જતી રહી.

પરકિન વૉરબેકનું બંડ (૧૪૯૨-૧૪૯૬).—આ વેળા પોતાની વિરુદ્ધ આયર્લેન્ડમાં બંડ ઉભું થાય છે એવી ખબર મળવાથી હેન્રીએ ફ્રાન્સ સાથે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સલાહ કરી દીધી. પરકિન વૉરબેક નામના એક સાહસિક ગ્રહસ્થને બંડ ઉઠાવવા માટે આયર્લેન્ડ કાવતો દેશ લાગવાથી નવ વર્ષ ઉપર જે રિચર્ડ ડ્યુક ઓફ યૉર્કનો વધ થવાની ખબર બહાર પડી હતી તે રિચર્ડ પોતે છે એમ તેણે જાહેર કર્યું. આયરિશ લોકોને તેનું આ કહેવું ખરૂં લાગવાથી તેઓ તેને મદદ કરવા તૈયાર થયા. આ બંડની બાતમી હેન્રીને મળતાંજ તેણે તેને પકડવાનો હુકમ છોડ્યો. પરકિન ફ્લેન્ડર્સ નાસી ગયો. અહીં બર્ગંડીની રાણી મારગરેટ તેને આશ્રય આપી તેને પોતાના ભાણેજ રિચર્ડ પ્લેન્ટાગિનેટ તરીકે જાહેર કર્યો, પછી મારગરેટની મદદથી ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યપ્રકરણમાં યૉર્ક વંશ તરફ જેઓની સાહનુજીની હતી, એવા લૉડ ફિટઝ વૉલ્ટર, સર વિલિયમ સ્ટૉન્લી વગેરે ગ્રહસ્થો સાથે ઇંગ્લેન્ડમાં ગુપ્ત કાવત્રાં કરવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો. પરંતુ હેન્રીને આ ગુપ્ત કારસ્થાનની ખબર પડવાથી તેણે ફિટઝ વૉલ્ટર અને સ્ટૉન્લી એ બંને ઉમરાવોને ફાંસી દીધી. આવી રીતે ઇંગ્લેન્ડમાં પોતાની બાબુની મંડળીને શિક્ષા કરવામાં આવી તોપણ તેથી નીરાશ ન થતાં પરકિન બર્ગંડીની રાણી મારગરેટની મદદથી ૨૦૦૦ સૈનિકો એકઠા કરી કેંટ પરગણામાં ઉતર્યો, પણ ત્યાં પણ તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. આ પરગણામાંથી તો લોકોએજ તેને હાંકી કાઢ્યો. ત્યાર પછી તે પાછો આયર્લેન્ડ ગયો (૧૪૯૫). પણ ત્યાં તેને મદદ મળવાનો સંભવ દેખાયો નહિ. આ વખતે ત્યાં સર ઓઝ્બર્ડ પોઈનિંગ ગવર્નર હતો તેણે ત્યાં સલાહસાંતિ જાળવી રાખી

હતી. અને ૧૪૯૪માં એવો કાયદો તેણે કર્યો હતો કે ઈંગ્લેંડના રાજાની સમ્મતિ પછીજ આયર્લેંડમાં પાર્લમેન્ટ બોલાવાય કે કોર્પિયુ કાયદો પાસ કરી શકાય. આ પ્રમાણે આયર્લેંડમાં પણ પોતાને મદદ મળતી નથી એમ જોઈને પરકીન સ્કૉટલેંડ ગયો. ત્યાં સ્કૉટલેંડનો રાજા જ થો જેમ્સ ઈંગ્લેંડ પર સ્વારી કરવાના વિચારમાંજ હતો. તેણે પરકીનનું મોટા ઉત્સાહથી સ્વાગત કર્યું, અને પોતાની કાકીની છોકરી કેથરિન સાથે તેનું લગ્ન કર્યું. આમ સ્કૉટલેંડ પાસેથી મદદ મળવાથી પરકીન સ્કૉટિશ સૈન્ય લઈ કેન્ટ પરગણામાં ગયો (૧૪૯૬). પરંતુ આ પ્રયત્નમાં પણ ફાળો નહિ તેથી તેને પાછાં સ્કૉટલેંડ જવું પડ્યું.

કૉર્નેવૉલમાં યંડ (૧૪૯૭).—ત્યાર પછી કૉર્નેવૉલમાં ગરીબ લોકોએ ફ્લેમ્બૉક અને માયકલ નામના બે ગ્રહસ્થની સરદારી નીચે યંડ કર્યું, કારણકે હેન્રીએ તેમના ઉપર મૂકેલા નવા કરથી તેઓ કંટાળી ગયા હતા. અને એ કર કમી કરાવવા માટે ફેઠ લંડન સુધી સશસ્ત્ર જવા તેઓએ ઠરાવ કર્યો. સ્કૉટલેંડના સૈન્ય પર હુમલો કરવા હેન્રીએ પોતાનું લશ્કર રવાના કર્યું હતું. કૉર્નેવૉલના લોકોને આવી રીતે સશસ્ત્ર અકસ્માત રીતે જોઈને તે ચકિત થયો, પણ તેથી નહિ ડામગતાં પોતાનાં સૈન્યને પાછું બોલાવી લઈ તે વડે કૉર્નેવૉલના લોકોનો પરાજય કરી ફ્લેમ્બૉક અને માયકલને ફ્રાંસી દીધી (૧૪૯૭). કૉર્નેવૉલના લોકોએ યંડ કર્યું છે, એમ સાંભળતાંજ પુનઃ એકવાર પ્રયત્ન કરવાનું પરકીન વૉરબેકને મન થયું. તે ઈંગ્લેંડ પાછો આવ્યો ત્યારે પરાજય પામેલા કૉર્નેવૉલના લોક પાછાં આવતાં તેને મળ્યા. તેઓનાં મન મેળવી લઈ તેમની મદદથી હેન્રીનાં સૈન્ય સાથે ટક્કર ઝીલવાનો બેત તેણે રચ્યો, પણ આ વખતે જ્યુલ્યુના દેવળ પાસે વૉરબેકનો પરાજય થયો અને તે હેન્રીના હાથમાં સપડાઈ ગયો (૧૪૯૭). હેન્રીએ તેને ઠાર નહિ મારતાં લંડનના તુરંગમાં પૂર્યો. પણ અહીં અહીં આંફ વૉરવિક પણ કેદ હતો, તેની સાથે મળી જઈ તુરંગમાંથી નાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો, પણ તે નીષ્ફળ ગયો, તેથી હેન્રીએ પરકીન અને વૉરવિક બંનેને ફ્રાંસી દીધા (૧૪૯૯).

આવી રીતે લૅંખર્ટ સિમ્નેલ અને પરફીન વૉરબેકનાં બંડા શમાવી દીધા પછી પરરાજ્યના રાજપ્રકરણમાં હાથ ધાલવાનો અને ઇંગ્લેંડમાં અંદરના રાજકારભારમાં લક્ષ આપી રાજસત્તા પ્રયત્ન અને અનંકુશિત કરવાનો અવસર હેન્રીને મળ્યો. હેન્રી ગાદીપર આવ્યો ત્યારે ઇંગ્લેંડમાં રાજ્યસત્તા અનિયંત્રિત નહોતી, કારણકે પૂર્વકાળથી કાયદાકાનુન પાર્લમેન્ટ સભા મારફતેજ થતા હોવાથી રાજસત્તાપર અંકુશ રહેલો હતો.

રાજ્યસત્તાપર પાર્લમેન્ટનો નામનો અંકુશ.—પણ એ સત્તા હવે માત્ર નામનીજ રહી હતી તેથી ટ્યૂડર વંશના રાજકર્તાઓ પોતાની સત્તા અનંકુશિત અને આપઅપત્યારી કરી શક્યા. પાર્લમેન્ટની સમ્મતિ વગર કોઇપણ કર રાજથી વસુલ થાય નહિ એવો રિવાજ હતો ત્યારે જોર જીલમથી લોકો પાસે નાણાં કઢાવી, આયાત માલપર જકાત મૂકી, ઇનજરા વેચીને, ફંડ ઠોકીને, એવી એવી જીલમી રીતે ટ્યૂડર વંશના રાજ પૈસા જમા કરતા હતા. પાર્લમેન્ટની સમ્મતિ વગર કોઇપણ કાયદો પસાર કરવાનો રાજને અધિકાર નહોતો. પણ ટ્યૂડર રાજકર્તાઓ જાહેરનામા કાઢી અને કોઇપણ કાયદો તેની વિરૂધ્ધમાં હોય તો તે તેને લાગુ પડતો નથી એવું જાહેર કરી રાજકાજ કરવા લાગ્યા, જેથી કરીને પાર્લમેન્ટનો અંકુશ તેઓપરથી દૂર થઈ શક્યો. ઇંગ્લેંડમાં દરેક માણસને પોતાપર મુકાયલા તહોમત માટે ન્યાયકોર્ટો પાસે તપાસ માંગી પોતાનો ખચાવ કરવાનો હક હતો. પણ જ્યુરીના જ્યુરોરોને દમદાદી આપી, રાજ્યદ્રોહના કાયદા વધારે સખત કરી અને પ્રીવી કાઉન્સિલનો અધિકારવધારી ટ્યૂડર વંશના રાજકર્તાઓ પાર્લમેન્ટનાં એ બંધનો પણ દૂર કરી રાજ્યકારભાર અનંકુશિતપણે ચલાવતા હતા.

સ્ટાર ચેમ્બર કોર્ટ—તારામહ કચેરીની સ્થાપના (૧૪૮૭)—હેન્રીએ ગાદીપર આવ્યા પછી બે વર્ષમાં અમીર, ઉમરાવ અને સરદાર લોકની સત્તા કમી કરવા માટે સ્ટાર ચેમ્બર નામની એક નવી કચેરીની સ્થાપના કરી. પ્રીવી કાઉન્સિલમાંના રાજના વિશ્વાસના સલાસદોમાંથી સાત સલાસદ આ કચેરીના ન્યાયાધીશ હતા. આ કોર્ટ ગેરકાયદેસર હોઈ તેના તરફથી સામાન્ય કોર્ટોના કામકાજની વચ્ચે આવવાનું

થવાથી લોકમત તેની વિરૂધ્ધ ઉસ્કરાયો હતો, તોપણ ટ્યૂડર વંશના અમલની શરૂઆતથી થયું મહત્ત્વનું કામ આ કોર્ટ તરફથી થયું હતું એમ કહેવું જોઈએ. ઠેકાણે ઠેકાણે અમીર ઉમરાવ પોતાનાં સ્થાનિક સત્તા અને દરજ્જાના જોરથી સાધારણ કોર્ટોની દરકાર કરતા નહિ, અને ધણું ખર્ચ ત્યાંના ન્યાયાધીશોને દમદારી આપી પોતાને ફાવે તેવો ન્યાય કરાવતા તેથી એવા ઉમરાવોને તાબે કરવા માટે ખાસ આ કચેરી હેન્રીએ સ્થાપી હતી. શરૂઆતમાં એ કોર્ટ એવી રીતે ઉપયોગી હતી, પણ વખત જતાં જે માણસો રાજની ઇચ્છા વિરૂધ્ધ વર્તે તેને શિક્ષા કરવા માટે પણ આ કોર્ટનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો તેથી લૉંગ પાર્લમેન્ટે એ જુલમી કોર્ટને ૧૬૪૦માં કાઢી નાખી.

લિવરી અને મેટેનન્સ—પોશાક અને પુષ્ટિનો ધારો.—

ઉમરાવોની સત્તા અને મહત્ત્વ વિશેષ વધવાનું ખીજું એક કારણ એ હતું કે ઉમરાવો પોતાની તેહનાતમાં પુષ્કળ માણસો રાખી તેને પોતાના કુટુંબનો પોશાક પહેરાવી પોતાની લગાઇઓમાં તેમની મદદ લેતા. આ રિવાજ ‘લિવરી’ અને ‘મેટેનન્સ’ કહેવાય છે. ઉમરાવોની તેહનાતમાં ધણું માણસો હોવાથી તેઓને ખર્ચ કરવાની કે ટંટાફિસાદ કરવાની ઇચ્છા ધણીવાર થતી. તેથી તેમનું જોર અને મહત્ત્વ કમી કરવા માટે એ રિવાજની વિરૂધ્ધ પોશાક અને પુષ્ટિનો કાયદો હેન્રીએ પાર્લમેન્ટ પાસે ઘડાવ્યો.

૭મા હેન્રીના અમલ દરમ્યાન પસાર થયેલા કાયદા.—

હેન્રીની ૨૪ વર્ષની કારકીર્દીમાં તેણે પાર્લમેન્ટ માત્ર સાતજવાર બોલાવી હતી. અને તેની કારકીર્દીનાં છેલ્લાં ૧૩ વર્ષમાં તો માત્ર એકજવાર બોલાવી હતી. આવી રીતે પાર્લમેન્ટની બેઠક થોડી થવાથી હેન્રીએ જુદા જુદા લોકો પાસેથી પૈસા લેવાની પદ્ધતિ શરૂ કરી હોવાથી પાર્લમેન્ટ ઉપર આધાર રાખ્યા વિના તે રાજકારભાર ચલાવી શક્યો. હેન્રીએ રાજ શરૂ કર્યા પછી પહેલીજ પાર્લમેન્ટે આયાત માલપર ‘ટનેજ’ અને ‘પાઉન્ડેજ’ નામનો કર મૂકવાની તેને પરવાનગી આપી હતી. ત્યારપછી પોતાનાજ અધિકારની રૂએ ૧૪૫૪ની સાલ પછી રાજ્યના તાબાની જમીનની જે લેવડ દેવડ થઈ

હોય તે રદખાતલ થયેલી ગણી પુષ્કળ મોટી મોટી એસ્ટેટો અને જમીન જપત કરી, સખતીથી પૈસા કઢાવી, અને હેતું કરી તિજેરીમાં મોટી રકમ તેણે જમા કરી. પછી ૧૪૯૨માં પોતે જોર જીલમથી લીથેલી બક્ષિસો તેણે પાર્લમેન્ટ પાસે માન્ય કરાવી. ૧૪૯૫માં તેણે એક એવો કાયદો કરાવ્યો કે તરતના ગાદીપર આવેલા રાજનો પક્ષ કોઈ લે તે માણસને કોઈપણ ભવિષ્યના રાજથી કોઈપણ પ્રકારની શિક્ષા થાય નહિ. ત્યાર પછી તેણે ફ્લૅન્ડર્સના ઇથા ફિલિપ સાથે ૧૪૯૬માં ‘મૅગનસ ઇન્ટરકરસસ’ નામની વેપાર સંબંધી એક સંધિ કરી. આ સંધિ અન્વયે ઇંગ્લૅન્ડ અને ફ્લૅન્ડર્સ વચ્ચે છૂટાપણાના વેપારની પધ્ધતિ અમલમાં મૂકવાનું હતું અને ચાંચીઆગીરીને દાખી દેવા ઉપાય યોજવાનું અને દેશોએ કબૂલ કર્યું.

હેન્રીની આર્થિક સ્થિતિ.—આવી રીતે પાર્લમેન્ટની મરજી પર અવલંબી ન રહેતાં અને રાજકારભાર માટે તેનાપર આધાર ન રાખતાં અનુકુશિતપણે રાજકાજ ચલાવવાનું હેન્રીનું ધોરણ હતું. હેન્રીના આ કામમાં તેને આર્થિકશિષ્ય મોર્ટન, એમ્પસન અને ડ્વ્લીની પુષ્કળ મદદ હતી. આ ગ્રહસ્થાની મદદથી હેન્રીનો ખજાનો હંમેશાં તર નો તર રહેતો. કરજો કાઢેલાં નાણાં વેળાસર પાછાં આપવાની તેની પદ્ધતિ હોવાથી તેના પર લોકોનો વિશ્વાસ હતો. મોર્ટન અને હેન્રીના બીજા મંત્રીઓનું લક્ષ અમીર ઉમરાવોની સત્તા તોડવા તરફ હોવાથી અપરાધ બદલ તેઓને કડક શિક્ષા કરવી એવું તેમનું ધોરણ હતું. તેને લોકોનો ટેંકા હતો.

૭મા હેન્રીની પરદેશી રાજનીતિ.—એવે પ્રકારે દેશની અંદર શાંતિ સ્થાપી રાજસત્તા અનિયંત્રિત અને આપઅખત્યારી કરવાના હેન્રીના પ્રયત્નો ચાલુજ હતા, તેની સાથે સાથે પરરાજ્યોનાં રાજકાજમાં પણ હાથ ધાલી ઇંગ્લૅન્ડનો દરજ્જો વધારવો એ પ્રયત્ન પણ હેન્રીએ ગાદીપર બેઠો ત્યારથીજ ચાલુ રાખ્યો હતો. આ વખતે ફ્રાન્સ અને સ્પેન એ એ પરસ્પર વેરી રાજ્યો હોવાથી તે બંને દેશો સંઘટિત બન્યાં હતાં. પરરાજ્યના રાજકારભારમાં સીધો હાથ ધાલવો તેના કરતાં પરસ્પર વેરી હોય અને લડતાં હોય એવાં રાજ્યોને મદદ

કરવાનું વચન આપી તેમની પાસે પૈસા ઓકાવવા એ રાજનીતિ હેન્રીને અધિકપ્રિય હતી. આ વખતે ફ્રાન્સનું લક્ષ ઇટલીના નેપલ્સ અને મીલન પર ચોંટી જતા હોવાથી ફ્રાન્સની સામાં ઈંગ્લેંડની મદદ મેળવવાની અપેક્ષા સ્પેનના રાજા ફર્ડિનાંડ અને શહેનશાહ બંનેને હતી. ત્યારે આ સંજોગોનો લાભ લઈ ફ્રેન્ચ સૈન્યને ફ્લેંડર્સમાં અટકાવી રોકી રાખવાનું વચન આપી ઑસ્ટ્રીઆના રાજા સાથે તેણે ‘ગ્રેટ ઇન્ટરકરસસ’ નામની વ્યાપાર વિષયની સંધિ કરી. ત્યાર પછી સ્પેનના રાજા સાથે સંધિ કરી પોતાના મોટા છોકરા આરથરનો વિવાહ સ્પેનના રાજાની છોકરી કેથરાર્ધન સાથે કરી પહેરામણીમાં મોટી રકમ તેની પાસે મેળવી (૧૫૦૧). પણ કમનસીબે લગ્ન થયા પછી પાંચજ મહિનામાં આરથરનું મરણ થયું. એટલે સ્પેન સાથે બાંધેલો રનેહ સંબંધ તૂટી જાય એમ હતું. તે સંબંધ તૂટે નહિ અને કાયમ રહે એવા ઉદ્દેશથી પોપની ખાસ સમ્મતિ મેળવી પોતાના ખીજા છોકરા હેન્રી સાથે કેથરાર્ધનનું પુનર્લેખ કરવાનું ઠેરવ્યું. ત્યાર પછી સ્કૉટલેંડ સાથે સલુકાર્થ રહે, અને ફ્રાન્સ ને સ્કૉટલેંડથી ને મદદ મળતી હતી તે મળે નહિ એવા ઉદ્દેશથી ૧૫૦૩ની સાલમાં હેન્રીએ પોતાની પુત્રી મારગ્રેટને સ્કૉટલેંડના રાજા ૪થા જેમ્સ સાથે પરણાવી.

હેન્રીની કારકીર્દીમાં દરીઆપર સફર કરો જુદા જુદા દેશોની શોધ કરી તેમની સાથે વેપાર કરવાની ઇચ્છા પ્રથમ અંગ્રેજોને થઈ. યુરોપ ખંડમાં પણ એવાજ પ્રકારની ઇચ્છા થઈ હતી. ૧૪૯૨માં ક્રાઇસ્ટોફર કોલમ્બસે અમેરિકા ખંડની શોધ કરી. વાસ્કોડી ગામા નામનો એક પોર્ટુગીઝ નાવિક આફ્રિકા ખંડની પ્રદક્ષિણા કરી હિંદુસ્થાનને પશ્ચિમ કિનારે કૅલિકટ બંદરે પોતાનું વહાણું હંકારી લાગ્યો. ઈંગ્લેંડમાં જૉન કેબટ અને તેના છોકરા સેબેસ્ટીઅન કેબટે ૧૪૯૭માં ઉત્તર અમેરિકાની શોધ કરી. હેન્રીના રાજદરબ્યાન બંદુકના દારૂની શોધ થઈ તે લગાડના કામકાજમાં વપરાવા લાગ્યો હતો, તેથી અમીર ઉમરાવોનું મહત્વ કમી થયું. ૧૪૭૬માં વિલિઅમ કેક્સટન નામના ગ્રંથે છાપવાની કળા ઈંગ્લેંડમાં પ્રથમ દાખલ કરી.

હેન્રીના રાજ્યથી મધ્ય યુગની સમાપ્તિ થઈ અર્વાચીન યુગની શરૂઆત થાય છે. હેન્રીએ ગજ કરવા માડ્યું ત્યાર



છંદ્રેડમાં અવ્યવસ્થા અને અધાધુધી હતી, પણ તેણે ઉમરાવોની મના તોડી ફેશમા શાંતિ પાથરી હતી. હેન્રીની પૂર્વ પગેરની રજવાડામા ઇંગ્લેન્ડનો માનમરતબો બીલકુલ નહતો, પણ તેણે પોતાની કાર્યકુશળતાથી અને અનેક ગજનો સાથે રતેહસબધ બાધી છંદ્રેડનો દરજ્જો અને મોબ્બો વધાયો. આ પ્રમાણુ ફેશમા શાંતિ પાથરો અને પરદેશમા

ક્રિસ્ટાફર કોલંબસ

છંદ્રેડનો દરજ્જો ઉચો કરો ૧૫૦૬ની સાલમા હમો હેન્રી મરણુ પામ્યા

પ્રકરણ ૩૦

૮મો હેન્રી .

૧૫૦૬, આઠમા હેન્રી અને કૃથરાઈનનાં લગ્ન.—૧૫૧૩, ફ્લૉડન-રીટની લડાઈ.—૧૫૨૭ કૃથરાઈનના છૂટા છેડાના પ્રકરણની શરૂઆત.—૧૫૨૯, વુલ્સી પદ્મીબ્રષ્ટ થયો.—૧૫૩૦, વુલ્સીનું મરણ.—૧૫૩૪, ઍક્ટ ઍફ સુપ્રીમસી એટલે સર્વોપરિપણનો કાયદો.—૧૫૩૬, નાના મહોનો નાશ.—૧૫૩૯, મોટા મહોનો નાશ.—૧૫૩૯, છ કલમો-વાળો ધાર્મિક કાયદો પસાર થયો.

૭મા હેન્રી પછી તેનો પુત્ર ૮મો હેન્રી ૧૮ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ આવ્યો. ૮મો હેન્રી દેખાવડો, હોશીઆર, અને વિદ્વાવિલાસી હતો તેથી અંગ્રેજ પ્રગ્ન તેને માટે અભિમાન ધરાવતી હતી, અને તેની કારકીર્દીમાં દેશની વૃદ્ધિ થશે એવી આશા બધા લોકોને બંધાઈ.

૮મા હેન્રીનો સ્વભાવ.—હેન્રી વિલાસી, શોખીન અને સ્વાર્થી હતો, પણ મુત્સદ્દિ હતો તેથી પોતાપર આવી પડતું સંકટ કેવી રીતે શીટાડવું અને હાથ નીચેના લોકો પાસે કામ કેવી રીતે કરાવવું તે તેને બરાબર આવડતું હતું. પોતાના મંત્રીઓ નીમવામાં તે ઘણી ધૂર્તતા બતાવતો, તેઓની પાસે પોતાને ફાવતું કામ કરાવી જરૂર પડે તેનો નાશ કરતાં પણ પાછું જોતો નહિ. પોતાનાં મનમાં બાંધેલી મુરદ્દ ગમે તેવી અડચણો આવે તે દૂર કરી પાર પાડવાને હંમેશા પ્રયત્નો કરતો. અને તેમાં તે કદોહ પામતો. હેન્રીનો સ્વભાવ મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો, અને કદા બાબત શક્ય છે અને કદ અશક્ય છે તેની તેને બરાબર સમજણ હોવાથી પોતાની બાપ તે બધાપર પાડી શક્યો હતો. આથી તેની કારકીર્દી દરમ્યાન ગેરકાયદા, અન્યાય અને જીલમનાં ઘણાં કામો થયાં તોપણ તેની અસર અત્રિય થઈ પડેલા માણસોનેજ ભોગવવી પડતી હોવાથી હેન્રી પ્રજામાં અત્રિય થયો નહિ.

ગાદીપર આવ્યા પછી હેન્રીએ પોતાના બાપના વખતના

એમ્પસન અને ડ્બ્લીને તુરંગમાં પૂર્યાં. ૭મા હેન્રીના રાજમાં આ લોકો પ્રજાપર હારે કરો નાખી અગ્રિય થયા હતા, તેથી હેન્રીએ વિચાર્યું કે જો એ લોકોને કેદમાં નાખીશ તો મારી લોકપ્રિયતા વધશે. એમ લાગવાથી તેમને તુરંગમાં નાખી તેમનાપર રાજ્યદ્રોહનો ગુનોહ સાબિત કરનાર બિલ તેણે પાર્લિમેન્ટ પાસે પસાર કરાવ્યું અને તેમને ફાંસી દીધી.

ફ્રાન્સ સાથે યુદ્ધ (૧૫૧૩).—હેન્રીએ પોતાના આપના વખતના મંત્રીઓમાં આ શિવાય બીજો કંઈ ફેરફાર કર્યો નહિ. પણ પરદેશી રાજ્યપ્રકરણમાં પોતે સીધો હાથ ન ધાલવેા એવી જે એના આપની રાજનીતિ હતી તે બાબુએ મૂકી પોતે તેમાં સીધી રીતે હાથ ધાલવા લાગ્યો. ૧૫૧૧માં યુરોપમાં ફ્રાન્સની વિરૂદ્ધ પોપના નેતૃત્વ નીચે 'હોલી લીગ'—પવિત્ર સંઘ નામનું મંડળ ઉભું થયું હતું તેમાં તેણે ભાગ લીધો. આ વેળા પોપની બાબુમાં જર્મનીનો પાદશાહ મેક્સિમિલીઅન અને સ્પેનનો રાજા ફર્ડિનાંડ હતા. હેન્રીએ ફ્રાન્સ વિરૂદ્ધ લડાઈ કરવા માટે ૨૫,૦૦૦ સૈનિકા મોકલ્યા અને ૧૫૧૩માં કલેની પાસે ગીનીગેટની લડાઈમાં ફ્રેન્ચ લશ્કરને હરાવ્યું. ઇટલી અને ફ્લેન્ડર્સ, એ બંને જગાએ પોતાની હાર થાય છે એ જોઈ ફ્રાન્સના રાજા ૧૨મા લુઈએ હેન્રી સાથે સલાહ કરી દીધી. આ તહનામા અન્વયે હેન્રીને એક લાખ રૂપિયા મળ્યા, અને હેન્રીની નાની બેનની છાકરી મેરી સાથે લગ્ન કરવાનું લુઈએ કબૂલ કર્યું.

સ્કૉટલેન્ડ સાથે લડાઈ (૧૫૧૩).—ઇંગ્લિશ સૈન્ય ફ્લેન્ડર્સમાં ગયું છે એ જાણી સ્કૉટલેન્ડનો રાજા જયો જેમ્સ જે ફ્રાન્સનો મળતીઓ હતો તેણે સરહદ પર કંઈ ટંટો થયેા હતા તેના નિકાલ લાવવા ઇંગ્લેન્ડપર સ્વારી કરી. આ વખતે હેન્રી ઇંગ્લેન્ડમાં નહોતો તેથી રાણી કથરાઈને અર્લ ઓફ સરેને એક મોટું સૈન્ય આપી સ્કૉટલેન્ડના સૈન્ય સાથે લડવા મોકલ્યો. અંગ્રેજ સૈન્ય ગીનીગેટની લડાઈમાં ફ્રાન્સને હરાવ્યું પછી પંદરમે દિવસે ફ્લોડનપ્રીત્હની લડાઈમાં સ્કૉટિશ ફોજને અંગ્રેજોએ હરાવી. આ લડાઈમાં સ્કૉટલેન્ડનો રાજા જયો જેમ્સ અને તેના ૯૦૦૦ સૈનિકા માર્યા ગયા.



વુલ્સી અને લમો હેન્રી-ચિત્રકાર એમેરિ વૅકર. સર જાન ગિલ્પર્ટના ચિત્રને અનુસારે ગિલ્ડહૉલ ચિત્રાલયમાં.

ટોમસ વુલ્સી.—આ વખતે હેન્રીને સલાહ આપનાર મુખ્ય મંત્રી ટોમસ વુલ્સી હતો. વુલ્સી કાર્યકુશળ અને હોશીઆર હતો. પછી ૨૦ વર્ષ સુધી તેણે ઇંગ્લેંડના રાજકારભારમાં મુખ્ય ભાગ લઈ પોતાનો સિક્કો સર્વ સ્થળે બેસાડ્યો હતો. વુલ્સી ઇન્સવિચમાં એક હલકા કુળમાં જન્મ્યો હતો. તોપણ પોતાની અક્કલ હોશીઆરીથી બહાર પડી આગળ વધી દેશના કારભારમાં પ્રમુખસ્થાન પ્રાપ્ત કરવા શક્તિવાન થયો હતો. હેન્રીએ તેને પહેલાં ટૂંતોના ધર્મગુરુ-બિશપ, પછી ચાંડેનો વડો ધર્માધ્યક્ષ-આર્ચબિશપ, પછી કન્ટરબરીનો ધર્માધ્યક્ષ અને છેવટે ચેન્સેલરની પદ્ધિ પર નીમ્યો હતો. વુલ્સીનું વજન ઇંગ્લેંડમાં એટલું બહુ પડતું હતું કે ૧૫૧૫માં પોપે તેને કાર્ડિનલની ધાર્મિક પદ્ધિ આપી, અને પછી તેને ઇંગ્લેંડમાં પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમ્યો. આ પ્રમાણે ઝપાટાબંધ ઉપરાઉપરી તેનો ઉત્કર્ષ થવાથી ખુદ રોમના પોપ થવાની મહત્વાકાંક્ષા તેને થઈ તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી. વુલ્સી હોશીઆર અને કાર્યદક્ષ હોવાથી અને દરેક કામ ચિત્તવટપણે અને દ્રઢ નિશ્ચયથી પાર પાડનારો હોવાથી હેન્રીએ તેને રાજકારભારમાં જોખમદારીનું કામ સોંપ્યું. દેશના કારભાર અને પરરાજ્યનીતિ એ બંનેમાં વુલ્સી પૂર્ણપણે પ્રવિણ હતો. સ્પેનને બદલે ફ્રાન્સ સાથે સંધિ ઇંગ્લેંડને વધારે ફાયદાકારક છે એમ તે ક્યારનો સમજી ચુક્યો હતો, અને ખાસ તેનીજ પ્રેરણાથી હેન્રીએ સ્પેનને બદલે ફ્રાન્સ સાથે મૈત્રિ કરી.

ઇંગ્લેંડમાં વુલ્સી મુખ્ય પ્રધાન થવાથી ઇંગ્લેંડની પરદેશ સાથેની રાજનીતિમાં ઘણો ફેર થવા લાગ્યો. ફ્રાન્સનો રાજા ૧૨મો લુઈ ૧૫૧૫માં, સ્પેનનો રાજા ફર્ડિનૅન્ડ ૧૫૧૬માં, અને જર્મનીનો આદિશાહ મૅક્સિમિલીઅન ૧૫૧૬માં, એમ એક પછી એક યુરોપના અગ્રેસર રાજકર્તાઓ મરણ પામ્યા. ફ્રાન્સમાં ફ્રાન્સિસ રાજા થયો. સ્પેનનો રાજા ચાર્લ્સ થયો, તેને ૧૫૧૬માં આદિશાહી પદ મળવાથી યુરોપના રાજપ્રકરણમાં મહત્વના ફેરફાર થશે એમ લાગ્યું. ફ્રાન્સનો રાજા ફ્રાન્સિસ અને સ્પેનનો રાજા અને જર્મન સામ્રાજ્યનો શહેનશાહ ચાર્લ્સ, એ બંને નાનપણથીજ એકબેકના પ્રતિસ્પર્ધિ હતા. તેઓ હાલ લડવાની

અણીપર હતા. એવા સંજોગોમાં કોનો પક્ષ કરવો એ પ્રશ્ન હેન્રીને વિચારવા જેવો હતો. ફ્રાન્સ એ ઇંગ્લેન્ડનું પરાપૂર્વનું શત્રુ રાજ્ય હતું, પણ સ્પેનના રાજા ચાર્લ્સને શહેનશાહત મળવાથી સ્પેનની માફક ઑસ્ટ્રીઆ, નેધરલેંડ વગેરે ધણે વિસ્તૃત મુલક તેના તાબામાં આવવાથી યુરોપમાં તેનું જોર ધણું વધી પડ્યું હતું. યુરોપના રાજ્ય-પ્રકરણમાં આવી પરિસ્થિતિ ઉભી થવાથી યુરોપમાં સત્તાનું સમતોલપણ કે બળસમત્વ (Balance of Power) જળવી રાખવાની રાજ્યનીતિ હેન્રી અને વુલ્સીને પ્રહણ કરવી પડી હતી. એ રાજ્યનીતિ સાધ્ય કરવા માટે કોઈપણ એક રાજ્યનું બળ ચિરંકાળી ન થાય તે માટે નબળો હોય એવા પક્ષને મદદ કરવાનું હેન્રીએ ઇરાવ્યું. હેન્રીના આ ધોરણથી સંકટની વખતે પ્રત્યેક પક્ષ પાસેથી મદદ લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો પણ જ્યની વખતે કોઈ કોઈને યાદ કરતું નહિ. આવા પ્રકારની એકંદર પરિસ્થિતિ હોવાથી પરદેશી રાજકીય બાબતમાં એક વખત એક રાજ્યનો પક્ષ લઈ અને બીજી વખત બીજાં રાજ્યનો પક્ષ લઈ તેની પાસે એકાદ વખત પૈસાની મદદ અને પોતાને અનુકુળ એવી વેપારી સંધિ કરી લેવામાં આવતી. તોપણ કોઈ કાય-મનો ફાયદો કરી લેવામાં આવતો નહિ. ૧૫૨૦માં હેન્રીએ ફ્રાન્સના રાજા ફ્રાન્સિસ સાથે સંધિ કરી તેની સાથે મિત્રતાના નાતાનું વચન આપી કેલે શહેર આગળ મોટા દબદબા અને લપકા સાથે મુલાકાતનો બેટો કરી એક મહિનો થયો નહિ તેટલામાં તો ફ્રાન્સના અતિસ્પર્ધિ સ્પેનના રાજા ચાર્લ્સ સાથે ઓવલિન આગળ મળી એક ગુપ્ત સંધિ કરતાં પાછું જોડું નહિ.

પરદેશી રાજ્યપ્રકરણોમાં હાથ ધાલી યુરોપી યુધ્ધોમાં હેન્રી વધારે ભાગ લેતો હોવાથી તેને વારે વારે વધારે પૈસાની જરૂર પડતી. તેમાં તેના બાપે સંચિત કરી રાખેલો ખજાનો ખરચાઈ જવાથી લોકોપર ભારે કર નાખી પૈસા ઉભા કરવાની આવશ્યકતા હેન્રીને જણાઈ. કર પ્રમાણે જ લોકો પાસેથી જોરજુલમથી બક્ષિસ કે નજ-રાણાં કઢાવી મોટી રકમ ઉભી કરવાની પદ્ધતિ વુલ્સીની સલાહથી તેણે પાડી. આવી રીતે ભારે કર અને સખતીથી પૈસા કઢાવવાની

રીતથી લોકોમાં અસંતોષ થવા લાગ્યો.

આ વખતે ઇંગ્લેન્ડમાં ધર્મ સુધારાના મોજા આવ્યા હતા. આ મોજા પ્રથમ જર્મનીમાં ઊછળી હળવે હળવે આખા યુરોપનાં બધા દેશોમાં તે પ્રસરવા લાગ્યાં. રોમના પોપનો દરેક ખ્રિસ્તી ઉપરનો કર, ધર્માધિકારીઓની અમર્યાદસત્તા, તેઓના વધુ હક, ધર્માધિકારીઓનું વિષય અને નિઘ વર્તન, આવા પ્રકારના ઘણા કારણોથી ખ્રિસ્તી લોકો સખત રીતે પોપની વિરૂધ્ધ થવા લાગ્યા હતા. વળી આ વખતે સામાન્ય લોકોમાં વિદ્યાજ્ઞાનનો પ્રચાર થવાથી તેઓના વીચારમાં મોટી ક્રાન્તિ થઈ હતી, તેથી પોપની સત્તા વિરૂધ્ધ શરૂ થયેલી સુધારાની ચળવળને સામાન્ય લોક તરફથી ઘણી મદદ મળી. ૧૫૧૭માં જર્મનીમાં માર્ટિન લ્યુથર નામના એક શખસે પહેલાં પ્રથમ પોપની સત્તાપર હુમલો શરૂ કર્યો. માર્ટિન લ્યુથરનો જન્મ જર્મનીમાં થ્યૂરીંગ્યા પ્રાંતમાં થયો હતો. તેનું કુટુંબ ઘણી ગરીબ સ્થિતિમાં હતું. લ્યુથરની ગરીબ માનો વિચાર તેને વકરીલ કરવાનો હતો. તે માટે તેને વિશ્વવિદ્યાલયમાં મૂક્યો, પણ લ્યુથરને વકરીલના ધંધા માટે મુદ્દલ શૌખ ન હોતો. પણ તેને ધર્મના અભ્યાસનો ઘણો શૌખ હતો. તેથી ૧૫૧૦માં તે અભ્યાસ કરવા માટે લ્યુથર રોમ ગયો. રોમમાં લ્યુથરને વડા ધર્મગુરૂ પોપના વિલાસી જીવનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં. રોમથી જર્મની પાછાં આવતે વિટેનબર્ગના વિશ્વવિદ્યાલયમાં અધ્યાપકની જગા તેને મળી. ત્યાં ઘણું સાફ કામ કરી તે પ્રસિધ્ધિમાં આવ્યો.

૧૫૧૭ માં જૉન ટેટસેલ નામનો એક રોમન ધર્માધિકારી “પોપમાંથી મુક્ત કરનારાં મારી પત્રો” વેચવા જર્મનીમાં આવ્યો. બાઈબલનાં એકાદ વાક્યને આધારે આવાં ‘મારી પત્રો’ વેચવાનો રિવાજ આ વખતે પહેલ પ્રથમજ પાડવામાં આવ્યો. મારી પત્રોના વેચાણથી થતી ઉપજ પહેલાં પહેલાં રોમમાં ધર્મના કામમાં વાપરવામાં આવતી હતી. પણ ધીમે ધીમે એ પૈસાનો ઉપયોગ મોજમજા અને એશઆશમમાં થવા લાગ્યો. ત્યારે મારી પત્રો માટે લોકોને ઘણાં તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો. ત્યારે ૧૫૧૭ના અક્ટોબરની ૩૧મી

તારીખે માર્ટિન લ્યુથરે માશી પત્રો વિરૂધ્ધ ૯૬ મુદ્દાવાળો એક મુત્સદ્દો વિટનબર્ગ પાઠશાળાના દરવાજા ઉપર ચોટ્યો. અને તેના સમર્થનમાં વાદવિવાદ કરવા માટે ટેટસેલને આજ્ઞાન કર્યું. લ્યુથરનું આ કામ ઘણા લોકોને પસંદ પડ્યું, અને રોમન કેથોલિક ધર્મ તરફ તેઓને તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો. પોપની તરફના અધશ્રદ્ધાળુ લોકોની પણ જર્મનીમાં કંઈ ખોટ નહોતી, એટલે આ આખત-પર જર્મનીમાં ઝનુની વાદવિવાદ શરૂ થયો. આમ માશી પત્રો વિરૂદ્ધનું લખાણ બહાર પાડતી વખતે નવો પંથ સ્થાપવાનો લ્યુથરનો મુદ્દલ વિચાર નહોતો. પણ પોપના અનુયાયીઓએ જ્યારે તેની સામે જોસભેર ચળવળ શરૂ કરી, ત્યારે શાંતપણે ધર્મનો અભ્યાસ કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચતાં તેને માલમ પડી આવ્યું કે માશી પત્રોની માફક જેને બાઈબલનો આધાર નહોતો એવી ધર્મની બીજી ઘણી બાબતો કેથોલિક પંથના આચારમાં ઘુસાડી દેવામાં આવી હતી. તે પણ માશી પત્રોની પડેમજ દીકાને યોગ્ય છે એમ તેને લાગ્યું. ત્યારે ૧૫૨૦માં પોપની ધાર્મિકસત્તા પોતાને કબૂલ નથી તે બતાવવા માટે તેણે એક નાનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. આટલી હદે વાત આવી ત્યારે પોપ ૧૦મા લીઓએ લ્યુથરને ધર્મ-બહિષ્કૃત કર્યો. પણ પોપનાં આ કૃત્યથી ધર્મ સુધારાની ચળવળ દબાઈ જવાને બદલે યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં પ્રસરી. ૧૫૧૮ ના અરસામાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ઝિવંગલ નામના એક સુધારકે ‘પોપમાંથી મુક્તી આપનારાં માશી પત્રો’ પર ઘણી કડક ભાષામાં દીકા કરી ત્યાર પછી તેણે ઝ્યુરિચ શહેરમાં એક નવો પંથ સ્થાપ્યો, અને તેને ઘણા અનુયાયીઓ આવી મળ્યા.

ત્યાર પછી થોડે વર્ષે જનીવા શહેરમાં કેલ્વિન નામના એક ગદસ્થે નવો ધર્મ પંથ સ્થાપ્યો. ૧૫૩૬ માં તેણે “ખ્રિસ્તી ધર્મનાં ઉચ્ચ તત્વો” એ નામનું એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું, તેમાં તેણે પોતાના ધર્મ સુધારાના વિચાર પ્રગટ કર્યા હતા. કેલ્વિને પોતાના પંથનો પ્રચાર કરવા માટે તનતોડ મહેનત કરવા માંડી. જનીવા શહેર સુધારાનું અગ્રસ્થાન થઈ પડ્યું, ફ્રાન્સ, ઈંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ

વગેરે દૂરના દેશોમાંથી ધાર્મિક જીલમથી કંટાળેલા લોકો જીનીવા આવવા લાગ્યા. ત્યાં કેટલોક સમય રહી પછી પોતાના દેશમાં પાછા જઈ સુધારાની ચળવળ તેઓએ જોસભેર ચલાવી. તેથી કૅલ્વિનનો પંથ ઘણા દેશોમાં પ્રસર્યો. લ્યુથરનાં કરતાં કૅલ્વિનનો પંથ વધારે ઝડપી હતો.

આ નવો પંથ પોપની જીલમી સત્તા અને પ્રચલિત ધર્માચારની વિરુદ્ધ હતો, તેથી તેના અનુયાયીઓ પ્રોટેસ્ટન્ટસ (Protestants) કહેવાયા. આવી રીતે રોમન કેથોલિક પંથ વિરુદ્ધ જે ચળવળ જર્મની અને સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં શરૂ થઈ તે યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં પ્રસરી ગઈ. પરંતુ શરૂઆતમાં ઇંગ્લેન્ડમાં આ ધાર્મિક સુધારાની ચળવળનું પરિણામ ઝાઝું થયું નહિ. ઇંગ્લેન્ડના ધર્માધિકારીઓ યુરોપના બીજા દેશોના ધર્માધિકારી જેટલા વિલાસી કે વિષયી ન હોવાથી ઇંગ્લેન્ડનો સામાન્ય પ્રજાવર્ગ તેઓની વિરુદ્ધ થયો નહોતો. ઉલટું તેઓ માટે પ્રજાને માન હતું. વુલ્સ્તીને ધાર્મિક સુધારો જોઈતો હતો, પણ એકદમ સામટી ભાંગફાટ કરવા તે માંગતો નહોતો, પણ ધીમે ધીમે થોડો ફેરફાર કરવા તરફ તે હતો. જર્મનીમાં પોપની વિરુદ્ધ લ્યુથરે શરૂ કરેલી લડાઈની સામે ઇંગ્લેન્ડના રાજા ટમા હેન્રીએ પોપના બચાવમાં એક પુસ્તક પણ લખ્યું હતું, અને એ પુસ્તક લખવા માટે પોપ લીઓ ૧૦માએ હેન્રીને ધર્મરક્ષકનો ખિતાબ બુદ્ધ્યો હતો. (Defender of Faith) એટલે ધર્મરક્ષક એ બે શબ્દોના પહેલા અક્ષરો એફ. ડી. (ફ. ડી.) હજી પણ ઇંગ્લેન્ડમાં અંગ્રેજ સિક્કાપર જોવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડમાં રાજા પ્રજા બંનેએ લ્યુથરની ચળવળનો આદરસત્કાર બીલકુલ કર્યો નહિ. અને કેટલાંક કારણો ઉભાં ન થયાં હોત તો એ પરિસ્થિતિ ફેરવાઈ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ ઇંગ્લેન્ડમાં કદાચ દાખલ પણ થયો નહોત. પરંતુ આ વેળાએ કેટલાંક ખાનગી કારણો-સર હેન્રીને પોપ સાથે ટંટા થયો. હેન્રીએ પોપ સાથેનો સંબંધ તોડી નાખ્યો, અને ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો અંગિકાર થવા લાગ્યો.

૭મા હેન્રીએ પોતાના મોટા છોકરા આરથરનું લગ્ન સ્પેનના રાજાની છોકરી કૅથરિન સાથે કર્યું હતું (૧૫૦૧). પણ લગ્ન

થયા પછી થોડાજ દિવસમાં આરથરનું મરણ થયું હતું. અને આ મરણથી પોતે બાંધેલો રૂપેન સાથનો નવો સંબંધ તૂટે નહિ એ વિચારથી ડાહ્યા હેન્રીએ પોતાના બીજા છોકરા હેન્રીનું લગ્ન કંથરા-
ઇન સાથે નક્કી કર્યું. પણ એ લગ્ન તે વેળા તરતજ થયું નહિ. પણ
ડાહ્યા હેન્રીએ ગાદીપર બેઠા પછી પોતાના મોટા ભાઇની વિધવા
સાથે લગ્ન કર્યું (૧૫૦૯). પણ પોતાના ભાઇની વિધવા સાથે લગ્ન કર-
વાની ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મનાઇ છે. પણ એ ધર્મની અડચણ દૂર કરવા
માટે પોપની પરવાનગીથી તેણે આ લગ્ન કર્યું હતું. પણ આ લગ્નથી
બંને સુખી થયાં નહિ. હેન્રીનો સ્વભાવ મોજાલો અને વિલાસી
હતો, ત્યારે કંથરાઇનનો સ્વભાવ એથી તદ્દન ઉલટો ધાર્મિક હતો.
તેને છેલ્લખીલાપણું ગમતું નહિ. તેથી હેન્રીને તેનાપર મુદ્દલ
પ્રેમ હતો નહિ. તેને પેટે થયેલાં બધાં સંતાનો મરણ પામ્યાં હતાં.
માત્ર એક મેરી નામની છોકરી જીવતી રહી હતી. હવે તેને પેટે
હેન્રીને છોકરો થવાની બીલકુલ આશા હતી નહિ. તેથી તે તેને
ફારગતી આપવાની સંધિની રાહ જોયાં કરતો હતો. આ કારણથી
તેને ફારગતી આપવાનો હેન્રીનો વિચાર તો હતોજ, તેવામાં કંથ-
રાઇનની એન જુલીન નામની એક ધણી સુંદર અને મોહક દાસી
હતી તેની ઉપર હેન્રી મોહી પડ્યો, અને તેની સાથે તેને લગ્ન
કરવાની ઇચ્છા થઇ. પણ એ લગ્નની વચ્ચે કંથરાઇનની આડખીલી
હતી, તેથી કંથરાઇનને જૂટાછેડા આપવાનો તેણે ઈરાવ કર્યો. પરંતુ
તેમ કરવામાં પોપની સમ્મતિ જોઇએ, તેથી તે કામ બજાવવાનું
હેન્રીએ વુલ્સીને સોંપ્યું.

આ વખતે પોપની ગાદીપર ડાહ્યા કલેમંટ હતો. આ ફારગતીની
બાબતમાં તેની સ્થિતિ ધણી કફેડી હતી. કંથરાઇન રૂપેનના રાજા
અને રોમન સામ્રાજ્યના શહેનશાહ પમા ચાર્લ્સની ફાઇ થતી હતી,
તેથી કંથરાઇનને ફારગતી આપવાની હેન્રીને પરવાનગી આપવાથી
ચાર્લ્સને માહું લાગશે એમ તેને લાગતું હતું. અને હેન્રીને પરવાનગી
ન આપે તો તે અસંતુષ્ટ થાય, અને પછી તેની તરફથી કોઇપણ
બાબતમાં પોતાને મદદ નહિ મળે એમ કલેમંટને લાગ્યું. આવા

પ્રકારની પરિસ્થિતિ હતી તે વખતે પાદશાહ આર્સે રોમપર સ્વારી કરો તેનાપર પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરી હતી તેથી આર્સની વિરૂધ્ધમાં કોઇપણ તરેહની ચીજ કરવાની હિમ્મત તેણે કરવી જોઇએ નહિ. આવા પ્રકારની કફેડી સ્થિતિમાં પોપ આવી પડેલો હોવાથી આ બાબતમાં કંઈપણ કરવામાં દીલ કરવી એ ઠીક લાગવાથી એ પ્રશ્નની ચોકસી કરવા માટે કેમ્પેનો નામના એક ઇટલીના ધર્મગુરૂને અને વુલ્સીને પોતાના પ્રતિનિધિ નીમ્યા. આ પ્રશ્નનો જલદીથી નીકાલ લાવવા હેન્દી અને વુલ્સી બંનેએ પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ પોપના કહેવાથી કેમ્પેનો ખાસ દીલ કરતો હોવાથી આ પ્રશ્નનો તાબડોતબ નિકાલ થયો નહિ. છેવટે પોપે તેને પાછો રોમ બોલાવી લીધો, અને એ સવાલનો નિકાલ પોતે રોમમાંજ કરશે એમ જાહેર કરી તે કહ્યું. રોમમાં લાવવા હેન્દીને ફરમાવ્યું. (૧૫૨૮).

આમ કરી આ બાબતમાં પોપ વિનાકારણ દીલ કરે છે, અને કદાચ તેમાં વુલ્સીનો પણ હાથ હોય એવો હેન્દીને સંશય આવવાથી વુલ્સીને તેની ઉચી પદ્ધિપરથી ઉતારી પાડવાનું હેન્દીએ ઠરાવ્યું. આમાં વુલ્સીનો પોતાનો કંઈપણ અપરાધ નહોતો છતાં હેન્દીની વુલ્સીપર ગેરમહેરબાની થયાથી લોકોપણ તેનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા.

વુલ્સીની પડતી.—વુલ્સીનું ઉદ્દામવર્તન અને દેશપર તેણે મૂકેલા અપ્રિય કરોને લીધે બધાનાં મનમાં તેનાપર અપ્રિયતા ઉત્પન્ન થઇ હતી. ૧૫૨૮માં એક પાઉન્ડે ચાર શીલીંગનો ઉપજવેરો દરેક પાસે લેવો એવો કાયદો કરવાની માંગણી તેણે પાર્લમેન્ટ પાસે કરી. પણ પાર્લમેન્ટ એક પાઉન્ડે બે શીલીંગનો કર મૂકવાની સમ્મતિ તેને આપી. ૧૫૨૯માં વુલ્સીને રાજકારભારના ખર્ચ માટે પાછી પૈસાની જરૂર જણાઈ. પણ પાછો કર મૂકવા પાર્લમેન્ટની સમ્મતિ મળનાર નથી એમ લાગવાથી તેણે બેનેવોલંસીસ એટલે નજરાણાં તરીકે પૈસા ઉઘરાવવા માંડ્યા. વુલ્સીના આ અન્યાયી અને જુલમી કૃત્યને લીધે તેની વિરૂદ્ધ લોકમત ધણો ઉત્કેરાયો અને આ કરનો ખુલ્લી રીતે પ્રતિકાર કરવાનો તેઓએ ઠરાવ કર્યો. એકંદર વાતાવરણ આવી

રીતનું હોવાથી વુલ્સ્ટીએ એ કર પોતેજ મૂક્યો છે અને તેમાં મારી કબૂલાત નથી, એમ હેન્રીએ જાહેર કર્યું, અને તેને ચેન્સેલરની પદ્ધિ ઉપરથી કાઢી મૂક્યો. આ પછી વુલ્સ્ટીને પૂર્ણપણે સપડાવવાની આ સંધિ ઠીક છે એમ જોઈ હેન્રીએ તેના ઉપર તેની પરવાનગી લીધા શિવાય પોપના કાર્ડિનલની જગા સ્વીકારવાનો આરોપ મૂક્યો. વાસ્તવિક રીતે જોતાં વુલ્સ્ટીએ એ જગા પુષ્કળ વર્ષ પૂર્વે સ્વીકારેલી હોઈ હેન્રીને એ વાતની ખબર હતી, તોપણ તે માટે પોતાની ના પસંદગી દર્શાવેલી નહોતી, ત્યારે હવે એ આરોપ વુલ્સ્ટીપર મૂકવો યોગ્ય નહોતું. પણ વુલ્સ્ટી ફારગતીની બાબતમાં વિનાકારણ ઢીલ કરે છે, અને લોકો તેનાપર અસંતુષ્ટ થયા દેખાય છે ત્યારે તેના ઉપર આરોપ મૂકી લોકપ્રિયતા મેળવવા આ લાગ ઠીક છે એમ હેન્રીને લાગ્યું.

*સ્ટેચ્યુટ ઓફ પ્રીમ્યુનાયરના કાયદા અન્વયે તેનાપર અપરાધ સાબિત થયો. અને તે ગુનાહ માટે હેન્રીએ તેની સઘળી ખાસ માલમતા જપ્ત કરી, અને તેને દરખાસ્તમાંથી બરતરફ કરી ચૌકિના આર્યબિશપ તરીકે મોકલ્યો. ત્યારપછી એક વર્ષે તેનો હજીપણ વધુ અધઃપાત કરવાનું ફરાવી હેન્રીએ તેનાપર રાજ્યદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો, અને તે સંબંધે તેનું જે કંઈ કહેવું હોય તે કહેવા તેને લંડન આવવા ફરમાન્યું. પરંતુ લંડન આવતાં રસ્તામાં લીસ્ટર આગળ તે મરણ પામ્યો. વુલ્સ્ટી મહત્વાકાંક્ષી હતો. તેના હાથમાં રાજકારભારનું સુત્ર આન્યા પછી તેના ઉદ્દામપણા અને કડક કૃત્યોને લીધે સામાન્ય પ્રજા વર્ગને તે અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો. પણ હેન્રીની નાણાં બાબતમાં સેવા

***નોંધ:—**ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રજાને ન ગમતી એવી બે બાબત પોપ તરફથી કરવામાં આવતી હતી. (૧) ઈંગ્લેન્ડની ધર્મપીઠોના અધિકારી પોપ પોતાની મરજીમાં આવે તેને નીમે અને તે પ્રમાણે તે પરદેશીઓને નીમતો; અને (૨) કેટલેક પ્રસંગે દેશની સાધારણ કચેરીમાં ચાલવા જોઈએ એવા કજીઆ ધર્મ કચેરીઓમાં ચલાવવા એવો પોપનો દુરાગ્રહ. આ પધ્ધતિ બંધ કરવા માટે ૧૩૫૦-૫૩ દરમ્યાન પાર્લમેન્ટે કાયદો કર્યો તેને સ્ટેચ્યુટ ઓફ પ્રીમ્યુનાયર કહે છે.

કરવામાં વુલ્સીએ કંઈપણ ક્યાસ રાખી નહોતી તે જોતાં તેના પર રાજ્યદ્રોહનું તોહમત હેન્રીએ મૂક્યું એ અન્યથા જોવું છે. વુલ્સીને તેના હોદ્દાપરથી પદ્મજી ક્યાં પછી હેન્રીએ ટામસ કૉમ્બેલ અને કૉન્નર નામના બે ગ્રહસ્થને પોતાના મંત્રી બનાવ્યા. રાજકારભારી બાબતમાં તે કૉમ્બેલની સલાહ લેતો, અને ધાર્મિક બાબતોમાં તે કૉન્નરના વિચાર પ્રમાણે ચાલતો. કૉમ્બેલ હલકા કુળનો હોઈ પોતાની હોશીઆરીથી હંમેશા ચઢ્યો હતો. કૉન્નરનું જોર ધાર્મિક બાબત સંબંધમાં હોવાથી યુરોપની ધાર્મિક સુધારાની ચળવળથી તેના મન પર અસર થઈ હતી. પણ હજી સુધી તેણે પોતાનો ધાર્મિક મત ગુપ્ત રાખી મૂક્યો હતો. ફારગતીની બાબતમાં પોપ પાસેથી, અનુકુળ નિકાલ મળતો નથી, અને તે જલદી મળવાનો સંભવ પણ નથી, ત્યારે પંચી શું કરવું એ વિચારમાં હેન્રી હતો તેથી એ પ્રશ્નનો સમાધાનકારક નિકાલ લાવવા માટે કૉન્નરે એવું સુચવ્યું કે, વિધવા ભાભી સાથે લગ્ન કરવાની ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે મનાઈ હોવાથી તે પ્રતિબંધ દૂર કરવા અને લગ્ન કરવાની પરવાનગી આપવા પોપને અધિકારજ નહોતો, તેથી હેન્રીનું કંથરાઈન સાથે થયેલું લગ્ન અશાસ્ત્ર હતું. કૉન્નરની આ સલાહ હેન્રીને પસંદ પડી, અને કૉન્નરની સૂચના ઉપરથીજ આ પ્રશ્ન સંબંધે તેણે યુરોપના નિરનિરાળા વિશ્વવિદ્યાલયના અભિપ્રાય મંગાવ્યા. આ અભિપ્રાયો પૈકી ઘણાં વિશ્વવિદ્યાલયોના અભિપ્રાયો હેન્રીને જોઈતા હતા તેવાજ આવ્યા, એટલે એ લગ્ન તદ્દન ગેરકાયદેસર હતું એવા અભિપ્રાય આવ્યા. ત્યારે તેનો લાલ લઈ તે પ્રમાણે વર્તવા હેન્રીએ ઠરાવ્યું.

હેન્રી ઇંગ્લેંડમાંથી પોપનું ઉપરીપણું કાઢી નાંખે છે.— ત્યારપછી હેન્રીએ ઇંગ્લેંડમાં ધર્મોધિકારીઓનાં અધર્મો અને ગેરકાયદેસર વર્તન પર હલ્લો કરવાની શરૂઆત કરી. તેના આ કૃત્ય તરફ પ્રજાની સહાનુભૂતિ મળશે એમ હેન્રીને લાગતું હતું. વુલ્સી પોપનો પ્રતિનિધિ છે એવું તમે કબૂલ કરીશું છે માટે પ્રીમ્યુનાયરના કાયદા અન્વયે થતી શિક્ષાને પાત્ર તમે થયા છો એવું હેન્રીએ ધર્મોધિકારીના સંઘને કહ્યું, અને પછી ૧ લાખ અને

૧૮,૦૦૦ પાઉન્ડ દંડ દાખલ લઈ તેઓને છુટકા કર્યો. ત્યારપછી ઈંગ્લેંડના ચર્ચનો—ધર્મ સંબંધી બાબતમાં પોતે ઉપરી છે એવું હેન્રીએ જાહેર કર્યું. પછી પાર્લમેન્ટના એકાદ કાયદા પ્રમાણે ધર્માધિકારીઓના જૂના કાળથી ચાલી આવેલા કેટલાક વિશેષ હંકા હતા તે તેણે કમી કરી નાખ્યા. આટલું કર્યા છતાં પણ પોપ હજી ઠેકાણે આવતો નથી અને ફારગતીની બાબતમાં તેને અનુકુળ એવો નિકાલ આપતો નથી એ જોઈ ઈંગ્લેંડની ધર્મપીઠના નવા અધિકારી નીમવાનો પોપનો હક અને નવીન ધર્માધિકારીઓએ પહેલા વર્ષની સઘળી ઉત્પન્ન પોપને મોકલવાનો રિવાજ એ બંને બંધ કર્યાં.

આ પ્રકારે ફારગતીની બાબતમાં પોપ પાસેથી અનુકુળ નિકાલ મળતો નથી, અને પોપ વિનાકારણ ઢીલ કરે છે એ જોઈ હેન્રીએ બીજા ઉપાયો યોજવાનું મનમાં આણ્યું. તેણે ફ્રેન્સને આર્થબિશપના ઓધ્ધાપર નીમ્યો, અને ફારગતીની ચોકસી પોપ પાસે ન કરાવતાં ઈંગ્લેંડના ધર્માધિકારીઓની કોર્ટ પાસે કરાવવાનું ફરમાવ્યું. પરંતુ રાણી કંથરાઈને આ પ્રકારની કોર્ટ આગળ સાક્ષી આપવા કબૂલ કર્યું નહિ, અને તે બાબે પોપને અરજી કરી. પણ અહીંનો ફ્રેન્સર આ કજીઓ પોતાની ધાર્મિક કોર્ટમાં ચલાવી હેન્રી અને કંથરાઈનનું લગ્ન અશાસ્ત્ર છે અને તે ઇશ્વરને કબૂલ થનાર નથી એવો નિકાલ આપી હેન્રીને બીજું લગ્ન કરતાં કંઈપણ અડચણ નથી એવું જાહેર કર્યું. ફ્રેન્સ પાસેથી આવો નિકાલ મળતાં જ હેન્રીએ એન બુલીન સાથે લગ્ન કર્યું, અને તેને રાણી તરીકે જાહેર કરી (૧૫૩૩).

હેન્રીનું આ કૃત્ય જોઈ પોપને ઘણો ગુસ્સો ચઢ્યો; અને તેણે એન બુલીનનું લગ્ન ગેરકાયદે જાહેર કર્યું અને હેન્રીને ધર્મ-બહિષ્કૃત કર્યો.

આ પછી કેટલેક સમયે એન બુલીનને ઇલિઝાબેથ નામે એક છોકરી થઈ. ત્યારે ઇલિઝાબેથ મારી કાયદેસર વારસ છે એવા સોગંદ લેવા તેણે સર્વેને ફરમાવ્યું. ઉપર પ્રમાણે સપથ લેવા ના પાડવા માટે મોર અને રીશ્વર નામના બે બ્રહ્મચેત્રે હેન્રીએ તુર્ગમાં ધાત્યા, અને ઈંગ્લેંડમાંથી પોપની સત્તા સમુજાગી કાઢી નાખવા માટે એક

આંક સુપ્રેમસી—સર્વોપરીપણીનો કાયદો—પાર્લમેન્ટ પાસે કરાવી એ કાયદા અન્વયે ઇંગ્લેંડની સર્વ ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં ઇંગ્લેંડનો રાજ્ય ઉપરો છે એવું જાહેર કર્યું (૧૫૩૫).

આવી રીતે ઇંગ્લેંડનો રાજ્ય ટમે હેન્રી પોપની ધાર્મિકસત્તા કાઢી નાખે છે એ જોઈ પોપની ગાદીપર નવા આવેલા પોપ ૩૦ પાંચે ફરમાન કાઢી હેન્રીને ધર્મબહિષ્કૃત કર્યો, અને પોતે તેને ઇંગ્લેંડની ગાદીપરથી પદભૂષ્ટ કર્યો છે એવું જાહેર કર્યું.

ફારગતીના ખાસ ખાનગી કારણસર હેન્રી અને પોપ વચ્ચે ઉપર કશું તેમ જ વૈમનસ્ય શરૂ થયું તેણે એવું તીવ્રસ્વરૂપ લીધું કે પોપે હેન્રીને ધર્મબહિષ્કૃત કરી ગાદીપરથી પદભૂષ્ટ કર્યો હોવાનું જાહેર કર્યું, ત્યારે હેન્રીએ ઇંગ્લેંડપર રહેલી સહેલી પોપની સર્વ સત્તા કાઢી નાખી. ઇંગ્લેંડ ધાર્મિક બાબતમાં પોપથી સ્વતંત્ર છે એવો કાયદો પાર્લમેન્ટ પાસે પસાર કરાવી લીધો. ઇંગ્લેંડની ધાર્મિક ઘટનામાં આવા પ્રકારનો મહત્વનો ફેરફાર થતો હતો તોપણ તે વેળા અંગ્રેજ પ્રજાએ કંઈ ચળવળ ન કરતાં બધું મુગાં મુગાં જોયાં કર્યું. પોપના વિલાસી અને નિંદ્રવર્તન માટે તેને તિરસ્કાર હોઈ પોપને નિરનિરાજે રૂપે કર આપવાનું આ કારણથી તો બંધ થશે એવી આશા સર્વેને દેખાવા લાગી. પોપની સત્તા કાઢી નાંખવાથી ઇંગ્લેંડનો ધર્મ રાષ્ટ્રીય બન્યો હતો. આ વખતે ઇંગ્લિશ પ્રજાને કૅથોલિક પંથ કાઢવાનો વિચાર માત્ર પણ આવ્યો નહોતો.

આ વખતે આખા યુરોપમાં ધાર્મિક સુધારા સંબંધે પ્રોટેસ્ટન્ટ અને રોમન કૅથોલિક એવાં બે તડ પડી ઝગડો ચાલી રહ્યો હતો. હેન્રીનું ધોરણ એવું હતું કે બંનેમાંથી કોઈપણ પંથમાં જોડાયું નહિ. કૅથોલિક પંથમાંથી નીકળી જવું તેને ઠીક લાગતું નહોતું. તેમજ કૅથોલિક પંથમાં રહી પોપનું ઉપરીપણું માન્ય કરવું એ પણ તેને પસંદ નહોતું.

હેન્રીનું ધાર્મિક ધોરણ.—ત્યારે આ બંને પંથમાંથી એકને ચીકટી ન રહેતાં કોઈ એક મધ્યમ માર્ગ સ્વીકારવાનો હેન્રીએ કરાવ કર્યો. રોમન કૅથોલિક પંથે માન્ય કરેલી કેટલીક

પ્રથા, તેમજ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથે માન્ય રાખેલા કેટલાક આચાર તેણે સ્વીકાર્યા હતા. પોપને ખ્રિસ્તી ધર્મના વડા ધર્મચુર તરીકે જે અધિકાર હતા તેજ અધિકાર ઈંગ્લેન્ડમાં પોતાને મળે એવી હેન્રીની ધારણા હતી. આવી રીતે હેન્રીએ મધ્યસ્થ ધોરણ રાખવાને લીધે બંને પંથોના લોકો તેના પર અસંતુષ્ટ રહેવા લાગ્યા. હેન્રીએ પોપની સત્તા કાઢી નાંખી ધાર્મિક બાબતમાં પોપની સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી તેથી કૅથોલિક પંથના લોક તેનો તિરસ્કાર કરતા, ત્યારે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓને *ટ્રેન્સઅસ્ટનસિએશન નો સિધ્ધાંત માન્ય ન હોવાથી કેટલાક અક્કલ વગરના આચારવિચાર હેન્રી પાળતો હતો તે માટે તેઓ તેનો તિરસ્કાર કરતા હતા. આવી રીતે બંને પંથના લોકો હેન્રી પર નારાજ હતા.

આમ ધર્મની બાબતમાં હેન્રીનું મન ડામાડોળ હોઇ ૧૫૩૬-૩૭ ને સુમારે તેણે કરેલાં કૃત્યોને લીધે અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથીઓ તરફ તેનું મન વધારે ઝુકેલું હોવાથી રોમન કૅથોલિક પંથના લોકો તેનો ઘણો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. વળી આ વખતે હેન્રીએ ઈંગ્લેન્ડ પર પોપનું રહેલું અપ્રત્યક્ષ ઉપરીપણું કમી કરવા માટે અને ઘણી સંપત્તિ અને માલમતા જપ્ત કરવા માટે ઈંગ્લેન્ડના ધર્મમંડો પર હલ્લો કરવાની યોજના કરી. આ ધર્મમંડોમાં રહેનારા સાધુઓ માટે લોકોનો આદર ઓછો થઇ ગયો હતો. પૂર્વકાળમાં મંડો માટે લોકોમાં જે પ્રેમ અને ઉત્સાહ હતાં તે આ વખતે નહિ જેવાં થઇ જઇ એ મંડોની આવશ્યકતાજ લોકોને લાગતી નહોતી, અને તેમ થવાનું કારણ ધર્મમંડોના સાધુઓનું આચરણજ હતું. મહાધિકારીઓ અને સાધુઓ પૂર્વનાં ઉચ્ચ વિચાર અને સાદાં જીવનનો ત્યાગ કરી હવે ચેનબાજ અને વિલાસમાં દિવસો કાઢતા હતા.

મંડોનો નાશ:—હેન્રીના વખતમાં ઈંગ્લેન્ડમાં મંડોની સંખ્યા લગભગ ૬૦૦ જેટલી હતી. એ મંડોના તાબામાં રથાવર જંગમ ઘણી

***નોંધ—**ધાર્મિકવિધિની વખતે રોટલી અને દારૂ આપવાનો રિવાજ છે, તે ક્રાઇસ્ટનાં માંસ અને લોહીનું રૂપાંતર હોઈ તે બંને તેમાં હોય છે એવી રોમન કૅથોલિક પંથના લોકોની સમજૂત છે.

કીંમતની માલમતા હોવાથી તેમના તરફ સર્વેનું લક્ષ સહજ ખેંચાતું. સાધુઓ અગાઉ પ્રમાણે પરોપકારનાં કામ કરતા નહિ. અસલના વખતમાં મઠો ધર્મ અને વિદ્યાકળાનાં મુખ્ય ધામ હતાં. પણ હળવે હળવે એ વિષયોમાં તેઓની મહત્તા ઓછી થઇ હવે તેઓ એશઆરામ અને ચેનબાજીના રથાન થયાં હતાં.

તે વખતે ધર્મમઠોની આવી સ્થિતિ હતી, તેથી લોકોને તે માટે વિશેષ પ્રેમ હતો નહિ તે જોઇ એ મઠો બંધ કરી તેઓની સંપત્તિ અને માલમતા જપ્ત કરવાં એવું હેન્રીને લાગવા માંડ્યું. પણ પોતાના હેતુ માટે લોકોનાં મનમાં શંકા થાય નહિ તેટલા માટે એ મઠો સંબંધે પૂર્ણપણે ચોક્કસ કરી તેઓની આવશ્યકતા છે કે નહિ તે નક્કી કરવા માટે હેન્રીએ એક કમિશન નીમ્યું. આ કમિશનના લોકોને હેન્રીના હેતુની ખબર તો હતીજ, તેથી એ ધર્મમઠ સંબંધે તપાસ કરીને તેમાંના ભિક્ષુઓનું વર્તન સુગ ચઢે એવું છે, અને તે મઠો દુરાચાર અને અનીતિનાં ધામોજ છે, માટે તે બંધ કરવા એ સાફ છે એવો તેઓએ મત આપ્યો.

આ કમિશન તરફથી ધર્મમઠો માટે આવેા પ્રતિકુળ અભિપ્રાય આવ્યા પછી તે હેન્રીએ પાર્લમેન્ટ આગળ મૂક્યો, અને એ મઠો પૈકી જેઓની વાર્ષિક ઉપજ ૨૦૦ પાઉન્ડથી ઓછી હોય એવા મઠોને કાઢી નાંખવાનો કાયદો તેણે પાર્લમેન્ટ પાસે પસાર કરાવ્યો. આ કાયદો પાસ થયા પછી ત્યાં રહેનારા ભિક્ષુકોને થોડું પેન્શન આપી મઠોની સર્વ માલમિલકત જપ્ત કરી (૧૫૩૬).

હેન્રીએ ઍન જુલીન સાથે લગ્ન કર્યા પછી હેન્રીને ઇલિઝાબેથ નામની એક છોકરી થઇ હતી. એને પેટે પોતાને છોકરો થવાની હેન્રીને પૂર્ણપણે નિરાશા થઇ હતી અને તેથી ધીમે ધીમે ઍન જુલીન તેને મનથી ઉતરવા લાગી. તેની હંમેશની એશઆરામી રહેણી અને રજવાડામાંના બીજા માણસો સાથે વિશેષ મહોબતીવર્તન ઉપરથી હેન્રીને તેની વર્તણૂક બાબત શંકા થવા માંડી હતી. એકંદર સ્થિતિ આવા પ્રકારની હતી તેવામાં તેની તેહનાતમાં રહેતી જેન સીમોર નામની દાસીપર હેન્રીનું મન ચોંટ્યું. અને તેની સાથે લગ્ન કરવાનો

નિશ્ચય તેણે કર્યો. એ લગ્ન કરવાના માર્ગમાં એન જીલીનની આડખીલી હતી તેથી તેનાપર કાંઈ તરેહનો આરોપ મૂકવાના વિચારમાં તે હતો. છેવટે ૧૫૩૬ના મે મહિનામાં તેણે એન જીલીનપર વ્યભિચારનો આરોપ મૂક્યો તે જોઈ એન જીલીન ઘણી ચકિત થઈ.

એન જીલીનને ફાંસી.—આ આરોપ માટે તેની તપાસ કરવામાં આવી અને તેમાં તે અપરાધી ઠરી, અને શિક્ષામાં તેને ફાંસી દેવામાં આવી. આવી રીતે એન જીલીનની આડખીલી દૂર થઈ કે લાગલુંજ જેન સીમેર સાથે તેણે લગ્ન કર્યું.

આવી રીતે હેન્રી ધર સંસારનો પ્રસંગ પાર પાડે એટલામાં તેને ખીજી તરફ લક્ષ દોરવું પડ્યું. આ વખતે આયર્લેન્ડમાં અને ઈંગ્લેન્ડની ઉત્તર સરહદ ઉપર તોફાનો થવા માંડ્યાં હતા. ઉત્તર તરફનાં પરગણાં પછાત હોવાથી ધર્મ સુધારાનો પવન ત્યાં સુધી ગયો નહોતો. એ ઠેકાણેના ધર્મમંડોના લિશ્ચુકોને ત્યાંના લોકમત અનુકુળ હતો. તેઓને હજી સુધી પોપ તરફ સહાનુભૂતિ હતી. હેન્રીએ નાના નાના મંડોનો નાશ કરેલો, તે જોઈ તેઓ નારાજ થયા, અને તેના એ કૃત્યનો નિષેધ કરવા માટે બંડ ઉઠાવવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો.

ધર્મમંડોનો નાશ કરવાથી થયેલો દંગો.—પ્રથમ લૅંકેશાયર પરગણાંમાં દંગાની શરૂઆત થઈ, અને પછી એ મોઝું ચૅર્કશાયરમાં પ્રસર્યું. ત્યાં લૅર્ડ ડર્બી અને લૅર્ડ આસ્કની સરદારી નીચે ૩૦,૦૦૦નું સૈન્ય એકઠું થયું. અમારું ઈર્લેન્ડનું સૈન્ય છે એવું તેઓએ જાહેર કર્યું અને પોતાના વાવટા ઉપર ક્રાઇસ્ટને થયેલા પાંચ જખમ તેઓએ બતાવ્યા હતા. તેઓની મુખ્ય માંગણી એવી હતી કે પોપની સાથે પાછી સમેટ કરી દઈ કેથોલિક પંથની પુનઃસ્થાપના કરવી અને રાજના મુખ્ય મંત્રી કૅમ્બેલ ને મંત્રીપદપરથી કાઢી મૂકવો. હેન્રીની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લઈ તેની પાસે પોતાની માંગણીઓ માન્ય કરાવવી એવો તેમનો ખેત હતો. આવી રીતે આ સૈન્ય આગળ ચાલતાં જે લોકોને પોપ તરફ અને રોમન કેથોલિક પંથ તરફ સહાનુભૂતિ હતી એવા ઘણા લોકો તેમને આવી મળ્યાથી એ સૈન્ય એક સરખું

વધતું ચાલ્યું. આવી રીતે એ સૈન્ય આવે છે એ સાંભળતાંજ હેન્રી ચકિત થયો. અને આ પરિસ્થિતિનો જવાબ આપવા માટે ડ્યૂક ઓફ નૉરફોલ્ક જેને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથપર ફિટકાર હતો તેને આ લોકોનું કહેવું શું છે તે સાંભળી લેવા મોકલ્યો. તેઓની સઘળી માંગણીપર દીલસોજીથી વિચાર કરવાનો હેન્રીનો વિચાર છે, તેથી આ બાબતના સંબંધમાં તમારામાંથી કોઈને પણ શિક્ષા થશે નહિ એવું વચન નૉરફોલ્કે તેમને આપ્યું. આવું વચન મળવાથી એ મંડળી પાછી ફરી. પણ પોતાના વચન પ્રમાણે વર્તવાની હેન્રીની મુદ્દલે મરજી નહોતી. તેણે પોતાનું સૈન્ય એકઠું કરી ઉત્તર તરફના પરગણાંપર સ્વારી કરી.

હેન્રીએ તેઓની માંગણીઓ કારણે મૂકી વેર લેવાનો વિચાર કર્યો છે તે જોતાંજ ફેટલાક તોફાની લોકોએ હેન્રીની સામે તોફાન મચાવવાની શરૂઆત કરી. એટલે એ બંડખોર લોકોને શિક્ષા કરવાનું કારણ મળતાંજ હેન્રીએ તેઓને હરાવી આગેવાનોને પકડી ફ્રાંસી દીધી (૧૫૩૬).

ઉપર પ્રમાણે એ બંડને દબાવી દીધા પછી જે લોકોને કૃથાલિક પંથ માટે પ્રેમ હતો અને પોપ તરફ જેઓની દીલસોજી હતી એવા જૂનાં રાજ્યકુટુંબમાંનાં ફેટલાક માણસો પોતાની વિરૂધ્ધ તરફ રચે છે એવો વહેમ જવાથી એકઝીટરના માર્કિર્વસ અને હેન્રી પોલ એ બે ગ્રહસ્થાને ફ્રાંસી દીધી.

આ વખતે આપલૈડમાં પણ તોફાન શરૂ થયાં હતાં. ત્યાંપણ હેન્રીએ સૈન્ય મોકલી તોફાન શાંત પાડી દીધાં. એટલુંજ નહિ, પણ આવા પ્રકારનાં તોફાન પાછાં થાય નહિ તે માટે ફિટસજેરલ્ડના વંશના માણસોને હલકા પાડી દબાવી દીધા અને મન્સ્ટર પરગણામાં સર્વલોકને શરણે લાવી તેમને રાજને નમન કરવાની ફરજ પાડી.

પોપની ઈંગ્લૈંડમાં રહેલી સહેલી સત્તાનો જડમૂળથી સમૂળગો નાશ કરવાનો હેન્રીનો પ્રયત્ન હોવાથી તેને સહજજ આણુચિંતવી રીતે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ તરફ ઢળવાનું થયું. ૧૫૩૬માં તેણે

પ્રસિધ્ધ કરેલા કાયદા પ્રમાણે બાઈબિલમાં જે વિષે સમ્મતિ ન હોય એવા આચારવિચારનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો. પછી *બાઈબિલનું ઈંગ્રેજી ભાષાંતર કરી તેને ૧૫૩૮માં પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવ્યું. આ ભાષાંતર પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ માટે જેને વિશેષ અભિમાન હતું એવા વિલિઅમ ટિન્ડેલે તૈયાર કરેલું હોવાથી તેમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને પોષક એવા વિચાર પ્રગટ કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાં કંઈ નવાઈ નહોતી.

આ પ્રમાણે બાઈબિલનું ઈંગ્રેજી ભાષામાં ભષાંતર થઈ તે સામાન્ય લોકોના ઉપયોગ માટે પ્રસિધ્ધ થવાથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની વૃદ્ધિ સપાટાબંધ થવા લાગી. આ વખતે ક્રૉમર ક્રૉનરબરીનો આર્યબિશપ હતો તે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથી હોવાથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો પ્રચાર થાય તે તેને ઈષ્ટ હતું. આ વેળા ક્રૉમ્વેલ મુખ્ય પ્રધાન હતો તેના મનમાં એવું હતું કે હેન્રીના મનમાં રોમન કેથોલિક પંથ માટે તદ્દન તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરી ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની સ્થાપના કરાવવી. પરંતુ હેન્રીને એવી રીતની સૂચના કરવા જેટલી તેનામાં હિમ્મત નહોતી. પણ હેન્રીને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ તરફ લઈ જવાના ઇરાદાથી જે પ્રમાણે નાના મઠો બંધ કર્યા હતા તે પ્રમાણે મોટા મઠો પણ બંધ કરવા એવી સૂચના તેણે હેન્રીને કરી. નાના મઠ બંધ કર્યા પછી તેની માલમતાથી હેન્રીને ઘણા ફાયદો થયો હતો, અને હવે મોટા મઠો બંધ કરવામાં આવે તો તેની માલમતા જપ્ત કરી લેવાશે એવી આશા હેન્રીને લાગવા માંડી. તેથી તેણે લાગલોજ એ ધર્મમઠો બંધ કરવાનો હુકમ છોડ્યો.

મોટા મઠોનો નાશ (૧૫૩૮-૧૫૪૦).—આ હુકમ પ્રમાણે

*નોંધ:—બાઈબિલ પહેલાં હિબ્રુ, ગ્રીક અને લૅટિન ભાષામાં લખાયું હતું. આ ભાષાઓ સામાન્ય લોકોને આવડતી ન હોવાથી બાઈબિલમાં શું કહ્યું છે તેની તેમને સમજણ નહોતી, અને તે માટે તેઓને ધર્મોપદેશકોની પર અવલંબી રહેવું પડતું હતું. પછી માતૃ-ભાષામાં બાઈબિલનો તરજુમો થવાથી તે સામાન્ય લોકોના સમજવામાં આવ્યું.

મોટા મઠ બંધ કરવામાં આવ્યા, અને તેમાંના સાધુઓને હેન્રીએ પેન્શન આપ્યાં. ત્યારપછી પાર્લમેન્ટ પાસે એક કાયદો કરાવી તેની બધી સંપત્તિ અને માલમિલકત જપ્ત કરાવી. આ પૈસાનો ઉપયોગ ધાર્મિક કામોમાં કરવાનું હેન્રીએ વચન આપ્યું હતું. પરંતુ એ વચન પ્રમાણે ન વર્તતાં જપ્ત કરેલી મિલકતનો મોટો ભાગ પોતે લઈ બાકીનો ભાગ પોતાની મરજી પ્રમાણે અમીર ઉમરાવોને આપ્યો. એટલે આ સર્વ અમીર ઉમરાવને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને ચિકીટી રહેવા શિવાય છુટકો નહોતો.

હવે હેન્રીએ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથીઓને માન્ય ન થાય એવાં કામ કર્યાં. તેણે પાર્લમેન્ટ પાસે એક ૬ કલમોવાળું બિલ પસાર કરાવી લીધું. આ કાયદા પ્રમાણે ધર્મના કોઈ મુદ્દા વિરૂદ્ધ જે કોઈ ટીકા કરે તેને પહેલા અપરાધ માટે જપ્તીની અને બીજા અપરાધ બદલ ફાંસીની શિક્ષા ઠરાવી હતી (૧૫૩૯). આ કાયદામાંની કેટલીક કલમો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓને માન્ય ન હોવાથી તેમનાપર ધાર્મિક બાબતોમાં બુલબગ થયો હતો એમ કહેવું જોઈએ.

૧૫૩૭માં હેન્રીને રાણી જેન સીમોરને પેટે એડવર્ડ નામનો છોકરો થયો, પણ તેને પ્રસવતાંજ જેન મરણ પામી. ત્યારપછી બે વર્ષ સુધી હેન્રીએ વિધુરાવસ્થા કાઢી. પછી લગ્ન કરવાનું હેન્રીને મન થવા લાગ્યું. હેન્રીના મુખ્ય પ્રધાન ક્રૉમ્વેલે હેન્રીની સમ્મતિથીજ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની એક જર્મન રાજકન્યા ઍન ઑફ કલીઝ સાથે હેન્રીનું લગ્ન ઠેરવ્યું. આ લગ્ન સંબંધથી જર્મનીના પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજકર્તાઓ સાથે આપણને અનુકુળ એવી સહિ કરી શકાશે અને તે યોગે ઇંગ્લેંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો પ્રસાર કરવામાં મદદ થશે એવી આશા ક્રૉમ્વેલને હતી. આ હેતુ સાધ્ય કરવા માટે ક્રૉમ્વેલના કલ્પા પ્રમાણે હેન્રીએ ઍન ઑફ કલીઝ સાથે લગ્ન કર્યું. લગ્ન થયા પછી હેન્રીને ખબર પડી કે ઍન મૂર્ખ અને ગાંડ જેવી છે તેથી પૂર્ણપણે તપાસ કર્યા વગર ક્રૉમ્વેલે આ સંબંધ બાંધ્યો, તે માટે તેને શિક્ષા કરવા હેન્રીએ નિશ્ચય કર્યો. ઍનને પેન્શન આપી તેને એકાદ મઠમાં રવાના કરી દીધી અને ક્રૉમ્વેલપર

લાંચ લેવાનું અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓને તુરંગમાંથી છોડી મૂકવાનું તોહમત મૂકી તેને તુરંગમાં પૂર્યો. એ આરોપ કદાચ ખરો પણ હોય, તોપણ આવડા નાના અપરાધ માટે હેન્રીએ પાર્લિમેન્ટ પાસે કાયદો કરાવી તેને દેહાંતશિક્ષા કરી ! ફ્રાન્સેલને ફ્રાંસીની શિક્ષા થયેલી જોઈને રોમન કેથોલિક પંથના લોકને અત્યાનંદ થયો.

ફ્રાન્સેલનો અધઃપાત (૧૭૪૦).—ફ્રાન્સેલ એ મુખ્ય મંત્રી હોઈ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો પૂરો અભિમાની હોવાના કારણથી તેની સલાહ પ્રમાણે ચાલી હેન્રીએ રોમન કેથોલિક પંથના લોકો વિરૂદ્ધ યુદ્ધ શરૂ કર્યું હતું અને હવે ફ્રાન્સેલ મરણ પામવાથી તેમના વિરૂદ્ધની કાયદા બંધ થશે એવી આશા તેઓને લાગવા માંડી. આ પછી હેન્રીએ કંથરાઈન હાવર્ડ નામની એક રોમન કેથોલિક પંથની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યાથી રોમન કેથોલિક પંથના લોકોને અત્યાનંદ થયો. કંથરાઈન સુંદર હતી અને તેના મોહક બાપણ અને હાવલાવથી હેન્રી ભુરકાઈ જ ગયો હતો. પણ તેની વર્તણૂક સારી નહોતી તે તે વખતે તેના લક્ષમાં આવ્યું નહિ. લગ્ન થયાને એક વર્ષ થયું નહિ એટલામાં તેની વર્તણૂક સારી નથી એમ સમજતાં હેન્રીએ તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. આવી રીતે તેનાં આ પાંચમાં લગ્નનું પણ દુઃખદાયક છેવટ આવ્યા પછી હેન્રીએ કંથરાઈન પાર નામની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું.*

આ પ્રકારે ખુદ ઈંગ્લેન્ડમાં રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ બંને પંથના લોક હેન્રીથી નારાજ થઈ હેન્રી વિરૂદ્ધ તેઓનાં ખાનગી કાવત્રાં ચાલુ હતાં તેવામાં સ્કોટિશ અને ફ્રેન્ચ લોકો તરફ લક્ષ આપ-

* ૮મા હેન્રીના લગ્ન સંબંધ :—

૧૫૦૯ કંથરાઈન સાથે લગ્ન; ૧૫૩૩માં તેને ફારગતી; એનાથી છોકરી મેરી.—૧૫૩૩ એન બુલીન સાથે લગ્ન; ૧૫૩૬માં તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો; એને પેટે છોકરી ઇલિઝાબેથ.—૧૫૩૬ જેન સીમોર, એ ૧૫૩૭માં મરણ પામી; એનો છોકરો એડવર્ડ.—૧૫૪૦ કલીઝની એન; ૧૫૪૦માં એને પણ ફારગતી આપી.—૧૫૪૦ કંથરાઈન હાવર્ડ; ૧૫૪૨માં એનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો.—૧૫૪૩ કંથરાઈન પાર સાથે લગ્ન.

વાની તેને ફરજ પડી. ઇંગ્લેંડની ઉત્તર સરહદપર શાંતિ નહોતી અને સ્કોટિશ લોકની પ્રેરણાથી ત્યાં પાછાં નાનાં નાનાં બંડો શરૂ થયાં (૧૫૪૦).

સ્કોટલેંડ અને ફ્રાન્સ સાથે યુદ્ધ.—આ વેળા સ્કોટલેંડના રાજા પમાં જેમ્સે ફ્રાન્સ સાથે સંધિ કરવાને લીધે ફ્રાન્સ આપણાપર હલ્લો લાવશે કે કેમ એવી ખીંક હેન્રીને લાગવાથી પોતાની દક્ષિણ સરહદ તરફ લક્ષ દોરવવાની તેને ફરજ પડી. અહીં સ્કોટલેંડપર હલ્લો કરવા હેન્રીએ એક સૈન્ય મોકલ્યું હતું. આ સૈન્યે સૉલ્વે મૉસ આગળ સ્કોટિશ સૈન્યનો પરાલવ કર્યો (૧૫૪૨); અને આ હારની ખબર સાંભળી સ્કોટલેંડનો રાજા પમો જેમ્સ મરણ પામ્યો. જેમ્સને કંઈ પુત્ર-સંતાન નહોવાથી તેની નાની ઉમ્મરની છોકરી મેરી ગાદીપર આવી. સ્કોટલેંડની રાણી મેરી બાળક હોવાથી તેની કારકીર્દીની શરૂઆતમાં સ્કોટલેંડમાં મોટા મોટા સરદારોમાં પાછા દંગા શરૂ થયા. ત્યારે સ્કોટલેંડમાં આ બંડો બેસાડી દઈ પાછી શાંતિ સ્થાપવા માટે હેન્રીએ હર્ટ ફોર્ડના અલેને લશ્કર આપી ત્યાં મોકલ્યો. પરંતુ હર્ટફોર્ડને જય મળ્યો તોપણ તે ત્યાં કાયમની શાંતિ સ્થાપી શક્યો નહિ.

ખીજી તરફ ફ્રાન્સના રાજા ફ્રાન્સિસે ઇંગ્લેંડપર સ્વારી કરવા માટે એક મોટો અરમાર તૈયાર કર્યો હતો. ત્યારે ફ્રાન્સ તરફથી આવવાના આ હલ્લાને જવાબ આપવા માટે હેન્રીએ સૈન્ય એકઠું કર્યું (૧૫૪૫). ફ્રેન્ચ સૈન્યે ઇંગ્લેંડપર સ્વારી કરી આઈલ આઈલ વાઈટ બેટને ઉગ્જડ કરી કેટલાંક ઇંગ્લિશ વહાણો બાળી નાખ્યાં, પણ ત્યાર પછી ખીજું કંઈ કરવામાં આવ્યું નહિ. સામું હેન્રીએ ૧૫૪૪માં ક્લોન બંદર જીતી લીધું હતું તે ૧૫૪૬માં ફ્રાન્સ સાથે થયેલા તહનામાથી ઇંગ્લેંડને પાછું આપી દેવું પડ્યું.

આવી રીતે સ્કોટલેંડ અને ફ્રાન્સ સાથે થયેલી લડાઈઓ અને ઇંગ્લેંડમાં થતાં બંડો અને દંગાઓ દાખી દેવા માટે હેન્રીને સૈન્ય રાખવાની ફરજ પડી. તે કામ માટે તેને ઘણા ખર્ચ થયો. ઇંગ્લેંડમાં ધર્મમંડ બંધ કર્યા પછી તેને પૈસા ઘણા મળ્યા હતા. પરંતુ તે બધા પૈસા ખર્ચાઈ ગયાથી પૈસા જમા કરવાના બીજા રસ્તા તેને લેવા પડ્યા. તેણે ઇંગ્લેંડમાં નાણાંની ખરી કિંમત કમી કરી નક્લી નાણાંનો પ્રચાર કર્યો. આ પૂર્વે ઇંગ્લેંડનું ચલણી સોનાનું નાણું યુરોપના કોઈપણ

સરાફકટામાં મૂળ કિંમતે ખરીદ થતું હોવાથી ઇંગ્લેન્ડના ચલણી નાણાંની પત સર્વત્ર સ્થાપિત થયેલી હતી. પણ આ પછી હેન્રીએ સોનાનાં ચલણી નાણાંમાં પહેલાં છઠ્ઠે ભાગે, પછી અડધે ભાગે અને છેવટે બે તૃત્યાંશ ભાગે તાણું મેળવ્યાના કારણથી ઇંગ્લિશ નાણાંની આંટ ઘણી ઓછી થઈ એ નાણું કોઈજ લેતું નહિ.

હેન્રીની કારકીર્દિને છેડે દેશની સ્થિતિ ઘણી શોચનીય થઈ હતી. હેન્રીએ નાના મોટા બધા મઠોનો નાશ કર્યો હોવાથી મઠોમાં રહેનારા ધર્માધિકારીઓ અને ભિક્ષુઓ અને મઠમાંથી મળતી ભિક્ષાપર અવલંબી રહેનારા ભિખારી અને પાંગળા લોકોનો આશ્રય તૂટવાથી તેઓને ભિખ માંગ્યા શિવાય બીજો કોઈ વ્યવસાય રહ્યોજ હતો નહિ.

આ પ્રમાણે પોતાની કારકીર્દીના છેવટના ભાગમાં રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ બંને પંથોને અસંતુષ્ટ કરી ઇંગ્લેન્ડમાં બેકારી અને ભિખારીઓની સંખ્યા વધારી હેન્રી ૧૫૪૭ના જાનેવારી મહિનામાં મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું

છટ્ટો એડવર્ડ

(૧૫૪૭-૧૫૫૩)

૧૫૪૭-૧૫૪૯, સમરસેટનું ઉપરીપણું.—૧૫૪૯, એડવર્ડની કારકીર્દીમાં પહેલું પ્રાર્થનાનું પુસ્તક દેવળમાં શરૂ કરવામાં આવ્યું.—૧૫૫૨, બીજું પ્રાર્થનાનું પુસ્તક શરૂ કરવામાં આવ્યું.

હેન્રી મરણ પામ્યા પછી તેનો છોકરો એડવર્ડ પોતાની ૧૦ વર્ષની ઉંમરે ગાદીપર આવ્યો. હેન્રીને મૃત્યુપત્રક કરવાનો અધિકાર પાર્લિમેન્ટે આપ્યો હતો, અને તે પ્રમાણે હેન્રીએ મરણસમયે વિલ-મૃત્યુપત્ર કરી પોતાની પાછળ એડવર્ડ ગાદીપર આવે, અને એડવર્ડ અપુત્ર મરણ પામે તો મેરીને રાજ્યપદ મળે, અને તેનો વંશ પણ સંપૂર્ણ થતાં ઇલિઝાબેથને ગાદી મળે એવી વ્યવસ્થા કરી મૂકી હતી. તેનો પુત્ર એડવર્ડ બાલ્યાવસ્થામાં ગાદીપર આવવાનો હોવાથી તેને સલાહ મસલત આપવા માટે હેન્રીએ એક મંડળ નીમ્યું હતું. આ મંડળમાં રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ એ બંને પંથોના સલાસદ હોવાને લીધે ધાર્મિક બાબતમાં પોતે કરેલા સુધારાનું ધોરણ આગળ લઈ જવા વિચાર પણ થાય એમ નથી એવું હેન્રીને લાગેલું. પરંતુ તેનો આ ઉદ્દેશ સિધ્ધ થયો નહિ. આ સલાહકારી મંડળમાં એડવર્ડનો મામેા હર્ટફોર્ડ સીમેર સલાસદ હોવાથી એડવર્ડ તેનીજ સલાહ પ્રમાણે ચાલતો. સીમેરે હળવે હળવે મંડળના બીજા સલાસદોનાં મન મેળવી લઈ સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. અને પોતે રાજરક્ષકનો ખિતાબ ધારણ કર્યો. ત્યારપછી તે સમરસેટનો ઝૂક બન્યો.

તે કાળની સામાજિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ.— આ વખતે અંગ્રેજ પ્રજામાં ધર્મસંબંધી બાબતમાં બે તડ પડી તેઓમાં મતભેદ વધારે અને વધારે તીવ્ર બનતો જતો હતો. જહાલ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથીઓને હેન્રીએ કરેલો સુધારો ધણો અપૂર્ણ લાગતો

હોઈ તેમાં જલદી ફેરબદલી કરી ઈંગ્લેંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની સ્થાપના કરવી એવા તેઓનો વિચાર હતો. ત્યારે રોમન કૃથાલિક લોકોને હેન્રીએ કરેલો સુધારો ઘણો લાગી તેમાં કમી કરવાનો તેઓનો અભિપ્રાય હતો. ઈંગ્લેંડના ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભાગમાં રહેનારા લોકો પૂર્વની પરંપરાને વળગી રહેનારા હોવાથી તેઓ રોમન કૃથાલિક પંથના જૂના કાળથી ચાલી આવેલા આચારવિચાર માટે અભિમાની હતા, ત્યારે પૂર્વ અને દક્ષિણ ભાગના લોકોનો પ્રેમ ધર્મસુધારા તરફ હતો. આવી રીતે ધાર્મિક બાબતમાં તીવ્ર મતભેદ હતો, તેમજ સામાજિક અને આર્થિક બાબતોમાં પણ સર્વ સ્થળે અસંતોષ પ્રસરી રહેલો હતો. આગળ પ્રમાણે હવે ખેતીના ધંધાને ઉત્તેજન મળતું નહિ. મોટા મોટા જમીનદાર લોક ખેતીને બદલે ઘેટાંનાં ટોળાં પાળી જીનની પેદાશ કરવાનો ધંધો જનસ્તી કિફાયતવાળો હોવાને લીધે તે ધંધાપર લક્ષ આપવા લાગ્યા, તેથી ઘણા ગરીબ લોકોને અગાઉની માફક ખેતીમાંથી મજૂરી મળવી કઠણ થવાથી બેકારી ઘણી વધતી ચાલી. એકંદર પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી, તેમાં હેન્રીએ મઠોનો નાશ કરી તેના તાબામાં રહેલી સર્વ જમીન જપ્ત કરી લીધેલી હોવાથી મઠોમાંથી ગરીબ અને બેકાર લોકોને ભિક્ષાના રૂપમાં જે મદદ મળતી હતી તે બંધ થઈ હતી અને તેથી ગરીબ લોકોની સ્થિતિ ઘણી દુઃખદાયક થઈ હતી; અને આ સઘળી મુશ્કેલીઓમાં જાણે વધારો કરવા માટેજ નહિ હોય તેમ હેન્રીએ ચલણી નાણામાં હલકી ધાતુનો ભેગ કરી ઈંગ્લેંડના ચલણી નાણાની આંટ ઓછી કરી નાંખી હતી. શુદ્ધ ચલણની લેવડદેવડ બાબતે રહી હલકું નાણું વધારે ને વધારે પ્રચારમાં આવવા લાગ્યાથી તેની કિંમત ઓછી થઈ. આવે પ્રકારે ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક બાબતોમાં અસ્વસ્થતા થયા પછી એડવર્ડ ગાદીપર આવ્યો. ત્યારે એકંદર સ્થિતિ ઘણી વિકટ થઈ હતી, અને આવી મુશ્કેલ સ્થિતિની સામે એડવર્ડના મુખ્ય પ્રધાન રાજરક્ષક સમરસેટને બાથ બીડવાની હતી.

૧૫૪૩માં સ્કૉટલેંડ સાથે જે તહનામું થયું હતું તેમાં સ્કૉટલેંડની રાજકન્યા મેરીનો વિવાહ એડવર્ડ સાથે કરવાનું ઠર્યું હતું. આ તહ

થયાને પુરુષગુણ વર્ષે ચર્ચા ગયાં તોપણ વિવાહ હજી સુધી થયો નહોતો. તેથી એડવર્ડ ગાદીપર આવ્યા પછી એ વિવાહ કરી ઇંગ્લેંડ અને સ્કોટલેંડ બંને રાજ્યોને એકત્ર કરી નાંખવાં એવો સમરસેટનો વિચાર હતો.

સ્કોટલેંડમાં એ પક્ષ.—આ વખતે સ્કોટલેંડમાં ફ્રેન્ચ કૅથોલિક અને ઇંગ્લિશ એવા બે પક્ષ હતા. ફ્રેન્ચ કૅથોલિક પક્ષને મેરીની માનો ટેકા હતો. ઇંગ્લેંડના રાજા એડવર્ડનો વિવાહ મેરી સાથે થાય એ તેમને ઇષ્ટ લાગતું નહોતું, ત્યારે ઇંગ્લિશ પક્ષવાળાઓને ધર્મસુધારણા માન્ય હતી અને એડવર્ડનું લગ્ન મેરી સાથે કરવું એવો તેઓનો વિચાર હતો. સ્કોટલેંડમાં આવી પરિસ્થિતિ હતી ત્યારે સમરસેટ પોતાને અનુકુળ એવી સ્થિતિ શાંતપણે કરી ન લેતાં સ્કોટિશ લોક લગ્ન કરવા એકદમ તૈયાર થતાં નથી એ જોઈને પોતે જાતે મોટું સૈન્ય લઈ સ્કોટલેંડપર ચઢી ગયો, અને પિંકીની લડાઈમાં સ્કોટિશ સૈન્યને હરાવ્યું (૧૫૪૭). આ યુદ્ધમાં સમરસેટને જય મળ્યો, તોપણ પોતાનો હેતુ તે સાધ્ય કરી શક્યો નહિ. એડવર્ડ અને મેરીનું લગ્ન કરવા માટે સમરસેટ સ્કોટલેંડપર સ્વારી લાવવા જેટલી હદે આવ્યો છે એ જોતાંજ લગ્નને અનુકુળ હતા એવા માણસોનાં મન પણ તેની વિરુદ્ધ થયાં, અને સ્કોટિશ લોકોએ મેરીને ક્રાન્સમાં મોકલી દઈ ત્યાં ફ્રેન્ચ રાજપુત્ર સાથે તેનું લગ્ન કરી દીધું. આવી રીતે ઉતાવળાપણાથી સમરસેટનો હેતુ સાધ્ય થયો નહિ.

ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં પણ સમરસેટનું વર્તન ઉતાવળાઈજ હતું. ઇંગ્લેંડમાં લોકમત ધાર્મિક સુધારાને અનુકુળ છે એવું જોઈ તેણે દેવળમાં લેટિન ભાષામાં લખાયેલું બાઈબલ વાંચવાનો રિવાજ બંધ કર્યો, અને ઠેકાણે ઠેકાણેના દેવળોમાંની સંતોની મૂર્તિના ઉચ્છેદ કરવા માટે કમિશનરો મોકલ્યા. આ અધિકારીઓએ મૂર્તિઓ તોડતી વખતે લોકોને ચીડ ચઢે એવાં ધણાં કૃત્યો કર્યાં તે માટે લોકોને સાહજિક રીતે તેઓના ઉપર ધણો તિરસ્કાર આવ્યો. વાસ્તવિક રીતે જોતાં મૂર્તિઓ એટલે શિલ્પકળા અને ચિત્રકળાના અત્રિતિમ નમુના, તેનો નાશ થાય એ ઠીક નહિ. આવા કારણથી ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં અંગ્રેજી પ્રજાનો મત સમરસેટની વિરુદ્ધ તો હતોજ, તેમાં વરી ઇંગ્લેંડમાં

અસ્તિત્વમાં આવેલી * ગિલ્ડોના ફંડના પૈસા અને માલમિલકત જપ્ત કરવાનો હુકમ સમરસેટે છોડ્યો ત્યારે લોકોનાં અસંતોષમાં અધિક વધારો થયો.

આ પ્રમાણે સમરસેટના કારભાર વિરૂદ્ધ લોકમત હોવાને કારણે તેની સામાં તરકટ રચાય એ સ્પષ્ટ છે. તેના લાઈ લાઈ સીમેરેટમાં હેન્રીની વિધ્વા જી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેણે પોતાના હાથમાં સર્વ સત્તા લેવા માટે બંડ ઉઠાવ્યું. તેણે પોતાનાં નામના સિક્કા પડાવ્યા, દારૂગોળો તૈયાર કરવો શરૂ કરી પોતાના કિલ્લાઓની કિલેબંદી કરી દીધી. આ પ્રમાણે બંડ ઉઠાવવા માટે મંત્રીમંડળે તેને પકડી ફાંસી દીધી. પણ એટલાથીજ બંડની આગ કંઈ હોલવાઈ નહિ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઈંગ્લેંડમાં એકજ વખતે બે જુદાં જુદાં કારણોને લીધે બંડ ઉઠ્યાં. પશ્ચિમમાં ઉઠેલાં બંડનું કારણ ધાર્મિક હતું. ત્યાંની પ્રજા કેથોલિક પંથની હોવાથી ૧૫૪૯માં શરૂ કરવામાં આવેલાં પ્રાર્થનાનાં પુસ્તક માટે તેઓની સમુગી સંમતિ નહોતી. ઈંગ્લેંડના પૂર્વ ભાગમાં ઉઠેલા બંડનું કારણ જુદું હતું. તે કારણ ખેતીના ધંધાને બદલે મેંદાં પાળવાનો ધંધો ઘણા વિસ્તૃત પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો, અને તેને લીધે જે બેકારીપણું વધ્યું હતું તે હતું.

આ પ્રમાણે દેશમાં સર્વત્ર અંધાધુંધી શરૂ થઈ તે બંધ કરવાના કામમાં સમરસેટને યશ ન મળવાથી તેની અપાત્રતા અનુભવથી સિદ્ધ થઈ. સમરસેટનું ઉપરીપણું મંત્રી મંડળના ઘણાખરા સલાસદોને પસંદ નહોતું એટલે તેને ગળગળી પાડવા આ લાગ સારો છે એમ જોઈ તેઓએ તેની વિરૂદ્ધ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. હવે પોતે કંઈ કરી શકે એમ નથી એવું જોઈ સમરસેટે પોતાની મેજેજ પોતાનો અધિકાર છોડી દીધો. ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ લંડનના કિલ્લામાં તેને કેદમાં પૂરી રાખ્યો હતો; પણ પાછો તેને મુક્ત કરી મંત્રીમંડળમાં જગ્યા આપવામાં આવી (૧૫૫૦).

* નોંધ—કામદાર વર્ગ અને વ્યાપારી વર્ગ, એઓએ પોતપોતાના વર્ગની ઉન્નતિ માટે જે સંઘ સ્થાપન કર્યા હતા તેને ‘ગીલ્ડ’ કહે છે. ગીલ્ડના કામકાજ માટે પોતાના વર્ગના લોકો પાસે સલાસદના લવાજમ તરીકે પૈસા ઉધરાવવામાં આવતા હતા.

સમરસેટ પછી જૉન ડૅલી, અર્લ ઑફ વૉરવિકના હાથમાં સર્વ સત્તા ગઈ. વૉરવિક આપમતલખી, પાતાળજંત્રી અને સ્વાર્થ સાધુ હોવાને લીધે દેશના હિત કરતાં પોતાનાં હિતપર વધારે લક્ષ આપતો. ધાર્મિક આપતમાં તેનો મત પ્યુરિટન પંથ તરફ અધિક ઢળેલો હોવાથી તેની કારકીર્દીની શરૂઆતથીજ પ્યુરિટન પંથના ધણા ધર્મગુરૂઓ તેણે નીમ્યા, અને પ્રાર્થનાનું નવીન પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી તે બધે શરૂ કરવાનો હુકમ કાઢ્યો. પરંતુ તે વખતે ઈંગ્લેંડમાં પ્રજાનું વલણ પ્યુરિટન પંથ તરફ ન હોવાથી તેને પ્રજાનો ટેકો મળ્યો નહિ.

વૉરવિકની સત્તા એકંદર ત્રણ વર્ષ સુધી ટકી હતી. (૧૫૫૦-૧૫૫૩) અને એ કાળ દરમ્યાન ક્રાન્સ સાથે નીચું જોવા જેવી સંધિ કબૂલ કરી તેને જુલોન ક્રાન્સને હવાલે કરી દેવું પડ્યું. ઈંગ્લેંડમાં નાણાં ચલણની પદ્ધતિમાં ધણી ગેરવ્યવસ્થા થઈ હતી તે સુધારવા માટે ખરા સિક્કા પાડી તે પ્રચારમાં આણવા જો કે તેણે પ્રયત્ન કર્યો તોપણ ચલણમાં રહેલા ખોટા સિક્કા તેની મૂળ કિંમતે પાછા લેવાની તેણે ના પાડી તેથી લોકોને કંઈ જાણવા જેવો ફાયદો થયો નહિ.

આ પ્રમાણે દેશના હિત માટે જો કે તેણે થોડીધણી ચીજ કરી હતી તોપણ તે પોતાનું અને પોતાનાં લાગતાવળગતા માણસોનું હિત સાધવા માટેજ હતી. તેણે પોતે પોતાની મેજેજ ડ્યૂક ઑફ નૉર્થ-અરલેંડને ખિતાબ લીધો, અને પોતાના છોકરા ગિલ્ડર્ડ ડૅલીને લેડી જેન ઓ નામની છોકરી સાથે પરણાવી દીધો. લેડી જેન ઓ દમા હેન્રીની બેન મેરીની પૌત્રી થતી હતી, તેથી લગ્ન પછી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાનો તેને વિચાર થવા માંડ્યો હતો. છટ્ટો એડવર્ડ અશક્ત અને નબળો હોવાને લીધે તે ધણા દિવસ જીવશે એમ લાગતું નહોતું ! અને તેના પછી મેરી અને ઇલિઝાબેથ એ બંને રાજકન્યાઓને બાબુએ સેરવી લેડી જેન એને ગાદી અપાવી દેવાશે એવી આશા તેને લાગતી હતી.

દમા હેન્રીના વિલ પ્રમાણે મેરી અને ઇલિઝાબેથ અનુક્રમે ગાદી-પર આવવાનાં હતાં. તેઓના ગાદી માટેના હક બાબુએ મૂકવાના ઇરાદાથી “મારા પછી લેડી જેન ઓ ઈંગ્લેંડની ગાદીપર આવે” એવી

મતલબનું વિલ ફક્ત એડવર્ડ પાસે કરાવવાની ખટપટ તેણે શરૂ કરી. મારા પછી જે મેરી ગાદીપર આવે તો તેની કારકીર્દીમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો વિશ્વાસ થઈ ઈંગ્લેંડમાં રોમન કૃથાલિક પંથ ચાલુ થશે એવી બીક ફક્ત એડવર્ડને હતી તેથી તેણે નોર્થઅરલેંડની સૂચના પ્રમાણે વિલ તૈયાર કર્યું. એવી રીતે એડવર્ડ પછી લેડી જેન એને ગાદી મળે એવી સંઘળી તૈયારી તેણે કરી રાખી હતી. એ કામમાં જે માણસ તરફથી અડચણ આવવા સંભવ હતો એવો માણસ જે સમરસેટ હતો તેને તેણે ફ્રાંસી દીધી (૧૫૫૨).

આ પછી કેટલેક દિવસે એડવર્ડ મરણ પામ્યો (૧૫૫૩). આટલા દિવસ નોર્થઅરલેંડની જીલમી અને અન્યાયી કારકીર્દી પ્રગળે ફક્ત એડવર્ડ તરફના પ્રેમને લીધે સહન કરી લીધી હતી. પણ હવે એડવર્ડના મરણ પામ્યા પછી તેની સત્તાની તેઓ દરકાર કરશે એવો મુદ્દલ સંભવ દેખાતો નહોતો.

એડવર્ડના મરણ પછી તરત નોર્થઅરલેંડે પોતાની 'વહુ' (છાકરાની પત્ની) લેડી જેન એ ફક્ત એડવર્ડના મૃત્યુપત્રક પ્રમાણે ઈંગ્લેંડની રાણી હોવાનું જાહેર કર્યું. પરંતુ તેના આ કામમાં લોકોનો મુદ્દલ ટેકા મળ્યો નહિ. લેડી જેન એના સાદા અને મીઠા સ્વભાવ માટે સર્વેને માન હતું, પરંતુ મેરી અને ઇલિઝાબેથ એ બંને રાજકન્યાને બાળુએ મૂકી તે રાજ્ય કરે એ કાઈને પસંદ પડે એવું નહોતું.

પછી, નોર્થઅરલેંડે લેડી જેન એને રાણી જાહેર કર્યા પછી મેરીને પકડવા માટે પોતાના માણસો રવાના કર્યા. પણ આ વાતની ખબર મેરીને પડતાંજ તે ઈંગ્લેંડના પૂર્વ ભાગ તરફ પ્રયાણ કરી ગઈ. ત્યાં પ્રજા પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની હતી તોપણ ઈંગ્લેંડની ગાદીપર મેરીનોજ ખરો હક હોવાને લીધે તેને મદદ કરી નોર્થઅરલેંડની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ઉપાડવાનો વિચાર તેઓએ કર્યો. વળી તેનાજ સૈન્યે તેના સામું બંડ ઉઠાવ્યું. નૌકાસૈન્યે પણ મેરીનોજ પક્ષ લીધો અને મંત્રીમંડળમાંના ઘણાખરા સભ્યોએ પણ મેરીનો પક્ષ સ્વીકાર્યાને લીધે તેની સ્થિતિ ઘણી કઠેડી થઈ. આ પ્રમાણે પોતાને કાઈનો પણ ટેકા મળતો નથી તે જોઈ છેવટના ઉપાય તરીકે પોતાનું થોડુંઘણું સૈન્ય હતું તે લઈ તે કેમ્બ્રીજ

સુધી ચાલી ગયો. પરંતુ આ કામમાં તેને યશ ન મળવાથી મેરીની બાબુએથી લડનારા અર્લ ઓફ ઍરંડેલ નામના સરદારને શરણે ગયા શિવાય બીજો રસ્તોજ નહોતો. ત્યારપછી તેને લંડનમાં લાવવામાં આવ્યો, અને તેનાપર રાજદ્રોહનો આરોપ સાબિત થયો અને તેને ફ્રાંસીની શિક્ષા કરવામાં આવી. આ વખતે પોતાને જીવતદાન મળે એવા હેતુથી પોતે કેથોલિક પંથનો અનુયાયી છે એવું તેણે જાહેર કર્યું, અને કેથોલિક પંથના સર્વે આચાર પાળવા પોતે તૈયાર છે એમ તેણે કહ્યું. પણ તેના આ કામથી તો તેનું અપ્રમાણિકપણું વધારે સ્પષ્ટ થયું, અને તેને ૧૫૫૩ના ઑગસ્ટ મહિનામાં ફ્રાંસી દીધી.

પ્રકરણ ૫મું

મેરી

(૧૫૫૩-૧૫૫૮)

૧૫૫૪, સફર અને વ્યાટનાં બંડ.—૧૫૫૪, લેડી જેન એને ફ્રાંસી દેવામાં આવી.—૧૫૫૪, મેરી અને સ્પેનના રાજા રજા ફિલિપનું લગ્ન.—૧૫૫૮, સ્કોટલેંડની રાણી મેરી અને ફ્રાન્સના રાજપુત્રનું લગ્ન.—૧૫૫૮, કેલે અંગ્રેજોના તાબામાંથી ગયું.

નાર્થઅરલેંડના મરણ પછી રાજની ખરી વારસ મેરી ઇંગ્લેંડની ગાદીપર આવી. ત્યારે તેની ઉમ્મર ૩૭ વર્ષની હતી. અધાપિસુધી તેનાં બધાં વરસ હાડમારીમાં ગયાં હતાં. તેની માતી માફક તેપણ ચુસ્ત રોમન કૃથાલિક પંથની હતી. ૮મા હેન્રીએ પોતાની છોકરીની ખીલકુલ કાળજી લીધી નહોતી, અને તેની પછી ગાદીએ આવેલા એડવર્ડ રાજની કારકીર્દીમાં રજવાડામાંથી તે હંડધુત થઈ હતી. આવી રીતે છેલ્લાં વીસ વરસ હાડમારીમાં ગયેલાં હોવાથી તેનો સ્વભાવ સંશયી થાય અને તેની વિરૂદ્ધના માણસોપર વેર લેવાને તે પ્રવૃત્ત થાય તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ નથી. નાનપણથી એક ચીજપર તેને અઢળક નિષ્ઠા હતી, અને તે બાબત તે કૃથાલિક પંથ. એ નિષ્ઠા એટલી પ્રબળ હતી કે આ ધાર્મિક બાબતમાં તેની વિરૂદ્ધ જવાની કોઈ હિંમત દાખવે તો તેનો નાશ કરવા માટે સારા નરસા ગમે તેવા ઉપાય યોજતાં તે આગળ પાછળ જોતી નહિ. આટલા દિવસ કૃથાલિક પંથવાળાઓને ખીજ પંથવાળાઓ તરફથી જે ત્રાસ અને દુઃખ સોસવાં પડ્યાં હતાં તેનું વેર લેવા માટે ઈશ્વરે મને જન્મ આપ્યો છે એવું તેને લાગતું હતું. ઇંગ્લેંડ અને પોપ વચ્ચે જે તૂટ પડી હતી તે સાંધી દઈ બન્ને વચ્ચે પાછી સલોકાઈ કરાવવી એટલોજ તેનો ઉદ્દેશ નહોતો પણ ઇંગ્લેંડમાંથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનું નિકંદન કરી પૂર્વપ્રમાણે રોમન કૃથાલિક પંથની સ્થાપના કરવી એવી તેની મહત્વાકાંક્ષા હતી.

મેરી ગાદીપર આવી ત્યારે ધાર્મિક બાબત સંબંધમાં તે ક્યું ધોરણ સ્વીકારશે તે વિષે દેશમાં કંઈજ અટકળ બંધાઈ



નહોતી. તે રોમન કૅથોલિક છે એમ તો સર્વકોઈ જાણતા હતા, તોપણ તેનું ધાર્મિક ધોરણ કેવું થશે તે સંબંધે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓને કંઈ-પણ અટકળ નહોવાથી તે ગાદીએ આવી ત્યારે તેમને કંઈ ભીતિ લાગી નહિ. ઇંગ્લેન્ડના જનસમાજનો મોટો ભાગ ધાર્મિક બાબતોમાં ઉદારીન હોવાને લીધે મેરી તેના આપની માફક મધ્યસ્થ ધોરણ સ્વીકારશે એમ સર્વને લાગતું હતું. રોમન કૅથોલિક પંથીઓને કદાચ આપ-ણને વિશેષ હક મળશે નહિ,

મેરી રાણી (૮૫૦૨)

તોપણ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથીઓની બરાબર તો રહીશું એવું તેમને લાગતું હતું. પરંતુ મેરી ગાદીપર આવ્યા પછી બધાની અટકળ ખોટી પડી. રોમન કૅથોલિક પંથ તરફ એકલી સહાનુભૂતિજ ન બતાવતાં તે પંથનો અધિક પ્રસાર થાય અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો તદ્દન ઉચ્છેદ થાય એ હેતુથી કૅથોલિક પંથના જે જે બિરાપો—ધર્માધ્યક્ષો કેદમાં હતા તેઓને છૂટા કર્યાં. ગયા રાજ્યમાં રોમન કૅથોલિક પંથપર જીલમ કરવામાં જેઓએ અગ્રે-સર ભાગ લીધો હતો એવા ક્રૅન્મર વગેરે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથી ધર્માધ્યક્ષો વિરૂદ્ધ તેણે પગલાં લીધાં. ત્યારપછી તેણે રોમન કૅથોલિક પંથના આચાર-વિચાર ઇંગ્લેન્ડમાં પાછા ચાલુ કરવા માંડ્યા.

પછી, સ્પેનનો રાજા ફિલિપ કૅથોલિક પંથનો ચુસ્ત અભિમાની હોવાથી તેની સાથે પોતાનું લગ્ન કરવાની ઇચ્છા તેણે દર્શાવી. જોકે

ફિલિપ તેના કરતાં ૧૨ વર્ષ નાનો હતો તોપણ તે રોમન કૌશલિક પંથનો પક્કો અભિમાની હતો એ તેને ખબર હોવાથી તેની સાથે લગ્ન કરવાનું તેને મન થયું.

સ્પેનના રાજા ખીજા ફિલિપ સાથે લગ્ન કરવાનો મેરીનો વિચાર છે એ જાણતાંજ એ વિવાહ સંબંધે પ્રજામાં અસંતોષ પ્રસર્યો. ફિલિપ સાથે મેરીનું લગ્ન થવાથી ઈંગ્લેન્ડ પર પોપનું ઉપરીપણું પૂર્ણપણે પાછું સ્થાપિત થશે એટલુંજ નહિ પણ સ્પેન અને ફ્રાન્સ વચ્ચે ઉપરા-ચાપરી યુધ્ધો ચાલતાં હોવાથી તેમાં ઈંગ્લેન્ડને ભાગ લેવો પડશે અને તેમાં ઈંગ્લેન્ડને ઘણું નુકસાન ખમવું પડશે એમ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું. મેરીએ પોતાની કારકીર્દીની શરૂઆતથીજ કૌશલિક પંથના આચાર પાળવા સંબંધે કાઢેલો હુકમ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓને પસંદ નહોતો. ધર્મ સંબંધી બાબતમાં જેઓ એપરવા હતા તેઓમાંનાં ઘણાંને સ્પેનના રાજાનું મેરી સાથે લગ્ન થાય તો પરરાજ્યની લડાઈમાં ઈંગ્લેન્ડને ભાગ લેવો પડશે એવી ખીક લાગતી હતી. આવા પ્રકારની લોકનાં મનની સ્થિતિ હોવાથી મેરીને પદ્મસ્પર્શ કરી ઇલિઝાબેથને ગાદી પર બેસાડવા માટે તરકત રચવામાં આવ્યું.

વ્યાટનું બંડ—આ કાવત્રામાં લેડી જેન એનો બાપ ડ્યૂક બ્રાંફ સફક, સર ટોમસ વ્યાટ, કોર્ટને વગેરે ગ્રહસ્થો હતા. પણ કાવત્રાં માટેની તૈયારી પૂર્ણ થઈ રહ્યા પહેલાં કોર્ટનેની મુખાઈને લીધે એ તરકતની વાત બહાર પડી ગઈ, ત્યારે નાઈલાજે કાવત્રાંખોરોએ શસ્ત્ર ઉચ્છ્રયાં. તેઓની સર્વ ઠેકાણે હાર થઈ, પણ કેન્ટ પરગણાંમાં ૧૦,૦૦૦ સૈનિકો વ્યાટની સરદારી નીચે એકઠા થઈ ખુદ લંડન પર સ્વારી લઈ ગયા. આ વખતે લંડન શહેર હસ્તગત થઈ ખુદ રાણી મેરીને પકડાઈ જવાનો ઘણો સંભવ હતો. પણ વિનાકારણ વખત વહી જવાથી એ ચીજ સાધ્ય થઈ નહિ. ઉલટું, આ વખતે મેરીએ ધૈર્ય અને દ્રઢતા દેખાડી વ્યાટના સૈન્યને હરાવ્યું અને તેને કેદી કરી લીધો.

આવી રીતે આ બંડ શમાવી દીધા પછી એ બંડમાં સામેલ થયા હતા તેમાંના ઘણા માણસોને મેરીએ ઘણી ક્રૂરતાથી શિક્ષા કરી.

વ્યાટના હાલહવાલ કરી તેને ઠાર માર્યો. ડ્યૂક ઑફ સફક અને તેના છોકરાનાં ડોકાં ઉડવી દેવામાં આવ્યાં, લેડી જેન એ અને તેના વરને ફ્રાંસી દીધી (૧૫૫૪).

આવી રીતે તેની વિરૂધ્ધ હતા એવા બધા માણસોનો નાશ કર્યા પછી મેરીએ ફિલિપ સાથે લગ્ન કરવાનું ઠરાવ્યું. ૧૫૫૪ના જુલાઈ માસમાં વિંચેસ્ટરમાં મોટા ઠાઠમાઠથી ફિલિપ અને મેરીનું લગ્ન થયું. તેજ વરસે પાર્લમેન્ટની નવી ચુંટણી થઈ, અને તે પાર્લમેન્ટે પોપ સાથે સમજુતી કરી ઈંગ્લેંડ પર પોપનું ઉપરીપણું કબૂલ કર્યું. ત્યારપછી ઈંગ્લેંડમાંથી હદપાર થયેલો પોલ નામનો એક ધર્મોપદેશ પોપનો પ્રતિનિધિ થઈ ઈંગ્લેંડમાં આવ્યો; અને આગળ પોપે ઈંગ્લેંડને ધર્મબહિષ્કૃત કર્યો હતો તે પાછો પોપની સત્તા નીચે લાવવાનો સમારંભ આ પ્રતિનિધિને હાથે મોટા ઠાઠમાઠથી કરવામાં આવ્યો.

ઈંગ્લેંડમાં આ પ્રમાણે રોમન કેથોલિક પંથની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી કેથોલિક પંથ માન્ય ન કરનારા લોકો વિરૂધ્ધ કડક કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા. ત્યારપછી મેરીના જીલમી કૃત્યોની શરૂઆત થઈ. બિશપ હૂપર, રૉજર્સ, રિડલિ, લૅટિમર, અને ફ્રેન્ચર વગેરે ધર્મોપદેશીઓને જીવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા. એવી રીતે ૧૫૫૫થી ૧૫૫૮ સુધીમાં લગભગ ૩૦૦ માણસોને ફ્રાંસીએ જતું પડ્યું.

મેરીનો ધણી રજો ફિલિપ લગ્ન થયા પછી એકજવાર ઈંગ્લેંડ આવ્યો હતો. હવે મેરીના જીલમી અને અન્યાયી કૃત્યોને લીધે દેશમાં બધે અસંતોષ ફેલાયો હતો. દેશમાં કાવત્રાં થવા લાગ્યાં. આમાંનાં એકાદ કાવત્રાંમાં ઇલિઝાબેથનો સંબંધ છે એવો વહેમ જતાંજ મેરીએ ઇલિઝાબેથને તુરંગમાં બેસાડી.

મેરીના લગ્નથી ઈંગ્લેંડ અને સ્પેન વચ્ચે સહકારી હોવાને લીધે ન્યારે ફ્રાન્સ અને સ્પેન દેશો વચ્ચે લડાઈ ઉપસ્થિત થઈ ત્યારે ઈંગ્લેંડને સ્પેનનો પક્ષ લેવો પડ્યો. આ યુધ્ધમાં ફ્રાન્સના કિનારા પર આવેલું મહત્વનું કૈલે બંદર જે ઈંગ્લેંડના તાબામાં હતું તે ઈંગ્લેંડે ગુમાવ્યું. ૧૩૪૬ના વર્ષમાં ત્રીજા એડવર્ડના રાજમાં કૈલે પહેલ પ્રથમ ઈંગ્લેંડના હાથમાં આવ્યું હતું. ૧૫૫૮માં ડ્યૂક ઑફ ગીઝની સરદારી નીચે ફ્રેન્ચ

લશકરે કુંલે જીતી લીધું. એ ઠેકાણેનું સૈન્ય નાનું હતું, તોપણ તેણે કેટલાક દિવસ ટકાવ કર્યો, પણ આખરે ૧૫૫૮ના જાનેવારીમાં તેઓને એ જગા ક્રેન્ચોને સ્વાધીન કરવી પડી. કુંલે બંદર હાથમાંથી ગયું છે એ સાંભળી મેરીને ધણું દુઃખ, લાગ્યું, કુંલેનો ધા તેના અંતઃકરણમાં ધણો ચમચમતો અને છેવટે એજ ધાથી ૧૫૫૮ના નવેમ્બર મહિનામાં તે મરણ પામી.

મકરણ ૬૬

• ઇલિઝાબેથ

(૧૫૫૮-૧૬૦૩)

૧૫૫૯, ઍક્ટ ઍફ સુપ્રીમસી (સર્વોપરીપણાનો કાયદો) અને ઍક્ટ ઍફ યુનીફોર્મિટી (લકિતની સમાનતાનો કાયદો).—૧૫૬૧, સ્કૉટલેન્ડની રાણી મેરી સ્ટુઅર્ટ ફ્રાન્સથી સ્કૉટલેન્ડ પાછી આવે છે.—૧૫૬૧, મેરી સ્ટુઅર્ટનું ડાન્લિ સાથે લગ્ન.—૧૬૬૭, ડાન્લિનું મૃત—૧૫૬૮, મેરી સ્ટુઅર્ટ ઇંગ્લેન્ડમાં ઇલિઝાબેથના આશ્રયતળે આવે છે.—૧૫૭૦, પોપ પમા પાયસે ફરમાન છોડી ઇલિઝાબેથને ધર્મબહિષ્કૃત કર્યાનું અને ઇંગ્લેન્ડની ગાદીપરથી પદ્મજી કર્યાનું જાહેર કર્યું.—૧૫૮૭, સ્કૉટલેન્ડની રાણી મેરી સ્ટુઅર્ટને ફ્રાંસી દેવામાં આવી.—૧૫૮૮, સ્પેનના અરમારનો પરાજય.—૧૬૦૦, ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સ્થાપના.

૧૫૫૮ના નવેમ્બર મહિનામાં મેરી મરણ પામ્યા પછી ઇંગ્લેન્ડમાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી ધર્મ સંબંધી બાબતમાં જે જીલમ ચાલતો હતો તે હવે બંધ પડ્યો એમ કહેવું જોઈએ. મેરી પછી ઍન બુલીનની પુત્રી ઇલિઝાબેથ રાણી થઈ. આ વખતે ઇલિઝાબેથની ઉમ્મર માત્ર પચીસ વર્ષની હતી, તોપણ તે વખતની મુશ્કેલી લગેલી પરિસ્થિતિમાં પણ ઘણી કુનેહ અને હોશીઆરીથી તેણે રાજકારભાર ચલાવી પ્રજાનું મન સંતુષ્ટ રાખ્યું અને પરરાજ્ય તરફના લયથી ઇંગ્લેન્ડનું રક્ષણ કર્યું.

ઇલિઝાબેથ ગાદીપર આવી તે વખતે ધર્મ સંબંધી બાબતમાં પોતે કેવું ધોરણ સ્વીકારવું એ પ્રશ્ન તેની આગળ હતો. મેરી રોમન કેથોલિક પંથની ચુસ્ત અનુયાયી હોવાથી તેની કારકીર્દીમાં ઇંગ્લેન્ડમાં રોમન કેથોલિક પંથનું પ્રાપ્ત્ય ઘણું વધી રાજ્યમાં મોટી મોટી નોકરી તે પંથના લોકો પચાવી પડ્યા હતા. ઇલિઝાબેથ ગાદીપર આવી ત્યારે પરિસ્થિતિ એવી હતી, તોપણ મેરીના જીવમને લીધે દેશત્યાગ કરી ગયેલા હજારો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકો અને દેશમાંના ઘણાખરા

લોકો મારી બાબુએ વળશે અને તેમની તરફથી મને મદદ મળશે એવી આશા ઇલિઝાબેથને લાગતી હતી.

ઈંગ્લેન્ડમાં આવી સ્થિતિ હતી ત્યારે ઇલિઝાબેથનું ધોરણ કોઈપણ એક પંથ તરફ નહોતું. રોમન કેથોલિક પંથનો સ્વીકાર કરી પોપની સત્તામાં રહેવું જેમ તેને પસંદ નહોતું તેમ જહાલ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોના મત પ્રમાણે નાચવું પણ તેને પસંદ નહોતું. તેનું ધોરણ એવું હતું કે આ બંને પંથમાં સાધારણ રીતે માન્ય હોય એવા સિદ્ધાંતોને અનુસરી ઇંગ્લેન્ડમાં એક મધ્યસ્થ ધર્મ સ્થાપન કરવો. આ પ્રમાણે કોઈપણ એક ધર્મને દુભવ્યા વગર રાજ્યકારભાર કરવાનો તેનો નિશ્ચય હતો, તોપણ રોમન કેથોલિક પંથના લોકની હકને લીધે આખરે તેને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ તરફ વધારે વલણ કરવું પડ્યું.

ઇલિઝાબેથનું ધાર્મિક ધોરણ.—મેરીના અમલમાં ચર્ચની અંદરની બાબતમાં અધિકારપર ઈસીએટેલા-૩૬ થયેલા કેટલાક ધર્માધ્યક્ષોએ ઇલિઝાબેથ એન બુલીનની છોકરી હોવાને કારણે તેનો ગાદીપરનો હક સ્વીકારવા ના પાડી, અને રાજ્યારોહણને દિવસે રાણી તરીકે તેને માન આપવાની ના પાડી. આમ રોમન કેથોલિક પંથના બધા ધર્માધિકારીઓએ તેની સત્તા ન માનવાના કારણે ડૉઠા એડવર્ડની કારકીર્દી પછી જે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથી ધર્મગુરુઓને દેશ ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો તેઓને પાછા બોલાવી આણી બુદ્ધે બુદ્ધે ઠેકાણેના ધર્માધ્યક્ષની જગા આપી.

ઇલિઝાબેથને વિલિઅમ સેસીલ નામના નિઃસ્વાર્થી અને એક નિષ્ઠાથી કામ કરનારા પ્રધાનની મદદ મળવાથી તેનો રાજકારભાર સારી રીતે ચાલી શક્યો. તે ગાદીએ આવ્યા પછી ભરાયલી પાર્લિમેન્ટ સભાએ ધાર્મિક વિષયનો પ્રશ્ન હાથમાં લઈ કેટલાક કાયદા પસાર કર્યા; તે પૈકી પહેલો કાયદો એક્ટ ઓફ સુપ્રીમસી (સર્વોપરીપણુનો કાયદો) હતો. આ કાયદા અન્વયે ૮મા હેન્રીની માફક ઇલિઝાબેથે પોપની ઇંગ્લેન્ડપરની ધાર્મિક સત્તા કાઢી નાંખી ઇંગ્લેન્ડનો રાજ્યકર્તાજ ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં પણ સર્વોપરી છે એવું જાહેર કર્યું (૧૫૫૯). તેમજ ઇંગ્લેન્ડમાં બધાં દેવળોમાં પ્રાર્થનાને માટે એકજ



ઇલિઝાબેથ રાણી

પુસ્તક હોય એવા હેતુથી એકટ ઑફ યુનિફોર્મીટી (પ્રાર્થનાની સમાનતાનો કાયદો) પસાર કરવામાં આવ્યો. આ નવીન કાયદાથી બધાં દેવળોમાં પ્રાર્થનાને માટે વાપરવા નક્કી કરેલું પુસ્તક ફક્ત એડર્બર્ના વખતમાં ૧૫૫૨માં તૈયાર કરેલા પુસ્તકમાંજ થોડો ઘણો આમતેમ ફેરફાર કરી તૈયાર કરવામાં આવેલું હોવાને કારણે તે પુસ્તક સામાન્ય લોકને માન્ય થશે એમ લાગ્યું હતું. આ પુસ્તક ચર્ચમાંના ઘણા અધિકારીઓએ માન્ય કર્યું, પણ મેરીના અમલમાં નીમાયલા ઘણા ધર્માધ્યક્ષોને જૂનું પુસ્તક પસંદ પડેલું ન હોવાથી તેઓને આ નવું પુસ્તક કબૂલ કરવાને બદલે પોતાના અધિકારનાં રાજીનામાં આપવાનું વધારે સારું લાગ્યું.

આ પ્રમાણે ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીની શરૂઆતથીજ દેશમાં ધાર્મિક વિષય સંબંધે એકમત નહોતો. દેશરક્ષણની દ્રષ્ટીથી સૈન્ય, ચરમાર અને કિલ્લેબંદી મળ્યુત નહોતાં. અને પ્રસંગ પડે બીજા કોઈ પ્રબળ યુરોપી રાજ્ય તરફથી મદદ મળવાની આશા નહતી, એટલુંજ નહિ પણ ઈંગ્લેંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ સ્થાપવા ઇલિઝાબેથે ચલાવેલો પ્રયત્ન જોઈ રોમન કેથોલિક પંથના ફ્રાન્સ અને સ્પેન એ રાજ્યો તરફથી ઈંગ્લેંડ પર સ્વારી ક્યારે આવે તેની કંઈજ ખાતરી નહોતી. એકંદરે પરિસ્થિતિ આવી હતી તોપણ સ્પેન અને ફ્રાન્સ, એ બે કેથોલિક પંથી રાજ્યો વચ્ચે સત્તુકાઈ નહોતી અને તેઓ એકમેકને વેર યુદ્ધિનીજ નજરે જોતા હતા તેથી તેમને ઈંગ્લેંડ તરફ લક્ષ આપવાને કેટલો અવસર મળે છે તે જોવાનું હતું.

સ્કૉટલેંડમાં પરિસ્થિતિ.—ફ્રાન્સ અને સ્પેન બંને દેશો ઈંગ્લેંડની વિરુદ્ધ હતા તેમાં પહેલ પ્રથમ ફ્રાન્સ તરફથી ઈંગ્લેંડને હરકત આવી. ઇ. સ. ૧૫૫૮માં ફ્રાન્સિસ ફ્રાન્સનો રાજા થયો અને તેની સ્ત્રી એટલે સ્કૉટલેંડની રાણી ફ્રાન્સની રાણી થઈ. અને ઈંગ્લેંડની ગાદીપર ઇલિઝાબેથનો હક નથી અને ખરી વારસ પોતે છે એવું તેણે જાહેર કર્યું. ૮મા હેન્રીએ ઍન બુલીન સાથે કરેલું લગ્ન કાયદેસર ન હોવાને સખમે ઇલિઝાબેથનો ઈંગ્લેંડની ગાદીપર કંઈજ હક નથી એમ તેનું કહેવું હતું. આ વખતે ખુદ સ્કૉટલેંડમાં મેરીની માતાના નેતૃત્વ નીચે

કૃથાલિક પક્ષ અને નૉન નૉકસની સરદારી નીચે ધર્મસુધારક પક્ષ એ એ વચ્ચે કલહ ચાલતો હતો. કૃથાલિક પક્ષને ફ્રાન્સની મદદ હોવાથી તેનો વિજય થાય તો હલિજામેથને ધોડકો પહોંચવાનો સંભવ હતો. ત્યારે સ્કૉટલૅન્ડના નૉન નૉકસના નેતૃત્વવાળા પ્રૉટેસ્ટન્ટ પક્ષને મદદ કરવાનો હલિજામેથે ઠરાવે કર્યો. આવી રીતે ઇંગ્લૅન્ડ પાસથી મદદ મળવાથી નૉન નૉકસનો વિજય થયો અને તેણે લીથનો કબ્જો લીધો. ત્યારે સ્કૉટલૅન્ડમાં જે ફ્રેન્ચો હતા તેઓને એડિનબર્ગ આગળ સલાહ કરવાની કરજ પડી (૧૫૬૦). આ સલાહની શરત પ્રમાણે ફ્રેન્ચ-લૉકાએ સ્કૉટલૅન્ડમાંથી પગ કાઢવાનું અને હલિજામેથને ઇંગ્લૅન્ડની કાયદેસર ગણી ગણવાનું કબૂલ કર્યું.

હલિજામેથ અને સ્કૉટલૅન્ડની રાણી મેરી—આમ સ્કૉટલૅન્ડની પરિસ્થિતિ હલિજામેથને અનુકૂળ થતી હતી એટલામાં ફ્રાન્સનો રાજા ૨જે ફ્રાન્સિસ એકાએક મરણ પામવાથી તેની પત્ની સ્કૉટલૅન્ડની મેરીને પોતાને દેશ પાછા આવવાની કરજ પડી (૧૫૬૧). મેરીએ સ્કૉટલૅન્ડમાં આવ્યા પછી ૧૫૬૦માં એડિનબર્ગે આગળ થયેલી અંધિ મને માન્ય નથી એમ જાહેર કર્યું. અને બીજી તરફ હલિજામેથે મેરીનો ઇંગ્લૅન્ડની ગાદીપર મુદ્દલ હક નથી એમ જાહેર કર્યું. આ પ્રમાણે સ્કૉટલૅન્ડની રાણી મેરી અને ઇંગ્લૅન્ડની રાણી હલિજામેથ, એ એ સ્ત્રીઓ વચ્ચે લગભગ ૨૦ વરસ નુર્ધી વરસ ચાલી અનેક કારખાનો ગ્યવામાં આવ્યાં. અને ઇંગ્લૅન્ડમાં ટ્રેમન કૃથાલિક કે પ્રૉટેસ્ટન્ટ પંથનો વિજય થાયજે જે માટે શંકા લાગવા માંહી. હલિજામેથ ચુસ્ત પ્રૉટેસ્ટન્ટ હોઈ તેનો હેતુ રાષ્ટ્રીય હતો, ત્યારે મેરી ચુસ્ત કૃથાલિક હોઈ ઇંગ્લૅન્ડ અને સ્કૉટલૅન્ડ બંને દેશોમાં પોપની સત્તા પાછી સ્થાપવાનો તેનો વિચાર હતો.

આવી રીતે ઇંગ્લૅન્ડની રાષ્ટ્રીય ભાવનાને હલિજામેથ તરફથી ઉત્તેજન મળતું હતું, તોપણ હલિજામેથનું લક્ષ ન થયાને કારણે તેની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. યુરોપના જુદા જુદા દેશનાં રાજપુત્રો તરફથી એનું માગું આવતું હતું, પણ પોતે એવી રીતે લક્ષ કરે તો તે લક્ષને લીધ પરદેશી કલહોની અંદર વિનાકારણ ઇંગ્લૅન્ડને ભાગ લેવો

પડે એવી ખીક તેને રેહેતી હતી. જો ખીજ સ્ત્રીઓ પ્રમાણે ઈંગ્લેંડમાંજ પ્રજનના એકાદ પુરૂષની સાથે તેનું લગ્ન કરવાનું થયું હોત તો રૉબર્ટ ડાલીપર તેને પ્રેમ હોવાથી તેની સાથે લગ્ન કર્યું હોત. પણ આમ લગ્ન કર્યાથી તેનું પરિણામ રાજ્યના હિતમાં નહિ આવે એમ તેને લાગ્યાથી તે વિચાર તેણે છોડી દીધો.

ફ્રાન્સ અને સ્કૉટલેંડમાં આંતર ખગલન—આ વેળા સ્કૉટલેંડ અને ફ્રાન્સ, એ બંને દેશોમાં ધાર્મિક બાબત માટે આંતર કલહ ચાલતો હતો તેમાં તે દેશોના ધર્મ સુધારકોને આપણે મદદ કરવી એવું ઇલિઝાબેથને મન થયું. ફ્રાન્સના પ્રૉટેસ્ટન્ટો જેઓ લ્યુથેનોટ કહેવાતા હતા તેમને મદદ મોકલી કંલે બંદર દસ્તગત કરી લેવાની તેણે ઘણી ખટપટ કરી. પણ તેમાં તેને યશ મળ્યો નહિ અને ૧૫૬૪માં કંલે લીધા વગરજ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરવાની તેને ફરજ પડી. ફ્રાન્સ પ્રમાણે સ્કૉટલેંડમાં પણ આંતર ખગલન ચાલતી હતી. મેરીના સાવકાભાઈ મરેના અર્લ લૉડ જેમ્સ સ્ટુઅર્ટ (સ્કૉટલેંડના ગગન પમા જેમ્સનો દાસીપુત્ર)ની સરદારી નીચે લોકોએ સ્કૉટલેંડમાં બંડ ઉઠાવ્યું. ૧૫૬૫માં મેરીએ હેન્રી લૉડ ગ્રનલી સાથે લગ્ન કર્યું. ગ્રનલી ચુસ્ત રોમન કેથૉલિક હતો અને ઈંગ્લેંડની ગાદીપર તેનો પણ થોડો-ઘણો હક પહોંચતો હતો તે કારણે મેરી અને ગ્રનલીનું લગ્ન ઇલિઝાબેથના હિતમાં નહોતું. ત્યારે મેરીના સાવકાભાઈ મરેને પ્રોત્સાહન આપવાથી તેણે સ્કૉટલેંડમાં મેરીની સામું શસ્ત્ર ઉપાડ્યાં. પણ મેરીએ આ બંડ શમાવી દઈ મરેનો પરાલવ કર્યો, તેથી આશ્રય માટે તેને ઈંગ્લેંડ નાસી જવાની ફરજ પડી. આવી રીતે બંડ એસાડી દઈ મેરીએ સ્કૉટલેંડમાં પોતાનું વજન વધાર્યું હતું. તોપણ ત્યારપછી તેણે કરેલાં દુષ્ટ કૃત્યોને લીધે સ્કૉટિશ પ્રજાનો ટેકો તેને ન મળવાથી તેને પોતાને ઈંગ્લેંડમાં ઇલિઝાબેથનો આશ્રય લેવા માટે સ્કૉટલેંડથી નાસી જવું પડ્યું. મેરીને ગ્રનલીથી જેમ્સ નામનો છોકરો થયો હતો (૧૫૬૬). પણ ગ્રનલી નબળો અને ગાંડ જેવો હોઈ મેરીના માનીતા રીઝીઓ નામના એક ઇટાલીઅન ગ્રહસ્થનું તેણે ખુન કર્યું હતું તે બદલ મેરીને તેને માટે ઘણો નિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો. આ વખતે

ઔથવેલના અર્લ જેમ્સ હેપબર્ને કાવતું કરી ગ્રન્ડીનું ખુન કર્યું (૧૫૬૭). ઔથવેલપર મેરીને પ્રેમ હતો તેથી ગ્રન્ડીના ખુનના તરકટમાં તેનો પણ હાથ હશે એમ સર્વને સહજ લાગતું હતું. ગ્રન્ડીના વધ થયા પછી ૧૫૬૭માં ઔથવેલે મેરી સાથે લગ્ન કર્યું.

મેરીનાં આવાં દુષ્કૃત્યો જોઈ સ્કોટિશ પ્રજા તેની વિરૂધ્ધ ખળભળી ઉઠી. તેની સાથે યુધ્ધ કરી તેને ઠરાવી, પછી તેને કેદ કરી રાજગાદીપરથી ઉઠાડી મૂકી (૧૫૬૭). તેના છોકરા જેમ્સને ગાદીએ બેસાડ્યો. ૧૫૬૮માં રોમન કેથોલિક પંથના અનુયાયીઓની મદદથી મેરી તુરંગમાંથી નાસી છૂટી પોતાના દુશ્મનોને ઠરાવવા માટે તેણે ફરીથી પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ આ વખતે પણ તેની હાર થઈ તેને ઇંગ્લેંડ નાસી જવું પડ્યું. ઇંગ્લેંડમાં આવ્યા પછી ઇલિઝાબેથ તેને માત્ર આશરોજ ન આપે પણ સ્કોટલેંડની ગાદી પાછી મેળવવામાં મદદ કરે એવું તેનું કહેવું હતું.

પણ મેરીની આ માગણી ઇલિઝાબેથે પૂરી પાડી નહિ, તોપણ સ્કોટલેંડના લોકોએ તેને પદ્મભૂષ્ટ કરી હતી તે તેને ગમતું હતું નહિ. ગ્રન્ડીના ખુનની તપાસ કરવા માટે એક કમિશન નીમી તેમાં મેરીનો કેટલો સંબંધ છે તે નક્કી કરવા તેણે ઠરાવ્યું. પણ આવી રીતે ઇલિઝાબેથે નીમેલા કમિશન આગળ સાક્ષી આપવાની મેરીએ ના કહી, અને ઇલિઝાબેથની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા તેણે પ્રદર્શિત કરી. પણ ઇલિઝાબેથે તેમ કરવાની ના પાડી, અને મેરીને કેદી તરીકે તુરંગમાંજ રહેવું પડ્યું.

ખુદ ઇંગ્લેંડમાં મેરીને તુરંગમાં રાખવી એ જોખમકારક હતું, કારણ કે મેરી રોમન કેથોલિક પંથની હતી, અને ઇલિઝાબેથ પછી ઇંગ્લેંડની ગાદીપર તેનોજ હક પહોંચતો હતો તેથી તેની વતી કેથોલિક પંથના અનુયાયીઓ તરકટ રચે એ સ્પષ્ટ હતું. ૧૫૬૯માં ઉત્તરમાં કેટલાક સરદારોએ તેની વિરૂધ્ધ બંડ કરી ડરહામના કિલ્લામાં કેથોલિક પંથના મત પ્રમાણે જનહર પ્રાર્થના કરી. પણ ઇલિઝાબેથે આ બંડને તરત બેસાડી દીધું અને એ બંડમાં સંડોવાયેલા પુરુષો માણસોને ફાંસી દીધી. બંડના આગેવાનો સ્કોટલેંડમાં નાસી ગયા.

ઇલિઝાબેથ રાણીને ધર્મબહિષ્કૃત કરવામાં આવી (૧૫૭૦).
આ બંડ ઇલિઝાબેથે એસાડી દીધું તોપણ નવાં નવાં સંકટો ઉદ્ભવ્યાં કરતાં હતાં. ૧૫૭૦માં સ્કોટલેન્ડમાં ઇલિઝાબેથની વતી ચળવળ કરનારા અર્લ્સ મરેનું એક કૅથોલિક પંથના માણસે ખુન કર્યું. તેજ વર્ષે પોપ પમા પાપસે ઇલિઝાબેથને ધર્મબહિષ્કૃત કરી ગાદીપરથી પદબ્રજ કર્યાનું ફરમાન કાઢ્યું, અને તેની સર્વ પ્રબળને તેની સત્તા તોડી નાખવાની રજા આપી. આ વેળા ઇંગ્લેન્ડને સારેનસીએ ફ્રાન્સ અને સ્પેન એ બે રોમન કૅથોલિક પંથી રાજ્યોને પોતાનાં આંતર મુલકી રાજકારભારમાં લક્ષ દેવાની જરૂર હોવાથી તેઓ ઇંગ્લેન્ડપર સ્વારી લાવે એ શક્ય નહોતું. કૅથોલિક પંથ તરફથી ઇલિઝાબેથ વિરૂધ્ધ પોતે શસ્ત્ર ઉપાડવાં કે નહિ એ પ્રશ્ન તો ફ્રાન્સ સમક્ષ હતોજ. વળી ડચ લોકોએ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે સ્પેન વિરૂધ્ધ ઝગડો શરૂ કર્યો હતો તેને લીધે સ્પેનને ઇલિઝાબેથ તરફ ધ્યાન આપવાનો અવસરજ મળ્યો નહિ.

હવે, ૧૭૭૧ની સાલના અરસામાં રિચર્ડશી નામના એક ઇટલીના વેપારીએ એક કાવતું રચ્યું. આ કાવત્રાંની મસલત પ્રમાણે સ્પેની-આર્ડ લોકોને ૬૦૦૦ માણસનું સૈન્ય ઇંગ્લેન્ડ મોકલવાનું હતું. અને એ સૈન્ય આવતાંજ ઇંગ્લેન્ડમાંના સઘળા રોમન કૅથોલિક પંથના લોકોએ બંડ જાહેર કરો, ઇલિઝાબેથને ગાદીપરથી પદબ્રજ કરી, મેરીને તુરં-માંથી છૂટી કરી તેને ગાદીએ એસાડી, ડયૂક ઓફ નૉર્ફોર્ક સાથે પર-ણાવવાનું ઠેરવેલું હતું. પરંતુ ઇલિઝાબેથના મુખ્ય મંત્રી સેસિલને આ તરકટની ખબર પડી જવાથી નૉર્ફોર્કને ફ્રાંસી દેવામાં આવી (૧૫૭૨). આ વેળા કૅથોલિક પંથના લોકોની ચળવળ માટે ચીડ ચઢવાથી ખુદ આમની સલાએ મેરીને ફ્રાંસીએ ચઢાવવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. પણ તેમ કરવું ઇલિઝાબેથને ઇષ્ટ ન લાગવાથી મેરીને ત્યાર પછી ૧૫ વરસ સુધી તુરંગમાં રહેવું પડ્યું. આવી રીતે દેશની અંદરના રાજકારભારમાં વ્યવસ્થા કરી રહ્યા પછી ઇલિઝાબેથને પરદેશી રાજ-કાળમાં લક્ષ આપવાનો વખત મળ્યો. યુરોપના કોઈપણ રાજ તરફથી ઇંગ્લેન્ડને ધોકડા પહોંચવાનો સંભવ બે હોય તો તે સ્પેન દેશ તરફ-

થીજ હતો. સ્પેનનો રાજા રજો ફિલિપ કાર્યદક્ષ હોઈ રોમન કેથોલિક પંથનો ચુસ્ત અભિમાની હોવાને લીધે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મી ઇંગ્લેંડના ઉચ્છેદ હું ક્યારે કરું એમ તેને થયાં કરતું હતું. તેના સામ્રાજ્યમાંજ ડચ લોકોએ તેની વિરુદ્ધ બળવો ઉઠાવ્યા હતા તેથી અત્યાર સુધી ઇંગ્લેંડ તરફ લક્ષ આપવાનો અવસર તેને મળ્યો નહોતો. પણ પાછળથી ઇલિઝાબેથ તરફથીજ ડચ લોકોને મદદ મળવા લાગ્યાથી ઇંગ્લેંડ સામું શસ્ત્ર ઉઠાવવા એ શ્રેયકર છે એમ તેને લાગવા માંડ્યું. સ્પેન અને ઇંગ્લેંડ વચ્ચે ધાર્મિક બાબતમાં અણબનાવ હોવાથી અમેરિકા અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ખેટો જે સ્પેનને નવા મળ્યા હતા તે પ્રદેશો સંબંધમાં અને ત્યાંના વેપાર સંબંધમાં એ બે દેશો વચ્ચે દંભનસ્ય ઉપજ્યું હતું. ૧૪૯૨માં ક્રોલેબએ અમેરિકા શોધી કાઢ્યો, ૧૪૯૮માં વાસ્કોડી ગામા લિંદુસ્થાનને કિનારે ઉતર્યા અને મંગેલીન ઘણી મુશીબત વેડી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી આગ્યા તે ઉપરથી સ્પેનિશ અને પોર્ટુગીઝ લોકોને એમ લાગવા માંડ્યું કે દૂર દેશોમાં સંસ્થાનો સ્થાપવાનો, તે દેશો સાથે વેપાર કરવાનો અને ત્યાં આવજવ કરવાના જળ માર્ગનો ઉપયોગ કરવાનો હક અમારા એકલાનોજ છે. તેઓના એ દાવાને કાયદેસર રૂપ આપવા માટે ખ્રિસ્તી ધર્મગુરૂ પોપને તેઓએ અરજ કરી. તે ઉપરથી પોપે ફરમાન કાઢ્યું કે નવીન શોધી કાઢેલા દેશો સાથે વેપાર કરવાનો, ત્યાં સંસ્થાનો સ્થાપવાનો અને ત્યાં જવાના જળ માર્ગો વાપરવાનો હક સ્પેન અને પોર્ટુગલનો છે, માટે તે જળ માર્ગો વાપરવાની બીજાં યુરોપી રાજ્યોને મનાઈ છે. આવા સંજોગોમાં તે કાળના બળવાન સ્પેનિશ રાજ્ય સાથે ટંટો ન થાય અને પૂર્વ તરફના દેશો સાથે વેપાર પણ થઈ શકે એ હેતુથી તે કાળના સાહસિક નાવિકો બીજા દરીઆઈ માર્ગો શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

એન્સેલર, ફ્રાંબિશર અને ડેવિસની સફરો.—ઇંગ્લેંડના એન્સેલર નામના એક સાહસિક વહાણુવડીએ ૧૫૫૩માં ઇશાન ખુણેથી એશીઆમાં આવવા માટે પોતાનું વહાણુ તે દિશામાં હંકાર્યું. પણ ઉત્તર મહાસાગર વર્ષનો ધણોખરો વખત ફરી જઈ બરફથી ઢંકારી રહે છે તેથી એન્સેલર ફરીઆની ઉત્તરે આર્કેન્જલથી આગળ જઈ

શક્યો નહિ, તે ઉપરથી એ રસ્તેથી એશીઆમાં આવવું અશક્ય છે એ સિધ્ધ થયું. ત્યારપછી ૧૫૭૫-૭૮ દરમ્યાન માર્ટિન ફ્રૉબિશર નામના બહાદુર નાવિકે વાયવ્ય દિશા તરફથી જળ માર્ગે એશીઆમાં આવવાની કોશિશ કરી. પણ ૧૪૬૭માં કૅપ્ટે અમેરિકાનો જે ભાગ શોધી કાઢ્યો હતો તે કરતાં વધારે દૂર ફ્રૉબિશર જઈ શક્યો નહિ, અને ઉત્તર અમેરિકાની ઉત્તર સરહદના દરીઆમાંથીજ તેને પાછા ફરવું પડ્યું. ફ્રૉબિશર પ્રમાણે ડૉવિસ નામના નાવિકે પણ ઉત્તર મહાસાગરને તેજ રસ્તેથી એશીઆમાં આવવા માટે સફર કરી, પણ તેને પણ ગ્રોનલૅન્ડથી પાછા ફરવું પડ્યું. એટલે ઇશાન તેમજ વાયવ્ય ખુણાને રસ્તેથી એશીઆમાં આવવું અશક્ય છે એમ સિધ્ધ થયું. આ ત્રણ મહાપુરૂષો શિવાય ખીન્ન ઘણા બહાદુર ખલાસીઓએ પણ એ દિશામાં પ્રયત્નો કર્યા; જે કે એ બધા પોતાનો હેતુ સાધ્ય કરી શક્યા નહિ, તોપણ તેઓના પ્રયાસનો એક મોટો ફાયદો એ થયો કે દરીઆઈ સફરી હંદગીનો તેમનો ઘણો સારો અનુભવ મળ્યો, કે જે અનુભવ આગળ જતાં સ્પેનના બળિષ્ઠ રાજ્યની સામે ટક્કર લઈ દરીઆપર પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપવામાં ઈંગ્લેન્ડને ઘણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો.

દરીઆમાં ચાંચીઆનો ધંધો.—સાહસિક અંગ્રેજ વહાણ-વટીઓ એશીઆ તરફ આવવાના અન્ય જળ માર્ગો શોધી કાઢવાના પ્રયત્નમાં મર્યા હતા તેની સાથે સાથે દક્ષિણ અમેરિકાથી સ્પેન અને પોર્ટુગલ આવતાં સોના રૂપાંથી ભરેલાં સ્પેનિશ અને પોર્ટુગીઝ વહાણો દરીઆપર લૂંટવાનો ધંધો પણ તેઓ ચલાવી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે દરીઆપર લૂંટ ચલાવવાના ધંધાને ચાંચીઆગીરી કહે છે. એ ધંધામાં ઈંગ્લિશ, ડચ અને ફ્રેન્ચ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો બેઠાયા હતા. અંગ્રેજોમાં ઘણા સાહસિક અને સંભાવિત નાવિકો હતા, અને તેમના તરફથી સ્પેનિશ વહાણોપર ઉપરાઉપરી હુમલા થઈ સ્પેનિશ વેપારને ઘણું નુકસાન પહોંચ્યું હતું. તેથી સ્પેનની સરકારે ખ્રિટિશ સરકારને એ બાબે ફરીઆદ કરી. ત્યારે ખ્રિટિશ સરકાર તરફથી એવો જવાબ આપવામાં આવ્યો કે એ ચાંચીઆઓને પકડી તમને ગમે તે શિક્ષા

તેમને કરશો તેમાં અમને મુદ્દલ વાંધો નથી. સ્પેન જેવા બળવાન રાજ્ય સાથે દરીઆપર ટક્કર લેવા જેટલી ઇંગ્લેંડની તાકાત નહોતી. તેથી સ્પેનના સંસ્થાનો અને વેપારપર આ ચાંચીઆ લોક તરફથી હુમલા થાય અને તેથી સ્પેન ખોખરૂં થાય તે તરફ ઇંગ્લેંડની સહાનુભૂતિ હતી એમ કહેવું જોઈએ. બ્રિટિશ, હવે અને ફ્રેન્ચોના મળી લગભગ ચારસો વહાણો આ ધંધામાં ગંથાયલાં હતાં, તે કાળના સ્પેનિશ વહાણો ધણાં મોટાં હતાં. તેથી તેની ઝડપ પણ થોડી હતી અને તેઓ સહેલાઈથી આમ તેમ ફરી શકતાં નહિ. તે લોકોની દરીઆઈ યુદ્ધની પદ્ધતિ શત્રુના વહાણોની લગોલગ જઈ હાથોહાથ લડવાની હતી, તેથી સ્પેનિશ વહાણોમાં સૈનિકો ધણા રહેતા, અને તેઓ હાથોહાથની લડાઈમાં તરવારથી લડતા. તેથી સ્પેનિશ વહાણો પર બંદુક, તોપ, દાડગોળો રહેતાં નહિ. એથી ઉલટું ચાંચીઆ લોકો દૂર રહી લડતા એટલે તેઓ વહાણપર તોપો રાખતા અને છોટ રહી દાડગોળાથી લડતા અને શત્રુની જ્યારે હાર થતી ત્યારે પોતાનાં વહાણો પામે લાવી સ્પેનિશ વહાણો ભૂટી લઈ ધણી ત્વરાથી નાસી જતા તે માટે તેઓ પોતાનાં વહાણો ધણાં નાનાં રાખતા. આમ કરી તેઓ સ્પેનના વેપારમાં ધણી ખલલ કરતા, સ્પેનને દરીઆપર હલકું કરતા અને દરીઆઈ યુદ્ધકળાને અનુભવ મેળવી ગમેતેવી મુશ્કેલીમાંથી પોતાનો રસ્તો કેમ કાઢવો તે બાબતનું શિક્ષણ મેળવતા.

હૉકિન્સ અને ડ્રેકની સફરો.—ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ઈશાન અને વાયવ્ય કાણુ તરફથી એશીઆમાં આવવાનો જળ માર્ગ ન જડયાથી પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરવા માટે જે જળ માર્ગ સ્પેનિશ અને પોર્ટુગીઝોએ શોધી કાઢ્યા હતા તેજ માર્ગો વાપર્યાં વિના ઇંગ્લેંડ અને બીજા યુરોપી રાજ્યોને માટે બીજો ઇલાજ નહોતો. અને ઇંગ્લેંડે તેમ કરવા કરાવ કર્યો. આ સમયમાં ઇંગ્લેંડ સ્પેન સાથે સીધી રીતે દરીઆપર લડવા સમર્થ નહોતું, તેથી બ્રિટિશ સરકારે એ સંબંધે પ્રત્યક્ષ પગલાં કંઈ ભર્યાં નહિ. પણ સાહસિક બ્રિટિશ નાવિકો અને ગૃહસ્થોએ પોતાને હિસાબે અને જોખમે એ કામ ઉપાડી લીધું. એ બહાદુર નાવિકોમાં જૉન હૉકિન્સ અને ક્રાન્સિસ ડ્રેક આગેવાન

હતા. આ વખતે આફ્રિકાને પશ્ચિમ કિનારેથી હબસી ગુલામો પકડી અમેરિકામાંનાં સ્પેનિશ સંસ્થાનવાસીઓને ગુલામ મજૂરો પૂરા પાડવાનો વેપાર પોર્ટુગીઝ લોકોના હાથમાં હતો. ગુલામોનો વેપાર કરવાનો ઈબ્નરો અમારો એકલાનોજ છે એમ કહી પોર્ટુગીઝ લોકો એ ધંધામાં બીજા કોઈને હાથ ધાલવા દેતા નહિ. તે કાળની સંસ્કૃતિ પ્રમાણે ગુલામનો વેપાર તિરસ્કારને પાત્ર ગણાતો નહિ. તેથી તે વેપારમાં ભાગ પડાવવાના વિચારથી હોંકિન્સે ૧૫૬૨માં અને ૧૫૬૪માં એમ એ સફર કરી. પણ સ્પેનિશ અને પોર્ટુગીઝ લોકોએ તેને એ કામમાં ફાવવા દીધો નહિ. ત્યારપછી ૧૫૬૭-૬૮માં ગુલામનો વેપાર કરવા માટે હોંકિન્સે ત્રીજી સફર કરી. આ સફરમાં તેના હાથ નીચે ક્રાન્સિસ ડેક નામનો એક હોશીઆર અને બહાદુર નાવિક હતો, તે એક વહાણનો કપ્તાન હતો. આ ત્રીજી સફરમાં સ્પેનિશ અધિકારીઓએ સંધિના કાલકારારનો ભંગ કરી હોંકિન્સપર હુમલો કર્યો, તેમાં હોંકિન્સને ઘણું નુકસાન થયું, તેથી તેને ઇંગ્લેંડ પાછા ફરવું પડ્યું. પણ સ્પેનના આ કામ માટે હોંકિન્સ અને ડેકને ઘણા ગુસ્સો ઉપજ્યો, અને તેઓએ સ્પેનની દરીઆઈ સત્તા રસાતળ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૫૭૨માં ડેક પોતાનીજ ઘેનખમદારીથી સ્પેનના અમેરિકામાંનાં સંસ્થાનોપર હલ્લો કરી પુબ્કળ લૂટ મેળવી. આ સફર દરમ્યાન પનામાની સંયોગીભૂમિ આગળથી બીજી તરફ પશ્ચિમે તેણે પેસિફિક મહાસાગર જોયો અને તે મહાસાગરમાં સફર કરવાનો આ સાહસિક નરે ઠરાવ કર્યો. તે વિચારથી ૧૫૭૭માં તે બીજી સફરે નીકળ્યો. આ વખતે દક્ષિણ અમેરિકાની પ્રદક્ષિણા કરી અમેરિકાને પશ્ચિમ કિનારે ગયો, અને ત્યાંથી ઉત્તર દિશામાં વહાણ હંકારી તે રસ્તેથી ઇંગ્લેંડ પાછો જવા ઉપડ્યો. ઉત્તરમાં સંયુક્ત સંસ્થાનોને પશ્ચિમ કિનારે આવેલાં સૌન ક્રાન્સિસ્કો બંદર સુધી તે જઈ શક્યો. પણ ત્યાંથી ઉત્તરે હંડી અને બરફને લીધે આગળ જવું અશક્ય લાગવાથી ડેક પોતાનું વહાણ અજાત પેસિફિક મહાસાગરમાં પશ્ચિમ દિશામાં ફેરવ્યું. પછી નાના પ્રકારના સંકટો વેડી ત્રણ વર્ષે ૧૫૮૦માં મેગેલીન પ્રમાણે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી તે ઇંગ્લેંડ પાછો ગયો. સ્વદેશ પહોંચ્યો ત્યારે

ANCISCVS DEACX ROBILLSSIMVS BOVES ANGLIE ANNI SVES

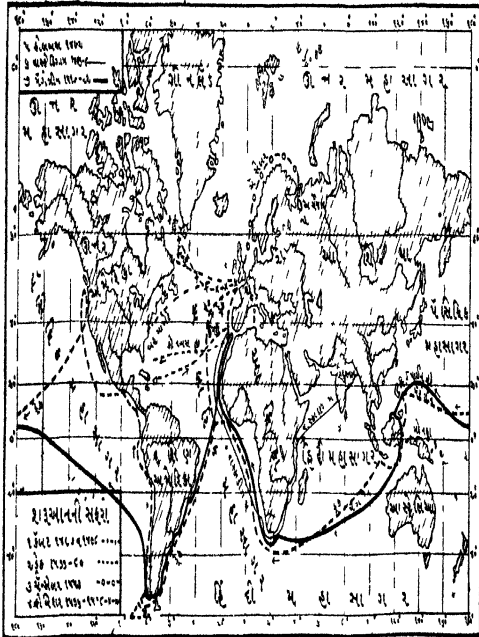


કાન્સિસ ફેક

અજ્ઞાત મહાસાગરો અને પ્રદેશોમાં સફર કરવા માટે તેનો જ્યજ્યકાર થઈ રહ્યો અને ઇલિઝાબેથ રાણીએ તેને 'નાઈટનો' બહુ માનવંતો ખિતાબ બક્ષ્યો. પોતાને જ જોખમે અને પોતાની જ જવાબદારીએ ફેંક આ મહાન સફર કરી આવ્યો તેથી તેના સાહસિકપણા અને તેની કર્તુત્વશક્તિમાટે રાણીનો અભિપ્રાય ધણો ઉચ્ચ થયો. તેથી ૧૫૮૫માં સ્પેન વિરૂદ્ધ નેધર્લેંડના પ્રોટેસ્ટન્ટોને મદદ કરવાનું જ્યારે ઇલિઝાબેથે ઠેરવ્યું ત્યારે તેણે સ્પેનને બીજી દિશામાં શેઠ આપવાના હેતુથી ફેંકને એક અરમાર આપી તેનો સરદાર બનાવી સ્પેનના મધ્ય અમેરિકાને લગતા વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. આ પ્રમાણે સ્પેન અને ઇંગ્લેંડ વચ્ચે વેપાર, સંસ્થાનો, દરીઆપર ઉપરીપણું અને ધાર્મિક પ્રશ્નો એ સંબંધમાં અણબનાવ વધારે અને વધારે થતો જવાથી એ સવાલોનો કોઈ કાયમનો નિકાલ લાવવા માટે એ બંને દેશો ટુંક સમયમાં બુલ્લી રીતે હાથોહાથ આવી જશે એમ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું.

ઈંગ્લેંડમાં જેસૂઈટોની ચળવળ.—આ વખતના અરસામાં ખુદ ઇંગ્લેંડમાં નવા સ્થપાયેલા જેસૂઈટ પંથ તરફથી ઇલિઝાબેથને હરકત આવવાનો સંભવ હતો. ઇંગ્લેંડમાં ધર્મ સુધારણા થઈ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ જ્યારે સ્થાપિત થવા લાગ્યો ત્યારે ધણા લોકો જેઓ ચુસ્ત કેથોલિક હતા તેઓને તે પસંદ પડ્યું નહિ. ઇંગ્લેંડમાં રહી આ નવીન પંથ પ્રમાણે આચરણ કરવું તેઓને પસંદ ન પડ્યાથી તેઓએ દેશ ત્યાગ કરી જે જે ઠેકાણે કેથોલિક ધર્મ માટે માન હતું તે તે ઠેકાણે જઈ ધર્મોધિકારીઓની નોકરી લીધી. પરંતુ આ લોકો ચુસ્ત રોમન કેથોલિક હોવાને કારણે લાગ મળે ઇંગ્લેંડમાં રોમન કેથોલિક ધર્મ પાછો સ્થાપવાની તેમની ઇચ્છા નષ્ટ થઈ નહોતી. પરદેશમાં આ લોકોએ ઈનેશિયસ લોયોલા નામના એક સ્પેનિશ ગ્રહસ્થે સ્થાપેલા જેસૂઈટ પંથનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આ પંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નાસ્તિક અને ખ્રિસ્તી ધર્મના નહોય એવા લોકો વચ્ચે જઈ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર કરવાનો હતો. આ લોકોનો પોપપર પૂર્ણવિશ્વાસ હોઈ તેની દરેક આજ્ઞાને પ્રમાણ તરીકે માનવાનું વચન તેઓએ આપ્યું હતું. આ

ગરમાતની સફરો (૧૪૯૦-૧૬૦૦)



ગરમાતની સફરો

પ્રમાણે પરરાજ્યમાં રહેલા લોકોને પોતાના દેશમાં પાછા જઈ ત્યાં કૅથોલિક પંથની સ્થાપના કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થવાથી તેઓમાંના ઘણા ઇંગ્લેંડ પાછા આવ્યા, આ પ્રકારે જેસૂઈટ પંથના ઝનુની રોમન કૅથોલિકોની ભરણી ઇંગ્લેંડમાં ઘણી થવા લાગી. એકંદરે સ્થિતિ આવી હોવાથી ૧૫૭૦માં પોપે એક ફરમાન કાઢી ઇલિઝાબેથ રાણીને ધર્મ બહિષ્કૃત કરી ઇંગ્લેંડની ગાદીપરથી પદબ્રજ કર્યાનું જાહેર કર્યું ત્યારે ઇંગ્લેંડમાંના પોપના અનુયાયીઓની સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઈ. પોપે આ સંબંધે કેતું ઘોરણ સ્વીકારવું એ પ્રશ્ન તેઓની આગળ આવી પડ્યો. પોપના અનુયાયી રહીને ઇલિઝાબેથની સત્તા માન્ય કરવી એ તે લોકો માટે અશક્યજ હતું. આવી એકંદરે પરિસ્થિતિમાં જેસૂઈટ પંથવાળાઓની ચળવળ જો ચલાવવા દીધી તો કેઈપણુ પરદેશી રાજ્ય તરફથી ધર્મને નામે ઇંગ્લેંડપર હુમલો કરવામાં આવતાં પોપના ઇંગ્લેંડમાંના અનુયાયીઓ બળવો કર્યાવિના રહેનાર નથી એવી ભીતિ ઇલિઝાબેથને લાગવા માંડી. ત્યારે જેસૂઈટ પંથના લોકોની ચળવળ તરફ લક્ષ આપવાની તેને ફરજ પડી. આ ચળવળને તોડી પાડવા માટે જેસૂઈટ પંથના કેટલાક નેતાઓને પકડી ધાર્મિક બાબતને બદલે રાજદ્રોહ કરવાનો આરોપ તેમનાપર મૂકી ખટલો ઉભો કરી તેઓ પૈકી કેટલાકોને ફાંસી દીધી. ૧૫૮૧માં કૅથોલિક પંથના લોકોની વિરુદ્ધ અને ઇંગ્લેંડના * એપિસ્કોપેલીઅન પંથ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવા જેઓ તૈયાર નહોતા એવા લોકો વિરુદ્ધ ખુદ પાર્લમેન્ટે કડક કાયદા પસાર કર્યા. પોતાનાં રાજ્યપદને ધકકો ન આવે તે માટે ઇલિઝાબેથે આવું ઘોરણ અખત્યાર કર્યું હતું તેપરથી પોપ અને સ્પેનના રાજા રજા ફિલિપ તરફથી આપણને ટેકો મળશે એવી આશાથી ઝનુની કૅથોલિક પંથીઓ તરફથી ઇલિઝાબેથનું ખુન કરવાના પ્રયત્ન થવા લાગ્યા. પણુ ઇલિઝા-

*** નોંધ—**એપિસ્કોપેલીઅન પંથ.—ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં સ્થપાયેલા પંથને એપિસ્કોપેલીઅન પંથ કહે છે. ઇંગ્લેંડમાં ધર્મ સુધારો થયો હતો, પણુ તે યુરોપના કેલ્વિનના મત પ્રમાણે જલાલ ઝનુની નહોતો. આ એપિસ્કોપેલીઅન પંથ પ્રમાણે ચર્ચની સર્વ વ્યવસ્થા ધર્મોધિકારી મારફત થતી.

બેથના પ્રધાનની દક્ષતાને લીધે એ સઘળાં કાવત્રાં પકડાઈ જઈ તેમાં ભાગ લેનારા ગ્રહસ્થાને શિક્ષા ઠોકવામાં આવી. આ પ્રમાણે રાજ્યમાં વારંવાર થતા કાવત્રાંને પ્રતિરોધ કરવા માટે અંગ્રેજ લોકોએ એક મંડળ સ્થાપી ઇલિઝાબેથનું સંરક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને દુર્દૈવે જો ઇલિઝાબેથનું ખુન થાય તો તેના પછી જે કોઈ ગાદીપર આવે તેનું ખુન કરવાની તેઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી.

આ વખતે યુરોપમાં સ્પેનના સામ્રાજ્યમાં ડચ લોકોએ સ્વરાજ પ્રાપ્તી માટે ચળવળ શરૂ કરી હતી, તેને જો ઇલિઝાબેથ મદદ કરે તો જેસુઈટ અને રોમન કેથોલિક લોકોની મદદથી ઇંગ્લેંડ પર સ્વારી લાવવાની સ્પેનની બાહ્ય નિષ્ફળ કરી શકશે એમ સમજીને તેણે ડચ લોકોને લશ્કરી કુમક મોકલી. આ સેન્યના સેનાપતિ ડચી અર્લ ઓફ લીસ્ટર હતો, પરંતુ લીસ્ટરે ડચ લોકો તરફથી કંઈપણ કામ બળવ્યું નહિ. પણ આ વેળાએ પુષ્કળ અંગ્રેજ લોકોએ આદાર્યબુદ્ધિ થી ડચ લોકોને મદદ કરી, અને તેમાં સર ફિલિપ સિડની મુખ્ય હતો. આ ગ્રહસ્થ ૧૫૮૬માં ઝટકેનની લડાઈમાં મરણ પામ્યો.

ઇલિઝાબેથની ડચ લોકોને મદદ.—આવી રીતે ડચ લોકોને મદદ કરી સ્પેનને ગેલ આપવાના પ્રયત્નો ચાલુ હતા. તે વેળાએ સર ફ્રાન્સિસ ડ્રેક વગેરે સાલસિક નાવિકોએ આટલેટિક મહાસાગરમાં અને પશ્ચિમ તરફના બેટા સાથેના સ્પેનના સંસ્થાન અને વેપારપર હુમલો કરી સ્પેનની સત્તાને ફટકા મારવાનું શરૂ કર્યું.

૧૫૮૬માં ઇલિઝાબેથનું ખુન કરવાના ઇરાદાથી બ્લિંગટન નામના એક માણસની સરદારી નીચે એક તરકટ રચવામાં આવ્યું. પણ તે પકડાઈ ગયું. આ તરકટમાં મેરી સ્ટુઅર્ટનો હાથ છે માટે તેના પર કાવત્રું કરવાનું તોહમત મૂકી ફ્રાન્સદારી ખટલો ઉભો કરવાની ઇલિઝાબેથે સમ્મતિ આપી. આ ખટલામાં તેના પર આરોપ સાબિત થઈ તેને ફ્રાંસીની શિક્ષા કરવામાં આવી. પરંતુ તેને ફ્રાંસી દેવા સંબંધમાં પોતે હુકમ આપવો કે નહિ એ વિષે ઇલિઝાબેથે કશા ઇરાવ પર આવી શકતી હતી નહિ. પણ આખરે ફ્રાંસીની શિક્ષા કાયમ રહી, તે પ્રમાણે હુકમ છોડવામાં આવ્યો અને મેરીને તુરત ફ્રાંસી દેવામાં આવી (૧૫૮૭).

મેરી સ્ટુઅર્ટના મરણ પછી ઇંગ્લેંડની ગાદીપરનો તેનો હક તેના છોકરા સ્કૉટલેંડના રાજા ફ્રાન્સ જેમ્સને ઉતર્યો. જેમ્સ પોતે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો હોવાને લીધે ઇંગ્લેંડમાંના કેથૉલિક પંથવાળાઓ ઇલિઝાબેથનું ખુન કરી ઇંગ્લેંડની ગાદી જેમ્સને મળે એવું કરે તેમાં તેમને વિશેષ ફાયદા જેવું કંઈજ હતું નહિ. તેથી હવે પછી ઇલિઝાબેથ સામે કાવત્રાં કરવાનું તેઓએ છોડી દીધું એટલુંજ નહિ, પણ જ્યારે સ્પેનના રાજાએ ઇંગ્લેંડપર સ્વારી કરી ત્યારે પરદેશી રાજાની ઝુંસરી આપણી ગરદન-પર આવશે એમ સમજી જઈ તેને મદદ કરવા કેથૉલિક પંથના ઇંગ્લિશ લોકો તૈયાર થયા નહિ.

ઇંગ્લેંડપર દરીઆઈ સ્વારી લઈ જવાનો ફિલિપનો યેત.-
વેપાર, સંસ્થાનો અને ધર્મ એ બાબતોના પ્રશ્ન સંબંધમાં ઇંગ્લેંડ અને સ્પેન વચ્ચે અભુજનાવ તો હતોજ. એટલે ઇંગ્લેંડમાંથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનું નિકંદન કરી રોમન કેથૉલિક પંથ પાછો સ્થાપવા માટે ઇંગ્લેંડપર નૌકા ચઢાઈ લઈ જવાની બાજી ફિલિપ રચવા લાગ્યો. તે માટે મેરીના મરણ પછી તે કહેવા લાગ્યો કે હું જૉન ઑફ ગૉટની પુત્રીના વંશનો હોવાથી ઇંગ્લેંડની ગાદીપર મારો હક છે. એમ કહી ઇંગ્લેંડપર સ્વારી મોકલવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. માર્કિર્વિસ સૅટાફૂઝ નામના એક બલાદુર અને હેાશીઆર ગૃહસ્થને નૌકાસેનાપતિ નીમી તેના હાથ નીચે એક જખરદસ્ત અરમાર ઉભા કરવા લાગ્યો. જુદે જુદે સ્પેનિશ ઠેકાણેથી જહાઝો બોલાવી લઈ ઇંગ્લેંડની સ્વારીને માટે કેડીઝ અને લિસ્બન* બંદરમાં એકઠાં કરવામાં આવ્યાં. સૅટાફૂઝનો ઇરાદો એવો હતો કે આખા સ્પેનિશ અરમારને ઇંગ્લિશ ખાડીમાં રાખી એ પ્રચંડ અરમારની સહાયથી ડયૂક ઑફ પાર્માની સરદારી નીચેનાં નેધર્લેંડમાંના સ્પેનિશ સૈન્યને ઇંગ્લેંડને કિનારે ઉતારવું.

આ પ્રમાણે સ્પેન તરફથી સ્વારી આવવાની છે તે વાતની ખબર ઇંગ્લેંડ પહોંચતાંજ એ હુમલાને મારી હકાવવા માટે જેસબેર તૈયારી ઇંગ્લેંડમાં ચાલી રહી. શત્રુનો પ્રચંડ અરમાર ઇંગ્લેંડ સુધી આવી પહોંચે તે પહેલાંજ જે બને તો શત્રુના અરમારનો બને તેટલો નાશ

* નોંધ—પોર્ટુગલ દેશ ૧૫૮૦થી સ્પેનના તાબામાં આવ્યો હતો.

કરવાના વિચારથી ૧૫૮૭ના એપ્રિલમાં બહાદુર નાવિક ડ્રેક ત્રીસ વહાણોનો એક નાવો કાફલો લઈ નીકળી પડ્યો, અને કૅડીઝ બંદર નજીક એકઠા થયેલા સ્પેનિશ કાફલા અને વેપારી જહાજોપર તૂટી પડી ઘણાં વહાણોનો નાશ કરી સ્પેનિશ કાફલાને તેણે ઘણું નુકસાન પહોંચાડ્યું. પછી પાછાં ફરતાં પોર્ટુગલના કિનારાપાસે સ્પેનિશ અમેરિકાથી સોનું, રૂપું, રત્ન વિગેરે કીમતી માલ ભરીને આવતાં એક સ્પેનિશ વેપારી વહાણુપર હલ્લો કરી મોટી લૂંટ મેળવી પાછાં ઇંગ્લેંડ ગયો.

સ્પેનનો અજન્ય મનાતો અરમાર.—અત્રે સ્પેનનાં કમનસીબની શરૂઆત થઈ. જાણે દૈવ રૂઠું ન હોય તેમ સર્વ તૈયારી સંપૂર્ણ થઈ રહે તે પૂર્વેજ પ્રસિદ્ધ નૌકાપતિ સંટાક્રૂઝ મરણ પામ્યા. અધુરામાં પૂરું ફિલિપે મેડિના સાઇડોનીઆને અરમારની સરદારી આપી. મેડિના એક સ્પેનિશ ઉમરાવ હતો, અને તેને નૌકાયુધવિષે ખીલકુલ માહિતી નહોતી. ઇંગ્લેંડપર સ્વારી લઈ જવામાં બની તેટલી ટીલ કરી તે ૧૫૮૮ના મે મહિનામાં સ્પેનથી ઉપડ્યો. પણ જાણે અપસુકન થતાં હોય તેમ તે ઘણે દૂર ગયો નહિ એટલામાં એક મોટું તોફાન થયું. તેથી રક્ષણને માટે તેને તેના કાફલો સ્પેનિશ બંદરમાં પાછો લઈ જવો પડ્યો. તોફાન સમ્યા પછી જૂલાઈ મહિનામાં અરમાર સ્વારીએ ઉપડી શક્યો. આ સ્વારી માટે સ્પેને પોતાનું તમામ નૌકાબળ કામે લગાડ્યું હતું તેથી આ અરમારને ‘અજન્ય અરમાર’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં બધાં મળી ૧૩૦ જહાજો હતાં, અને તેપર ૮૦૦૦ ખલાસી અને ૧૮૦૦૦ સૈનિકો મળી ૨૭૦૦૦ માણસો હતાં. તે ઉપરાંત નેધર્લેંડમાં ડ્યૂક ઓફ પાર્માની સરદારી નીચે ૩૦૦૦૦નું સૈન્ય હતું. બધું મળી લગભગ ૬૦૦૦૦નું એ સૈન્ય હતું. બળવાન અરમારના રક્ષણ નીચે એ સૈન્ય ઇંગ્લેંડના કિનારાપર સુખરૂપ ઉતારી જમીનપર લગ્ગઈ કરવાનો ફિલિપનો એત હતો. ઇંગ્લેંડ સહેલાઈથી જીતી લેવાશે એમ ફિલિપને લાગતું હતું. આપણને દરીઆઈ લગ્ગઈ કરવી પડશેજ નહિ એમ તે માનતો હતો. તેથી અરમારપર તોપો અને દારૂગોળાની પૂરતી વ્યવસ્થા રાખી ન-

હોતી. જો કે સ્પેનનું સૈન્ય જમીનપર યુધ્ધ કરવાની આબતમાં કાબૂથી હારે તેમ નહોતું, તોપણ દરીઆઈ લડાઈની સ્પેનીઆઈ લોકોને ઘણી માહિતી નહોતી. સ્પેન તરફથી આવનાર દરીઆઈ સ્વારીની ખબર ઇંગ્લેંડ પહોંચનાંજ તેનો પ્રતિકાર કરવા અને દેશનું રક્ષણ કરવા ઇંગ્લેંડે તંડામાર તૈયારી કરવા માંડી. કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ અને પંથના લોકો પોતપોતાનો ધાર્મિક મતભેદ બાબુએ મૂકી એકત્ર થઈ દેશનું રક્ષણ કરવા સજ્જ થઈ ગયા. બહાદુર માણસોએ સૈન્યમાં પોતાનાં નામો નોંધાવ્યાં, અને બની તેટલી તાકીદથી તેમને કવાયદ અને લશ્કરી શિલાણુ આપવામાં આવ્યું. આમ ઇંગ્લેંડે લશ્કર તૈયાર કરી તો દીધું, પણ ડ્યૂક ઓફ પાર્માના હાથ નીચેના કસાયલા સ્પેનિશ સૈન્ય સાથે જમીનપર જ્યારે લડવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે એ લશ્કર કેટલો ટકાવ કરી શકશે તે આખત સંકાજ હતી. તેથી જમીનને બદલે દરીઆપર સ્પેન સાથે ટક્કર લડાવવી ઇષ્ટ છે એમ ઘણા ઇંગ્લિશ લશ્કરી સરદારોને લાગતું હતું. તેથી સ્પેનિશ નૌકાસૈન્ય સાથે દરીઆપર લડવા માટે દરીઆઈ કાફલો તૈયાર કરી દેવા ઇંગ્લેંડે પરાક્રાંટનો શ્રમ લીધો. જોતજોતામાં લડાઈ અને વેપારી વહાણોના એકંદર ૧૯૭ જહાજોનો કાફલો સર્જી કરી દીધો. સ્પેનિશ વહાણોના જેવાં ઇંગ્લિશ વહાણો ઉચાં નહોતાં. તેથી સ્પેનિશ વહાણો કરતાં તેમની ઝડપ વધારે હતી. તેમજ એ વહાણોપરના નાવિકોને દરીઆઈ સફરનો સારો અનુભવ હતો, વળી સમુદ્ર ઉપરજ લડાઈ થાય તો ઇંગ્લેંડને કંઈ આરો રહેશે એમ સર્વને લાગતું હોવાથી એ વહાણો ઉપર બંદુક, તોપો અને દારૂગોળાની પૂરતી ગોડવણુ સખવામાં આવી હતી. એ નૌકાસૈન્યમાં બધાં મળી ફક્ત ૧૫૦૦૦ સૈનિકો હતા. પણ તેમાંનો દરેક મહારથી હતો. કેટલાએકે તો પૂર્વે દરીઆપર સફર કરી સ્પેનિશ વેપારી વહાણોપર હુલો કરી તેમને લૂંટ્યાં હતાં. હોર્ડ હાવર્ડ ઓફ એફિંગહામ જેવો બહાદુર અને અનુભવિ ગૃહસ્થ આ નૌકાસૈન્યનો અધિપતિ હતો, અને તેના હાથ નીચે ટ્રેક, હોર્કિન્સ, ફ્રાન્સિશર જેવા કસાયલા વહાણુવટીઓ તેને સલાહ આપનાર હતા.

ઇંગ્લેંડે પોતાના નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય ઠેકાણુ પ્લીમથ આગળ રાખ્યું

હતું. થોડાંક વહાણો નેધર્લેન્ડના સ્પેનિશ લશ્કરપર દેખરેખ રાખવા માટે ડોવરની સામુદ્રધુનીમાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. સ્પેનિશ અરમાર સ્પેનને બંદરેથી નીકળે તે પૂર્વેજ તેનાપર હુમલો કરવાનો વિચાર પ્રથમ ટ્રેક અને હાવડને આવ્યો. પણ કદાચ દાડગોળો અને બીજી યુધ્ધ સામગ્રી ખુટી પડે તો આફત આવી પડે એ વિચારથી તેઓએ તેમ કરવું માંડી વાળ્યું. અને સ્પેનિશ અરમારના આવવાની રાહ જોતા પ્લીમથ નજીકજ રહ્યા. ૧૫૮૮ના જૂલાઈની ૧૯મી તારીખે સ્પેનિશ અરમાર ડોવરની ખાડી તરફ હંકારાતો પ્લીમથ આગળથી નજરે પડ્યો. દેખાયો કે તરતજ તેનાપર સામટો હુલો કરવાને બદલે છુટક છુટક છાપા મારવાનું ઈંગ્લિશોએ શરૂ કર્યું. પણ તેથી કંઈ ખાસ સાડું પરિણામ નીપજ્યું નહિ, અને જૂલાઈની ૨૬મી તારીખે સ્પેનિશ અરમાર કંઈ નજીક જઈ પડાવ કરી શક્યો. ત્યાંથી ડ્યૂક ઓફ પાર્માની સરદારી નીચેના નેધર્લેન્ડમાંના ૩૦,૦૦૦ના કસાયલા સૈન્યને લઈ ઈંગ્લેન્ડને કિનારે ઉતરવાના મેડિના સાઈડાનીઆનો ઇરાદો હતો. ત્યારે પાર્મા અને સાઈડાનીઆ વચ્ચેના વહેવારને અટકાવવા અને નાસભાગની યુધ્ધ પધ્ધતિથી સ્પેનિશ અરમારને ઠરાવવા ઈંગ્લેન્ડે ઠરાવ કર્યો. સ્પેનિશ નૌકાસૈન્યના અસાવધ-પણાનો લાભ લઈ તા. ૨૮મી જૂલાઈની રાતે ઈંગ્લિશ નૌકામેનાપતિએ પોતાના આઠ નાનાં વહાણોને આગ લગાડી તેમને સ્પેનિશ કાફલાની વચ્ચે હંકારી મૂક્યાં. આમ બળતાં ઈંગ્લિશ વહાણોએ સ્પેનિશ કાફલામાં ઠેકાણું ઠેકાણું આગ લગાડી. એટલે સ્પેનના અરમારમાં ભારે ગભરાટ મચી રહ્યો, અને વહાણો અવ્યવસ્થિતપણે આમતેમ નાસવા લાગ્યાં. હાવડ આ તકનો લાભ જવા દે એવો નહોતો. તેણે લાગ જોઈ જોઈને પોતાને ફાવતે ઠેકાણેથી સ્પેનિશ અરમારપર મારો શરૂ કર્યો. ઈંગ્લિશ વહાણોમાં તોપ અને દાડગોળાનો સારો બંદોબસ્ત હતો અને અંગ્રેજી ગોળાઓ સ્પેનિશ વહાણોને અસરકારક રીતે વાગતા હતા. પણ સ્પેનિશ વહાણો ઉચાં હોવાથી તેમના ગોળા ઈંગ્લિશ વહાણોની ઉપર થઈ દરીઆમાં પડતા હતા તેથી ઈંગ્લિશ કાફલાને કંઈ નુકસાન થતું નહોતું. આમ લડાઈ આઠ કલાક ચાલી. લડાઈ ચાલતી હતી તેવામાં વાવાઝોડાનું જબરૂં તોફાન થયું. તે તોફાનમાં પણ ધણું સ્પેનિશ વહાણોનો નાશ

થયા, અને ડ્યૂક ઓફ પાર્માના સૈન્યને લઈ ઇંગ્લેંડ પર હુમલો કરવાની મેડિના સાઇડોનીઆની મુરાદ મનની મનમાં જ રહી. તેને દિશા બદલી પોતાનાં વહાણો ઉત્તર તરફ હંકારી નાસી જવાની ફરજ પડી. સ્કોટલેંડની ઉત્તરે તેને સખત તોફાન નડ્યું તેમાં સ્પેનિશ વહાણોની ઘણી દુર્દશા થઈ.

આ પ્રમાણે સ્પેનનાં ૧૩૧ વહાણોમાંથી માત્ર ૬૫ વહાણો બચ્યાં, અને બે લાખ ને ચાલીસ હજાર માણસોમાંથી માત્ર દશ હજાર માણસો જ નૌકા યુદ્ધની વાત કહેવા જીવતા રહ્યા.

ઉપર પ્રમાણે ઇંગ્લેંડને પગ નીચે રગડોળી ત્યાં રોમન કેથોલિક પંથની પુનઃ સ્થાપના કરવાની બીજા દિલિપની ઇચ્છા સમૂળગી ના પડે! સ્પેનના આ બળવાન અરમારનો નાશ થયાથી સમુદ્ર ઉપર અને સમુદ્રપારના મુલકોમાં સ્પેનની સત્તાની ઉતરતી કળા થવા લાગી, અને સ્પેનનું જ ઉપરીપાણું હતું તે પોતે મેળવવા ઇંગ્લેંડે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. ત્યારપછી ઇંગ્લિશ નાવિકોએ સમુદ્રપર અને સ્પેનિશ અમેરિકામાંના સ્પેનના થાણાઓ ઉપર હજી કરી સ્પેનની સમુદ્ર ઉપરની સત્તા ના પડે કરવાના પ્રયત્ન ચલાવ્યા.

ત્યારપછી ઇલિઝાબેથના રાજ્યના છેવટના ભાગમાં આયર્લેંડમાં હયુ ઓ નીલની સરદારી નીચે બંડ કરવામાં આવ્યું, આપણને સ્પેન તરફથી મદદ મળશે એવી આશા બંડખોરોને હતી. પણ અધવચમાં જ સ્પેનના રાજા રાજા દિલિપનું મૃત્યુ થવાથી એ આશા ફળીભૂત થઈ નહિ. સ્થિતિ આવી હતી તોપણ ઓ નીલે જલેક વોટર આગળ ઇંગ્લિશ સૈન્યને હરાવ્યું. ત્યારપછી ઇલિઝાબેથે ઇસેક્સને લશ્કર આપી આયર્લેંડ મોકલ્યો, પણ તે તદ્દન કર્તવ્ય શૂન્ય હોવાથી તેનાથી કંઈ કામ થઈ શક્યું નહિ, અને તેણે ઓ નીલને શિક્ષા ન કરતાં તેની સાથે સલાહ કરી. આ સલાહ ઇંગ્લેંડને કાળી ટીલી લાવનાર હતી. ત્યારે બંડ સંપૂર્ણપણે દાખી દેવામાં આવે નહિ ત્યાંસુધી આયર્લેંડમાં જ રહેવાનો તેને હુકમ આપવામાં આવ્યો, પણ બંડને સંપૂર્ણરીતે દાખી દેવામાં આવે તે પહેલાં જ તે ઇંગ્લેંડ પાછો ગયો તે માટે ઇલિઝાબેથના હુકમથી તેને તુરંગમાં નાંખવામાં આવ્યો. પરંતુ થોડાજ દિવસમાં તેના

ત્યાંથી છુટકો કરવામાં આવ્યો. પછી રાણીનો મુખ્ય પ્રધાન રૉબર્ટ સેસીલ મારો પ્રતિસ્પર્ધિ છે એવું ઇસેકસને લાગવાથી તે તેની અદે-ખાઈ કરવા લાગ્યો, અને તેની વિરૂદ્ધ તેણે કાવત્રું રચ્યું. પણ તેને ફત્તેહ મળી નહિ, અને તેના એ કૃત્ય માટે તેને ફાંસીએ જવું પડ્યું (૧૬૦૧).

ઇલિઝાબેથના રાજ્યમાં પાર્લમેન્ટનું કાર્ય—ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં પાર્લમેન્ટની આમની સભાની સત્તા અધિક વધતી ગઈ. આમની સભાના ઘણાખરા સભ્યો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથી હોવાથી ધાર્મિક બાબત પ્રમાણેજ રાજદ્વારી બાબતમાં પણ આપણને અધિક સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ એવું તેઓને લાગવા માંડ્યું. પણ ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં રાજકર્તા અને પ્રજાની એકજ નેમ હોવાને લીધે રાજ્ય અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે અણબનાવ થવાના ઘણા પ્રસંગ આવ્યાજ નહિ. પણ બંનેની નેમમાં ફરક પડતાં અથડામણ થયાવિના રહેનાર નથી એ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું. એના રાજ્યની શરૂઆતમાં પાર્લમેન્ટે ૧૫૫૯માં ઍક્ટ ઑફ સુપ્રીમસી—સર્વોપરીપણાનો કાયદો અને ઍક્ટ ઑફ યુનિફોર્મિટી—ભક્તિની સમાનતાનો કાયદો એ બે કાયદા પસાર કરી ધાર્મિક બાબતોમાંથી પોપનું ઉપરીપણું કાઢી નાખ્યું હતું. ૧૫૬૨માં પોપે ઇંગ્લેન્ડના કેથોલિક લોકને ઇંગ્લેન્ડમાં શરૂ થયેલું પ્રાર્થનાનું પુસ્તક માન્ય કરવું નહિ એવો અને ૧૫૭૦માં ઇલિઝાબેથને પદ્મબદ્ધ કર્યાનો હુકમ છોડ્યો હતો. પણ તેના જવાબમાં ૧૫૭૧માં પાર્લમેન્ટે કાયદો કરી પોપનું કોઈપણ ફરમાન ઇંગ્લેન્ડમાં આજીવાની બંધી કરી. ત્યારપછી પાર્લમેન્ટને એક તરફથી રોમન કેથોલિક વિરૂદ્ધ તો બીજી તરફથી પ્યુરિટન પંથના લોકની વિરૂદ્ધ કાયદા કરવા પડ્યા (૧૫૯૩). ૧૬૦૧માં પાર્લમેન્ટે ઇન્ટર આપવાની રીત બંધ કરવા વિષે માગણી કરી, અને તેની આ માગણીને ઇલિઝાબેથને સંમતિ આપવી પડી. એજ વરસમાં ગરીબ લોકો માટે સારી વ્યવસ્થા કરવા બાબતનો પહેલો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.

ઇલિઝાબેથનાં રાજ્યમાં વેપાર ધંધાની વૃદ્ધિ ઝપટા બંધ થતી ચાલી. ૧૫૬૨માં સર જોન હૉકિન્સે આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા સાથે

વેપાર શરૂ કર્યો. ૧૫૮૩માં તુર્કિસ્થાન સાથે વેપાર શરૂ થયો. ૧૬૦૦ની સાલમાં પૂર્વના દેશો અને બેટા સાથે વેપાર કરવાની સનદ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને આપવામાં આવી.

આ પ્રમાણે ઇલિઝાબેથના રાજ્યમાં ઇંગ્લેન્ડની સર્વ દિશામાં ઉન્નતિ થતી હતી તેવામાં ૧૬૦૩ના માર્ચમાં તે મરણ પામી.

પ્રકરણ ૭મું

ટયૂડર વંશના અમલ દરમ્યાન ઇંગ્લેન્ડ

ઇલિઝાબેથના મરણથી લગભગ સવાસો વર્ષ સુધી (૧૪૮૫-૧૬૦૩) રાજ્ય કરનાર ટયૂડર વંશની સમાપ્તિ થઈ. તેઓના અમલ દરમ્યાન ઇંગ્લેન્ડમાં રાજસત્તા અગાઉ પ્રમાણે કમકાવત નહોતી. લગભગ અનિયંત્રિત થઈ હતી એમ કહેવું જોઈએ. એ વંશ ગાદીએ આવ્યો તે પૂર્વે ઇંગ્લેન્ડમાં સર્વત્ર લગભગ અંધાધુધીજ ચાલી રહી હતી. જ્યાં ત્યાં સરંજામી * જમીનદારી પદ્ધતિનું જોર વધી પડી મોટા મોટા સરદાર અને અમીર ઉમરાવ રાજસત્તાને ન ગણકારતાં એકમેકના ઉપર હુમલો કરતા. ૧૫મા સૈકાની આખરે (૧૪૫૫-૮૫) ચૉર્ક અને લૅક્સ્ટર, એ બે પ્રતિસ્પર્ધી વંશો વચ્ચે મોટું યુદ્ધ ચાલી રહેલું હોવાને લીધે ધણા-

* નોંધ—સરંજામી પદ્ધતિ.

* મધ્ય યુગમાં યુરોપમાં ધણાખગ દેશોમાં આ પદ્ધતિ અમલમાં આવી હતી. આ રીત પ્રમાણે રાજાને મુખ્ય જમીનદાર સમજવામાં આવતો, અને તે મોટા મોટા અમીર ઉમરાવોમાં જમીન વહેચી આપતો, અને તેમની પાસે લશ્કરી નોકરી કરવાનાં કરાર કરાવી લેતો. એ મોટા મોટા ઉમરાવો પણ લશ્કરી નોકરીનાં કરાર કરાવી પોતાની જમીન પોતાના અનુયાયી નાના ઉમરાવોમાં વહેચી દેતા. જમીનની સાથે જમીનદારીમાં રાજ્યવ્યવસ્થા અને ન્યાય વગેરે બાબતનો સર્વ અધિકાર ઉમરાવોને મળતો. દરેક ઉમરાવ જેની પાસેથી તેને જમીન મળેલી હોય તેનેજ જવાદાર રહેતો, અને જ્યાં સુધી લશ્કરી નોકરીનાં કરાર તે પાળતો ત્યાં સુધી તેની પાસેથી તેની જમીન મોટા ઉમરાવો પાછી લઈ શકતા નહિ.

દેશમાં આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા હોવાને લીધે રાજસત્તા એક હથિય સ્થાપન ન થતાં વહેંચાયેલી રહેતી.

ખરા ઉમરાવો મરણ પામ્યા હતા, તેથી રાજસત્તાપર તે વર્ગનો અંકુશ કમી થયે ટયૂડર વંશની કારકીર્દીમાં રાજસત્તા ખીનજવાબદાર અને અનંકુશિત થઈ હતી. તોપણ આવા પ્રકારની બેજવાબદારી અને આપઅખત્યારીપણાને માટે તે કાળની પ્રજાને આદર હતો તેનું કારણ એ કહેવું ન્તાઈએ કે પૂર્વે ચાલી રહેલી ગેરવ્યવસ્થા અને અરાજકતાના કરતાં કડક રાજસત્તા વધારે સારી એમ પ્રજાને લાગતું હતું. ટયૂડર વંશના રાજ્યકર્તાઓની રાજ્યપધ્ધતિ મોટા મોટા અમીર ઉમરાવોને ત્રાસ આપી તેઓના દોર કમી કરવાની હોવાને કારણે ટયૂડર વંશના રાજ્યકર્તાઓને સામાન્ય જનસમૂહનો ટેકાજ હતો.

પ્રિવી કાઉન્સિલની સત્તા.—ટયૂડર વંશનો રાજકારભાર જે કે અનિયંત્રિત અને જુલમી હતો તોપણ તેઓ કાઉન્સિલની સલાહ પ્રમાણે ચાલતા, આવી રીતે રાજકારભારમાં સલાહ આપવા માટે કાઉન્સિલ નીમવાનો રિવાજ પરાપૂર્વથી ચાલતો આવ્યો હતો, તોપણ ટયૂડર વંશના અમલમાં પહેલાં પ્રમાણે એ મંત્રીસભા મોટી ન રહી ઘણી નાની થઈ હતી અને તે પ્રિવી કાઉન્સિલ કહેવાવા લાગી. આ કાઉન્સિલમાં કોણ કોણ સભાસદ થાય એ ઠરાવવાના અધિકાર રાજાનોજ હોવાને કારણે કાઉન્સિલનું સધળું વર્તન રાજાનીજ સલાહ પ્રમાણે થતું. આ સભાના સભાસદોનું અસ્તિત્વ કેવળ રાજાની મરજીપરજ અવલંબી રહેલું હોવાથી રાજસત્તાનો વિરોધ કરવાની હિમ્મત કોઈપણ સભાસદ બતાવી શકતો નહિ. એટલે આવી રીતે તેનાપરજ આધાર રાખનારી અને તેની મરજીને અનુસરીને ચાલનારી કાઉન્સિલની મારફતે પોતાને ઈષ્ટ એવો હેતુ સાધ્ય કરી લેવામાં રાજાને કંઈ અડચણ પડતી નહિ. આ પ્રિવી કાઉન્સિલની સત્તા અમર્યાદિતજ હતી. રાજકારભારની દરેક બાબતપર તેની હકુમત ચાલતી. આ કાઉન્સિલ જે જાહેરનામાં કાઢતી તે સર્વ જાહેરનામાં પાર્લમેન્ટે પસાર કરેલા કાયદા પ્રમાણેજ લોકોને બંધનકર્તા હતાં. રાજકાળની સર્વ બાબતપર તેની દેખરેખ રહેતી. અમલ બળવણીનાં સધળાં ખાતાંનું સૂત્ર એજ કાઉન્સિલના હાથમાં હતું. સ્ટાર ચેમ્બર એનાજ દિવાનખાનામાં બેસતી. એજ કાઉન્સિલ ફોજદારી ગુનાહોનો ન્યાય

કરતી. આવી રીતે ટ્યૂડર વંશના અમલમાં કાઉન્સિલની સત્તા ઘણીજ વધી. અમલ બજાવણીનું, ન્યાય આપવાનું, કે રાજકારભારનું બીજું ગમે તે કામ હોય તે દરેકમાં કાઉન્સિલનો હાથ તો ખરોજ. ફક્ત ફ્રાંસીની શિક્ષા શિવાય બીજી કોઈપણ શિક્ષા આ કાઉન્સિલ આપી શકે. રાયથી રંક સુધી બધી વ્યક્તીપર આ કાઉન્સિલની હકુમત ચાલતી. મોટા મોટા અમીર ઉમરાવો જે સ્થાનિક ન્યાયાધીશોને નહિ ગણુકારતાં જોહુકમીના કામો કરતા હતા તે લોકોને ઠેકાણે લાવવાને માટે તો આ કાઉન્સિલ તરફથી ઘણી મદદ થતી. આવી રીતે આ કાઉન્સિલ પાર્લમેન્ટની સત્તા ન માનતાં ગેરકાયદે અને અનંકુશિતપણે પોતાની સત્તા ચલાવતી હતી તોપણ દેશમાં સુવ્યવસ્થા અને શાંતિ રાખવાનાં કામમાં આ કાઉન્સિલની ઘણી મદદ હોવાથી ટ્યૂડર વંશના અમલમાં એ કાઉન્સિલ અત્રિય નહોતી. પણ આગળ જતાં રટુઅર્ટ વંશના રાજકર્તાઓ એ કાઉન્સિલનો દુર ઉપયોગ કરવા લાગ્યાથી તે વિરૂધ્ધ લોકમત ઉચ્છેરાયો હતો.

આ પ્રકારે જો કે ટ્યૂડર વંશના રાજકર્તાઓની સત્તા અનંકુશિત હતી તોપણ તે સત્તા જીલમી હતી એમ નહોતું. ફ્રાન્સના રાજ્યકર્તાઓ પ્રમાણે જથુકના લશ્કરની ધમકીથી ટ્યૂડર વંશના રાજા ઈંગ્લેંડપર રાજ્ય કરતા નહોઈ પાર્લમેન્ટની અને પરાક્ષરીતે પ્રજાની સલાહથીજ તેઓ સર્વ કારભાર ચલાવતા હતા. પ્રજાની રૂક્તિ જોઈ પ્રજાને ગમે અને રૂચે એવીજ રાજપદ્ધતિ એ વંશના રાજાઓ રાખતા હતા. દેશનું હિત તેજ આપણું હિત એજ ટ્યૂડરોનું રાજધોરણ હતું. તેઓના અમલ દરમ્યાન લોકમત જાણુવા માટે પાર્લમેન્ટ બોલાવવામાં આવતી. પાર્લમેન્ટની સલાહ અને અનુમતી લાઇને ટ્યૂડર રાજકર્તાઓ કારભાર વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવતા હતા. પણ તે વેળાની પાર્લમેન્ટ સ્વતંત્રતાની આગ્રહી નહોઈ રાજ્યકર્તાપર અવલંબી રહેતી. અને આમ થવાનાં ઘણાં કારણો પણ હતાં. લૅકસ્ટર અને યૉર્ક વંશો વચ્ચે ચાલેલા યુધ્ધને લીધે, અને ટ્યૂડર રાજકર્તાઓની રાજનીતિને પરિણામે ઈંગ્લેંડમાં અમીર ઉમરાવોનું જોર કમી થયું હતું. આટલા દિવસ રાજસત્તાને સામો જવાબ આપવાનું અને પરાક્ષપણે રાજાઓ ઉપર અંકુશ મૂક-

વાનું કામ અમીર ઉમરાવોએજ કર્યું હતું. પણ આ વંશ ગાદીપર આવ્યો તે અરસામાં અમીર ઉમરાવોનું જોર કમી થવાને લીધે અને સામાન્ય પ્રજા વર્ગને આમની સલાહારા રાજસત્તાને જવાબ આપવાનું કામ ન આવડવાને લીધે અગાઉ માફક વિરોધ થતો બંધ થયો અને રાજસત્તા અનિયંત્રિત થઈ.

રાજસત્તાને પોષક પરિસ્થિતિ હોવાથી નવી પાર્લમેન્ટની ચુંટણી કરાવવી કે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરવી એ તદ્દન રાજસત્તાનેજ સ્વાધીન હતું. ચુંટણી વખતે પણ રાજસત્તાને ટેકા આપનારાજ સલાસદો ચુંટાઈ આવે એવા પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાનું રાજસત્તા માટે ધણી વેળા શક્ય હતું. આમની સલાના અધ્યક્ષને નીમવો એ રાજની સલાહથીજ થતું હોવાથી એ અધ્યક્ષની મારફત રાજ આમની સલામાં તેની વિરૂધ્ધ થનારો વાદવિવાદ અટકાવી શકતો. આ શિવાય નવીન મતાધિકારી મંડળ સ્થાપન કરવાનો, અથવા એકાદ ગામને કે પરગણાને પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આપવાનો અધિકાર રાજનો હોવાને લીધે રાજ્યકર્તા જે ઠેકાણે પોતાનું વજન વધારે હોય એવાં શહેરો મારફત આમની સલામાં પોતાની તરફના ઉમેદવાર ચુંટાવી-આણી ત્યાં પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપિત કરી શકતો.

આ પદ્ધતિથી ખુદ ઇલિઝાબેથ રાણીએ તો ૬૩ ગામેને પોતા તરફથી પ્રતિનિધિ મોકલવાનો નવીન અધિકાર આપ્યો હતો. આ પ્રકારે આપઅપત્યારી રાજ્યસત્તાને માર્થું નમાવનારી પાર્લમેન્ટની રચના વિષે જે આપણે જોઈશું તો આ પાર્લમેન્ટમાંની હાઉસ ઓફ કોમન્સ અને હાઉસ ઓફ લોર્ડસ એ બન્ને સલાના સલાસદોની સંખ્યામાં અને તેની રચનામાં ધણો ફરક પડેલો. આપણા જોવામાં આવશે. ઉમરાવોની સલાની રચના તરફ આપણે જોઈશું તો તેની પૂર્વની સ્થિતિ ધણી બદલાઈ ગયેલી માલમ પડશે. ૮મા હેન્રીએ ધર્મમંડોનો નાશ કર્યો પછી મોટા મોટા ધર્માધિકારીઓનું ઉમરાવોની સલામાં જૂના વખતથીજ મતાધિક્ય હતું તે કમી થઈ અમીર ઉમરાવોનું મતાધિક્ય વધ્યું. આ પ્રમાણે અસલના વખતથી ધર્માધિકારીઓનો જે લાગવગ રાજસત્તા ઉપર હતો તે હવે

પછી ઝોછો થયો અને નવીન કરવામાં આવેલા ઉમરાવો રાજ તરફથી નીમાયેલા હોવાને લીધે રાજસત્તા ઉપર તેઓનો લાગવગ ન રહી તેઓ માત્ર રાજસત્તાને માથું નમાવનારા સલાસદો થઈ રહ્યા. હળવે હળવે આગળના પાણ્ડીદાર સરદાર કુટુંબો નામશેષ થઈ તેમની જગાએ નવીન સરદાર કુટુંબો રાજસત્તાની કૃપાથી અસ્તિત્વમાં આવેલા હોવાને લીધે તેઓને રાજસત્તાને માથું નમાવ્યાવિના ખીજે રસ્તોજ નહોતો.

ટ્યૂડર વંશની કારકીર્દીમાં આમની સલાની રચના અને અધિકાર.—આ વખતની આમની સલાની રચના તરફ જોઈશું તો તેમાંપણ ઘણો ફરક થઈ ગયેલો આપણા વંતવામાં આવશે. ટ્યૂડર વંશની કારકીર્દીમાં ઘણાં નવાં ગામેને પાર્લમેન્ટમાં સલાસદ મોકલવાનો અધિકાર મળ્યો હતો. ધીમે ધીમે પાર્લમેન્ટના સલાસદોને સ્વતંત્રપણે વર્તવાની અને રાજસત્તાને જવાબ આપવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. પણ આ વખતમાં રાજસત્તાને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે ખટકો પડવાના પ્રસંગ ઘણા થોડાજ આવ્યા હતા. ઐનેના કાર્યક્ષેત્ર નિરાળાં હોઈ દરેકને ખીજનના કારભારમાં હાથ ધાલવાની ઇચ્છાજ નહોતી એમ કહેવું જોઈએ. નવા કાયદા ઘડવા અને કર મૂકવા એ તે વખતની પાર્લમેન્ટ સલાનો મુખ્ય અધિકાર હોય તેમાં હાથ ધાલવાનો કે રાજ્યકારભાર ઉપર ટીકા કરવાનો પાર્લમેન્ટનો અધિકાર લઈ લેવાનો ટ્યૂડર વંશના રાજ્યકર્તાઓએ ખીલકુલ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. અને તેજ પ્રમાણે આમની સલાએ પણ રાજ્યકર્તાના અમલ બળવણીના ખાતાપર ટીકા કરવાની પેલી તરફ હકુમત ચલાવવાની મહત્વાકાંક્ષા આ વંશની કારકીર્દીમાં કરેલી નહિ.

અમલ બળવણીના ખાતાની કાર્યદક્ષતા.—ટ્યૂડર વંશના વખતમાં વિશેષ મહત્વનું ખાતું જો કોઈ હોય તો તે અમલ બળવણીનુંજ ખાતું હતું. આ કારકીર્દીમાં એ ખાતું ઘણું કાર્યદક્ષ થયું હતું. દેશમાં શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા રાખી અમીર ઉમરાવોના માંહોમાંહેના કલહો અટકાવી તે સર્વેને રાજસત્તાને માથું નમાવનારા કરવા એ મુખ્ય કામ આ ખાતાને કરવાનું હતું. આ કામમાં ટ્યૂડર વંશના રાજ્યકર્તાઓએ ઘણો યશ મેળવી મોટા મોટા અમીર ઉમરાવોથી

માંડીને એક સાધારણ માણસ સુધી સર્વેપર પોતાનું વજન ખેસાડ્યું હતું. આવા પ્રકારે ટયૂડર વંશની કારકીર્દીમાં મધ્યવર્તી રાજસત્તા પ્રખળ થઈ અને તેને લીધે દેશમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા રાખવામાં ધણી મદદ થઈ. આ વંશના વખતમાં ખીજી મહત્વની બાબત જે હતી તે એ કે રાજ્યકારભારમાંના જુદાં જુદાં કામ કરનારાં જુદાં જુદાં ખાતાં નિર્માણ કરી તે ઉપર જુદા જુદા અધિકારીઓ નીમવામાં આવ્યા. આ વખતમાં રાજ્ય કારભારનું કામ પહેલાં કરતાં ધણુ વધી ગયાને લીધે હેન્રી અને ઇલિઝાબેથ જેવાં કર્તૃત્વવાન રાજ્ય-કર્તાઓને પણ અગત્યના કાંમો ઉતાવળથી કરાવવા માટે તેની જવાબદારી તેમના મંત્રીઓ ઉપર છોડવાની કરજ પડેલી. તેથી મંત્રીઓ નીમવા અથવા તેા તેમના તરફથી પોતાની મરજી પ્રમાણે કામ થયું નહિ તેા તેઓને કાઢી મૂકવા એ સર્વ અધિકાર રાજ્ય-કર્તાઓનેજ સ્વાધીન હતો. ૮મા હેન્રીએ તેા નજીવા કારણસર તેના મોટા મોટા મંત્રીઓને અધિકાર ઉપરથી ખરતરફ કરી કડક શિક્ષાપણ કોકા હતી. રાજ્યમાં જૂના કાળથી ચાલી આવેલા ખળનચી ચાન્સેલર અને ચેંસેકેટના હોદ્દા મોટા મોટા અમીર ઉમરાવોને આપવાનો રિવાજ હતો. પણ આ મહત્વની જગાઓ ઉપરની સઘળી જંખમદારી સ્વીકારે એવા લાયક પુરૂષો સ્પરદાર કુટુંબોમાંથી હંમેશાં ન મળવાને લીધે આ જગાઓ આગળ જતાં માત્ર નામનીજ રહી તેનો સર્વ અધિકાર હળવે હળવે રાજા પાસેજ આવવા લાગ્યો. ત્યારે રાજ્યકારભાર અને અમલ ખળવણીના ખાતાંપર દેખરેખ રાખવાનું કામ ટયૂડર વંશના રાજ્યકર્તાઓ પોતાના મુખ્ય મંત્રીઓનેજ સોંપતા. ધીમે ધીમે આ મંત્રીઓનું મહત્વ વિશેષ વધી ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં તેા તેઓને સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ કહેવાનો રિવાજ પડ્યો. આ સેક્રેટરીઓ તેઓની હોશિયારી અને કાર્યકુશળતાના ગુણોને માટેજ રાજ્યકર્તાઓએ પસંદ કરેલા હોઈ તેઓ પોતપોતાના કામમાં પૂર્ણ વાકેફગાર હતા. આ નવીન અધિકારીઓ ધણુખરા સામાન્ય લોકમાંથીજ થતા હતા; તેઓ પોતાની કામગીરી અને અકલ હોશિયારીથી ઉંચી પદવીપર ચઢતા હોવાને લીધે આવા પ્રકારના

કામો કરવામાં માહિતગાર અને લાયક બનતા અને તેથી રાજ્ય-કારભારની નાની મોટી પ્રત્યેક બાબતપર તેઓની સૂક્ષ્મ નજર રહેતી. તેઓની આ દેખરેખને લીધેજ રાજ્યકારભારનો જુદો જુદો વહેવાર કરનારા નિરનિરાળાં ખાતાં થવા લાગ્યાં.

આવી રીતે મધ્યવર્તી રાજ્યકારભાર પ્રમાણેજ સ્થાનિક રાજ્યકારભાર પણ વધારે અને વધારે કાર્યદક્ષ થતો ગયો. ઠેકાણે ઠેકાણેના ગામો ધાર્મિક બાબતો પ્રમાણે ધ્યાનિક રાજ્યકારભારનું કામ પણ પોતાના અંગપર લેવા લાગ્યા. ગામના ધાર્મિક અધિકારીઓ ગામના રાજ્ય-કારભારના અધિકારીઓ બન્યા. જુદાં જુદાં પરગણામાં રાજ્યકારભારનું જોખમદારીનું કામ માથા ઉપર લેનારા લૉર્ડ લેફ્ટેનન્ટ નીમાવા લાગ્યા. આ અધિકારીઓની નીમણૂક ખુદ રાજ્યકર્તાઓ તરફથી થતી હતી અને મુખ્યતા પ્રસંગ વખતે પરગણામાંથી સૈન્યમાં ભરતી કરવી અને તે ઉપર દેખરેખ રાખવી એ કામો આ અધિકારીઓનાં હતાં. ટયૂડર વંશના રાજ્યકર્તાઓ પાસે કાયમનું લશ્કર કદી નહોતું, પણ લડાઈના વખતે લશ્કર એકઠું કરવાનો વખત આવે ત્યારે આ લૉર્ડ લેફ્ટેનન્ટો મારફત સૈન્ય એકઠું કરવામાં આવતું. અને તેવું સૈન્ય તેઓ તરફથી તત્કાળ એકઠું થતું. આ ઉપરથી ટયૂડર વંશના રાજ્યકર્તાઓની લોક-પ્રિયતા માલમ પડે છે.

‘અરમાર’-સૈન્ય પ્રમાણેજ ઈંગ્લેન્ડનો અરમાર અને તેના અધિકારીઓ અને સિપાઈની રચના પ્રગ્નને પસંદ પડે એવા પ્રકારની હતી. સંકટને વખતે દેશનું સમુદાય અને જમીનપર રક્ષણ કરવાની જવાબદારી બધાપરજ હતી. અને દરેકને સૈનિક અને ખલાસીના કામો કરવાની ફરજ પડતી. પણ વહાણ ઉપરના ખલાસીને અને જમીન ઉપરના સૈનિકને જુદા જુદા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાની જરૂર હોવાને લીધે ફક્ત દરિયા કિનારા ઉપર આવેલા ગામોના લોકોનેજ માટે દરીઆઈ શિક્ષણ લેવું શક્ય હતું. આ વંશની કારકીર્દીમાં ઈંગ્લેન્ડનાં નૌકાસૈન્યમાં પહેલાના કરતાં ઘણો વધારો થયો હતો. ૮મા હેન્રીએ આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાનાં વહાણો તૈયાર કરાવવા માંડ્યાં. તેણે પુષ્કળ વહાણો પરદેશી રાજ્યો પાસેથી ખરીદ કર્યા અને ઘણા પોતાના દેશમાં બંધાવ્યાં. વહાણોનું સમારકામ કરવાના

હેતુથી ઠેકાણે ઠેકાણે તેણે ગોદીઓ બંધાવી અને નૌકાસૈન્યની આંશીસમાં ઘણાં સુધારા કરી નવા અધિકારીઓ નીમ્યા. અને તેઓને લૉર્ડ એડમિરલ-નૌકાપતિના હાથ નીચે કામ કરવાનું કહ્યું. ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં ઇંગ્લેંડના વહાણોની સંખ્યા ઘણીજ વધી. એની કારકીર્દીમાં સ્પેન સાથે ટક્કર લેવી એ હેતુથી ઇંગ્લિશ પ્રજામાં નાવિકપણુનો ભુસ્સો વધ્યો; અને ૧૫૮૮માં સ્પેનના અરમારનો પરાલવ થયા પછી તો ઇંગ્લેંડના સાહસિક નાવિકા સમુદ્રોમાં સ્વચ્છંદે સંચારુ કરવા લાગ્યા.

૩૨ અને પોર્ટુગીઝ લોકોનું ઉદાહરણુ લઈ વહાણવટાં પ્રમાણેજ પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના દૂર દૂરના દેશો સાથે વેપાર કરવાની ઈચ્છા ઇંગ્લિશ પ્રજાને સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થઈ. ઇંગ્લેંડના વેપાર અને ઉદ્યોગ-ધંધાની વૃદ્ધિ કરવી તે પોતાના દેશની આર્થિક અને ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ કરવી એવી ઈચ્છા ઇંગ્લિશ સમાજના બધા વર્ગોના લોકોમાં ઉત્પન્ન થઈ. સાહસિક કામો કરી પોતાનું નસીબ અજમાવનારા મધ્યમ સ્થિતિના લોકો પ્રમાણે અમીર ઉમરાવ વર્ગના લોકોનું પણ લક્ષ વ્યાપારી બાબતમાં લાગવા માંડ્યું. આ સઘળા સાહસિક લોકોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સ્પેનના સંસ્થાનો કબજે કરવાનો અને પોર્ટુગીઝ અને ૩૨ લોકોનો વેપાર હસ્તગત કરવાનોજ હતો.

૮મા હેન્રીની કારકીર્દીમાં ધર્મમઠોનો નાશ થવાથી તે ધર્મમઠોમાંથી મળતી ભિક્ષા ઉપર અવલંબી રહેલા કેટલાક ભિક્ષુકોને પોતાના પેટ માટે ખીજો વ્યવસાય શોધવાની ફરજ પડી. પણ આ વખતમાં શરૂ થયેલા નૌકાપ્રયાણના ધંધાને લીધે ઘણા શરીરે મજબુત લોકોને ઉદ્યોગધંધો મળવા લાગ્યો. વેપાર અને ઉદ્યોગધંધામાં હરિકાઈ હોવાને લીધે ઘણાં હોશીઆર અને કારીગર લોકોને પોતાનાં અંગની હોશીઆરીને લીધે આગળ આવવાની સંધિ મળી. વેપારરોજગાર અને ઉદ્યોગધંધાને લીધે પુષ્કળ અપ્રસિધ્ધ ગામોને મહત્ત્વનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું.

ટયૂડર વંશની કારકીર્દીમાં પસાર થયેલા મહત્ત્વના કાયદામાં ગરીબ લોકોના સંબંધમાં ઘડાયેલો કાયદો આવે છે. કેટલીક વખત શરીરે મજબુત પણ ગરીબ રહેલા ઘણા માણસોને પોતાની આજીવિકા માટે કામ ન મળવાને લીધે બીજા માંગવાનોજ વખત આવતો. આવા પ્રકારના નિરાશ્રિત માણસો માટે આમળના કાયદા ઘણા કડક હતા. ૮મા હેન્રીના

રાજ્યમાં આ બાબતના કાયદા કરવામાં આવ્યા; તે કાયદા પ્રમાણે ગરીબ અને અપંગ માણસોને ભીખ માંગવાના પરવાના આપવામાં આવતા. પ્રત્યેક ગામમાં તે ગામમાં રહેતા લિક્ષા માગનારાને લિક્ષા આપવા માટે ફંડ જમા કરવાનો રિવાજ પડ્યો. પણ શરીરે મજબુત લિક્ષુઓને માત્ર લિક્ષા માંગતાં જોતાંજ ફટકા મારવામાં આવતા. ફટા એડવર્ડના રાજ્યમાં આ અન્યાયી કાયદામાં ઘણો સુધારો કરવામાં આવ્યો. ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં તો એ ગરીબ માણસોને કામ મળે અને સારી વ્યવસ્થા થાય એ માટે તે સંબંધે કાયદો કરવામાં આવ્યો હતો.

ટ્યૂડર વંશ વખતે સામાજિક સ્થિતિ.—ટ્યૂડર વંશની કારકીર્દીમાં લોકોની રહેવાની પધ્ધતિ અને સુખસોઈમાં ઘણોજ સુધારો થયો હતો. ૮મા હેન્રીના રાજ્યની શરૂઆતમાં અમીર ઉમરાવ અને શ્રીમંત લોકજ એશઆરામથી રહેતા હતા. પણ ગરીબ લોકોની સ્થિતિ તો ઘણી માડી હતી. રફતેરફતે એ સ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ. નીચલા વર્ગોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી ગણી સમાધાનકારક થવા લાગી. પૂર્વે અમીર ઉમરાવ અને ખાનદાન કુળના સરદારોનો એક ઉચ્ચો વર્ગ હતો. પણ ધીમે ધીમે પ્રાચીન અમીર ઉમરાવોનો વર્ગ ઘણો સંકુચિત થતો ચાલ્યો. તેથી ત્યારપછી વેપાર ધંધામાં પૈસેટકે સંપન્ન થયેલા ઘણા ગ્રહસ્થો આ વર્ગમાં ગણાવા લાગ્યા. ટ્યૂડરોના અમલમાં જુદા જુદા ધંધા અને કળા કૌશલ્યના કામને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. ધર્માધિકારીનો ધંધો આગળના વખતમાં ઘણો સારો સમજવામાં આવતો હતો. પણ હવે એ ધંધાને માન મળતું નહિ, એટલુંજ નહિ પણ સઘળે ધર્મ સુધારાની ચળવળ શરૂ થયાને કારણે આ ધંધો તિરસ્કાર પામ્યો થઈ પડ્યો હતો.

ટ્યૂડર રાજ્યોના અમલમાં ઇંગ્લેન્ડમાં વાહમય વિષયમાં પણ ઘણો સુધારો થયો હતો. પ્રાચીન કળાવિદ્વાનું પુનરુજ્જીવન થવાથી યુરોપી પ્રજાના આચારવિચારમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો, અને તેની અસર લોકોના મન ઉપર થઈ વિદ્વાન લોકો નિરનિરાળા વિષયોપર નિબંધ અને ગ્રંથ લખવા લાગ્યા. આ બધા ગ્રંથોના વિષયનું સ્વરૂપ ઘણુંખૂંદે ધાર્મિક હતું. પણ ધીમે ધીમે વાહમય, નાટક, શાસ્ત્ર વગેરે જુદા જુદા વિષયોપર

અંથો રચાવા લાગ્યા. ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં શેક્સપીઅર જેવો જગ-પ્રસિધ્ધ કવિ થયો અને તેણે પોતાના લેખનકૌશલ્યથી ઇંગ્લેંડનું નામ અમર કરી મૂક્યું.

ટયૂડર વંશ

(૧૪૮૫-૧૬૦૩)

ટયૂડર વંશના વખતમાં મહત્વના પ્રશ્નો.

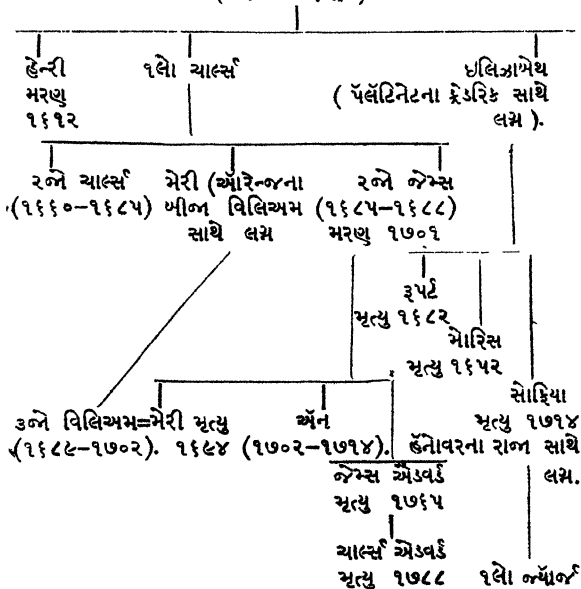
- (૧) ટયૂડર વંશ અનંકુષિત થયો તેમાં કયા કયા બાબતો કારણભૂત હતી, અને એ અનંકુષિત સત્તાને સામાન્ય પ્રજાનો ટેકો હતો કે નહિ, અને જો હતો તો તેનાં કારણો કયાં કયાં તે કહો.
- (૨) ટયૂડર વંશની કારકીર્દીમાં ઇંગ્લેંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની સ્થાપના થવાનાં કારણો શું, અને એ વંશના જુદા જુદા રાજ્યકર્તાઓનું ધોરણ એ સંબંધે કેવું હતું, અને તે સાધ્ય કરવા તેઓએ કયા કયા કાયદા ઘડ્યા તે કહો.
- (૩) ધર્મમંદો અંધ કરવાથી રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક પરિણામ કેવાં થયાં તે કહો.
- (૪) ઇલિઝાબેથના રાજ્યના છેવટના ભાગમાં આમની સલામતે પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કર્યાં તેનું કારણ શું, અને તે માટે તેણે શું ઉપાયો યોજ્યા તે કહો.
- (૫) ધાર્મિક, રાજકીય અને સામાજિક બાબતોમાં ઇલિઝાબેથનું ધોરણ કેવું હતું. અને તે ધોરણ અનુસાર પોતાની કારકીર્દીમાં તેણે કઈ કઈ ચીજ કરી તે કહો.
- (૬) સ્કૉટલેંડની રાણી મેરી અને ઇલિઝાબેથનો પરસ્પર સંબંધ કેવો હતો, અને મેરી સ્ટુઅર્ટ ઇલિઝાબેથને આશ્રયે ગઈ ત્યારે તેને કેદ શા માટે કરી તે કહો.
- (૭) ટયૂડર વંશના વખતમાં ઇંગ્લેંડની રાજધાની કેવી હતી, અને રાજકર્તા, પાર્લમેન્ટ, મંત્રીમંડળ અને ન્યાય કચેરીનો પરસ્પર સંબંધ કેવો હતો તે કહો.

રેડુઅર્ટ વંશ

વંશાવળિ

૧લો જોર્જ

(૧૬૦૩-૧૬૨૫)



પ્રકરણ ૮ મું

૧લો જેમ્સ

(૧૬૦૩-૧૬૨૫)

૧૬૦૪, હંમ્પટન કોર્ટમાં ધાર્મિક પરિષદ.—૧૬૦૫, ગનપાઉડર પ્લોટ—દારૂગોળાનું તરકટ.—૧૬૦૭, અમેરિકામાં વર્જિનિઆનું સંસ્થાન સ્થપાયું.—૧૬૧૮, યુરોપમાં ત્રીસ વર્ષ સુધી ચાલેલાં યુધ્ધની શરૂઆત.—૧૬૨૦, પ્યુરિટન પંથના લોકો અમેરિકામાં ‘ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ’ નામનું સંસ્થાન સ્થાપે છે.

૧૬૦૩માં ઇલિઝાબેથના મરણ પામ્યા પછી સ્કૉલ્ડની રાણી મેરીનો છોકરો જેમ્સ ઇંગ્લેન્ડની ગાદીપર આવ્યો. ઇલિઝાબેથ જેવી કર્તવ્યશીળ અને કુનેહબાળ સ્ત્રીએ યુરોપમાં ઇંગ્લેન્ડને પ્રમુખસ્થાન પ્રાપ્ત કરી આપ્યું હતું. પણ તેના પછી ઇંગ્લેન્ડની ગાદીપર આવનાર સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજકર્તાએ કર્તવ્યવાન ન હોવાને સંભળે તેઓની કારકીર્દીમાં ઇંગ્લેન્ડનું મહત્વ ઘણું ઓછું થવાથી પરદેશી રાજકર્તાઓને ઇંગ્લેન્ડના રાજકારભારમાં હાથ ધાલવાની સંધિ મળી; અને ૧૬૮૮માં ઇંગ્લેન્ડમાં રાજ્યકાન્તિ થઈ ઇંગ્લેન્ડની રાજઘટનામાં પાર્લમેન્ટ સભાનું ઉપરીપણું સ્થાપિત થયું ત્યાંસુધી પરદેશી રાજ્યોમાં ઇંગ્લેન્ડનું મહત્વ સ્થાપિત થયું નહિ.

જેમ્સ ગાદીપર આવ્યો તે વેળા તેની ઉંમર ૩૭ વર્ષની હતી. ઇંગ્લેન્ડની ગાદી મળ્યા પહેલાં તે સ્કૉલ્ડનો રાજા હતો. જેમ્સ સ્વભાવે બીકણ અને કમઝોવત હોવાથી કોઇપણ ચીજ ચિવ્વટપણે અને નિડરનાથી કરવાની તેને આદત નહોતી; અને તેના આ સ્વભાવને લીધે બીજા માણસોપર તેને આધાર રાખવો પડતો અને તેમનીજ સલાહથી તેને ચાલવું પડતું. સ્કૉલ્ડમાં હતો ત્યારે ઍરન અને લૅન્ડોક્સ, અને ઇંગ્લેન્ડમાં આવ્યા પછી રૅયિસ્ટર અને બકિંગહામ તેના મુખ્ય મંત્રી હતા.

જેમ્સનો સ્વભાવ અને અભિપ્રાય.—જેમ્સનું શરીર

કદરૂપું અને રૂબરૂ હતું અને તેનું બોલવું કઠોર હોવાથી તે પોતાની બાપ કાષ્ટના ઉપર પાડી શકતો નહિ. સ્વભાવે ગર્વિષ્ટ હતો, અને પોતાની વિદ્વત્તા માટે બહુ ફાંકો રાખતો. રાજનતા અધિકાર વિષે તેના અભિપ્રાય ઘણા ઉચ્ચા હતા. પાર્લમેન્ટે અને પ્રજાએ મારી સત્તા મુગાંમુગાં માન્ય કરવી જ નોંધ્યે એવો તેના અભિપ્રાય હતો. રાજસત્તા દૈવિ હોઈ રાજ્યકર્તાઓને વંશપરંપરા રાજ્ય કરવાનો હક ઇશ્વર તરફથી જ મળ્યો છે તેથી તેમની દબાવણાથી વિરૂધ્ધ જવાનો કાદનો અધિકાર નથી એમ તે પ્રમાણિકપણે સમજતો હતો. પાર્લમેન્ટે કરેલો કાદપણ કાયદો રદ કરવાને રાજાને અધિકાર છે એવું તે માનતો હતો.

ઈંગ્લેન્ડના જુદા જુદા પંથના લોક.—જેમ્સ ગાદાપર આગ્યો ત્યારે તેના સ્વભાવ અને અભિપ્રાય વિષે કાદને ઝાઝી માહિતી નહિ હોવાથી ઈંગ્લેન્ડના ત્રણે ધર્મ પંથવાળાઓને એમ લાગ્યું હતું કે એના આવવાથી આપણા પંથને ફાયદો થશે. પ્યુરિટન પંથના લોકોને એવું લાગ્યું હતું કે તેની પૂર્વ જિંદગી *પ્રેસ્બીટરીઅન પંથી સ્કૉટ લોકોના સહવાસમાં ગયેલી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે પ્યુરિટન પંથ માટે તેને સહાનુભૂતિ હશે. રોમન કેથોલિક પંથવાળાઓને લાગતું કે સ્કૉટલેન્ડની રાણી મેરી જેમ્સની મા રોમન કેથોલિક પંથની ચુસ્ત અનુયાયી હતી તેથી જેમ્સ તેની માના ધર્મ તરફ સહજ સહાનુભૂતિ બતાવશે. ઈંગ્લેન્ડના એપિસ્કોપેલીઅન પંથના મોટા સમાજને એવું લાગતું હતું કે જો જેમ્સને કાદ મોટા ધર્મ પંથ માટે અભિમાન હશે તો ઈંગ્લેન્ડના સંકડે તેનું માણસના એપિસ્કોપેલીઅન પંથની વિરૂધ્ધ તેનાથી જઈ શકાશે નહિ. આ પ્રકારે દરેક પંથના અભિમાનીઓને

***નોંધ—પ્રેસ્બીટરીઅન પંથ.**

સ્કૉટલેન્ડના ધર્મ પંથને પ્રેસ્બીટરીઅન પંથ કહે છે. સ્કૉટિશ લોકોએ યુરોપના કેલ્વિન વગેરે જહાલ ધર્મ સુધારકા પ્રમાણે ધર્મ સુધારણા કરી હતી. આ પંથના સિધ્ધાંત પ્રમાણે ચર્ચની વ્યવસ્થા બિશપોનાં હાથમાં નહોતી, પણ ધર્મની સર્વ વ્યવસ્થા ધર્મ ઉપાસકોના મત પ્રમાણે ચાલતી.

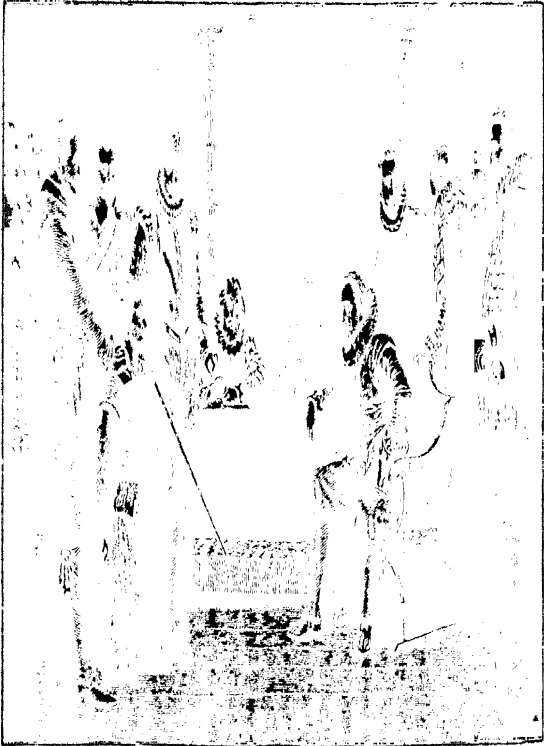
જેમ્સ પાસેથી આપણે આપણો ફાયદો કરી લઈશું એવી આશા લાગેલી.

જેમ્સ ગાદીપર આવ્યા પછી આ જુદા જુદા પંથના લોકોએ પોતપોતાનું કહેવું તેની આગળ કહી સંભળાવ્યું. જેમ્સને ઇંગ્લેંડના એપિસ્કોપેલીઅન પંથ શિવાય બીજા કોઈ પંથ માટે સહાનુભૂતિ લાગતી નહોતી. સ્કૉટલેંડના પ્રેસ્બીટેરીઅન ધર્મ પંથ માટે તેને સુગ હતી, અને ઇંગ્લેંડના એપિસ્કોપેલીઅન ધર્મ પંથ પ્રમાણે પોતે ઇંગ્લેંડના ધર્મનો મુખ્ય છે તે જાણી તેના મનનું ઘણું સમાધાન થતું હતું, તોપણ પોતાની એ લાગણી એકદમ જાહેર ન કરતાં એક પરિષદ ભરી તેમાં એ બંને પંથોના પ્રતિનિધિનું કહેવું શું છે તે સાંભળવાનું તેણે કબૂલ કર્યું. તે સાંભળવા માટે હંમપટન કોર્ટમાં એક પરિષદ ભરવામાં આવી. પણ આ પરિષદ ચોખ્ખો ફારસજ હતો. એ પરિષદથી મહત્ત્વનું કંઈજ પરિણામ નીપજ્યું નહિ. જેમ્સે બીજા પંથવાળાઓનું કહેવું શાંતપણે સાંભળવા જેવો ઢોંગ કરી આખરે એપિસ્કોપેલીઅન પંથવાળાનું કહેવું યુક્ત છે અને મને પૂર્ણપણે પસંદ પડ્યું છે એવું તેણે જાહેર કર્યું (૧૬૦૪). આવી રીતે પ્યુરિટન અને રોમન કથોલિક બંને પંથના અનુયાયીઓ પૂર્ણપણે નિરાશ થયા. અને હવે પછી તેઓએ એપિસ્કોપેલીઅન પંથની વિરુદ્ધ પોતાના પંથની સંઘટના કરવાની શરૂઆત કરી.

રૉબર્ટ સેસિલ અને તેના શત્રુ.—જેમ્સે ગાદીપર આવીને ઇલિઝાબેથનું ધોરણ ચાલુ રાખવાનું ઠરાવ્યું. પણ તે ધોરણ પૂર્ણપણે અમલમાં મૂકવા જેટલી કર્તૃત્વશક્તિ તેનામાં નહોતી. પણ ઇલિઝાબેથના વખતમાં પ્રસિધ્ધીમાં આવેલા પ્રધાનને પોતાની કારકીર્દીમાં પ્રધાનપદે રાખવાનું સૂઝપણું તેણે બતાવ્યું. ઇલિઝાબેથના હોશીઆર મુખ્ય પ્રધાન રૉબર્ટ સેસિલનેજ તેણે પોતાનો મુખ્ય મંત્રી નીમ્યો. ૧૬૦૫માં સેસિલ સૉલ્સબરીનો અર્લ થયો, અને તેણે તેના મરણ પર્યંત (૧૬૧૨) જેમ્સના મુખ્ય મંત્રી તરીકે ઇલિઝાબેથની રાજનીતિ આગળ ચલાવી. જેમ્સની કારકીર્દીમાં સેસિલને મુખ્ય મંત્રીનું કામ મળેલું જોઈ તેના શત્રુઓ તેની ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યા, અને તેના અધિકાર-

પરથી તેને તોડી પાડવા માટે પ્રયત્નો તેઓએ શરૂ કર્યા. લૉર્ડ કૉબ્લેમના નેતૃત્વ નીચે ‘મેન’લૉટ’ નામનું એક તરકટ, અને વૉટસન નામના રોમન કૅથૉલિક પંથના એક ધર્માધિકારીની પ્રેરણાથી ‘બાઈ’લૉટ’, એમ બે કાવત્રાં કરવામાં આવ્યાં. બીજાં કાવત્રાંને ઉદ્દેશ જેમ્સ પાસેથી રોમન કૅથૉલિક પંથી’ લોકોને સવડતા મળતાં સુધી તેને કેદમાં રાખવાનો હતો. પરંતુ આ બંને તરકટો પકડાઈ જવાથી તેમાં સામેલ માણસોને શિક્ષા કરવામાં આવી. કાવત્રાંખોર ટાળીમાં સેસિલને શત્રુ સર વૉલ્ટર રેલે પકડાવાથી તેને ફાંસીની શિક્ષા કરવામાં આવી હતી, પણ તે વખતે ફાંસી ન દેતાં તેને લંડનના તુરંગમાં રાખવામાં આવ્યો.

“ગનપાઉડર પ્લૉટ”-દારૂગોળાનું તરકટ (૧૬૦૫).-ત્યાર પછી ૧૬૦૫માં ‘ગનપાઉડર પ્લૉટ’ નામનું કાવત્રું પકડાઈ ગયું. સ્કૉટલેન્ડની રોમન કૅથૉલિક પંથની રાણી મેરીના છોકરા જેમ્સ તરફથી આપણને ધણી સવડ મળશે એવી રોમન કૅથૉલિક પંથના લોકોની કલ્પના હતી. પણ જેમ્સ તરફથી કંઈપણ સવડતા મળવાનો કંઈપણ સંભવ ન જોઈ ગાર્થ ફ્રાંકસ અને તેના કેટલાક રોમન કૅથૉલિક સાથીદારોએ એક ભયંકર તરકટ રચ્યું. પાર્લમેન્ટના સભાગ્રહની નીચેનું ભાંયડું ભાડે રાખી તેમાં બંદુકનો દારૂ ભરી પાર્લમેન્ટની બેઠકના પહેલાજ દિવસે પાર્લમેન્ટનું કામકાજ શરૂ થતાં તે ગ્રહ ઉડાવી દઈ રાજા, અને આમ ઉમરાવની સભાના બધા સભાસદોનો નાશ કરવાનું તેઓએ નક્કી કર્યું હતું. આ તરકટમાં સામેલ એવા એક ગ્રહસ્થે ઉમરાવોની સભામાંના પોતાના એક નાતાવાળા માણસને નનામો પત્ર લખી એમ સૂચવ્યું કે “પમી નવેમ્બરને દિવસે ઉઘડતી પાર્લમેન્ટની પહેલી બેઠકમાં તારે હાજર રહેવું નહિ. કારણકે તે દિવસે મોટો અનર્થ થનાર છે.” એ ગ્રહસ્થે એ પત્ર જેમ્સ તરફ મોકલાવ્યો. જેમ્સના મુખ્ય મંત્રી રૉબર્ટ સેસિલને આ તરકટનો સંશય આવવાથી તેણે પાર્લમેન્ટની સભા ભરાવાને આગલે દિવસે (૪ નવેમ્બર) પાર્લમેન્ટ સભાગ્રહની નીચેના ભાંયરાંમાં તપાસ કરવા જાસુસ મોકલ્યો. ત્યારે સભાગ્રહની નીચે બંદુકનો દારૂ ભરેલો અને તે દારૂને આગ લગાડવા તૈયાર થયેલો ગાર્થ



૧૯૧૧ જાન્યુઆરી ગાંધી દેવલ

ફ્રાંક્સ પકડાઈ આવ્યો. ગાઈ ફ્રાંક્સ અને તેના સાથીદારને ફ્રાંસી દેવામાં આવી. આ પ્રકારે આ કાવત્રામાં રોમન ક્રિસ્ટીયન પંથવાળાઓનો સંબંધ ઉઘાડો પડવાથી હવે પછી બધા લોકો તેઓનો ફિટકાર કરવા લાગ્યા, અને તેઓની વિરૂધ્ધ આગળ પસાર કરવામાં આવેલા કાયદા વધારે સખતાઈથી અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા.

રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે અણબનાવ.—* રાજકર્તાઓની સત્તા અને અધિકાર દૈવિ છે, અને રાજ્યોને વંશપરંપરાને હકે રાજપદ મળે છે, તેથી કાઈથી તેનો વિરોધ કરી ન શકાય એવો જેમ્સનો મત હોવાને લીધે તેની અને પાર્લમેન્ટની વચ્ચે પરસ્પરના અધિકાર માટે થોડા વખતમાં તકરાર શરૂ થશે એવો રંગ દેખાવા લાગ્યો. ૧૬૦૪માં જેમ્સે સ્પેન સાથે કરેલું તહનામું પાર્લમેન્ટને પસંદ પડ્યું નહિ. ઇલિઝાબેથના વખતથી સ્પેન અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે હાડવેર હોવાથી સ્પેન સાથે મિત્રતા નહોત્ય એ જાણે કે નક્કી ઠરેલી વાતજ હોય અને સ્પેનના સંસ્થાનો, ખેડો અને વહાણોપર હુમલા કરી મળે તેટલો માલ સ્પેન પાસેથી પડાવવો એ જાણે કે ઈંગ્લેન્ડના લોકને આપણો સ્વયં-સિધ્ધ હકજ છે એમ લાગવા માંડ્યું હતું. સ્પેન માટે અંગ્રેજ પ્રજાની આવી ભાવના હતી, ત્યારે જેમ્સે સ્પેન સાથે કરેલો તહ જોઈ પાર્લમેન્ટને અજાણ્યેથી લાગી. ઇલિઝાબેથ પ્રમાણે જેમ્સે કરકસર ન કરતાં દરબારી ખર્ચ ઘણો વધારી દીધેલો હોવાથી જેમ્સને પૈસાની અડચણ પડવા માંડી ત્યારે પૈસા માટે પાર્લમેન્ટ પાસે માગણી કરવાની તેને ફરજ પડી. પણ જેમ્સની કારકીર્દીમાં ભરાયેલી પહેલીજ પાર્લમેન્ટ તેને પૈસાની મદદ ન કરતાં પાર્લમેન્ટ સભાનો અધિકાર કેટલો છે તેની તેને જાણ કરી દીધી. આમ પાર્લમેન્ટ પાસેથી પૈસાની મદદ મળતી નથી એ જોઈ જેમ્સે પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિનાજ પોતાનાજ અધિકારથી ૧૬૦૮માં આપાત માલપરની જકાત વધારી, અને ત્યાર પછી બે વર્ષ સુધી પાર્લમેન્ટની બેઠક કરીજ નહિ. પરંતુ પૈસાની વધુ જરૂર પડવાને લીધે ૧૬૧૦માં પાછી પાર્લમેન્ટને બોલાવવાની તેને ફરજ પડી. આ વખતે જેમ્સ અને તેના મુખ્ય પ્રધાન

* નોંધ—આ તત્વને Divine Right Theory કહે છે.

સાહસ્યપરીએ ‘ગ્રેટ કોન્ટ્રક્ટ’ નામનો એક મુત્સદ્દો તૈયાર કર્યો. આ મુત્સદ્દામાં રાજનું બધું કરજ પતાવી તેની ઉપજમાં બે લાખ પાઉન્ડ નો વધારો કરવાનું પાર્લમેન્ટ કબૂલ કરે તો સરંજામી પધ્ધતિને અનુસરીને રાજકર્તાઓને લેણાએ આપવાના કર ઉપરનો પોતાનો હક છોડી દેવાનું જેમ્સે કબૂલ કર્યું હતું. પણ ૧૬૧૦માં ભરાયેલી પાર્લમેન્ટે જેમ્સને જરૂરી પૈસાની મંજૂરી આપવાને બદલે બે વર્ષ ઉપર જેમ્સે પાર્લમેન્ટની સંમતિ વગર પોતાનાજ અધિકારથી આયાત માલપર વધારેલી જકાતના કાયદેસરપણા માટે ચર્ચા કરવાની શરૂઆત કરી. પાર્લમેન્ટ તરફથી આપણને પૈસાની મદદ ન મળતાં ઉલટું પાર્લમેન્ટ આપણા અધિકારમાં વિનાકારણ હાથ ધાલે છે એ નોંધ જરૂરી પૈસાની મંજૂરી પાર્લમેન્ટ પાસથી મેળવ્યા વગરજ તેણે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી (૧૬૧૧).

૧૬૧૪ની પાર્લમેન્ટ.—ત્યારપછી ત્રણ વર્ષ રાજકારભારી ખરચ માટે પાર્લમેન્ટની મંજૂરી મેળવ્યા વિનાજ જેમ્સે કાઢ્યાં. આ વખતે જેમ્સની મિથિત એટલી કડેડી થઈ હતી કે તેણે બેરોનેટનો વંશપરંપરા મળનારો ખિતાબ ૧૦૦૦ પાઉન્ડ આપનારા કોમ્પિયુલ્ટિયા દરજ્જાના માણસને આપવાનું જાહેર કર્યું. આવી રીતની મુસ્કેલી ભરેલી સ્થિતિ થવાથી ૧૬૧૪માં તેને પાર્લમેન્ટની બેઠક ભરવાની ફરજ પડી. આ બેઠક ભરતાં પહેલાં સભામાં તેને અનુકુળ મત મળે એવા હેતુથી જેમ્સે હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાંના કેટલાક આગેવાન માણસોને પોતાની મુલાકાતે બોલાવ્યા. જેમ્સ આ ગ્રહસ્થાની સલાહ સાંભળી તેઓને કેટલીક સવળતા કરી આપવાનું કબૂલ કરે તો તેઓએ પાર્લમેન્ટ સભા પાસે તેને જરૂરી પૈસાની મંજૂરી મેળવી આપવાનું વચન આપ્યું. પરંતું પોતાનીજ મંડળીમાંનાં કેટલાક ગ્રહસ્થાએ પાર્લમેન્ટ મળવાને આગલે દિવસે રાજની મુલાકાત લીધી છે એવી ખબર પાર્લમેન્ટના બીજા સભાસદોને પડી ગઈ, અને તેઓએ તે ગ્રહસ્થાને ‘અંડરટેક્સ’ એટલે મસાણિયાનું નામ આપ્યું. સભાની બેઠકને દિવસે ઉપલા ગ્રહસ્થાનું નેતૃત્વ તેઓએ કાઢી નાંખ્યું, અને તેમના વિચાર પ્રમાણે ચાલવાની ના પાડી રાજના ગેરકાયદેસર

વર્તનપર ટીકા કરવાનું શરૂ કર્યું, એટલે આ પાર્લિમેન્ટ પાસેથી પણ પૈસાની મંજૂરી મેળવ્યા વિનાજ જેમ્સે તેને બરખાસ્ત કરી (૧૬૧૪). ત્યારપછી સાત વરસ સુધી જેમ્સે પાર્લિમેન્ટ બોલાવવાનું સાહસ કર્યું નહિ.

રૉચેસ્ટર અને બકિંગહામ.—પાર્લિમેન્ટ તરફથી જેમ્સની વિરુદ્ધ આવા પ્રકારનું ધોરણ સ્વીકારાયલું હોવાથી જેમ્સના મુખ્ય પ્રધાનોમાં પુબ્લિશ ફેરફાર થતો હતો. ૧૬૧૨માં જેમ્સનો મુખ્ય પ્રધાન રૉબર્ટ સેસિલ (સૉલ્સબરીનો અર્લ) મરણ પામ્યો. સેસિલ કર્તૃત્વવાન હોવાને સમયે તે જીવ્યો ત્યાંસુધી રાજકારભાર સારી રીતે ચાલ્યો હતો. પરંતુ તેના મરણ પછી જેમ્સના મૂર્ખપણાની અને ગેરકાયદેસર વર્તનની સીમાજ રહી નહિ. સેસિલ પછી જેમ્સે રૉબર્ટ કરને રૉચેસ્ટરના અર્લનો ખિતાબ આપી તેને પોતાનો મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. કર મુખ્ય પ્રધાન થવા માટે તદ્દન નાલાયક હતો. મોહક ચહેરો અને નટવાપણા શિવાય તેની પાસે જેમ્સના મનનું આકર્ષણ કરવા માટે બીજું કંઈજ નહોતું. આવા અકર્તૃત્વવાન અને પોતાનું જ ગજવું ભરવું એ જેનો હેતુ હતો એવા મુખ્ય પ્રધાન રૉચેસ્ટરના તંત્ર પ્રમાણે જેમ્સ હવે પછી ચાલવાને લીધે તેનું મૂર્ખપણું અને ગેરકાયદેસરપણું અધિકજ વધતું ચાલ્યું. ૧૬૧૬ સુધી રૉચેસ્ટરનું ચલણ જેમ્સપર રહ્યું. પણ છેવટે તેના બગાસવાળા વર્તનપર જેમ્સને તિરસ્કાર આવ્યાથી તેણે કરેલા એકાદ ગુનાહ માટે તેને તુરંગમાં નાંખવામાં આવ્યો. રૉચેસ્ટર પછી જેમ્સે પોતાની તહેનાતમાં રહેલા જ્યૉર્જ વિલિઅર્સ નામના પ્રહસ્થને બકિંગહામનો ડ્યુક બનાવી પોતાનો મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. બકિંગહામ પણ રૉચેસ્ટર જેવો મોહક અને લટકાળો હતો, પણ તે રૉચેસ્ટર કરતાં વધારે કર્તૃત્વવાન હોવાને લીધે તેણે પોતાનું વજન માત્ર જેમ્સપરજ નહિ, પણ જેમ્સના પુત્ર ચાર્લ્સ ઉપર પણ ધણું વર્ષ સુધી પાડ્યું હતું.

સ્પેન સાથે મૈત્રિ.—ધણા કાળ સુધી રહેલાં સ્પેનનાં શ્રેષ્ઠ માટે જેમ્સને ધણું માન હોઈ તેની સાથે મૈત્રિ કરવાની તેની મોટી ઇચ્છા હતી. આ વખતે સ્પેનનો ગંડામાર નામનો હૉશિયાર વકીલ

ઈંગ્લેન્ડના દરબારમાં હતો તેણે સ્પેનના વૈભવ અને શ્રેષ્ઠ વર્ણવિષે જોમ્સપર પૂર્ણપણે છાપ પાડેલી હોવાને લીધે જોમ્સની ઈચ્છા અધિક પ્રદર્શિત હતી. તેથી તેણે આ સ્પેનિશ વકીલને ખુશ કરવા માટે નાવિકપણા માટે પ્રસિધ્ધ થયેલા સર વૉલ્ટર રૅલેનું બિનિહાન આપ્યું. ૧૬૦૪માં 'મેન'સ્ટ્રાટ' અને 'બાઈપ્લોટ'ના કાવચમાં સંડોવાયેલા હોવા માટે તેને તુરંગમાં નાંખવામાં આવ્યો હતો. સર વૉલ્ટર રૅલેએ પૂર્વે અમેરિકા તરફ સફર કરી હતી, અને તુરંગમાંથી તેણે રાજને કહેવડાવ્યું હતું કે અમેરિકામાં ગીઆનામાં ઓરિનોકો નદીને કાંઠે સોનાની ખાણ હોવાની મને માહિતી છે, તેથી મને જે છુટો કરવામાં આવે તો તેની શોધ હું કરી લાવું. તેના આ કહેવા ઉપરથી જોમ્સે તેને છુટો કરી સ્પેન સાથેની સલુકાઈપર ભરોસો મૂકી એ ચીજ સાધ્ય કરવા માટે તેને અમેરિકા તરફ સફરે મોકલ્યો (૧૬૧૭). પરંતુ દક્ષિણ અમેરિકા તરફ સફર કરવાનો ફક્ત આરોજ અધિકાર છે એવો સ્પેનનો મત હોવાથી સ્પેનીઆર્ડ લોકોએ રૅલેને અટકાવ્યો, તેથી તેની અને સ્પેનીઆર્ડોની વચ્ચે ચક્રમક ઝડવાને પરિણામે રૅલેને પાછા ફરવું પડ્યું. આ પ્રમાણે રૅલેને તેની સફરમાં યશ ન મળતાં પાછા ફરવું પડ્યું તે કારણસર માત્ર સ્પેનના ઈંગ્લેન્ડમાં રહેલા વકીલને ખુશ કરવા ખાતર જોમ્સે રૅલેપર સ્પેન જેવાં પોતાનાં મિત્ર રાજ્યપર વિનાકારણે અમેરિકા નજીક શસ્ત્ર ઉઘડવાનો આરોપ મૂકી તેની તપાસ શરૂ કરી. રૅલેપર આ આરોપ સાબિત થયો નહિ, ત્યારે ૧૫ વર્ષ પૂર્વે જોમ્સ વિરૂધ્ધ કરવામાં આવેલા તરફમાં ભાગ લેવાનો જૂનો આરોપ તેના માથામાં મારી તેને ફાંસી દેવામાં આવ્યો (૧૬૧૮).

૧૬૧૮માં યુરોપમાં ધાર્મિક બાબતો સંબંધના પ્રશ્નો નિકાલ લાવવા માટે ત્રીશ વર્ષ સુધી ટકેલું યુધ્ધ (૧૬૧૮-૧૬૪૮) શરૂ થયું. પ્રથમ એ યુધ્ધ જર્મનીમાં શરૂ થયું. બોહીમીઆ સંસ્થાનમાંના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોએ બોહીમીઆના રાજા અને જર્મનીના બાદશાહ રજા ફર્ડિનેન્ડની વિરૂધ્ધ તેઓ રોમન કેથોલિક પંથના ચુસ્ત અનુયાયી હોવાને કારણે તેમના તરફથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓનો જીજ્ઞાસા થતો હતો એમ કહી બંધ

ઉદ્ભવ્યું. ફ્રિડિનૅડને બદલે પેલેટાઈનના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળા સંસ્થાનિક ફ્રેડરિકને તેઓએ પોતાનો રાજ બનાવ્યો. પેલેટાઈનનો સંસ્થાનિક ફ્રેડરિક ઈંગ્લેંડના રાજ જેમ્સની પુત્રી ઇલિઝાબેથનો પતિ હોવાને કારણે જર્મનીમાં શરૂ થયેલી ખળભળ તરફ જેમ્સને સ્વાભાવિક રીતે લક્ષ આપવું પડ્યું. પણ આ યુદ્ધની શરૂઆતમાં જેમ્સ તરફથી ફ્રેડરિકને મદદ ન મળવાથી ફ્રેડરિકનો પરાજય થયો, અને તેનો પેલેટાઈન પ્રાંત પણ બાદશાહના તાબામાં ગયો. ત્યારે આવી રીતે ફ્રેડરિકનો પરાભવ થઈ તેને તેનો પ્રાંત ગુમાવવો પડ્યો તે માટે ફ્રેડરિકને મદદ કરવા સારૂ લશ્કર મોકલવાની જેમ્સને જરૂર જણાઈ, તેથી તે સૈન્યના અર્થ માટે પાર્લિમેન્ટની સંમતિની આવશ્યકતા છે એમ જોઈ તેણે પાર્લિમેન્ટ બોલાવવાનું ઠરાવ્યું.

આ નવી ભરાયેલી પાર્લિમેન્ટે જર્મનીમાં શરૂ થયેલા યુદ્ધમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ તરફથી ભાગ લેવા માટે ૧૬૨૧માં ઉદારપણે રકમ મંજૂર કરી. પણ ત્યારપછી રાજકારભારમાં લક્ષ આપવાનું ઠેરવ્યું. પહેલાં પ્રથમ લૉડ ચેન્સેલર બેકનપર લાંચ ખાવાનો આરોપ મૂકી તે બાબતની ચોકસી કરવામાં આવી. બેકને પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરવાથી તેને તેના અધિકાર ઉપરથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો (૧૬૨૧). પછી રાજપુત ચાર્લ્સનું લગ્ન સ્પેનના રાજાની ઓકરી સાથે કરવાનો ઘાટ ઘડયો હતો તે સંબંધે પાર્લિમેન્ટે નાપસંદગી દર્શાવી ક્રાઈ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની રાજકન્યા સાથે ચાર્લ્સનું લગ્ન કરવાનું સૂચવ્યું. પોતાની ખાનગી બાબતોના સંબંધમાં પાર્લિમેન્ટ તરફથી વિનાકારણ વચ્ચે પડવાનું થતું જોઈ જેમ્સે આ પાર્લિમેન્ટને બરખાસ્ત કરી (૧૬૨૨).

સ્પેનની રાજકન્યા સાથેના વિવાહના ઘાટનું પડી ભાંગવું (૧૬૨૩).—સ્પેનના રાજાની કન્યા સાથે પોતાના ઓકરા ચાર્લ્સના વિવાહનો ઘાટ ઉતારવાનું જેમ્સના મનમાં છે એવી જ વાત હતી તે ખરી ઠરી. સ્પેનના રાજવંશ સાથે વિવાહ સંબંધ બાંધવાથી જર્મનીમાં ચાલતા યુધ્ધમાં આપણને સ્પેન તરફથી મદદ મળશે, તેમજ મોટી રકમ લાભની બક્ષિસ તરફ મળશે એવું જેમ્સને લાગતું

હતું. આ વિવાહ સંબંધે સ્પેન તરફથી કંઈજ આશા જેવું મળ્યું નહોતું. પણ એ બાબતનો નિકાલ લાવવા માટે બકિંગહામે ચાલ્સર્સનું મન મેળવી લઈ સ્પેન જઈ આવવાનું ઠેરવ્યું. આવા પ્રકારનો ખેત કરી બકિંગહામ અને ચાલ્સર્સ સ્પેન ગયા, પણ ત્યાં કંઈપણ ચીજ સાધ્ય કયાં શિવાયજ તેઓને પાછા ફરવું પડ્યું. સ્પેનના રાજાએ પોતાની સૂચનાને કંઈજ માન આપ્યું નહિ તે જોઈ બકિંગહામને બહુજ ગુસ્સો ચઢ્યો. અને તેણે ઈંગ્લેંડ પાછા આવી સ્પેનના શત્રુ રાજ ફ્રાન્સ સાથે મૈત્રિ કરી સ્પેન સાથે લડાઈ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. માત્ર સ્પેન સામે લડાઈ જાહેર કરવાનાંજ કામમાં તેને લોકોનો ટેકા મળવાથી પાર્લિમેન્ટે જર્મનીમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની બાળુ તરફથી લડવા માટે મોટી રકમ મંજૂર કરી. ત્યારપછી ફ્રાન્સની રાજકન્યા હેન્રીએટા મેરીઆ સાથે ચાલ્સર્સનું લગ્ન થયું. તે સંબંધે તૈયારી ચાલતી હતી તેવામાં ૧૬૨૫ના માર્ચ મહિનામાં જેમ્સ મરણ પામ્યો.

જેમ્સના વખતમાં ઈંગ્લેંડના વેપાર અને સંસ્થાનોની વૃદ્ધિ.—આ પ્રમાણે જેમ્સની કારકીર્દીમાં ઈંગ્લેંડની અંદરની રાજ્યદારી બાબતમાં કોઈપણ અગત્યની બીના બની નહિ, તોપણ વેપાર અને સંસ્થાનોની બાબતમાં તેની કારકીર્દી ઘણી પ્રસિધ્ધ છે. તેની કારકીર્દીમાં અમેરિકામાં અંગ્રેજ સંસ્થાનોનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો. વરજિનિઆ (૧૬૦૭) અને મેરીલેંડ એ બે સંસ્થાનો સ્થપાઈ ૧૬૨૫ની સાલમાં વેસ્ટ ઈંડીઝ ટાપુઓ પૈકીના બ્રારમેડોઝમાં ખેતીવાડી કરવામાં આવી. આ પ્રદેશમાં ઉષ્ણ કટિબંધમાં થનારા તંબાકુ, શેરડી વગેરે પદાર્થોની ખેતી કરવામાં આવી. જેમ્સની કારકીર્દીમાં સંસ્થાન પ્રમાણે વ્યાપાર વિષયમાં ઘણી વૃદ્ધિ થઈ. એના વખતમાં વેપાર ઘણો વધી અંગ્રેજ વેપારીઓ હિંદુસ્થાન, ચીન, આફ્રિકા અને મસાલાના ટાપુઓ વગેરે દૂરના પ્રદેશો સાથે વેપાર કરવા લાગ્યા. ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં ૧૬૦૦ની સાલમાં પૂર્વ તરફના દેશો સાથે વેપાર કરવા માટે ઇસ્ટ ઈંડીઆ કંપનીની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, અને એ કંપની અને ડચ ઇસ્ટ ઈંડીઆ કંપનીની વચ્ચે પૂર્વ તરફના દેશો સાથેના વેપાર બાબે ચક્રમક ઝરવા લાગી.

મકરણુ ૯ મું

૧લો ચાલ્સ

(૧૬૨૫-૧૬૪૯)

૧૬૨૮, પિટિશન ઓફ રાઇટ્સ નામનો કાયદો પાસ થયો.—
૧૬૩૩, વેટવર્થને આયર્લેન્ડનો લોર્ડ લેફ્ટેનન્ટ નીમવામાં આવ્યો.—
૧૬૩૩, લોર્ડને કૉન્ટરબરીનો આર્કબિશપ નીમવામાં આવ્યો.—૧૬૩૮,
જોન હંપડન ઉપર ખટલો.—૧૬૩૮ સ્કોટિશ લોકો રાષ્ટ્રીય ખરિતો
પ્રસિધ્ધ કર્યો.—૧૬૪૦, લોગ-લાંબી પાર્લમેન્ટનું અધિવેશન શરૂ થયું.—
૧૬૪૧, સ્વેડેનને ફ્રાંસી દેવામાં આવ્યો.—૧૬૪૨-૪૬, ચાલ્સ અને
પાર્લમેન્ટ વચ્ચે યુદ્ધ.—૧૬૪૩, ન્યૂબરીની લડાઈ.—૧૬૪૪, માર્ટન
શૂરની લડાઈ.—૧૬૪૫, નેસ્બીની લડાઈ.



૧લો ચાલ્સ

ચાલ્સનો સ્વભાવ

અને અભિપ્રાય.—જેમ્સ
પછી તેનો છોકરો ચાલ્સ
ઈંગ્લેન્ડની ગાદી પર આવ્યો.
ચાલ્સની મુખમુદ્રા દેખાવડી
અને ભવ્ય હોઈ તેની
એકંદર વર્તણૂક સારી હોવાને
લીધે પ્રજાને તેના તરફ
આદર હતો. ધાર્મિક બાબતમાં
ઈંગ્લેન્ડના એપિસ્કોપેલીઅન
પંથ માટે તેને અભિમાન હતું.
વિદ્વાકળા તરફ તેની સારી
સાહુભૂતિ હતી. તોપણ
રાજકીય બાબતમાં તેનો
મત તેના બાપના જેવોજ

હોવાને લીધે તેની કારકીર્દીમાં રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે અણબનાવ થશે એવું લાગવા માંડ્યું. પાર્લમેન્ટ અને રાજ વચ્ચે એવે પ્રકારે સલુકાઈ નહોવાથી પરરાષ્ટ્રોનાં રાજપ્રકરણમાં હાથ ધાલી પરદેશી યુધ્ધોમાં લાગ લેવાનું આર્લ્સનું ધોરણ જોખમકારક હતું.

આર્લ્સની પહેલી પાર્લમેન્ટ (૧૬૨૫).—આર્લ્સ ગાદીપર આવ્યો તે વખતે ઈંગ્લેંડ અને સ્પેન વચ્ચે યુધ્ધ ચાલુજ હતું. જર્મનીમાંના પેલેટાઈન સંસ્થાનના અધિપતિ ફ્રેડરિકને પાછો તેની ગાદીપર બેસાડવા માટે ડેનમાર્કના રાજ સાથે પૈસાની મદદ આપવાનો અને સ્પેન સાથે યુધ્ધ ચાલુ રાખવાનો બેત તેણે કર્યો. સ્પેન જેવાં રોમન કૃથોલિક પંથના રાજ્ય સાથે યુધ્ધ ચાલુ રાખવામાં મને પાર્લમેન્ટની સંમતિ અને ટેકા મળશે એવી તેની કલ્પના હતી. તેણે ૧૬૨૫માં પોતાની કારકીર્દીની પહેલી પાર્લમેન્ટ બોલાવી. આ પાર્લમેન્ટ આગળ આર્લ્સના મુખ્ય પ્રધાન બકિંગહામે જેમ્સના વખતમાં થયેલા દેવાના ૮ લાખ પાઉન્ડ અને સ્પેનિશ યુધ્ધ ચાલુ રાખવા માટે ૧૦ લાખ પાઉન્ડની માંગણી કરી. પરંતુ ૧૮ લાખ પાઉન્ડની રકમ મંજૂર કરવાને બદલે પાર્લમેન્ટે ‘ટનેજ અને પાઉન્ડેજ’* નામના કરમાંથી વસુલ થનારી ૨૫ લાખ પાઉન્ડની રકમ, અને તેપણુ એક વર્ષ પુરતીજ મંજૂર કરી આર્લ્સના મુખ્ય પ્રધાન બકિંગહામને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાની માંગણી કરી. પાર્લમેન્ટનું આવું વર્તન જોઇ આર્લ્સને ગુસ્સો આવ્યો અને તેણે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી.

બકિંગહામની કર્તૃત્વશક્તિ માટે પાર્લમેન્ટે બતાવેલી શંકા ખોટી ઠરી નહિ. બકિંગહામે સ્પેનના કુંડીઝ નામના નૌકાસેન્યસ્થાનપર ૧૫૨૫માં કરેલો હલ્લો નિષ્ફળ નીવડ્યો અને તેને પોતાનો હેતુ સાધ્યાવિના પાછા ફરવાની ફરજ પડી. ત્યારપછી આર્લ્સ ક્રાન્સની હેન્રીએટા મેરીઆ નામની રાજકન્યા સાથે પૂર્વે ક્યાં પ્રમાણે લગ્ન

નોંધ.—હાર્ના દર ટને ૨ શીલીંગ અને ખીજન માલપર દર પાઉન્ડે ૨ શીલીંગ, એ પ્રમાણે આપાત માલપર જે જકાત મૂકવામાં આવી હતી તેને ટનેજ અને પાઉન્ડેજ કહે છે.

કરી ક્રાન્સના રાજની મદદમાં ક્રાન્સમાંના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથી લુગેનો લોકો વિરૂધ્ધ પોતાનાં લડાયક વહાણો આપ્યાં તે માટે ઈંગ્લિશ પ્રજાનો પિતો ઉછળી આવ્યો. ઈંગ્લિશ પ્રજાને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથી લુગેનો માટે સ્વાભાવિકપણે સહાનુભૂતિ લાગતી હતી; અને તેમનાપર હુમલો કરવા માટે ઈંગ્લિશ લડાઈના વહાણો ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યાં તે તેમને પસંદ પડ્યું નહિ. આવી રીતે ચાર્લ્સના આ બે કૃત્યો માટે પ્રજાનું મન ક્રુધ્ધ થવાથી ફેડીઝની લડાઈને માટે પાર્લિમેન્ટે નાણાં મંજૂર કર્યાં નહિ એ જોઈ ચાર્લ્સે “એનેવાલન્સીઝ” એટલે ફરજિયાત નજરાણાં લેવાનો ઉપક્રમ શરૂ કર્યો.

બકિંગહામપર પાર્લિમેન્ટનો હુમલો (૧૫૨૬).—ઉપર પ્રમાણે ચાર્લ્સે બકિંગહામની સંમતિથી તેની કારકીર્દીની શરૂઆતથીજ ગેરકાયદેસર કામ કર્યું. ૧૬૨૬માં સ્પેન પ્રમાણે ક્રાન્સ અને પેલેટાઈનના ફ્રેઝરિકની સાથે પણ વેર થવાથી આ પરકીય શત્રુને જવાબ આપવા માટે પૈસાની મદદ મેળવવા માટે તેને પાર્લિમેન્ટ ફરીથી બોલાવવાની ફરજ પડી. ત્યારે આ પાર્લિમેન્ટે યુધ્ધ માટે રકમ મંજૂર કરવા પહેલાં બકિંગહામને મંત્રીપદેથી કાઢી મૂકવાની માંગણી કરી. પાર્લિમેન્ટની આ વર્તણૂક માટે ચાર્લ્સને ગુસ્સો આવ્યો; અને મારા પ્રધાનો વિરૂધ્ધ એક શબ્દ પણ બોલવા નહિ દઉં એમ તેણે સર્વને જણાવ્યું. આ પ્રકારે અપ્રિય અને ગેરકાયદેસર રીતે વર્તન કરનારા પ્રધાનો વિરૂધ્ધ રાજ તરફ અરજી મોકલવાનો પાર્લિમેન્ટનો જે પરાપૂર્વનો હક હતો, અને જે તેણે ૧૪મા તથા ૧૫મા શતકમાં અનેક વેળા ઉપયોગમાં લીધો હતો તે પોતાને માન્ય નથી એમ તેણે જાહેર કર્યું. પરંતુ ચાર્લ્સના આ મગફરી ભરેલા વર્તનથી ચત્કિચિતપણે નિરાશ ન થતાં પાર્લિમેન્ટે લોકોપર ગેરકાયદે કર મૂકવાની, નાલાયેક માણસોને મોટા મોટા હોદ્દાની જગા વેચવાની, અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથી લુગેનો લોકો વિરૂધ્ધ ક્રાન્સના રાજને લડાઈનાં વહાણોની મદદ કરવાની, વગેરે બાબતો માટે બકિંગહામપર તહોમત મૂકવાનું કરાવ્યું. આ પાર્લિમેન્ટનું પણ આતું ઉદ્દામપણું વર્તન જોઈ ચાર્લ્સે ૧૬૨૬ના જુનમાં તે બરખાસ્ત કરવાનો હુકમ આપ્યો.

બકિંગહામની સરદારી નીચે લડાઈમાં હાર (૧૬૨૭).—લા રેશિલના લ્યુગેનો લોકોની વિરૂધ્ધ ફ્રાન્સને આપેલી લડાઈના વહાણોની મદદથી ધણોજ શોર બંકાર થઈ રહ્યો છે તે જ્ઞેતાંજ લોકોને શાંત કરવાના ઉદ્દેશથી આગળનું ધોરણ બદલી ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ કરવાનો ચાલ્સે વિચાર કર્યો. પછી તરતજ બકિંગહામે એકાદ નજીવા કારણસર ફ્રાન્સ સાથે વેર શરૂ કરી તેની વિરૂધ્ધમાં લ્યુગેનો લોકોને મદદ કરવાનો પોતાનો વિચાર બહાર કર્યો. અને એક અરમાર સજ્જ કરી તેને તે લોકોને મદદ કરવા ઉપાડ્યો. પરંતુ બકિંગહામ ને યુધ્ધ કરવાની માહિતી નહોતી તેથી અને તે લડાઈમાં ન હોવાને લીધે આ ખેપે પણ તેને હાર ખાવી પડી. અને ૪૦૦૦ સૈનિકો હાર થયા પછી તે પાછો ફર્યો. આમ લડાઈના કામ માટે પોતે લાયક નથી એ ન સમજતાં લા રેશિલનો ઘેરો ઉઠાવાવવા ફરીથી એકવાર બહુ એમ બકિંગહામને થયું અને તે માટે સૈન્યનો જમાવ કરતો હતો તેવામાં ૧૬૨૮ના ઓગસ્ટમાં જન ફેલ્ટન નામના તેના એક શત્રુએ પોર્ટસ્મથ આગળ તેનું ખુન કર્યું (ઓગસ્ટ ૧૬૨૮).

પિટિશન ઓફ રાઇટ્સ (૧૬૨૮).—બકિંગહામનું ખુન થયા પછી ચાલ્સે બીજા કાર્ડને પોતાનો મુખ્ય પ્રધાન ન નીમતાં સર્વ રાજકારભાર પોતે જતેજ જોવા લાગ્યો, તેથી તેના હવે પછીના બધાં કૃત્યો માટે તે પોતેજ જવાબદાર થયો. ત્યાર પછી લા રેશિલનો ઘેરો ઉઠાવાવવા માટે જે ચઢાઈ મોકલવાનું બકિંગહામે ઠરાવ્યું હતું તે ચઢાઈ માટે પૈસાની મંજૂરી મેળવવા સારૂ ૧૬૨૮માં તેણે પાર્લમેન્ટની સભા પાછી બોલાવી. આ નવીન બોલાવેલી પાર્લમેન્ટ સભાએ આગળની પાર્લમેન્ટનું ધોરણ સ્વીકારી બકિંગહામે કરેલાં ગેરકાયદેસર કામે માટે પોતાનો વિરોધ પ્રદર્શિત કર્યો, અને આવા પ્રકારનાં કૃત્યો ફરીથી રાજ તરફથી થાય નહિ તે માટે એકાદ કાયદાને રૂપે અસ્થાસન લેવાની ખટપટ શરૂ કરી. આ વેળાની પાર્લમેન્ટમાં આગળ જતાં ઘણી પ્રસિધ્ધિમાં આવેલા કૉમવેલ, હંમ્પડન, પિમ, ઇલિઅટ વગેરે મહત્ત્વના હતા. આ મહત્ત્વના પ્રેરણાથી પાર્લમેન્ટે ‘પિટિશન ઓફ રાઇટ્સ’—હકની અરજી—એ નામની ઇંગ્લિશ ગ્રંથના પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલા સ્વાભાવિક હકનો

જેમાં ઉલ્લેખ કરેલો હતો એવા પ્રકારની એક અરજી તૈયાર કરી. આ અરજીમાં (૧) રાજ્યએ હવે પછી લેકી પાસેથી સખતીથી પૈસા કઢાવવા નહિ; (૨) લશ્કરી સિપાઈ ખાનગી ઘરોમાં બેસાડી તેનો ખર્ચ આપવાની તે ધરના લેકીને ફરજ પાડવી નહિ; (૩) કોઈપણ માણસને તેના પર મૂકાયેલો આરોપ સ્પષ્ટપણે સાબિત થયા વગર તુરંગમાં પૂરવો નહિ; અને (૪) શાંતિની વખતે લશ્કરી કાયદો અમલમાં લાવવો નહિ, વગેરે બાબતો લખેલી હોઈ તેના પર રાજની સંમતિ લેવાનું ઠરાવ્યું. પોતાની અરજી રાજ તરફથી મંજૂર થયા વગર રાજને પૈસાની મંજૂરી ન આપવી એવો પાર્લમેન્ટે ઠરાવ કર્યો હતો, આ પ્રકારે તેનો અધિકાર મર્યાદિત કરનારા આ કાયદાને માન્ય કરવો કે નહિ એ પ્રશ્ન ચાલ્સ આગળ આવી પડ્યો; પરંતુ તેને આ વેળાએ પૈસાની ઘણી અડચણ હોવાને લીધે, અને બીજી કોઈપણ તરફથી પૈસા મેળવવા શક્ય નથી એ જાણી કેવળ નાઈલાજે ચાલ્સે આ કાયદાને સંમતિ આપી. આ કાયદાને રાજની સંમતિ મળ્યા પછી પાર્લમેન્ટે પૈસા મંજૂર કર્યા.

ચાલ્સની ૩જી પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત (૧૬૨૯).—ત્યારપછી ૧૬૨૯માં પાર્લમેન્ટની બીજી બેઠક થઈ. આ વખતે રાજ તરફથી ‘ટનેજ અને પાઉન્ડેજ’ એ બે કર પાર્લમેન્ટની મંજૂરી વિના વસુલ થયા જાય છે, અને તે કર આપવાની કોઈ ના પાડે તો તેને તુરંગમાં પૂરવાનો ચાલ્સે સપાટો ચલાવ્યો છે તે જોઈ રાજના આ જુલમી વર્તન પર પાર્લમેન્ટના સભાસદોને સહજ જ ચીડ આવી, તેથી તેઓએ ચાલ્સેનો નિષેધ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. પાર્લમેન્ટનું આવું ઉદ્દામ વર્તન જોઈ ચાલ્સે તે બંધ કરવાનો હુકમ છોડ્યો. પણ પાર્લમેન્ટ બંધ કરવાનો રાજ્યએ હુકમ છોડ્યો છે એવી ખાતમી પાર્લમેન્ટના સભાસદોને મળતાં જ રાજ તરફથી હુકમ લઈ આવનારા માણસને સભાગ્રહની બહાર ઉભા રહેવાની ફરજ પાડી. હોલ્સ અને વૅલેન્ટાઈન ઇલિઅટ પાર્લમેન્ટના અધ્યક્ષને જબરાઈથી તેની ખુરસી પર બેસાડી, કૅથોલિક પંથને જે સંમતિ આપશે, અને પાર્લમેન્ટ તરફથી સંમતિ મેળવ્યા વગર કર મૂકવાની જે સલાહ આપશે, અને એવા પ્રકારનો

કર જે કાઈ ભરશે તે દેશનો શત્રુ ગણાશે, એવા પ્રકારનો ઠરાવ પસાર કરાવી લીધો. આ ઠરાવ પાસ થયા પછી પાર્લમેન્ટ સભાગ્રહના દરવાજા ઉઘાડવામાં આવ્યા અને રાજાનો હુકમ વાંચવામાં આવ્યા પછી સભા બરખાસ્ત કરવામાં આવી (૧૬૨૯).

આવી રીતે એક પછી એક બોલાવેલી ત્રણ પાર્લમેન્ટની સભા અને રાજા વચ્ચે ખટકા પડવાથી હવે પછી પાર્લમેન્ટ ન બોલાવતાં પોતાનાજ અધિકારથી અનિયંત્રિત રીતે કારભાર ચલાવવાનું ચાર્ટર્ ઠરાવ્યું. ટ્યૂડર રાજકર્તાઓના સમયમાં પાર્લમેન્ટ રાજસત્તાનો વિરોધ કરવાનું સહાસ કરતી નહોતી, પણ હવે માત્ર આપણી સંમતિથીજ રાજાએ કારભાર કરવો, અને આમની સભાના ધોરણ વિરૂધ્ધ જેનું વર્તન હોય એવા મંત્રીને રાજાએ દૂર કરવો એવી પાર્લમેન્ટની માંગણી હતી. પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી પધ્ધતિનેજ અનુસરતું અમારું વર્તન છે એમ પાર્લમેન્ટ સભા તરફથી કહેવામાં આવ્યું. પરંતુ ચાર્ટર્સને પાર્લમેન્ટનું આ વર્તન ઉદ્દામપણાનું અને ક્રાન્તિકારકજ લાગ્યું. આવી રીતે રાજા અને પ્રજા વચ્ચે સલુકાઈ ન હોવાને લીધે અને પ્રત્યેક પક્ષને આપણું વર્તન અધિક યોગ્ય છે એવું લાગવાથી બંને વચ્ચેનો અણબનાવ અધિકજ વધતો ગયો.

આર્યબિશપ લૉડ અને લૉર્ડ સ્ટૅફર્ડ.—૧૬૨૯માં પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કર્યા પછી ચાર્ટર્ સ્વતઃનાજ અધિકારથી સર્વે રાજકારભાર ચલાવવાનું ઠરાવ્યા પછી ૧૧ વર્ષ (૧૬૨૯-૧૬૪૦) પાર્લમેન્ટ મુદ્દલ બોલાવેલીજ નહિ; અને ૧૬૨૯ની પાર્લમેન્ટની બેઠકમાં પ્રમુખ ભાગ લેનારા ઇલિઅટ, વૅલેનટાઈન વગેરે નેતાઓને તેણે તુરંગમાં પૂર્યા. આ પછી ૧૧ વર્ષ સુધી ચાલેલા અનિયંત્રિત રાજકારભારમાં આર્યબિશપ લૉડ અને લૉર્ડ સ્ટૅફર્ડ તેના મુખ્ય મંત્રી હતા અને તેમની સલાહથીજ સર્વે કામકાજ ચાલતું. લૉડ પ્રમાણિક માણસ હતો અને એપિસ્કોપેલીઅન પંથનો ચુસ્ત અનુયાયી હતો, પણ તેના વિચાર સાંકડા હતા. પ્યુરિટન પંથનો પૂર્ણપણે નાશ કરવા માટેજ તેણે આર્યબિશપની જગા સ્વીકારી હતી. તે કેવળ ધાર્મિક બાબતોમાંજ લક્ષ આપતો હતો એમ નહિ પણ બીજા બાબતોમાં

પણ લક્ષ આપતો. ફોજદારી ગુનાહોનો નિકાલ કરનારી સ્ટાર ચેમ્બર કોર્ટ અને ધાર્મિક બાબતોનો નિવેડો કરનારી કોર્ટ ઓફ હાઈ કમિશન એ બંને કોર્ટોનો તે સલાસદ હોઈ ચાલ્સેસના હુકમ વિરૂધ્ધ વર્તન કરવાનું જે કોઈ સાહસ બતાવે તેને શિક્ષા ઠોકવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો હતો. લૉડના જેવોજ ચાલ્સેસનો બીજો મંત્રી ટૉમસ વેંટવર્થ હતો. ચાલ્સેસે તેને સ્ટેફર્ડના અર્લનો ખિતાબ આપ્યો હતો. તે બકિંગહામનો શત્રુ હોવાને સખ્યે બકિંગહામ જ્યારે મુખ્ય પ્રધાન હતો ત્યારે તેણે પાર્લમેન્ટનો પક્ષ સ્વીકારી બકિંગહામપર હુમલો કર્યો હતો. પરંતુ બકિંગહામના મૃત્યુ પછી તેણે પાર્લમેન્ટનો પક્ષ છોડી રાજનો પક્ષ સ્વીકાર્યો હતો. વેંટવર્થે પાર્લમેન્ટનો પક્ષ છોડી રાજનો પક્ષ સ્વીકાર્યો તે બદલ લોકો તેનો ઘણો તિરસ્કાર કરતા હતા. ચાલ્સેસે તેને સ્ટેફર્ડના લૉર્ડ બનાવી ‘પ્રેસિડન્ટ ઓફ ધી કાઉન્સિલ ઓફ ધી નૉર્થ’ અને ત્યારપછી આયર્લેન્ડનો લૉર્ડ ડેપ્યુટી બનાવ્યો હતો. સ્ટેફર્ડ કર્તૃત્વવાન હતો અને તેને અધિકારની ઘણી લાલચ હતી. રાજની ઇચ્છા વિરૂધ્ધ વર્તન કરનારાઓનો પૂર્ણપણે નાશ કરવો એવું તેનું ધોરણ હતું. તે આયર્લેન્ડનો લૉર્ડ ડેપ્યુટી હતો ત્યારે તેણે પોતાની કારકીર્દીમાં ઘણી નિર્દયતાના કામ કર્યા હતાં, અને તે બદલ આઇરિશ લોકો તેનો અત્યંત તિરસ્કાર કરતા હતા.

ચાલ્સેસ પોતાનાજ અધિકારથી નિરનિરાળા કર વસુલ કરે છે.—ચાલ્સેસે લૉડ અને સ્ટેફર્ડ પ્રધાનોની સલાહથી ૧૬૨૯થી ૧૬૪૦ પર્યંતના ૧૧ વર્ષમાં કેટલાંક ગેરકાયદેસર અને અનિયંત્રિત કામો કર્યાં. હયાત કાયદાઓને તોડી પોતાનાજ અધિકારની રૂએ નવીન કર મૂકવાનું સાહસ તેણે કર્યું નહિ, એ ખરૂં, તોપણ ગમે તેવા ઉપાય યોજીને હયાત કાયદાઓનું મહત્વ કમી કરી પોતાના હાથમાં અધિક સત્તા આણવાના પ્રયત્ન તેણે કર્યાં. રાજને વેપારપર નિયંત્રણ મૂકવાનો જૂના વખતથી અધિકાર છે એ સખ્યસર તેણે આયાત માલપર જકાત વધારી, અને એજ દલીલથી પાર્લમેન્ટની સંમતિ નહોતી તોપણ “ટનેજ અને પાઉન્ડેજ” એ બંને કર તે ઉધરાવવા લાગ્યો. ૧લા એડવર્ડના રાજ્યનો એક જૂનો

કાયદો હુંદી કાઢી વાર્ષિક ૪૦ પાઉન્ડની ઉપજ હોય એવા જમીનના માલિકને તે નાઇટહૂડ સ્વીકારવા તે ફરજ પાડવા લાગ્યો, અથવા તેને બદલે તેણે ભારે દંડ આપવો એવું ફરમાવ્યું. તેણે દેશનાં જંગલોની હદ ધણી વધારી દીધી, અને તેને જંગલના કાયદા લાગુ પાડ્યા.

‘શિપમની’ નૌકાં કર (૧૬૩૭).—આ બધા ગેરકાયદેસરનાં કામો જાણે બસ નહોય તેમ તેમાં ઉમેરો કરવા માટે તેણે ‘શિપમની’ નામનો એક નવો નૌકા કર મૂક્યો. ભૂતકાળમાં લગાળેલ પ્રસંગે કિનારાપર આવેલાં ગામો પાસેથી નૌકાસેન્યનાં વહાણોમાં ઉમેરો કરવા માટેજ આ કર લેવાનો રિવાજ હતો. એ રિવાજ કેટલાંક વર્ષ થયાં બંધ થયો હતો; પરંતુ હવે ચાલ્સે યુધ્ધનો પસંગ નહોતો, અને શાંતિ હતી તોપણ કિનારે આવેલાં ગામોપરજ નહિ, પણ તે ઉપરાંત દેશમાંના સર્વ લોકોપર એ શિપમની નામનો કર દર વરસે લેવાનું ઠેરવી તે વસુલ કરવાનો ઉપક્રમ શરૂ કર્યો. પણ ૧૬૨૯ની પાર્લમેન્ટમાં બકિંગહામ પરગણા તરફથી ચુંટાઈ આવેલા જૉન હંમ્પડન નામના પ્રતિનિધિએ આ ગેરકાયદેસર કર આપવાની સાફ ના પાડી.

*નાંધ.—નાઇટહૂડ:—

જેની જમીનની વાર્ષિક ઉપજ ૪૦ પાઉન્ડ કરતાં વધારે હોય એવા પ્રત્યેક ગ્રહસ્થને સરંજામી પધ્ધતિને અનુસરીને લશ્કરી નોકરી કરવાના અને તે માટે જરૂરી હોય એવાં સર્વ હથિયાર ધારણ કરવાના સોગંદ લેવા પડતા. આ પ્રમાણે સોગંદ લેવાનો અને રાજ તરફથી તે માણસને ‘નાઇટહૂડ’નો કે ‘સરદાર’નો હોદ્દો આપવાનો રિવાજ હતો. આવી રીતે લશ્કરી નોકરી કરવાના ત્રાસથી અને તે માટે જરૂરી હોય એવાં આયુધો ધારણ કરવાનો ખર્ચ થવાથી જેમ જેમ સરંજામી પધ્ધતિ બંધ થતી ચાલી તેમ તેમ કંઈક રકમ રાજને આપી આ લશ્કરી નોકરીની માત્રી મેળવવાનો રિવાજ પડ્યો. ધીમેધીમે આ રિવાજ પણ બંધ પડવા લાગ્યો, પરંતુ ૧લા ચાલ્સે આ રિવાજ પાછો શરૂ કરી તેની અમલ બળવણી વધારે સખતાઈથી કરવાનું શરૂ કર્યું.

હંમ્પડનના આ કૃત્યને માટે તેને ન્યાયાસન આગળ ધસડી જવામાં આવ્યો (૧૬૩૮).

જૉન હંમ્પડનનો કળ્પો (૧૬૩૭-૧૬૩૮).—આ ન્યાયાધીશ



જૉન હંમ્પડન

ચાર્લ્સનાજ હાથમાં હોવાને સખખે ચાર્લ્સની મંરજી પ્રમાણે જો આપણે નિકાલ કરીશું નહિ તો રાજા આપણાપર ગુસ્સે થશે એવી બીતિથી તેણે હંમ્પડનને દોષિત ઠરાવી બારે દંડની સજા કરી. રાજકીય બાબત પ્રમાણેજ ધાર્મિક બાબ- તોમાં પણ ચાર્લ્સના વખતમાં લોકોપર જીલમ ચાલ્યો હતો. આર્યબિશપ લૉડે તો હાઈ કમિશનની કચેરી મારફત પ્યુરિટન અને કંથૉલિક પંથના લોકોપર નજીવા અપરાધ

માટે સખત શિક્ષા કરવાનો ઉપક્રમ ચલાવ્યો હતો.

સ્કૉટલેંડમાં એપિસ્કોપેલીઅન પંથ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન.—

ઈંગ્લેંડમાં આવી રીતે રાજકીય અને ધાર્મિક બાબતોમાં જીલમી વર્તન ચલાવી ચાર્લ્સ લોકોનાં મન પોતાની વિરૂધ્ધ ઉશકેરી રહ્યો હતો. તેવામાં તેણે સ્કૉટિશ લોકોની ધાર્મિક બાબતમાં હાથ ધાલી તેઓપર પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને બદલે એપિસ્કોપેલીઅન પંથ લાદવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો તે માટે સ્કૉટિશ લોકોને તેનાપર ઘણી ચીડ ચઢી. ૧૬૩૭ની સાલમાં તો ચાર્લ્સ અને લૉડે તેઓ પાસે એપિસ્કોપેલીઅન પંથ કબૂલ કરાવવા જોસથી પ્રયત્ન ચલાવ્યો. ૧૬૩૬માં લૉડે રાજાના હુકમથી અર્ચ સંબંધી ફટલાક નિયમો પ્રસિધ્ધ કર્યાં. આ નિયમોની વિરૂધ્ધમાં સર્વત્ર લોકમત ખળભળી ઉઠ્યો, પણ તે ઉપરથી કંઈજ ધડા ન લેતાં ૧૬૩૭માં ચાર્લ્સ ઈંગ્લેંડમાંના પ્રાર્થનાના પુસ્તકના ધોરણુપર એક પુસ્તક તૈયાર કરી સ્કૉટલેંડના સુધળા દેવળોમાં તે ઉપયોગમાં લેવું એવો હુકમ કાઢ્યો. તેઓના ઉપર આવી રીતે

એપિસ્કોપેલીઅન પંથ ઠોકા એસાડવાનો પ્રયત્ન થતો જોઈ સ્કૉટિશ લોકોને ઘણી ચીડ ચઢી; અને જે ધર્માંધિકારી તે પુસ્તક ઉપયોગમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરે તેને ચર્ચમાંથી હાંકી કાઢવાનો નિશ્ચય તેઓએ કર્યો. આ પ્રમાણે ધાર્મિક બાબતમાં ચાર્સ વિરૂધ્ધ લોકમત ઉશ્કરાયલો હતો. પોતાના ધર્મના સંરક્ષણાર્થે સ્કૉટલેંડના સરદાર, વ્યાપારી, ધંધાદારી અને ખેડુત વગેરે સર્વ લોકોએ એક સંઘ સ્થાપ્યો, અને રાજની અનિયંત્રિત સત્તા અને ધાર્મિક બાબતોમાં તેના તરફથી થતી દખલગીરી અટકાવવામાં પરસ્પર મદદ કરવાના સોગંદ સ્કૉટ લોકોએ લીધા (૧૬૩૮).

સ્કૉટ લોકો સાથે યુધ્ધ, (૧૬૩૯).—સ્કૉટિશ લોકોએ આવી રીતે ધાર્મિક અને રાજકીય બાબતના સંબંધમાં એક સંઘ સ્થાપી મારો પ્રતિકાર કરવા વિષે સોગંદ લીધા છે એ ચાર્સે જાણ્યું ત્યારે તેઓએ મારી સામે બંડ ઉઠાવ્યું છે એમ તેને લાગ્યું. અને તે બંડ એસાડી દેવા માટે તે સૈન્યનો જમાવ કરવા લાગ્યો. ચાર્સે સૈન્ય એકઠું કરવાના વિચારમાં છે એમ જાણુતાંજ સ્કૉટિશ લોકોએ ૨૦૦૦નું સૈન્ય ઉભું કરી દીધું. સ્કૉટિશ લોકને જવાબ આપવા ચાર્સે પાસે લશ્કર તૈયાર નહોતું. સ્કૉટ્ડે આયર્લેંડમાં તૈયાર કરેલું સૈન્યજ માત્ર ખડું સૈન્ય હતું. ત્યારે નવું સૈન્ય ઉભું કરવાનો પ્રયત્ન ચાર્સે ચલાવ્યો. પરંતુ તેના એ પ્રયત્નમાં તે ઘણો ફાવ્યો નહિ. તેના ધારવા કરતાં ઘણાજ ઓછા માણસો તેને મળ્યા. અને એ લોકોમાંના કેટલા વફાદારીથી લડવા તૈયાર હશે તે વિષે પણ તેને શંકાજ હતી. ચોક્કે આગળનું પોતાની તરફથી લડનારું લશ્કર ઘણુંજ નબળું છે, અને લડાઈ કરવાનો તેનો વિચાર પણ નથી એ જોતાંજ વૉરવિક આગળ સ્કૉટ લોકો સાથે સલાહ કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ એમાં પણ તેને યશ નહિ મળવાથી તેઓ સાથે યુધ્ધ કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો.

ટુંકી પાર્લમેન્ટ (એપ્રિલ, ૧૬૪૦).—ઈર્લેંડમાંની પ્રજા અને સ્કૉટિશ લોકો બંને સાથે ચાર્સે વેર કરવાથી ઘણી અમત્કારિક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ. આ સ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે ચાર્સે અને તેના મંત્રી કરતાં વધારે કર્તૃત્વવાન માણસો અધિકારની જગ્યા પર હોવાની જરૂર

હતી. આ નવી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવામાં સ્ટેફર્ડની સલાહ આપણને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ચાર્લ્સને લાગવાથી તેને આયર્લેન્ડથી ઈંગ્લેન્ડમાં બોલાવ્યો. સ્કૉટિશ લોકો સાથે યુધ્ધ શરૂ કરવા માટે પૈસાની મદદની જરૂર છે, અને તે મેળવવા માટે પાર્લમેન્ટની સભા બોલાવવાની આવશ્યકતા છે એવી સ્ટેફર્ડ ચાર્લ્સને સલાહ આપી. ત્યારે હવે બીજો ઇલાજ નથી એમ જોઈ સ્ટેફર્ડની સૂચના પ્રમાણે ૧૬૪૦ના એપ્રિલમાં ચાર્લ્સે ઘણી નાખુશીથી પાર્લમેન્ટની સભા બોલાવી.

છેલ્લાં ૧૧ વર્ષમાં ચાર્લ્સે અનિયંત્રિત રીતે રાજકારભાર કરી પાર્લમેન્ટ ન બોલાવતાં પોતાના અધિકારથી લોકોપર નજરમાં આવ્યું તેમ જીલમી કરેા મૂકવાથી અંગ્રેજ પ્રજાનાં મન ચાર્લ્સ સામે ઉશ્કેરાયલાં હતાં. ૧૧ વરસ પછી પાર્લમેન્ટ ફરીથી બોલાવાયા પછી શિપમની કર વખતે પ્રખ્યાત થયેલા જૉન હંમ્પડન અને જૉન પીમ જેવા કર્તૃત્વવાન આગેવાન સરદારોવાળી આ પાર્લમેન્ટે ચાર્લ્સના અન્યાયી અને જીલમી વર્તનનું વર્ણન કરી તેનો જવાબ રાજ તરફથી મળ્યા વગર અમે કોઈપણ રકમ મંજૂર કરનાર નથી એવું ચાર્લ્સને સ્પષ્ટપણે કહી દીધું. પાર્લમેન્ટનું આવી રીતનું વર્તન જોઈ તેને ભરાયાને ત્રણ અઠવાડીઆં થયાં નહિ, એટલામાં ચાર્લ્સે તે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી.

સ્કૉટ લોકો સાથે બીજું યુધ્ધ (૧૬૪૦).—પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કર્યા પછી ચાર્લ્સે પોતાના અધિકારથીજ ‘શિપમની’ અને બીજા જીલમી કરેા લોકોપર મૂકી પૈસાની મદદ મેળવી, અને બન્યું તેટલું સૈન્ય એકઠું કરી સ્કૉટિશ સૈન્યને જવાબ આપવા માટે તે ઉપડ્યો (૧૬૪૦). આ વખતે સ્કૉટિશ લોકોએ ટવીડ નદીની સરહદનુંજ માત્ર રક્ષણ ન કરતાં બહાદુરીથી ઈંગ્લેન્ડપર સ્વારી કરવાનો ખેત રચ્યો. આ તરફ ચાર્લ્સનું લશ્કર જોર જીલમથી એકઠું થયેલું હોવાને લીધે તેને સ્કૉટિશ સૈન્ય સાથે યુધ્ધ કરવાની મુદ્દલ આતુરતા નહોતી, અને પહેલીજ સંધિએ નાસી જવાનો રસ્તો શોધ્યાં કરતું હતું. ચાર્લ્સનું સૈન્ય આવા પ્રકારનું હોવાને લીધે ન્યૂ કેસલ પાસે ન્યૂબર્ન આગળ સ્કૉટિશ સૈન્ય સાથે ભેટા થતાંજ તે

નાસી જાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નહોતું. સ્કૉટિશ સૈન્યને આ પ્રમાણે સહેલાઈથી જાય મળ્યાથી તે સૈન્યે નોર્થમ્પરલૅન્ડ અને ડરહમ પરગણાંમાં ધુસી જઈ ન્યૂ કૅસલમાં પોતાનું મુખ્યથાણું સ્થાપિત કર્યું. (ઓગસ્ટ ૧૬૪૦). આ યુધ્ધમાં ચાર્લ્સનો પરાજય થવાથી તેને અકટોપર મહિનામાં 'રિપન' આગળ સ્કૉટ લોકો સાથે સલાહ કરવાની ફરજ પડી. વિજયી થયેલા સ્કૉટિશ સૈન્યનો ખરચ આપવાનું કબૂલ કરી તેણે સલાહ કરી. સ્કૉટિશ સૈન્યનો ખરચ આપવાનું કબૂલ કરવાને લીધે પૈસાની મદદ મેળવવા માટે તેણે ચૉર્કમાં પ્રીવી કાઉન્સિલ-સલાહકારી મંડળની સભા બોલાવી. પણ પાર્લમેન્ટની મંજૂરી મળ્યા વિના કર વસૂલ કરવાનું શક્ય થનાર નથી એવું પ્રીવી કાઉન્સિલમાંના ઉમરાવ લોકોએ કહ્યાથી હવે પાર્લમેન્ટ બોલાવ્યા શિવાય ખીજો ઇલાજ નથી એમ જોઈ તેણે ૧૬૪૦ના નવેમ્બર મહિનામાં પાર્લમેન્ટની સભા બોલાવી.

લૉગ પાર્લમેન્ટની બેઠક (૧૬૪૦).—ચાર્લ્સની કારકીર્દીમાં આ પાંચમીવાર તેને પાર્લમેન્ટ બોલાવવી પડી. આ વખતે પણ આગલી પાર્લમેન્ટમાં હતા તેજ સભાસદો પાછા ચુંટાઈ આવ્યા હતા. અને તેમણે ફરીથી ચાર્લ્સ પાસે તેની અન્યાયી અને જુલમી વર્તણૂક માટે જવાબ માગવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ સભાસદોએ આ વેળા બંડખોર સ્કૉટિશ લોકો સાથે પરસ્પર મદદનો કરાર કર્યો, અને ચાર્લ્સ જો તેઓનું કહ્યું ન સાંભળે અને સ્કૉટલૅન્ડ પ્રમાણે ઈંગ્લૅન્ડમાં પણ તેવાજ પ્રસંગ આવે તો ચાર્લ્સ વિરૂધ્ધ લડાઈ જાહેર કરવાનો નિશ્ચય તેઓએ કર્યો હતો. આ નવી પાર્લમેન્ટની બેઠક ભરાયા પછી તેમાંના સભાસદોએ જૉન પીમના નેતૃત્વ નીચે ચાર્લ્સની ગયાં ૧૧ વર્ષની કારકીર્દીમાં ગેરકાયદેસર રીતે ચાલવામાં અને જુલમી કરો મૂકવામાં જે બે મંત્રીઓએ તેને મદદ કરી હતી તે સ્ટ્રૅફર્ડ અને લૉડપર દેશદ્રોહનો આરોપ મૂકી ઉમરાવોની સભા આગળ તેઓપર કામ ચલાવવાનું કરાવ્યું. આ વખતે સ્ટ્રૅફર્ડ અને લૉડને બચાવવા ચાર્લ્સે મુદ્દલ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. તેની અને તેના મંત્રીઓની વિરૂધ્ધ લોકમત ધણો ઉચ્કે-સમલો હોવાને કારણે તેમને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો તે નિષ્ફળ

જનાર છે એમ ચાલ્સની ખાતરી થઈ ચૂકી હતી.

સ્ટ્રેફર્ડના ગુનાહની તપાસ.—પછી આમની સભાના સભ્યોએ ઉમરાવની સભા આગળ સ્ટ્રેફર્ડપર દેશદ્રોહનો આરોપ મૂકી કામ ચલાવ્યું. (Impeachment). સ્ટ્રેફર્ડ પ્રેસિડન્ટ ઓફ ધી નોર્થ, અને આયર્લેન્ડના ગવર્નરના હોદ્દાપર હતો ત્યારે ધણાંજ અન્યાયી, જુલમી અને જોહાડીના કામો તેણે કર્યા હતાં, પણ તે કૃત્યોથી દેશદ્રોહના આરોપ માટે તેને શિક્ષા થાય એમ નહોતું. ઈંગ્લિશ કાયદા પ્રમાણે ફક્ત રાજાનો દ્રોહ કરવાનેજ ‘ટ્રીઝન’ એટલે રાજ્યદ્રોહ ગણી તે માટે શિક્ષા ફરમાવેલી હતી. પણ સ્ટ્રેફર્ડ તરફથી રાજ્યદ્રોહ ખીલકુલ થયેલો



નહોઈ દેશમાંની પ્રજાની વિરુદ્ધ વફાદારીથી રાજાની સેવા તેણે બજાવી હતી. તેથી તેનાપર રાજ્યદ્રોહનો આરોપ સાબિત થઈ શકે એમ નહોતું. પણ દેશદ્રોહનો આરોપ સાબિત થઈ શકે એમ હતું. પણ તે માટે ઈંગ્લિશ કાયદા અન્યથે તે કાળે કાઈપણ શિક્ષા ઠરાવેલી હતી નહિ. ત્યારે સ્ટ્રેફર્ડ ઉપર આમની સભા તરફથી ઉમરાવોની સભા આગળ ૧૪ દિવસ ખટલો (Impeachment) ચાલ્યા પછી તેના પર રાજ્યદ્રોહનો ગુનોહ સાબિત થનાર નથી એ જોઈ આમની સભાએ તેના ઉપરની ફરિયાદ પાછી ખેંચી લીધી. તે વખતના કાયદા

અર્થે ઓફ સ્ટ્રેફર્ડ

પ્રમાણે સ્ટ્રેફર્ડપર રાજ્યદ્રોહનો આરોપ સાબિત ન થવાને લીધે તેને શિક્ષા કરવા માટે ખીજો કાઈ રસ્તો લેવાનો આમની સભાના સભ્યોએ ઠરાવ કર્યો.

સ્ટ્રેફર્ડને બિલ ઓફ ઍટ્ટેન્ડર દ્વારા ફ્રાંસી દેવામાં આવી (એ, ૧૬૪૧).—ખીજો માર્ગ તે એ કે તેણે દેશહિતનો નાશ

કરે એવાં અનેક કૃત્યો કરેલાં હોવાને લીધે, અને ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ પ્રજા સાથે લડવા માટે આયરિશ સૈન્યનો ઉપયોગ કરેલો હોવાને કારણે તેની વિરૂધ્ધ ‘બિલ ઑફ ઍટ્ટેન્ડર’ નામે કાયદો પાર્લમેન્ટ પાસે પસાર કરાવી તેને શિક્ષા કરવી. આવી રીતે આમની સભાએ સ્ટ્રેક્કર્ડને તેના બચાવમાં કંઈપણ કહેવાની તક ન આપતાં, અને ન્યાયાસન આગળ તેની તપાસ ન કરતાં, તેણે કરેલાં નિર્દય કૃત્યો માટે તેને ફાંસીની શિક્ષા કરવી એવા આશયનું બિલ પાર્લમેન્ટમાં આણ્યું. એ બિલ આમની સભામાં તત્કાળ પસાર થયું અને ઉમરાવોની સભાએ પણ તેને સંમતિ આપી. આ પ્રમાણે તે બિલ પાર્લમેન્ટમાં પસાર થઈ તેનાપર ચાર્લ્સની સંમતિ લેવા માટે તેની તરફ



મોકલવામાં આવ્યું. ચાર્લ્સે સ્ટ્રેક્કર્ડને મારી, આપવાનું વચન આપ્યું હતું. પરંતુ તે વખતનું એકંદર ઉસ્કરાયણ વાતાવરણ બેઈ આ બિલને સંમતિ આપવી એ ઈષ્ટ છે એમ સમજી ચાર્લ્સે સંમતિ આપી. આવી રીતે સ્ટ્રેક્કર્ડને ફાંસી દેવામાં આવે એવો ‘બિલ ઑફ ઍટ્ટેન્ડર’ નામનો પાર્લમેન્ટનો કાયદો પસાર થયા પછી ૧૬૪૧ના મે મહિનામાં સ્ટ્રેક્કર્ડને ફાંસી દેવામાં આવી.

લૉડને કેદ કરવામાં

મુખ્ય ધર્મોપદેશક લૉડ

આલ્બે (૧૬૪૧).—ત્યાર

પછી આર્યબિશપ લૉડનો વારો આવ્યો. સ્ટાર ચેમ્બર કોર્ટ, અને હાઈ કમિશન કોર્ટ એ બંને ઠેકાણે તેણે અન્યાયી અને બુલમી વર્તન ચલાવ્યું હતું એવો તેનાપર આરોપ હતો. તેનાપર કામ ચલાવી આરોપ સાબિત

અથો એટલે તેને તુરંગમાં નાંખવામાં આવ્યો. ત્યારપછી, ગયા ૧૧ વર્ષમાં જીલમી કૃત્યો કરવાની જેઓએ રાજને સલાહ આપી હતી તેઓપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું.

લૉગ પાર્લમેન્ટે કરેલાં દેશહિતનાં કામ (૧૬૪૦-૧૬૪૧).-
લોકાની સ્વતંત્રતાપર હુમલો કરવામાં જેઓએ ચાલસને મદદ કરી હતી એવા અહસ્થાને શાસન કર્યા પછી હવે પછી એવાં જીલમી અને અન્યાયી કામો થવા પામે નહિ એ માટે પાર્લમેન્ટે જે મારફતે જીલમી કૃત્યો થતાં હતાં એવી ગેરકાયદાની કોર્ટો બંધ કરવાનું ઠરાવ્યું. ગેરકાયદે અસ્તિત્વમાં આવેલી 'કોર્ટ ઓફ હાઈ કમિશન', 'કાઉન્સિલ ઓફ ધી નૉર્થ' અને 'સ્ટાર ચેમ્બર કોર્ટ ૧૬૪૧માં બંધ કરવામાં આવી અને એ કોર્ટો મારફત થયેલા નિકાલથી જે જે અહસ્થાને બંદીખાને પડવું પડ્યું હતું તેમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. હંમ્પડન વિરૂધ્ધ આપવામાં આવેલો ચુકાદો રદ કરી તે દોષરહિત હોવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું. પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના રાજએ લોકોપર મૂકેલા શિપમની, ટનેજ અને પાઉન્ડેજ, બેનેવોલન્સીસ એટલે ફરજિયાત નજરાણાં તરીકે કઢાવેલાં નાણાં અને બીજા જીલમી કરને ગેરકાયદે હોવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું. ત્રણ વરસમાં એકવારતો પાર્લમેન્ટની સભા રાજએ બોલાવવીજ જોઈએ અને કદાચિત રાજ પાર્લમેન્ટની બેઠક બોલાવે નહિ તો પાર્લમેન્ટના સભાસદોને પાર્લમેન્ટની બેઠક પોતાની મેજે ભરવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. હવે પછી પોતાની મરજી પ્રમાણે રાજથી પાર્લમેન્ટ રદ થાય નહિ તે માટે તે વેળા અસ્તિત્વમાં આવેલી પાર્લમેન્ટ તેની સંમતિ વગર રદ કરવાને રાજને અધિકાર નથી એવો કાયદો કરવામાં આવ્યો. ત્યારપછી ન્યાયાધીશોને રાજના તંત્ર અને તેની મરજી પ્રમાણે ચાલવાની ફરજ પાડવામાં ન આવે એ હેતુથી ન્યાયાધીશો ન્યાંસુધી પોતાનું કામ ચોખ્ખી રીતે અને પ્રમાણિકપણે કરતા હોય ત્યાંસુધી તેઓને પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના કાઢી મૂકાય નહિ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ કાયદાથી ન્યાયાધીશોપર રાજની જે સત્તા હતી તે કમી કરવામાં આવી.

‘૩૮ અને બ્રાંચ બિલ’ (૧૬૪૧).—આની રીતે રાજકીય બાબતમાં હાથ ધાલી રાજની જીલમી અને અનિયંત્રિત સત્તાનો પ્રતિકાર કરવા માટે યોગ્ય સુધારણા કરી ન અટકતાં પાર્લમેન્ટના સભાસદોએ ધાર્મિક બાબતમાં હાથ ધાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેથી પાર્લમેન્ટમાં બે પક્ષ પડ્યાં. આ વેળાની પાર્લમેન્ટના સભાસદો પૈકી ઘણા સભાસદોએ એપિસ્કોપેલીઅન પંથ છોડી પ્રેસ્બિટેરીઅન પંથ સ્વીકાર્યો હતો; અને તેજ પ્રમાણે બીજાઓ પણ એ પંથ સ્વીકારે એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. ૧૬૪૧માં આ *પ્યુરિટન પંથના લોકોએ પિમ અને હંમ્પડનનાં મન મેળવી લઈ ‘૩૮ અને બ્રાંચ બિલ’ નામનું બિલ પાર્લમેન્ટમાં રજુ કર્યું. આ બિલ અન્વયે ધર્માધિકારીઓનાં હાથમાંની સત્તા નહિ જેવી કરી નાંખી ચર્ચમાંની સર્વ વ્યવસ્થા લોક મંડળીના હાથમાંજ સોંપાવાની હતી. પરંતુ આ બિલથી પાર્લમેન્ટમાં પક્ષભેદ શરૂ થયો. આ પ્રકારે આ બિલ સંબંધી પાર્લમેન્ટમાં તકરાર થવા માટે એ બિલ રજુ કરનારાઓએ પાછું ખેંચી લીધું.

રાજની સ્થિતિ.—પાર્લમેન્ટ સભામાં પ્યુરિટન પંથી અને એપિસ્કોપેલીઅન પંથી એવાં બે તડ પડી ધાર્મિક બાબત સંબંધમાં એઓ વચ્ચે વધારે અને વધારે ફાટપુટ થતી જાય છે એ જોઈ ચાર્લ્સને પોતાના હાથમાં અધિકાર પાછો આવવાની આશા લાગવા માંડી. પાર્લમેન્ટે પાસ કરેલા કોઈપણ બિલ માટે તેણે નાખુશી ન દર્શાવતાં તેને સંમતિ આપી હવે પછી કાયદેસર રીતિને અનુસરીને રાજ્યકારભાર કરવા પોતે તૈયાર છે એમ તેણે સર્વને બતાવ્યું. પાર્લમેન્ટમાંના એપિસ્કોપેલીઅન પંથવાળાઓ તરફથી આપણને ટેકા મળવાથી આગળ પ્રમાણે સર્વ અધિકાર પાછો પ્રાપ્ત થશે એવી આશા તેને લાગવા માંડી. આ પ્રમાણે એક તરફથી ઈંગ્લેંડમાંના એપિસ્કોપેલીઅન

*નોંધ.—પ્યુરિટન એટલે જહાલ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોક. એઓને એપિસ્કોપેલીઅન પંથના કેટલાક બેવકુફી ભરેલા આચારવિચાર પસંદ નહોતા.

પંથના લોકોની સહાનુભૂતિ મેળવતો હતો ત્યારે બીજી તરફથી સ્કૉટ-લેન્ડમાંના પ્રરિચ્છેદીઅન પંથના લોકોની સત્તા જેઓને પસંદ નહિ હતી એવા લોકોની પણ સહાનુભૂતિ મેળવવાના એના પ્રયત્ન ચાલુ હતા.

આયર્લેન્ડમાં બંડ (૧૬૪૧).—આ વખતે આયર્લેન્ડમાં મોટું બંડ ઉઠ્યાની ખાતમી આવી હતી. સ્ટ્રૅફર્ડ આયર્લેન્ડનો લૉર્ડ ડેપુટી હતો ત્યારે તેણે ત્યાંના રોમન કૅથોલીક લોકો ઉપર અતિશય જુલમ કરી ધણા લોકોની જમીન નજીવા કારણોસર જપ્ત કરી લીધેલી હતી, અને તે ઠેકાણે પ્રૉટેસ્ટન્ટ પંથના ઇંગ્લિશ લોકોનાં સંસ્થાન સ્થાપ્યાં હતાં. સ્ટ્રૅફર્ડ ન્યાંસુધી હતો ત્યાંસુધી તેની કડક સત્તાને લીધે લોકો દુઃખાઈ રહ્યા હતા; અને તેની વિરૂધ્ધ બંડ ઉઠાવવાની કોઈએ હિંમત કરેલી નહિ. પરંતુ સ્ટ્રૅફર્ડ આયર્લેન્ડમાંથી પાછો ગયા પછી આયરિશ લોકોએ આટલા દિવસ સુધી જેને દેશનિકાલ કર્યો હતો એવા એનેલ આગેવાનના નેતૃત્વ નીચે બંડ ઉઠાવી આયર્લેન્ડમાંના પ્રૉટેસ્ટન્ટ પંથી ઇંગ્લિશ સંસ્થાનવાસીઓ ઉપર હલ્લો કરી ૫૦૦૦ લોકોને ઠાર કર્યા. આયર્લેન્ડમાં ઉદ્ભવેલું એ બંડ ચાર્લ્સ રાજાનીજ ઉચ્કેરણથી ઉદ્ભવ્યું હતું એવી લોકવાયકા હતી.

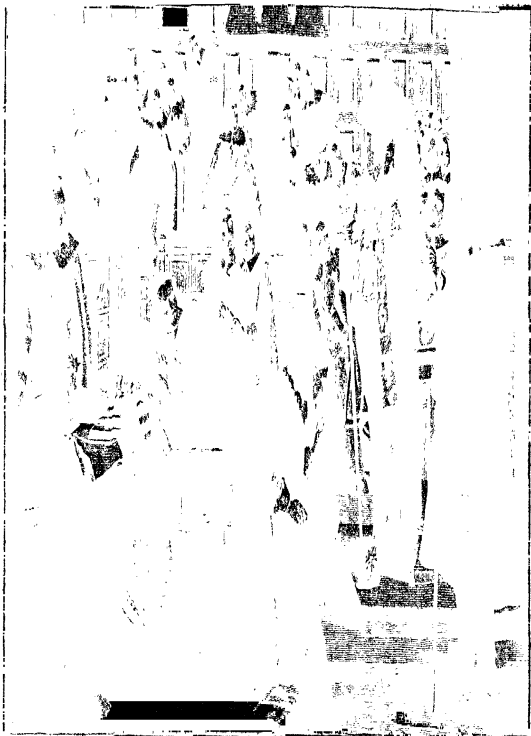
‘ગ્રૅડ રીમૉન્સ્ટ્રન્સ’ (નવેમ્બર, ૧૬૪૧).—૧૬૪૧ના નવેમ્બરમાં પાર્લમેન્ટ સભાની બેઠક ભરાઈ તે વેળા આયર્લેન્ડમાંના બંડની ખબર આવેલી હતી. આ વેળા પાર્લમેન્ટે “ગ્રૅડ રીમૉન્સ્ટ્રન્સ” નામનો એક ખરિતો તૈયાર કર્યો. તેમાં રાજાએ ગયા અગિયાર વર્ષમાં કરેલા જુલમી અને અન્યાયી કામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. તે કૃત્યો હવે પછી ફરીથી થાય નહિ એ હેતુથી પાર્લમેન્ટે જે સુધારા કર્યા હતા તે પણ તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યા હતા. એ ખરિતામાં પાર્લમેન્ટને પસંદ હોય એવા પ્રધાનો શિવાય બીજા કોઈપણ પ્રધાનોને નીમવા નહિ એવું જણાવ્યું હતું. આ રીમૉન્સ્ટ્રન્સના ૩૧ ભાગમાં ધર્મ સંબંધી બાબતના સુધારા હતા તે સ્થાપિત ધર્મને જહાલ પ્રૉટેસ્ટન્ટ પંથના ધોરણુપર લઈ જાય એવા હતા. એ ગ્રૅડ રીમૉન્સ્ટ્રન્સનો પહેલો ભાગ પાર્લમેન્ટની સભામાં પાસ કરાવવામાં વિશેષ ત્રાસ

પડ્યો નહિ; પરંતુ ૩૦ લાગમાં ધાર્મિક પ્રશ્ન સંબંધે ઉલ્લેખ કરેલો હોવાને લીધે ફક્ત તે ભાગ ઉપરજ તકરાર થઈ, તે એટલી બધી કે પાર્લમેન્ટમાંના એપિસ્કોપેલીઅન પંથના ચુસ્ત અભિમાની માણસોના મનમાં એમ થયું કે આજ સુધીમાં કરેલી સુધારણા પૂરી કરી આપણે રાજના પક્ષમાં જઈ મળવું.

પાર્લમેન્ટમાંના પાંચ સભાસદોને પકડવાનો પ્રયત્ન, (જાનેવારી ૧૬૪૨).—ખુદ પાર્લમેન્ટમાં પોતાને અનુકૂળ હોય એવું વાતાવરણ તૈયાર થતું હતું. પણ રાજાએ મુત્સદ્દીગિરીથી ન વર્તતાં તેની વિરુદ્ધ પડેલા પાર્લમેન્ટમાંના સભાસદોને પકડી તુરંગમાં નાંખવાનો ઠરાવ કર્યો. ૧૬૪૨ના જાનેવારીની ૪થીએ ચાર્સ પોતાની સાથે ત્રણસો ચારસો માણસો લઈ પીમ, હંમ્પડન, હોલ્સ, હેઝલરિંગ અને સ્ટ્રોડ એ પાંચ પાર્લમેન્ટના આગેવાનોને પકડવા માટે પાર્લમેન્ટ સભાગૃહમાં ગયો. આપણને પકડવા માટે રાજા પોતેજ આવે છે એ ખબર મળતાંજ એ પાંચે સભાસદો સભાગૃહ છોડી નાસી ગયા. અહીં રાજા સભાગૃહમાં આવ્યા પછી એ માણસોના નાસી જવાની તેને ખબર પડતાંજ તેને ઘણી નિરાશા થઈ. ચાર્સનું આ કૃત્ય જોઈ લાગ મળતાં ચાર્સ જુલ્મી કૃત્યો કરવા ચૂકનાર નથી એવું જોઈ તેની તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનારા લોકોને પણ તે માટે તિરસ્કાર આવવા માંડ્યો. ત્યારપછી રાજાપણ પૂર્ણપણે વીલો પડી જઈ લંડન શહેર છોડી ગયો.

આવે પ્રકારે રાજા અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે ગયા બાર વર્ષમાં ચાલેલા ઝઘડાનો સંલુકાઈથી અને સમાધાનકારક રીતે નિકાલ આવેલો અશક્ય છે અને હવે શસ્ત્ર ઉપાડી તેનો નિકાલ લાવ્યા વગર બીજો કંઈ ઇલાજ નથી એવું દરેકને લાગવા માંડ્યું. એકંદરે સ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવાને લીધે રાજા અને પાર્લમેન્ટ એ બંને પક્ષો તરફથી સૈન્યનો જમાવ કરવાની શરૂઆત થવા લાગી.

આમ બંને પક્ષો તરફથી તકમાર ચુકતી તૈયારી ચાલી રહી હતી એટલે કોનો પક્ષ સ્વીકારવો એ પ્રશ્ન લોકો આગળ આવી પડ્યો. રાજાના પક્ષમાં અમીર ઉમરાવ અને સરદાર કુટુંબના માણસો ગયા;



ચાર્લ્સ પાર્લિમેન્ટના પાંચ આમેવાનોને પકડવા માટે પાર્લિમેન્ટ સલામટૂહમાં આવે છે.

તેજ પ્રમાણે એપિસ્કોપેલીઅન પંથના ધર્માધિકારીઓને પાર્લમેન્ટમાંના પ્યુરિટન પંથના અનુયાયીઓનું જોર પસંદ ન પડવાથી તેઓએ રાજનો પક્ષ સ્વીકારવાનું ઠરાવ્યું. કેટલાકોએ તો રાજ્યકુટુંબ તરફ રાજનિષ્ઠા અને વફાદારી હોવાને લીધે રાજનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. પાર્લમેન્ટની બાબુમાં શહેરોમાંના અને મોટા મોટા ઉદ્યોગધંધાવાળા ઠેકાણાના લોક આવી મળ્યા.

રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે યુદ્ધની શરૂઆત.—પાર્લમેન્ટમાંના પાંચ સભાસદોને પકડવાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ ગયા પછી છ મહિનાની અંદર ચાર્લ્સ નોટિંગહામ શહેર આગળ પોતાનું નિશાન ફરકાવી પાર્લમેન્ટના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. યુદ્ધ શરૂ થયા પછી બંને સૈન્યોનાં બળની સરખામણીનો વિચાર કરીએ તો બંને સૈન્યો સરખાંજ હતાં એમ કહેવું જોઈએ. પાર્લમેન્ટને દક્ષિણ અને પૂર્વ ઇંગ્લેંડ તરફની વિશેષે કરીને સહાય હતી, અને ચાર્લ્સને પશ્ચિમ અને ઉત્તર ઇંગ્લેંડ તરફની મદદ હતી. રાજાની બાબુએ અમીર ઉમરાવ અને ઉપલાદરજ્જનાં માણસો હતા અને તેઓને યુદ્ધકળાની ધણી માહિતી હતી. તેઓ પૈકી ધણા ઘોડેસ્વાર હતા; પરંતુ પાર્લમેન્ટની બાબુમાં નીચલા વર્ગના લોકોની વિશેષ ભરતી હોવાને લીધે તેઓને યુદ્ધકળાની ધણી માહિતી નહોતી.

આ યુદ્ધ ૧૬૪૨થી ૧૬૪૯ સુધી એટલે સાત વર્ષ પર્યંત ચાલ્યું. આ યુદ્ધના સાધારણ રીતે ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવે છે. પહેલા વિભાગમાં રાજાના સૈન્યે ધણીજ લડાઈઓમાં જીત મેળવ્યાથી વિજયનું ત્રાજવું રાજા તરફ જ ઝુકેલું હતું. પણ ત્યારપછી પાર્લમેન્ટની બાબુના ઓલિવર ક્રોમવેલે પાર્લમેન્ટના સૈન્યને વ્યવસ્થિત રીતે રચ્યું. અને તેને કવાયદ શીખવી તેથી તે સૈન્ય સારી રીતે તૈયાર થયું હતું. બીજા વિભાગમાં પાર્લમેન્ટના સૈન્યની જ્યાંત્યાં હાર થવાથી સ્કૉટિશ સૈન્યની મદદ લીધા વિના બીજો કાંઈ રસ્તો નથી એવું ક્રોમવેલ સમજી ચૂક્યો હતો. ત્યારપછી ઇંગ્લેંડમાં પ્રેસ્બિટેરીઅન પંથની સ્થાપના કરવાનું વચન આપી તેણે સ્કૉટિશ સૈન્યની મદદ મેળવી. આ કરાર પ્રમાણે સ્કૉટિશ સૈન્યે ઇંગ્લેંડના ઉત્તર ભાગપર સ્વારી કરી. પાર્લમેન્ટની મદદે આવેલા આ સ્કૉટિશ સૈન્યને



ઓલિવર ક્રૉમ્વેલ

મદદે આવતું હતું.

આ પછી આ યુદ્ધના ત્રીજા વિભાગનો આરંભ થયો. આ વખતે ક્રૉમ્વેલે પોતાના પરાક્રમ વડે પોતાને માટે સર્વ તરફથી માન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. ક્રૉમ્વેલે પ્યુરિટન લોકોના ધાર્મિક વિચાર બાબતે મૂઝી ધાર્મિક વિષયમાં દરેકને પોતાના જાહેર કરેલા મત પ્રમાણે ચાલવું એવું ઠરાવી સૈન્યનું ઉપરીપણું પ્યુરિટન પંથના લોકો પાસેથી પોતે લઈ લીધું. ત્યારપછી તેણે નેઝબી આગળ રાજના સૈન્યનો પૂરેપૂરો નાશ કર્યો.

આવે પ્રકારે ચારે તરફ ચાર્લ્સનો પરાલવ થતાં પાર્લમેન્ટના સૈન્યને શરણે ગયાવિના આપણા છુટકાજ નથી એમ તેને લાગવા માંડ્યું. પણ આટલાથીજ પાર્લમેન્ટને શરણે ન જતાં સ્કૉટલેન્ડમાં સ્કૉટિશ લોકોની મદદ આપણને મળે છે કે નહિ એ જોવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. પરંતુ સ્કૉટિશ લોકોએ તેને પકડ્યો, અને ઈંગ્લેન્ડ મધ્યે

મૂર આગળ સામસામા થઈ તેઓ વચ્ચે દારૂણ યુધ્ધ થયું. આ લડાઈમાં સ્કૉટિશ સૈન્યની હાર થઈ. સ્કૉટિશ સૈન્ય નાસી જાય છે એ સાંભળતાંજ ક્રૉમ્વેલે તેનાં આયર્ન-સાઈડ્સ (વજ્રદેહી) લશ્કર સાથે ચાર્લ્સના સૈન્ય ઉપર ઝડપી હલ્લો કરી તેનો પરાજય કર્યો એટલે યુધ્ધની બાજુ તદ્દન ફરી ગઈ. અહીં માર્ટન મૂર આગળ ચાર્લ્સનો પરાજય થયો ત્યારે મોન્ટ્રોઝના હાથ નીચેનું લશ્કર સ્કૉટલેન્ડમાં જાય મેળવી ચાર્લ્સની

પ્રેસ્બિટેરીઅન પંથ સ્થાપિત કરવામાં ચાર્જ્સ તરફથી મદદ મળતી નથી એ જોઈ સૈન્યના ખરચની બાકી રહેલી સર્વ રકમ લઈ સ્કૉટિશ લોકોએ ચાર્જ્સને પાર્લમેન્ટને હવાલે કરી દીધા.

આવી રીતે ચાર્જ્સ પાર્લમેન્ટના તાબામાં આવ્યા પછી પાર્લમેન્ટે તેની ફોજદારી તપાસ ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો. પાર્લમેન્ટમાં આ વખતે લશ્કરી લોકોનું જ જોર હોવાને લીધે ૧૬૪૮ના ડીસેમ્બર મહિનામાં પાર્લમેન્ટ તરફથી કર્નલ પ્રાઇડે આવી પ્રેસ્બિટેરીઅન પંથના સર્વ સભાસદોને સભાગૃહમાંથી હાંકી કાઢ્યા. ત્યારપછી એક કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી અને તેની સમક્ષ રાજાની તપાસ ચલાવવાનું ઠરાવ્યું. એ કોર્ટ કાયદેસર નથી અને તેને લોકોનો ટેકો નથી એમ કારણ આપી આ કોર્ટ આગળ પોતાનો બચાવ કરવાની ચાર્જ્સે સાફ નાપાડી; પરંતુ એ કોર્ટે ચાર્જ્સ પર જીલમી, દેશદ્રોહી અને દેશના કલ્યાણનો વિરોધી હોવાનો આરોપ મૂકી તેને ફાંસી દેવી એવો ચુકાદો આપ્યો. ચાર્જ્સે આ નિકાલ વિરૂદ્ધ કંઈજ કહ્યું નહિ. તે વધસ્તમ્બ તરફ મુગોમુગો ગયો અને તેને ફાંસી દેવામાં આવી (૧૬૪૯).

પ્રકરણ ૧૦ મું

ઇંગ્લેન્ડમાં લોકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની સ્થાપના અને ફ્રાન્સેલ

(૧૬૪૯-૧૬૬૦)

૧૬૪૯-૧૬૫૧, આયર્લેન્ડમાં શાંતિ પથરાઈ.—૧૬૫૧, નવિગેશન કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.—૧૬૫૨-૫૪, ડચ લોકો સાથે પહેલો વિગ્રહ.—૧૬૫૩, લૅંગ-લાંબી પાર્લિમેન્ટને વિસરજન કરવામાં આવી.—૧૬૫૩, ઇંગ્લેન્ડમાં લોકસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિની સ્થાપના થઈ ફ્રાન્સેલ રાજ્યરક્ષક થયો.—૧૬૫૮, ફ્રાન્સેલનું મૃત્યુ.

પહેલા ચાર્લ્સ રાજને ફ્રાંસીની શિક્ષા થયા પછી ઇંગ્લેન્ડમાં સર્વ સત્તા સૈન્યના હાથમાં ગઈ એમ કહેવું જોઈએ. આ સૈન્ય ઉપર ફ્રાન્સેલ જેવા સાહસિક અને લશ્કરી પુરૂષનું ઉપરીપણું હોવાને કારણે હવે પછીનાં ૧૦ વર્ષ સુધી ઇંગ્લેન્ડનો સઘળો રાજકારભાર તેનાજ તંત્ર પ્રમાણે ચાલતો હતો. ઇંગ્લેન્ડમાં છેલ્લાં ૮-૧૦ વર્ષોમાં જે ધમ-પછાડ ચાલી રહેલી હતી તે બંધ પાડી ત્યાં વ્યવસ્થિત રાજઘટના કરવી એવી ફ્રાન્સેલની ઇચ્છા હતી, પણ એ કામમાં તેને મુદ્દલ યશ મળ્યો નહિ. ઇંગ્લેન્ડમાં શાંતિ રાખી વેપારી વિષયના સંબંધમાં તેનો ઉત્કર્ષ તે કરી શક્યો, પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની સ્થાપના તેનાથી થઈ શકી નહિ. તેનું કારણ જો આપણે જોઈશું તો આપણને માલમ પડશે કે ઇંગ્લેન્ડની તે કાળની પરિસ્થિતિ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિને પોષક નહોતી. આ વેળા રાજકીય બાબતમાં બે તડ પડી ગયાં હતાં. એ બંને તડોમાં પણ ધાર્મિક બાબતના સંબંધમાં ઘણા પરસ્પર વિરોધી મત અને પંથ પ્રચલિત થયા હતા. ત્યારે આવા પ્રકારની ઇંગ્લેન્ડની રાજકીય પરિસ્થિતિ હોવાને લીધે પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની સ્થાપના કરવાની ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાનાં મનની તૈયારીજ નહોતી એમ કહેવુંજ જોઈએ. આવી પરિસ્થિતિમાં દેશમાં પોતાની

ઈંગ્લેંડમાં લોકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની સ્થાપના અને ક્રૉમ્વેલ ૧૨૯

તરવારનાં જોર વડે શાંતિ રાખવા માટે ક્રૉમ્વેલ જેવો લશ્કરી સ્વભાવનો માણસજ જોઈતો હતો. જો કે તરવારને જોરે દેશમાંનાં બંડ, તોફાનો અને અસ્વસ્થતા તોડી નાંખી શાંતિ પાથરી વેપાર અને પરદેશી રાજ્યધોરણની બાબતમાં તેણે યશ સંપાદન કર્યો, તોપણ ઈંગ્લેંડમાં પ્રજાનું મન પોતા તરફ તે ખેંચી લઈ શક્યો નહિ. ત્યારે આ પછીના ૧૦ વર્ષની ક્રૉમ્વેલની કારકીર્દીમાં જો કે સર્વત્ર શાંતિ રહેલી, તોપણ દેશમાં પક્ષભેદ અને ધર્મભેદ તોડવાને તે શક્તિવાન થયો નહિ.

ચાર્લ્સને ફ્રાંસી દીધા પછી આગળની પાર્લમેન્ટનો અવશેષ રહેલો ભાગ જે ‘રંપ’ કહેવાય છે તેની પાસે રાજ્યની સધળી સત્તા આવી, પણ એ સત્તા તેની પાસે કાયમની રહે એવો રંગ દેખાયો નહિ. એ પાર્લમેન્ટ પોતાનાજ તંત્ર પ્રમાણે ચાલતી હોવાથી તેની સાથે સહકાર કરવાને સૈન્યમાંના મુખ્ય મુખ્ય માણસો તૈયાર નહિ હતા એમ નહિ, પણ લોકસત્તારાજ્યપદ્ધતિની સ્થાપના કરવાનું બીડું ઝડપનારા અહસ્થો તરફથી નવીન રાજ્યઘટના સંબંધે સૂચનાપર સૂચના આવતી હોવાને લીધે તેમ કરવું શક્ય થયું નહિ. ૧૬૪૯ના જાનેવારી મહિનામાંજ એ અહસ્થો તરફથી લોકોનો ખરો મત દર્શાવે એવી પાર્લમેન્ટ ચુંટાઈ આવે અને તેનાજ તંત્ર પ્રમાણે સર્વ રાજકારભાર ચાલે એવા પ્રકારની સૂચના આવી, પણ એ જહાલ લોકોની સૂચના અમલમાં આવી નહિ. ત્યારપછી કેટલેક દિવસે રાજસત્તા પ્રમાણેજ પાર્લમેન્ટની ઉમરાવોની સભા રદ કરવામાં આવી તેને બદલે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ નામનું એક મંડળ પાર્લમેન્ટ તરફથી નીમાયું અને તેનાજ તંત્ર પ્રમાણે સધળો રાજ્યકારભાર ચલાવવો એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. પાર્લમેન્ટમાં ખરો લોકમત દર્શાવવા માટે નવું મતદાર મંડળ કરવામાં આવે અને તેના તરફથી ચુંટાઈ આવેલી પાર્લમેન્ટના સભાસદોને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ જવાબદાર રહે એવા પ્રકારની તે ઘટના હતી. આવી રીતે સર્વત્ર સમતા સ્થાપવા માટે કરવામાં આવેલી બધી સૂચનાઓ ઊડી ગઈ.

આયર્લેંડમાં બખેડો.—એવી નવીન રાજ્યઘટના સ્થાપન ન થવાથી ક્રૉમ્વેલના હાથ નીચેનાં સૈન્યના તાબામાં સધળી સત્તા રહી.

તે વખતે આયર્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ અને ઈંગ્લેન્ડમાં ઉદ્ભવેલા બપોડ બેસાડી દેવાનું કામ ક્રાંત્વેલનેજ કરવું પડ્યું. આયર્લેન્ડમાં તે ગયાં આઠ વર્ષ થયાં બપોડ ચાલુજ હતા. ધાર્મિક અને રાજકીય બાબતમાં આયરિશ લોકોને અંગ્રેજ લોકનું ઉપરીપણું જોઈતું નહોતું. આયર્લેન્ડમાં થયેલા બપોડ બેસાડી દેવા માટે ૧૬૪૯ના ચોમાસામાં ક્રાંત્વેલે જાતે ત્યાં જઈ ડ્રાગહેડ અને વેક્સહર્ડ એ બે શહેરો ઉજ્જડ કરી નાંખ્યાં; અને તેનાં રક્ષણ માટે રાખેલા સિપાઈઓને ફૂરપણે મારી નાંખ્યા. આવી રીતે આંતરમંડળી સરદારી નીચે થયેલા બપોડને બેસાડી દઈ ત્યાં ક્રાંત્વેલે સ્થિરતા સ્થાપી. ત્યારપછી તેને સ્કોટલેન્ડ તરફ લક્ષ આપવું પડ્યું. ત્યાં સર્વ સત્તા ચુસ્ત પ્રેસ્બિટેરીઅન પંથવાળાઓના હાથમાં હતી.

સ્કોટલેન્ડમાં બપોડ.—પણુ તે લોકોને ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની સ્થાપના થાય અને ધાર્મિક બાબતમાં સ્વચ્છંદિ મત સ્થાપિત થાય તે પસંદ નહોતું. ચાર્લ્સને વધ કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં પણુ તેઓની સંમતિ નહોતી. ચાર્લ્સના છોકરા તરફથી આપણને કાંઈ સવડતા મળશે એવી આશા તેઓને લાગવાથી ચાર્લ્સને વધ થયા પછી તેનો છોકરો ચાર્લ્સ અમારો રાજા છે એમ કહી તેની દુઆઈ ફેરવી. પરંતુ તે વખતે ચાર્લ્સ ઢીલ કરી આયર્લેન્ડમાંના બપોડ બેસાડી દેવામાં આવે તે પહેલાં તે સ્કોટલેન્ડમાં ગયો નહિ. એટલે ક્રાંત્વેલે સ્કોટલેન્ડ જઈ ૧૬૫૦ના સાપ્ટેમ્બરમાં ડનપાર આગળ રાજપક્ષી પ્રેસ્બિટેરીઅન પંથવાળાઓને પરાજય કર્યો, પણુ ત્યાં સ્વસ્થતા કરવામાં આવી નહિ. ત્યારપછી સ્કોટલેન્ડમાં લોકોએ પાછો ઉથલો ખાઈ ૧૬૫૧ના આગસ્ટ મહિનામાં ચાર્લ્સને પોતાનો સરદાર નીમી ઈંગ્લેન્ડપર સ્વારી કરી. પણુ ક્રાંત્વેલે આ સૈન્યની ટક્કર ઝીલી તેને હરાવી દીધું. ત્યારે ચાર્લ્સને પાછું ક્રાન્સ નાસી જવું પડ્યું. આવી રીતે ઈંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડ, એ ત્રણે ઠેકાણે પોતાની સત્તા વિરૂધ્ધ થયેલા બપોડઓનો નાશ કરી ક્રાંત્વેલે શાંતિ પાથરી.

સર્વત્ર સ્થિરતા સ્થાવરતા પાથર્યા પછી ક્રાંત્વેલના નેતૃત્વ નીચે નવી રાજધાનનાની શરૂઆત કરવામાં આવી. ત્યારપછી થોડાજ દિવસમાં ઈંગ્લેન્ડના અંદરના કારભાર પ્રમાણેજ પરદેશી રાજ્યનીતિ

ઈંગ્લેંડમાં લોકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની સ્થાપના અને ક્રૉમવેલ ૧૩૧

તરફ પશુ ક્રૉમવેલને લક્ષ આપવું પડ્યું. વ્યાપાર વિષય સંબંધમાં અંગ્રેજ લોકોને ડચ લોકોની અદેખાઈ આવવાથી ૧૬૫૧માં નેવિગેશન અક્ટ નામનો નીકા પ્રચાલ્યોને લગતો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી ડચ લોકોના હાથમાંનો વેપાર અંગ્રેજોનાં હાથમાં આવવાથી ઈંગ્લેંડના વેપારની વૃદ્ધિમાં ધણી મદદ થઈ. હવે પછી ઈંગ્લિશ વહાણુ શિવાય બીજા કોઈપણુ દેશનાં વહાણોમાં પરદેશી માલની આયાત ઈંગ્લેંડમાં કરવી નહિ એમ આ કાયદામાં ઠરાવેલું હોવાને લીધે હાલેંડના વહાણુ ભાડે ફેરવવાના વેપારને ધણેા ધોડકા પહોંચ્યો. રક્ષિત વહાણોનું તત્ત્વ ઈંગ્લિશ વહાણોમાં દાખલ થયાને લીધે ઈંગ્લિશ વહાણો અને નીકાસેન્યની ધણી વૃદ્ધિ થઈ. આવી રીતે ઈંગ્લેંડ અને હાલેંડ વચ્ચે વિરોધ થઈ ૧૬૫૨ના જુલાઈ મહિનામાં એ બે દેશો વચ્ચે લડાઈ સળગી. આ વખતે નીકાપતિ બ્લેકના હાથ નીચે ઈંગ્લિશ અરમાર સારી રીતે સંઘટિત થયેલો હોવાથી ઈંગ્લિશ અરમારને જય મળ્યો. આ પ્રમાણે પરદેશી રાજકીય બાબતમાં ઈંગ્લેંડનો ઉત્કર્ષ થતો જઈ વેપારની વૃદ્ધિને મદદ થતી હતી ત્યારે દેશમાં અંતસ્થ રાજ્યઘટના સારી કરવાની બાબતમાં બે તડ પડી ટંટા ઉપસ્થિત થયો. સૈન્ય અને પાર્લમેન્ટ એ બંને વચ્ચે અણબનાવ થવાનાં ચિન્હ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં. ક્રૉમવેલ અને તેના હાથ નીચેના કેટલાક લશ્કરી અધિકારીઓને કેટલીક સુધારણા જોઈતી હતી. પરંતુ આગળની પાર્લમેન્ટનો અવશેષ રહેલો ભાગ જે ‘રંપ’ પાર્લમેન્ટ તેને આ બાબત ગોઠતી નહોઈ તેને પાર્લમેન્ટનીજ સત્તા જોઈતી હતી. આ પ્રકારે સૈન્ય અને ‘રંપ’ પાર્લમેન્ટ વચ્ચે મતભેદ હોવાને લીધે બંને વચ્ચે સલુકાઈ કાયમ રહેશે એવું દેખાતું હતું નહિ. ૧૬૫૧ના નવેમ્બર મહિનામાં એ ‘રંપ’ પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરવામાં આવે એવા પ્રકારની સંમતિ તેણે આપી, પરંતુ એ બાબત ત્રણ વર્ષ પછી થાય એવું તેનું કહેવાનું હોવાને લીધે સૈન્યમાંના અધિકારીઓને તે પાર્લમેન્ટના સભાસદો તરફ તિરસ્કાર લાગવા માંડ્યો. ત્યારપછી ક્રૉમવેલે પોતાના સૈન્ય સહિત પાર્લમેન્ટ સભામાં જઈ સભાસદોને હાંકી મૂક્યા. ત્યારપછી તેણે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટના

કારભારમાં હાથ ધાલવાને લીધે તે સભાના સભાસદોએ પોતાની જગાનાં રાજીનામાં આપ્યાં. આવી રીતે ૧૬૪૯માં કાઉન્સિલ ઑફ સ્ટેટ અને તે વખતની રૂપ પાર્લમેન્ટ, એ બંને નહિ જેવી થવાને લીધે ઈંગ્લેન્ડમાંની સર્વ સત્તા ક્રૉમ્વેલના હાથમાં આવી. ત્યારપછી ક્રૉમ્વેલે નવી કાઉન્સિલ ઑફ સ્ટેટ સ્થાપી ધણુ લશ્કરી અધિકારીઓને તેમાં સભાસદોની જગા આપી. આવી રીતે લશ્કરી અધિકારીઓનું મનાધિક્ષ્ય પાર્લમેન્ટ સભામાં સ્થાપિત થયું તે ઇંગ્લિશ પ્રજાને મુદ્દલ પસંદ પડ્યું નહિ. ત્યારે એ લોકો તરફથી ઈંગ્લેન્ડની રાજ્યઘટના લોકમતને અનુસરતી હોવી જોઈએ એવા પ્રકારની સૂચના થવા માંડી. એ લોકોની આવી ચળવળ જોઈ ક્રૉમ્વેલે તેઓમાંના કેટલાક નેતાઓને પાર્લમેન્ટના સભ્ય નીમ્યા. આ નવીન સભાસદો આવ્યા પછી તેઓએ સુધારણા શરૂ કરી ખાનગી એસ્ટેટોપર અને ધર્મોધિકારીઓની જગાપર પણ હલ્લો ચલાવ્યો, આ પાર્લમેન્ટમાં બેરબોન નામનો એક આગેવાન સભાસદ હતો તેના નામ ઉપરથી આ પાર્લમેન્ટને બેરબોન પાર્લમેન્ટ કહે છે એ પાર્લમેન્ટ ૧૬૫૩ના ડીસેમ્બર મહિનામાં બરખાસ્ત કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થાનો આ પ્રયોગ પણ પડી ભાંગવાને લીધે કેટલાક લશ્કરી સરદારોએ એક નવીજ સૂચના કરી. આ નવીન રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રમાણે ક્રૉમ્વેલને લૉર્ડ પ્રોટેક્ટર નીમી તેને સલાહ આપવા માટે પાર્લમેન્ટની સભા અસ્તિત્વમાં લાવવાની હતી અને તેમાં પ્રોટેક્ટર, કાઈન્સલ, અને પાર્લમેન્ટના પરસ્પર અધિકારની મર્યાદા કરેલી હોઈ પોતપોતાનો અધિકાર કાઈએ ઓળંગવો નહિ એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. પાર્લમેન્ટનો અધિકાર પ્રોટેક્ટરથી કાઢી નાખી શકાય નહિ. એવા હેતુથી એ સભા સ્થાપન થયા પછી પાંચ મહિના પર્યંત પ્રોટેક્ટરથી તે રદ થઈ શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. આ નવી રચના પ્રમાણે ૧૬૫૪ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં નવી પાર્લમેન્ટની બેઠક ભરાઈ. આ પાર્લમેન્ટમાં સ્કૉટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડના પણ સભાસદો હતા. ઈંગ્લેન્ડમાંના જુદા જુદા મોટા શહેરો તરફથી પણ સભાસદો આવેલા હતા. આવી રીતની એ નવી પાર્લમેન્ટ ભરાયા

પછી ફ્રાન્સેલને રાજ્યકારભારમાં સલાહ આપવાનું બાબુએ મૂકી ફ્રાન્સેલની અદેખાઈ કરનારા કેટલાક લોકોએ તો ફ્રાન્સેલ જેવા એક માણસના હાથમાં સર્વ સત્તા હોય એ ધણું અનિષ્ટકારક છે એવો મત પ્રદર્શિત કર્યો. પરંતુ ફ્રાન્સેલે પાર્લિમેન્ટને આ બાબતપર મત આપવાનો અધિકારજ નથી એવું જાહેર કર્યું; અને તેના નિર્ણય વિરૂદ્ધ જનારાં લોકોને પાર્લિમેન્ટની સભામાંથી હાંકી કાઢ્યા. પરંતુ બાકી રહેલા લોકોએ પણ તેજ મતને પુષ્ટિ આપવાનું ધોરણ સ્વિકાર્યાંને લીધે કાયદાએ ઠરાવેલી પાંચ મહિનાની મુદત પુરી થતાંજ ફ્રાન્સેલે તે પાર્લિમેન્ટ બરખાસ્ત કરી. ફ્રાન્સેલના આ જીલ્મી કૃત્યનો બધે નિષેધ થવા લાગ્યો; અને આ સંધિનો લાગ સાધી રાજપક્ષવાળા લોકોએ ફ્રાન્સેલ વિરૂદ્ધ બંડ ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ફ્રાન્સેલે એ બખેડો તત્કાળ બેસાડી દીધો; પણ પોતાનું ઉપરીપણું દેશના દૂર દૂરના ભાગમાં બેસાડવું અશક્ય છે એ તેને સમજાઈ આવ્યું. ત્યારે એ બાબત સાધ્ય કરી લેવા માટે તેણે ઈંગ્લેંડના અગિયાર વિભાગ કરી ત્યાં શાંતિ રાખવા માટે મેજર જનરલ નામના અમલદારો નીમ્યા.

આવી રીતે ફ્રાન્સેલના ધોરણ ઉપરજ ઠેકાણે ઠેકાણે લશ્કરી અધિકારી નીમવામાં આવ્યાથી અને તેની કારકીર્દીમાં કરો વધવા, કાર્ટમાં તપાસ કર્યા વગર તુરંગમાં નાખવા, વગેરે સઘળું સામટું થવા લાગવાથી સર્વ સ્થળે અસંતોષ પ્રસરવા લાગ્યો. ત્યારપછી ૧૬૫૬ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં નવી પાર્લિમેન્ટ ભરાઈ એ વખતે યુરોપમાં ચાલી રહેલી ધમાચકડી તરફ ઈંગ્લેંડને લક્ષ આપવું પડ્યું. યુરોપમાં આ વખતે ફ્રાન્સ અને સ્પેન એ બે દેશો એકએકના પ્રતિસ્પર્ધી હોઈ દરેક તરફથી ઈંગ્લેંડને પોતાની બાબુએ વાળવાના પ્રયત્ન ચાલતા હતા. ફ્રાન્સનો પક્ષ સ્વીકાર્યાથી સ્પેનનાં સંસ્થાનો અને વેપારપર હલ્લો કરી આપણે આપણો ફાયદો કરી લઈશું એવું ફ્રાન્સેલને લાગવાથી તેણે ફ્રાન્સનોજ પક્ષ સ્વીકાર્યો. ૧૬૫૬માં ઈંગ્લેંડે સ્પેનના તાબામાંના જમ્પ્રેકા નામના ફળદ્રુપ ટાપુપર હુમલો કરી તે બેટ મેળવી લીધો અને ત્યારપછી ૧૬૫૮માં સ્પેનિઅર્ડ લોકો પાસેથી ડંકડું પણ બીધું.

૧૬૫૬માં ભરવામાં આવેલી પાર્લિમેન્ટ સંપૂર્ણ રીતે કૉમ્બેલના પક્ષની હતી. સરકારની સુધારણાની ઘટના પ્રમાણે પાર્લિમેન્ટમાં ચુંટાઈ આવેલા સભાસદોની યાદીમાંથી નામો ગાળી કાઢવા કૉમ્બેલને અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો તેથી આશરે સો રીપબ્લિકન અને પ્રેસ્બિટેરીઅન લોકોને પાર્લિમેન્ટના સભાસદ હોવાની બંધી કરવામાં આવી. આવી રીતે આ નવી પાર્લિમેન્ટમાં કૉમ્બેલના પક્ષનાજ લોકો હોવાને લીધે તેના સભાસદોએ કૉમ્બેલને રાજ્યપદ સ્વીકારવાની સૂચના કરી તેમાં કંઈજ નવાઈ નથી. પણ કૉમ્બેલે ઘણો વિચાર કર્યા પછી રાજ્યપદ સ્વીકારવાની ના પાડી. ત્યારપછી ૧૬૫૮માં જ્યારે પાર્લિમેન્ટની ચુંટણી થઈ તે વેળા (Petition and Advice) અરજ અને સલાહની યોજના પ્રમાણે પાછલી પાર્લિમેન્ટ માટે જે ઉમેદવારોને ઉભા રહેવાની પરવાનગી આપવામાં આવી નહોતી તે ઉમેદવારોને પણ ઉભા રહેવાની પરવાનગી અપાઈ અને એઓ પાર્લિમેન્ટમાં ચુંટાઈ પણ આવ્યા. આ મંડળીએ પ્રથમજ નવીન યોજના પ્રમાણે સ્થાપન કરવામાં આવેલા હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝ (ઉમરાવોની સભા) તરફ પોતાની નાપસંદગી જાહેર કરી; અને ઉમરાવની સભા કાઢી નાખવી એવી સૂચના જે તેઓએ મૂકી હતી તે પાછી ખેંચી લેવાની ના પાડી ત્યારે કૉમ્બેલને તે પાર્લિમેન્ટ બરખાસ્ત કરવાની ફરજ પડી. આવી રીતે દેશમાં ઐક્ય ઉત્પન્ન કરી વ્યવસ્થિત રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપન કરવાનું કૉમ્બેલનું કોઈપણ ધોરણ કાવ્યું નહિ. પરદેશી રાજ્યપ્રકરણમાં ઈંગ્લેન્ડનો દરજ્જો અને ઇજ્જત વધારી ઈંગ્લેન્ડના વેપાર અને ઉદ્યોગ-ધંધાને ઉત્તેજન આપવાના તેના પ્રયત્નમાં જો કે યશ મળ્યો તોપણ ઈંગ્લેન્ડની રાજ્યવ્યવસ્થા સ્વંબંધી કાયમ ટક એવી કોઈપણ યોજના તેનાથી થઈ નહિ. આવે પ્રકારે અધુરું રહેલું કામ તેવુંજ મૂકી કૉમ્બેલ ૧૬૫૮ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં મરણ પામ્યો.

‘પિટિશન ઍન્ડ એડવાઈસ’—અરજ અને સલાહના કાયદા અન્વયે તેનો છોકરો રિચર્ડ રાજ્યરક્ષક થયો અને રાજ્યકારભારનાં સર્વ સૂત્રો તેના હાથમાં આવ્યાં. પણ એ જોખમદારીનું કામ બળવવા જેટલો તે સમર્થ હતો નહિ. તેના હાથમાં રાજ્યની લગામ આવ્યા પછી

ઈંગ્લેંડમાં લોકસભાક રાજ્યપદ્ધતિની સ્થાપના અને કૉંગ્રેસ ૧૭૫

તેની નબળાઈ બીજા લોકા પ્રમાણે લશ્કરી લોકાના પણ લક્ષમાં આવી. ઑક્સિવર કૉંગ્રેસ પ્રમાણે લશ્કરી બાબતની અને કામકાજની રિચર્ડને યતિક્ષિતપણુ માહિતી નહોવાને લીધે રિચર્ડ જેવો માણસ આપણે સેનાપતિ થાય એ વાત લૅબર્ટ, ફ્રીટવુડ, વગેરે લશ્કરી અધિકારીઓને પસંદ ન પડવાથી તેઓએ બીજા કોઈને સેનાપતિના હોદ્દા ઉપર નીમવાની ચળવળ શરૂ કરી. ત્યારે એ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવા માટે રિચર્ડ કૉંગ્રેસે પાર્લમેન્ટ સભાની બેઠક પાછી બોલાવી. આ પાર્લમેન્ટમાં લશ્કરી અધિકારીઓની માગણીને ટેકા ન મળે અને તેનો પરાલવ થાય તો પાર્લમેન્ટ રદ કરવામાં આવશે એવી લશ્કરી અધિકારીઓએ ધમકી આપી. આ પ્રમાણે માંહોમાંહે લડાઈ શરૂ થાય એવી બીકથી રિચર્ડે ૧૬૫૯ના એપ્રિલ મહિનામાં પોતાના રાજ્યપદ્ધતિના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું.

રિચર્ડે રાજીનામું આપ્યા પછી લૅબર્ટ અને ફ્રીટવુડનો લશ્કરી પક્ષ પ્રબળ થયો. આ પક્ષને કૉંગ્રેસની રક્ષક તરીકેની રાજનીતિ વિરુદ્ધ જે લોકા હતા તેઓપણુ આવી મળેલા હતા. આવી રીતે લશ્કરી લોકાના તાબામાં રાજ્યની લગભગ ગયા પછી તેઓએ ૧૬૫૭માં કૉંગ્રેસે રદ કરેલી રંપ પાર્લમેન્ટને ૧૬૫૯માં પાછી બોલાવવાનું ઠરાવ્યું. આ પાર્લમેન્ટમાં ફક્ત ચાળીસ સભાસદો હતા અને તેઓનું લક્ષ દેશને ફાયદો કરવાને બદલે પોતાનેજ ફાયદો કરવા તરફ હતું. પછી થોડાજ વખતમાં આ રંપ પાર્લમેન્ટ અને લશ્કરી અધિકારીઓ વચ્ચે અણબનાવ શરૂ થયો. ત્યારે લશ્કરી અધિકારીઓ કરતાં અમારી સત્તા વધારે છે એ બતાવવા માટેજ જાણે નહોય તેમ આ પાર્લમેન્ટે સ્કૉટલેંડમાં રહેલા જનરલ મંકની આપણને સંપૂર્ણ મદદ મળશે એવું જાણી ૧૬૫૯ના અક્ટોબર મહિનામાં લૅબર્ટ વગેરે લશ્કરી અમલદારોનો અધિકાર કાઢી નાખ્યો. રંપ પાર્લમેન્ટના આ કૃત્યથી લશ્કરી અમલદારોને અતિશય ચીડ થઈવાથી તેઓએ આ પાર્લમેન્ટને પાછી હાંકી કાઢી.

આ પ્રમાણે ખુદ લંડન શહેરમાં પાર્લમેન્ટ ને લશ્કરી અધિકારીઓ વચ્ચે ચાલી રહેલો અણબનાવ જનરલ મંક બારીકાઈથી બોર્ષ

રહ્યો હતો. લૅબર્ટના પક્ષને જય મળ્યાથી ઇંગ્લેન્ડમાં આંતર કલહ ધણી વધી જશે એમ તે કળી ગયો હતો. જનરલ મંકે પોતાના સૈન્ય સાથે ઇંગ્લેન્ડપર સ્વારી કરી છે એ જોતાં લશ્કરી અધિકારી-ઓની સત્તાનો મૃત્યુધંટ વાગ્યો એમ કહેવું જોઈએ. જનરલ મંકેને જવાબ આપવા માટે લૅબર્ટ પોતાનું સૈન્ય લઈ ઉત્તર તરફ જવા ઉપડ્યો એ જોતાંજ રંપ પાર્લમેન્ટ લંડન શહેરમાં પાછી ભેગી થઈ. આ વખતે નૌકાસૈન્યના અધિકારીઓએ પાર્લમેન્ટની બાબુનેજ પોતાનો ટેકા આપ્યો.

અંહિ જનરલ મંકેને જય મળવાથી તે ખુદ લંડન શહેરપર સ્વારી લાવ્યો અને ત્યાં જઈ તેણે તેનું ઉપરીપણું સ્થાપિત કર્યું. ત્યારપછી પાર્લમેન્ટ સભાની ફરીથી ચુંટણી કરાવી રાજ્યકારભારની સારી વ્યવસ્થા કરવા માટે ફવી યોજના કરવી એ સંબંધે નવી ભરા-નારી પાર્લમેન્ટની સંમતિ લેવાનું તેણે ઠરાવ્યું. આ વખતે લાંબા વખતથી હસ્તી ધરાવતી લૉંગ પાર્લમેન્ટ પોતાની મેળેજ વિસર્જન થઈ (માર્ચ ૧૬૬૦). ત્યારપછી નવી ભરાએલી ‘ કન્વેન્શન ’ પાર્લમેન્ટે ચાલુ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી ચિરસ્થાયી રહે એવી રાજ-ધટના નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન હાથ ધર્યો. આ પાર્લમેન્ટમાં મધ્યમ પક્ષનુંજ મતાધિક્ય હતું. છેલ્લાં દશ વર્ષ થયાં ઇંગ્લેન્ડમાં ચાલી રહેલી અંધાધુંધી કરતાં રાજસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિજ વધારે સારી એવું બધાને લાગતું હતું. આ વખતે રાજપુત ચાર્લ્સ હૉલ્ડેન્ડમાં હતો તેણે જનરલ મંકની સૂચના ઉપરથી ગયા દશ વર્ષમાં થએલા અપરાધ માટે સર્વેને માફી આપવાનું અને ધાર્મિક બાબતમાં સવળ પડે એવું ધોરણ રાખી પાર્લમેન્ટની સલાહ પ્રમાણે રાજ્યકારભાર કરવાનું પોતાનું ધોરણ બ્રેડ શહેરમાં જાહેરનામું કાઢી પ્રસિદ્ધ કર્યું (૧૬૬૦). ચાર્લ્સ જાહેર રીતે આપેલું આ અભિવચન પુરતું છે એમ માની કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટે રાજ્યપુત્ર ચાર્લ્સને ઇંગ્લેન્ડનું રાજ્યપદ સ્વીકારવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું અને ઇંગ્લેન્ડની રાજ્યધટના રાજ, ઉમરાવોની સભા અને આમની સભામાં કેંદ્રીભૂત છે એવો ઠરાવ પસાર કર્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું

૧૬મા અને ૧૭મા સૈકામાં ઇંગ્લેંડના વેપાર, સંસ્થાનો અને તાબાનો મુલક

૧૫૮૦, પોર્ટુગલ સ્પેનના પંજામાં સપડાયું.—૧૫૮૮, સ્પેનના અજીત મનાયલા અરમારની હાર.—૧૬૦૦, ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના.—૧૬૦૭, અમેરિકામાં ઇંગ્લિશ સંસ્થાનોની સ્થાપનાની શરૂઆત.—૧૬૧૨, ૧૬૧૯, ૧૬૬૮ અને ૧૬૯૦, એ અનુક્રમે સુરત, મદ્રાસ, મુંબઈ અને કલકત્તામાં ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની કાઠીઓની સ્થાપના.—૧૬૪૦, પોર્ટુગલનો સ્પેનના પંજામાંથી છૂટકો.—૧૬૫૧-૧૬૫૭ ડચ લોકનો વેપાર તોડવા માટે નવિગેશન એક્ટના (નૌકાયાનનો ધારો) કાયદા અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા.—૧૬૫૨-૧૬૫૪ ડચ લોકો સાથે યુધ્ધ.—૧૬૬૫-૧૬૬૭ ડચ લોકો સાથે યુધ્ધ.

૧૭મો સૈકો ઇંગ્લેંડના વેપાર, સંસ્થાન અને મુલકની વૃદ્ધિને માટે ખાસ પ્રસિધ્ધ છે. પાંચે ખંડોમાં સ્થપાયેલાં તેના સંસ્થાનો, દુનીઆ સાથેનો તેનો વેપાર, અને તેના તાબામાં આવેલા વિશાળ મુલકોનો પાયો આ સૈકામાં નાંખવામાં આવ્યો હતો. ૧૫૮૮માં ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં સ્પેનના બળવાન અરમારનો નાશ થયા પછી સમુદ્ર ઉપર ઇંગ્લેંડનું ઉપરીપણું સ્થાપિત થયું, અને સમુદ્રપાર દૂર આવેલા દેશોમાં પોતાનાં સંસ્થાન સ્થાપવાં, અને તે દેશો સાથે વેપાર કરી ઇંગ્લેંડના ઉલ્લેખધર્મમાં. વૃદ્ધિ કરવી એવી ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે ઇંગ્લિશ લોકોને થઈ. ઇલિઝાબેથના મરણ પછી સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજા ઇંગ્લેંડની ગાદીપર આવ્યા, તેમના વખતમાં જો કે આંતર મુલકી વિગ્રહો ચાલ્યા હતા, તોપણ વેપાર અને સંસ્થાનોની વૃદ્ધિનું કામ તેઓએ પડી ભાંગવા દીધું નહિ. ત્યારપછી ઇંગ્લેંડમાં લોકસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારે પણ રાજરક્ષક ક્ષામ્બેલે તેજ ધોરણ ચાલુ રાખી વેપાર વિષયક બાબતમાં તે કાળના અગ્રેસર હૉલેંડ દેશ સામે ટક્કર ઝીલીને

અને * નૌકાયાનના કાયદા કરીને ઈંગ્લેન્ડનો ધણોખરો વેપાર ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યો હતો. ક્રોમવેલ પછી સ્ટુઅર્ટ વંશ પાછો ગાદીપર આવ્યો ત્યારે તેણે પણ એ વિષયમાં આગળનુંજ ધોરણ ચાલુ રાખ્યું હતું. તેથી ઈંગ્લેન્ડનો વેપાર પૂર્ણપણે અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો, અને વેપાર પ્રમાણેજ અમેરિકામાં સંસ્થાનોના પાયા નંખાયા તેથી ઈંગ્લેન્ડ સમગ્ર સર્વોપરી થશે એમ લાગવા માંડ્યું.

૩મું લોકોનો વેપાર.—૧૭મા સૈકાની શરૂઆતમાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગધંધાની બાબતમાં ૩મું લોકો ધણા આગળ વધેલા હતા. પૂર્વ તરફના દેશોમાં સંસ્થાન અને વેપાર સ્થાપવાની બાબતમાં અંગ્રેસર નાનકડું પોર્ટુગલ ૧૫૮૦માં સ્પેનના તાબામાં ગયા પછી ૩મું લોકોએ અમેરિકા, આફ્રિકા અને પૂર્વ તરફના બેટામાં પોતાનાં થાણાં સ્થાપ્યાં, અને પોર્ટુગલનો બધો વેપાર

*** નોંધ.**—Navigation Act—નૌકાયાનનો કાયદો—

ઈંગ્લેન્ડ અને તેના સંસ્થાનો સાથે પરદેશી વહાણો કેવી રીતે વેપાર કરી શકે તે બાબત કાયદા કરવાનો રિવાજ જૂના કાળથી ચાલતો હતો. પણ ૩મું લોકોનો વેપાર તોડી પાડવાના ઉદ્દેશથી ૧૬૫૧માં ક્રોમવેલે આ ધારો ધડ્યો હતો. એ કાયદામાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે ઈંગ્લેન્ડમાં જે માલ આયાત થાય તે ઈંગ્લેન્ડનાજ વહાણોમાં, અથવા જે દેશનો માલ હોય તેજ દેશના વહાણોમાં આયાત થાય. એક દેશનો માલ પરદેશી વહાણો મારફતે લાવવાની આ કાયદામાં બંધી કરી હતી. ૧૬૬૦માં સંસ્થાનો માટે એવો કાયદો થયો કે ત્યાં સંસ્થાનનાં કે ઈંગ્લિશ વહાણો શિવાય બીજા દેશના વહાણોમાં માલ આયાત થાય નહિ. પણ જે દેશનો માલ હોય તે દેશના વહાણોને પોતાના દેશનો માલ આયાત કરવાને પ્રતિબંધ નહોતો. આ કાયદાઓથી ૩મું લોકોના ભાડુતી વહાણોના વેપારને નુકસાન થયું, કારણ કે યુરોપના એક દેશનો માલ બીજા દેશ લઈ જવાનો વેપાર તેઓના હાથમાં હતો. આ કારણથી ઈંગ્લેન્ડ અને હોલેન્ડ વચ્ચે લડાઈ થઈ.

હસ્તગત કરી આખા પુરોપનાં બજાર કબજે કર્યાં. વેપાર પ્રમાણે પોતાના દેશમાં ઉલ્લેખધંધા પણ વધારવા તેઓએ પ્રયત્ન કર્યાં. એમેરિકામાંના ઈંગ્લિશ સંસ્થાનોને આફ્રિકામાંથી ગુલામો લાવી પૂરા પાડવાનો ઇનજરોડ્ય લેકિાએ પોર્ટુગીઝો પાસેથી જૂટવી લીધો. યુરોપના ધણીખરા દેશોને પૂર્વ તરફના દેશોની વેપારી જાણસોડ્ય લેકિાજ પૂરી પાડવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ૧૭માં શતકની શરૂઆતથી ડ્ય લેકિાએ વેપાર ધંધામાં પોતાના દેશની એટલી બધી ઉન્નતિ કરી દીધી હતી કે ઍસ્ટડામ યુરોપના વેપારનું કેન્દ્રસ્થાન થઈ પડ્યું હતું.

પૂર્વ તરફના વેપાર માટે ડચ અને અંગ્રેજોની સ્પર્ધા.—
વેપાર અને ઉદ્યોગધંધાની બાબતમાં અંગ્રેજ લોકોને ડચ લોકોનું અનુ-
કરણ કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા થઈ. ઇલિઝાબેથ રાણીના રાજ્યમાં
ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં પૂર્વ તરફના દેશો સાથે વેપાર કરવા માટે સ્થપાયેલી
ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને સનદ મળી. જાણે આ ઇંગ્લિશ કંપનીને દબાવી
દેવા માટે ન હોય તેમ પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરતી જુદી જુદી
ડચ કંપનીઓ જોડાઈ જઈ તેમની એક મોટી ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની
થઈ (૧૬૦૨). ત્યારપછી કેટલેક વર્ષે જવા ટાપુના બંદરોમાં શહેરમાં
ડચ લોકોએ પોતાનું થાણું સ્થાપ્યું, અને તેને પૂર્વ તરફના પોતાના
વેપાર અને તાબામાં આવેલા મુલકોનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવી દીધું. પૂર્વમાં
હિંદી મહાસાગરમાં આવેલા મસાલાના ટાપુઓ સાથેના નફાકારક
વેપાર પોતાને હાથ કરી લેવાની ઇચ્છા અંગ્રેજોને પહેલેથી જ હતી.
અને હવે ડચ લોકોએ બંદરોમાં કાયમનું થાણું સ્થાપ્યું, તે જોઈને
તો મસાલાના ટાપુઓ સાથેના વેપાર માટે એ બે દેશો વચ્ચે સ્પર્ધા ઘણી
વધી પડી. તેથી ૧૬૧૯માં અંગ્રેજ લોકોને ડચ લોકો સાથે વેપારી
સંધિ કરવાની ફરજ પડી. આ સંધિથી મલાક્કાના દ્વીપસમૂહમાંના
કેટલાક બેટા અંગ્રેજોને મળ્યા. ત્યારપછી કેટલાક અંગ્રેજ સંસ્થાનવા-
સીઓએ અંગ્રેજોના ટાપુમાં સંસ્થાન સ્થાપી ત્યાં પોતાનું કાયમનું
થાણું કર્યું. આ પ્રમાણે પોતાના પૂર્વ તરફના વેપારમાં અંગ્રેજોને હાથ
બાંધતા જોઈને ડચ લોકોથી સહન થઈ શક્યું નહિ, તેથી અમારાં
કિલેબંદીવાળાં કેટલાંક શહેરો હાથ કરી લેવાનું અંગ્રેજોએ કાવતું કર્યું.

છે એવું બહાનું બતાવી ડચ લોકોએ ૧૬૨૩માં અંગ્રેજના અંમ્બોયનાના થાણાપર હુમલો કરી ત્યાંના કેટલાક અંગ્રેજોની કતલ કરી અને બાકીનાઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા. અંમ્બોયનાની કતલથી અંગ્રેજોને ધણો ગુસ્સો ઉપજ્યો. અને તેના પરિણામે ઇંગ્લિશ અને ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીઓ વચ્ચે હરિક્ષાઈએટલીબધી વંધી પડી કે દરીયાપરના ઉપરીપણા અને પૂર્વ તરફના વેપારના સવાલનો કાયમનો નિકાલ લાવવા માટે ઈંગ્લેંડ અને હોલેંડ બંને દેશો એકએકની ટકર ઝીલવા સર્જી થયા. ઈંગ્લેંડના વેપાર અને ઉદ્યોગધંધા વધારવાના ઉદ્દેશથી ક્રોમવેલે નૌકાયાન—નવિગેશન એક્ટ પસાર કરી તેને ૧૬૫૧થી ૧૬૫૭ સુધી અમલમાં મૂક્યો હતો એમ આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. એને પરિણામે ડચ લોકોના વેપારને ધણો ધોકકો પહોંચ્યો. દુનીઆના જુદા જુદા દેશોનો માલ લાવ લઈને કરવાનો ધંધો ડચ લોકોના હાથમાં હતો. તેથી તેમનો વેપારી અરમાર ધણો પોષાયો હતો અને તેમનું નૈકાસૈન્ય પણ બળવાન થયું હતું. ક્રોમવેલના કાયદાથી એ બધાંને હવે નુકસાન થતું જોઈ ડચ લોકો ધણા ખીજવાયા, અને ઈંગ્લેંડ સાથે લડી એ સવાલનો કાયમનો નિકાલ લાવવા તેઓએ ઠરાવ કર્યો. ૧૬૫૨થી ૧૬૭૩ સુધીમાં એ બંને દેશો વચ્ચે ધણી ઝપાઝપી થઈ, અને તે બધીમાં જે કે ડચ લોકોની ફત્તેહ થતી, તો પણ તેઓના ઉત્કર્ષનો આધાર દર્યાપરના વેપાર ઉપરજ હોવાથી આમ ઈંગ્લેંડ તરફથી દરીઆમાં હરકત થવાથી તેઓના વેપારમાં લંગ થવા માંડ્યો. વેપારધંધામાં ખલલ થવાથી હોલેંડ જેવો નાનકડો દેશ લાંબા વખત સુધી ટકી શકે નહિ, અને તેને જેર થવુંજ પડે એ તો સ્પષ્ટજ છે. હોલેંડની સ્થિતિ આવી થઈ પડી હતી તેવામાં અધુરામાં પૂરું કાનસના ૧૪મા જુઈને હોલેંડને છુંદી નાખવાની મહત્વાકાંક્ષા થઈ. એટલે કેટલાક કાળથી ચતુ થઈ પડેલા ઈંગ્લેંડની મદદ લેવાની હોલેંડને ફરજ પડી. ત્યારપછી હોલેંડના પ્રગ્નસતાક રાજ્યના અધ્યક્ષ વિલિઅમને ઈંગ્લેંડની ગાદી મળી, તેથી એ જ દેશો વચ્ચે સ્નેહ ચાંક વધારે મળ્યુત થઈ, અને તેઓએ જુઈની મહત્વાકાંક્ષાનો ભંગ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું.

૧૬મા અને ૧૭મા સદીમાં ઈંગ્લેન્ડના વેપાર, વગેરે ૧૪૧

હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજ કાંટીઓની સ્થાપના.—આ પ્રમાણે ડચ અને ઈંગ્લિશ લોકો વચ્ચે સલુકાર્થ થઈ, અને ઈંગ્લેન્ડનું હરિક એવું એક રાજ્ય ઓછું થયું, તેથી એશિયા ખંડમાંની ઈંગ્લિશ કાંટીઓનો વેપાર આબાદ થવા લાગ્યો. ૧૬૧૨માં ઈંગ્લિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ હિંદુસ્થાનમાં મુંબઈથી આશરે દોઢસો માઈલ ઉત્તરે આવેલાં સુરત બંદરમાં પોતાની કાંટી ધાલી. ત્યારપછી ફટલેક વર્ષે અંગાળામાં હુગલી નદીને કાંઠે બીજી એક કાંટી સ્થાપી. ૧૬૩૯માં દક્ષિણમાં કોરોમાન્ડલ કિનારા ઉપર આવેલાં મદ્રાસમાં ૩જી કાંટી સ્થાપી. એ કાંટીની આસપાસ તેઓએ કાટ બાંધ્યો, અને તેનું રક્ષણ

ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની શરૂઆતની પ્રવૃત્તિઓ.



પુરા દિશા નક્કી કરવા સારા સિદ્ધિ પેદા પુરો

કરવા માટે ત્યાં એક કિલ્લો બાંધ્યો, અને તેનું નામ ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ પાડ્યું. ૧૬૪૦માં પોર્ટુગલ ૬૦ વર્ષે સ્પેનની ચુંગાલમાંથી મુક્ત થયું, ત્યારે એ દેશ પહેલાંની માફક વેપારમાં આપણી હરિકાર્થ કરવા આવરી કે કેમ તે સંબંધે ઈંગ્લેન્ડને શંકા થઈ. પણ નાનકડા પોર્ટુગલનેજ લાગ્યું કે યુરોપમાં આપણી સ્વતંત્ર હસ્તી કાયમ જળજી રાખવા માટે આપણને ઈંગ્લેન્ડની મદદની આવશ્યકતા છે. તે માટે તેનો પૂર્વ તરફનો વેપાર અને તાબાનો મુલક તેને છોડી દેવા પડ્યો.

૧૬૬૧માં પોર્ટુગલની રાજકન્યા કંથરાઈનનું લગ્ન ઈંગ્લેન્ડના રાજા ૨જ ચાર્લ્સ સાથે થયું. તે વખતે પોર્ટુગલના રાજાએ હિંદુસ્થાનમાંના મુંબઈ ખેટ ચાર્લ્સને બક્ષિશ આપ્યો, અને ચાર્લ્સે ૧૬૬૮માં એ ખેટ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને આપ્યો. મુંબઈનું બાઈ સાઈ છે, અને તે એક બાબુએ આવેલું હોવાથી મોગલ પાદશાહ તરફથી તેમને ત્રાસ આપવામાં આવશે નહિ, એમ કંપનીને લાગ્યું, તેથી થોડા વખત પછી તેણે મુંબઈને હિંદુસ્થાનમાં પોતાનું મુખ્ય થાણું બનાવ્યું. આ પ્રમાણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હાથમાં મદ્રાસ અને મુંબઈ જેવાં કિલ્લેબંદીવાળાં બે બંદરો આવ્યા પછી ૧૬૯૦માં બંગાળના સુબેદારે ગંગા નદીના મુખ પાસે ત્રણ ગામ વેચાતાં લેવાની પરવાનગી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને આપી, તેથી તેણે એ ગામો ખરીદી લઈ તે ઠેકાણે ફોર્ટ વિલિઅમ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો. આ કિલ્લાની આસપાસ ધીમેધીમે કલકત્તા શહેર વસ્યું. આ પ્રમાણે મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તા હિંદુસ્થાનમાં કંપનીનાં મુખ્ય થાણાં થયાં, અને એ શહેરો મારફતે દેશના અંદરના ભાગનાં શહેરો સાથે કંપનીનો વેપાર શરૂ થયો. ત્યારે તેઓએ સીલોન, સુમાત્રા, જાવા વગેરે ખેટો સાથેના ડચ લોકના વેપારમાં હાથ ન ધાલવાનો ઠરાવ કર્યો અને માત્ર હિંદુસ્થાન સાથેનાજ વેપારમાં લક્ષ આપવા માંડ્યું.

આવી રીતે એ બે દેશોનાં કાર્યક્ષેત્રો જુદાં જુદાં થવાથી તેઓ વચ્ચે વેપારી સ્પર્ધા ઓછી થઈ, ત્યારે ખુદ હિંદુસ્થાનમાંજ ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને જાણે હંકારવા માટે ન હોય, તેમ ૧૪માં લુઈસી પ્રેરણાથી ૧૬૬૪માં ફ્રાન્સમાં ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપવામાં આવી.

પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરવા જેમ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઉભી થઈ હતી, તેજ પ્રમાણે દુરદૂરના દેશો સાથે વેપાર કરવા માટે ખુદ ઇંગ્લેન્ડમાં નિરનિરાળી કંપનીઓ અસ્તિત્વમાં આવી. ઓસ્ટ્રિક સમુદ્રમાં ડચ લોકો સાથે હરિકાષ કરવા માટે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થપાઈ. રશીઆ સાથે વેપાર કરવા માટે મસ્કોવી કંપની ઉભી થઈ, અને ઇજિપ્ટ, સીરીઆ અને તુર્કિસ્થાન સાથે વેપાર કરવા લીવૈટ

કંપની થઈ. ત્યારપછી ૧૬૬૭માં બ્રેડાની સંધિ થયા પછી અંગ્રેજોએ આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારાપર ગોલ્ડ કોસ્ટ ફ્રેસલમાં પોતાનું થાણું કરી આફ્રિકામાંથી હથ્થસી ગુલામો પકડી વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુના સંસ્થાનોને પૂરા પાડવાનો ઇનકારો ડચ લોકો પાસેથી લઈ લીધો. આજ અરસામાં એશિયા ખંડના પૂર્વના દેશો સાથેના વેપાર માટે મધ્યમાં અરધે રસ્તે આપણું થાણું હોવું જોઈએ એમ વિચારી ૧૬૫૧માં અંગ્રેજોએ સેન્ટ હેલીનાનો ટાપુ કબજે કર્યો. આવી રીતે પૂર્વમાં ડચ, પોર્ટુગીઝ અને ફ્રેન્ચ લોકો સાથે વેપારની વૃદ્ધિને માટે અંગ્રેજો આથડતા હતા તે વખતે પણ અમેરિકામાં અંગ્રેજ સંસ્થાનો સ્થાપવાના પ્રયત્નોતો ચાલુજ હતા.

આફ્રિકા ખંડમાં ગરમી ઘણી હોવાને લીધે અને એશિયા ખંડમાં વસ્તી ગીચ હોવાને લીધે એ બે ખંડોમાં સંસ્થાનો સ્થાપવાં એ લગભગ અશક્યજ હતું. સંસ્થાનો સ્થાપવાં એટલે પ્રદેશોને માત્ર પોતાના તાબામાં આણુવા એટલુંજ નહિ, પણ ત્યાં જઈ કાયમનો વસવાટ કરવો. ઇલિઝાબેથના વખતથીજ દૂરના દેશોમાં જઈ વસી સંસ્થાનો સ્થાપવાં એવા હેતુથી પ્રયત્નો તો ચાલુજ હતા, પણ તેના વખતમાં કાયમનાં કોઈ સંસ્થાન સ્થાપી શકાયાં નહોતાં. ત્યારપછી પહેલા જેમ્સના વખતમાં કેટલાકોને વેપાર ધંધા માટે પરદેશમાં જઈ વસવાની ઇચ્છા થઈ હતી, તો કેટલાકો ઇંગ્લેંડમાં ચાલી રહેલા ધાર્મિક જીલમથી કંટાળી જઈ પરદેશમાં જ્યાં સુખે પોતાનો ધર્મ પોતાની મરજી પ્રમાણે પાળી શકાય ત્યાં જઈ વસવા તૈયાર થયા હતા. તેમની આ ઇચ્છા ફળિજૂત થઈ. ૧લા જેમ્સના વખતમાં અમેરિકામાં અંગ્રેજ સંસ્થાનોનો પાયો નંખાયો.

અમેરિકામાં અંગ્રેજ સંસ્થાનોની સ્થાપના.—પોર્ટુગીઝ અને સ્પેનીઆઈ લોકોએ દક્ષિણ અમેરિકા અને મધ્ય અમેરિકામાં પોતાની સત્તા જમાવી હતી તેને લીધે ત્યાં સંસ્થાનો સ્થાપવાં એ અશક્ય હતું, પણ ઉત્તર અમેરિકા કોઈના તાબામાં નહિ હતો તેથી ત્યાં અંગ્રેજો પોતાના સંસ્થાન સ્થાપી શક્યા. ઇ. સ. ૧૬૦૬માં પ્લીમાઉથ કંપની અને લંડન કંપની એ નામની બે કંપનીઓ ઉત્તર અમેરિકામાં સંસ્થાનો

સ્થાપવા માટે ઉભી કરવામાં આવી, તે પૈકી પ્લીમાઉથ કંપનીનો પ્રયત્ન ફાળ્યો નહિ. પણ લંડન કંપની ફાવી અને તેણે વર્જિનિયા નામનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. કંપની સ્થાપનારાઓનું લક્ષ્ય સંસ્થાનો ઉપર હતું તેથી કંપનીની એકંદર વ્યવસ્થા ઉપર તેઓ દેખરેખ રાખતા હતા. ૧૬૧૯માં ત્યાં રાખવામાં આવેલી લશ્કરી સત્તા ઉઠાવી લઈ સંસ્થાનવાસીઓને થોડા ઘણા સ્વરાજ્યના હક આપવામાં આવ્યા. પણ ૧૬૨૪માં પહેલા જેમ્સ રાજાએ કંપનીની સનદ રદ કરી સંસ્થાનની સર્વ વ્યવસ્થા પોતાની દેખરેખ નીચે લીધી. આ પ્રકારે સંસ્થાનની સર્વ વ્યવસ્થા ઈંગ્લેંડના રાજાના હાથમાં આવી તેથી સંસ્થાનવાસીઓના સ્વરાજ્યના હક નષ્ટ થયા, તોપણ સંસ્થાનની આર્થિક સ્થિતિ અને તેની ખેતીવાડીમાં ઘણી ઉન્નતિ થતી થઈ.

અમેરિકામાં સંસ્થાનો સ્થાપવાના પ્રયત્નમાં લંડન કંપનીને યશ મળેલો જોઈ એવા પ્રકારની ઘણી કંપનીઓ ઈંગ્લેંડમાં ધીમેધીમે સ્થપાવા લાગી. ઈંગ્લેંડમાં ચાલી રહેલા ધાર્મિક જીલમથી કંટાળી જઈ કેટલાક લોકો ઈંગ્લેંડ છોડી અમેરિકા ગયા અને તેઓએ વર્જિનિયા કંપનીની ઉત્તરે કૉલ ભૂમિર આગળ પોતાનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું (૧૬૨૦). શરૂઆતમાં આ સંસ્થાનની ઘટના એક અવિલકત કુટુંબના જેવીજ હતી, પણ ધીમે ધીમે તેઓએ એ ધોરણ છોડી દઈ જમીન અને ઘોર હાંપર વહેંચી લઈ તેઓ વિલકત કુટુંબો તરીકે રહેવા લાગ્યા.

૧૬૨૨માં ચાર્લ્સ રાજાની દેખરેખ નીચે ઈંગ્લેંડમાં મેસેચુસેટ્સ નામની એક કંપની સ્થપાઈ. ઈંગ્લેંડના ઘણા શ્રીમંત જમીનદારો અને ઉંચા દરજ્જાના ગ્રહસ્થાનો ટેકા હતો તેથી આ કંપનીને પૂર્ણપણે યશ મળશે એ લગલગ નક્કી હતું. આ સંસ્થાન સ્થપાયા પછી કેટલાંક સંસ્થાનો જોડાઈ જઈ ન્યુ ઈંગ્લેંડ નામના એક સંસ્થાનની સ્થાપના થઈ. ૧૬૩૦માં મેસેચુસેટ્સ સંસ્થાનપર દેખરેખ રાખવાનું સર્વ કામ એમેરિકામાં રહીનેજ કરવા જન વિચોપ નામના એક ગ્રહસ્થને એ સંસ્થાનનો પહેલો ગવર્નર નીમવામાં આવ્યો. બૉસ્ટન નામનું શહેર આ સંસ્થાનની રાજ્યધાની થયું. આ સંસ્થાનમાં અસલ જઈ વસનારા લોકો સેપરેટિસ્ટ (હુટા પડનાર) પંથના નહોતા,

૧૬મા અને ૧૭મા સૈકામાં ઈંગ્લેંડના વેપાર, વગેરે ૧૪૫

તોપણુ ધામેધામે ત્યાંના લોકોએ ઈંગ્લેંડના એપિસ્કોપેલીઅન પંથની સામે સેપેરેટિસ્ટ પંથજ ત્યાં સ્થાપ્યો; અને ૧૬૩૧માં ત્યાં એક કાયદો કરવામાં આવ્યો; તે કાયદો અનવયે સેપેરેટિસ્ટ પંથ ન માનનારા લોકોને તમામ નાગરિક હકોમાંથી ખાતલ કરવામાં આવ્યા. આવી રીતે ધાર્મિક બાબતમાં સૈકાઈથી પોતપોતાના મત પ્રમાણે વરતી શકાતું નહોતું તેથી જે લોકો ઈંગ્લેંડ છોડીને આવ્યા હતા તેજ લોકોએ પણ ત્યાં આવનારા ખીજા લોકો ઉપર પણ ધાર્મિક બાબતમાં જીલમ કર્યો એમ કહેવુંજ જોઈએ.

૧૬૩૧માં રૉજર વિલિઅમ્સ નામનો એક ગ્રહસ્થ આ સંસ્થાનમાં આવ્યો. આ ગ્રહસ્થ અત્યંત ઉદ્વેગી, વિનોદી અને ઉન્સાહી હોવાને લીધે તેણે થોડા વખતમાંજ ત્યાંના સર્વ લોકોનું ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચ્યું, તે એટલું બધું કે સંસ્થાનમાં સેલેમ નામના એક ગામની સર્વ વ્યવસ્થા તેને સોંપવામાં આવી. ધાર્મિક બાબતમાં રાજ્યએ કોઈપણ માણસના ઉપર કોઈપણ પ્રકારનું બંધન મૂકવું જોઈએ નહિ એવા રૉજર વિલિઅમ્સનો મત હતો, તેથી મેસેચ્યુસેટ્સ સંસ્થાનમાં જે ધાર્મિક બંધન મૂકવામાં આવ્યું હતું તેની વિરૂધ્ધ તેણે જોરથી તકરાર શરૂ કરી. એ પ્રશ્ન બાબત તેને ત્યાંના લોકો સાથે બન્યું નહિ, તેથી આખરે તેને એ સંસ્થાન છોડવું પડ્યું.

આ સંસ્થાન છોડ્યા પછી રૉજર વિલિઅમ્સ એ સંસ્થાનની દક્ષિણે આવેલા પ્રદેશમાં ગયો, અને ત્યાંના છીડિયન લોકો પાસેથી કેટલીક જગા વેચાતી લઈ ત્યાં 'પ્રોવિડન્સ' નામનું એક ખીજું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. આ સંસ્થાનમાં આવી વસનારા લોકોને ધાર્મિક બાબતમાં કોઈપણ પ્રકારની અડચણ કરવી નહિ, એવું તેણે ઠરાવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૬૪૭માં પાસેપાસે વસાયેલાં ત્રણ નાનાં સંસ્થાનો 'પ્રોવિડન્સ' સાથે જોડાઈ જઈ એક મોટું સંસ્થાન બન્યું, તેનું નામ 'રહોડ આયલેંડ' સંસ્થાન પાડવામાં આવ્યું. આ ચાર સંસ્થાનોના સંઘમાંના દરેકને પોતપોતાની સ્થાનિક વ્યવસ્થાની બાબતમાં સંપૂર્ણ અધિકાર હતો, અને ધાર્મિક બાબતમાં કોઈપણ તરેહનો પ્રતિબંધ રાખવામાં આવ્યો નહતો.

૧૬૩૮માં મેસેચ્યુસેટ્સ સંસ્થાનમાંથી નીકળી ગયેલા કેટલાક લોકોએ કોનેક્ટિકટ નદીની ખીણમાં એક નવું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. તેજ પ્રમાણે ૧૬૩૯માં ન્યૂ હેવન નામનું એક ખીણું સંસ્થાન તેની પાસેજ સ્થાપ્યું.

ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડનો વિશિષ્ટગુણ.—ઉપર પ્રમાણે રહોડ આયલેન્ડ, મેસેચ્યુસેટ્સ, કોનેક્ટિકટ અને ન્યૂ હેવન નામનાં ચાર ઇંગ્લિશ સંસ્થાનો ઉત્તર અમેરિકામાં સમુદ્રના કિનારાપર સ્થપાયાં હતાં. એ ચાર સંસ્થાનોને ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ સંસ્થાન કહે છે. ત્યાંનાં હવાપાણી, જમીન અને ખીણ બાબતની સ્થિતિને લીધે આ સંસ્થાનનું વલણ એક જુદાજ પ્રકારનું થયું. આ ઠેકાણે વર્જિનિયાની માફક તંબાકુની ખેતી થઈ શકે એમ નહોતું. અહીંની તમામ જમીન સંસ્થાનવાસીઓને વહેંચી આપેલી હતી. તેઓ જાતેજ તેમાં ખેતી કરતા હતા, તેથી ખીણ સંસ્થાનોની માફક અહીં માત્ર ધનાઢય જમીનદારો અને ગુલામો એવા બે વર્ગ થવા પામ્યા નહિ. ત્યાંની હવા ઠંડી અને જમીન કસ વિનાની હોવાથી ખેડુતોને હંમેશાં સખત મહેનત કરવી પડતી; તેથી તેઓ શરીરે મજબુત, સ્વભાવે સ્વાશ્રયી અને મુરીખત વેડી શકે એવા શરૂઆતથીજ થતા ગયા. તે લોકો ત્યાંના દેશીઓ સાથે અને દક્ષિણ તરફના સંસ્થાનવાસીઓ સાથે વેપાર કરતા હતા. નાની નાની હોડીઓમાં સમુદ્રમાં પ્રવાસ કરવાનું શિક્ષણ નાનપણથીજ તેમને મળેલું હતું. માનુષ્યમિત્રી અને તેટલી સ્વતંત્ર રીતે રહી સંસ્થાનની સર્વ વ્યવસ્થા પોતાનાજ તંત્ર પ્રમાણે ચલાવવી એવી પહેલ પ્રથમથીજ તેમની ઇચ્છા હતી. પણ ધાર્મિક બાબતમાં તેઓનું ધોરણ ઘણું કડક હતું. યુરિટન પંથની બહારના ખીણ કાષ્ઠપણ પંથના અનુયાયીને નાગરિક હંકો આપવાજ નહિ અવે. તેઓએ નિશ્ચયજ કર્યો હતો. અમેરિકામાંનાં ખીણ સંસ્થાનો સાથે સરખાવતાં અહીં હબ્સી ગુલામોની સંખ્યા ઘણીજ ઓછી હતી. તેનું કારણ એકે ત્યાંની સ્થિતિજ એવી હતી કે ત્યાં ગુલામોની બહુ જરૂર પડે નહિ. આ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડનાં સંસ્થાનોમાં મેસેચ્યુસેટ્સ સંસ્થાન ખીણ બધા સંસ્થાનો કરતાં ધાર્મિક, આર્થિક રીક્ષણિક

૧૬મા અને ૧૭મા સૈકામાં ઇંગ્લેંડના વેપાર, વગેરે ૧૪૭

અને રાજકીય બાબતોમાં ઘણું આગળ વધેલું હતું. ત્યાંના લોકોએ બોસ્ટન પાસે કોલેજ સ્થાપી તેને હાર્વર્ડ નામ આપ્યું હતું. ત્યાં થોડા દિવસમાં એક જાપાનનું પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ સંસ્થાને ન્યૂ હૅપશાયર અને મેન સંસ્થાનોપર પોતાનું ઉપરીપણું બેસાડ્યું હતું, તેથી બીજાં સંસ્થાનો થોડા વખતમાં એકત્ર થયાં, તેથી ન્યૂ ઇંગ્લેંડના એકત્ર થયેલાં સંસ્થાનમાંથી એક ગ્રોહું થયું.

૧૬૩૨માં પહેલા ચાર્લ્સે બાલ્ટિમોર નામના એક ગ્રહસ્થને અમેરિકામાં એક નવું સંસ્થાન સ્થાપવાની સનદ આપી. એ સનદમાંની શરત પ્રમાણે ત્યાંના સંસ્થાનવાસીઓને જમીનદારીના સઘળા હકો આપવાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરથી બાલ્ટિમોરે પોતાની દેખરેખ નીચે અમેરિકામાં એક નવું સંસ્થાન સ્થાપ્યું, અને ચાર્લ્સની રાણી મેરીના નામપરથી તેનું નામ મેરી-લેંડ રાખ્યું. મેરીલેંડ સંપૂર્ણ જમીનદારીના હકવાળું પહેલુંજ સંસ્થાન હતું. તેમાં રોમન કેથોલિક પંથના લોકોની ભરતી થતી ગઈ. પણ આ સંસ્થાન સ્થાપવા માટે ચાર્લ્સે આપેલી સનદમાં એક શરત એવી ઘાલવામાં આવી હતી કે ત્યાંના દેવળોમાં ઇંગ્લેંડના ધર્મપંથે નક્કી કરેલીજ પ્રાર્થના કરવી, તેથી તે પ્રમાણે કર્યાવિના છૂટકા નહોતો, પણ રોમન કેથોલિક પંથવાળાઓને કેટલીક છૂટછાટ મૂકવામાં આવી હતી.

વેસ્ટ ઇંડીઝ બેટો.—આ પ્રમાણે ઉત્તર અમેરિકામાં ઇંગ્લિશ સંસ્થાનો સ્થપાતાં હતાં તેની સાથે સાથે અમેરિકાને લગતા સમુદ્રમાં આવેલા અનેક બેટો ઉપર પણ અંગ્રેજ લોકોની સત્તા જામતી જતી હતી. આ ટાપુઓ પૈકી બર્મુડાઝના ટાપુપર ૧૬૧૨થી અંગ્રેજ હકૂમત સ્થપાઈ હતી. ઍટલાંટિક મહાસાગરમાં વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓની શોધ પ્રથમ કોલંબસે કરી હતી, પણ આ બેટો નાના છે, અને તેથી ત્યાંથી સોનું મળશે નહિ એમ ધારી સ્પેનિઆર્ડોએ અસલથીજ એ બેટો છોડી દીધા હતા. ૧૭માં સૈકાની શરૂઆતથી યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોનું ધ્યાન આ બેટો તરફ ખેંચાવા લાગ્યું હતું. ડચ લોકોનું મન બેતીવાડી કરવા તરફ નહોતું, પણ માત્ર વેપાર કરવા

તરફ જ હતું, તેથી તેઓએ આ બેટો તરફ વિશેષ લક્ષ આપ્યું નહિ. ડચ લોકો પછી વહાણવટાંમાં આગળ આવનાર ઇંગ્લિશ અને ફ્રેન્ચ લોકોનું લક્ષ સંસ્થાનો સ્થાપી ખેતી કરવા તરફ હતું. તેથી તેઓએ આ બેટો તરફ પોતાનું લક્ષ ખેંચ્યું. આ બેટોનો આકાર અને ત્યાંની રસાળ જમીન જોઇ ત્યાં ખેતીવાડી કરવાનો વિચાર તેઓએ કર્યો. ૧૬૦૫માં કેટલાક અંગ્રેજ ખલાસીઓ બારબેડોઝ તરફ પ્રથમ પોતાનાં વહાણુ લઈ ગયા, અને ૧૬૨૫ પછી તેઓએ ત્યાં પોતાનું થાણું સ્થાપ્યું. તેજ પ્રમાણે સેંટ ક્રિસ્ટ નામનાં ટાપુમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ બંને લોકોએ પોતપોતાનાં થાણાં કર્યાં હતાં. ત્યારપછી એ બેટની ઉત્તરે આવેલા લીવર્ડ ટાપુઓ ઉપર અંગ્રેજોનું લક્ષ ગયું. નેવિસ અને બરમ્યુડા ૧૬૨૮માં અને ઍટિંગ્વા અને મોંટ સેરટ ૧૬૩૨માં વસાવવામાં આવ્યા. દક્ષિણે આવેલા વિંડવર્ડ બેટોપર ફ્રેન્ચ લોકોનો ડોળો હતો. આ વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓના હવાપાણી ઉપજીકટિ બંધમાં આવેલા પ્રદેશોનાં જેવાં હોવાથી ત્યાં ઉપજીકટિ બંધમાં પાકતા તંબાકુ, શેરડી વગેરે પ્રદાર્થોની ખેતી ઘણી નફાકારક થવા લાગી. આ ટાપુઓમાં ખેતીના કામમાં આફ્રિકામાંથી ગુલામ કરી પકડી લાવેલા સીધી લોકોને ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા હતા. તે ઉપરાંત ઇંગ્લેન્ડમાં સખત મજૂરીની શિક્ષા પામેલા કેદીઓનો પણ આ કામમાં ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. બારબેડોઝ ટાપુમાં ખેતીનું કામ કરવા માટે કેદીઓ મોકલવાનો રિવાજ પહેલા આઈર્લેન્ડની કારકીર્દીથી શરૂ થયો, તે ઇંગ્લેન્ડમાં લોકસત્તા સ્થાપિત થઇ ત્યારેપણુ ચાલુ હતો. એ કારણને લીધે ઇંગ્લેન્ડમાં રાજસત્તા પાછી સ્થાપિત થઇ તે પહેલાંનો વસ્તી, ખેતી અને સંપત્તિમાં બારબેડોઝ ટાપુ ઘણો આગળ વધ્યો હતો. આ બેટો પ્રમાણેજ બહામા ટાપુઓની આસપાસના બીજા ઘણા ટાપુઓ અંગ્રેજ ખલાસીઓ પોતાની સત્તા નીચે લાવ્યા હતા. ૧૬૫૫માં સ્પેનના તાબાનો જેમેકા બેટ અંગ્રેજોએ ક્રૂંટવી લીધો.

ઉપર પ્રમાણે વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓપર અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ અને ડચ લોકો પોતપોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપવા મથી રહ્યા હતા. તેથી તે બેટોપર કોઈપણ એક રાજ્યની સત્તા કાયમની સ્થાપાઈ નહિ. એ

૧૬મા અને ૧૭મા સૈકામાં ઇંગ્લેંડના વેપાર, વગેરે ૧૪૯

એટા આજે એક દેશના હાથમાં તો કાલે ખીળના હાથમાં જેતા, તેથી તેની ઉન્નતિ થઈ શકી નહિ.

૧૭માં સૈકાની શરૂઆતથી યુરોપમાં સ્પેનનું જોર નબૂટ થવા લાગ્યું, તેથી સ્પેનનાં દક્ષિણ અમેરીકાનાં સંસ્થાનો અને તાબાના મુલકો પડાવી લેવાની ઈચ્છા યુરોપનાં ધણાં રાજ્યોને થઈ. આ સમયમાં ઇંગ્લિશ, ડચ અને ફ્રેન્ચ પ્રજાઓના સાહસિક પુરૂષોએ પોતાના દેશની સરકારની સંમતિ નહિ હતી તોપણ માંહોમાંહે સમજી જઈ દક્ષિણ અમેરિકામાંનાં સ્પેનના સંસ્થાનોના કાળિયા કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. આ સાહસિક લોકોને બુક્ટનીઅર્સ એટલે લૂટારા કહે છે. જ્યાંસુધી આ બુક્ટનીઅર્સ લોકોનો ધરાદો સ્પેનના વેપાર અને સંસ્થાનોમાંથી કાળિયા કરવાનો હતો ત્યાં સુધીતો સઘળું ઠીકઠીક ચાલ્યું, પણ સ્પેનનો વેપાર નહિ જેવો થઈ ગયા પછી જ્યારે ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો દરિયા ઉપરના ઉપરીપણા અને વેપારની બાબતમાં એકએકની હરિફાઈ કરવા બહાર પડ્યા ત્યારે ઇંગ્લેંડમાં બુક્ટનીઅર્સનું મહત્વ ઓછું થઈ તેઓનો નાશ કરવા માટે પ્રત્યેક દેશ તરફથી પ્રયત્ન થવા લાગ્યા. આ બુક્ટનીઅરો એટલે ચાંચિયા લોક; દરિયા ઉપર ફરતાં વહાણોને લૂટવાનો આ લોકનો ધંધો હતો.

૧૬૮૮માં ઇંગ્લેંડમાં જયેલી રાજ્યક્રાંતિ સુધીમાં ખીળ અનેક સંસ્થાનો અમેરિકામાં સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. ફ્રાન્સેલ અને ખીળ ચાલ્સેના અમલમાં નૈકાયાનના કાયદા અમલમાં ચૂકવામાં આવ્યા હતા તે કાયદા અન્વયે ફક્ત અંગ્રેજી વહાણોનેજ સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવાનો ઈજ્જત આપવામાં આવ્યો હતો. આ કાયદાઓને લીધે ડચ લોકોના વેપારપર ગદા પડી સંસ્થાનો સાથનો બધો વેપાર અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો. ૧૬૬૨માં કાઉન્સિલ ફૉર ફોરિન પ્લેન્ટેશન એટલે પરદેશમાંના સંસ્થાનો માટેની કાઉન્સિલ એ નામનું એક મંડળ ઉભું કરવામાં આવ્યું, અને આ મંડળ તરફથી સંસ્થાનોના કારભારમાં હાથ ધાલવાનું થવાને લીધે સંસ્થાનોને માતૃભૂમિ વચ્ચે ઉપરાયાપરી તકરારો થવા લાગી. વેસ્ટ ઈંડીઝ ટાપુઓ અને વર્જિનિયાના સંસ્થાન ઉપર માતૃભૂમિની દેખરેખ વિશેષ હતી. ૧૬૬૩માં બારબેડોઝ અને

ખીજ કટલાએક ખેટોમાંથી ત્યાંની પ્રોપ્રાયટરી (માલકાની) પધ્ધતિ કાઢી નાખવામાં આવી. ૧૬૭૧માં બારબેડોઝથી એ ખેટો છૂટા પાડવામાં આવ્યા. ૧૬૬૭માં ડચ લોકો સાથે થયેલી બ્રેડાની સંધિથી ગીઆના જે બ્રિટિશ થાણું હતું તે ડચ લોકોના હાથમાં ગયું.

આ વખતે ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ સંસ્થાન ઉપર માતૃભૂમિની દેખરેખ ઘણી ઓછી હતી. ૧૬૬૭માં ન્યૂ હેવન કોનેકટિકટ સાથે જોડાઇ ગયું. અને ૧૬૯૧માં મેસેચ્યુસેટસ સંસ્થાને પ્લીમાઉથ સંસ્થાનને પોતાના તાબામાં આવ્યું. આવી રીતે મેસેચ્યુસેટસ સંસ્થાનનું જોર વધેલું જોઈ ખીજ સંસ્થાનોએ તેનાપર અદેખાઈ આવવા માંડી, અને ખુદ માતૃભૂમિ સાથે ખટકા પડવાના પ્રસંગ ઉપરાચારી થવા લાગ્યા. તેથી ૧૬૮૪માં એ સંસ્થાનની સનદ રદ કરવામાં આવી, અને તેને માતૃભૂમિની સલાહથી રાજકારભાર ચલાવવાની ફરજ પાડવામાં આવી. ત્યારપછી આ સંસ્થાનમાંના પ્યુરિટન પંથના લોકોનું જોર ઓછું થયું, અને તેઓને ખીજ પંથના લોકોને શહેરી તરીકેના હક આપવાની ફરજ પડી.

આ પ્રમાણે અમેરિકામાં સંસ્થાનો સ્થપાતાં જતાં હતાં તે વખતે ખીજ અનેક સંસ્થાનો ઇંગ્લેન્ડના તાબામાં આવતાં ગયાં. અમેરિકાને પૂર્વ કિનારે આવેલું અંગ્રેજ લોકોનું ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ સંસ્થાન અને તેની દક્ષિણે આવેલું વર્જિનિયા સંસ્થાન એ બેની વચ્ચે ડચ લોકોનું ન્યૂ અમસ્ટર્ડામ નામનું સંસ્થાન આવેલું હોવાથી બંને અંગ્રેજ સંસ્થાનના વહેવારમાં ઘણી હરકત પડતી હતી. પરંતુ ખીજ ચાર્લ્સ રાજના વખતમાં ડચ લોકોની સાથે થયેલા વિગ્રહમાં એ ડચ સંસ્થાન અંગ્રેજ લોકોએ જીતી લીધું, અને ૧૬૬૭માં થયેલી બ્રેડાની સલાહથી તે પૂર્ણપણે અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યું. ચાર્લ્સ રાજએ એ સંસ્થાન તેના ભાઈ જેમ્સને હવાલે કર્યું અને તે ઠેકાણે પ્રોપ્રાયટરી—જમીનદારી પધ્ધતિ સ્થાપવામાં આવી, અને તે પધ્ધતિ ઘણા કાળ સુધી ચાલી. ૧૬૮૨ સુધી એ સંસ્થાનના લોકોને ખીજ સંસ્થાનો પ્રમાણે ધારાસભામાં સભાસદ ચુંટી મોકલવાનો હક નહોતો. જેમ્સ ડ્યૂક ઓફ યોર્કના નામ ઉપરથી આ સંસ્થાનનું નામ ન્યૂ યોર્ક પડ્યું.

૧૬મા અને ૧૭મા સૈકામાં ઇંગ્લેંડના વેપાર, વગેરે ૧૫૧

એ ન્યૂ યૉર્ક સંસ્થાનનો પશ્ચિમ ભાગ જેમ્સે એક ગ્રહસ્થને આપી દીધો, અને તે ઠેકાણે થોડા વખતમાં એક ખીન્ટું સંસ્થાન કરવામાં આવ્યું તેનું નામ ન્યૂ જર્સી.

૧૬૬૩માં વર્જિનિયા અને દક્ષિણ તરફ સ્પેનના તાબાના ફ્લોરિડા સંસ્થાન વચ્ચે એક નવું સંસ્થાન સ્થાપવાની સનદ કેટલાક વજનદાર લોકને આપવામાં આવી. જે ઠેકાણે આ નવું સંસ્થાન સ્થાપવાનું હતું ત્યાં ન્યૂ ઇંગ્લડ, પ્યારમેડોઝ, અને વર્જિનિયાથી ઘણા લોકો આવી રહેવા લાગ્યા. આ સંસ્થાનને કૅરોલિના નામ આપવામાં આવ્યું. આ સંસ્થાનના ઉત્તર ભાગની જમીન ફ્લોરિડા નહિ હોવાથી ત્યાં ખેતી કરવી શક્ય હતી નહિ, પરંતુ દક્ષિણ ભાગની જમીન રસાળ હોવાને લીધે ત્યાં ખેતી કરવામાં આવી, અને એ ખેતી કરવા માટે આફ્રિકામાંથી હબ્સી ગુલામોને લાવવામાં આવ્યા. આ સંસ્થાનમાંના ઘણાખરા જમીનદારો સંસ્થાનમાં ન રહેતાં ઇંગ્લેંડમાં રહેના હતા, તેથી ત્યાંના હબ્સી ગુલામો વારંવાર ટંટા ફિસાદ કરતા.

ખીન્ટ ચાર્લ્સ રાજની કારકીર્દીની આખરે પેન્સિલવેનિયા નામનું સંસ્થાન ગ્રથપાયું. ૧૬૮૧માં વિલિઅમ પેન નામના એક ગ્રહસ્થે ડેલાવેરની પશ્ચિમે આ સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું. આ સંસ્થાનની રાજ્યઘટના દરાવવાનો અધિકાર તેને મળ્યો હતો. તેથી સંસ્થાનવાસીઓના વિચારને અનુસરીને રાજ્યકારભાર ચલાવવા એવા હેતુથી ૧૬૮૨માં તેણે એક રાજ્ય-અધારણ તૈયાર કર્યું. અને ૧૬૮૨માં આ સંસ્થાનમાં ફિલાડેલફિયા નામનું એક શહેર સ્થાપવામાં આવ્યું. ધાર્મિક બાબતમાં આ સંસ્થાનમાં કાઇપણ પ્રકારનો અતિઅંધ ન હોવાને લીધે ડચ, જર્મન વિગેરે લોકોપણ આ ઠેકાણે આવી રહેવા લાગ્યા. આ સંસ્થાનની રાજ્ય-ઘટના ઘણા ઉદાર ધોરણની હતી તેમજ સંસ્થાનવાસીઓને ઘણો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો; તેપણ ધારાસભા અને કારોબારીસભા એ બે ખાતાં વચ્ચે ઉપરાઉપરી ઘણા વાંધા પડતા હતા.

આવી રીતે ૧૭મા સૈકામાં વેપાર અને સંસ્થાનોની બાબતમાં ઇંગ્લેંડ ઉંચામાં ઉંચું સ્થાન પટકાવી પડ્યું હતું. આફ્રિકા, હિંદુસ્થાન વગેરે દૂરદૂરના દેશમાં તેઓએ પોતાના વેપારી થાણાં કર્યાં હતાં, અને ઉત્તર અમેરિકા

અને વેસ્ટ ઈન્ડીઝ ટાપુઓમાં પોતાના સંસ્થાનો સ્થાપ્યા હતાં. અંગ્રેજ લોકોએ બળ, ઉત્સાહ, કર્તૃત્વશક્તિ અને ચિવ્વટપણાને લીધે વેપાર અને સંસ્થાનોની બાબતમાં પહેલેથીજ આગળ વધેલાં પોર્ટુગલ, સ્પેન, હૉલેન્ડ વગેરે દેશોને પાછળ મૂકી દીધા અને ફ્રાન્સના ૧૪મા લુઇ રાજાના વખતમાં વેપાર અને સંસ્થાનો માટે બહાર પડેલા ફ્રાન્સ દેશ સાથે સમુદ્ર ઉપર ટક્કર ઝીલી. આ પ્રમાણે સ્પેન, પોર્ટુગલ, હૉલેન્ડ, ફ્રાન્સ વગેરે દેશો સાથે ટક્કર લઈને કે ઈંગ્લેન્ડે પોતાનો વેપાર વધાર્યો અને સામ્રાજ્ય વિસ્તૃત કર્યું, તોપણ સરચાન એટલે માતૃભૂમિના ફાયદા માટે સ્થાપન કીધેલાં ઠેકાણાં, અને તે માટે ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થા, વેપાર અને ઉદ્યોગ-ધંધાની બાબતમાં માતૃભૂમિએ બાંધેલાં બંધનો સંરચાનવાસીઓએ મુંગે મોઢે સહન કરવાંજ નોંધીએ એવી તે કાળના રાજ્યકર્તાઓની સમજણ હોવાને લીધે એ પ્રશ્નનો કાયમનો નિકાલ લાવવાને માટે માતૃભૂમિ અને સંસ્થાનો વચ્ચે ઝગડા ઉઠશે એવું સ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગ્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૨ મું

૨જો આર્ક્ષ

(૧૬૬૦-૧૬૮૫)

૧૬૬૦-૧૬૬૫, યુરિટન અને રોમન કેથોલિક પંથો વિરૂદ્ધ કાયદા કરવામાં આવ્યા:—૧૬૬૫-૧૬૬૭, ખીજો ડચ વિગ્રહ.—૧૬૬૭, ડચ લોકો સાથે ઘોડાની સંધિ.—૧૬૭૦, ફ્રાન્સ સાથે ડાવરની ગુપ્ત સંધિ.—૧૬૭૨, આર્ક્ષે ડેકલેરેશન ઓફ ઇન્ડિપેન્ડન્સ નામનું દરમાન કાઢ્યું.—૧૬૭૩, ટેસ્ટ ઓફ્ટ નામનો કાયદો પસાર થયો.—૧૬૭૭, જેમ્સની છોકરી મેરીનું ઓરેન્જના રાજપુત વિલિઅમ સાથે લગ્ન.—૧૬૭૯-૮૦, જેમ્સને રાજ ન મળે એવા ઉદ્દેશથી એક્સકલુઝીવ ગિલ પાર્લમેન્ટમાં આવ્યું.

ઇંગ્લેંડમાં લોકસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિ સ્થાપવાનો પ્રયોગ છેલ્લાં ૧૧ વર્ષમાં તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યો, અને લોકસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિને બદલે બિનજવાબદાર લશ્કરીસત્તાક રાજ્ય સ્થપાશે કે શું એવી અંગ્રેજ લોકોને ભીતિ લાગવા માંડી. ત્યારે જો બને તો પાછી રાજસત્તા સ્થાપવી એવા હેતુથી ૧૬૬૦ના એપ્રિલ મહિનામાં જત્રરલ મંકેની સૂચના પ્રમાણે *કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ ભરવામાં આવી.

*નોંધ.—‘કન્વેન્શન’ પાર્લમેન્ટ.—

પાર્લમેન્ટની સભા જ્યારે બોલાવવાની હોય છે ત્યારે તે બોલાવવા માટે રાજાની આજ્ઞાની જરૂર હોય છે. પરંતુ આ વખતે ઇંગ્લેંડમાં રાજા નહિ હતો, તેથી આ પાર્લમેન્ટ રાજાની આજ્ઞા વગરજ મળી હતી; તોપણ હંમેશની રીતને અનુસરીનેજ જુદાં જુદાં પરમણ્યાં અને શહેરોના પ્રતિનિધિઓ આમની સભામાં અને હંમેશના રિવાજ પ્રમાણે ઉમરાવો ઉમરાવની સભામાં આવ્યા હતા. રાજાની આજ્ઞાવિના આ સભા ૧૬૬૦માં મળી હતી તેથી તેને ‘કન્વેન્શન’ પાર્લમેન્ટ કહે છે.

એ સભાએ પહેલા ચાર્લ્સના પુત્ર ચાર્લ્સને ખીગ્ન ચાર્લ્સ તરીકે ઈંગ્લેંડની ગાદી સ્વીકારવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું. ગયાં ૧૧ વર્ષ થયાં ચાર્લ્સ એક સાધારણ માણસ તરીકે આખા યુરોપમાં આમતેમ ભટકતો ફરતો હતો, તેથી તેણે ઈંગ્લેંડ તરફથી આવેલાં આ આમંત્રણને ઘણા આનંદથી સ્વીકારી લીધું. અને છેલ્લાં ૧૧ વર્ષમાં થયેલી બધી ખીના ભૂલી જવાનું ચાર્લ્સ વચન આપ્યું તેથી અંગ્રેજ પ્રજાએ ઘણા સત્કાર પૂર્વક તેનું સ્વાગત કર્યું. આવી રીતે ૧૬૬૦ના મે મહિનાની ૨૯મી તારીખે તેની વંશપરંપરા ચાલી આવેલી ઈંગ્લેંડની ગાદીપર તે અધિષ્ટિત થયો.

આ વખતે ચાર્લ્સની ઉમ્મર ૩૦ વર્ષની હતી. એ પૂર્વેનાં ૧૪ વરસ એક લિખારીની માફક આખા યુરોપમાં તેને ભટકવું પડ્યું



રજે ચાર્લ્સ

૬૬ નિશ્ચય તેણે મનમાં કરી રાખ્યો હતો. તેથી શરૂઆતમાં તો પ્રજાનું મન ન દુભાય એવી રીતે જોડેલો સ્વાર્થ સંધાય તેટલો સાધવાના પ્રયત્ન તેણે કર્યાં.

હતું. તેની રખડપટ્ટી દરમ્યાન તેનું આચરણ ઘણું દુરાચારી હતું. જ્યારે તે ક્રાન્સમાં રહેતો હતો ત્યારે વિલાસી આચરણથી તેના મનપર ઘણી માડી અસર થઈ હતી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે સારાનરસા ગમે તેવા ઉપાય કામે લગાડતાં તેને જરાપણ ખટકા થતો નહિ. પણ પરદેશમાં ૧૧ વરસની રખડપટ્ટીમાં તેને ઘણો કડબો અનુભવ થયાથી ફરીથી પાછો દેશત્યાગ કરી પ્રવાસે જવું નપડે એવી રીતે વર્તવાનો

ચાર્સનો સ્વભાવ.—ચાર્સ દેખાવડો નહિ હતો, પણ તેનો સ્વભાવ મિલનસાર, હાવભાવ મોહક, અને વાણી મધુર હોવાથી સર્વે ઉપર તે પોતાની છાપ તરત પાડતો. વખત વિચારીને વર્તવું, યોગ્ય અવસરની રાહ જોવી, જરૂર પડે તેટલાં વચનો આપવાં અને પ્રસંગ આવે તેનો લંગ કરવો એવું ધારણુ તેણે રાખ્યું હતું.

કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ અને ચાર્સ.—ઇંગ્લેંડમાં ગયાં ૧૧ વર્ષ થયાં લશ્કરી સત્તા સ્થાપિત થઈ હતી, અને તેથી કાયદેસર રાજકારભાર, રાજસના અને શાંતિનો લોપ થવાથી ચાર્સને પાછાં આવવાનું થયું. ઇંગ્લેંડમાં પાછી રાજસત્તા સ્થાપવી કે નહિ એ નક્કી કરવા માટે કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ બોલાવવામાં આવી હતી. એ પાર્લમેન્ટના સભાસદોમાંના ઘણાએ પહેલા ચાર્સ વિરુદ્ધ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. એટલે રજા ચાર્સ સાથે તેમને વિશેષ લેપન જેવું કંઠ નહોતું. પણ છેલ્લાં ૧૧ વરસથી ચાલી રહેલી લશ્કરી સત્તા કરતાં વંશપરંપરાથી ચાલી આવેલી રાજસના વધારે સારી એમ લાગવાથી તેઓએ ચાર્સને ગાદીપર બોલાવ્યો. આ પ્રમાણે ઇંગ્લેંડમાં રાજસત્તા પાછી સ્થાપ્યા પછી કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટે રાજ્યકર્તાના અધિકારમાં ઘણી કાપકુપ કરી. ફ્રોન્સેલના અમલમાં ઉભાં કરવામાં આવેલાં કાયમનાં લશ્કરને રજા આપવામાં આવી. આ પાર્લમેન્ટે મોટી ઉદારતાથી પરદેશી આયાત માલ અને દેશમાં એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જતા આવતા વેપારી માલપરની જકાતથી ઉત્પન્ન થતી સવા કરોડ રૂપિયાની વાર્ષિક ઉપજ ચાર્સને આપી, પણ તેના સાટામાં પૂર્વેથી ચાલતી સરંજામી પદ્ધતિને અનુસરી જે ઉત્પન્ન રાજને થતી હતી તેમાંની ઘણી રદ કરી. ત્યારપછી પાર્લમેન્ટે ૧લા ચાર્સ વિરુદ્ધના યુદ્ધમાં જે જે લેફ્ટિએ ભાગ લીધો હતો, તે બધાને મારી બક્ષવાનો કાયદો પસાર કર્યો. પણ ૧૬૪૯માં ન્યાય કોર્ટમાં ચાર્સને ફાંસી દેવાનો મત જે ૮૭ માણસોએ આપ્યો હતો તેઓનેજ ફક્ત આ મારીમાંથી બાતલ રાખવામાં આવ્યા હતા. એ ૮૭ માણસોમાંના ૨૪ માણસો તો અત્યાર અગાઉ મરણ પામ્યાજ હતા. ઘણા જણ તો યુરોપ નાસી ગયા હતા, અને બાકી રહેલાઓને પકડી ફાંસી દેવામાં

આવ્યા. વળી છેલ્લાં ૧૧ વરસ દરમ્યાન ચર્ચ અને રાજની માલીકીની ધણી જમીન જુદાજુદા માણસોને આપી દેવાઈ હતી તેથી રાજની ખાનગી માલીકીની જમીન ધણી ઓછી થઈ ગઈ હતી. તે બધી પાછી લઈ રાજવંશ અને ચર્ચને પાછી આપવામાં આવી. આટલું થયા પછી પાર્લમેન્ટ સમક્ષ જે મહત્વનો અને તકરારી વિષય આવ્યો તે ધર્મનો હતો. આ વખતે ઇંગ્લેંડમાંનાં ધણીખરાં દેવળોમાં પ્રેસ્બિટેરીઅન પંથના ધર્મોધિકારીઓ અધિષ્ઠાતા હતા. કેટલાકોએ આગળના ધર્મોધિકારીઓને કઢાવી મૂકી જગા મેળવી હતી. આવા પ્રકારની એકંદર પરિસ્થિતિ હોવાને લીધે ઇંગ્લેંડમાં રાજસત્તા પુનઃ સ્થાપિત થયા પછી જુદા જુદા ધર્મપંથના ધર્મોધિકારીઓએ ચળવળ શરૂ કરી પ્રેસ્બિટેરીઅન પંથના ધર્મોધિકારીને કઢાવી મૂકી ઇંગ્લેંડમાં પાછો એપિસ્કોપેલીઅન પંથ સ્થાપવાની જોસથી માગણી કરી. ત્યારે એ સંબંધે પાર્લમેન્ટે શું કરવું એ સવાલ થઈ પડ્યો. પરંતુ આ પ્રશ્નનું સમાધાનકારક છેવટ લાવવાનું અશક્ય લાગવાથી ૧૬૬૦ના ડિસેમ્બર મહિનામાં કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત થઈ. ત્યારે એ ધાર્મિક પ્રશ્નનું સમાધાનકારક રીતે છેવટ લાવવાને માટે એ બંને પંથોના નીમે લાગે સભ્યોની ચાલસે એક સભા બોલાવવાની યોજના કરી.

૧૬૬૧ની પાર્લમેન્ટ.—૧૬૬૧માં ચાર્લ્સની કારકીર્દીની બીજી પાર્લમેન્ટ ભરવામાં આવી. આ પાર્લમેન્ટમાં આગળની લશ્કરી સત્તા ઉપર જેને ધણી ચીડ હતી એવા રાજનિષ્ઠ સલાસદોનું મતાધિક્ય હતું. તેથી એના તરફથી ચાર્લ્સને ધણો અધિકાર મળ્યો. આ પાર્લમેન્ટમાં આગેવાન ગૃહસ્થ કલેરેન્ડન હતો તેણે બધાના ઉપર પોતાનું વજન પાડ્યું હતું. તે રાજનિષ્ઠ હતો અને Divine Right of Kings—રાજાઓના ઈશ્વરી હકનો ઉપાસક હતો, તેથી રાજસત્તાને તે ટેકા આપે અને રાજ ચલાવવાનું કામ પોતાના ઉપર લઇલે એમાં કાંઈ નવાઈ પામવા જેવું નહોતું.

રાજના હાથમાં સર્વ સત્તા હોવી જોઈએ એવો મત ધરાવનારા સલાસદોની બહુમતિ આ પાર્લમેન્ટમાં હોવાથી રાજસત્તાને અનુકૂળ

થાય એવા ઘણા કાયદા આ પાર્લમેન્ટે બન્યા. રાજની સંમતિ વિના પાર્લમેન્ટ સભાથી કોઈપણ કાયદો પાસ થાય નહિ, કોઈપણ પ્રસંગે રાજ વિરુદ્ધ પ્રજાથી શસ્ત્ર ઉપાડાય નહિ, વગેરે સિદ્ધાંતો નક્કી કરી રાજની લશ્કરી અને નૌકાસૈન્યની તમામ સત્તા રાજના હાથમાં સોંપી. આમ છેલ્લાં ૧૧ વર્ષોમાં પ્રજાને હાથે થયેલાં કૃત્યોનું જાણે વેર ન લેતા હોય તેમ ઉપર પ્રમાણે કાયદા ઘડવામાં આવ્યા હતા. પ્રેસ્ટિજેટરીઅન અને એપિસ્કોપેલીઅન એ બંને પંથો વચ્ચે સલાહ કરાવવા માટે જે સભા નીમવામાં આવી હતી તેના તરફથી કોઈ ઈષ્ટ પરિણામ આવ્યું નહોતું; ત્યારે ધાર્મિક બાબતોનો કોઈ રીતે કાયમનો નીકાલ લાવવાના ઉદ્દેશથી ઘણા કાયદા કરવામાં આવ્યા. ૧૬૬૧માં કોર્પોરેશન ઍક્ટ નામનો એક કાયદો ઘડાયો એ કાયદામાં આવશ્યક એક બાબત એ હતી કે મેયર, એલ્ડરમેન વગેરે મ્યુનિસિપલિટીના અને બીજી સ્થાનિક સંસ્થાઓના અધિકારીઓ એપિસ્કોપેલીઅન પંથના અનુયાયી હોવા જોઈએ.

૧૬૬૨માં પાર્લમેન્ટે ઍક્ટ ઍફ યુનિફોર્મિટી—લલિતની સમાનતા એ નામનો કાયદો ઘડ્યો. આ કાયદાથી પ્યુરિટન પંથના ધર્માધિકારીઓએ ક્યાં તો એપિસ્કોપેલીઅન પંથ સ્વીકારવો અથવા પોતાનો અધિકાર છોડી દેવો, એ શિવાય તેઓ માટે બીજો કંઈ રસ્તોજ નહોતો. ઈંગ્લેન્ડનું પ્રાર્થનાનું પુસ્તક અને તેમાંની ૩૯ કલમો જેને કબૂલ હોય તેજ એપિસ્કોપેલીઅન પંથના કહેવાય એવું આ કાયદામાં ઠરાવવામાં આવ્યું, અને એ પુસ્તક બધા દેવળોમાં વાપરવું એવો હુકમ કાઢવામાં આવ્યો. આ કાયદાને લીધે ઘણા પ્રેસ્ટિજેટરીઅન પંથના લોકોને એપિસ્કોપેલીઅન પંથનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો અને સામાન્યપ્રાર્થનાનું પુસ્તક કબૂલ કરવું પડ્યું. પરંતુ ૨૦૦૦ ચુસ્ત પ્યુરિટન પંથવાળાઓએ તેમ કરવા ના પાડવાથી તેઓને તેઓની અધિકારની જગા છોડવી પડી. આ કાયદાનો નિયમ એકલા ધર્માધિકારીઓનેજ લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો એમ નહતું પણ શાળાઓ અને વિશ્વવિદ્યાલયોને પણ તે લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો; તેથી એપિસ્કોપેલીઅન પંથના નહોય એવા ઘણા લોકોને

પોતાની જગા છોડવી પડી. પછી ૧૬૬૪માં કન્વેન્ટિકલ ઍક્ટ નામનો કાયદો થયો. એ કાયદાથી જેઓ એપિસ્કોપેલીઅન પંથના નહોય તેઓને તેઓના પંથની કોઈપણ સભા ભરવાની બંધી કરવામાં આવી હતી. ૧૬૬૫માં ‘ફાઇવ માઇલ્સ ઍક્ટ’ નામનો કાયદો ઘડાયો. આ કાયદામાં એવું ફરમાવ્યું હતું કે જેઓ એપિસ્કોપેલીઅન પંથના નહોય તેઓએ કોઈપણ શહેર કે મ્યુનિસિપેલિટીવાળાં ગામની પાંચ માઈલની કક્ષામાં રહેવું નહિ. આ પાર્લમેન્ટ કંવેલીઅર (રાજના પક્ષની) પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે તે તેણે આ પ્રમાણે ૧૬૬૧થી ૧૬૬૫ સુધીમાં ઈંગ્લેન્ડમાં એપિસ્કોપેલીઅન પંથ પૂર્ણપણે સ્થાપવાના અને ખ્રીસ્ત પંથોનો નાશ કરવાના ઉદ્દેશથી આવા સખ્ત કાયદા ઘડ્યા હતા.

કલ્વેરેન્ડન.—ચાર્લ્સના ગાદીપર આવ્યા પછી તેની કારકીર્દીનાં પહેલાં સાત વર્ષમાં કલ્વેરેન્ડન તેનો મુખ્ય મંત્રી હતો. તેણે પાર્લમેન્ટ ઉપર પોતાની પૂરેપૂરી સત્તા ઝમાવી હતી. એ એપિસ્કોપેલીઅન પંથનો અભિમાની હતો, તેથી તેનીજ પ્રેરણાથી કંવેલીઅર પાર્લમેન્ટ પ્યુરિટન અને પ્રેસ્બિટેરીઅન પંથવાળાઓની વિરૂદ્ધ આવા કડક કાયદા પસાર કર્યા હતા. પહેલા ચાર્લ્સની કારકીર્દીમાં તે લોગ પાર્લમેન્ટનો સભાસદ હતો, પણ પ્યુરિટન પંથવાળાઓએ ધાર્મિક વિષયમાં ખ્રીસ્ત પંથવાળાઓની વિરૂદ્ધ જીલમ ચલાવ્યો હતો તેથી તે પછીથી રાજના પક્ષને જઈ મળ્યો હતો. પહેલા ચાર્લ્સના પણ એ મંત્રી હતો અને તેને સલાહ આપતો હતો, અને તેના મરણ પછી રાજપુત્ર ચાર્લ્સની સાથે યુરોપમાં નાસી ગયો હતો, અને ઘણાં વર્ષો તેની સાથે રહ્યો હતો. તેની છોકરી એન લાઈડને તેણે ચાર્લ્સના નાના ભાઈ જેમ્સ સાથે પરણાવી હતી. આ પ્રમાણે ગયાં ચૌદ વર્ષ ઈંગ્લેન્ડની બહાર કાઢ્યાં હોવાથી ઈંગ્લેન્ડના રાજ્ય-કારભાર સાથે તેનો સંબંધ તૂટ્યો હતો. તે પ્રમાણિક અને સરળ વર્તણૂકનો ગૃહસ્થ હતો; અને રાજસત્તા અને પાર્લમેન્ટ, એ બંનેના અધિકાર મર્યાદામાં રહે અને બંને એકબેકના ઉપર અંકુશ રાખે એવો તેનો મત હતો. પણ એ દૃઢ નિશ્ચયનો ન હોવાથી રાજ

અને પાર્લમેન્ટ એ બેમાંથી કોઇને સંતોષ આપી શક્યો નહિ. પરદેશી રાજનીતિની બાબતમાં સ્પેન સાથે દુશ્મનાવટ અને ફ્રાન્સ સાથે દોસ્તી એ ઇલિઝાબેથનું જ ધોરણ તેણે રાખ્યું હતું. પણ હવે પછી ૧૪મા લુઇસના વખતમાં ફ્રાન્સની મહત્વાકાંક્ષા ધણી વધવાથી ફ્રાન્સ સાથે દોસ્તી કરવી એ જોખમકારક હતું. પણ ફ્રાન્સ સાથે મૈત્રી રાખવી એ તેનું ધોરણ હતું, તેથી તેની સલાહ પ્રમાણે ચાર્લ્સે ડંકર્ક બંદર ફ્રાન્સને ૫૦ લાખ રૂપીએ વેચી દીધું.

ચાર્લ્સનો વિલાસી દરબાર.—ઉપર પ્રમાણે કવિલીઅર પાર્લમેન્ટ તરફથી ધાર્મિક બાબત સંબંધના કાયદા ઘડાતા જતા હતા ત્યારે ચાર્લ્સનો દરબાર તો ઘણો વિલાસી બની રહ્યો હતો. રજવાડામાં અને રાજકારભારના મોટા મોટા હોદ્દા ઉપર ગમે તેવા વિલાસી અને અકકલશૂન્ય માણસોને ચાર્લ્સે નીમ્યા હતા. ખુશામતીઆ અને મસ્કરા લોકથી અને રાજ ઉપર મોહપાશ નાખનારી સ્ત્રીઓથી દરબાર ઉભરાઇ ગયો હતો અને તેથી ઘણું અનિષ્ટ પરિણામ નીપજ્યું હતું. દરબારમાં જ્યાં ત્યાં નાચરંગ અને ઇશિકબાજ વધી ગઇ હતી. છેલ્લાં ચૌદ વર્ષમાં વધી પડેલા પ્યુરિટન પંથના લોકોના સાધુપણાનો જાણે ખાડો કાટવાજ આ ઇશિકબાજ અને વિલાસી જીવન આમ જ્યોત્ક બહેમું નહોત્ય એમ લોકોને લાગવા માંડ્યું હતું.

કલેરેન્ડનનાં પ્રધાનપણાં દરમ્યાન જે મહત્વની બીના બની હતી તે ડચ લોકો સાથે થયેલો વિગ્રહ હતો. કલેરેન્ડનને આ વિગ્રહ તેની મરજી વિરૂધ્ધ કરવો પડ્યો હતો. વેપાર વિષયમાં આ બંને પ્રજાઓનાં હિત પરસ્પર વિરોધી હતાં, અને તેઓ વચ્ચે જખરી હરિકાઈ ચાલતી હતી તેથી લડાઈ જગવી જો કે સ્વાભાવિક હતી, તોપણ રોમન કેથોલિક પંથી ફ્રાન્સના અમર્યાદ લોભને જવાબ આપવા માટે એ બંને પ્રજાએ સ્નેહસંબંધ રાખવો એ ઘણું જરૂરનું હતું. તોપણ વેપારી હરિકાઈને લીધે ૧૬૬૫માં એ બંને વચ્ચે લડાઈ ઉપસ્થિત થઈ. આ વખતે ઇંગ્લેંડના અરમારનો ઉપરી મંક હતો, પણ સમુદ્રપર હૉલ્લેંડ સામે ઝઝુમવામાં તેને યશ મળ્યો નહિ. ૧૬૬૬ના જાનેવારી મહિનામાં થોડાં વહાણો વડે તેણે ડચ લોકોની ટક્કર લીધી, પણ

ડચ નૌકાસેનાપતિ ડી રાઇટરને હાથે તેનો પરાજય થયો.

મરકી (૧૬૬૫).—ડચ લોકો સાથે લડાઈ કરવા માટે તૈયારી ચાલતી હતી ત્યારે ૧૬૬૫માં ઇંગ્લેન્ડમાં મરકી ફાટી નીકળી તેમાં ધણું માણસો માર્યા ગયાં. મરકીએ લંડનમાં તો હાહાકાર વર્તાવી મૂક્યો હતો. એ મરકીમાં ૧ લાખ કરતાં વધારે માણસો મરણ પામ્યાં.

લંડનમાં આગ, (૧૬૬૬).—મરકીની આફતમાંથી લંડન મુક્ત થયું કે તરતજ તેનાપર ખીજી આપત્તિ આવી પડી. એ આપત્તિ તે લંડનની ભયંકર આગ હતી. એ આગ શહેરના મધ્ય ભાગમાં લાગી હતી, અને પવન જોરથી વાતો હોવાથી ચોમેર પસરી અને ઘરો લાકડાનાં હતાં અને મધ્યયુગની બાંધણીની પદ્ધતિએ પાસેપાસે બંધાયેલાં હોવાથી આખું લંડન શહેર આગના મેંમાં સપડાઈ બળીને ખાખ થઈ ગયું. આગ અકસ્માતથી લાગી નહોતી, પણ રોમન કેથોલિક પંથવાળાઓએ લગાડી હતી એવી અફવા લોકોમાં જોસભેર ચાલી હતી. આ આગમાં લંડનમાં બે તૃતીયાંશ ઘરો નાશ પામ્યાં અને ધણું નુકસાન થયું; તોપણ એક રીતે એ આગથી લંડનને ફાયદોજ થયો એમ કહેવું જોઈએ. મધ્યયુગમાં પાસેપાસે બંધાયેલાં રોગનાં મુખ્ય ધામ થઈ પડેલાં ગલીય ઘરો આગમાં બળી જવાથી લંડન જેવાં ગીચ વસ્તીવાળાં શહેરમાં છૂટાં છૂટાં આરોગ્યકારક નવાં ઘરો બંધાયા એ ફાયદોજ થયો કહેવાય.

મરકી અને આગની બેવડી આફતમાંથી લંડન મુક્ત થયું કે તરતજ ડચ લોકો સાથે ચાલતા વિગ્રહમાં અંગ્રેજોની હાર થઈ, અને તેથી ૧૬૬૭માં ઇંગ્લેન્ડને જોડાની નીચું જોવડાવનારી સંધિ કરવી પડી. આ સલાહની શરતથી ક્રોમવેલની કારકીર્દીમાં પસાર કરવામાં આવેલા નૌકાયાનના કાયદાનો અમલ શિથિલ કરવામાં આવ્યો અને હાલેન્ડને કેટલીક વેપારી સવળતા કરી આપવી પડી. પણ અમેરિકામાં ઇંગ્લેન્ડના ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ અને વર્જિનિયા, એ બે સંસ્થાનો વચ્ચે આવેલું ડચ લોકોનું ન્યૂ એમ્સ્ટર્ડામ સંસ્થાન જોડાની સંધિથી ઇંગ્લેન્ડને મળ્યું. પછી ન્યૂ એમ્સ્ટર્ડામ નામ બદલી નાંખી ચાર્લ્સના ભાઈ જેમ્સ, ડચ્ક ઓફ ઓર્કના નામપરથી તેનું નામ ન્યૂ ઓર્ક રાખવામાં આવ્યું.

૧૬૬૭ની બેંકની સંધિના અપયશનો ટોપલો કલેરેન્ડન ને માથે ઠાલવવામાં આવ્યો. યુધ્ધની વ્યવસ્થા બરાબર ન કરવાનું અને લાંચ રૂશવત લેવાનું તહોમત તેનાપર મૂકવાનું પાર્લમેન્ટે ઠરાવ્યું. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો કલેરેન્ડન શરૂઆતથીજ આ યુધ્ધની વિરૂધ્ધ હતો, અને એની મરજી ઉપરાંત યુધ્ધ શરૂ થયા પછી તેની સર્વ વ્યવસ્થા બીજા-ઓએ કરી હતી તેથી અપકીર્તિની કાળી ટીલિ તેને કપાળે ચોડવી જોઈતી નહોતી. પાર્લમેન્ટ તરફથી આપણને શિક્ષા નક્કીજ થશે એમ કલેરેન્ડન કળી ગયો હતો, તેથી તે ઇંગ્લેંડ છોડી યુરોપ પલાયન કરી ગયો, અને જિંદગીનો બાકીનો ભાગ તેણે ત્યાંજ કાઢ્યો.

કૅબોલ પ્રધાનમંડળ—કલેરેન્ડને ઇંગ્લેંડ છોડ્યું તેથી ચાર્લ્સને ઘણો આનંદ થયો. તેની જગાએ ચાર્લ્સે કેટલાક ખુશામતિયાઓનું એક પ્રધાન મંડળ નીમ્યું, અને રાજકારભારનું તમામ સૂત્ર તેના હાથમાં સોંપ્યું. આ નાનું પ્રધાન મંડળ કૅબોલ સંજાથી પ્રસિધ્ધ થયું છે. આ પ્રધાન મંડળમાં કલિકર્ડ, આલિંગ્ટન, બકિંગહામ, એસ્લી અને લાંડરડેલ નામનાં પાંચ સલાસદો હતા. તેઓના નામના અંત્રજ પહેલા અક્ષરો ઉપરથી આ મંડળને ઉપલી સંજા મળી હતી એમ કહેવાય છે. આ મંડળના હાથમાં તમામ સત્તા આપવામાં ચાર્લ્સના બે હેતુ હતા. એક તો એ કે પાર્લમેન્ટની સત્તાથી રાજસત્તાને સ્વતંત્ર કરવી, અને બીજો ઇંગ્લેંડમાં રોમન કેથોલિક ધર્મ પાછો આપવો. એ બે હેતુ સાધવામાં આ સ્વાર્થસાધુ અને દુરાચરણી માણસો આપણને ઠીક કામ આવશે એમ ધારી તેણે આ કૅબોલ પ્રધાન મંડળ નીમ્યું હતું.

એ બે હેતુઓ સાધવામાં ફ્રાન્સના રાજા ૧૪મા લુઈ તરફથી પણ મદદ મળશે એવી ચાર્લ્સની ખાતરી હતી. લુઈ ચુસ્ત રોમન કેથોલિક હતો, અને ઘણો રાજ્યલોબી હતો. તેથી ફ્રાન્સની સીમા રહાર્દન નદી સુધી લઈ જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. એ નિશ્ચય પાર પાડવા માટે સ્પેનના તાબાનું નેધરલેંડ અને રહાર્દન નદીની પેલી તરફનાં કેટલાંક નાનાં રાજ્યો ગળકાવવાનો તેનો પ્રયત્ન કેટલાક વખતથી ચાલુજ હતો, અને હોલેંડ સાથે દરીઆપર ટક્કર લેવામાં ઇંગ્લિશ નૌકાસૈન્ય

આપણને કામ લાગશે એમ કળી જઈ તેણે રજા ચાલ્સ સાથે સ્નેહ-સંબંધ બાંધવા ક્યારનોએ પ્રયત્ન શરૂ કરી દીધો હતો. લુઈના આ હેતુ વિષે કોઈને શક ન જાય અને હેતુ સંપૂર્ણપણે પાર પડે એ મતલબથી તેણે હોલેન્ડ અને સ્વીડન સાથે જ્યાલતું યુદ્ધ એકદમ બંધ કર્યું, અને તે દેશો સાથે સંધિ કરી દીધી. પછી ૧૬૭૦ના મે મહિનામાં રજા ચાલ્સ સાથે ડોવરનો ગુપ્ત કરાર કર્યો. આ કરારમાં એમ ડરાવવામાં આવ્યું હતું કે ચાલ્સે લુઈને હોલેન્ડ વિરૂદ્ધ મદદ કરવી, અને તે બદલ ચાલ્સને ફ્રાન્સ તરફથી દર વર્ષે ૩૦ લાખ રૂપિયા મળે; અને ચાલ્સે ઈંગ્લેન્ડમાં રોમન કેથોલિક પંથની સ્થાપના કરે, તેમાં જો ઈંગ્લિશ પ્રજા બંડ કરે તો તે બંડ દાખી દેવા માટે લુઈ ચાલ્સને ૬૦૦૦ સૈનિકોની મદદ આપે.

૧૬૭૦માં ફ્રાન્સ સાથે ગુપ્ત કરાર કર્યા પછી ચાલ્સે પાર્લિમેન્ટ બરખાસ્ત કરી અને એ વર્ષે સુધી પાછી મોલાવી નહિ. પછી કંઈપણ કારણ બન્યું નહિ હતું છતાં લુઈ સાથે થયેલા કરાર પ્રમાણે ચાલ્સે એકદમ હોલેન્ડ સાથે લડાઈ જાહેર કરી. લુઈએ પણ હોલેન્ડ સામે લડાઈ જાહેર કરી એક ફ્રેન્ચ લશ્કર સ્પેનિશ નેધર્લેન્ડમાં મોકલ્યું. આ ફ્રેન્ચ સૈન્યની સામું હોલેન્ડનો બચાવ કરવો તે ડચ લેફ્ટી માટે ઘણું અઘરું કામ હતું. તોપણ ઘણી બહાદુરીથી ડચ લેફ્ટીએ ફ્રેન્ચ સૈન્ય સાથે લડી તેને આગળ વધતાં બાળ્યાં. આ વખતે હોલેન્ડનો નેતા વિલિઅમ ઓફ ઓરેન્જ હતો. તેણે હોલેન્ડનું દરિયાથી રક્ષણ કરતી દિવાલ જેને ડાઈક કહે છે તે તોડાવી પાડી તમામ પ્રદેશ જળમય કરી દીધો, એટલે ફ્રેન્ચ સૈન્યને પાછા ગયા વગર બીજો રસ્તોજ રહ્યો નહિ (૧૬૭૨).

વચમાં લુઈ સાથે કરેલા ગુપ્ત કરારની શરત પ્રમાણે રોમન કેથોલિક પંથની પાછી સ્થાપના કરવાના હેતુથી ચાલ્સે ડિકલેરેશન ઓફ ઇન્ડલ-જન્સ (ધાર્મિક છૂટ આપનારો કાયદો) નામનું જાહેરનામું કાઢ્યું. એ જાહેરનામાથી પૂર્વે ધડાયેલા રોમન કેથોલિક પંથ વિરુદ્ધના સઘળા કાયદા રદ કરવામાં આવ્યા હતા.

ઈંગ્લેન્ડના હિત માટે ચાલ્સની બેદરકારી અને રોમન કેથોલિક

પંથ તરફ ઢળતું વળણ અંગ્રેજી પ્રજાને પસંદ પડતાં હતાં નહિ. તેથી તેણે ચાલ્સની રાજનીતિ વિરુદ્ધ ચળવળ શરૂ કરી. ત્યારે એ ચળવળને આગળ વધતી અટકાવવા માટે ૧૬૭૩માં પાર્લમેન્ટને બોલાવવાની ચાલ્સને ફરજ પડી. આ પાર્લમેન્ટે ચાલ્સે પ્રસિધ્ધ કરેલા 'ડિક્લેરેશન ઓફ ઇન્ડલજન્સ' નામના જાહેરનામાને પાછું ખેંચી લેવાનું એટલુંજ નહિ પણ ૧૬૭૩માં 'ટ્રસ્ટ એક્ટ' નામનો કાયદો પસાર કર્યો. એ કાયદામાં એવું ફરમાવવામાં આવ્યું હતું કે ઇંગ્લેન્ડના એપિસ્કોપેલીઅન પંથની બહારના કોઈપણ ગૃહસ્થને રાજ્યકારભારમાં કોઈપણ નોકરી મળે નહિ અને જે કોઈ નોકરીમાં હોય તેને તેની નોકરીમાંથી કમી કરવો. આ કાયદો પસાર થયાને લીધે કૅબીલ પ્રધાન મંડળના બે પ્રધાનો અર્લિંગ્ટન અને કિલકર્ડ જેઓ રોમન કૅથોલિક પંથના હતા તેમને કાઢી મૂકવાની ચાલ્સને ફરજ પડી. આવી રીતે કલેરેન્ડન પછી રથપાયેલાં કૅબીલ પ્રધાનમંડળમાં દૂટ પડી. ચાલ્સેનો ભાઈ જેમ્સ ડ્યૂક ઓફ યૉર્ક જે હોર્ડ હાઈ અઝમિરલ—નૌકાસેનાધિપતિ હતો તેણે હચોક રોમન કૅથોલિક પંથનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેથી 'ટ્રસ્ટ એક્ટ'ના પ્રભાવે તેને તેની પદ્ધિપરથી ઉતારી પાડવામાં આવ્યો.

ઉપર પ્રમાણે રોમન કૅથોલિક પંથવાળાઓને મળેલી છુટછાટ કાઢી નાખ્યા પછી પરદેશી રાજનીતિમાં પણ પાર્લમેન્ટે ચાલ્સનું ધોરણ બદલી નાખી ૧૬૭૮માં હોલ્ડ સાથે સલાહ કરી. આ પ્રમાણે પોતાનું ધોરણ પાર્લમેન્ટ તરફથી સંપૂર્ણપણે બદલાઈ જતું જ્યારે ચાલ્સના સમજવામાં આવ્યું ત્યારે ફરીથી ઇંગ્લેંડ છોડી યુરોપ મુસાફરીએ જવાનો વખત પાછો ન આવે એ હેતુથી ચાલ્સે ગુલાંટ ખાઈ પાર્લમેન્ટની રાજનીતિને સંમતિ આપી. પછી ડેન્માર્ક નામના ગૃહસ્થને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. પાર્લમેન્ટના સભાસદોને લાંચ રશવતથી વશ કરી પોતાની બાબતો કરી લેવાની કળા ડેન્માર્કને બરાબર આવડતી હતી તેથી તે ચાલ્સને ધણી ઉપયોગી થઈ પડ્યો. જો કે હોલ્ડ સાથે સલાહ કરવામાં ચાલ્સે સંમતિ આપી હતી તોપણ તેણે પોતાનું ધોરણ બદલ્યું નહોતું પણ તેના દિલની મુરત વિષે કોઈને શંકા ન જાય એ મતલબથી

ફ્રાન્સનો શત્રુ વિલિયમ ઑફ ઑરેન્જ ને હેલ્ડેન્ડો એક રાજપુત્ર હતો તેની સાથે તેની લત્રીજી જેમ્સની છોકરી મેરીને ૧૬૭૭માં પરણાવી.

આ વખતે પાર્લમેન્ટમાં શેફ્ટસબરી નામનો એક ગૃહસ્થ આગળ પડવા લાગ્યો. તે ચુસ્ત પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો અનુયાયી હતો, તેથી મુખ્ય પ્રધાન ડૉન્બીની પડતી કરી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન તેણે શરૂ કર્યો. ૧૬૭૮માં ડૉન્બીને મુખ્ય પ્રધાનના હોદ્દા ઉપરથી ઉતારી પાડવામાં આવ્યો. ફ્રાન્સ અને ચાર્લ્સ વચ્ચે જે ગુપ્ત કરાર થયો હતો તે ઉપર માત્ર ચાર્લ્સના કબ્જાથીજ ડૉન્બીએ સંમતિ આપી હતી. એ ગુપ્ત કરાર ઉઘાડો પડી ગયા પછી પાર્લમેન્ટે ડૉન્બીપર કામ ચલાવી આ ગુપ્ત કરારની સઘળી જોખમદારી તેના ઉપર ઢોળી. જોકે રાજ્યની આઝાદીજ મેં સંમતિ આપી હતી એમ ડૉન્બીએ કહ્યું તોપણ એ બાબતમાં સંમતિ આપવા માટે તો સંપૂર્ણપણે જવાબદાર છે એમ કહી, અને રાજ્ય પ્રધાનની સલાહ વગર સ્વતંત્રપણે કોઈપણ બાબત કરતો નથી એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરી ફ્રાન્સ સાથે કરેલા ગુપ્ત કરાર માટે તેને જવાબદાર ગણી પાર્લમેન્ટે ડૉન્બીને હાંડના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. આ પ્રસંગ પછી રાજ્યનો પ્રધાન પોતાના દરેક રાજકીય કામ માટે પાર્લમેન્ટને પૂરેપૂરો જવાબદાર છે એ ઇંગ્લિશ રાજ્યનીતિનું તત્વ માન્ય થયું.

ડૉન્બીની પડતી થયા પછી ફ્રાન્સ સાથે થયેલા ગુપ્ત કરારના સંબંધમાં સર્વત્ર ખૂમાટો થઈ રહ્યો અને ફ્રાન્સના રાજ્યના સૈન્યની મદદથી ઇંગ્લેન્ડમાં રોમન કેથોલિક પંથ પુનઃ સ્થાપવા પ્રયત્ન થનાર છે એવી અફવા જોસભેર ઉડી. આ સર્વનું મૂળ ચાર્લ્સ હતો તે વાત તો જાણીતી હતીજ. પરંતુ જો ચાર્લ્સનું નામ લઇશું તો રાજ્યસત્તાવાદીઓ તરફથી આપણને ટેકા મળશે નહિ એમ શેફ્ટસબરીના નેતૃત્વ નીચેના પાર્લમેન્ટના સઘળા સલાસદો કળી ચૂક્યા હતા. તેથી ચાર્લ્સનું નામ લેવાની તેઓએ હિંમત કરી નહિ. ઇંગ્લેન્ડમાં આવા પ્રકારનું રાજકીય વાતાવરણ હતું ત્યારે ‘ટાઇટલ ઓટસ્’ નામના ગૃહસ્થે “ચાર્લ્સ રાજ્યનો વધ કરી” ક્રેન્ચ લશ્કરની મદદથી ઇંગ્લેન્ડમાં

રોમન કૅથોલિક પંથ સ્થાપવા અને ચાલ્સના ભાઇ જેમ્સને ઇંગ્લેંડનો રાજા બનાવવા રોમન કૅથોલિક પંથવાળાઓએ એક તરફટ રચ્યું છે” એવી અફવા ચલાવી (૧૬૭૮). આ અફવા તરતજ સધળે પ્રસરી ગઇ અને રોમન કૅથોલિક પંથવાળાઓ વિરુદ્ધ લોકમત ધણો ઉશ્કેરાઇ ગયો અને કેટલાક રોમન કૅથોલિકોને આરોપી તરીકે પકડવામાં આવ્યા.

પછી ૧૬૭૯માં નવી પાર્લમેન્ટની ચુંટણી થઇ. આ પાર્લમેન્ટ તરફથી ટેકા મળશે એમ લાગવાથી શૅફ્ટસ્પરીએ ચાલ્સનો ભાઇ જેમ્સ, ડ્યૂક ઓફ યૉર્ક રોમન કૅથોલિક પંથનો છે માટે તેને બાબુએ મૂકી કાઢ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના વારસને ચાલ્સ પછી ઇંગ્લેંડની ગાદી મળે એ મતલબનું બિલ—કાયદાનો ખરડો પાર્લમેન્ટમાં રજુ કર્યો. પણ આમ પોતાના ભાઈનો ગાદીપરનો હક રદ થતો જોઈ એ બિલ પસાર થાય તે પૂર્વે ચાલ્સે પાર્લમેન્ટ ખરખાસ્ત કરી. જો કે આ પાર્લમેન્ટમાં ગાદીના વારસા માટેનો કાયદો પાસ થયો નહિ તોપણ બીજો એક અગત્યનો કાયદો થયો તેનું નામ ‘હેબીઅસ કોર્પસ અક્ટ.’ (૧૬૭૯). આ કાયદો થયો તે પૂર્વે ગમે તે શખ્સને ન્યાય કોર્ટમાં તપાસ થયા વગર દિવસોના દિવસ સુધી તુરંગમાં સડ્યાં કરવું પડતું હતું. આ કાયદાથી તે રિવાજ અંધ પડ્યો. માત્ર શક ઉપરથીજ જો કાઠપણ માણસને તુરંગમાં નાંખવામાં આવ્યો હોય તો તુરંગના રખેવાળને અને ચોકસી ન કરનાર ન્યાયાધીશ બંનેને આ કાયદામાં જવાબદાર ગણવામાં આવ્યા. શક ઉપરથી પકડાયેલા માણસને લાગલોજ તપાસ માટે ન્યાયાધીશ આગળ રજુ કરવો જોઈએ અને ગુનાહતી તપાસ થવી જોઈએ એવી કલમ જો કે મેંના ચાર્ટમાં હતી, તોપણ સ્ટુઅર્ટ વંશની કારકીર્દીમાં તે ફરીથી પસાર કરવાની જરૂર પડી. ૧૬૭૯માં પાર્લમેન્ટ ખરખાસ્ત કરી. પછી જે બીજી પાર્લમેન્ટ બોલાવી તેમાં પણ આગળ પ્રમાણેજ શૅફ્ટસ્પરીનું જોર હતું. આ વખતે લોકમતનું વાતાવરણ રોમન કૅથોલિક પંથની વિરુદ્ધ હોવાથી જેમ્સ ગાદીપર ન આવે અને તેને બદલે ચાલ્સનો અનૌરસ પુત્ર ડ્યૂક ઓફ મનમથને ગાદી મળે એમ કરવા માટે શૅફ્ટસ્પરીએ

એક કાવત્રું રચ્યું. પણ જેમ્સની છોકરી મેરીનો હક બાબુએ સેરવી મનમથને ગાદી મળે તે અંગ્રેજ પ્રબળને પસંદ પડ્યું નહિ, તેથી શૅફ્ટસ્પરીને ફત્તેહ મળી નહિ.

શૅફ્ટસ્પરીએ અને ટાઇટસે ચલાવેલી અફવા તદ્દન ખોટી છે એમ લોકો સમજી ગયેલા હોવાથી શૅફ્ટસ્પરીનો લાગવગ ધણો ઓછો થઇ ગયો હતો. તેણે પાર્લમેન્ટમાં 'એકસકલ્પ્શન બીલ— જેમ્સને ગાદીવારસમાંથી બાતલ કરનાર બિલ રજુ કર્યું, અને તે બિલ આમની સલાહએ ૧૬૭૯માં અને ૧૬૮૦માં એમ એ વખત પસાર કર્યું, પણ ઉમરાવની સલાહએ એ બિલને સંમતિ આપી નહિ, તેથી એ બિલ કાયદો થયું નહિ, અને ચાર્લ્સે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી (૧૬૮૧.) આ 'વારસા બાતલ બિલ'ના સંબંધમાં જે બે પક્ષો પડી ગયા હતા તે પક્ષો હવેથી જુદી જુદી સંજ્ઞાથી ઓળખાવા લાગ્યા. જેઓ બિલની વિરૂધ્ધ હતા તેઓ ટોરી કહેવાયા, અને જેઓ બિલની તરફેણમાં હતા તેઓ વિહગ કહેવાયા. શરૂઆતમાં તો આ બે નામો ટોળ કરવા માટે વપરાયાં હતાં, પણ આગળ જતાં ૩૬ થઇ બે સામસામા રાજ્યદ્વારી પક્ષનાં એ નામ થઇ પડ્યાં.

ટાઇટસ ઓદસે ફેલાવેલી ખોટી અફવાને લીધે ઉસ્કેરાયલી રોમન કૅથોલિકો વિરૂધ્ધની લોક લાગણી જે કે ધણી ઓછી થઇ ગઇ હતી, તોપણ રસેલ અને સિડનીની સલાહથી શૅફ્ટસ્પરીએ ૧૬૮૩માં ચાર્લ્સનું ખુન કરવાનું કાવત્રું રચ્યું. પણ એ કાવત્રું પકડાઇ ગયું. ત્યારે શૅફ્ટસ્પરી ઇંગ્લેંડમાંથી પલાયન કરી ગયો. ખરૂં જોતાં તરકટ વિહગ પક્ષમાંના થોડાજ માણસોએ રચ્યું હતું, તોપણ કાવત્રું પકડાઇ ગયા પછી એ પક્ષનું જોર ધણું ઓછું થઇ ગયું. એ કાવત્રામાં જેઓએ આગેવાન ભાગ લીધો હતો તે સઘળાને ફાંસી દેવામાં આવી.

આ પ્રમાણે તેની વિરૂધ્ધના વિહગ પક્ષના આગેવાનોનો નાશ થયા પછી અનિયંત્રિતપણે રાજ કરવાની અને રોમન કૅથોલિક પંથનો પ્રચાર કરવાનો પોતાનો અંતિમ હેતુ સાધવાની ચાર્લ્સને ઠીક સંધિ મળી. આ પછી બે વર્ષ સુધી તેણે પાર્લમેન્ટ ખોલાવી નહિ,

અને રોમન કૅથોલિક પંથનો પ્રચાર કરવા માટે કાયમનું લક્ષ્ય
વધાર્યું. એ જ વરસમાં પ્રજાની સ્વતંત્રતાપર તરાપ મારનારાં કેટલાંક
કામો તેણે કર્યા. આ પ્રમાણે પોતાની સત્તા વધારવાની કોશિશ
કરતાં કરતાં ૧૬૮૫ના ફ્રેબ્રુઆરી માસમાં એકાએક માંદો પડી ૫૫
વર્ષની ઉંમરે તે મરણ પામ્યો. મરણ સમયે પોતે રોમન કૅથોલિક
પંથનો અનુયાયી છે એમ સ્પષ્ટ રીતે તેણે જાહેર કર્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું

રજા જેમ્સ

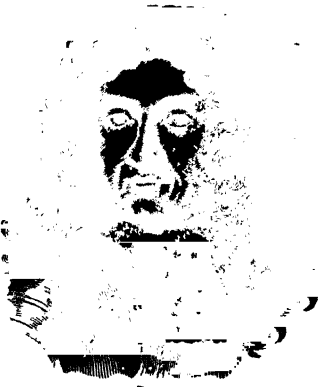
(૧૬૮૫-૧૬૮૮)

૧૬૮૫, સેજમરની લડાઈ.—૧૬૮૭, જેમ્સે ‘ડિક્લેરેશન ઓફ ઇંડલજન્સ’ નામનું જાહેરનામું કાઢ્યું.—૧૬૮૭, જેમ્સે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી.—૧૬૮૮, ‘ડિક્લેરેશન ઓફ ઇંડલજન્સ’ બીજી વાર પ્રગટ થયું.—૧૬૮૮ (૧૦મી જૂન), જેમ્સને ત્યાં પુત્રનો જન્મ.—૧૬૮૮ (૩૦મી જૂન) સાત ધર્માધ્યક્ષો દોષરાહિત ઠર્યાં.—૧૬૮૮ (૩૦મી જૂન), ઓરેન્જના રાજપુત્ર વિલિઅમને ઇંગ્લેંડની ગાંધી સ્વીકારવાનું નિમંત્રણ.—૧૬૮૮ (૫મી નવેમ્બર), વિલિઅમનું ઇંગ્લેંડમાં આગમન.—૧૬૮૮ (૨૩મી ડિસેમ્બર), રજા જેમ્સ રાજપાટ છોડી ઇંગ્લેંડથી પલાયન કરી જાય છે.—૧૬૮૯ (જાનેવારી), ‘કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ’ની ખેઠક અને ‘ડિક્લેરેશન ઓફ રાઈટ્સ’ નામના કાયદાનો મુસદ્દો તૈયાર થયો.—૧૬૮૯ (ફેબ્રુઆરી), વિલિઅમ અને મેરીને ઇંગ્લેંડના રાજ્યકર્તા તરીકે જાહેર કર્યાં.

રજા ચાર્લ્સના મરણ પછી તેનો ભાઈ જેમ્સ ગાદીપર આવ્યો. રજા ચાર્લ્સ સાવધગિરીવાળો અને પ્રસંગને અનુસરી વખત વિચારી જઈ તે પ્રમાણે વર્તનારો હોવાથી ધણા વિકટ પ્રસંગો આવ્યા જતાં પણ ૨૫ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી શક્યો હતો, અને પોતાની કારકીર્દી દરમ્યાન રાજસત્તા પણ ધણી વધારી શક્યો હતો, અને લોકમતને પોતાને અનુકૂળ કરી શક્યો હતો. પણ તેના પછી ગાદીપર આવનાર જેમ્સ અહંકારિ અને હઠિલો હતો તેથી ઇંગ્લેંડમાં અનંકુષિત રાજસત્તા અને રોમન કેથોલિક પંથની સ્થાપના એ એ હેતુ તે સાધ્ય કરી શક્યો નહિ, પણ ઉલટું આખરે ઇંગ્લેંડમાંથી તેને નાસી જવું પડ્યું!

જેમ્સનો સ્વભાવ.—જેમ્સે જો કે માત્ર ત્રણજ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તોપણ ચાર્લ્સ સાથે સરખાવતાં તે ધણા નિખાલસ દિલનો હતો. અંદર એક અને બહાર બીજો એવો મુખમે રામ બગલમેં છુરીવાળો

વર્તનનો તે નહિ હતો. તે ચાર્લ્સ જેમ્સ વિલાસીપણુ નહોતો. તેના વચનપર વિશ્વાસ મૂકતાં કોઈને શંકા લાગતી નહિ. રોમન કેથોલિક પંથ તરફનો તેનો ખરા અંતઃકરણનો પ્રેમ તે કદીપણુ છુપાવતો નહિ. ચાર્લ્સ કરતાં જો કે એનો સ્વભાવ સારો હતો, તોપણુ તેનામાં કેટલાક દોષો તો હતાજ, અને તેને લીધે ઇંગ્લિશ પ્રબનનો પ્રેમ તે સંપાદન કરી શક્યો નહિ. પોતાની વિદ્વતા અને કાર્ય-કુશળતા વિષે તેનો અભિપ્રાય ઘણો ઉચ્ચો હતો, ત્યારે બીજાઓ માટે તેનો અભિપ્રાય હલકો હતો. નૌકાયુદ્ધમાં પૂર્વે તેણે જીતો કરી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી, પણ દૂરદર્શીપણુ કે મુત્સદ્દીપણુની તો તેને ગમજ નહોતી.



૨જી જેમ્સ

જેમ્સ ગાદીપર આવ્યો ત્યારે અનાયાસે પરિસ્થિતિ તેને અનુકૂળ હતી. ‘રાઈ હાઉસ ડૉટ’ નામનાં કાવચાં પછી જિલ્લો પક્ષની પડતી થઈ હતી અને રાજસનાને મદદ કરનાર ટોરી પક્ષનું પ્રાબલ્ય વધી ગયું હતું. આ ટોરી પક્ષેપણુ ઠરાવ કરી મૂક્યો હતો કે જેમ્સપર પૂણું વિશ્વાસ મૂકવો અને જ્યાંસુધી તે સનદશીર રીતે રાજકારભાર ચલાવે અને પ્રબનના હક ઉપર ગદા પ્રહાર કરવાના પ્રયત્ન તેના તરફથી થાય નહિ ત્યાંસુધી તેને આપણે આપણો ટેકો આપવો. ગાદીપર એક પછી ભરાયેલી પહેલી પાર્લિમેન્ટે તેને ૧૯ લાખ પાઉન્ડની વાર્ષિક ઉપજ આપવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો, અને ટાઈટલ ઓટસ અને તેના સાથીદારો જેઓએ રોમન કેથોલિક પંથવાળાઓએ તરકટ રચ્યું છે એવી સાક્ષી આપી હતી તેઓ સર્વને જેમ્સે શિક્ષા

ઠોકા તે બાબતમાં પણ આ પાર્લમેન્ટે વાંધો લીધો નહિ.

મનમથનું બંડ (૧૬૮૫).—જેમ્સ ગાદીપર આવ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં ચાર્લ્સના અનોરસ પુત્ર મનમથે ગાદી મેળવવા માટે બંડ કર્યું. ૧૬૮૦માં શેફ્ટસબરીએ ઉભું કરાવેલું બંડ મેસાડી દેવાયા પછી મનમથ ઇંગ્લેંડ જઈ રહ્યો હતો. પણ ચાર્લ્સના મૃત્યુ પછી જેમ્સ રોમન કૅથોલિક પંથનો છે, માટે જો તેની વિરુદ્ધ હું બંડ ઉઠાવીશ તો ઇંગ્લિશ પ્રજાનો મને ટેકા મળશે એમ તેને લાગ્યું. તેથી ૧૬૮૫ના મે મહિનામાં તે ડૉરસેટશાયર પરગણામાં ઉતર્યો તે વેળા તેની પાસે થોડુંજ સૈન્ય હતું, પણ ત્યાં ઉતર્યા પછી હજારો લોકોની મદદ તેને આવી મળી. પણ સરદાર અને જમીનદાર વર્ગમાંથી કોઈ તેની મદદે ગયું નહિ. રોમન કૅથોલિક પંથી જેમ્સની સામે સર્વે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓએ મને મદદ કરવી જોઈએ એવું જાહેરનામું તેણે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, પણ તેમાં તેનું ઝાઝું વળ્યું નહિ. તોપણ જેટલા અનુયાયીઓ આવી મળ્યા હતા તેને લઈ તે ઉપડ્યો. ૧૬૮૫ના જુલાઈ મહિનામાં સેજમૂર આગળ તેના અને જેમ્સના લશ્કરનો ભેટો થયો, તેમાં મનમથની હાર થઈ. મનમથ પકડાયો, તેને લંડન લઈ ગયા અને ફ્રાંસી દેવામાં આવી. તેની તરફથી લંડનના હજારો ગામડીઆઓને કાયદેસર તપાસનો ફારસ કરી ફ્રાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યા. પછી એ બંડ સંબંધે તપાસ કરવા માટે જેમ્સે જેફ્રીઝ નામના એક માણસને ન્યાયાધીશ નીમ્યો. જેફ્રીઝે કહેલી તપાસ માત્ર ફારસજ હતો. તેણે ૩૦૦ માણસોને ફ્રાંસીની સજા ઠોકા, અને લગભગ ૧૦૦૦ માણસોને સખત મજુરીની સજા કરી જેમેકા અને વ્યારમેડોઝ ટાપુમાં ગુલામ તરીકે મક્કત કામ કરવા મોકલાવી દીધા. કર્નલ કર્ક અને ન્યાયાધીશ જેફ્રીઝને તેઓના નિર્દય કૃત્યો માટે લોકો ધિક્કારવા લાગ્યા.

મનમથનો બળવો સમાવી દઈ શકાયો, એટલે જેમ્સ એમ સમજ્યો કે ઇંગ્લેંડમાં રોમન કૅથોલિક પંથ સહેલાઈથી પાછો સ્થાપી શકાશે, તેથી તેમ કરવા તેણે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. ધર્મ અને રાજકારણારની કોઈપણ અધિકારની જગા ઉપર લશ્કરી સત્તાને જોડે

ટેસ્ટ ઍક્ટ કારણે મૂકી રામન કૅથોલિક પંથના માણસોને નીમી શકાશે એમ તેને લાગ્યું. ઈંગ્લિશ પ્રબળના સ્કેડે ૯૦ માણસો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના છે તેથી આ કામમાં હું ફ.વી.શ નહિ એવો જોમ્સને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવ્યો નહિ. તેના ખુશામતીઆ મંત્રીઓમાંના ધણાખરા વખત જોઇ ધર્મ બદલનારા હતા, તેથી દેશમાં બધા લોકો આપણા જવાજ હશે એમ તેઓ સમજતા હતા, પણ તેમાં તેઓની ભૂલ હતી.

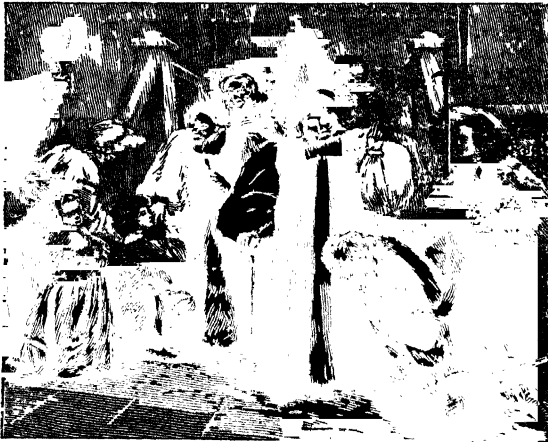
૧૬૮૬માં જોમ્સે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથપર હલ્લો શરૂ કર્યો. ૧૬૭૩માં પસાર થયેલા 'ટેસ્ટ ઍક્ટ'થી રામન કૅથોલિક પંથવાળાઓને ધર્મ અને રાજકારભારમાં અધિકારની જગા મળતી ન હતી. આ કાયદો રદ કરવામાં પાર્લમેન્ટની સંમતિ મળનાર નથી એમ જોમ્સ સારી રીતે જાણતો હતો, તેથી પોતાનીજ સત્તાથી એ કાયદો રદ કરવાનો નિશ્ચય તેણે કર્યો. સ્ટુઅર્ટ રાજકર્તાઓની રાજનીતિની પુનરાવૃત્તિ કરી એકાદ કાયદાનો અમલ મુલતવી રાખવાનું પગલું ભરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. એ ઠરાવ અમલમાં મૂકવા અર્થે તેણે હેલ્સ નામના એક રામન કૅથોલિક ગ્રહસ્થને નવા ઉભા કરવા ધારેલા સૈન્યનો સેનાપતિ નીમ્યો. હેલ્સ રામન કૅથોલિક છે માટે એ જગા એનાથી સ્વીકારાય નહિ એ મુદ્દાવાળો મુકદ્દમો ન્યાય કોર્ટ આગળ લાવવામાં આવ્યો, ત્યારે ટેસ્ટ ઍક્ટના અમલથી બાતલ કરવાનું સર્ટિફિકેટ જોમ્સે મને આપ્યું છે એમ કહી તે સર્ટિફિકેટ તેણે કોર્ટમાં રજુ કર્યું, અને જોમ્સના દબેલા ન્યાયાધીશે એ સર્ટિફિકેટ કાયદેસર છે અને તેથી હેલ્સને તેનો હોદ્દો સ્વીકારવામાં હરકત આવતી નથી એવો ચુકાદો આપ્યો. આ પ્રમાણે અધિકારનો દુરુપયોગ કરી દેવળમાં અને રાજકારભારમાં મોટા મોટા હોદ્દાની જગાઓ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના માણસોને બદલે રામન કૅથોલિકોને જોમ્સે આપવા માંડી. જેમ ચર્ચ અને રાજકારભારમાં કરવા માંડ્યું તેમજ વિશ્વવિદ્યાલયોના પ્રમુખની જગાઓપર પણ રામન કૅથોલિકોને નીમવા લાગ્યો. ઍક્સફર્ડના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ખાલી પડેલી જગાએ તેણે રામન કૅથોલિકોને નીમ્યા. ત્યારપછી કેટલેક દિવસે મૉડલિન પાઠશાળાના સઘળા શિક્ષકો અને શિષ્યોને જોમ્સે નીમેલા રામન કૅથોલિક પ્રમુખને તાબે નહિ થવા માટે જ્ઞાણામાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યા. (૧૬૮૭). આમ જોર-

જુલમથી ધાર્મિક પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવા માટે જેમ્સે લૉગ પાર્લમેન્ટે ૨૬ કરેલી હાર્દ કમિશનની કચેરી પાછી સજીવન કરી જેફ્રીઝને તે કાર્ટનો વડો ન્યાયાધીશ બનાવ્યો. ધર્મસંબંધી બાબતમાં જે કોઈ ગરબડ કરે તેને શિક્ષા કરવાનો અધિકાર આ કાર્ટને આપવામાં આવ્યો હતો. આમ જોરજુલમથી રોમન કૅથોલિક પંથ ઈંગ્લેન્ડપર ઠોકી બેસાડવાનો પ્રયત્ન જેમ્સે ચલાવ્યો, અને તે વિરૂધ્ધ ચળવળ કરનારા લોકોને ગભરાવવા માટે લંડનની પાસે એક લસ્કર તૈયાર રાખ્યું. જેમ્સ પોતાની કારકીર્દીના બે વરસમાંજ જુલમની રાજપધ્ધતિ ચલાવી ટોરી અને વ્હિગ બંને પક્ષોને અગ્રિય થઈ પડ્યો હતો. પરંતુ તેની વિરૂધ્ધ બંડ ઉઠાવવાનું સાલ્સ કોઈએ કર્યું નહિ. કારણકે તે વૃધ્ધ થયો હતો, અને તેને કંઈ પુત્રસંતાન હતું નહિ, એટલે એના મરણ પછી એની છોકરી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથી મેરી ગાદીપર આવશે એમ સંધીઆરો લઈ જેમ્સનો આટલો બધો જુલમ લોકો સહન કરી શાંત રહ્યા હતા.

ડિક્લેરેશન ઓફ ઈંડલજન્સ (૧૬૮૮).—ત્યારપછી ૧૬૮૮માં બીનજવાબદાર ધોરણે તેવુંજ ચાલુ રાખી પાર્લમેન્ટની સંમતિ લીધા વગર પોતાનાજ અધિકારથી ‘ડિક્લેરેશન ઓફ ઈંડલજન્સ’નું જાહેરનામું ફરીથી પ્રસિધ્ધ કરી રોમન કૅથોલિકો વિરૂધ્ધના જેટલા કાયદા હતા તે બધા જેમ્સે રદ કર્યા. પોતાના આ કૃત્યથી બુમટો બહુ મોટો ન ઉઠે એ હેતુથી પ્યુરિટન પંથ વિરૂધ્ધ જે જે કાયદા પૂર્વે થયા હતા તેપણ તેણે રદ કર્યાનું જાહેર કર્યું. તેમજ આ ગેર-કાયદાનું જાહેરનામું દરેક દેવળમાંથી લોકોને જાહેર રીતે વાંચી સંભળાવવું એવો હુકમ તેણે કાઢ્યો.

જેમ્સના આ હુકમથી કેટલાક ટોરી પક્ષના રાજનિષ્ઠ લોકોને પણ તેનાપર તિરસ્કાર આવ્યો. આ ફરમાન પ્રમાણે ડિક્લેરેશન ઓફ ઈંડલજન્સ જાહેર રીતે વાંચવાની સર્વે ધર્માંધિકારીઓએ નાપાડી, અને તેઓમાંના સાત જણાએ જેમ્સને અરજી કરી, તેમાં આ જાહેરનામું વાંચવાની અમને ફરજ ન પાડવી એવી વિનંતી કરી. તેઓના આ કામ માટે જેમ્સને તેમનાપર બણી ચીડ ચઢી, અને

તેમની એ અરજી રાજદ્રોહ બરાબર છે એમ કહી તે આરોપ તેમનાપર મૂકી ન્યાયાસન આગળ તેમને ખડા કરવાનો ઠરાવ જેમ્સે કર્યો. તે માટે એ સાત ધર્માધિકારીઓને પકડી લંડનની તુરંગમાં કેદ કર્યા, અને તેમનાપર કામ ચલાવ્યું. ખાસ આ કામને માટે નીમેલા



સાત ધર્મોપદેશકોનો છુટકારો. ચિત્રકાર એમેરિ વૉકર.
ઈ. એમ. વૉડે. આર. એ. ના ચિત્રને અનુસારે. ઉમરાવોની
સભાની છૂટી ચાલમાં

ન્યાયાધીશો આગળ આ કામ ચાલ્યું. પણ તેઓને પણ રાજ્યદ્રોહના આરોપ માટે આ ધર્માધિકારીઓને દોષિત ઠરાવવા એ હાસ્યાસ્પદ લાગવાથી તેઓ નિર્દોષ છે એવો ફેસલો તેઓએ આપ્યો (૩૦ જૂન ૧૬૮૮). આમ આ ધર્મગુરુઓ દોષમુક્ત ઠર્યા જાણી લોકોએ તેમના

માનમાં જ્યાં ત્યાં વાવટા તોરણો બાંધી લાઈટ રોશની કરી પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો તે જોઈ જેમ્સને પગથી તે માથા સુધી ઝાંઝ ચઢી.

આ સાત ધર્માધિકારીઓનો છુટકો થયો તેના વીસજ દિવસ અગાઉ, એટલે તા. ૧૦મી જૂન ૧૬૮૮ને દિવસે જેમ્સનો છોકરો જનમ્યો હતો. છોકરો જનમ્યો એટલે હવે ઇંગ્લેન્ડની ગાદી મેરીને નહિ મળતાં જેમ્સના છોકરાને મળશે, અને એમ થશે ત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં રોમન કેથોલિક પંથ કાયમને માટે સ્થપાશે એવી બીક પ્રજાને લાગવા માંડી. તેથી જેમ્સ પછી ઇંગ્લેન્ડની ગાદીપર કોણ આવે અને દેશમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ કાયમનો કરવા માટે શું શું કરવું તેના ઇંગ્લિશ પ્રજાને વિચાર થઈ પડ્યો. આવો મહત્વનો સવાલ ઉભો થયો ત્યારે જિગ અને ટોરી બંને પક્ષોએ એકમત થઈ ઇંગ્લેન્ડના રાજા વિલિઅમને ઇંગ્લેન્ડની ગાદી સ્વીકારવાનું આમંત્રણ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. વિલિઅમ જેમ્સનો જમાઈ થતો હતો અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો સ્થંભ હતો. એ ઉપરાંત વિલિઅમ ૧૪મા લુઇનો કટ્ટો દુશ્મન હતો, અને ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ ઇંગ્લેન્ડની મૈત્રી મેળવવા માટે તો તે આ નિમંત્રણ નક્કી સ્વીકારશે એમ સૌને લાગતું હતું. જેમ્સની વિરુદ્ધમાં વિલિઅમને બોલાવવા માટે ઇંગ્લિશ પ્રજાનો ટેકો મળશે એવો પકકો લરોસો પડવાથી ડેન્માર્ક, સિડની રસેલ વગેરે જિગ અને ટોરી બંને પક્ષોના નેતાઓએ ગુપ્ત રીતે વિલિઅમને આમંત્રણ મોકલ્યું. યોગ્ય સંધિ મળતાં બની શકશે તેટલું સૈન્ય લઈ હું ઇંગ્લેન્ડ આવી પહોંચીશ એવો વિલિઅમે આ ઇજનનો જવાબ વાળ્યો.

પણ આ વખતે ઇંગ્લેન્ડને ફ્રાન્સ સાથે યુધ્ધ ચાલતું હોવાથી એવી સ્થિતિમાં વિલિઅમથી લશ્કર લઈ ઇંગ્લેન્ડ આવી શકાશે નહિ એમ સમજી જેમ્સ નિશ્ચિંત રહ્યો હતો. પણ ફ્રાન્સનો ખરો ડોળો તો જર્મનીપર હતો, અને તે માટે રહાઈન નદીની પેલી તરફ જર્મનીમાં લુઇએ એક મોટું લશ્કર ઉતાર્યું પણ હતું, તે જાણતાંજ હમણાં હવે ફ્રાન્સ તરફથી ઇંગ્લેન્ડપર સ્વારી લાવવાનો સંભવ નથી એમ જોઇ વિલિઅમ ૧૩,૦૦૦ માણસનું સૈન્ય લઈ ઇંગ્લેન્ડને કિનારે ઉતર્યો.

વિલિઅમને જવાબ આપવા માટે જેમ્સ પાસે ૪૦,૦૦૦ની ફાઇન તૈયાર હતી. પણ આ લશ્કરપર ભંરોસો મૂકવો કે નહિ એ બાબે તેને શંકા હતી, અને તેથી વિલિઅમ પોતાના સૈન્ય સાથે ઇંગ્લેંડને કિનારે ઉતર્યો છે આ ખબર સાંભળતાંજ તેના હાંબગગડી ગયા. આ વખતે જો તેણે ધીરજ ધરી હિંમતથી વિલિઅમની સાથે ટક્કર લીધી હોત તો કદાચ ખીન્નું કંઈ નહિ તો વિલિઅમને ફટલોક કાળ તે ખાળી તો શકત. પણ એવું કંઈ તેણે કર્યું નહિ. તેને બદલે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં પોતાને હાથે જે જીલમી કૃત્યો થયાં હતાં. તે લોકોનાં મનમાંથી વિસારે પાડવાના હેતુથી તેણે હાઈ કમિશન કોર્ટ રદ કરી, રોમન કૅથોલિક લોકોને જે જે હોદ્દાની જગાપર નીમ્યા હતા તેપરથી તેમને કમી કર્યા, અને ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના શિક્ષકોને તેઓની જગાપર પાછા નીમવાનો હુકમ કાઢ્યો, અને હવે પછી ઇંગ્લિશ પ્રજાની સ્વતંત્રતા અને તેના હકનું રક્ષણ કરવાની કાળજી રાખવાનું અભિવચન આપ્યું, પણ તેનાં આ છેલ્લી ધડીના કૃત્ય ઉપરથી તેના હેતુ વિષે કોઈ છેતરાય એમ હતું નહિ.

૧૬૮૮ના નવેમ્બરની ૫મી તારીખે વિલિઅમ ટોર્બમાં દાખલ થયો. વિલિઅમ ઇંગ્લેંડને કિનારે ઉતર્યો છે એ સાંભળતાંજ ઇંગ્લેંડમાં બધે લોકો તેને મદદ કરવા તત્પર થઈ ગયા. એટલુંજ નહિ, પણ ખુદ જેમ્સના લશ્કરની ટુકડી પછી ટુકડીઓ તેઓના સરદારો સહિત વિલિઅમને જઈ મળી તે જાણતાંજ જેમ્સની ધીરજ ખૂટી ગઈ.

આ પ્રમાણે કોઈપણ તેને મદદ કરવા તૈયાર નથી એમ જેમ્સને લાગ્યું એટલે તાબડતોબ તે લંડન ગયો, અને તેનાં ઘેરાં છોકરાંને ઇંગ્લેંડથી રવાના કરી દીધાં, અને પોતે પણ ઇંગ્લેંડથી નાસી જવાની તૈયારી કરી. આમ નાસી જવાની કોશિશ કરતાં કેન્ટમાં તે પકડાઈ ગયો અને તેને લંડન પાછો મોકલવામાં આવ્યો. પણ તેને કેદી તરીકે ઇંગ્લેંડમાં રાખવાની છુછા વિલિઅમને નહોતી, તેથી તેણે નાસી જવામાં આડકતરી રીતે જેમ્સને મદદ કરી. આવી રીતે ૧૬૮૮ના ડિસેમ્બરમાં જેમ્સ ઇંગ્લેંડ છોડી ફ્રાન્સ નાસી ગયો.

મકરણ ૧૪મું

૩જો વિલિઅમ અને મેરી

(૧૬૮૯-૧૭૦૨)

૧૬૮૯, બિલ ઑફ રાઇટસ નામનો કાયદો પસાર થયો.—
૧૬૯૦, ઑઈનની લડાઈ.—૧૬૯૨ રાણી મેરીનું મૃત્યુ.—૧૬૯૬,
વિહગ પક્ષનું પહેલું પ્રધાનમંડળ.—૧૬૯૭, રિઝિવકની સંધિ.—
૧૬૯૮, સ્પેનના સામ્રાજ્યની વહેંચણી સંબંધમાં યુરોપી રાજ્યો
વચ્ચે કોલકરાર.—૧૭૦૧, ઑક્ટ ઑફ સેટલમેન્ટ નામનો
કાયદો થયો.—૧૭૦૨, સ્પેનની ગાદીના વારસાનું યુધ્ધ
શરૂ થયું.

૧૬૮૮ની રાજ્યક્રાંતિથી છેલ્લાં ૬૦ વરસથી ઈંગ્લેંડમાં ચાલી
રહેલા રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચેના ઝગડાનો કાયમનો નિકાલ થઇ
પાર્લમેન્ટની સત્તા સંપૂર્ણપણે સ્થાપિત થઈ. રાજ જેમ્સના છોકરા
જેમ્સને બદલે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથી વિલિઅમ અને મેરીને ગાદી મળી
તે તેમના વંશપરંપરાના હકથી નહિ પણ પાર્લમેન્ટની મરજીથીજ
મળી હતી, તેથી હવે પછી ઈંગ્લેંડના રાજકર્તાઓને રાજ્યધિકાર
મળવો એ પાર્લમેન્ટની ઇચ્છા ઉપરજ આધાર રાખે છે એમ રાજ્યો
સમજી ગયા. તેથી હવે પછી પાર્લમેન્ટની રૂક્તિએજ ચાલવાની
તેમને ફરજ પડી. રાજકારભારનાં કામમાં પાર્લમેન્ટનો પૂર્ણ ટેકા
મળે એ હેતુથી પાર્લમેન્ટમાં જે પક્ષનું મતાધિક્ય હોય તે પક્ષમાંથી
પ્રધાનમંડળ પસંદ કરવાનો રિવાજ શરૂ થયો. કૅબિનેટ પધ્ધતિથી
રાજકારભાર ચલાવવાની રીતની આ પ્રમાણે શરૂઆત થઈ. વિલિઅમ
ગાદીપર આવ્યો ને લાગલીજ આ પધ્ધતિ દાખલ થઈ ગઈ એમ
નહિ, પણ એ રીતે ૨૬ થઈ પૂર્ણપણે અમલમાં આવતાં કેટલાંક
વધે વીતી ગયાં હતાં.

રાજ્યના લશ્કર અને પ્રજા એ બંનેનો ટેકા વિલિઅમને છે એ જોતાં જોએ તેના મેરાં છોકરાને ક્રાન્સ મોકલી દીધા, અને પછી પોતે પણ પલાયન કરી ગયો.

જેમ્સ ઈંગ્લેંડથી નાસી ગયો હતો, અને વિલિઅમને હજુ રાજ્યપદ મળ્યું નહોતું એટલે રાજાની આજ્ઞાથી પાર્લમેન્ટ બોલાવવી અશક્ય હતી. તેથી ચાલુ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા અને ભવિષ્યનું ધોરણ નક્કી કરવા કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ મળી (૧૬૮૯).

આ કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટમાં પહેલો જે મહત્વનો સવાલ નીકળ્યો તે રાજ્યપદ કેને આપવું તે વિષે હતો.

૨જા જેમ્સની છોકરી મેરીને ગાદી આપવી, કે વિલિઅમ અને મેરી બંનેને રાજ્યપદ આપવું, કે બીજો જેમ્સ ઈંગ્લેંડ છોડી ચાલી ગયો તેથી તેની ગેરહાજરીમાં વિલિઅમ અને મેરી જેમ્સને નામે રાજકાળ કરે એવી ત્રણ સૂચના કન્વેન્શન પાર્લમેન્ટ સમક્ષ આવી હતી. આમાંની ત્રીજી સૂચના ધણાખરા સભ્યોને પસંદ પડે એવી હતી, ત્યારે તે વિલિઅમને મુદ્દલ ગમતી નહિ હતી; જો એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થશે તો હું ઈંગ્લેંડ છોડી દેઈ



મેરી રાણી

ચાલ્યો જઈશ એમ તેનું કહેવું થયાથી ત્રીજી સૂચના પડતી મૂકવી પડી. તેમજ એકલી મેરીને રાજ્યપદ આપવું એ સૂચના પણ વિલિઅમને માન્ય નહોતી, તેથી વિલિઅમ અને મેરી બંનેને રાજ્યપદ મળે એ સૂચના પાસ થઈ. પણ તેઓને રાજ્યાભિષેક કરતાં પહેલાં ગયાં ૮૦ વર્ષ દરમિયાન રાજકર્તાઓ તરફથી પ્રજાપર જે જુલમ વર્તાવવામાં આવ્યો હતો, અને

પ્રજ્ઞની સ્વતંત્રતા અને હકો ઉપર જે ગદા પ્રહાર કરવામાં આવ્યો હતો



ડોને વિલિઅમ

તેનું ફરીથી થાય નહિ, અને પ્રજ્ઞના પરાપૂર્વના હક જાહેર કરવાના હેતુથી 'ડિક્લેરેશન ઓફ રાઈટ્સ'—પ્રજ્ઞના હકની જાહેરાત, એ નામનો કાયદો પાર્લિમેન્ટમાં પસાર કરવામાં આવ્યો. એ કાયદામાં નીચેની વાચ્યોત્તોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.

‘બિલ ઓફ રાઈટ્સ’.—

(૧) પાર્લિમેન્ટની સંમતિ વિના પૂર્વેના કોઈપણ કાયદો કાયમને માટે કે થોડા વખતને માટે રદ કરવાની રાજ્યને સત્તા નથી; (૨) વારંવાર

પાર્લિમેન્ટની સભા બોલાવી રાજકારભારના કામમાં અને પ્રજ્ઞનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે તેની સલાહ લેવી એ રાજ્યનું કર્તવ્ય છે; (૩) પાર્લિમેન્ટના સભાસદોની ભાષણસ્વાતંત્ર્યપર કોઈપણ અંકુશ હોવો જોઈએ નહિ; (૪) પાર્લિમેન્ટની કબૂલાત વગર રાજ્યથી કાયમનું સૈન્ય રાખી શકાય નહિ; (૫) પાર્લિમેન્ટની મંજૂરી વગર રાજ્યથી કોઈપણ કર મૂકાય નહિ; (૬) અરજદાર પોતાની માંગણી રાજ્ય તરફ મોકલવાનો પ્રજ્ઞને અધિકાર છે; (૭) પ્રજ્ઞને યોગ્ય લાગે એવા માણસને પાર્લિમેન્ટમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાનો લોકોને પૂર્ણ અધિકાર છે; (૮) દંડને નામે મોટી રકમ પ્રજ્ઞ પાસેથી લેવી નહિ.

ઉપર પ્રમાણેનો પ્રજ્ઞનાં હકોનો કાયદો ‘બિલ ઓફ રાઈટ્સ’ પસાર કરી તેપર વિલિઅમ અને મેરીની સહી થયા પછી તેઓને રાજ્યાભિષેક કરી રાજ્યકર્તા તરીકે તેઓની આજી ફરવવામાં આવી.

આ કામ થઈ રહ્યા પછી વિલિઅમ અને મેરી પછી ગાદીપર કેાણુ આવે તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. વિલિઅમ અને મેરીને જો કંઈ સંતતિ થાય નહિ તો તેમના પછી એન અને તેનાં છોકરાને ગાદી મળે; પણ તેઓ પૈકી જો કોઈ રોમન કૅથોલિક હોય અથવા રોમન કૅથોલિક સાથે લગ્ન કરે તો તેને ગાદી મળે નહિ એવી શરત એ વ્યવસ્થામાં રાખવામાં આવી હતી.

આ પાર્લમેન્ટે ‘બિલ ઑફ રાઇટ્સ’—હકનો કાયદો પસાર કર્યો તે પૂર્વે બીજા એ કાયદા ઘડ્યા હતા. આ વખતે ઇંગ્લેંડની વાર્ષિક ઉપજ ૧૨ લાખ પાઉન્ડની આકારવામાં આવી હતી, તેમાંથી ૭ લાખ પાઉન્ડ ‘સિવિલ લિસ્ટ’, એ નામે રાજકર્તાને તેના ખાનગી ખર્ચ માટે અને મુલ્કી અધિકારીઓના ખર્ચ માટે નીમી આપ્યા, અને રાજકારભાર માટે થનારો ખર્ચ દર વર્ષે પાર્લમેન્ટની સંમતિ મેળવી પ્રજાપર કર મૂકી વસૂલ કરવો એમ ઠરાવવામાં આવ્યું. આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા થવાને લીધે રાજા તરફથી રાજકારભાર સંબંધે થનારા ખર્ચપર પાર્લમેન્ટની હકૂમત રહી શકી.

આ કામ થઈ રહ્યા પછી ધાર્મિક પ્રશ્નનો સમાધાનકારક નિકાલ લાવવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. નૉન-કૉન્ફર્મિસ્ટ એટલે સ્થાપિત ધર્માંચાર કબૂલ ન કરનારાઓને ધર્મની બાબતમાં કેટલીક સવળતા કરી આપવા વિલિઅમનો વિચાર હતો. પરંતુ પાર્લમેન્ટે એની સૂચના માન્ય કરી નહિ, અને ‘ટેસ્ટ ઍક્ટ’ રદ કરવાની ના પાડી. પણ ધાર્મિક બાબત સંબંધમાં આગળના જે કાયદાઓ હતા તેમાં કેટલીક છૂટછાટ મૂકવા માટે ૧૬૮૯માં ‘ટોલરેશન ઍક્ટ’ નામનો ધાર્મિક છૂટછાટ મૂકનારો કાયદો પસાર કર્યો. આ કાયદાથી ‘બ્લુ ઑફ કૉમન પ્રેયર’—સામાન્ય પ્રાર્થનાનાં પુસ્તકમાંની ૩૯ કલમો પૈકીની ૩૬ કલમો જેને માન્ય હોય એવા માણસોને કેટલીક સવળતા કરી આપવામાં આવી; અને વિલિઅમ અને મેરી તરફ વફાદારીના સોગંદ લેવાની દરેક સરકારી નોકરને ફરજ પાડવામાં આવી. પરંતુ એક આર્યબિશપ, ચાર બિશપ અને ચારસો ધર્માધિકારીઓએ એ સોગંદ લેવા નાપાડી, તેથી તેમને તેમની

જગાપરથી બરતરફ કરવામાં આવ્યા.

ત્યારપછી ૧૬૮૯માં 'મ્યુટિની ઍક્ટ'—ખંડનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. રાજ પાસે ખડું સૈન્ય હોય તો વેળાકેવેળાએ રાજ તે ફ્રેન્ચનો દુરુપયોગ કરે એવી પ્રગ્નને બીક લાગવાથી બિલ ઑફ રાઇટ્સના કાયદામાં એક એવી કલેમ ધાલવામાં આવી હતી કે પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના શાન્તિની વેળાએ રાજથી ખડું સૈન્ય રાખી શકાય નહિ. પરંતુ રાજ્યરક્ષણ માટે રાજ પાસે ખડું લશ્કર હોવું આવશ્યક લાગવાથી આ 'મ્યુટિની ઍક્ટ'માં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે માત્ર એક વરસને માટેજ રાજ ખડી ફ્રેન્ચ રાખી શકે. અર્થાત ખડી ફ્રેન્ચ રાજ્યરક્ષણ માટે ચાલુ રાખવા સારૂ દરેક વર્ષે રાજએ પાર્લમેન્ટ બોલાવવીજ જોઈએ.

પછી ૧૬૮૪માં 'ટ્રાન્સેનીઅલ ઍક્ટ' પસાર થયો. આ કાયદામાં દર ત્રીજે વરસે પાર્લમેન્ટની નવી ચુંટણી થવીજ જોઈએ એવું ઠરાવ્યું હતું. તેમજ જાપાની સ્વતંત્રતા માટે પણ બે કાયદા રચાયા. ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રસિધ્ધ થતી દરેક બાબતની તપાસ દર વરસે 'લાઇસેન્સિંગ ઍક્ટ' પસાર કરી થવી જોઈએ એવું ઠરાવાયું હતું. પણ પાછળથી ૧૬૯૫માં આ કાયદો દર વરસે પસાર નહિ કરવાનું પાર્લમેન્ટે ઠરાવ્યાથી સ્વાભાવિક રીતે જાપખાનાની છૂટપર રાખેલો અંકુશ કાઢી નાંખ્યા સરખુંજ થયું.

'બિલ ઑફ રાઇટ્સનું મહત્ત્વ'.—૧૬૮૯માં પસાર થયેલો બિલ ઑફ રાઇટ્સનો કાયદો અગત્યનો હતો. તેથી ઈંગ્લેન્ડના ઇતિહાસપર ઘણી મહત્ત્વની અસર થઇ. હવે પછી રાજને રાજકારભાર માટે થતા ખર્ચની જોગવાઈ માત્ર એક વર્ષ પુરતીજ કરી આપવાનો રિવાજ પડવાથી રાજને દર વર્ષે પાર્લમેન્ટની બેઠક કરવાની ફરજ થઈ પડી. આ પ્રમાણે રાજ્યની તિજોરીપર પાર્લમેન્ટની સત્તા સ્થાપિત થવાથી રાજકારભારની બાબતમાં પણ પાર્લમેન્ટનો અંકુશ થવા લાગ્યો. આ ધોરણથી ધીમે ધીમે આખની સભાની સત્તા વધતી ગઈ, અને ઉમરાવની સભા (હાઉસ ઑફ લોર્ડ્સ) નું મહત્ત્વ ઓછું થતું ચાલ્યું.

૩૦૧ વિલિઅમ ઈંગ્લેંડની ગાદીપર આગ્રાથી ઈંગ્લેંડનું પરદેશી રાજનીતિનું ધોરણ સંપૂર્ણપણે ફ્રાન્સ વિરૂદ્ધ થયું. યુરોપમાં ફ્રાન્સની વધતી જતી સત્તાને રોકવા ફ્રાન્સ વિરૂદ્ધ યુરોપીઅન રાજ્યોનો સંઘ કરવા જે કોઈએ સતત પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે હાલેંડનો રાજા વિલિઅમજ હતો. ૧૪મા લુઈનો રાજલોભ ધણા મોટા હોવાથી ફ્રાન્સની હદ ચારે દિશામાં વધારી આખા યુરોપમાં ફ્રાન્સનું શ્રેષ્ઠ સ્થાપવાની ધારણા લુઈને મૂળથીજ હતી. ઉત્તર તરફ રહાર્ન નદી સુધી પોતાના રાજ્યની હદ લઈ જવાની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈ તેણે સ્પેનિશ નેધરલેંડ, પેલેટાઈન અને લોરેન હસ્તગત કરી લેવાની કાશિશ ચલાવી હતી. આ પ્રાન્તો લુઈના તાબામાં ગયા, તો હાલેંડને પણ તેના તાબામાં જતા વાર લાગવાની નથી એમ જાણી નેધરલેંડ વગેરે પ્રદેશો તરફ તેની થતી જતી વૃદ્ધિને અટકાવવા માટે વિલિઅમે ઑગ્રબર્ગ આગળ એક સંઘ સ્થાપ્યો. આ પ્રમાણે મગતરાં જેટલાં નાનાં હાલેંડને પોતાની મહત્વાકાંક્ષાની આડે આવતું જોઈને લુઈને પગથી તે માથા સુધી ઝાંઝ ચઢી. અને તેથી યુરોપમાંથી હાલેંડનું નામનિશાન કાઢી નાંખવા માટે તેણે ઠરાવ કર્યો. પણ તેમ કરવામાં તે ફાળ્યો નહિ.

હાલેંડના રાજા વિલિઅમ અને ફ્રાન્સના રાજા ૧૪મા લુઈ વચ્ચે હાડવેર હોવાથી વિલિઅમને જ્યારે ઈંગ્લેંડનું રાજ્ય મળ્યું ત્યારે તો ફ્રાન્સ વિરૂદ્ધ વિલિઅમને બમણું જોર આવ્યું.

ઈંગ્લેંડની ગાદીના વારસાતું યુદ્ધ.—વિલિઅમ ઈંગ્લેંડની ગાદીપર આવ્યો ત્યારે ઈંગ્લેંડમાં લોકમત ફ્રાન્સ વિરૂદ્ધ હોવાથી વિલિઅમે ૧૬૮૬ના મેની ૧૩મી તારીખે ફ્રાન્સ સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેંડ વચ્ચે વેરનું ખાસ કારણ સમુદ્ર ઉપર ઉપરીપણા માટે સરસાઈ, અને વેપાર અને સંસ્થાનની બાબતમાં બંને દેશો વચ્ચે રહેલી સ્પર્ધા હતું. આ સ્પર્ધાનો કાયમનો નિકાલ લાવવા માટે આ બે દેશો વચ્ચે જે વિમરહો થયા તેનું પહેલું યુદ્ધ ફ્રાન્સ અને ઑગ્રબર્ગના સંઘ વચ્ચેના યુદ્ધ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ યુદ્ધ ૧૬૮૬થી ૧૬૮૭ સુધી ચાલ્યું હતું. એને ઈંગ્લેંડની ગાદીના વારસા માટેનું યુદ્ધ પણ કહે છે, કારણ

કે ઈંગ્લેંડના પદભૂષ્ટ થયેલા રાજા રજા જેમ્સને ઈંગ્લેંડની ગાદીપર પાછો બેસાડવા ૧૪મા લુઇસો એ પ્રયત્ન હતો. આ યુદ્ધનું પહેલું રણક્ષેત્ર આયર્લેંડ અને સ્કોટલેંડમાં હતું. આઈરિશ અને સ્કોટિશ લોકોને મદદ કરી ઈંગ્લેંડને તે દિશાએથી મહાત કરવાનો લુઇસો વિચાર હતો. તેથી આ યુદ્ધનાં પહેલાં બે વર્ષ વિલિઅમને ઐરિશ્ચિટનમાં અને ઐરિશ્ચિટનને લગતા દરીઆમાં શત્રુની હાલચાલપર ધાતું લક્ષ આપવું પડ્યું (૧૬૮૯-૯૦).

સ્કોટલેંડમાં જેમ્સની તરફેણમાં બળવો.—સ્કોટલેંડમાં જૉન ગ્રેહામે એક સૈન્ય ઉભું કરી જેમ્સ તરફથી બળવો કરી કિલીક્ટીના ઘાટ પાસે મેકે નામના અંગ્રેજની સરદારી નીચેના લશ્કરને હરાવી દીધું (જૂલાઈ ૧૬૮૯). પણ આ લડાઈમાં ગ્રેહામ મરણુતોલ જખમી થઈ પડ્યો. સરદાર પડ્યો જાણી હાઇલેંડ લશ્કર નાસી ગયું તેને લીધે હારેલું ઇંગ્લિશ લશ્કર ખચવા પામ્યું.

સ્કોટલેંડના બળવાનો ઉપર પ્રમાણે ફેજ થયો ત્યારે આયર્લેંડમાં ૨ જો જેમ્સ ક્રાન્સની મદદ લઈ જાતે ગયેલો હોવાથી ત્યાં પોતાની સત્તા પાછી સ્થાપતાં ઈંગ્લેંડને ઘણા શ્રમ પડ્યો. ફ્રેન્ચ કુમક આવી મળવાથી આયર્લેંડના રોમન કૅથૉલિક પંથના લોકોએ ઉત્તર આયર્લેંડમાં સ્થાઈ જઈ વસેલા ઇંગ્લિશ અને સ્કોટિશ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાઓ ઉપર હુમલો કરી લંડનડરી અને એનિસ્કિલેનના કિલેબંદીવાળાં શહેરોને ઘેરો ઘાલ્યો. લંડનડરીના પ્રોટેસ્ટન્ટોએ ૧૦૫ દિવસ સુધી ટકાવ કર્યો, અને એનિસ્કિલેનના લોકોએ તો ઘેરો ઘાલનારા આઈરિશ ઉપરજ હલ્લો કરી ન્યૂટાઉન બદલર આગળ જય મેળવી દુશ્મનને હાંકી કાઢ્યા.

આયર્લેંડમાં હકીકત આ પ્રમાણે હતી તેથી વિલિઅમ જાતે આયર્લેંડ ગયો. આ વખતે ફ્રેન્ચ નૌકાસૈન્યે ઈંગ્લેંડને ઘેરો ઘાલી વિલિઅમને આયર્લેંડ જવામાં હરકત નાંખી હતી. આયર્લેંડમાં સ્થિતિ ઘણી ખારીક થઈ પડી હતી, તોપણ વિલિઅમને કંઈ મુશ્કેલી ન નડતાં તે આયર્લેંડ જઈ શક્યો, અને ત્યાં જઈ ૧૬૯૦ના જુલાઈ

મહિનામાં બાઇનની લડાઈમાં આઇરિશને હરાવી યુધ્ધની બાજુ ફેરવી નાંખી. જેમ્સની તરફનાં સૈન્યો સર્વ સ્થળે હારી જવાને લીધે તેને ક્રાન્સ પાછાં નાસી જવાની ફરજ પડી. આયર્લેન્ડમાં બીજી તરફ જૉન ચર્ચિલે (માર્લબરો), કૉર્ક અને કિન્સેલ સર કર્યા અને ગિતફેલ નામના ડચ સેનાપતીએ આગ્રિમ આગળ જીત મેળવી (૧૬૯૧). ત્યારપછી તરતજ આઇરિશ લોકોનો અત્યંત મહત્વનો કિલ્લો લિમરિક સર થયા પછી આયર્લેન્ડમાં પાછી બધે શાન્તિ પથરાઇ, અને ત્યારપછી ૧૪મા લુઇસી યુરોપમાં અને દરીયાપરની હીલચાલપર ધ્યાન આપવાનો વિલિઅમને અવસર મળ્યો.

ઇંગ્લેન્ડ અને ક્રાન્સ વચ્ચે દરીઆપર લડાઈ—ફ્રેન્ચ લોકની કુમક મળવાથી આયર્લેન્ડ અને સ્કૉટલેન્ડમાં આઇરિશ અને સ્કૉટિશ સૈન્યો અંગ્રેજ સૈન્ય સાથે લડી રહ્યાં હતાં તેજ વખતે દરીઆ ઉપર પણ નૌકાપતિ ટરવાઇલની સરદારી નીચે ફ્રેન્ચ નૌકા-સૈન્ય ઇંગ્લેન્ડ અને હૉલેન્ડના સંયુક્ત કાફલા સાથે લડાઈ ચલાવી રહ્યું હતું. ફ્રેન્ચ નૌકાપતિ ઍડ્મિરલ ટરવાઇલ તે કાળના નાવિકોમાં શ્રેષ્ઠ નાવિક ગણાતો હતો તોપણ વિલિઅમને આયર્લેન્ડ જતો તે અટકાવી શક્યો નહોતો, એટલુંજ નહિ પણ વિલિઅમ આયર્લેન્ડ ગયા પછી પણ ઇંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડ વચ્ચેના જવા-આવવાના માર્ગમાં કાઈ તરેહની હરકત તે કરી શક્યો નહોતો. આ પ્રમાણે આયર્લેન્ડની બાબતમાં તેનાથી કંઈ કરી શકાયું નહિ, તોપણ તેણે ૧૬૯૦ના જૂનની ૩૦મી તારીખે લૉડ ટૉરિંગટનની સરદારી નીચેના ડચ અને ઇંગ્લિશ અરમારને બીચીહેડની પાસે દરીઆઈ લડાઈમાં હરાવ્યો. પણ આ જીતનો લાભ લઈ ટરવાઇલે પછી કંઈજ કર્યું નહિ તેથી આ જયથી કંઈ મોટો ફાયદો થયો નહિ. આ વખતે જે ટરવાઇલે ઇંગ્લિશ કાફલાની પૂઠ પકડી એકસરખો મારો ચાલુ રાખ્યો હોત તો ઇંગ્લિશ કાફલો પાછું માંચું ઉચકવા શક્તિવાન થાતજ નહિ.

કેપિનેટ કાઉન્સિલદ્વારા રાજકારણાર (૧૬૯૬).—પણ હવે પછીની દરીઆઈ લડાઈઓમાં અંગ્રેજોને જીત મળતી જવાથી

દરીઆમાં તેઓનું સર્વોપરીપણું નક્કી થતું ચાલ્યું. ૧૬૯૨માં લાહોગની દરીઆઈ લડાઈમાં ઇંગ્લિશ નૌકાપતિ રસેલે ફ્રેંચ નૌકા-સૈન્યને હરાવ્યું, તેથી ઇંગ્લિશ ખાડીમાં અંગ્રેજોનું ઉપરીપણું સ્થાપિત થયું. યુરોપના રણક્ષેત્રોમાં ફ્રાન્સ વિજયી થતું હતું ત્યારે સ્પેનની ગાદીના વારસાનો મહત્વનો સવાલ ઉભો થયો, અને તે સવાલમાં ફ્રાન્સનું ધણું હિત સમાયલું હતું તેથી ઇંગ્લેન્ડ સાથે ચાલતી લડાઈ અટકાવવાની લુધને જરૂર જણાઈ. આ વખતે એટલે ૧૬૯૪માં ઇંગ્લેન્ડની આંતર સ્થિતિ કંઈક મુશ્કેલી ભરેલી હતી. લડાઈ ચાલુ રાખવી કે બંધ પાડવી એ બાબે વિલિઅમના મંત્રીમંડળમાં મોટા મતભેદ પડ્યો હતો. વિહગ પક્ષના પ્રધાનો યુધ્ધ ચાલુ રાખવા તરફ હતા અને ટોરી પ્રધાનોનો અભિપ્રાય લડાઈ બંધ પાડવાનો હતો. આ મતભેદ દૂર કરી કોઈએક નિશ્ચિત ધોરણપર આવવા માટે વિલિઅમે સંડરલેન્ડ મંત્રીની સલાહથી સઘળા વિહગ પક્ષના આગેવાનોનું પ્રધાનમંડળ નીમ્યું (૧૬૯૬). આવી રીતે એકજ ધોરણે રાજકારભાર ચલાવનાર એકજ પક્ષનું પ્રધાનમંડળ થવાથી ‘ક્યુબિનેટ’ પદ્ધતિથી રાજકારભાર ચલાવવાની રીત શરૂ થઈ. વિહગ પ્રધાનમંડળના કારભાર દરમ્યાન ફ્રાન્સ સાથે વિગ્રહ ચાલુ હતો, તેવામાં સ્પેનની ગાદીના વારસાહક સંબંધનો સવાલ ઉભો થયો હતો. અને એ પ્રશ્નનો સમાધાનકારક નિકાલ થાય તેમાં ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ બંનેનું હિત સમાયલું હતું, તેથી એ બે દેશો વચ્ચે ચાલતી લડાઈ રિઝિવકની સંધિથી બંધ પાડવામાં આવી (૧૬૯૭). આ સંધિની શરતથી ૧૬૭૮ પછી ફ્રાન્સે જીતી લીધેલો સઘળો મુલક જોનો હતો તેને પાછો આપી દેવાનું કબૂલ કર્યું, અને વિલિઅમને ઇંગ્લેન્ડના રાજા તરીકે કબૂલ્યો. અને તેના પછી ઍન ગાદીપર આવે એ ગોઠવણ પણ તેણે માન્ય કરી.

સ્કોટલેન્ડ અને આયર્લેન્ડમાં બળવા સમાવી દઈ વિલિઅમ ફ્રાન્સ સાથે લડવામાં રોકાયો હતો તે અરસામાં તેની તરફ ઇંગ્લિશ પ્રજાની વિશેષ સહાનુભૂતિ નહોતી. મોટામોટા હોદ્દા ધરાવનારા મુત્સદ્દીઓ અને લશ્કરના સરદારો પ્રસંગોપાત તેની વિરૂધ્ધ કાવત્રાં કંઈ ઓછાં

કરતા નહોતા. તેની કારકીર્દીના પહેલાં પાંચ વર્ષ સુધી રહેલો વડો પ્રધાન ડૉન્ખી, સેનાપતિ માર્લબરો અને નૌકાસેનાપતિ રસેલ, એ લોકો હોદ્દાપર હોવા છતાં જેમ્સ સાથે કારસ્થાન કરતા હતા. પાર્લમેન્ટની પરદેશી રાજનીતિ સંબંધેપણુ તેઓની વૃત્તિ શંકાસ્પદજ હતી. ધાર્મિક આખતમાં વિલિઅમનો મત *કૅલ્વિનિસ્ટ પંથ તરફ દોલેલો હોવાને લીધે એપિસ્કોપેલીઅન પંથના લોકોની પણ લાગણી તેની તરફ નહોતી. વિલિઅમનો સ્વભાવ ઉદાસી હતો, તેનું એકંદર વર્તન ખીળઓને પ્રોત્સાહન આપે તેવું નહોતું. તેની પત્ની મેરી લોકપ્રિય હતી, ને સ્વભાવે આનંદી અને મમતાળુ હતી, તેથી સર્વને તેને માટે ધણું આદર હતો. ૧૬૯૪માં તે મરણ પામ્યા પછી વિલિઅમની અપ્રિયતા વધતીજ ગઈ.

વિલિઅમની કારકીર્દીમાં ખીજી અગત્યની આખત ૧૬૯૪માં ઍક ઍક ઈંગ્લેંડની સ્થાપના અને ૧૬૯૭માં 'નૅશનલ ડેટ' રાજ્યના કરજની યોજના હતી. ૧૬૯૫માં જૂનાં વખતથી ચાલતાં ચલણી નાણાં રદ કરી નવા સિક્કા પાડવામાં આવ્યા.

ઍક્ટ ઍક્ટ સેટલમેન્ટ (૧૭૦૧).—પછી ૧૭૦૧માં ઈંગ્લેંડના ગાદી વારસા સંબંધમાં એક અગત્યનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. વિલિઅમ અને મેરી નસંતાન હોવાને લીધે અને રાજપુત્રી ઍનનાં બધાં છોકરાં મરી ગયેલાં હોવાને લીધે ગાદીના વારસા માટે ખીજી વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર માલમ પડી. ઍન પછી ગાદી માટે સ્ટુઅર્ટ વંશનો વારસ જોઈએ તો તે ૧લા જેમ્સની પૌત્રી સોફિયા હતી. વળી તે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની પણ હતી. તેનું લગ્ન જર્મનીના હૅનોવર પ્રાન્તના રાજા સાથે થયું હતું. તેથી વ્યવસ્થા એવી કરવામાં આવી કે ઍન પછી સોફિયાને અને તે નહોય તો તેના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથી

* નોંધ.—કૅલ્વિન નામના એક મહત્ત્વે જીતીવા શહેરમાં રોમન કેથોલિક પંથ વિરૂધ્ધ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની સુધારણા શરૂ કરી હતી. દ્યુથર કરતાં એનો સુધારો અધિક જહાલ હતો. એના અનુયાયીઓને 'કૅલ્વિનિસ્ટ' કહે છે.

છોકરાને ગાદી મળે. વિલિઅમની પરદેશી રાજનીતિમાં પાર્લમેન્ટને વિશ્વાસ નહોવાને લીધે આ ગાદીના વારસા બાબતના કાયદામાં ખીજી બાબતની એક બે કલમો પાર્લમેન્ટે ઘુસાડી દીધી હતી. એક તો એ કે પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના રાજકર્તાથી ઈંગ્લેંડની બહાર જવાય નહિ, અને ખીજી એ કે ઈંગ્લેંડના રાજકર્તાની ઈંગ્લેંડ બહારની એસ્ટેટો સંબંધના કલહોમાં ભાગ લેવાની ઈંગ્લેંડને ફરજ પાડવી નહિ. પરંતુ આગળ જતાં આ કલમો કાઢી નાખવામાં આવી. એ શિવાય ખીજી મહત્વની કલમ એ હતી કે ન્યાયાધીશનો હોદ્દો રાજની મરજીપર ન રહેતાં પાર્લમેન્ટ જો ન્યાયાધીશ વિરૂધ્ધ ઠરાવ પસાર કરે તો ન્યાયાધીશ પોતાની પદ્ધિ છોડવીજ જોઈએ, અને જો તે ન્યાયાધીશપર કોઈ બાબતસર કામ ચાલતું હોય તો આગળથી રાજ તેને મારી આપી શકે નહિ. આ બે કલમોને લીધે ન્યાયાધીશો સ્વતંત્ર થઈ વિવેક બુધ્ધિથી અને નિષ્પક્ષપાતપણે ન્યાય આપવા શક્તિવાન થયા.

રિઝિવકની સંધિથી ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહ થયા પછી તેજ અરસામાં યુરોપના જુદાં જુદાં રાજ્યોને એક ખીજી બાબતપર લક્ષ આપવાનું થયું. તે બાબત સ્પેનની ગાદીના વારસાની હતી. સ્પેનનો રાજા રજો ચાર્લ્સે ધરડો થયો હતો અને માંદો હતો. તોપણ પોતાના પછી કોને ગાદી આપવી તે માટે ચાર્લ્સે કોઈ યોજના કરી નહોતી. ત્યારે સ્પેનના રાજ્યનાં અંદરના કારભાર માટે એકાદ યોજના ત્રાહિત રાજ્યો તૈયાર કરે એ કેવું અગ્નયેષ્ય જેવું! આ પ્રશ્નનો સમાધાનકારક નિકાલ આવવાપર ઈંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, ઑસ્ટ્રિયા અને હોલેંડનું હિત અવલંબી રહેલું હતું. તેથી રજા ચાર્લ્સે પછી સ્પેનની ગાદીપર કોણ આવે અને સ્પેનના વિશાળ સામ્રાજ્યની વાંટણી કેવી રીતે કરવી કે જેથી સર્વેનું સામાધાન થાય, એવી એકાદ યોજના ધડી કાઢવામાં યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો રોકાઈ ગયાં હતાં. ઈંગ્લેંડનો ડબ્લ્યુ વિલિઅમ અને ફ્રાન્સનો ૧૪મો લુઈ, એ પરસ્પર શત્રુઓએ પણ સાથે મળી એક યોજના ધડી.

આ વખતે સ્પેનિશ સામ્રાજ્ય ધણું વિશાળ હતું. એ સામ્રાજ્યમાં

સ્પેન શિવાય સ્પેનિશ નેધર્લેન્ડ, મીલન, નેપલ્સ, સિસિલી અને સાઈડનીઆ એ યુરોપમાં, તે ઉપરાંત વેસ્ટ ઇંડીઝ અને દક્ષિણ અમેરિકાના ઘણા પ્રદેશોના એ સામ્રાજ્યમાં સમાવેશ થતો હતો. આવા વિશાળ સામ્રાજ્યપર રજો ચાર્લ્સ રાજ્ય કરતો હતો તે નબળો અને અશક્ત હતો, અને હંમેશનો માદો હતો, એટલે આ દુનીઆ છોડવાનું તેને ક્યારે થશે તેનો કંઈ નિયમ નહોતો. ચાર્લ્સને કંઈ સંતાન હતું નહિ, તેમજ કોઈ ભાઈ પણ હતો નહિ, પણ બે બેનો અને બે ફ્રાઈ હતી, તેઓનાં વંશમાંના કોઈને સ્પેનની ગાદી મળવાની હતી. ચાર્લ્સની મોટી ફ્રાઈએ ફ્રાન્સના રાજા સાથે લગ્ન કર્યું હતું, અને નાની ઓસ્ટ્રિયાના શહેનશાહને પરણી હતી. આ બંનેમાંથી કોઈ હયાત હતી નહિ, પણ તેના છોકરા ૧૪મો લુઈ અને લીઓપોલ્ડ, એક ફ્રાન્સમાં અને બીજો ઓસ્ટ્રિયામાં રાજ્ય કરતા હતા. આ બેમાંના એકે ચાર્લ્સની મોટી બેન સાથે અને બીજાને નાની બેન સાથે લગ્ન કર્યા હતાં. આવી રીતે ફ્રાન્સ અને ઓસ્ટ્રિયા, એ બંને દેશના રાજકર્તાઓનો ચાર્લ્સ પછી સ્પેનની ગાદીપર હક પહોંચતો હતો, તેથી એ વારસા હક સંબંધનો સવાલ ઘણો ગુંચવાડા ભરેલો થઈ પડ્યો હતો. ફ્રાન્સના રાજા લુઈ કે ઓસ્ટ્રિયાના શહેનશાહ લીઓપોલ્ડ કે તેના મોટા છોકરાને સ્પેનની ગાદી અને સામ્રાજ્ય મળે તો બીજાં રાજ્યો તટસ્થપણે મુગાં બેસી રહે એ શક્ય નહોતું. અને એ બાબતમાં સર્વને કબૂલ થાય એવી એકે યોજના ચાર્લ્સ કરી શકે તેપણુ અશક્ય હતું, ત્યારે એ સંબંધમાં સર્વને પસંદ પડે એવી એકાદ યોજના ધડી કાઢવા પરસ્પર હાડવેરી ૧૪મો લુઈ અને ૩૦૦ વિલિઅમ એકમત થયા, અને તેઓએ એક યોજના ધડીપણુ કાઢી. તે યોજના પ્રમાણે લીઓપોલ્ડનો પૌત્ર જે બેવેરીઆનો વારસ હતો તેને સ્પેનનું રાજ્ય આપવાનું હતું (૧૬૮૮).

સ્પેનિશ સામ્રાજ્યના વિલાગની યોજના.—જે યોજના લુઈ અને વિલિઅમે કરી હતી તે સૌને પસંદ પડે એવી હતી. પણ આ યોજના થયાને ઘણા મહિના થયા નહિ, એટલામાં બેવેરીઆનો રાજપુત એકાએક શિતળાના રોગથી મરણ પામ્યો,

એટલે મહા પ્રયાસે તૈયાર કરેલી આ યોજનાપર પાણી ફરી વળ્યું. ત્યારે ખીજી કોઈ યોજના તૈયાર કરવાની આવશ્યકતા હોવાથી તે તૈયાર કરવામાં આવી. આ ખીજી યોજના પ્રમાણે લીઓપોલ્ડના ખીજા પુત્ર આર્થર્યૂક ચાર્લ્સને સ્પેનની ગાદી અને સ્પેન તાબાનો મુલક આપવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. અને માત્ર નેપલ્સ અને મીલન ૧૪મા લુઈના નાના છોકરાને આપવાની વ્યવસ્થા હતી. આ પ્રમાણે તેની હયાતીમાંજ તેને જરાપણ પૂછ્યાવિના ત્રાહિત રાજ્યોને તેના રાજ્યના કકડાણુકલા કરતાં જોઈ ચાર્લ્સને સ્વાભાવિક રીતે ગુસ્સો ઉપજ્યો. ધીમે ધીમે ચાર્લ્સની પ્રકૃતિ બગડતી ચાલી અને મરણ સમય નજીક આવ્યો, ત્યારે તેણે એક વસીઅતનામું કરી પોતાનું તમામ સામ્રાજ્ય ૧૪મા લુઈના પૌત્રને આપવાની યોજના કરી (૧૭૦૦). આ યોજના પ્રમાણે ફ્રાન્સનો રાજપુત જો સ્પેનની ગાદી લેવાની ના પાડે તો આખું સામ્રાજ્ય ઑસ્ટ્રિયાના શહેનશાહ લીઓપોલ્ડના ખીજા છોકરા ચાર્લ્સને મળે એવી ગોઠવણ તેમાં કરી રાખી હતી. ઉપર પ્રમાણે વસીઅતનામું કર્યા પછી તરત ૨ જો ચાર્લ્સ મરણ પામ્યો (નવેમ્બર, ૧૭૦૦). સ્પેનના રાજા ચાર્લ્સ પોતે જાતે આવું મૃત્યુપત્ર કર્યું એટલે સ્પેનના રાજ્યની બાંટણી સંબંધમાં ૧૪મા લુઈ, ૩જા વિલિઅમ અને લીઓપોલ્ડે તૈયાર કરેલી યોજના નકામી થઈ પડી. ત્યારે હવે શું કરવું એ ૧૪મા લુઈને પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. પણ ધણો વિચાર કર્યા પછી પોતે કરેલી યોજના રદ કરી ચાર્લ્સ કરેલું વિલ તેણે કબૂલ રાખ્યું, અને પોતાના પૌત્ર ફિલિપને સ્પેનનો રાજા જાહેર કર્યો, અને એક મોટું સૈન્ય આપી તેને સ્પેન મોકલ્યો.

લુઈએ સ્પેનિશ સામ્રાજ્યની વિભાગણી સંબંધમાં થયેલો કરાર બાજુએ મૂકી રજા ચાર્લ્સના વિલ પ્રમાણે પોતાના પૌત્રને સ્પેનનો રાજા જાહેર કર્યો, ત્યારે ઈંગ્લેંડ, હોલેંડ અને ઑસ્ટ્રિયાના રાજ-કર્તાઓને ધણો ગુસ્સો ઉપજ્યો. તેઓના ગુસ્સામાં ઉમેરો કરવા લુઈ તરફથી થયેલાં ખીજાં કેટલાંક કૃત્યો કારણભૂત હતાં. તેણે ફ્રાન્સ અને નેધર્લેંડની વચ્ચેના સરહદપરના કિલ્લામાંની ૩૫ ફોજને હાંકી કાઢી

તેમને ઠેકાણે ફ્રેન્ચ ફ્રાન્સ ગોઠવી હતી, તે ઉપરથી હૅલ્ડેન્ની બાબુ તરફ પોતાના રાજ્યની હદ વધારવાનો હજુ સુધી પણ તેનો ઇરાદો છે એ સર્વને સ્પષ્ટપણે દેખાઇ આવ્યું. ફિલિપને સ્પેનની ગાદી મળી તેથી કંઈ ફ્રાન્સની ગાદીપરથી તેનો હક જતો રહ્યો નથી એવું લુઇએ જાહેર કર્યું, તેથી કોઈકાળે ફ્રાન્સ અને સ્પેન એ બે રાજ્યો એક થઈ જશે એવી બીતિ યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોને લાગવા માંડી. દક્ષિણ અમેરિકામાંનાં સ્પેનિશ સંસ્થાનો સાથેના ઇંગ્લેંડના વેપારમાં હાથ ધાલવાનું ધોરણ તેણે જાહેર કર્યું, અને તે ઉપરાંત ૧૭૦૧માં જ્યારે ઇંગ્લેંડનો પદ્મભૂષ્ટ થયેલો રાજા રજા જેમ્સ મરણ પામ્યો ત્યારે રિઝિવકની સંધિની શરત પ્રમાણે ૩૦૦ વિલિઅમને ઇંગ્લેંડના રાજા તરીકે માનવાની જે કબૂલાત તેણે આપેલી તે બાબુએ મૂકી રજા જેમ્સના પુત્ર જેમ્સને ઇંગ્લેંડના રાજા ૩૦૦ જેમ્સ તરીકે તેણે જાહેર કર્યો ત્યારે આખું ઇંગ્લેંડ લૂઈની વિરૂધ્ધમાં ખળભળી ઉઠ્યું. લૂઈના આ કૃત્યને લીધે હૅલ્ડે અને ઇંગ્લેંડના લોકમતને લૂઈની વિરૂધ્ધ થયેલો જોઈને અને લુઇએ ચાલ્સનું વિલ માન્ય કર્યું એટલે સ્પેનના સામ્રાજ્યમાંથી કંઈપણ લાગ આપણા હોકરાને મળવા હવે જરાએ અંભવ નથી એવું જોઈ શહેનશાહ લીઓપોલ્ડ પણ ફ્રાન્સ વિરૂધ્ધ શસ્ત્ર ઉપાડવા તૈયાર થયો.

હકીકત ઉપર પ્રમાણે હતી ત્યારે સ્પેનના વારસા માટે છેવટનો સામાધાનકારક નિકાલ લાવવા માટે ઇંગ્લેંડ, હૅલ્ડે અને ઑસ્ટ્રિયા અને યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોએ એકત્ર થઈ ફ્રાન્સની સામે લડાઈ જાહેર કરી (૧૭૦૨). સ્પેનની ગાદીના વારસા માટેનો ફ્રાન્સ વિરૂધ્ધનો વિગ્રહ જાહેર થયાને ઘણા મહિના થયા નહિ, એટલામાં ૧૭૦૨માં વિલિઅમ શિકાર કરતાં ઘોડેથી પડી મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૧૫ મું

અંન

(૧૭૦૨-૧૭૧૪)

૧૭૦૪, 'અંકટ ઑફ સીક્યુરિટી' કાયદો થયો.—૧૭૦૪, બ્લેન-હીમનું યુધ્ધ.—૧૭૦૪, જિજ્ઞાસુરનો કિલ્લો સર.—૧૭૦૬, રામીયની લડાઈ (Ramillies).—૧૭૦૭, ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડની પાર્લિમેન્ટનું એકીકરણ.—૧૭૦૮, ઑડનાર્ડની લડાઈ.—૧૭૦૯, માલ્પ્લાકેટની લડાઈ (Malplaquet).—૧૭૧૦, ઇંગ્લેન્ડના રાજકારભારમાં બિગપક્ષનું જોર કમી થયું.—૧૭૧૩, યુરેચની સંધિ.

વિલિઅમના મરણ પછી તેને કંઈ સંતાન નહોવાથી અંકટ ઑફ સેટલમેન્ટમાં ઠરાવ્યા પ્રમાણે બીજા જેમ્સની રજા છોકરી અંન ગાદી-



અંન રાણી

પર આવી (૧૭૦૨). અંન સાધારણ બુદ્ધિની સ્ત્રી હતી, અને વિશેષ કર્તૃત્વવાન નહોતી. તેથી તે તેના પ્રધાન અને તેની તહેનાતમાં રહેતી સ્ત્રીઓની સલાહથી રાજકારભાર ચલાવતી હતી. અંનની કારકીર્દીમાં અગત્યની બીના બે બની હતી, એક સ્પેનની ગાદીના વારસાનો વિગ્રહ (૧૭૦૨-૧૭૧૩), અને બીજા ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડની પાર્લિમેન્ટનું એકીકરણ (૧૭૦૭). આ ઉપરાંત ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાના મુખ્ય બે પક્ષ જે બિગ અને ટોરી, તેમની વચ્ચે રાજદ્વારી બાબતમાં સત્તાની હરિફાઈને પરિણામે કૅબિનેટ પદ્ધતિની રાજધટનાને મૂર્ત-સ્વરૂપ મળવામાં બહુ મદદ થઈ. અંન ગાદીપર બેઠી તે વેળા સ્પેનની

ગાદીના વારસાનો વિગ્રહ જે વિલિઅમની કારકીર્દીના છેવટના ભાગમાં શરૂ થયો હતો તે ચાલતોજ હતો. અંને પણ એ વિગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. એ યુધ્ધ ૧૭૦૨ થી ૧૭૧૩ સુધી ચાલ્યું હતું. અને તે દરમ્યાન ઇટલી, જર્મની, નેધર્લેંડ વગેરે જુદા જુદા દેશમાં અગત્યની લડાઈઓ થઈ હતી. આ વિગ્રહમાં એક બાજુએથી ઇંગ્લેંડ, જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, હોલેંડ, પોર્ટુગલ અને સેવોય એકત્ર થઈ લડતાં હતાં, અને બીજી તરફથી ફ્રાન્સ, સ્પેન અને બેવેરીઆ લડતાં હતાં.

સ્પેનની ગાદીના વારસાનું યુધ્ધ (૧૭૦૨-૧૭૧૩).— આ વખતે બંને પક્ષનાં બળની સરખામણી કરીએ તો લુઇસના પક્ષ તરફ ત્રાજવું ઝૂકેલું માલમ પડે છે. તેનાં સૈન્ય અને અરમાર ઉત્તમ પ્રકારનાં હતાં, અને હવે સ્પેનનાં સૈન્ય અને અરમાર પણ એનાં કામમાં આવવાથી લુઇસના પક્ષ વધારે બળવાન દેખાતો હતો. બીજી બાજુ તરફ સંયુક્ત રાજ્યોનો સંપ છેવટ સુધી ટકી રહેશે કે નહિ તેનીજ શંકા હતી. પરંતુ સૈનિક બળ અને યુધ્ધ સામગ્રીની બાબતમાં સંયુક્ત રાજ્યો ચઢિયાતાં હતાં, અને ઇંગ્લેંડના સેનાપતિ માર્લબરો અને સેવોય સંસ્થાનના રાજપુત્ર યુજીન જેવા ધડાલવા પ્રખ્યાત સેનાપતિઓની દેખરેખ નીચે સંયુક્ત સૈન્યો લડતાં હોવાથી ફ્રાન્સનાં જખરાં લશ્કરને તેઓ બરાબર જવાબ આપી શકશે એમ લાગતું હતું.

આ વિગ્રહ શરૂ થયો તે પહેલાં સ્પેનિશ નેધર્લેંડમાં લુઇએ પોતાની સત્તા ઝમાવી હતી અને ત્યાંના કિલ્લાઓની નોકબંદી કરી દીધી હતી. ત્યારે માર્લબરોનો ઇરિદો એવો હતો કે પહેલાં નેધર્લેંડમાંથી ફ્રેન્ચ સૈન્યોને હાંકી કાઢી સરહદના બધા કિલ્લા કબજે કરી ફ્રાન્સમાં ધુસવું.

આ તરફ માર્લબરો નેધર્લેંડમાં ફ્રેન્ચ સૈન્યના વ્યુહો તોડતો હતો તે વખતે ૧૭૦૪માં ઓસ્ટ્રિયાના સામ્રાજ્યમાં હંગેરીઅન લોકોએ બળવો કર્યો એટલે ઓસ્ટ્રિયાની સ્થિતિ ઘણી કઠંગી થઈ પડી. એ કફેડી સ્થિતિને જાણે વધારે ગંભીર કરવા માટે નહોય તેમ આ વખતે ફ્રેન્ચ અને બેવેરીઅન લશ્કર ઓસ્ટ્રિયાની રાજધાની વિયેના તરફ ધસ્યાં જતાં હતાં. ઓસ્ટ્રિયાની આવી અણીપર આવી પડેલી

સ્થિતિ જોતાંજ ડચ લોકોને પોતાની ધારણાનો પત્તો ન મળે એવી રીતે માર્લેયરો પોતાનાં સૈન્યને લઈ નેધર્લેંડમાં થઈ ઑસ્ટ્રિયાની મદદે દોડી ગયો, અને ફ્રેન્ચ અને બેવેરીઅન લશ્કરો જોડાઈ જાય તે પૂર્વે ફ્રેન્ચ સૈન્યના બ્લેનહીમ આગળ પ્રુડમેટ્રુડ્યા ઉડાવી દીધા (૧૭૦૪).

બ્લેનહીમ આગળ આમ હાર થવાથી ફ્રેન્ચ સૈન્યને જર્મનીમાંથી પગ કાઢવો પડ્યો, અને તેથી ઑસ્ટ્રિયા બચી ગયું, અને ફ્રાન્સના લશ્કરી શ્રેષ્ઠત્વની ઉતરતી કળા બેઠી. આમ માર્લેયરોએ જર્મનીમાંથી ફ્રેન્ચ સૈન્યોનો પગ કાઢ્યો તેજ પ્રમાણે સેવોયના રાજપુત યુજીને ટ્યુરિનની નજીકમાં ફ્રેન્ચ લશ્કરને હરાવી ઇટલીમાંથી તેને નસાડી મૂક્યું.

આ પ્રમાણે નેધર્લેંડ, જર્મની અને ઇટલી એ ત્રણે દેશોથી ફ્રેન્ચ સૈન્યો પાછાં હટતાં હતાં ત્યારે નેધર્લેંડમાં માર્લેયરોએ રામેઈ (Ramillies)ની લડાઈમાં ફ્રેન્ચો ઉપર બીજો મોટો વિજય મેળવ્યો (૧૭૦૬). પછી ઍટવર્થ અને બ્રુસેલ્સ જીતી લઈ આખા નેધર્લેંડને ફ્રાન્સના તાબામાંથી છોડવું.

બીજી તરફ સ્પેનમાં પણ સંયુક્ત સૈન્યોને જય મળતો ગયો હતો. ઑસ્ટ્રિયાના રાજપુત આર્ચડ્યુક ચાર્લ્સને સ્પેનની ગાદીપર બેસાડવાનો સંયુક્ત રાજ્યોનો વિચાર હતો. ૧૭૦૫માં બાર્સેલોના આગળ અંગ્રેજોએ જય મેળવ્યો. ૧૭૦૬માં સંયુક્ત રાજ્યોએ સ્પેનની રાજધાની મેડિડ પણ કબજે કરી. આ પ્રમાણે લુઇનાં જાજરાં સૈન્યોનો જમીનપર સર્વે દેશો પરાજય થવાથી તે સલાહ કરવા તૈયાર થયો. પણ સંયુક્ત રાજ્યોએ સલાહની વાત સાંભળીજ નહિ, એટલે વિગ્રહ બીજાં ૬ વર્ષ ચાલુ રહ્યો. એ દરમ્યાન માર્લેયરોએ નેધર્લેંડમાં ૧૭૦૬માં રામીય આગળ અને ૧૭૦૮માં ઑડનાર્ડ આગળ ફ્રાન્સ ઉપર જય મેળવી સરહદપર આવેલો લીલનો અગત્યનો જાજરા કિલ્લો સર કરી લીધો. ત્યારપછી બીજેજ વર્ષે માર્લેયરોએ માલ્પ્લાકેની લડાઈમાં ફ્રેન્ચોને સંજોડ શિક્ત આપી (૧૭૦૯). આ પ્રમાણે જમીનપરની બધી લડાઈમાં સંયુક્ત રાજ્યોનોજ જય થતો હતો તેમજ દરીઆઈ લડાઈઓમાં પણ ફ્રેન્ચ અરમારની હાર થતી હતી. ૧૭૦૪માં બ્રિસ્ટોલ અંગ્રેજોએ જીતી લીધું તેથી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં પણ અંગ્રેજોનું

ઉપરીપણું સ્થાપિત થયું,

આ પ્રમાણે સંયુક્ત રાજ્યોનો જન્મ થતો હતો ત્યારે ઇંગ્લેંડ અને ઑસ્ટ્રિયામાં આંતર રાજદ્વારી અગત્યના ફેરફાર થયા અને તેથી વિગ્રહનું ધોરણ પણ બદલાયું. ઇંગ્લેંડમાં યુધ્ધવાદી વ્હિગ પક્ષના પ્રધાનમંડળની પડતી થઇ શાંતતાવાદી ટોરી પક્ષ પ્રધાનપદે આવ્યો. તેણે લડાઈ એકદમ બંધ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. પછી માર્લબોરોને સેનાપતિપદપરથી દૂર કરી ઑરમંડને સેનાપતિ બનાવ્યો. ખીજી તરફ ઑસ્ટ્રિયાનો શહેનશાહ મરણ પામ્યો હતો. તેને વળી સ્પેનની ગાદી મેળવી આપવામાં સંયુક્ત રાજ્યોને કંઈજ લાભ નહોતો. આ પ્રમાણે આ વિગ્રહની બાબતમાં બંધાં રાજ્યો મોળાં પડવાથી ૧૭૧૩માં યુરોપની સંધિથી ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહ થઈ, અને આ વિગ્રહ બંધ પડ્યો (૧૭૧૩).

યુરોપની સંધિ.—યુરોપની સંધિથી ૧૪મા લુઇના પૌત્ર ફિલિપને સ્પેનની ગાદી અને અમેરિકામાંનાં સ્પેનનાં સંસ્થાનો મળ્યાં; પણ ફ્રાન્સની ગાદીપરથી તેનો હક કાઢી નાંખવામાં આવ્યો. ઑસ્ટ્રિયાના રાજા ચાર્લ્સને છટલી અને નેધર્લેંડમાં આવેલા સ્પેનના તાબાના મુલક મળ્યા. ડચ લોકોને તેઓની સરહદ ઉપરના કિલ્લા જે ફ્રાન્સના તાબામાં ગયા હતા તે પાછા મળ્યા. વિલિઅમ અને એન ઇંગ્લેંડના કાયદેસર રાજકર્તા કબૂલાયા, અને એનના મરણ પછી હંતોવર વંશમાં ઇંગ્લેંડની ગાદી જ્ય તેમાં લુઇએ સંમતિ આપી. ઇંગ્લેંડને ફ્રાન્સ તરફથી અમેરિકામાં નોવાસ્કોશીઆ અને સ્પેન પાસેથી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જિબ્રોલ્ટર અને માર્થનોર્કા મળ્યાં. આ ઉપરાંત સ્પેનના અમેરિકામાંનાં સંસ્થાનોતે ગુલામો પૂરા પાડવાનો ઇજ્જરો ઇંગ્લેંડને મળ્યો, અને સ્પેનનાં સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવા માટે દર વર્ષે એક વેપારી વહાણ પોર્ટોબેલો મોકલવાની પરવાનગી મળી.

આવી રીતે સ્પેનની ગાદીના વારસા માટે ચાલેલા વિગ્રહમાં ભાગ લેવાથી વેપાર અને સામ્રાજ્યની દ્રષ્ટિએ ઇંગ્લેંડને ઘણો મહત્વનો ફાયદો થયો, અને દરીઆપર તેનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્થાપિત થયું. યુરોપની સંધિથી યુરોપના રાજ્યદ્વારી નકશામાં જે મહત્વનો ફેરફાર

થયો તે એ કે નેધર્લેંડ સ્પેન પાસેથી ઑસ્ટ્રિયાના તાબામાં ગયું. ઑસ્ટ્રિયા પાસે સ્પેનના જેવું નૌકાસૈન્ય નહોતું તેથી નેધર્લેંડ ઑસ્ટ્રિયાના તાબામાં ગયું તેથી ઇંગ્લેંડને એક રીતે કાયદોજ થયો એમ કહેવું જોઈએ.

અંન ગાદીપર આવી તે વખતે આ વિગ્રહ શરૂ થઈ ગયો હતો તેથી તેને તે ચાલુ રાખવોજ પડ્યો હતો. પણ નાનપણથીજ તેનું વળણ ટોરી પક્ષ તરફ હતું, તેથી ગાદીએ આવતાંને વારજ વિલિઅમના વખતના ધણા ખરા પ્રધાનોને દૂર કરી તેમની જગાએ ટોરી પક્ષના પ્રધાનો નીમી લાઈ ગોડૉલફિનને વડે પ્રધાન નીમ્યો. લાઈ ગોડૉલફિન પોતાને ટોરી કહેવડાવતો હતો ખરો, પણ ખરૂં જોતાં તે ક્રાઇપલ પક્ષનો નહોઈ માત્ર સ્વાર્થસાધુ લોભી માણસ હતો. તે માર્લબરોનો ખાસ સ્નેહી હતો તેથી લડાઈની બાબતમાં માર્લબરોને તેના તરફથી ધણી મદદ મળી હતી. વિગ્રહ જ્યારે ચાલતો હતો ત્યારે તેની બાબતમાં પ્રધાનમંડળમાંના ટોરી સભાસદો તેને સંપૂર્ણ ટેકા આપતા નહોતા તેથી ધીમેધીમે ટોરી સભાસદોને બદલે જિંગ સભાસદો તેણે પ્રધાનમંડળમાં નીમવા માંડ્યા. ૧૭૦૭ના અરસામાં તો પ્રધાનમંડળના બધા સભાસદો જિંગ પક્ષનાજ હતા. ગોડૉલફિનના પ્રધાનમંડળે ૧૭૦૭માં સ્કૉટલેંડ અને ઇંગ્લેંડની પાર્લમેન્ટ સંયુક્ત કરી એકજ પાર્લમેન્ટની રચના થી.

ઇંગ્લેંડ અને સ્કૉટલેંડની પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ (૧૭૦૭).— ઇલિઝાબેથ પછી સ્કૉટલેંડનો રાજા ફ્રાંસ જેમ્સ ૧લા જેમ્સ તરીકે ઇંગ્લેંડની ગાદીપર આવ્યો ત્યારે ઇંગ્લેંડ અને સ્કૉટલેંડ એ બંને દેશો ઉપર જો કે એકજ રાજા હતો તોપણ ખીજ બધી બાબતમાં એ બંને દેશો અલગ હતા. ઇંગ્લેંડને સ્કૉટલેંડ એ બંને દેશોની પાર્લમેન્ટ જુદી જુદી હતી, અને તેઓ પોતપોતાના દેશપુરતાજ કાયદાકાનુન કરતી હતી. આ પ્રમાણે એ બંને દેશો જુદા હોવાને લીધે વેપાર અને પરદેશો સાથે વેપારી વિષયના કરારની બાબતમાં એકબેકની સાથે ટંટા થવાના કારણે ઉપરાયાપરી બનતા હતા. ત્યારે ટંટા થવાના સર્વ કારણો નિર્મૂળ કરવા માટે બંને દેશોની પાર્લમેન્ટ એક

કરવાનો પ્રયત્ન આ વખત પૂર્વે કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કૉટલેન્ડ એ બંને દેશને પોતાનું વિશિષ્ટત્વ કાયમ રાખવાની ઇચ્છા હોવાથી બંને પાર્લમેન્ટો એક થઈ શકી હતી નહીં. આમ એ બંને દેશો એકએકથી અલગ હતા તેથી વેપાર અને સંસ્થાનોની બાબતમાં એકએકની સાથે અથડામણી ઘણી થતી હતી. વિલિઅમની કારકીર્દીમાં એક કંપની સ્થપાઈ તેણે પનામાંની સંયોગીભૂમિની પાસે ડેરીઅન નામનું એક સંસ્થાન સ્થાપી અમેરિકા સાથે વેપાર વધારવાનું નક્કી કીધું. સ્કૉટિશ પાર્લમેન્ટે આ યોજનાને સંમતિ આપી. પણ વિલિઅમે આ યોજનાને ઇંગ્લેન્ડ તરફથી ટેકા આપવાની ના પાડવાથી સ્કૉટિશ લોકોને પોતાનીજ હિંમતથી આ યોજના સંપૂર્ણ કરવાની ફરજ પડી. સ્કૉટિશ લોકોએ તેમ કરવા મથન કર્યું, પણ તેઓની યોજના પાર પડી નહિ, અને સંસ્થાન સ્થાપવા ગયેલા ઘણા માણસો મરણ પામ્યા. આ પ્રકારે પોતાને મળેલા અપયશનો ટોપલો સ્કૉટિશ લોકોએ ઇંગ્લિશો ઉપર ફાલવ્યો તેથી એ બંને દેશોનો પરસ્પર સંબંધ વધારે બગડતો ગયો, તે એટલે સુધી કે વિલિઅમની કારકીર્દીમાંજ એ બંને દેશો લડી પડશે, એમ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું. એનની કારકીર્દીમાં તો એ ટંટા ઘણો વધી જઈ ૧૭૦૩માં સ્કૉટિશ પાર્લમેન્ટે ઍક્ટ ઍફ સીક્યુરિટી નામનો એક કાયદો પસાર કર્યો, તેમાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે એનના મરણ પછી ઇંગ્લેન્ડની ગાદીપર આવનાર રાજાને સ્કૉટલેન્ડની ગાદી આપવી કે નહીં એ ઠરાવવાનો અધિકાર સ્કૉટિશ પાર્લમેન્ટનોજ છે. આવી રીતે સ્કૉટલેન્ડ આધુને આધું જાય છે, તેથી તેની મદદ મેળવીને ફ્રાન્સ ઇંગ્લેન્ડપર ચઢાઈ લાવે એ બનવાનો સંભવ જોઈ ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કૉટલેન્ડ વચ્ચેના કલહનો સમાધાનકારક નિકાલ લાવવાના હેતુથી બંને દેશની પાર્લમેન્ટ એકત્ર કરી નાખવાનો ઠરાવ થયો (૧૭૦૭); અને તે બાબતનો એક કાયદો પણ કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી બંને દેશોની પાર્લમેન્ટ સંયુક્ત થઈ તેમાં સ્કૉટલેન્ડ તરફથી આમની સભામાં પીસતાળીસ સભાસદો અને ઉમરાવની સભામાં સોળ સભાસદ મોકલવાનો ઠરાવ થયો. સ્કૉટલેન્ડે જમીનની મહેસૂલની વસૂલાતનો ૨૦મે હિસ્સો લેવો અને ઇંગ્લેન્ડના

સરકારી દેવામાં સ્કૉટલૅન્ડનોપણુ લાગ રાખવામાં આવ્યો. ન્યાયકોર્ટ અને ધાર્મિક બાબત સંબંધમાં સ્કૉટલૅન્ડમાં જે વ્યવસ્થા અમલમાં હતી તેજ ચાલુ રાખવાનું હતું. એ સિવાય સ્કૉટલૅન્ડ અને ઇંગ્લૅન્ડ વચ્ચે વેપારના છૂટાપણાની રાજનીતિ અખત્યાર થવાથી સ્કૉટિશ લોકોને ઇંગ્લૅન્ડના સંસ્થાનોની સાથે વેપાર કરવાની પરવાનગી મળી. આવી રીતે ઇંગ્લૅન્ડ અને સ્કૉટલૅન્ડનું એકીકરણ થવાથી બંને દેશો આબાદ થતા ગયા અને ગ્રેટ બ્રિટન નામનો એક સંઘટિત દેશ બન્યો. આ પ્રમાણે ગોડૉલફિન પ્રધાનમંડળે ફ્રાન્સ સાથે યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું અને ઇંગ્લૅન્ડ અને સ્કૉટલૅન્ડ એ બંને દેશોને એકપણુ કર્યા. ૧૭૦૨થી ૧૭૧૦ સુધી ગોડૉલફિન વડે પ્રધાન હતો, પણ ધીમેધીમે લોકમત તેની વિરૂધ્ધ થતા ગયો તેથી અંન રાણીએ તેને દૂર કરી બીજા પ્રધાનમંડળ નીમ્યું. લોકમત ગોડૉલફિનની સામે થવાના બે ત્રણ કારણ હતાં. એક તો એ કે ફ્રાન્સ સાથેના વિગ્રહ માટે પ્રજાને પહેલાં જેટલો ઉત્સાહ રહ્યો નહતો, તેથી ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરવાનું સર્વેને મન થવા લાગ્યું. લોકોના મનની સ્થિતિ આવી હતી તેવામાંજ ૧૭૦૬માં અને ત્યારપછી ૧૭૦૯માં ૧૪મા જુનએ પોતે સલાહ કરવાની વાત કાઢી પણ ગોડૉલફિને માર્લબરોની શીખવણીથી લુધની સૂચના ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. માર્લબરો સત્તાલોભી હતો, તેથી ઇંગ્લિશ સૈન્યનું સેનાપતિપણું કાયમનુંજ પોતાની પાસે રહે એવી તેની ખટપટ હતી. તે ઉપરથી ઇંગ્લિશ પ્રજાને સ્વાભાવિક રીતે શંકા લાગવા માંડી કે ક્રૉમવેલની માફક સઘળી સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાની માર્લબરોની પેરવી છે કે શું?

આ કારણોસર પ્રજામત ગોડૉલફિન વિરૂદ્ધ હતો, તેમા ડૉ. સંશવરેલ નામના એક ધર્મોધિકારીપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું તે પરથી લોકમત ઘણો ઉશ્કેરાઈ ગયો, અને અંન રાણીને બીજા પ્રધાનમંડળ નીમવાની ફરજ પડી.

ડૉ. સંશવરેલનો મુકદ્દમા.—ધર્મ સંબંધી બાબતમાં બિગ પ્રધાનમંડળનું ધોરણ એપિસ્કોપેલીઅન પંથના જેઓ ન હોય તેઓને પણ પૂર્ણ ધાર્મિક સ્વતંત્રતા આપવાનું હતું, અને ધાર્મિક

બાબતમાં એ પ્રધાનમંડળ બેદરકાર હતું તેની લોકોને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. એન ધાર્મિક વલણની હતી અને ચુસ્ત એપિસ્કોપેલીઅન હતી. પ્રધાનમંડળનું બીજા ધર્મ પંથોને સવળતા આપવાનું ધોરણ તેને પસંદ નહોતું. પરિસ્થિતિ આવા પ્રકારની હતી, તેવામાં ડૉ. સંશવરેલ નામના એક ટોરી પક્ષના ધર્માધિકારીએ રાજકર્તાએ પ્રજાની રુક્તિએ ચાલવું જોઈએ, અને હાલમાં ઈંગ્લેન્ડના ધર્મને ધોકકા આવે એમ છે, ત્યારે એવે પ્રસંગે પ્રત્યેક માણસે ધર્મ માટે ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ એવી મતલબનું પ્રવચન કર્યું, અને તેમાં પ્રધાનમંડળપર અને મુખ્યત્વે કરીને ગોર્ડોલફિનપર સખત ભાષામાં ટીકા કરી. આવા પ્રકારના પ્રવચનપર મંત્રી-મંડળે ધ્યાન આપવાની કંઈજ જરૂર નહોતી પણ ગોર્ડોલફિને ડૉ. સંશવરેલપર ઉમરાવની સભામાં કામ ચલાવ્યું. ત્યારે પ્રધાન-મંડળ વિરૂધ્ધ, પ્રજામત ઉસ્કેરવાનો આ લાગ ઠીક છે એમ જોઈ ટોરી પક્ષવાળાઓએ લોકમતને ઘણો ઉસ્કેરી મૂક્યો. ડૉ. સંશવરેલપર તહોમત સાબિત થયું, અને તેને ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રવચન કરવાની બંધી કરવામાં આવી, અને વખતો વખત તેણે કરેલાં પ્રવચનોની નકલ બાળી નાંખવાનો હુકમ થયો. આ ચુકાદાથી લોકમત ઘણો કુપ્રસન્ન થયો, અને તેના તરફથી મંત્રીમંડળને બરતરફ કરવાની સૂચના થવા લાગી.

આમ બાબત હોવાથી એને પ્રધાનમંડળને રજા આપી ટોરી પ્રધાન-મંડળ નીમ્યું. પછી પાર્લિમેન્ટની નવી ચુંટણી થઇ તેમાં ટોરી પક્ષનું મતાધિક્ય હતું (૧૭૧૦).

વિહગ અને ટોરી.—એનની કારકીર્દીમાં બીજી અગત્યની બીના વિહગ અને ટોરી, એ બે પરસ્પર વિરોધી રાજકીય પક્ષો ઉદય છે. આ બે રાજકીય પક્ષોની ઉત્પત્તિ રજા ચાર્લ્સ પછી જેમ્સને ગાદી આપવી કે નહિ એ નક્કી કરનારાં ‘એક્સક્લુઝિવ યિલ’ વખતે પ્રથમ થઈ હતી. દરેક પક્ષે સામા પક્ષને તેમની ટેકડી કરનારાં નામો આપવાથી ‘વિહગ અને ટોરી’ એ શબ્દો પ્રચારમાં આવવા લાગ્યા, ધાર્મિક બાબતમાં વિહગ પક્ષનો અભિપ્રાય

એવો હતો કે દરેકને પોતાના મત પ્રમાણે ધર્માંચાર કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ, ત્યારે ટોરી પક્ષનો મત એવો હતો કે ઇંગ્લેંડમાં સ્થાપિત થયેલા એપિસ્કોપેલીઅન પંથના જેઓ ન હોય એવાં બીજાં ધાર્મિક મંડળોને ધાર્મિક સવળતા આપવી નહિ. વળી રાજકીય બાબતમાં ૧૬૮૮માં થયેલાં રાજ્ય પરિવર્તનથી ઇંગ્લેંડમાં જે સનદશીર રાજ્ય-પદ્ધતિ દાખલ થઈ હતી તે માટે વિહગ પક્ષ અભિમાન ધરાવતો હતો, ત્યારે એ વિષે ટોરી પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે રાજાઓ ઈશ્વરી સત્તાના પ્રતિનિધી છે, તેથી તેઓ પ્રજાને જવાબદાર નથી, પણ માત્ર ઈશ્વરને જ જવાબદાર છે. માટે તેઓની સત્તા અનિયંત્રિત જ હોવી જોઈએ. એટલે ટોરી પક્ષ ‘રાજાનો ઈશ્વરી હક’ (Divine Right of Kings) નો હિમાયતી હતો. વિહગ પક્ષ વેપાર અને સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિ માટે યુદ્ધ કરવા તરફ હતો. અંનના મરણ પછી ઇંગ્લેંડની ગાદી હેનોવર વંશમાં જાય એવો તેમનો મત હતો, ત્યારે ટોરી પક્ષનો વિચાર એવો હતો કે અંન પછી રજા જેમ્સના શ્રેકરને ગાદી મળે. આ પ્રમાણે રાજકીય બાબતમાં વિહગ અને ટોરી નામના બે પક્ષ બંધાયા, અને તેઓ વચ્ચે મતભેદ ઉત્તરોત્તર અધિકતીવ્ર થતો ગયો.

હાર્લી અને સેંટ જૉન.— ગોડૉલફિનના પ્રધાનમંડળ પછી ૧૭૧૦માં જે પ્રધાનમંડળ અધિકારપર આવ્યું તે અંનની કારકીર્દીના અંત સુધી રહ્યું. આ પ્રધાનમંડળમાં હાર્લી, (Earl of Oxford) ‘અર્લ ઓફ ઓક્સફર્ડ’ અને સેંટ જૉન, ‘વાઈકાઉન્ટ બોલિંગબ્રોક’ (Viscount Bolingbroke), એ મુખ્ય હતા. હાર્લી બહાદુર અને વક્તૃત્વશક્તિવાળો હતો પણ તે હ્યુપચુ મનનો હતો, અને ટોરી પક્ષના અનુયાયીઓપર તેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નહોતો, તેથી વિરૂધ્ધ પક્ષ સાથે ખટપટ કરવામાં તે આધુંપાધું જોય એવો નહતો. બોલિંગબ્રોક (સેંટ જૉન) બડો ખટપટી હતો, અને કુનેહથી હાર્લીનું મહત્ત્વ ઓછું કરી લોકમત પોતાને અનુકૂળ તેણે કરી દીધો હતો.

આ ટોરી પ્રધાનમંડળની કારકીર્દીમાં ધાર્મિક બાબત સંબંધમાં ‘ઓક્સફર્ડ કૉનફર્મિટી અને સિક્રમ ઓફ્ટ’ નામના બે કાયદા

પસાર કરવામાં આવ્યા (૧૭૧૪). પહેલો કાયદો નૉન-કૉન-ફાર્મિસ્ટ—સ્થાપિત ધર્માચારને નહિ કબૂલ કરનારા—લેકા જેઓ પ્રસંગોપાત એપિસ્કોપેલીઅન પંથને પુષ્ટિ આપતા હતા, પણ પાછા પોતાના મત પ્રમાણેજ આચરણ કરતા તેમની વિરૂધ્ધમાં હતા અને બીજા કાયદામાં એવું ફરમાવાયું હતું કે નૉન-કૉનફાર્મિસ્ટોથી શિક્ષકનો ધંધો થાય નહિ.

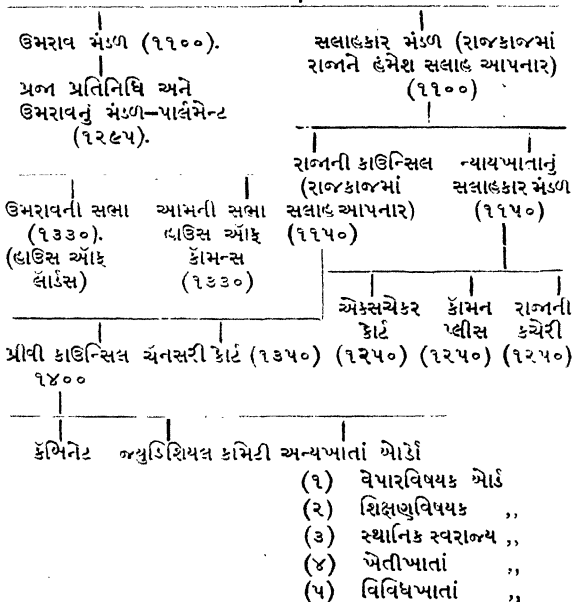
ત્યારપછી ઍન પછી ઈંગ્લેંડની ગાદીપર કોણ આવે એ અગત્યનો સવાલ નીકળ્યો. આ વખતે ઈંગ્લેંડમાં ટોરી પક્ષના ઘણા અનુયાયી હતા અને તેઓનું વળણ સ્ટુઅર્ટ વંશ તરફ હતું. એજ પક્ષના માણસો મોટા મોટા હોદ્દાપર હતા, અને ઍન પછી રાજ જેમ્સના છોકરાને ગાદી આપવા તરફ તેઓ હતા. પણ જેમ્સ રોમન કેથૉલિક પંથ છોડવા તૈયાર નહોતો. તેથી ટોરી પક્ષની સ્થિતી ઘણી કઠંગી હતી. એક તરફ સ્ટુઅર્ટ વંશ તરફ વફાદારી અને બીજી તરફ ઈંગ્લેંડમાં એપિસ્કોપેલીઅન પંથ કાયમ ટકાવી રાખવાની ઇચ્છા. આવી સ્થિતિને લીધે ટોરી પક્ષમાં ફાટપુટ વધતી ચાલી. બોલિંગબ્રોઝે લાર્લીને પદચ્યુત કરી તમામ સૂત્ર પોતાના હાથમાં લીધું, અને જેમ્સ સાથે ગુપ્ત કારસ્થાન કર્યું. પણ અત્રે અણુધારી બીના બનવાથી તે તેના કારસ્થાનમાં ફાવ્યો નહિ. લાર્લીને પદિપરથી ઉતારી પાડ્યા પછી એજ દિવસમાં ઍન એકાએક માંદી પડી, કે તરત પ્રીવી કાઉન્સિલની એક ભરવામાં આવી, તેમાં ઍને ભવિષ્યને માટે વ્યવસ્થા કરવા શ્રુઙ્ખરી નામના ગ્રહસ્થને સત્તા આપી, પછી તે તરત મરણ પામી (૧૭૧૪). એકાએક આવી હઝીકત બનવાથી બોલિંગબ્રોઝે કંઈ થઈ શક્યું નહિ. સોફિયા મરણ પામી હતી, તેથી શ્રુઙ્ખરીએ સોફિયાના છોકરા જ્યૉર્જને એકટ ઓફ સેટલમેન્ટ અન્વયે ઈંગ્લેંડના રાજ તરીકે જાહેર કર્યો. આમ જ્યૉર્જને ગાદી મળવાથી બોલિંગબ્રોઝેની બાજુ બગડી ગઈ.

ઇંગ્લેંડના રાજ્યબંધારણની ઉત્ક્રાંતિ

વિટનજિમ્બટ (સુરમંડળ)

(અંગ્લો સેક્સન કાળમાં).

ગ્રેટ કાઉન્સિલ (મહાસભા) (નોર્મેન વંશ વખતની)



પ્રકરણ ૧૬મું

ઇંગ્લેંડના રાજ્યબંધારણની ઉત્ક્રાંતિ

(૧૦૬૬-૧૭૧૪) *

પ્રાચીન કાળથી ઇંગ્લેંડના રાજા રાજકારભારના કામમાં લોક-પ્રતિનિધિની સલાહ લેતા આવ્યા છે. ઑગ્સ્ટો સેક્સન રાજાઓના વખતમાં રાજાનું સલાહકારી મંડળ વિટનજિમ્બોટ એટલે શાણા લોકોનું મંડળ કહેવાતું. એ મંડળ મારફત રાજાની નીમણૂક થતી, નવીન કાયદા રચાતા, પરદેશી રાજ્યો સાથે સલાહ વિગ્રહ થતા, અને ન્યાય મનસૂખાપણુ એજ મંડળ કરતું. ઇ. સ. ૧૦૬૬માં ઇંગ્લેંડમાં નોર્મન વંશની સ્થાપના થયા પછી વિટનજિમ્બોટનું રૂપાંતર થઇ ઉમરાવ મંડળ થયું. એ કાળમાં ઇંગ્લેંડમાં સરંજામી પધ્ધતિ થોડે ધણે અંશે દાખલ થઇ. દેશમાં જુદાં જુદાં ઠેકાણાંના રાજકારભાર અને ન્યાય મનસૂખાનું કામકાજ મોટા મોટા અમીર ઉમરાવોને સોંપવામાં આવતું હતું, તેથી રાજાઓને રાજકારભારનો ખર્ચ ધણે ઓછો થતો. પરદેશો સાથે ચાલતા વેપારોપર મૂકાતો કર, રાજાની ખાનગી માલીકીની જમીનનું ઉત્પન્ન, ન્યાય ખાતામાંથી 'શી'ના રૂપમાં લેવામાં આવતી રકમ, સરંજામી પધ્ધતિના નિયમ પ્રમાણે અમીર ઉમરાવો તરફથી રાજાને મળતી ખંડણી અને નજરાણાં, એ રાજાનાં રાજકારભારના ખર્ચ માટે ઉપજનાં સાધનો હતાં. નોર્મન વંશના વખતથી આવી નવીન પધ્ધતિ નિર્માણ થયાથી ઉમરાવ મંડળની સલાહ લેવાના પ્રસંગ ધણા થોડા આવતા. પણ રફતે રફતે સરંજામી પધ્ધતિનો રિવાજ કમી થઇ કેંદ્રીભૂત રાજસત્તા સ્થાપવાનો પ્રયાસ બીજા હેન્રીના વખતથી (૧૧૫૫-૧૧૮૯) થવા માંડ્યો, તેથી દેશના રાજકારભારની તમામ જવાબદારી રાજાપર રહેવાથી રાજાને કારભારનો ખર્ચ ધણે વધવા લાગ્યો. ત્યારે રાજ્ય ખર્ચ માટે ઉપજ કરવા સાડ કેવા કેવા કર મૂકવા અને કયા કયા કાયદા કરવા તેનો વિચાર કરવા માટે રાજાને ઉમરાવ મંડળની સલાહ લેવાની જરૂર લાગવા માંડી.

રાજા જૉન અને મેંગના ચાર્ટની સનદ, ૧૨૧૫:—આ પ્રમાણે પ્રસંગોપાત ઉમરાવ મંડળની સલાહ લેવાનો રિવાજ હતો, તોપણ રાજાના રાજકારભારની બાબતમાં રાજા પોતાના ખાસ નીમેલા માણસોની સલાહ લેતા, અને તે માણસો (અથવા કાઉન્સિલ) હંમેશા રાજાની પાસેજ રહેતા. આ કાઉન્સિલ રાજા શિવાય બીજા કોઈને જવાબદાર નહોતી, તેથી રાજકારભારનું સંઘર્ષ કામકાજ રાજાની મરજી પ્રમાણે એ કાઉન્સિલની મારફત થતું. ૧૧૯૯માં રાજા જૉન ગાદીપર આવ્યો, તેણે ઘણાં જુલમી કૃત્યો કર્યાં. તેણે અમીર ઉમરાવ, ધર્માધિકારી અને સામાન્ય વર્ગના લોકોપર ભારે કરો મૂક્યા. જૉનનાં જુલમી કામોને લીધે દેશના અમીર ઉમરાવ, ધર્માધિકારી અને સામાન્ય વર્ગના લોકોએ એકત્ર થઈ રૈયતના હકોનો એક મુત્સદ્દો તૈયાર કરી તેપર સહી કરવાની જૉનને ફરજ પાડી (૧૨૧૫). આ સનદને મેંગના ચાર્ટ કહે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે કેટલીક અગત્યની કલમો હતી—(૧) ઉમરાવની સલાહની સંમતિ વિના લોકોપર કર મૂકી શકાય નહિ; (૨) ન્યાય કચેરીમાં કાયદેસર તપાસ થઈ આરોપ સાબિત થાય નહિ ત્યાંસુધી રાજાથી કોઈને કેદમાં પૂરી શકાય નહિ; (૩) ધર્મની વ્યવસ્થાની બાબતમાં રાજાથી વચ્ચે પડાય નહિ; (૪) સરંજામી પદ્ધતિમાં ઠરાવેલા પ્રસંગો શિવાય બીજા પ્રસંગે અમીર ઉમરાવ પાસેથી સખતીથી પૈસા કઢાવાય નહિ; (૫) સામાન્ય જનસમાજમાં ૩૬ થયેલા કાયદા પ્રમાણેજ ન્યાયકોર્ટમાં ન્યાય આપવો જોઈએ; (૬) અને દેશના વેપાર અને ઉદ્યોગધંધામાં રાજાથી હરકત નંખાય નહિ અને તેપર કર મૂકી શકાય નહિ. આ બધી બાબતો કબૂલ કરી જૉને એ દસ્તાવેજપર સહી કરી. આવી રીતે જુલમી રાજસત્તાપર અંકુશ મૂકવા માટે દેશના સર્વ વર્ગોનું એકત્ર થયું. જોકે જૉને મેંગના ચાર્ટપર સહી કરી હતી તોપણ આપેલા વચન પ્રમાણે ચાલવાની ઈચ્છા તેને મૂળેજ નહોતી. સહી કર્યાંને ઘણા દહાડા તો થયા નહિ તેટલામાં તેણે જુલમી અને અન્યાયી આચરણ પાછાં ચાલુ કર્યાં.

આમ ૧૨૧૫માં મેંગના ચાર્ટની સનદથી રાજસત્તાપર અંકુશ

મૂકવાનો પ્રયત્ન ઉમરાવોની આગેવાનીથી કરવામાં આવ્યો હતો. પણ તેની કંઇ બહુ અસર થઇ નહિ. જૉન પંડી તેનો છોકરો ડોને હેન્રી ગાદીપર આવ્યો (૧૨૧૬-૧૨૭૨) તે વખતે તે નાની ઉમ્મરનો હતો, તેથી તેની કારકીર્દીમાં તેનાં પરદેશી સગાંવહાલાંઓનાં માન ધણાં વધ્યાં. એ પરદેશી સગાંવહાલાંઓને જમીન અને અધિકારની જગા પણ ઘણી આપવામાં આવી હતી. તેઓએ લોકોપર ભારે કર મૂકવા માંડ્યા, તેથી પ્રજામત હેન્રીની વિરૂધ્ધ થયો, ત્યારે સાઇમન દ મૉંટફર્ટ આગેવાની લઇ રાજકારભારની દોરી પોતાના હાથમાં લીધી. તેણે ૧૨૬૫માં ઇંગ્લેન્ડના કેટલાંક પરગણાં અને શહેરોના પ્રતિનિધિઓ અને અમીર ઉમરાવોની એક સભા બોલાવી. આ સભા પાર્લમેન્ટ કહેવાવા લાગી. પણ આ પાર્લમેન્ટમાં સાઇમન દ મૉંટફર્ટ તરફના ધણા સભાસદો હતા, તેથી ખીજા ઉમરાવો તેની અદેખાઇ કરવા લાગ્યા, અને હેન્રીના છોકરા એડવર્ડ (૧૨૭૨-૧૩૦૭) મૉંટફર્ટ વિરૂધ્ધ લડકર ઉભું કર્યું ત્યારે તેને ધણા ઉમરાવોએ મદદ કરી અને સાઇમનને હરાવ્યો.

પાર્લમેન્ટની સ્થાપના, ૧૨૯૫.—મૉંટફર્ટ ૧૨૬૫માં ઉમરાવો અને જુદાં જુદાં શહેરો અને પરગણાંઓના પ્રતિનિધિઓ બોલાવી રાજકારભારમાં તેમની સલાહ લેવાનું જે ધોરણ દાખલ કર્યું હતું, તેનું ઉદાહરણ લઇ તેજ પ્રમાણે ૧૨૬૫થી ૧૨૯૫ દરમ્યાન પ્રતિનિધિઓ બોલાવવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા હતા, પણ ૧૨૯૫ સુધી તે સભા સુઅવસ્થિત થઇ શકી નહિ હતી. ૧૨૯૫માં પહેલા એડવર્ડ રાજ્યે ઉમરાવો, ધર્મધિકારીઓ અને પરગણાં અને શહેરોના પ્રતિનિધિઓની એક એકઠી પાર્લમેન્ટ બોલાવી. આ પાર્લમેન્ટમાં બધા વર્ગના લોકોના પ્રતિનિધિઓ હતા, તેથી એ પાર્લમેન્ટ ‘આદર્શભૂત પાર્લમેન્ટ’ (Model Parliament) કહેવાય છે, આમાં ઉમરાવ, ધર્મધિકારી અને આમવર્ગ, એમ ત્રણે વર્ગના લોકો હતા તેથી પાર્લમેન્ટના ત્રણ વિભાગ પડી જશે એમ પ્રથમ લાગ્યું હતું. પણ નીચા દરજ્જાના ધર્મધિકારીઓએ રાજને જોઈતા પૈસાની મંજૂરી આપવાનું કામ ધાર્મિક બાબતો અર્થવા માટે સ્થાપન થયેલાં ધર્મમંડળ મારફત કરવાનું

દરાવ્યાથી પાર્લમેન્ટમાં તેઓને બેસવાની જરૂર રહી નહિ, અને ધર્મમંડળના સભાસદો મોટા મોટા ધર્માધિકારીઓ હતા, અને તેઓ ઉમરાવની પદ્ધતિના ગણાતા હોવાથી ઉમરાવોની સાથેજ બેસવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ૧૩૩૦ના અરસામાં ઉમરાવો અને હંચા દરજ્જાના ધર્માધિકારીઓનું ઉમરાવ મંડળ અથવા ‘હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સ’ અને શહેરો અને પરગણાઓ તરફના પ્રતિનિધિઓની લોકસભા અથવા ‘હાઉસ ઓફ કૉમન્સ’, એવા પાર્લમેન્ટના વિભાગ પડ્યા.

ઉપર પ્રમાણે ૧૨૯૫થી ઉમરાવો, મોટા ધર્માધિકારીઓ અને પરગણા અને શહેરોના પ્રતિનિધિઓની પાર્લમેન્ટ બોલાવવાનો ધારો પડ્યો. આ વખતે પાર્લમેન્ટનું મુખ્ય કામ રાજકારભાર માટે જોઈતા ખર્ચ અને પરદેશો સાથે થતાં યુધ્ધો માટેના ખર્ચ જોગા પૈસા ઉભા કરવા માટે કર મૂકવામાં સંમતિ આપવાનું હતું. પાર્લમેન્ટની સભાની બેઠકમાં હાજર રહેવું અને ખર્ચ મંજૂર કરવો એટલે પોતાપર કર મૂકવાની બાબતમાં સંમતિ દર્શાવ્યા બરાબર હતું. વળી પ્રતિનિધિઓનો સઘજો ખર્ચ જે ફેકાણાંના તેઓ પ્રતિનિધિ હોય તેઓનેજ આપવાનો હોવાથી પોતા તરફના પ્રતિનિધિઓ પાર્લમેન્ટમાં હોવાજ જોઈએ એવો તે વખતના લોકોનો આગ્રહ નહોતો. વળી તે વખતે પ્રતિનિધિઓની ચુંટણી કરવાના નિયમોની કોઈ સર્વમાન્ય પધ્ધતિ પણ નહોતી. કોઈ ફેકાણે સ્થાનિક સંસ્થા મારફતે ચુંટણી થતી, તો કોઈ ફેકાણે લોકો સીધા પ્રતિનિધિઓ નીમતા, કોઈ ફેકાણે ચુંટણી માટે મતાધિકાર ધણા થોડા લોકનેજ હતો, તો કોઈ ફેકાણે બધાનેજ મતાધિકાર હતો. આમ જુદે જુદે ફેકાણે જુદી જુદી પધ્ધતિ ચાલતી હતી.

પાર્લમેન્ટના બે વિભાગ, ઉમરાવની સભા અને આમની સભા.—આવી રીતે મોટા મોટા ઉમરાવો, ધર્માધિકારીઓ અને સામાન્ય લોકની એકી પાર્લમેન્ટ બોલાવી નવા કર મૂકવા કે નવા કાયદા ઘડવામાં પાર્લમેન્ટની સંમતિ લેવાનો રિવાજ ધીમે ધીમે ૩૬ થવા લાગ્યો. પણ અમીર ઉમરાવ અને ધર્માધિકારી અને સામાન્ય લોકના દરજ્જા વચ્ચે, અને જે કામને માટે તેઓને બોલાવવામાં

આવતા તે કામ વચ્ચે ધણી ફરક હતો. ધર્માધિકારી અને ઉમરાવોમાંના દરેકને જુદું જુદું આમંત્રણ આપવામાં આવતું, અને તેઓને રાજકારભારના કામમાં રાજને સલાહ આપવા બોલાવવામાં આવતા. અને ઉમરાવોની બેઠક વંશપરંપરાની થઈ.

સામાન્ય વર્ગના પ્રતિનિધિઓને જુદા જુદા પરગણાના અધિકારીઓ મારફત બોલાવવામાં આવતા, અને રાજ અને ઉમરાવ મંડળે દરાવેલા ધોરણ માટે તેઓની સંમતિ માંગવામાં આવતી. ઉમરાવની સલા અને આમની સલાના દરજ્જા વચ્ચે પહેલાં પહેલાં ધણી તફાવત ગણવામાં આવતો હતો. પણ હળવે હળવે ૧૪મા શતકમાં આમની સલાએ ઉમરાવની સલાના જેટલોજ દરજ્જો સંપાદન કર્યો.

કર મૂકવાની બાબતમાં આમની સલાનો અધિકાર.—

કેવા કેવા કર મૂકવા તે બાબતમાં રાજને સલાહ આપવી, નવીન કાયદાને મંજૂરી આપવી, રાજકારભારપર ટીકા કરવી, અને અમલ બળવણી ખાતાંપર થોડો અંકુશ રાખવો, એ હક આમની સલાએ આસ્તે આસ્તે સંપાદન કર્યો. ૧૫મા સૈકાની શરૂઆતથી કર મૂકવા બાબતનો કાયદો તો આમની સલામાંજ રજુ થાય એવો રિવાજ પડ્યો. ૧૪૦૭માં નવીન કર મૂકવાના કાયદામાં “આમની સલાએ ધર્માધિકારી અને ઉમરાવોના મંડળની સંમતિથી આ કર મૂકવાની રાજને સંમતિ આપી છે.” એવું વાક્ય ધાલવામાં આવ્યું. તેથી કર મૂકવાની બાબતમાં આમની સલાનું ઉમરાવોની સલા કરતાં ઉચું સ્થાન સ્થાપિત થયું એમ કહેવું જોઈએ.

કાયદા ઘડવા સંબંધે પાર્લિમેન્ટનો અધિકાર.—શરૂઆતમાં

કાયદા કરવાની બાબતમાં પણ આમની સલાની સત્તા ધણી મર્યાદિત હતી. નવીન કાયદો કરવાની જરૂર જણાય ત્યારે તે સંબંધે પાર્લિમેન્ટમાં બિલ-ખરડો લાવવાનો અધિકાર આમની સલાના સલાસદોને નહોતો. ફલાણા ફલાણા કારણોસર અમુક કાયદો કરવાની જરૂર છે એવી મતલબની અરજ આમની સલાને રાજપ્રત્યે કરવી પડતી. આવી અરજ ચોક્કસ માલમ પડે તો મંત્રીમંડળની સલાહ પ્રમાણે અરજમાંની બાબતને અનુસરીને કાયદાનો મુસદ્દો ઘડાઈ રાજ

તરફથી તે પાર્લિમેન્ટની સભામાં રજુ થતો. આમ કાયદાનો ખરડો રાજ્યના મંત્રીઓજ તૈયાર કરતા હોવાથી ઘણીવાર એવું બનતું કે મુત્સદ્દો મૂળ અરજીથી જુદાજ પ્રકારનો થતો. પ્રત્યેક કાયદામાં “રાજ્યએ આમની સભાની વિનંતિ ઉપરથી ઉમરાવની સભાની સંમતિથી આ કાયદો કર્યો છે” એવું વાક્ય હોવાથી કાયદા કરવાની બાબતમાં પણ આમની સભાનો દરજ્જો હલકો હતો તે સહજ સમજાશે. પણ ૧૫મા સૈકામાં કરની બાબત પ્રમાણે આ બાબતમાં પણ આમની સભાએ ઉમરાવની સભા જેટલુંજ ઉચું સ્થાન મેળવ્યું; અને ત્યારપછી ઉપર લખેલાં વાક્યને બદલે “આ કાયદો ઉમરાવોની સભા અને આમની સભાની સલાહથી કરવામાં આવ્યો છે” એવું વાક્ય દાખલ કરવામાં આવ્યું. ત્યારપછી આમની સભાએ મોકલેલી અરજીને અનુસરીને રાજ્યના મંત્રીઓ કાયદાનો ખરડો તૈયાર કરતા હોવાથી તે ખરડો અરજીના મૂળ મુદ્દાથી જુદા પ્રકારનો થવાનો સંભવજ ન રહે તે માટે આમની સભાએ પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા, અને છેવટે ફક્ત હેન્રીના વખતમાં (૧૪૨૨-૧૪૬૧) જે સ્વરૂપનો કાયદો જોઈએ તેજ સ્વરૂપમાં ખરડો આમની સભામાં કે ઉમરાવની સભામાં લાવવો જોઈએ, અને તે ખરડાને બંને સભાની સંમતિ મળ્યા પછી તે બિલ મંજૂર કરવું કે ન કરવું એટલોજ અધિકાર રાજ્યને હોવો જોઈએ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે ૧૪માં અને ૧૫માં સૈકામાં કર મૂકવાની અને નવો કાયદો કરવાની બાબતમાં રાજ્યએ પાર્લિમેન્ટની સંમતિ લેવી જોઈએ એ તત્વ સ્થાપિત થયું હતું. તોપણ વહેવારમાં રાજ્યએ એ તત્વને બાબુએ મૂકી શકે એવી બારી રાજ્યબંધારણમાં હતી. અને ૧૬૮૮માં રાજ્યક્રાંતિ થઈ તેને બીજે વરસે બિલ ઓફ રાઈટ્સ નામનો કાયદો થયો ત્યાંસુધી એ બાબતનો નિકાલ બરાબર થયો નહોતો. જે કે પાર્લિમેન્ટની કબૂલાત વિના કેઈ પણ કર રાજ્યએ મૂકવો નહિ એ નિયમ સ્વીકારાયો હતો, તોપણ આડકતરા કરો રાજ્ય પોતાના અધિકારથી મૂકી શકે કે નહિ એ બાબતનો નિકાલ થયો નહોતો. પરદેશથી આવતા વેપારી માલપર લેવાતી જકાતનો

બોન્ને પરદેશી લોકોને સહન કરવો પડે છે એવી તે કાળે સૌની સમજ હતી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આડા કરની બાબતમાં હતું તેમ નવા કાયદાની બાબતમાં પણ રાજ્યએએ બારી રાખી હતી. પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના નવો કાયદો ઘડવો નહિ એ તત્ત્વ જોકે સ્થપાયું હતું, તોપણ નવા કાયદાને ટેકો આપવા માટે, કે તેમાં કંઈ રહી ગયેલી નાની સરખી ચૂક સૂધારવા માટે અમલ બળવણીખાતાને કામકાજ યોગ્ય રીતે કરવાનું બને તે માટે મંત્રીમંડળની સલાહથી ‘ઓર્ડિનન્સ’, ‘પ્રોક્લેમેશન’ કે થોડા કાળ માટે જાહેરનામાં કાઢી કાયદો કરવાનો રાજ્યનો અધિકાર પરાપૂર્વથી હતો. આવી રીતે કરેલો કાયદો થોડી મુદત માટેજ હતો, તેથી પાછળથી તે માટે પાર્લમેન્ટની સંમતિ લેવી પડતી. આડકતરા કરો અને જાહેરનામાંથી કાયદો કરવાના હક સંબંધે સ્ટુઅર્ટ વંશની કારકીર્દીમાં રાજ્ય અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે જે કલહ ઉત્પન્ન થયો તેનો કાયમનો નિકાલ ૧૬૮૯માં બિલ ઓફ રાઈટ્સના કાયદાથી આવ્યો.

કર માટે સંમતિ આપવી અને નવો કાયદો કરવો એટલુંજ કંઈ પાર્લમેન્ટનું કામ નહોતું, પણ તે ઉપરાંત રાજકારભારપર ટીકા કરવી, રાજ્યના પ્રધાનો તેને ખરાબ સલાહ આપે તો તે બદલ તેમને જવાબદાર ગણવા વગેરે બાબતોમાં પાર્લમેન્ટે ૧૪મા અને ૧૫મા સૈકામાં લક્ષ આપવા માંડ્યું. નવો કર મૂકવો કે નવીન કાયદો કરવો એ બાબતમાં પાર્લમેન્ટની સંમતિ લેવી જોઈએ, પણ પાર્લમેન્ટ હંમેશા બોલાવવાનું શક્ય ન હોવાને લીધે રાજકારભારના દરરોજના કામકાજમાં રાજ્ય પોતાના મંત્રીમંડળ—કાઉન્સિલની સલાહ લેતા.

મંત્રીમંડળ—‘કાઉન્સિલ’.—આ કાઉન્સિલમાં રાજ્ય પોતાના વિશ્વાસના માણસોને નીમતા, તેથી જેથી રાજ્યને વધારે ફાયદો થાય કે રાજ્યની ઇજ્જત વધે એવુંજ ધારણ તેઓ રાખતા. આ વખતમાં અધિકારની યોગ્ય વિભાગણી થયેલી ન હોવાને લીધે એ કાઉન્સિલને (૧) કાયદા ઘડવાનું, (૨) અમલબળવણીનું કામ કરવાનું,

અને (૩) ઈન્સાફ આપવાનું, એ ત્રણે કામે કરવાં પડતાં (૧૧૦૦). પણ ધીમે ધીમે આ સલાહકારી કાઉન્સિલમાં સલાહદોની સંખ્યા ઘણી વધી જવાથી ૧૧૫૦ના અરસામાં તેના બે વિભાગ થયા. આમાંનો એક વિભાગ રાજને ન્યાય સલાહ આપવાનું કામ કરતો તેથી ન્યાય કોર્ટની સંજ્ઞાથી ઓળખાયો, અને આગળ જતાં 'એક્સચેકર કોર્ટ', 'કોમન પ્લીસ કોર્ટ' અને 'કિંગ્સ કોર્ટ' નામના તેના પેટા વિભાગ થયા. બીજો વિભાગ રાજકારભારના કામમાં રાજને સલાહ આપતો તેથી રાજની કાઉન્સિલ કે 'સલાહકાર મંડળ' એવું તેનું નામ પડ્યું. આ કાઉન્સિલ પણ હળવે હળવે મોટી થતી ગયાથી તેમાંના વધારે વિશ્વાસપાત્ર સલાહદોની સલાહથી રાજ રાજકારભાર કરવા લાગ્યા, તેથી એ નાનાં સલાહકાર મંડળને ઇ. સ. ૧૪૦૦ને સુમારે 'પ્રીવી કાઉન્સિલ' એવું નામ મળ્યું. પ્રીવી કાઉન્સિલના સભ્યો રાજકારભારમાં રાજને સલાહ આપતા, તેથી રાજને આપેલી સલાહ માટે તેઓને જવાબદાર કરવા, એ સલાહદોની પસંદગી પાર્લમેન્ટ મારફત થાય એવી ખટપટ કરવી, એમ આડકતરી રીતે રાજકારભાર પર પાર્લમેન્ટની નિયંત્રણા રહે એવા પ્રયત્નો ૧૪મા સૈકાની આખરે અને ૧૫માની શરૂઆતમાં પાર્લમેન્ટ તરફથી થવા માંડ્યા. રાજને ખોટી સલાહ આપવા માટે મુખ્ય મંત્રીને જવાબદાર ગણી આમની સલાહ તેના ઉપર ઉમરાવની સલાહ સમક્ષ કામ ચલાવે એવો રિવાજ ૧૩૭૬થી પડ્યો. આવી તપાસને અંગ્રેજીમાં 'ઈમ્પીયમેન્ટ' કહે છે. એ સાલમાં આમની સલાહ મુખ્ય મંત્રીઓ હોર્ડ હોટિમર અને રિચર્ડ લાયન્સપર ઉમરાવની સલાહમાં કામ ચલાવી તેમને દોષિત ઠેરવ્યા હતા.

આવી રીતે ૧૫મા સૈકાની શરૂઆતથી પાર્લમેન્ટની સંમતિ વગર રાજથી કર મૂકાય નહિ, અને નવા કાયદા થાય નહિ એ તત્વો જેમ સ્થાપિત થયાં હતાં તેમજ રાજકારભાર પર ટીકા કરવાના અને રાજને ખોટી સલાહ આપવા માટે જવાબદાર ગણી મુખ્ય મંત્રીઓ ઉપર કામ ચલાવવાનો રિવાજ પણ દાખલ થયો. આમની સલાહ અને ઉમરાવની સલાહ એવા પાર્લમેન્ટના બે વિભાગ પડી આમની સલાહ એ નવા કાયદા કરવાની બાબતમાં અને રાજકારભાર પર ટીકા

કરવાની બાબતમાં ઉમરાવની સભા જેટલાજ હકો સંપાદન કર્યા હતા. કર મૂકવાની બાબતમાં તો રિવાજ એવો પડ્યો હતો કે કર મૂકવાનો કાયદો પ્રથમ આમની સભામાં રજુ થાય અને પાસ થયા પછી ઉમરાવની સભામાં તે જાય, અને તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો સુધારો કર્યા વગર જેમનો તેમ કર્યા તો ઉમરાવો પાસ કરે કે નામંજૂર કરે. આ રિવાજથી તો આમની સભા ઉમરાવની સભા કરતાં અધિક પ્રમુખસ્થાન પટકાવી પડી હતી. આમ પાર્લમેન્ટે ૧૪મા અને ૧૫મા સૈકામાં ઘણો અધિકાર સંપાદન કર્યો હતો તોપણ તે કાળની સામજિક અને રાજકીય એકંદર પરિસ્થિતિ એ અધિકારને દબા કરે એવી અનુકુળ ન હોવાથી તે વખતથી ઈંગ્લેંડમાં લોકનિયંત્રિત રાજ્યપદ્ધતિ સંપૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થઈ શકી નહોતી. ત્યારપછી ૧૫મા સૈકાના છેવટના ભાગમાં ઈંગ્લેંડમાં એ પ્રતિસ્પર્ધિ રાજવંશ વચ્ચે ‘વૉર્સ ઑફ ધી રોઝીઝ’—ગુલાબના વિગ્રહો નામનો આંતર મુલ્કી વિગ્રહ થવાથી સર્વત્ર અંધાધુંધી અને અરાજકતા થવાથી પાર્લમેન્ટની સત્તા હુત થયા સરખાજ હતું. આવી અંધાધુંધી અને અરાજકતા કરતાં કેંદ્રીભૂત એવી અનિયંત્રિત રાજસત્તા ઘણી સારી એવું સર્વને લાગવા માંડ્યું.

ટ્યૂડર વંશમાં રાજ અને પાર્લમેન્ટનો પરસ્પર સંબંધ.—

આખરે ૧૪૮૫માં આંતર મુલ્કી વિગ્રહ સમાપ્ત થયો અને ટ્યૂડર વંશ ઈંગ્લેંડની ગાદીપર આવ્યો. આ વિગ્રહમાં ઘણાં ઉમરાવ કુટુંબોનો નાશ થવાથી રાજસત્તા ઉપર ઉમરાવ મંડળનો જે દાબ હતો તે જતો રહ્યો, અને લોકસત્તા એકલે હાથે રાજસત્તાને પહોંચી વળે એટલી સશક્ત ન હોવાથી રાજસત્તા ઘણી સહેલાઈથી અનંકુશિત થઈ શકી. આમ રાજ્યસત્તા અનંકુશિત થઈ તોપણ પાર્લમેન્ટના હકો ધુતકારી કાઢી તેની સલાહ લીધા વિના પોતાનાજ અધિકારથી રાજ્યકારભારનું ગાડું હાંકવાનું ધોરણ ટ્યૂડર વંશના રાજાઓએ સ્વીકાર્યું નહોતું. તેથી પાર્લમેન્ટનું રાજદ્વારી સંસ્થા તરીકેનું મહત્ત્વ નષ્ટ થયું નહોતું. આ વંશના રાજાઓએ ઉમરાવોનો દોર કમી કરી, દેશમાં શાંતિ પાથરી વેપાર રાજગાર અને ઉદ્યોગધંધા અને વહાણવટાંને ઉત્તેજન આપી, સામાન્ય પ્રજાનું લક્ષ પોતા તરફ

ખેંચી લીધું હતું. એ રાજ્યોને પોતાના હાથમાં તમામ અધિકાર લેવાની ઇચ્છા તો હતી, પણ પાર્લમેન્ટને ધુતકારી કાઢી સત્તા પોતાના હાથમાં ન લેતાં પાર્લમેન્ટને મધ્યસ્થ રાખી સત્તા ભોગવવાના પ્રયત્નો તેમના તરફથી થયા હતા. તે વખતે પાર્લમેન્ટની બેઠક હાલના જોટલી નિયમિતપણે થતી નહિ, તોપણ વખતો વખત તેની બેઠક થતી ખરી. નવો કર મૂકતી વખતે પાર્લમેન્ટની સંમતિ મંગાતી. આ વંશના રાજકર્તાઓ પ્રસંગોપાત જુદા જુદા કારણસર પોતાના અધિકારથી લોહિા પાસેથી પૈસા કઢાવતા, અને ટમાં હેન્રીએ તો ઉધાર લીધેલાં નાણાં પાછાં આપવાની કંઈજ જરૂર નથી એવું જાહેર પણ કરેલું. તેમ છતાં આવી બધી બાબતો માટે પાછળથી પાર્લમેન્ટની સંમતિ લેવાતી. કર પ્રમાણે કાયદા કરવાની બાબતમાં પણ પાર્લમેન્ટનો અધિકાર તેઓએ માન્ય કરેલો હતો. પણ નવો કાયદો કરતી વખતે પાર્લમેન્ટ સૂચના કરે, અને તેને માન્ય કરવી કે ન કરવી તે બાબે વારંવાર રાજના અધિકારનો ઉપયોગ થતો. અને પાર્લમેન્ટના સભાસદો ઉપર લાગવગ ચલાવી પોતાને ન રૂએ એવા કાયદા તેઓ પાછા ખેંચી લેવાડવી શકતા. કાયદાની તીવ્રતા ઓછી કરવા માટે કે કાયદાને આખો ને આખો અભરાઈપર મૂકવા માટે ટ્યુડર વંશના રાજ્યો મંત્રીમંડળની સલાહથી વારંવાર જાહેરનામાં (proclamations) કાઢતા. અને પાછળથી એ જાહેરનામાંપર પાર્લમેન્ટની કબૂલાત લેતા. આ પ્રમાણે જો કે પાર્લમેન્ટની સત્તા ઘણી હતી, તોપણ તેના પર તરાપ મારવાના પ્રકાર પણ ઘણા હતા. પાર્લમેન્ટની સભામાં કેવા કેવા સભાસદ ચુંટાઈ આવે, અને તેમની ચુંટણી કેવી રીતે કરવી એ દરાવવાનું ઘણું અંશે રાજનાજ હાથમાં હતું. તેમજ પાર્લમેન્ટની આમની સભાના અધ્યક્ષ (Speaker)ની નીમણૂક પણ રાજ તરફથીજ થતી. પાર્લમેન્ટમાં ચાલતાં કામકાજપર અધ્યક્ષની પૂર્ણ દેખરેખ રહેતી, અને કૅબિનેટ પદ્ધતિથી રાજવ્યવસ્થા કરવાનું પૂર્ણપણે અમલમાં આવ્યું તે પૂર્વે રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે સર્વ વ્યવહાર અધ્યક્ષની મારફતેજ ચાલતો તેથી અધ્યક્ષનું મહત્ત્વ ઘણું હતું. એ શિવાય રાજના મંત્રીમંડળ (પ્રીવી કાઉન્સિલ)માંના સભાસદો ક્યાં તો ઉમરા-

વની સભાના કે કયાં તો આમની સભાના સભ્યો હોવાથી પાર્લમેન્ટની બેઠક વેળા તેઓ હાજર રહેતા, અને તેથી સભામાં થતા વાદવિવાદ-પર દાખ રહેતો. આ કાળે કૅબિનેટ સ્વરૂપની જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ અમલમાં આવી નહોતી, તેથી રાજ્યના મંત્રીમંડળપર પાર્લમેન્ટથી યોગ્ય અંકુશ મૂકી શકતો નહિ.

ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ટ્યુડર વંશની કારકીર્દીમાં (૧૪૮૫-૧૬૦૩) જો કે પાર્લમેન્ટનો પૂર્વેનો સઘળો અધિકાર કાયમ હતો તોપણ રાજસત્તાપર યોગ્ય અંકુશ તે મૂકી શકી નહોતી. તેમ છતાં પાર્લમેન્ટ રાજકીય સંસ્થા તરીકે હયાત રહેવાથી સભાસદોને રાજકારભારમાં તાલીમ મળતી રહી હતી, અને પોતાની સત્તાનું ભાન થયું હતું, તેથી સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજ્યો સાથે રાજકીય બાબતમાં આચડવા માટે તૈયારી કરવાનું બની શક્યું હતું.

સ્ટુઅર્ટ વંશ દરમિયાન રાજ્ય અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે સંબંધ.—ઈંગ્લેન્ડમાં સ્ટુઅર્ટ વંશ ગાદીપર આવ્યો ત્યારપછી ૧૬૮૯માં ‘બિલ ઓફ રાઇટ્સ’ પસાર થયું ત્યાં સુધી રાજ્યકારભારપર કોની ઉપરી હકૂમત રહે એ ઈરાવવા માટે રાજ્ય અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે ઝગડો ચાલી રહ્યો હતો, તેથી ઈંગ્લેન્ડના રાજ્યબંધારણના ઇતિહાસમાં આ સમય ધણો મહત્વનો છે. રાજકારભારમાં આપણી એકલાનીજ હકૂમત ચાલે એ ધોરણે રાજકર્તાઓ વર્તતા હતા, ત્યારે એથી ઉલટું પાર્લમેન્ટ એ સત્તા પોતાના હાથમાં લેવા મથી રહી હતી. કર મૂકવા, કાયદા કરવા, પાર્લમેન્ટ સભામાં ભાષણ સ્વાતંત્ર્ય, પ્રધાનોપર રાજકારભારી બાબતો માટે ટીકા કરવાનો હક અને તેમનાપર અંકુશ મૂકવાની કોશિશ એ બધી બાબતો સંબંધે રાજ્ય અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે ઝગડો ચાલી રહ્યો હતો, તેમાં જાણે વધારો કરવા માટે નહોત્ય તેમ ધાર્મિક બાબતોનો સવાલ પણ નીકળ્યો હતો.

આ સમયમાં ઈંગ્લેન્ડના રાજ્યબંધારણનો કાયદો સંદિગ્ધ હોવાથી આપણો અધિકાર કેટલો છે અને તે કેટલે સુધી મર્યાદિત છે તેની રાજ્યોને બરાબર ખબર નહોતી. ટ્યુડર વંશના રાજ્યોએ દેશમાં શાંતતા રાખવા માટે પોતાના અધિકાર બહારનાં ધણાં કૃત્યો

હતાં, તોપણ પાર્લમેન્ટે તેમના કામમાં વિશેષ હરકત નાંખી નહોતી. પણ સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજકર્તાઓના અમલની શરૂઆતથીજ ઉપરની બાબતો સંબંધમાં રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે મતભેદ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના રાજ્યએ કર મૂકવા નહિ એ તત્ત્વ જો કે ૧૪મા સૈકામાં રાજ્યોએ માન્ય કર્યું હતું, તોપણ તે સંબંધે કાયમનો કોઈપણ નિકાલ અઘાપિપર્યંત થયો નહોતો. પરદેશી માલપર લેવામાં આવતી જકાત પરદેશી લોકોનેજ ખમવી પડે છે એવું તે વખતના લોકો સમજતા હતા. તેમજ પરદેશી વેપારીઓને ઇંગ્લેંડમાં વેપાર કરવા દેવા કે નહિ તે નક્કી કરવાનું રાજની મરજી ઉપરજ હોવાથી પરવાનગી આપવા માટે ‘શી’ તરીકે કેટલીક રકમ વેપારી પાસેથી રાજ લેતા તેમાં ગેરકાયદેસરપણું કોઇને લાગતું નહિ. આવી આડકતરી રીતે કર મૂકવાનો રાજને અધિકાર છે કે નહિ એ બાબત પણ શંકાસ્પદજ હતી. સ્ટુઅર્ટ રાજ્યોએ આયાત માલપર જકાત વધારવાની સત્તા રાજને છે એવું જાહેર કરી જકાત વધારેલી. તેમજ દેશનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી પણ રાજનીજ હોવાથી તે બાબતમાં પણ રાજ્યો પોતાના અધિકારથી ઘણુંખરું કામ કરતા. પરંતુ રાજના આ અધિકારની સીમા ક્યાં સુધી છે તે બાબે કાયદાએ કંઈજ નક્કી નહિ કરેલું હોવાથી સ્ટુઅર્ટ રાજ્યો અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે ઉપલી બાબતોનો નિકાલ લાવવા સાડ વારંવાર વાંધા ઉઠતા. ૧લા જેમ્સની કારકીર્દીમાં ૧૬૦૬માં બેટ્સ નામના એક વેપારીએ આયાત માલપર વધારે જકાત આપવા ના પાડવાથી તેનાપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું, અને ન્યાયાધીશો તેને દોષિત ઠેરવ્યો હતો. દેશ રક્ષણને માટે વહાણો જોઈએ તે માટે ૧લા ચાર્લ્સે ૧૬૩૪માં સમુદ્ર કિનારે આવેલાં શહેરો ઉપર ‘શિપમની’ નામનો નૌકા કર મૂક્યો હતો. પછી ૧૬૩૭માં આ કર દેશમાંનાં તમામ શહેરો પાસેથી વસૂલ કરવાનો હુકમ કાઢ્યો. આ વખતે હંમ્પડન નામના એક ગૃહસ્થે આગળ પડી એ કર આપવાની ના પાડી, તેથી તેનાપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું અને ન્યાયાધીશોએ વધુમતે રાજને એ કર મૂકવાનો અધિકાર છે એવું ઠરાવી હંમ્પડન દોષિત છે

એવો ચુકાદો આપ્યો. જુદે જુદે વખતે થયેલા કાયદા સંદિગ્ધ હોવાથી તેમાં રાજનના અધિકારની કેટલી મર્યાદા કરી છે તેની કોઇને સંપૂર્ણ માહિતી નહોવાથી એ પ્રશ્ન સંબંધે મોટા મોટા કાયદા પંડિતોમાં પણ મતભેદ હતો. ત્યારે રાજનો આ અધિકાર નિયંત્રિત કરવા માટે ૧૬૨૮માં ‘પિટિશન ઓફ રાઇટ્સ’ અને ૧૬૮૯માં ‘બિલ ઓફ રાઇટ્સ નામના એ અગત્યના કાયદા ઘડવામાં આવ્યા હતા. પિટિશન ઓફ રાઇટ્સના કાયદામાં પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના કર મૂકવા, કરજ તરીકે નાણાં લેવાં, કે નજરાણાં સ્વીકારવાં, તેમજ કારણ બતાવ્યા શિવાય કોઇને તુરંગમાં નાંખવો, લશ્કરી સિપાઇના ખર્ચની સોઈ ખાનગી ગૃહસ્થો પાસે સખતીથી કરાવવી, વગેરે બાબતો રાજ પોતાના અધિકારથી કરી શકે નહિ એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. કર પ્રમાણેજ કાયદા કરવાની બાબતમાં અધિકાર ફોનો છે તે સંબંધમાં પણ સ્ટુઅર્ટ રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે વાંધા પડેલા. પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના રાજથી કાયદો ઘડી શકાય નહિ એ સિધ્ધાંત ૧૪મા અને ૧૫મા સૈકામાં રાજ્યકર્તાઓએ માન્ય કર્યો હતો એમ પાછળ કહી ગયા છીએ. પણ પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના ‘ઓર્ડિનન્સ’ કે જાહેરનામાં દ્વારા હંગામી કાયદો કરવાનો રાજનો અધિકાર પરાપૂર્વથી ચાલી આવ્યો હતો. ટ્યૂડર રાજ્યોએ તો ઘણી વેળા હંગામી કાયદા કર્યા હતા. પરંતુ આવી રીતે જાહેરનામાંનો ઉપયોગ અમીર ઉમરાવાનું જોર તોડી દેશમાં શાંતિ પાથરવા માટેજ કરવામાં આવ્યો હતો તેથી તેની સામે પાર્લમેન્ટે પોતાનો મત જાહેર કર્યો નહોતો. પણ સ્ટુઅર્ટ વંશના વખતમાં તો પ્રજાને પસંદ ન પડે એવાં કામમાંજ આ જાહેરનામાંઓનો ઉપયોગ થતો હોવાથી રાજના એ અધિકાર વિરૂદ્ધ ૧૬૧૦માં પાર્લમેન્ટે પોતાનો નિષેધ જાહેર કર્યો હતો. જાહેરનામાંના પ્રશ્નના સંબંધમાં ૧લા જોર્જે પોતાના ન્યાયાધીશોની સલાહ લીધી હતી ત્યારે તેઓએ પણ “જાહેરનામાં રૂપે થયેલા કાયદાને ન માનવા માટે, કે બીજા કોઈ બાબત માટે જુનોહ જાહેરનામાં દ્વારા ઠરાવવા રાજને અધિકાર નથી” એવો સ્પષ્ટ મત આપેલો. ત્યારપછી ૧લા ચાર્લ્સના વખતમાં ૧૬૪૧માં લૉગ પાર્લમેન્ટે રાજ્ય

કરેલાં ફેટલાંક કામે ગેરકાયદેસર છે એવું જાહેર કરેલું. ૧૬૪૨થી ૧૬૪૯ સુધી રાજ અને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે યુધ્ધ થયું તેમાં પાર્લમેન્ટ પક્ષને જય મળ્યો, અને ઈંગ્લેંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિનો પ્રયોગ કરી જોવામાં આવ્યો, પણ તે નિષ્ફળ નીવડ્યાથી ૧૬૬૦માં ઈંગ્લેંડમાં પુનઃ રાજસત્તા સ્થાપવામાં આવેલી.

આમ રાજસત્તા પાછી સ્થપાયા પછી રજા ચાલ્સ અને રજા જેમ્સે જાહેરનામાંપર અવલંબી હયાત કાયદાઓને ઉંચા મૂકવાનું સાહસ કરેલું નહિ. પણ તેઓને ન રૂચતા કાયદાને અમલમાં ન મૂકવાના કે તેનું મહત્ત્વ ઓછું કરવાના ઉદ્દેશથી “કાયદાને થોડા વખત માટે મુલતવી રાખવો કે પોતાની મરજીથી અમુક વ્યક્તિને કાયદો લાગુ પડતો નથી એમ જાહેર કરવું” એવી પદ્ધતિ તેઓએ અપ્ત્યાર કરી હતી. પણ ‘બિલ ઓફ રાઈટ્સ’ના કાયદાથી રાજાઓનાં આ કૃત્ય ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. એ બિલ ઓફ રાઈટ્સના કાયદાથી (૧) કાયદો થોડા વખત માટે મુલતવી રાખવો કે કોઈ વ્યક્તિને તે લાગુ પડતો નથી એમ જાહેર કરવું, (૨) પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના કોઈપણ કારણસર પ્રજા પાસેથી પૈસા લેવા, (૩) શાંતિની વખતે પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના કાયમનું લશ્કર રાખવું, વગેરે બાબતો ગેર-કાયદેસર છે એવું જાહેર કરી રાજસત્તા લોકનિયંત્રિત કરવામાં આવી.

ઈંગ્લેંડમાં રાજ્યકાંતી, (૧૬૮૮).—બિલ ઓફ રાઈટ્સનો કાયદો થયો તે પૂર્વે ૧૬૮૮માં ઈંગ્લેંડમાં રાજ્યકાંતી થઈ, અને રજા જેમ્સ પછી વંશપરંપરાને હક તેના છોકરાને ગાદી આપવી જોઈતી હતી, પણ તેમ ન આપતાં રજા જેમ્સના જમાઈ ઓરેન્જના વિલિઅમ અને તેની પત્ની મેરીને ઈંગ્લેંડની ગાદી આપવામાં આવી. આ પ્રમાણે વંશપરંપરાનો હક બાજુએ મૂકી હવે પછી પાર્લમેન્ટના કાયદાપર રાજ્યાધિકાર અવલંબી રહ્યો છે એમ ઈંગ્લેંડના રાજકર્તાઓ કળી ગયાથી પાર્લમેન્ટને અને પાર્લમેન્ટે કરેલા કાયદાને માન આપીનેજ ચાલવાની તેમને ફરજ પડવા લાગી.

‘બિલ ઓફ રાઈટ્સ’ પછી ‘અંકટ ઓફ સેટલમેન્ટ’ નામનો બીજો એક મહત્ત્વનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી

(૧) પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથીનેજ ઈંગ્લેન્ડનું સંજ્ઞપદ મળે, (૨) ન્યાયાધીશોને પાર્લમેન્ટની સંમતિવિના કાઢી મૂકવાનો રાજ્યને અધિકાર નથી વગેરે બાબતો ઠરાવવામાં આવી. આમ થવાથી ન્યાયખાતું સ્વતંત્ર થયું અને ન્યાયાધીશો રાજ્યની મરજીની બીતિ રાખ્યાવિના કાયદા પ્રમાણે નિષ્પાક્ષાપતપણે ન્યાય આપતા થયા.

આવી રીતે મેગના ચાર્ટર, પિટિશન ઓફ રાઈટ્સ, બિલ ઓફ રાઈટ્સ અને ઍક્ટ ઓફ સેટ્લમેન્ટ એ મુખ્ય કાયદાઓથી રાજ્યોની સત્તાપર સંપૂર્ણ અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો અને ઈંગ્લેન્ડમાં લોકનિયંત્રિત રાજસત્તા સ્થાપિત થઈ.

સ્કુઅર્ટ વંશ

(૧૬૦૩-૧૭૧૪)

સ્કુઅર્ટ વંશની કારકીર્દીમાંના મહત્વના પ્રશ્નો

(૧) સ્કુઅર્ટ વંશની કારકીર્દીમાં રાજ અને પાર્લિમેન્ટ વચ્ચે કલહ થવાનાં કારણો કયાં કયાં હતાં, અને ૧૬૮૮ના સાલની રાજ્ય-ક્રાંતીને પરિણામે કયા કયા નિયમો ઘડાયા ?

(૨) ટ્યૂડર અને સ્કુઅર્ટ કારકીર્દીમાં ઇંગ્લેંડની રાજ્યઘટનાની ઉત્ક્રાંતિ કેવી રીતે થતી ગઈ તે કહો.

(૩) ૧લા ચાર્લ્સ અને પાર્લિમેન્ટ વચ્ચે કલહ શા કારણોથી ઉપસ્થિત થયો તે કહો.

(૪) સ્પેનની ગાદીના વારસા બાબત જે વિગ્રહ થયો હતો તેનાં કારણો આપો, અને એ પ્રશ્નનાં સંબંધમાં યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોનું હિત કેવી રીતે ગુથાયલું હતું તે કહો.

(૫) ઇંગ્લેંડમાં ૧૬૪૯-૧૬૬૦ દરમ્યાન પ્રજાસત્તાક રાજ્યપધ્ધતિ સ્થાપવાનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો તે ફત્તેહમંદ કેમ ન થયો તે કહો.

(૬) વેપાર, સંસ્થાનો અને રાજ્ય વિસ્તારના સંબંધમાં ૧૭મા સૈકામાં ઇંગ્લેંડે કેવા કેવા પ્રયત્નો કર્યા હતા, અને એ બાબતમાં ઇંગ્લેંડને કયા કયા દેશો તરફથી કેવી કેવી અડચણ નડી હતી તે કહો.

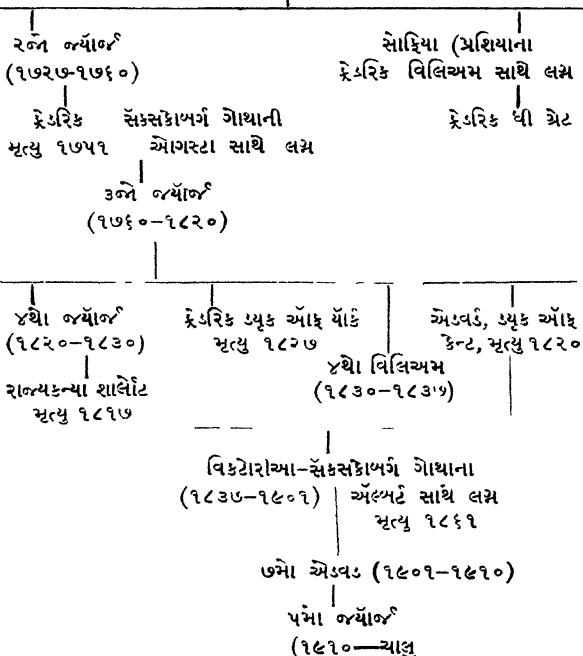
(૭) નીચે લખેલા પુરૂષો વિષે થોડી થોડી હકીકત આપો—
જૉન હેમ્પડન; કલેરેન્ડન; ઓલિવર ક્રૉમ્વેલ; સ્ફ્રૅફર્ડ; અને સૉલ્સબરી.

(૮) નીચે આપેલી બાબતોપર ટુંકમાં વિવેચન કરો:—
નૅવિગેશન ઍક્ટ; હેબીઅસ કૉર્પસ ઍક્ટ; બિલ ઑફ રાઇટ્સ; પ્રીવી કાઉન્સિલ; બુકાનીઅર્સ; કૅબૅલ; પિટિશન ઑફ રાઇટ્સ; અને મ્યુટિની ઍક્ટ.

હુનોવર વંશ

૧લો ન્યૉર્જ

(૧૭૧૪-૧૭૨૭)



પ્રકરણ ૧૭મું

૧લો ન્યૉર્જ

(૧૭૧૪-૧૭૨૭)

૧૭૧૫, જેમ્સની તરફેણમાં જૅકાબાઈટ લોકાનુ બંધ.—૧૭૧૬, સેપ્ટેનીઅલ ઍક્ટ.—૧૭૨૦, સાઉથ સી કંપનીનું દેવાળું.—૧૭૨૧, વૉલપોલના હાથમાં મુખ્ય પ્રધાનપદ.

એનના મરાણ પછી ‘ઍક્ટ ઍફ સેટલમેન્ટ’ના કાયદા પ્રમાણે વિહગ પ્રધાનોના આમંત્રણથી જર્મનીના હેનોવર સંસ્થાનનો અધિપતિ ન્યૉર્જ ૫૪ વર્ષની ઉંમરે ઈંગ્લેંડની ગાદીપર આવ્યો. ન્યૉર્જ આ પૂર્વેનું તમામ આયુષ્ય જર્મનીમાં ગાળેલું હોવાને લીધે ઈંગ્લેંડ માટે તેને અભિમાન નહોતું. તેને ઈંગ્લિશ ભાષા બિલકુલ આવડતી નહોતી, અને ઈંગ્લેંડની રાજ્યઘટના અને રાજ્યકારભારની બાબતોથી તે તદ્દન અજાણ્યો હતો તે સ્વભાવે આળસુ અને જીદ્દિનો મંદ હતો તેથી



૧લો ન્યૉર્જ

ઈંગ્લિશ પ્રગ્લને તેને માટે કંઈ માન નહોતું. આ વખતે ટોરી પક્ષનું વળણ સ્ટુઅર્ટ વંશ તરફ હોવાથી એનના મરાણ પછી રાજ જેમ્સના છોકરા જેમ્સને ગાદીપર લાવવાની તેઓ ખટખટ કરતા હતા. જેમ્સ ચુસ્ત રોમન કેથૉલિક પંથનો અનુયાયી હતો, તેથી તે જો રાજ થાય તો પ્રૉટેસ્ટન્ટ પંથને ધોક્કા પહોંચે એવો સંભવ હોવાથી પ્રૉટેસ્ટન્ટ પંથનો ન્યૉર્જ ઈંગ્લેંડની ગાદીપર હોય તે ઠીક એમ અંગ્રેજ

પ્રગ્લને લાગતું હતું.

૧લો ન્યૉર્જ ગાદીપર આવ્યા પછી ભરાયલી પાર્લમેન્ટની ચુંટણીમાં

વિગ પક્ષનું માતાધિક્ય હતું, અને તેથી ન્યૂઝે વિગ પ્રધાન-મંડળ નીચું. આ પ્રમાણે રાજકારભારની લગભગ વિગ આગેવાનોના હાથમાં આવી. તેઓની સત્તા લગભગ અર્ધા સૈકા સુધી ટકી રહી. ૧૯૦૧ ન્યૂઝે અને ૨૦૦૧ ન્યૂઝે બંને જાતે ઇંગ્લેંડના રાજકારભારમાં લક્ષ આપતા ન હોવાને લીધે પ્રધાનમંડળના આગેવાનોના હાથમાં રાજકારભારની દોરી ગઈ. તેથી ઇંગ્લેંડમાં “કેબિનેટ પદ્ધતિ”ની રાજ્યન્યવસ્થા સ્થાપન થવામાં મદદ મળી. ૧૬૮૮ની સાલમાં થયેલી રાજ્યક્રાંતીથી કાયદાકાનુન અને નાણા પ્રકરણની બાબતમાં પાર્લમેન્ટનું ઉપરીપણું સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું હતું. પણ આ વખતે આમની સલાના સલાસદોની ચુંટણીની પદ્ધતિ અને જુદા જુદા પરગણાં અને શહેરોને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો આપેલો હક એ સંબંધે કોઈક સર્વમાન્ય પદ્ધતિ ન હોવાને લીધે પાર્લમેન્ટમાં સત્તા માત્ર થોડા માણસનાજ હાથમાં હતી એમ કહેવું જોઈએ.

વિગ પક્ષ અધિકારપર આવ્યા પછી ઍન રાણીના વખતમાં ટોરી પક્ષવાળાઓએ ખીજા પંથના લોકો વિરુદ્ધ જે ઍક્ટિવિઝમના કૉનફર્મિટી અને સિઝમ ઍક્ટ નામના જે બે કાયદા પસાર કર્યા હતા તે તેઓએ રદ કરી નાખ્યા.

૧૭૧૫નું બંડ.—હનોવરના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથી રાજા ન્યૂઝેને ઇંગ્લેંડની ગાદી મળેલી જોઈ રજા જેમ્સના છોકરા જેમ્સને ઘણા ગુસ્સો ચઢ્યો. ઇંગ્લેંડમાંના સ્ટુઅર્ટ વંશ તરફ વફાદારી ધરાવનારા લોકો અને ક્રાન્સના રાજા ૧૪મા જુઈ તરફથી ઇંગ્લેંડની ગાદી પાછી મેળવવાની બાબતમાં સંપૂર્ણ મદદ મળશે એવું જેમ્સને લાગવાથી ૧૭૧૫માં તેણે બંડ ઉભું કર્યું. સ્કૉટલેંડમાં અર્લ ઍક્ માર નામના ગૃહસ્થ જેમ્સને મદદ કરવા માટે એક સૈન્ય ઉભું કર્યું. ઇંગ્લેંડના ઉત્તર ભાગમાં લૉડ ડરવેન્ટ વૉટર જેમ્સની વતી બંડ કરવા તૈયાર થયો, ત્યારે એ બંડ સમાવી દેવા માટે ડ્યૂક ઍક્ આર્ગાઈલને સ્કૉટલેંડમાં મોકલવામાં આવ્યો. આર્ગાઈલ અને મારના સૈન્યનો ભેટો શેરીફમૂર આગળ થયો. આ લડાઈમાં મારના સૈન્યે આર્ગાઈલના સૈન્યની ડાબી બાજુ ઉપર હલ્લો કર્યો. પણ આર્ગાઈલે દ્રઢતાથી તેના

ઉપર સામે હુમલો કરી મારના સૈન્યને નસાડી મૂક્યું. આ પ્રમાણે જેમ્સની બાબુના લશ્કરનો પરાજય થયા પછી દોઢ મહિને જેમ્સ પીટરહેડ બંદરે ઉતર્યો. પણ આપણને યશ મળવાનો મુદ્દલ સંભવ નથી એ લક્ષમાં આવતાં તે ફ્રાન્સ પાછો ગયો. જેમ્સની વતી ઉભા કરવામાં આવેલાં બંડનો આ પ્રમાણે ફ્રેસતો થયો. ડરવેન્ટવોટર અને કેમ્પૂર સરદારોનો જેમ્સ તરફથી આ બળવામાં ભાગ લેવા માટે શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો.

સેપ્ટીનીઅલ કાયદો (૧૭૧૬).—૧૭૧૬ની સાલમાં પાર્લમેન્ટની નવી ચુંટણી થવાની હતી પણ જેમ્સની વતી બળવો થયો હતો તેને લીધે ઉભી થયેલી પરિસ્થિતિમાં જે પાર્લમેન્ટની ચુંટણી કરવામાં આવે તો ટોરી અને જૅકાબાઈટ * પક્ષના ઘણા લોકો કદાચ ચુંટાઈ આવે તો હંતોવર વંશને ઘોડકો પહોંચવાનો સંબંધ હતો. તેથી ૧૭૧૬માં નવી ચુંટણી ન કરતાં ચાલુ પાર્લમેન્ટની અંદગી કેટલોક કાળ લંબાવવાના ઇરાદાથી “સેપ્ટીનીઅલ એક્ટ” સપ્તવાર્ષિક કાયદો પસાર કર્યો. દર સાત વર્ષે પાર્લમેન્ટની નવી ચુંટણી કરવી એવું આ કાયદામાં ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. ૧૬૮૪માં રૂબ વિલિઅમની કારકીર્દીમાં થયેલા ટ્રાઈનીઅલ કાયદા પ્રમાણે પાર્લમેન્ટની ચુંટણી દર ત્રણ વર્ષે કરવાની હતી. પણ આ સેપ્ટીનીઅલ કાયદાથી એ મુદ્દત લંબાઈ સાત વર્ષસની થઈ. આ સાત વર્ષનો કાયદો ૧૮૧૧ના સાલ સુધી ચાલ્યો. ૧૮૧૧માં પાર્લમેન્ટની ચુંટણી દર પાંચ વર્ષે કરવી એવો કાયદો પસાર થયો હતો.

હંતોવર વંશની કારકીર્દીની શરૂઆતથી ઈંગ્લેંડનો રાજકારભાર વિહગ પક્ષના હાથમાં આવ્યો. આ વખતે વિહગ પક્ષના જૂના આગેવાનો પદ્મિબુષ્ટ થઈ તેમની જગાએ નવા માણસોના હાથમાં વિહગ પક્ષનું નેતૃત્વ આવેલું હતું. એ નવા નેતાઓમાં અલે ઓક્ સંડરલેંડ, અલે

* રૂબ જેમ્સ અને સ્ટુઅર્ટ વંશના જેઓ પક્ષકાર હતા, તથા તે વંશ પાછો ઈંગ્લેંડની ગાદીપર આવે એવી જેમની ઇચ્છા હતી તેઓ જૅકાબાઈટ કહેવાય છે.

આફ સ્ટેનપ, લૉર્ડ ટાઉનસેન્ડ, અને સર રૉબર્ટ વૉલપોલ હતા. એ બધા ધણા કાર્યકુશળ હતા, તેથી કોઈ કોઈના અનુયાયી નહોતા, પણ દરેકને નેતા થવાની ઇચ્છા હતી. જ્યૉર્જને ગાદીપર લાવવા માટે જોકે બધા એક થયા હતા, તોપણ હેનોવર વંશની સ્થાપના થયા પછી પોતે મહત્ત્વ મેળવવા માટે એક એકની સામે કાવત્રાં રચતા હતા. આમ જોકે તેઓ એક એકની ઇર્ષ્યા કરતા હતા, તોપણ રાજ-કારભારમાં ટેરી પક્ષને કોઈપણ જગાએ ધૂસવા નહિ દેવાની બાબતમાં બધા એકમતજ હતા.

વિહગ પક્ષ અધિકારે, (૧૭૧૪-૧૭૬૦).—ઉપર પ્રમાણે સ્થપાયેલી વિહગ પક્ષની સત્તા લગભગ અર્ધા સૈકા સુધી ચાલી. વિહગ પક્ષને ઇંગ્લિશ પ્રજાનો ટેકો હતો, તેના ત્રણ મુખ્ય કારણ હતાં. એક તો એ કે ઇંગ્લિશ પ્રજા પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની હતી, અને હેનોવર વંશના અસ્તિત્વ ઉપરજ ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના અસ્તિત્વનો આધાર હતો. હેનોવર વંશને ઇંગ્લેન્ડની ગાદીપર લાવનાર વિહગ પક્ષ હતો તે સર્વે કોઈ જાણતું હતું. બીજું કારણ એ કે સંસ્થાન અને પરરાજ્યો સાથે અનુકુળ વેપારી સંધિ કરવાને માટે વેપારી વર્ગનો ટેકો તેઓને હતો. અને ત્રીજું કારણ પાર્લિમેન્ટમાં એ પક્ષનું જોર. ઉમરાવોની સભામાં પણ મતાધિક્ય વિહગ પક્ષનુંજ હતું, અને આમની સભાના સભાસદોને લાંચ રૂચવત કે દમદારી આપી તેઓને પોતાની તરફ તેઓ રાખી શક્યા હતા.

સાઉથ સી કંપની.—પરદેશો સાથે વેપાર કરતા વેપારીઓને વિહગ પક્ષનો ટેકો હતો, અને તેમને નાના પ્રકારની સવળતા મળતી હતી, તેથી આ અરસામાં ઘણી નવી કંપનીઓ સ્થપાવા લાગી. ૧૭૧૧માં દક્ષિણ અમેરિકા સાથે વેપાર કરવા એક કંપની સ્થપાઈ. શરૂઆતમાં આ કંપનીનો વેપાર ઘણો સારો ચાલતો હોવાથી બજારમાં એ કંપનીના શેરના ભાવ ઘણા વધ્યા હતા. પણ કંપનીના વેપારના ફાયદાથી સંતોષી ન રહી, બીજા બાબતોપર લક્ષ આપી થોડા વખતમાં એકદમ પૈસાદાર થઈ જવાની ઇચ્છા કંપનીના ડાયરેક્ટરોને થઈ. તેથી તેઓએ એક નવીનજ યોજના કાઢી. તે યોજના એ કે ૧૭

લાખ પાઉન્ડ સરકારને આપી પ્રગ્નકીય દેવાની વ્યવસ્થા જે બેંક ઓફ ઇંગ્લેન્ડ પાસે હતી તે પોતે લેવી. સ્ટેનપ અને સંડરલેન્ડની આગેવાનીવાળાં પ્રધાનમંડળે પ્રગ્નકીય દેવાની જોખમદારી એ કંપનીને સોંપી. આમ આ મહત્વની જવાબદારી મળવાથી બજારમાં કંપનીની આંટ ઘણી વધી ગઈ. કંપનીનો વેપાર પણ ઠીક ચાલતો હતો, તેમાં સરકારનો ટેકો મળવાથી તેના શેરના ભાવ ઘણા ઉંચા ચઢવા લાગ્યા. સરકારને ધીરેલાં નાણાં બદલ મળેલી સરકારી નોટો વેચીને ઘણા લોકો આ કંપનીના શેરો લેવા તૈયાર થયા. આમ સરકારી કરજ કમી થઈ કંપનીના શેરોની સંખ્યા વધી અને તેના ભાવ પણ ઘણા ઉંચા ચઢ્યા. સો પાઉન્ડના શેરની કિંમત હજાર પાઉન્ડ સુધી ગઈ. શેરની કિંમત વધવાથી કંપનીનો વેપાર ધીકતો ચાલે છે એમ બહારથી દેખાતું, પણ ખરૂં જોતાં કંપનીની સ્થિતિ એટલી બધી સંધ્વર નહોતી. સામાન્ય પ્રગ્ન વર્ગને એ સંબંધે કંઈજ કલ્પના નહોતી. સાઉથ સી કંપનીનો વેપાર આટલો બધો ધીકતો ચાલે છે તે જોઈ ઘણી નવી કંપનીઓ અસ્તિત્વમાં આવવા લાગી. આમાંની કેટલીક કંપનીનો ઉદ્દેશ વેપાર કરી નફો કરવાનો હતો, ત્યારે કેટલીક તો માત્ર લોકોને ઠગવા માટેજ ઉભી કરવામાં આવી હતી એમ કહેવું જોઈએ. આમ થોડા વખતમાં ઘણા પૈસાવાળા થઈ જવાની આ સંધિ ઠીક છે એમ જાણી એ કંપનીઓના શેરો લેવાની પડપડી ચાલી રહી હતી.

આ નવી કંપનીઓ સ્થપાયા પછી થોડાજ કાળમાં એક કંપનીએ દેવાળું કાઢ્યું. ત્યારપછી બીજી કંપનીઓએ એક પછી એક દેવાળાં કાઢવા માંડ્યાં. આમ ઉપરાચારી એક પછી એક કંપની ડૂબવા માંડ્યાથી લોકમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. આ દેવાળાંનાં મોજાંનું પરિણામ સાઉથ સી કંપનીને પણ ભોગવવું પડ્યું. આ કંપનીનો સો પાઉન્ડનો શેર જે હજાર સુધી ચઢ્યો હતો તે ૧૩૫ પર એકદમ ગગડી આવ્યો. ત્યારપછી થોડાજ વખતમાં એ કંપનીએ પણ દેવાળું કાઢ્યું (૧૭૨૦). અને પ્રગ્નકીય દેવાની વ્યવસ્થા કરવા બદલ કંપનીએ જે ૧૭ લાખ પાઉન્ડની રકમ સરકારને આપવાની હતી તે પણ તેણે આપી નહિ.

સાઉથ સી કંપનીએ દેવાળું કાઢ્યાથી હજારો લોકોને તુકસાન

થયું, એટલે સ્ટેનપની વિરૂધ્ધ પોકાર થઈ રહ્યો, અને સર્વ લોક તેને ગાળા દેવા લાગ્યા. પ્રધાનમંડળે લાંચ લઈ પ્રજાકીય દેવાં જેવું મહત્વનું સરકારી કામ આ કંપનીને સોંપ્યું હતું એમ સર્વેજણ કહેવા લાગ્યા. ખુદ પાર્લમેન્ટમાં પણ પ્રધાનમંડળપર એ આરોપ મૂકવામાં આવ્યો, અને તે બાબત તપાસ કરવામાં આવી, અને પ્રધાનમંડળના કેટલાક સભાસદો દોષિત ઠર્યાં. આ પ્રમાણે સાઉથ સી કંપનીનો પરપોટો પુટવાથી સ્ટેનપ-સંડરલેન્ડની કંબિનેટને રાજીનામું આપ્યા વિના છુટકાળ નહોતો.

સ્ટેનપ-સંડરલેન્ડ કંબિનેટ લાંચના પછી બિગ પક્ષના વૉલપોલ-ટાઉનસેન્ડનું પ્રધાનમંડળ અધિકારે આવ્યું. વૉલપોલ પાસે આંતર વ્યવસ્થા સંબંધનું કામ હતું, તેથી તે ચેન્સેલર ઓફ ધી એક્સચેકરની પદ્ધિ પર હતો, અને ટાઉનસેન્ડ પરદેશખાતાના પ્રધાનનું કામ કરતો હતો. વૉલપોલ પહેલેથીજ સાઉથ સી કંપનીની વિરૂધ્ધ હતો. અને એ કંપનીનાં દેવાળાંથી સર્વત્ર થઈ રહેલો હાહાકાર સમાવી સધળું થાળે પાડવા જે કાંઈ સમર્થ હોય તો તે વૉલપોલજ છે એમ સર્વેને લાગતું હતું. તેણે એ કંપનીના ડાઇરેક્ટરોની ખાનગી મીલકત જપ્ત કરી ભાગીદારોમાં વહેંચી શેરનાં નાણાંનો મોટો ભાગ પાછો આપ્યો.

વૉલપોલ અને ટાઉનસેન્ડનું પ્રધાનમંડળ.—નવા પ્રધાન-મંડળમાં વૉલપોલ મુખ્ય હતો.

ટાઉનસેન્ડને બીજા નંબરની જગા આપી હતી. અલ્પ કાળમાં વૉલપોલે રાજા ઉપર પોતાનો લાગવગ બેસાડી ઉમરાવની અને આમની સભાને પોતાની કરી દીધી. વૉલપોલ કંઈ વિશેષ શુદ્ધિશાળી કે મુત્સદ્દી નહોતો, પણ પોતાની વ્યવહારકુશળતા અને વાક્યાતુર્યથી સધળા ઉપર પોતાની છાપ પાડી લગભગ ૨૦-૨૧ વર્ષ સુધી ઈંગ્લેન્ડનું મુખ્ય પ્રધાનપદ પોતાની પાસે



વૉલપોલ

રાખી રાખ્યો. તે હિસાબી કામમાં

ઘણો હોશીઆર હતો. પણ રાજ્યકારભારની ખીજ બાબતોની તેને ઝાઝી માહિતી નહોતી. તમામ સત્તા પોતાના હાથમાં રાખવી અને હાથ નીચેના માણસો એના કબ્જા પ્રમાણે ચાલે, એમ કરવા માટે લાંચ રૂશવન આપવી પડે તો તે આપતાં તે આધું પાધું નેતો નહિ. પ્રધાનમંડળમાં મારા કરતાં કોઈ વધારે હોશીઆર કે કાર્યકુશળ માણસ હોય તે ધ્રુષ્ટ નથી એમ તે સમજતો, તેથી જો કોઈ એવો માલમ પડતો તો તે તેની અદેખાઈ કરતો.

વૉલપોલનું રાજકારભારો ધોરણ આવા પ્રકારનું હતું, તેથી તેના પ્રધાનવટાં દરમ્યાન લાંચ રૂશવતનો પ્રચાર વધી પડવાથી રાજકારભાર ઘણો બગડી ગયો હતો. તે બિહગ પક્ષનો હતો, અને મારી રાજનીતિ ઉદાર છે એમ જો કે તે કહેતો તોપણ તેની ૨૨ વર્ષની કારકીર્દીમાં ઈંગ્લેન્ડની રાજકીય ઘટના કે સામાજિક સુધારણા માટે એકપણ બિલ તે પાર્લિમેન્ટમાં લાવ્યો નહોતો. દેશમાં શાંતતા રાખવી અને દેશનાં વેપાર ઉદ્યોગ ધીકાવવા એજ તેનું ધોરણ હતું. રાજકાજની સર્વ સત્તા એના હાથમાં આવ્યા પછી ૭ વર્ષે ૧૭૨૭માં પહેલો જર્જાન હોતોવર ગયો હતો ત્યાં મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૧૮મું

રજો જ્યોર્જ

(૧૭૨૭-૧૭૬૦)

૧૭૩૯-૧૭૪૮, સ્પેન સાથે લડાઈ.—૧૭૪૦-૧૭૪૮, ઑસ્ટ્રિયાના ગાદી વારસાનું યુધ્ધ.—૧૭૪૨, વૉલપોલને મુખ્ય પ્રધાન પદ છોડવું પડ્યું.—૧૭૪૩, ડેટીજનની લડાઈ.—૧૭૪૫, ફ્રાન્સેનોયની લડાઈ.—૧૭૪૫-૪૬, જૅકબાઈટીનો બળવો.—૧૭૪૮, એક્સલાશાપેલની સંધિ.—૧૭૫૬-૧૭૬૩, સત્તવાર્ષિક યુધ્ધ.—૧૭૫૮, અમેરિકામાં ફ્રેન્ચોનું કુકેન થાણું અંગ્રેજોએ જીતી લીધું.—૧૭૫૯, અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચોનું કિવમેક લીધું.—૧૭૬૦, વૉનદિવૉશની લડાઈથી હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેન્ચ સત્તા નષ્ટ થઈ.—૧૭૬૩, પેરિસની સંધિ.

૧લા જ્યોર્જ પછી તેનો છોકરો રજો જ્યોર્જ ઈંગ્લેન્ડની ગાદીપર આવ્યો. તેને તેના 'બાપ સાથે સાદું ન હોવાથી બાપના વિશ્વાસુ વૉલપોલને પ્રધાનવડું ન આપવું એમ તેણે નક્કી કર્યું હતું, માટે તેની પાસેથી મુખ્ય પ્રધાનપદ ખુંચવી લઈ પોતાના વિશ્વાસના કૉમ્પટન નામના ગૃહસ્થને આપ્યું. પણ કૉમ્પટનથી પ્રધાનમંડળ રચી શકાયું નહિ, તેથી વૉલપોલનેજ મુખ્ય. પ્રધાનપદ આપવું પડ્યું.

રજો જ્યોર્જ કર્તૃત્વવાન અને દૂરદર્શી હતો તેથી રાજ્યકારભાર પોતાના હાથમાં લેવાનું તેને મન હતું. તે પોતે લડવૈયો હતો, અને તેણે હાલેડમાં માર્લબરોના હાથ નીચે લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો. પરદેશી



રજો જ્યોર્જ

રાજનીતિમાં તે પોતેજ લક્ષ આપતો, અને પરદેશી વિગ્રહોમાં વચ્ચે ન પડવું એ વાલપોલની રાજનીતિ તેને મુદ્દલ પસંદ નહોતી.

૨૦૧ જ્યોર્જના ગાદીપર આવ્યા પછી પણ વાલપોલે પોતાની આગલી રાજનીતિજ ચાલુ રાખી હતી. ત્યારપછી કેટલેક વર્ષે કિનારા ઉપર દાણચોરીનો વેપાર ચાલતો હતો તે બંધ કરવા માટે ખુલ્લા વેપારની પધ્ધતિ અમલમાં મૂકી તે દ્વારા દેશને ફાયદો કરવાના હેતુથી ૧૭૩૩માં ‘એક્સાઈઝ બીલ’ નામનો કાયદોનો અરડો તેણે પાર્લિમેન્ટમાં રજુ કર્યો. ‘પરદેશી આવતો દારૂ, તંબાકુ વગેરે જાણુસો ઉપર બંદરમાં જે જકાત લેવામાં આવતી હતી તેને બદલે તે જાણુસો જ્યારે વેચાય ત્યારે તેપરની જકાત વસૂલ કરવી એવી યોજના આ બિલમાં હતી. પણ એ બિલને પાર્લિમેન્ટ બહાલી આપશે નહિ એમ જોતાંજ તે તેણે પાછું ખેંચી લીધું.

આ વેળા યુરોપમાં પોલૅંડની ગાદી માટે વિગ્રહ ચાલતો હતો, અને તેમાં ઑસ્ટ્રિયાની સામે સ્પેન, ફ્રાન્સ અને ટર્કી જોડાયાં હતાં (૧૭૩૩-૧૭૩૫). વાલપોલે આ લડાઈમાં ભાગ લીધો નહિ. આ વિગ્રહમાં ઑસ્ટ્રિયાએ નેપલ્સ અને સિસિલી ગુમાવ્યાં. સ્પેન અને ફ્રાન્સે એકત્ર કરી ઇંગ્લૅંડના વેપાર અને નૌકાપર હુમલો કરવાનું ગુપ્ત કાવતું કર્યું. આ તરફની ગોઠવણુ પ્રમાણુ સ્પેનના રાજ્યે યુદ્ધની સંધિનો ભંગ કરી ઇંગ્લૅંડનાં વેપારમાં હરકત કરવા માંડી. અમેરિકામાંનાં સ્પેનના સંસ્થાનોમાં અંગ્રેજ વેપારીઓને ત્રાસ આપવાનું તેણે ઠરાવ્યું. સ્પેને આ પ્રમાણુ ઇંગ્લૅંડ વિરૂધ્ધ પગલાં ભર્યાં તોપણ વાલપોલે સ્પેન વિરૂધ્ધ લડાઈ જાહેર કરી નહિ, તેથી લોકમત તેની રાજનીતિની વિરૂધ્ધ થયો.

હકીકત આ પ્રમાણુ હતી, તેવામાં એક જેન્કિન્સ નામના ખલાસીએ સ્પૅનિશ લોકોના જીલમની વાત બહાર પાડી તે સાંભળતાંજ પ્રજામત ધણુ ઉશ્કેરાઈ ઊઠ્યો. જેન્કિન્સનું વહાણુ સ્પૅનિશ લોકોએ તપાસ્યું અને તેની સાથે તેઓ ધણુ ખરાબ રીતે વર્ત્યાં. વહાણુ તપાસી રહ્યા પછી તેઓએ જેન્કિન્સના કાન કાપી નાંખ્યા. જેન્કિન્સે પાર્લિમેન્ટ સમક્ષ પોતાપર વીતેલી સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી બાદલીમાં ઘાલી લાવેલો ‘પોતાનો કાપેલો કાન બધાને બતાવ્યો. જેન્કિન્સની હકીકત

બધાએ ખરી માની, અને વૉલપોલની શાંતતાની રાજનીતિપર સર્વજળુ ટીકા કરવા લાગ્યા. ત્યારે જો પ્રધાનવડું સાચવી રાખવું હોય તો સ્પેન સામે યુધ્ધ જાહેર કર્યાવિના છુટકાજ નથી એ જોઈ વૉલપોલે નુકસાન ભરી આપવાનું સ્પેનને કહેવડાવ્યું, પણ સ્પેન નુકસાની ભરી આપવા તૈયાર નથી એ જોઈ વૉલપોલે સ્પેન વિરૂધ્ધ લડાઇ જાહેર કરી.

સ્પેન સાથે વિગ્રહ, (૧૭૩૯).—સ્પેન સામે લડાઈ જાહેર થઈ છે એ જાણી પ્રજાને અત્યાનંદ થયો. સ્પેને ફ્રાન્સ સાથે ઇંગ્લેંડની વિરૂધ્ધમાં ગુપ્ત સંધિ કરી હતી, એટલે ફ્રાન્સ સ્પેનને મદદ કરશે એ સ્પષ્ટ હતું. સ્પેન અને ફ્રાન્સના સંયુક્ત નૌકાસૈન્ય સામે ઇંગ્લિશ અરમાર ટકા શકશે કે કેમ તે વિષે વૉલપોલને શંકાજ હતી. પણ આજ નહિ તો કાલ ફ્રાન્સ અને સ્પેન સાથે વેપાર બાબતમાં લડાઈ થશે એ સાવ ઉધાડુંજ હતું. ઇંગ્લેંડના નાવિકોએ ફ્રેન્ચ, ડચ, પોર્ટુગીઝ અને સ્પેનિશ લોકોને વેપારની બાબતમાં પછાત પાડી દઇ દુનીઆના વેપારનો મોટો ભાગ હાથ કરી લીધો હતો. હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની અને ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની વચ્ચે સરસાઈની લડાઈ ચાલી રહી હતી. દક્ષિણ અમેરિકાનો સ્પેનના તાબાનો વેપાર ધીમેધીમે અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં આવતો જતો હતો. ઉત્તર અમેરિકામાં ઇંગ્લિશ સંસ્થાનોની ચઢતી થતી જતી હતી, અને તેને લીધે ફ્રેન્ચના કંનેડા પ્રાંતને ઘોંકકા પહોંચવાનો સંભવ હતો. વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓમાંના જેમૈકા અને બારબેડોઝની આબાદી વધતી જઈ સ્પેનના તાબાના ક્યૂબા, પોર્ટોરિકો, હિસ્પેનીઆ વગેરે શેરડી અને તંબાકુની ખેતી અને વેપાર માટે પ્રખ્યાત થયેલા ખેટોની ઉતરતી કળા થવા માંડી હતી.

આમ બાબત હોવાથી સંસ્થાનો અને વેપારના સંબંધમાં ફ્રાન્સ અને સ્પેન સાથે લડાઈ જાગશે એવો દેખીતુંજ હતું. પણ જેનિકન્સપર વીતેલી બાબતને નિમિત્તે વૉલપોલને ધ્વિષ્ટા વિરૂદ્ધ આ લડાઈ જાહેર કરવી પડી હતી અને યુદ્ધ માટે તેને ઉત્સાહ મુદ્દલે નહોતો, તેથી તેના તરફથી યુદ્ધ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ નહિ. સૈન્ય, અરમાર અને પૈસાની જેટલા છૂટા હાથની મદદ કરવી જોઈએ તેટલી

તેણે કરી નહિ. વેરૉન નામના એક સેનાપતિની સરદારી નીચે ૬ વહાણો તેણે મોકલ્યાં. તેણે પોર્ટોબેલો નામનું સ્પૅનિશ બંદર કબજે કરી લીધું (૧૭૩૯); પણ પનામાની સંયોગિભૂમિની પાસે કાર્ટેજના લેવામાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો, સ્પેન સાથેના આ યુદ્ધમાં જય ન મળવાથી અપયશનો ટોપલો વૉલપોલને માથે ચલાવવામાં આવ્યો. ખુદ પાર્લમેન્ટમાં અધિકારપરથી દૂર થયેલા કેટલાક વિદગ પક્ષના સભાસદોએ આ યુદ્ધ ચલાવવાના કામમાં વૉલપોલે બેદરકારી કરી છે એવો તેનાપર આરોપ મૂક્યો. પાર્લમેન્ટમાં અને દેશમાં અન્ય-સ્થળોએ તેનાપર થયેલી ટીકાનો જવાબ વૉલપોલ આપી શક્યો નહિ, અને તેને પ્રધાનવડું છોડી દેવું પડ્યું (૧૭૪૨). ત્યારપછી રાજ્યએ તેને ઑરફેડના અર્લનેા ખિતાબ આપ્યો, અને ૧૭૪૫માં તે મરણ પામ્યો.

કાર્ટરેટ અને પેલહામ પ્રધાનમંડળ, (૧૭૪૨-૧૭૪૪).— વૉલપોલે રાજનામું આપ્યા પછી તેનું પ્રધાનમંડળ બરખાસ્ત થયું, ત્યારે કાર્ટરેટ અને પેલહામે એક નવું પ્રધાનમંડળ ધડ્યું અને લૉર્ડ વિલિંગટન નામના ગૃહસ્થને વડો પ્રધાન બનાવ્યો. નવા પ્રધાનમંડળમાં કાર્ટરેટ કર્તાહત્તા હતા, તે મોટો મુત્સદ્દી હતા, અને યુરોપની પરદેશી રાજનીતિમાં પ્રવીણ હતા. એ પ્રધાનમંડળમાં ટૉમસ પેલહામ અને હેન્રી પેલહામ નામના બે ભાઈઓ આગેવાન સભાસદો હતા. તેઓ વિશેષ કર્તૃવવાન નહોતા, તોપણ વૉલપોલના હાથ નીચે તાલીમ લઈ તૈયાર થયેલા હતા, અને વૉલપોલની કારભારપદ્ધતિ તેઓ બરાબર શીખ્યા હતા. વૉલપોલને કારભારીપદેથી ઉથલાવી પાડવાના કામમાં તેઓએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો.

ઑસ્ટ્રિયાના ગાદી વારસાની લડાઈ, (૧૭૪૦-૧૭૪૮).— નવાં પ્રધાનમંડળને યુરોપમાં ઑસ્ટ્રિયાની ગાદીના વારસા સંબંધે ઉપસ્થિત થયેલી લડાઈ તરફ લક્ષ આપવું પડ્યું. ૧૭૪૦માં ઑસ્ટ્રિયાનો પાદશાહ ફ્રેડે આલ્ર્સ મરણ પામ્યો ત્યારે તેના વિશાળ રાજ્યની વાંટછી કરવા યુરોપનાં રાજ્યો તૂટી પડ્યાં. આલ્ર્સને છોકરો હતો નહિ, પણ એક છોકરી હતી. તેનું નામ મેરીઆ થેરેસા હતું. હંગરી, બોહીમીઆ, ઑસ્ટ્રિયન નેધરલેંડ, મીલન, પાર્મા વગેરે મુલકો પોતાની

છોકરી મેરીઆ થેરેસાને મળે એવી ચાલ્સની ઇચ્છા હતી. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાની તેની ઇચ્છાને યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો માન આપે એ ધારણાથી તેણે ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, સ્પેન, પૃથિયા વગેરે રાજ્યોને કંઈ કંઈ આપી સંતોષી પોતે કરેલી વ્યવસ્થાવાળા * ‘પ્રેગમેટિક સંકેશન’ નામના દસ્તાવેજ માટે ચાલ્સે તેમની કબૂલાત મેળવી હતી (૧૭૨૪). પણ ચાલ્સના મરણની ખબર સાંભળતાંજ પૃથ્વીયાના રાજા ફ્રેડરિક પૂર્વેનો કરાર બાબુએ મૂકી સિલિશીઆ પ્રાંતપર હુમલો કરી તે હસ્તગત કરી લીધો (૧૭૪૦). બોહીમીઆના રાજાને તો પાદશાહ થઈ બેસવાની મહત્વાકાંક્ષા હોવાથી તેણે મેરીઆ થેરેસા વિરુદ્ધ પોતાનું ધોરણ બહેર કર્યું; અને ફ્રાન્સે એ બંનેને ટેકા આપ્યો. પણ ઇંગ્લેંડે મેરીઆ થેરેસાનો પક્ષ લીધો. ઇંગ્લેંડે મેરીઆને પૈસાની મદદ મોકલ્યા ઉપરાંત રબે જ્યોર્જ જાતે લડાઈપર ગયો, અને તેણે ડેટિંગનની લડાઈમાં ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા (૧૭૪૩). ઇંગ્લેંડનું લશ્કર યુરોપમાં આવ્યું છે એ જાણતાંજ તેને બીજી જગાએ શેહ આપવાના ઉદ્દેશથી ફ્રાન્સના રાજાએ રાજ જેમ્સના પૌત્ર ચાલ્સ એડવર્ડને ઇંગ્લેંડપર સ્વારી કરવા માટે પંદર હજારનું સૈન્ય અને એક કાફલો આપી રવાના કર્યો (૧૭૪૪); પણ દરીઆઈ તોફાનથી આ અરમારનો નાશ થવાથી આ વખતે ફ્રેન્ચોને જય મળ્યો નહિ.

ડેટિંગનના વિજય પછી મિત્રરાજ્યોને જયજ મળતો ગયો.

* નોંધ.—પ્રેગમેટિક સંકેશન.—રાજ્યના કાર્યદા કરનારાં મંડળ પાસે એકાદ મહત્વની બાબત સંબંધે એક ખરિતો પ્રસિદ્ધ કરી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા માટે સંમતિ લેવી તેને પ્રેગમેટિક સંકેશન કહે છે. ઑસ્ટ્રિયાના કાયદા પ્રમાણે કેઈપણુ સ્ત્રી રાજ્યકર્તા થઈ શકે નહિ. ત્યારે પોતાના મરણ પછી પોતાની એકની એક દીકરી મેરીઆ થેરેસાને પોતાનું સામ્રાજ્ય મળવામાં અડચણ ન આવે એ હેતુથી ઑસ્ટ્રિયાના રાજા ફ્રાંસ ચાલ્સે ‘પ્રેગમેટિક સંકેશન’ દ્વારા મેરીઆને સામ્રાજ્ય મળે તે માટે સંમતિ મેળવી રાખી હતી (૧૭૨૪).

ઑસ્ટ્રિયન સૈન્યે બેવેરીઆ પ્રાંત જીતી લઈ ત્યાંના રાજાને સલાહ કરવાની ફરજ પાડી. ત્યારપછી ઇંગ્લેંડના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન કાર્ટરેટે વોમર્સમાં બધાં રાજ્યોની એક પરિષદ બોલાવી. આ પરિષદમાં ઇંગ્લેંડ, હૉલેંડ, સ્વિસની, અને સાર્ડિનીઆના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, અને તેઓએ ‘પ્રેગમેટિક સંકેશન’ માટે પોતાની સંમતિ આપી, અને હૉપ્સબર્ગ વંશના તાબામાંના પ્રદેશોના ટુકડા થઈ જવા ન દેવાની સૌએ બાંહેધરી આપી. પછી મિત્રરાજ્યોએ ક્રાન્સપરસ્વારી કરવાનું ઠરાવ્યું.

ક્રાન્સપરસ્વારી લઈ જવાની મિત્રરાજ્યો તૈયારી કરતા હતા, તેવામાં પ્રુશિયાના રાજ્યલોભી રાજા ફ્રેડરિકે લડાઈ પાછી શરૂ કરી ઉત્તર ઑસ્ટ્રિયાપર ચઢાઈ કરી, તેથી તેની સામે લડવા જવા માટે ઇંગ્લેંડને ક્રાન્સ ઉપર લઈ જવા ધારેલો હુમલો હાલતુરત મુલતવી રાખ્યો પડ્યો. યુરોપમાં પાછી સળગેલી લડાઈને લીધે કાર્ટરેટને પ્રધાનપદ છોડવું પડ્યું. તેને જર્મનીમાં લડાઈમાં ગુંથાયેલો બેઈ પ્રધાન-મંડળમાંના તેના પેલહામ પ્રતિસ્પર્ધિઓએ તેને ઉથલાવી પાડવાની આ સંધિ ઠીક છે એમ સમજી તેની વિરુદ્ધ તરકટ રચવા માંડ્યું. કાર્ટરેટની રાજનીતિ ઇંગ્લેંડના હિત કરતાં હેનોવરના હિત તરફ વધારે છે એવી ટીકા પાર્લમેન્ટમાં થવા માંડી. આ વખતે પાર્લમેન્ટમાં વિલિઅમ પિટ નામનો એક તરજુ બહાર પડ્યો, અને ક્રાન્સ સાથે યુરોપની જમીનપર ટક્કર લેવા કરતાં દરીઆપર લડવું ઇંગ્લેંડને વધારે લાભકારી છે એવો મત પ્રતિપાદન કરી કાર્ટરેટની લડાઈની રાજનીતિ-પર ટીકા કરી. કાર્ટરેટની રાજનીતિ વિરુદ્ધ આમ પાર્લમેન્ટમાં ટીકા થતી હતી ત્યારે પ્રધાનમંડળના તેના સહકારી પેલહામોએ તેના બચાવમાં યત્નિચિત પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. એટલે ૧૭૪૪માં કાર્ટરેટ મુખ્ય પ્રધાનપદપરથી ગગડી પડ્યો, અને તેની જગાએ હેન્રી પેલહામ મુખ્ય પ્રધાન થયો, અને તેણે નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું. આવી રીતે કાર્ટરેટ જેવા કર્તૃત્વવાન અને દૂરદર્શી પુરૂષના હાથમાંથી મુખ્ય પ્રધાનનું સુત્ર જઈ હેન્રી પેલહામ સરખા સાધારણ બુદ્ધિના માણસના હાથમાં આવવાથી યુરોપમાં ચાલતી લડાઈમાં ઇંગ્લેંડનો જે ઉત્સાહ અને ઉલટ દેખાવાં બોધ્યો, તે દેખાતાં બંધ થયાં.

યુરોપમાં લડાઈ જેમ ચાલતી હતી તેમ ચાલુજ રહી હતી. ૧૭૪૫માં ફ્રેન્ચોએ ઑસ્ટ્રિયાના નેધરલેંડ પ્રાંતપર સ્વારી કરી. અહીં ઑસ્ટ્રિયાનું લશ્કર થોડું હોવાથી રક્ષણનું કામ મુખ્યત્વે કરીને ઈંગ્લિશ અને ડચ લોકોપર આવી પડ્યું. પણ ડચ અને ઈંગ્લિશ સૈન્યો એકમત નહોવાથી ફ્રાન્ડીનાયની લડાઈમાં તેમની હાર થઈ (૧૭૪૫).

યુરોપમાં લડાઈ ચાલતી હતી તે વખતે ૧૭૪૫માં પોતાનું સૈન્ય પાછું ખેલાવી લેવાની ઈંગ્લેન્ડને ફરજ પડી. ૧૭૪૪માં જેમ્સ સ્ટુઅર્ટના છોકરા ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટના હાથ નીચેનું દરીઆઈ લશ્કર જે કે તોફાનમાં નાશ પામ્યું હતું, તોપણ તેથી નિરાશ ન થતાં ફ્રાન્ડીનાયની લડાઈમાં મિત્રરાજ્યોના સૈન્યોના પરાભવ થયો છે એ સાંભળતાંજ ખુદ ઈંગ્લેન્ડમાં બંડ ઉભું કરવાના વિચારથી થોડાધણા સાથીઓને લઈ તે સ્કોટલેન્ડને કિનારે ઉતર્યો. પણ ત્યાંના હાઇલેન્ડરોમાં તેને મદદ કરવાનો ઉત્સાહ માલમ પડ્યો નહિ. તોપણ તેથી નિરાશ ન થતાં પોતાના અનુયાયીઓને લઈ ઈંગ્લેન્ડપર સ્વારી કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો.

ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટ સ્કોટલેન્ડને કિનારે ઉતર્યો છે એ ખાતમી સાંભળતાંજ પેલહામ પ્રધાનમંડળના ટાંટીઆ ઢીલા થઈ ગયા. આ વખતે ઈંગ્લેન્ડનું ઘણુંખરૂં લશ્કર ફ્રેન્ડમાં લડાઈમાં રોકાયેલું હતું. ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટવતીના બંડની આગ કેટલી સળગશે તેની પ્રધાનમંડળને કંઈજ કલ્પના નહોતી. ઈંગ્લેન્ડની ઉત્તરમાં સર જૉન ક્રોપની સરદારી નીચે ત્રણ હજાર માણસનું સૈન્ય હતું. તે સૈન્યને ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટની સામે લડવા હુકમ થયો. અહીં ચાર્લ્સ ક્રોપની નજર ચૂકવીને ખુદ એડિનબર્ગપર ચઢી ગયો. પણ તે કિલ્લાના રક્ષક સરદાર પ્રેસ્ટનને ચાર્લ્સ ત્યાંથી હાંકી કાઢી શક્યો નહિ. આમ સર જૉન ક્રોપ એડિનબર્ગનો ઘેરો ઉઠાવાવવાને ધસ્યો આવતો હતો. ત્યારે ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટ પોતાનો મોરચો તેની તરફ ફેરવ્યો. પ્રેસ્ટોનપેન્સ આગળ યુધ્ધ થયું તેમાં સર જૉન ક્રોપનો પરાજય થયો (સપ્ટે. ૧૭૪૬).

જોકેઆઈટાનો બળવો, (૧૭૪૫).—પ્રેસ્ટોનપેન્સ આગળ ઈંગ્લિશ સૈન્યની હાર થઈ છે એ સાંભળતાંજ પેલહામ પ્રધાનમંડળની સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઈ પડી. આ સંજોગોમાં જો ચાર્લ્સ એકદમ

લંડન પર ચઢી ગયો હોત તો કદાચ તેને જય મળત, પણ તેણે લગ-લગ સવા મહિનો ફેકટ ગુમાવ્યો. એ સમયમાં મંત્રીમંડળે મિલિશિયા* સૈન્ય એકઠું કરી દીધું, અને ફ્લૅન્ડર્સમાંથી પણ લશ્કર પાછું બોલાવી લેવાનો વખત મળ્યો. આમ આટલા દિવસ નકામાં ગુમાવ્યા પછી ચાલ્સે આગળ વધ્યો, કે તરતજ તેને બાતમી મળી કે મારશલ વેડ દશ હજારનું સૈન્ય લઈ સામે લડવા આવે છે. અને ડ્યૂક ઓફ કંબરલેન્ડ ફ્લૅન્ડર્સમાંનું સૈન્ય લઈ આવે છે. આમ ઇંગ્લિશ સૈન્યનો જમાવ થઈ રહ્યો છે તે જાણવા છતાં આપણને ઇંગ્લેન્ડમાંથી મદદ મળશે એમ ધારી ૪૦૦૦નું લશ્કર સ્કૉટલેન્ડના બચાવ માટે રાખી બાકીના ૬ હજાર સૈનિકો લઈ તેણે ઇંગ્લેન્ડ પર સ્વારી કરી. આમ તે ઇંગ્લેન્ડમાં આવ્યો તો ખરો, પણ તેના ધારવા પ્રમાણે તેને મદદ મળી નહિ. તેના હાથ નીચેનું હાઇલેન્ડર લશ્કર પણ ધીમેધીમે કમી થતું ગયું. એટલે તેના સાથીઓએ તેને સમજાવ્યું કે હવે આગળ સ્વારી લઈ જવામાં કંઈ માલ નથી, તેથી તે પાછો સ્કૉટલેન્ડ ગયો. પાછા ગયા પછી સૈન્યનો જમાવ કર્યો, અને ૧૦,૦૦૦ માણસના સૈન્ય વડે ડ્યૂક ઓફ કંબરલેન્ડ સાથે લડવાને તૈયાર થયો. સામી તરફથી કંબરલેન્ડ ૩૦,૦૦૦ સૈનિકો સાથે ઉત્તર તરફ ધસ્યો આવતો હતો. આમ બંને પક્ષોની પૂર્ણ તૈયારી થઈ રહેતાં ૧૭૪૬ના એપ્રિલ મહિનામાં ચાલ્સે કંબરલેન્ડ ઉપર કલોડનમૂર આગળ હુમલો કર્યો. કંબરલેન્ડ તો તૈયાર હતોજ. એટલે બંને સૈન્યો વચ્ચે દાણુ યુધ્ધ થયું તેમાં ચાલ્સેના

* નોંધ—મિલિશિયા સૈન્ય:—

મિલિશિયા કાયમનું સૈન્ય નથી. પરદેશી શત્રુ સામે દેશનું રક્ષણ કરવાની ફરજ પ્રત્યેક માણસની છે. માટે સરકાર તરફથી જ્યારે બોલાવવામાં આવે ત્યારે દરેક માણસે પોતપોતાનાં શસ્ત્રો લઈ સરકારની મદદે આવવું જોઈએ. જુદા જુદા પરગણાના અધિકારીઓ પોતાના પરગણાના લડવા લાયક માણસોને રાજ પાસે મોકલી આપે. આ સૈન્યનો સરદાર રાજ થાય છે, અથવા રાજ કાર્ધને નીમે છે.

સૈન્યના પુરવ્વેપુરચા ઉડી ગયા, અને તે જીવ લઈ ને નાઠો. ચાર્લ્સના લશ્કરમાંના જેઓ કેદ પકડાયા તેને કંબરલેંડે સખત શિક્ષા કરી. અને ચાર્લ્સને જે પકડી લાવે તેને ત્રીસ હજાર પાઉન્ડનું ધનામ આપવાનું જાહેર કર્યું. ચાર્લ્સ લપાતો છુપાતો ઘણી મુસીબતો વેઠી કિનારે પહોંચી ત્યાંથી ફ્રાન્સ નાસી ગયો, આવી રીતે સ્ટુઅર્ટ વંશવતીનો બળવો લાંગી પડ્યો, અને ઇંગ્લેન્ડમાંથી જોકાબાઇટ પક્ષને સંપૂર્ણ રીતે નિર્મૂળ કરવામાં આવ્યો અને હવે પછી ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાઓને જોકાબાઇટ પક્ષ તરફની જીતિ હંમેશ માટે નષ્ટ થઈ. આ બળવાને અંગ્રેજમાં 'ધી ફ્રાઈફ્રાઈવ' કહે છે.

યુરોપમાં મચી રહેલું યુધ્ધ બીજાં ત્રણ વર્ષ ચાલ્યું. ઇંગ્લિશ લશ્કર ફ્રેન્ડ્સમાંથી ગયાથી ફ્રેન્ડ્સમાં હાથ ધાલવાનો ફ્રેન્ચોને સારો લાગ મેળ્યો. તેમણે ઓસ્ટ્રિયન નેધરલેંડના સઘળા પ્રાંતો હસ્તગત કરી હાંલેંડની સરહદ સુધી કુચ કરી હતી. ત્યારે અહીં કંબરલેંડ જોકાબાઇટોનું બંડ બેસાડી દઈ પાછો સૈન્ય સાથે ફ્રેન્ડ્સમાં ગયો હતો. પણ મારશલ સેક્સને હાથે તેને હાર ખાવી પડી. આમ ફ્રેન્ડ્સમાં જોકે ફ્રેન્ચો જીતતા હતા, તોપણ રહાઈન નદીના પ્રદેશમાં અને ઇટલીમાં ફ્રેન્ચોની હાર થતી હતી, અને દરીઆપર પણ તેઓની હાર થવાથી અને તેઓના વેપારને ઘણો ધોકકો પહોંચવાથી ફ્રાન્સ સલાહ કરવા તૈયાર થયું.

એક્સલાશાપેલની સંધિ, (૧૭૪૮).—૧૭૪૮માં એક્સલાશાપેલની સંધિથી ઓસ્ટ્રિયાની ગાદીના વારસા બાબતના વિગ્રહનો અંત આવ્યો. આ સલાહની શરતોથી મેરીઆ થેરેસાને સિલિશીઆ પ્રાંત પૃશિયાના રાજાને આપવો પડ્યો; તેમજ ઇટલીમાં આવેલો પાર્મા પ્રાંત સાર્ડિનીઆના રાજાને, અને મીલન પ્રાંત રપેનના રાજાને આપી દેવા પડ્યા. ઉપર પ્રમાણે તેના તાબાના પ્રાંતો આપી દેવા પડ્યા પછી હાંસબર્ગ વંશના તાબાનો બાકી રહેલો સઘળો પ્રદેશ મેરીઆ થેરેસાના તાબામાં રહ્યો. બવેરીઆનો ચાર્લ્સ ૧૭૪૫માં મરણ પામ્યો હતો, તેથી મેરીઆ થેરેસાના પતિ લારેનના ફ્રાન્સિસને શહેનશાહ તરીકે સૌએ કબૂલ રાખ્યો. ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને રપેને પોતે જીતેલા મુલકો પાછા આપી દેવા કબૂલ કર્યું. પણ આ યુદ્ધથી વેપાર અને

સંસ્થાનોની બાબતમાં કંઈ નિકાલ થયો નહિ, તેથી તે સંબંધે ક્રાન્સ અને ઇંગ્લેંડ વચ્ચે બીજો વિગ્રહ થશે એ ખુલ્લું હતું.

એકસલાશાપેલની સંધિ થયા પછી આઠ વર્ષ યુધ્ધ થયાં વિનાનાં પસાર થયાં. એ આઠ વર્ષમાં પેલહામ પ્રધાનમંડળે કંઈ જાણુવા જેવું કામ કર્યું નહિ. પ્રધાનમંડળ સામું ટીકા ન થાય તે માટે કોઈ ટીકા કરવાનો ઇરિદો રાખે છે એવો શક જતાંજ તેને લાંચ આપી તેનું મોં બંધ કરી દેવામાં આવતું. વિલિઅમ પિટ જેવા કડક ટીકાકારને સૈન્યને પગાર આપવાના નફાકારક હોદ્દાપર નીમી ચુપ કર્યો. આવી રીતે લાંચ રૂશવતથી પેલહામ વિરુદ્ધ ટીકાને ગુંગળાવી દેતો. એનાં પ્રધાનવટાં દરમ્યાન અગત્યની બીનામાં પ્રજાકીય દેવાના વ્યાજની રકમ ઓછી કરવામાં આવી તે છે. આ વખતે પ્રજાકીય દેવું સાડા સાત કરોડ પાઉન્ડનું હતું, અને તેપર સેંકડે ચાર ટકા વ્યાજ હતું. તેથી વ્યાજ તરીકે આપવાની રકમ કમી કરવા માટે તેણે સાડાત્રણ ટકાના વ્યાજની નવી લોન કાઢી. આ વખતે સરકારની આંટ સારી હતી, અને પ્રજા પાસે નાણાંની છૂટ હતી, એટલે નવી લોન ઉપડી ગઈ, અને તેનાં નાણાંમાંથી જૂનું કરજ પતાવવામાં આવ્યું. આ પગલાંથી સરકારને દર વર્ષે પાંચ લાખ પાઉન્ડ બચાવો થયો. આવી રીતે નવું અને જૂનું કરજ એક થઈ જઈ હવે પછી તેનું નામ કૉનસોલ્સ પડ્યું (૧૭૫૦).

પંચાંગમાં સુધારો, (૧૭૪૨).—પછી ઇંગ્લેંડના પંચાંગમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો. આટલા કાળ સુધી જુલીઅસ સીઝરે તૈયાર કરેલું ગ્રામીન પંચાંગ ઇંગ્લેંડમાં ચાલતું હતું. આ પંચાંગની ગણતરીમાં કંઈ ભૂલ હોવાથી ગયા ૧૮ સૈકામાં ૧૧ દિવસની ભૂલ આવેલી માલમ પડી. ત્યારે એ ભૂલ સુધારવા માટે નવું પંચાંગ બનાવી તેમાં ૧૧ દિવસ પડતા મૂકી ૨૭ સપ્ટેમ્બર પછીનો દિવસ ૧૪મી સપ્ટેમ્બર ગણવો એવું હતું. આ નવો સુધારો કેટલાક અગાની માણસોને ન ગમવાથી તેઓએ તોફાન કર્યું હતું.

૧૭૫૪માં પેલહામ મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી તે મંત્રીપદે હતો. તે ખાસ કર્તૃત્વવાન નહોતો, તોપણ તે ઇંગ્લેંડમાં શાંતિ જાળવી

રાખી શક્યો હતો. પણ તેના મરણ પછી પ્રધાનમંડળમાં અણુબનાવ થયો અને ઇંગ્લેન્ડને યુરોપના એક મોટા વિગ્રહમાં લાગ લેવા પડ્યો. પેલહામ પછી તેનો ભાઈ ડ્યૂક ઓફ ન્યૂકંસલ મુખ્ય પ્રધાન થયો. ન્યૂકંસલનો સ્વભાવ ઉતાવળીઓ અને વહેમી હતો. તેનામાં કાર્ય-કુશળતા હતી નહિ. તેથી તે લાંબા કાળ સુધી પોતાની સત્તા સાચવી રાખી શક્યો નહિ. તે પોતે ડ્યૂકના ખિતાબવાળો હતો, એટલે ઉમરાવની સભાનો સભાસદ હતો. આમની સભામાં પોતાના પક્ષને મજબુતીથી ટકાવી રાખે એવો માણસ નીમવામાં તેને ઘણી મુશ્કેલી પડી છેવટે આમની સભાના સભાસદોના આગ્રહથી આમની સભામાં પોતાના પક્ષનું નેતાપણું તેણે હેન્રી ક્રૉક્સને સોંપ્યું. ક્રૉક્સ કુનેડબાજ અને ઉત્તમ વક્તા હતો, પણ તે આપમતલબી અને સ્વાર્થી હતો તેથી તે લોકપ્રિય થઈ શક્યો નહિ.

વિલિઅમ પિટ.—આ વખતે વિલિઅમ પિટ પ્રસિધ્ધિમાં આવતો હતો. ૧૭૪૬થી રાજકારભારમાં લાગ લેવા માંડી તે પેલહામ પ્રધાનમંડળનો એક પ્રધાન થયો હતો. પણ પેલહામના મરણ પછી ડ્યૂક ઓફ ન્યૂકંસલ સાથે ન બનવાથી તેણે તેના પર ટીકા કરવા માંડી હતી. પિટની કર્તૃત્વશક્તિ અને તેના પ્રમાણિકપણા પર સૌને વિશ્વાસ હતો. તે એક મહાન ભાષણ યોધો પણ હતો, અને પૂર્વે પાર્લિમેન્ટમાં વોલપોલની લાંચ રૂશવતી રાજ્યનીતિ પર તેણે કાતીલ ટીકા કરી હતી. તેના નિરુપ્પહતાથી અને નિરૂપણે ટીકા કરવાના ગુણને લીધે લોકમાં તેનું માન ધણું હતું. પિટનું લોકમાં આટલું બધું વજન હતું તેથી ન્યૂકંસલના મંત્રીમંડળમાંથી જ્યારે તેણે રાજનામું આપ્યું ત્યારે ન્યૂકંસલનું પ્રધાનમંડળ ધણું નબળું પડી ગયું.

આમ પિટે રાજનામું આપ્યાથી પ્રધાનમંડળ ટકાવી રાખવું ન્યૂકંસલને માટે ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. આ અરસામાં યુરોપમાં પાછું યુધ્ધ શરૂ થવા જેવો રંગ દેખાવા લાગ્યો. ત્યારે તે સ્થિતિને પહોંચી વળવા જેટલી આપણામાં ગમ્મ નથી એ જાણી ન્યૂકંસલે મુખ્ય પ્રધાન-પદ છોડી દીધું (૧૭૫૬). તેના પછી ડ્યૂક ઓફ ડેવનશાયર વડો પ્રધાન થયો, અને તેણે નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું. ડેવનશાયરે પોતાના

પ્રધાનમંડળમાં પિટને પણ લીધો હતો, પણ આમની સલામાં ન્યૂ-કેસલનું મતાધિક્ય હોવાને લીધે પિટ-ડેવનશાયરનું પ્રધાનમંડળ ઘણું દિવસ ટક્યું નહિ. ૧૭૫૭માં તેઓને રાજીનામું આપવું પડ્યું.

પિટ-ન્યૂકેસલનું .પ્રધાનમંડળ (૧૭૫૭-૧૭૬૧).—આ પ્રમાણે આંતર મુલ્કી કારભારમાં લાંબગડ ચાલ્યા કરતી હતી તે વેળા ૧૭૫૭માં ઈંગ્લેંડના વેપાર સંસ્થાનો અને તાબાના મુલ્કો શત્રુના હાથમાં જાય એવી વડી લાગવાથી ઈંગ્લિશ રાજ્યદ્વારી પુરૂષોએ પોતાનો મતભેદ બાબુએ મુકી પિટ અને ન્યૂકેસલના નેતૃત્વ નીચે એક મિશ્ર પ્રધાનમંડળ ઉભું કર્યું, અને યુરોપીઅન પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાનો ઠરાવ કર્યો. આ * મિશ્ર પ્રધાનમંડળ ૧૭૬૧ સુધી કારભાર-પદે રહ્યું, અને તેણે બહાદુરીથી શત્રુ સાથે બાથ ભીડી. ન્યૂકેસલ દેશની અંદરના કારભારપર ધ્યાન આપતો હતો, અને પિટ યુરોપમાં ચાલતી લડાઈને ફતેહમંદીથી પાર ઉતારવા ખંતથી લક્ષ આપતો હતો.

સપ્તવાર્ષિક યુધ્ધ (૧૭૫૬-૧૭૬૩).—સપ્તવાર્ષિક યુધ્ધ ઉપસ્થિત થવાનાં બે કારણો આપવામાં આવે છે. ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેંડ વચ્ચેની વેપાર સંસ્થાનો અને સામ્રાજ્ય વિસ્તારની બાબતમાં હરિકાર્ષનો કાયમનો નિકાલ લાવવો એ એક કારણ અને બીજું

*** નોંધ.—**મિશ્ર પ્રધાનમંડળ ;—

રાજને રાજકારભારના કામમાં પાર્લિમેન્ટની મદદ મળે તે માટે આમની સલામાં જે પક્ષની બહુમતિ હોય તે પક્ષના મુખ્ય મુખ્ય માણસોને પ્રધાનમંડળમાં નીમવાનો રિવાજ ડગ્ગ વિલિઅમના વખતથી પડ્યો હતો. આવા પ્રધાનમંડળમાં બધા પ્રધાનો એકજ પક્ષના અને મતના હોય છે. પરંતુ જ્યારે દેશનો અણી-ઓપટીનો વખત હોય અને તે વખતે દેશનું રક્ષણ કરવા માટે બધા પક્ષોની મદદની જરૂર હોય ત્યારે પાર્લિમેન્ટમાંના પ્રત્યેક પક્ષ-માંથી મુખ્ય માણસ પસંદ કરી તેમને પ્રધાનમંડળમાં જગા આપવામાં આવે છે. આવા પ્રધાનમંડળને મિશ્ર પ્રધાનમંડળ કહે છે.

કારણ યુરોપમાં બળસમત્વ કે * સત્તાનું સમતોલપણ જાળવી રાખવું તે હતું. ગયા સૈકામાં વેપાર, સંસ્થાન અને રાજ્ય વિસ્તારની બાબતમાં ઈંગ્લેંડે ઘણા વધારો કરી ઉપરીપણું મેળવ્યું હતું. વેપારમાં ઈંગ્લેંડે હોલેંડને મારી હઠવ્યું હતું, અને હવે એ બાબતોમાં ફ્રાન્સ સાથે અમેરિકામાં, હિંદુસ્થાનમાં અને દરીઆપર હરિકાષમાં ઉતર્યું હતું. આ યુધ્ધમાં તોડઝોડ કરી એ પ્રશ્નનો કંઈ ને કંઈ ઉત્તરનો નિર્ણય લાવવા બંને રાજ્યોએ તનતોડ મહેનત કરી. યુરોપની બહાર ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે આમ હરિકાષ ચાલી રહી હતી, ત્યારે ખુદ યુરોપમાં ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રુશિયા વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલી રહી હતી. એકસલાશાપેલની સંધિથી પ્રુશિયા પાસે રહેલો સિલિશીઆ પ્રાંત મેરીઆ થેરેસા પાછો લઇ લેવા માંગતી હતી. પોતાનો એ હેતુ પાર પાડવા માટે મેરીઆ થેરેસાએ ઈંગ્લેંડ સાથેનો પરાપૂર્વનો સ્નેહસંબંધ તોડી ફ્રાન્સ સાથે એકસંધી કરી. રૂશીઆ અને જર્મનીનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો પ્રુશિયા તરફની અદેખાઈને લીધે ફ્રાન્સ અને ઑસ્ટ્રિયાની એકસંધીમાં જોડાયાં. આમ પ્રુશિયા વિરુદ્ધ યુરોપનાં ઘણાંખરાં રાજ્યોએ એકસંધી કરી ત્યારે ઈંગ્લેંડ અને પ્રુશિયાનું હિત એકસરખું છે એમ સમજી ૧૭૫૬માં જૂનું વેર બૂલી જઈ ઈંગ્લેંડે પ્રુશિયાને મદદ કરવાનું કબૂલ કર્યું. આવી રીતે ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે યુરોપમાં સપ્તવાર્ષિક યુધ્ધ શરૂ થયું, તેથી દુનીઆમાં જે જે ઠેકાણે એ બંને દેશો પાસે પાસે હતા ત્યાં પણ લડાઈની આગનો લડકેડો ઉઠ્યો.

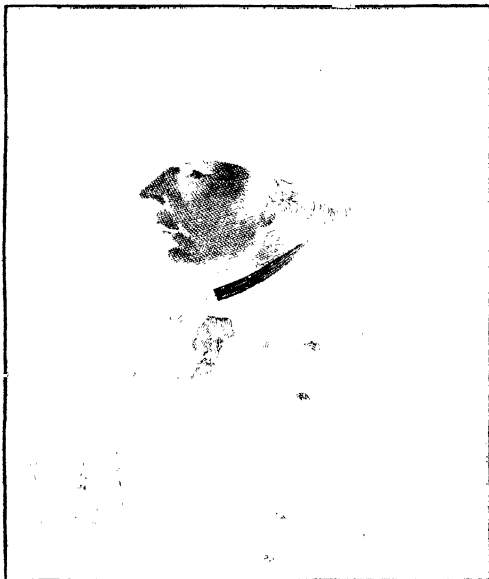
યુરોપમાં મામલો આમ વીકરેલો હતો ત્યારે ઈંગ્લેંડમાં પ્રધાન-મંડળમાં ક્રાટકુટ થતી હતી. હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેન્ચોએ અને નવાબે અંગ્રેજોની કોડીપર હુમલો કર્યો છે એવી ખબર આવી, ત્યારે

* નોંધ.—બળસમત્વ કે સત્તાનું સમતોલપણ.—યુરોપના કોઈપણ રાજ્યને એટલું પ્રબળ ન થવા હેતુ કે જેથી બીજાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતા જોખમમાં આવી પડે. એ રાજનીતિને સત્તાનું સમતોલપણ (Balance of power) કહે છે.

અમેરિકામાં સેન્ટ લૉરેન્સ અને ઓહીઓ નદીની આસપાસનો મુલક ફ્રેન્ચોના હાથમાં જાય એવો રંગ દેખાતો હતો. પૃથિયાના ફ્રેઝરિકની વિરુદ્ધ યુરોપનાં ધણીખરાં રાજ્યો એકસંપ થયાં હતાં તેથી પૃથિયાની સ્થિતિ પણ ગંભીર ચિંતા ઉપજાવનારી થઈ પડી હતી. તેવામાં ડ્યુક ઑફ કંબરલેંડના લશ્કરને ફ્રેન્ચોએ હરાવ્યું છે અને તેણે શરણે જઈ કલોસ્ટરઝેવેનની નીચું જોવાવનારી સલાહ કરી છે એવી ખબર આવી. જમીન પ્રમાણે દરીઆપર પણ અંગ્રેજોની હાર થઈ અને માઇનાર્કા ફ્રેન્ચોએ જીતી લીધું, અને ઈંગ્લિશ નૌકા-સેનાપતિ બિંગ તે પાછું લઈ શક્યો નહિ. આ પ્રમાણે સર્વ ઠેકાણે ઇંગ્લેંડને પાછાં હઠવું પડ્યાથી પૃથિયા અને ઇંગ્લેંડપર અપરંપાર આફત આવી પડશે એવું લાગવા માંડ્યું.

ઇંગ્લેંડના આવા અડીઓપટીના વખતમાં પિટ અને ન્યૂકંસલે એ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે મહા પ્રયાસ કર્યો. યુદ્ધ સંબંધની બધી વ્યવસ્થા પિટે પોતાના હાથમાં લીધી. તેણે યોગ્ય માણસોને પસંદ કરી જુદે જુદે યુદ્ધને સ્થળે મોકલ્યા. પિટની વક્તૃત્વશક્તિ, ચિત્તવટપણું કામ કરવામાં આસ્થા, એ ગુણોથી તેની હાથ નીચેના માણસોને કામ કરવામાં બમણું જોર આવતું. પિટે કલોસ્ટરઝેવેનની સલાહ રદ કરી લડાઈ ચાલુ રાખી. ૧૭૫૯માં મિનડેનની લડાઈમાં અંગ્રેજોની જીત થઈ, અને તેઓએ હેનોવર શત્રુના હાથમાંથી છાડવ્યું. પિટે ફ્રેઝરિકને પૈસાની મદદ મોકલી તેથી ફ્રેઝરિક લડાઈ ચાલુ રાખી શક્યો. આમ યુરોપમાં જીત મેળવવા માટે પિટ તનતોડ મહેનત કરી રહ્યો હતો, તોપણ સમુદ્રના ઉપરીપણાપર ઇંગ્લેંડનું શ્રેષ્ઠત્વ અવલંબી રહ્યું છે એમ તેની ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી. અને તેથીજ તેણે યુરોપની બહાર લડાઈને ઠેકાણે યોગ્ય માણસો નીમી મોકલ્યા હતા. ૧૭૫૯માં હાંક નામના નૌકાસેનાપતિએ બ્રિટનીના કિનારા નજીક કવીએરોનના ઉપસાગરની લડાઈમાં ફ્રેન્ચ અરમારના પુરએપુરઆ ઉડવી દોધા, તેથી ફ્રાન્સ તરફથી ઇંગ્લેંડપર સ્વારી લાવવાની બીક ટળી ગઈ. આ વિજયથી સમુદ્રમાં ઇંગ્લેંડનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્થાપિત થયું. અને સંસ્થાનોમાં અને દરીઆપારના મહત્ત્વના ઠેકાણે

મદદ મોકલી ક્રાન્સના સંસ્થાનોપર હલ્લો કરવાનું શક્ય થયું. ૧૭૬૦માં હિંદુસ્થાનમાં વૉડિયોશની લડાઈમાં ફ્રેન્ચોની હાર થવાથી ત્યાં તેમનું જોર નહિ જેવું થઈ ગયું; અને અમેરિકામાં બુલ્ફ, અમ્સ્ટર્ટ, હાઉ વગેરે સેનાપતિઓએ ફ્રેન્ચોને હરાવ્યાથી ત્યાં ફ્રેન્ચ સત્તા રસાતળ થઈ ગઈ.



જનરલ બુલ્ફ

કેનેડા અંગ્રેજોએ જીત્યું, ૧૭૫૮-૧૭૬૦.—અમેરિકામાં અમ્સ્ટર્ટ કેપ બ્રેટન જીતી લીધું, અને લુઇસિયોના કિલ્લો પણ સર

કર્ચો, એટલે સેન્ટ લૉરેન્સની આસપાસનો પ્રદેશ અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યો. ત્યારપછી ઇંગ્લિશ સંસ્થાનોનાં સંયુક્ત સૈન્યે ફૂકનનો કિલ્લો જીત્યો. આ જીતોથી લુઇસીઆનીઆ અને કેનેડા વચ્ચેનો બધો પ્રદેશ પોતાનો કરી લેવાની ફ્રેન્ચ મહત્વાકાંક્ષા નષ્ટ થઇ, અને અલ્બીધની પર્વતોની પશ્ચિમે આવેલો બધો પ્રદેશ અંગ્રેજો માટે ખુલ્લો થયો. ત્યારપછી ખુદ કેનડા પર અંગ્રેજોએ હુમલો કર્યો. આ હુમલામાં ઇંગ્લિશ સેનાપતિ હાઉ મરણ પામ્યો. ત્યારે વુલ્ફને સેનાપતિ બનાવી મોકલ્યો, તેણે ધીરજ અને બહાદુરીથી હુમલો લઇ જઇ કેનેડાની રાજધાની ક્વીબેક જીતી લીધું. પણ તેમ કરતાં વુલ્ફનું મરણ થયું. પછી ૧૭૬૦માં અમસ્ટર્ડેમ-મૅન્ડ્રીલ જીતી લીધું. એટલે આખો ફ્રેન્ચ કેનેડા અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યો. આમ હિંદુસ્થાન અને અમેરિકામાં અંગ્રેજો વિજયી થતા હતા, તેવામાં ૧૭૬૦ના અકટોબરમાં રળે જ્યોર્જ મરણ પામ્યો.

પૅરિસની સંધિ, ૧૭૬૩.—રળ જ્યોર્જ પછી તેનો પૌત્ર રળે જ્યોર્જ ગાદી પર આવ્યો. પિટને માટે તેનો સારો અભિપ્રાય નહોવાથી તેને મંત્રીમંડળમાંથી રળ આપી લૉર્ડ પ્યૂટને મુખ્ય પ્રધાનપદ આપવાનો તેનો વિચાર હતો. જ્યોર્જ મારાં ધોરણ પ્રમાણે ચાલતો નથી, પણ પ્યૂટની સલાહ પ્રમાણે કરે છે એ જોતાંજ પિટે રાજીનામું આપ્યું (૧૭૬૧). પછી ૧૭૬૨માં ન્યૂકેસલને પણ રાજીનામું આપવું પડ્યું. આમ પિટ અને ન્યૂકેસલ બંને પ્રધાનમંડળમાંથી ગયા પછી બધું રાજ્યતંત્ર પ્યૂટના હાથમાં આવ્યું. પ્યૂટનો વિચાર સપ્તવાર્ષિક યુધ્ધ બંધ પાડી સલાહ કરવાનો હતો. તે પ્રમાણે ૧૭૬૩માં ફ્રાન્સ સાથે પૅરિસની સંધિ કરી તેણે તે વિગ્રહ બંધ પાડ્યો. આ સલાહથી કેનેડા અને કેપ એટનબેટ ઈંગ્લેંડને મળ્યા. બ્રિટિશ ઉત્તર અમેરિકા અને ફ્રેન્ચ લુઇસીઆનીઆ વચ્ચે મીસીસીપી નદીને સરહદ કરાવવામાં આવી. ફ્રાન્સે જીતી લીધેલું માઇગ્ગોકાં અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું, તેમ હિંદુસ્થાનમાં પૉંડિચેરી અને બીજા ફ્રેન્ચ મુલક જે અંગ્રેજોએ જીતી લીધો હતો તે ફ્રાન્સને પાછો મળ્યો. સ્પેન પાસેથી ઈંગ્લેંડને ફ્લૉરિડા મળ્યું, પણ હેવાના અને મેનિલા બેટો સ્પેનને પાછા મળ્યા. ઉપર પ્રમાણે સલાહ થવાથી ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચેની સ્પર્ધાનો નિકાલ થઇ દરીઆ પર અંગ્રેજોનું ઉપરીપણું સ્થાપિત થયું.

પ્રકરણ ૧૯મું

ટયૂડર અને સ્ટુઅર્ટ વખતનું આયર્લેંડ

૧૪૯૪, પૉર્ટનીંગ્સનો કાયદો.—૧૫૪૧, આઇરિશ પાર્લમેન્ટે ઇંગ્લેંડના રાજ્યકર્તાને આયર્લેંડના રાજ્યકર્તા તરીકે કબૂલ કર્યો.—૧૫૫૮-૬૭, શેન એનેલનું બંડ.—૧૫૭૯-૮૩, ડેરમોન્ડનું બંડ.—૧૫૯૫-૧૬૦૩, ટાઇરેનનું બંડ.—૧૬૩૩-૪૦, સ્ટ્રેક્કેનો કારભાર.—૧૬૫૨, આખું આયર્લેંડ ઇંગ્લેંડને તાબે.

ઇ. સ. ૧૧૭૨માં હેન્રી ખીન્નએ આયર્લેંડ પર સ્વારી કરી તેને કેટલોક ભાગ ઇંગ્લેંડના તાબામાં આણ્યો હતો. તે વેળા કેટલાક અંગ્લો નૉર્મન લોકો ત્યાં જઈ વસ્યા હતા. તેઓએ આઇરિશ ભાષા, રીતરિવાજ અને પહેરવેશ સ્વીકાર્યા હતાં અને તદ્દન આઇરિશ થઈ ગયા હતા. હેન્રી ગાદીપર આવ્યો ત્યાંસુધી આઇરિશો અર્ધ જંગલી હાલતમાં રહેતા હતા. યુરોપમાં થયેલી ધર્મક્રાંતિ અને વિચાર-ક્રાંતિ આયર્લેંડ સુધી પહોંચી નહોતી. દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જંગલો હતાં. વહેવારનાં સાધનો અને સગવડો કંઈ હતાંજ નહિ. ‘પેલ’ નામનો એક નાનો પ્રાંત ઇંગ્લિશોનો હતો. તે શિવાય બધે આઇરિશ ભાષા અને રીતરિવાજો ચાલતાં હતાં, અને સ્વતંત્રપણે તેઓનો રાજ્યકારભાર ચાલતો હતો. હેન્રી ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી ૧૫૩૪ સુધી કિલ્ડેરના બે ઉમરાવોએ આયર્લેંડ પર પોતાની સત્તા બેસાડી હતી. હેન્રીએ સર એડવર્ડ પૉર્ટનીંગ્સને લૉર્ડ ડેપ્યુટી નીમીને ત્યાં મોકલ્યો. ૧૪૯૪માં પૉર્ટનીંગ્સે આઇરિશ પાર્લમેન્ટ પાસે એક કાયદો કરાવ્યો. તેની મતલબ એવી હતી કે આઇરિશ પાર્લમેન્ટ ઇંગ્લિશ પાર્લમેન્ટને તાબે છે, અને ઇંગ્લેંડના રાજાની મંજૂરીવિના આઇરિશ પાર્લમેન્ટથી કાઈ કાયદો બહાય નહિ.

૮મા હેન્રીએ આયર્લેંડના કારભારમાં વધારે હાથ ધાલવા માંડ્યો. તેણે ૧૫૩૪માં કિલ્ડેરના સરદારને તેની સમ્માનો ગેરઉપયોગ કરવા માટે જવાબ આપવા ઇંગ્લેંડમાં બોલાવ્યો. તેનો જવાબ સંતોષકારક

ન લાગ્યાથી તેને કેદ કર્યો અને પાછળથી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. ત્યારે કિલ્ડેરના છોકરા ટૉમસે બાપનું વેર લેવા માટે આયર્લેન્ડમાં બંડ કર્યું. પણ તે હાથેય અને કેદ પકડાયો. તેને ઇંગ્લેન્ડ લઈ જઈ ૧૫૩૫માં ફ્રાંસી દીધી. આથી કિલ્ડેરના સરદારોની આયર્લેન્ડમાં જે સત્તા હતી તેનો નાશ થયો. અને આઇરિશ લોકોએ ટમા હેન્રીને આયર્લેન્ડના રાજા તરીકે કબૂલ કર્યો. ૧૫૪૧થી ત્યાં ધાર્મિક સુધારણા થવા માંડી. ઇંગ્લેન્ડ પ્રમાણે આયર્લેન્ડમાં પણ હેન્રી ધર્મનો ઉપરી મનાયો. પોપની સત્તા કાઢી નાંખવામાં આવી. મઠોનો નાશ થયો. અને દેવળોમાંથી મૂર્તિઓ કાઢી નાખવામાં આવી. આઇરિશ અમીર ઉમરાવો સાથે હેન્રીએ સલૂકાર્થ રાખી હતી. રાજ્યના માલીક તરીકે સઘળી જમીનનો માલીક હેન્રી થયો હતો. પણ રાજા તરીકે તેની તેજ જમીન તેના જૂના માલીકોને નવાં બક્ષિસનામાં કરીને પાછી આપી. આમ કરી આઇરિશ ઉમરાવોને તેણે મનાવી લીધા.

૬૬૫ એડવર્ડના રાજ્યમાં આયર્લેન્ડમાં ઘણા ધાર્મિક સુધારા થયા. પણ પછી મેરીના વખતમાં ત્યાં પાછી પોપની સત્તા સ્થાપિત કરવામાં આવી.

ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં આયર્લેન્ડમાં ઇંગ્લેન્ડ વિરૂધ્ધ ઘણાં બંડ થયાં હતાં. પહેલું બંડ શેન એનેલ નામના ટાઇરોનના સરદારે કર્યું. ટમા હેન્રીએ એનેલના બાપને ટાઇરોનની જગીર આપી હતી. પણ તેટલાથી સંતોષ ન પામતાં આખું અલ્સ્ટર પરગણું પોતાની સત્તા નીચે લાવવાનો લોભ તેને થયો, અને ધીમેધીમે આખું આયર્લેન્ડ પોતાના કાણુમાં લેવાનો તેનો વિચાર હતો. સ્કૉટલેન્ડની રાણી મેરી અને ફ્રાન્સના રાજા નવમા ચાર્લ્સની તેને મદદ હતી. પણ એનેલ પકડાઈ ગયો, અને રાજ્યદ્રોહી તરીકે તેને ઠાર કરવામાં આવ્યો (૧૫૬૭). દરમ્યાન ઇલિઝાબેથે ધર્મ સંબંધમાં એવો કાયદો કર્યો હતો કે આયર્લેન્ડમાં પણ એપિસ્કોપેલીઅન પંથના રિવાજ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવી. હવે આયર્લેન્ડની વસ્તીનો મોટો ભાગ રોમન કેથૉલિક પંથનો હતો. આ વખતે યુરોપમાં પ્રોટેસ્ટન્ટો વિરૂધ્ધ રોમન કેથૉલિકો ચળવળ ચલાવી રહ્યા હતા. તે પવન આયર્લેન્ડમાં પણ

વાવા લાગ્યો. ફેટલાક જેસૂઈટ પંથના ધર્મગુરૂઓ આયર્લેંડ જઈ રહ્યા હતા. ૧૫૭૦માં જ્યારે પોપે ઇલિઝાબેથને ધર્મબહિષ્કૃત કરી ત્યારે જેસૂઈટોની ખટપટથી આઈરિશ લોકોએ પોપને પોતાનો ધર્મગુરૂ પાછો સ્થાપિત કર્યો. આઈરિશોને સ્પેનના રાજા ફિલિપની મદદ મળવાની આશા હતી તેથી તેઓએ આ પગલું ભર્યું હતું.

પછી તરતજ ડેસ્મોંડે બંડ કર્યું. ઇર્લેન્ડનોએ અને સ્પેની-આર્ડોંએ તેને મદદ કરી. પણ તે બંડ તરત શમાવી દેવામાં આવ્યું. ૧૫૭૯થી ૧૫૮૩ સુધી મન્સ્ટર પ્રાન્તમાં અંગ્રેજો અને આઈરિશ વચ્ચે ચક્રમ્ક ઝરતી રહી હતી, પણ છેવટે મન્સ્ટર પ્રાંતપણ પૂર્ણપણે ઇંગ્લેન્ડના તાબામાં આવ્યો. આ લડાઈઓની ધામધુમમાં મન્સ્ટર પ્રાંત ઉર્જૂંડ થઈ ત્યાંના ૩૦,૦૦૦ માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યા.

ત્યારપછી ફેટલેક વર્ષે ૧૫૯૫ના અરસામાં ઉત્તર આયર્લેંડમાં હ્યુઓનીલ, અર્લ ઑફ ટાઇરિને બંડ ઉઠાવ્યું. શરૂઆતમાં તેને જય મળ્યો, તે જોઈ મન્સ્ટર પ્રાંતવાળાઓએ પાછું બંડ ઉઠાવ્યું. સ્પેને તેમને હથીઆર અને દારૂગોળા મોકલી મદદ કરી. પોપની પણ તેમને મદદ હતી. હ્યુઓનીલના બળવાએ રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ લીધું હતું. તે બળવા બેસાડી દેવા ઇલિઝાબેથે ઇસેકસના અર્લને મોકલ્યો. પણ તેનાથી કંઈ વળ્યું નહિ. ત્યારે ઇલિઝાબેથે લૉર્ડ માઉન્ટગ્યેને મોકલ્યો. તેણે આઈરિશ લોકની મદદે આવેલાં સ્પેનિશ સૈન્યને કિનસેલ બંદરે ઉતરતાંજ પકડી ફેદ કરી લીધું. જવા આવવાના માર્ગો બંધ કરી આઈરિશોને ખોરાકની અને યુધ્ધસામગ્રી મળતાં અટકાવ્યાં. પછી ૧૬૦૩માં હ્યુઓનીલ ને તેની ટાઇરિનની જાગીર કાયમ કરી આપવાનું વચન આપી શરણે આણ્યો. આમ ઇલિઝાબેથની કારકીર્દીની આખરે આખા આયર્લેંડ પર ઇંગ્લિશ સત્તા પૂર્ણપણે સ્થાપિત થઈ એમ કહેવું જોઈએ.

૧૬૧૦ જેમ્સના વખતમાં ૧૬૦૭માં ટાઇરિન અને ટિરકોનેલના ઉમરાવોપર રાજ્યદ્રોહનું તહોમત મૂકાવાનું છે એવું સાંલળતાંજ તેઓ આયર્લેંડમાંથી નાસી ગયા. ત્યારે તેમની જાગીર જપ્ત કરી અંગ્રેજ અને સ્કૉટ લોકોને વહેંચી આપી, એટલે ધણા અંગ્રેજો અને સ્કૉટો ત્યાં જઈ વસ્યા.

દોમસ વેન્ટવર્થ, અર્લ ઓફ સ્ટ્રેન્ડનો કારભાર, (૧૬૩૩-૧૬૪૦).—ત્યારપછી અગત્યની બીનામાં સ્ટ્રેન્ડનો આયર્લેન્ડનો કારભાર આવે છે. ૧૬૩૩થી ૧૬૪૦ સુધી તેણે એકઠરે સારી રીતે કારભાર ચલાવ્યો એમ કહેવું જોઈએ. ત્યાં જઈ તેણે અધિકારીઓને સતેજ કરી દીધા. તેમને પોતપોતાના કામપર લક્ષ આપતા કર્યા. સૈન્યના સૈનિકોને સારાં હથિયાર, પોશાક અને વધારે પગાર આપી અને લાયક અમલદારો નીમી સૈન્યમાં વ્યવસ્થા કરી દીધી; કડક ઉપાયો ચોજી આસપાસના સમુદ્રમાં ચાલતો ચાંચીઆનો ધંધો અટકાવી દીધો; ધંધાઉલોગને ઉત્તેજન આપ્યું; આયર્લેન્ડના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની સુધારણા કરી લાયક ધર્માંધિકારીઓ નીમ્યા. આમ રાજ્યકારભાર, સૈન્ય અને ધર્મમાં સુવ્યવસ્થા કરી તેણે આઈરિશ પાર્લમેન્ટ પાસે અગત્યના કાયદાઓ ઘડાવ્યાં.

આયર્લેન્ડમાં સુવ્યવસ્થા કરવા માટે સ્ટ્રેન્ડે કડક ઉપાયો લીધા હતા તે આઈરિશોને ત્રાસદાયક લાગ્યા હતા. અલ્સ્ટર પ્રાંત જેમ ક્ષિતિશ સંસ્થાન થયો હતો તેમ કૉનૉટ પ્રાંતને પણ ક્ષિતિશ સંસ્થાન કરવાની સ્ટ્રેન્ડની ધારણા હતી. તેમ કરવા તેણે એક કમિશન પણ નીમ્યું હતું. પણ પછી ૧૬૪૦માં ઈંગ્લેન્ડમાં આંતર મુલ્કી વિગ્રહ ચાલવા માંડ્યો, એટલે સ્ટ્રેન્ડને ઈંગ્લેન્ડ પાછાં જવું પડ્યું. સાર્વજનિક પ્રગતિની દ્રષ્ટિએ જેતાં સ્ટ્રેન્ડનો આયર્લેન્ડનો કારભાર સારો કહેવાય, પણ આઈરિશ લોકની દ્રષ્ટિએ જેતાં તે સારો નહિ હતો એમ કહેવુંજ જોઈએ.

સ્ટ્રેન્ડના ગયા પછી પાંચજ મહિનામાં ૧૬૪૧ના અકટોબરમાં આયર્લેન્ડમાં પાછું બંડ થયું. ઇલિઝાબેથ, ૧લા જેમ્સ અને ૧લા ચાર્લ્સની આઈરિશ રાજ્યનીતિથી આઈરિશ રાષ્ટ્રીયત્વ નષ્ટ થતું હોવાથી આઈરિશ લોકો ખળભળી ઉઠ્યા હતા. ૧૬૪૦ની લૉગ પાર્લમેન્ટમાં પ્યુરિટન પંથવાળાઓનું જોર હોવાથી આઈરિશ રોમન કૅથોલિકોને તેમના તરફથી જીલમ થવાની ખીક લાગવાથી તેઓએ બંડ કર્યું. એ બંડ અલ્સ્ટરમાં થયું હતું. તેમાં ૪૦૦ પ્રોટેસ્ટન્ટો માર્યા ગયા. અને બીજા તેટલાજ ભૂખમરા અને હંડીથી મરણ પામ્યા.

આનું વેર લેવા માટે લૉગ પાર્લિમેન્ટે બે કાયદા કર્યાં. પહેલા કાયદાથી આઇરિશ લોકોપર ધાર્મિક જીલમ થયો અને બીજા કાયદાથી આયર્લેન્ડમાંની ૨૫ લાખ એકર જમીન જપત કરી તે જે લોકોએ બંડ ખેસાડી દેવામાં મદદ કરી હતી તેમની વચ્ચે વહેંચી આપી. લૉગ પાર્લિમેન્ટના આ કૃત્યથી તે આઇરિશ બળવાનો વિસ્તાર ઘણો વધી ગયો; એ બંડ ૧૧ વર્ષ ચાલ્યું હતું. ૧૬૪૯માં ૧લા ચાર્લ્સનો વધ થયો, ત્યારે આઇરિશ લોકોએ બીજા ચાર્લ્સને પોતાનો રાજા જાહેર કર્યો. ત્યારે બળવો ખેસાડી દેવા માટે ક્રૉમવેલને આયર્લેન્ડ મોકલવામાં આવ્યો. ક્રૉમવેલના ગયા પહેલાં કર્નેલ જોન્સ નામના સેનાપતિએ આઇરિશ સૈન્યને રૅથમાર્કસની લડાઈમાં હરાવ્યું હતું. ક્રૉમવેલે જઈ ૧૬૪૯માં ડુંગણેડા અને વેક્સફોર્ડ નામના બે કિલ્લાનો નાશ કરી વૉટરફોર્ડ પ્રાંત શિવાય બધું આયર્લેન્ડ પાછું તાબામાં આવ્યું. બાકીનો ભાગ તેના જમાઈ આયર્ટને જીત્યો (૧૬૫૨). આમ ૧૧ વર્ષની લડાઈથી આયર્લેન્ડ ખેદાન મેદાન થઈ ગયું હતું. લગભગ ત્રીજે ભાગે લોક માર્યા ગયા હતા અને જમીન ઉજળડ થઈ ગઈ હતી. દેશમાં ઉલ્લસધંધો ન રહેવાથી હજારો આઇરિશોને પરદેશમાં લશ્કરી નોકરીએ રહેવું પડ્યું. સૈકડો આઇરિશ બાળકોને ગુલામ તરીકે વેચી બારબેડોઝ મોકલવામાં આવ્યા. આ બંડ શંખ્યા પછી ઇંગ્લિશ સત્તા પાછી સ્થાપિત થઈ. ક્રૉમવેલના સૈનિકોને અને બીજા પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથીઓને ઘણી જમીન મફત આપવામાં આવી. કૃષ્ણાલિક પંથને ઉચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. અને ઈંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડ વચ્ચે ખુલ્લા વેપારની પધ્ધતિ દાખલ કરી. પછી ૧૬૬૦માં ઈંગ્લેન્ડમાં પાછી રાજસત્તા સ્થપિત થઈ ત્યારે ૧૬૪૧ના બંડમાં જેઓએ ભાગ લીધો નહોતો તેઓને તેમની જમીન પાછી આપવામાં આવી.

૨જા ચાર્લ્સના વખતમાં આયર્લેન્ડમાં શાંતિ રહી હતી. તેના વખતમાં ડ્યુક ઓફ ઓર્મોન્ડે આયર્લેન્ડનો રાજકારભાર ચલાવ્યો હતો. તેણે ધર્મની બાબતમાં છુટછાટનું ધોરણ રાખ્યું હતું. પછી ચાર્લ્સના રાજ્યના અંતમાં ખુલ્લા વેપારની રાજ્યનીતિ છોડી દઈ ઈંગ્લેન્ડના ઉદ્યોગધંધાને ફાયદો થાય એવું ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું.

૧૮મા સૈકાનું આયર્લેંડ

(૧૬૮૯-૧૮૩૨)

૧૬૯૦, બૉઈનની લડાઈ.—૧૬૯૧, જેમ્સ બીજો આયર્લેંડમાંથી નાસી ગયો.—૧૬૯૧, લિંમરિકની સંધિ.—૧૭૭૮, રોમન કૅથૉલિકો-પરની જમીન ખરીદી સંબંધની બંધી રદ થઈ.—૧૭૮૦, ઉદ્યોગ-ધંધાપરના નિર્બંધ કાઢી નાખવામાં આવ્યા.—૧૭૯૧, ‘યુનાઇટેડ આઇરિશમેન’ નામની મંડળીની સ્થાપના.—૧૭૯૩, રોમન કૅથૉલિકોને પાર્લમેન્ટ માટે મતાધિકાર મળ્યો.—૧૭૯૮, આયર્લેંડમાં બંડ.—૧૮૦૦, આઇરિશ અને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ.

૩૦જે વિલિઅમ ઇંગ્લેંડની ગાદીપર આવ્યા પછી ૨૦જે જેમ્સ ફ્રેન્ચ મદદ લઈ આયર્લેંડ ગયો. આઇરિશ રોમન કૅથૉલિકોએ તેને મદદ કરી, ત્યારે પ્રોટેસ્ટન્ટો સામા થયા. જેમ્સે ઉત્તરના પ્રોટેસ્ટન્ટોપર હુમલો કરી લંડનડરી અને ઇનિસકેલિનને ઘેરો ઘાલ્યો. આ વાતની ખબર પડતાં વિલિઅમ જાતે આયર્લેંડ ગયો અને ૧૬૯૦ના જુલાઈમાં બૉઈનની લડાઈમાં આઇરિશોને હરાવ્યા. જેમ્સ પાછો ફ્રાન્સ નાસી ગયો (૧૬૯૧). માર્લબરોએ કૉર્ક અને કિન્સેલ જીતી લીધાં, જિંકેલ નામના ડચ સરદારે ઍગ્રિમની લડાઈમાં આઇરિશોને હરાવ્યા, ત્યારપછી લિમરિક જતાયું. એટલે આઇરિશ લોકો તાબે થયા, અને લિમરિકની સંધિ થઈ (૧૬૯૧). આ સંધિથી જે સૈનિકો ફ્રાન્સ ચાલી જવા માંગતા હતા તેમને જવાની પરવાનગી મળી, અને બીજા ચાર્લ્સના વખતમાં રોમન કૅથૉલિકોને જે હકો મળ્યા હતા તે પાછા ચાલુ કરવા વચન આપવામાં આવ્યું.

આમ સંધિ કરવામાં આવી તોપણ આઇરિશ પાર્લમેન્ટે કૅથૉલિકો વિરૂધ્ધ ઘણા કાયદા ઘડ્યા. આઇરિશ પાર્લમેન્ટમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ સભાસદોજ હતા. જોકે વસ્તીનો મોટો ભાગ રોમન કૅથૉલિક હતા, તોપણ તેમને પાર્લમેન્ટમાં બેસવાનો હક કે મતાધિકાર નહોતો. તેથી ૧૬૯૭થી ૧૭૨૭ સુધીમાં કૅથૉલિકો વિરૂધ્ધ ઘણા કડક કાયદા થયા. આ કાયદાઓમાં કૅથૉલિકોને મતાધિકારની તેમજ અધિકારની નોકરીની

બંધી કરવામાં આવી હતી. તે ઉપરાંત વિશ્વવિદ્યાલયમાં શિક્ષણ લેવાની, શાળાઓ કાઢવાની, જમીન ખરીદવાની, પ્રોટેસ્ટન્ટો સાથે ખેડી વહેવાર રાખવાની વગેરે ધણી બાબતની બંધી કરવામાં આવી હતી.

ત્યારપછી ૧લા જાન્યુઆરીના વખતમાં એવું ઠર્યું કે ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટે ઇંગ્લેન્ડ માટે બાંધેલા બધા કાયદા આયર્લેન્ડને પણ લાગુ પાડવા. આથી આયર્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટ માત્ર નામનીજ રહી એમ કહીએ તો ચાલે. અધિકારીઓ બધા અંગ્રેજો હતા એટલે તેઓનું લક્ષ ઇંગ્લેન્ડના હિત તરફ વધારે રહેતું. પાર્લિમેન્ટ મોલાવવા કે બરખાસ્ત કરવા માટે પણ કંઈ નક્કી નિયમ નહોતો. એક પાર્લિમેન્ટ તો લગભગ ૩૦ વર્ષ સુધી ટકી હતી.

જેવી રાજ્યદારી તેવીજ આર્થિક સ્થિતિ પણ ધણી માડી હતી. આયર્લેન્ડ આખા યુરોપમાં દોરઢાંખર અને ઉનને માટે ધણે પ્રખ્યાત હતો. એ ધંધા અને વેપાર માટે ત્યાં સોઈ સારી હતી. પણ ઇંગ્લિશ કારખાનાવાળા અને ખેડુતોના લાલ માટે આયર્લેન્ડના એ ઉદ્યોગ ઉપર ધણી અંકુશ મૂકવામાં આવ્યા હતા. બીજા ચાર્લ્સના વખતમાં આયર્લેન્ડથી દોરઢાંખર કે બકરાંમેઢાં ઇંગ્લેન્ડમાં લાવવાની મના કરવામાં આવી હતી, અને ૩૦૦ વિલિઅમના વખતમાં તો ઉનનો બનેલો માલ ઇંગ્લેન્ડ શિવાય બીજા કોઈપણ દેશમાં મોકલવાની બંધી કરવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે આધરિશ ઉદ્યોગધંધાને ધણું સોસવું પડતું હતું. ૧૮મા સૈકાની શરૂઆતમાં આવી સ્થિતિને લીધે ધણી લોક દેશ છોડી ચાલ્યા ગયા.

ત્યારપછી કેટલેક વર્ષે આયર્લેન્ડમાં સુધારા કરવાની શરૂઆત થઈ. અમેરિકાના સંસ્થાનવાસીઓ સાથે શરૂ થયેલું યુધ્ધ આ સુધારાનું કારણ હતું. તે યુધ્ધમાં અંગ્રેજોને આધરિશોની મદદ જોઈતી હતી. તે માટે કેથોલિકો વિરુદ્ધના કેટલાક કાયદા રદ કરવામાં આવ્યા. ૧૭૭૮માં તેઓને જમીન વેચાતી રાખવાની રજા મળી.

સંસ્થાનવાસીઓને ફ્રાન્સ મદદ કરતું હતું. તેથી ફ્રેન્ચો તરફથી આયર્લેન્ડપર હુમલો આવવાની આધરિશોને બીતિ રહેતી હતી. તેથી તેમના સામું દેશનું રક્ષણ કરવા માટે આધરિશોએ મોટું સ્વયંસેવક

દળ ઉભું કર્યું. ક્રાન્સ વિરૂધ્ધ લડવા માટે આ સૈન્ય ઉભું થયું હતું માટે અંગ્રેજ સરકારે તેમાં હરકત લીધી નહિ. પોતાના સ્વયંસેવક દળના સામર્થ્યની ખાતરી થઈ અને ઇંગ્લેન્ડ આક્રમક ધોરણે હતું એટલે તે તકનો લાભ લઈ આઈરિશોએ સુધારાની માંગણી કરી. અમારી પાર્લમેન્ટ સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ, ઉદ્યોગધંધા ઉપર જે નિર્બંધ છે તે દૂર કરવા જોઈએ વગેરે તેઓની માંગણી હતી. આઈરિશ પાર્લમેન્ટના હેન્રી ગ્રેટન નામના સભાસદે આગેવાન ભાગ લઈ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ પાસે આઈરિશ માંગણીઓ કબૂલ કરાવી. ૧૭૮૦માં વેપાર અને ધંધાપર મુકાયેલા અંકુશો દૂર થયા. પછી ૧૪૯૨માં થયેલો પોઇનિંગ્સનો કાયદો રદ કરી આઈરિશ પાર્લમેન્ટને સ્વતંત્ર કરવામાં આવી. ગ્રેટન ૧૭૪૬માં જનમ્યો હતો. તેણે ડબ્લિનની ટ્રિનિટી કૉલેજમાં શિક્ષણ લીધું હતું અને ૧૭૭૫માં આઈરિશ પાર્લમેન્ટમાં પ્રથમ દાખલ થયો હતો.

આ અરસામાં ક્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ. આયર્લેન્ડ પર તેની અસર ભારે થઈ. એવીજ ક્રાંતિ આયર્લેન્ડમાં કરવાની આઈરિશોને ઇચ્છા થઈ. ગ્રેટન આ ચળવળની વિરૂધ્ધ હતો. વુલ્ફટોન નામના એક ગૃહસ્થે આગેવાની લઈ પ્રેસ્બીટેરીઅન અને રોમન કૅથૉલિકોને એકઠા કરી 'યુનાઇટેડ આઈરિશમેન' નામની એક મંડળી સ્થાપી (૧૭૯૧). એ મંડળના સભાસદોની સંખ્યા જોતજોતામાં ઘણી વધી ગઈ. આયર્લેન્ડમાં આવી ખળભળ જોઈ પિટને ત્યાં કેટલીક છૂટછાટ મૂકવાની જરૂર જણાઈ. તેથી તેણે ૧૭૯૩માં આઈરિશ પાર્લમેન્ટમાં રોમન કૅથૉલિકોને મતાધિકાર આપવાનો કાયદો પસાર કરાવ્યો. પછી ૧૭૯૫માં લૉર્ડ ફિટ્ઝ વિલિઅમ આયર્લેન્ડનો વાઇસરૉય થયો. તેનો અભિપ્રાય કૅથૉલિકોને પાર્લમેન્ટમાં સભાસદ તરીકે બેસવાનો હક આપવાનો હતો. આયર્લેન્ડમાં જઈ તેણે તેનો એ અભિપ્રાય જાહેર કર્યો. પિટના પ્રધાનમંડળે આમ કરવાની તેને પરવાનગી આપી નહોતી. તેથી જ્યારે આયર્લેન્ડની નોકરશાહી અને પ્રોટેસ્ટન્ટો આ સાંભળી ખળભળી ઊઠ્યા ત્યારે પ્રધાનમંડળે લૉર્ડ ફિટ્ઝ વિલિઅમને પાછો બોલાવી લીધો.

ત્યારપછી આઇરિશ ચળવળ જુદી દિશામાં થવા લાગી. યુનાઇટેડ આઇરિશમેનનું રૂપાંતર થઈ એક ગુપ્ત અરાજકમંડળ ઉભું થયું. તેનો ઉદ્દેશ આયર્લેન્ડ અને ગ્રેટ બ્રિટનનો સંબંધ તોડી સ્વતંત્ર બનવાનો હતો. તેણે ક્રાન્સની મદદથી બંડ કર્યું. પણ ૧૭૯૬માં તે બંડ શમાવી દેવામાં આવ્યું. આ બંડથી પ્રોટેસ્ટન્ટો ખીજવાઈ ગયા અને તેઓએ પોતાનો એક સંઘ કરી કૅથોલિકોપર અત્યાચાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે બ્રિટિશ સરકારને અલ્ટરના લોકને નિઃશસ્ત્ર કરવાની ફરજ પડી. ઉશ્કેરણી ધણી વધી પડતાં ૧૭૯૮માં આયર્લેન્ડમાં બળવાનો મોટો ભડકો ઉઠ્યો. આ બળવામાં ખેડુતો અને નીચલા વર્ગના લોકો પણ જોડાયા હતા. ઇંગ્લેન્ડથી છુટા પડવાનો આ લાગ ઠીક છે એમ આઇરિશોને લાગ્યું. કૅથોલિકોપર મૂકાયલા અંકુશો, પાર્લિમેન્ટની સુધારણા, પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના દેવજોના નિભાવ માટે કૅથોલિકોને આપવો પડતો કર એ પ્રશ્નો પ્રજા સમક્ષ હતા. સખતીના ઉપાય લઈ આ બળવો બેસાડી દેવામાં આવ્યો. સરકારે અલ્ટરમાં લશ્કરી કાયદો અમલમાં મૂક્યો. આગેવાન બળવાખોર ફિટ્ઝજેરલ્ડને પકડવામાં આવ્યો. ન્યૂ રૉસ અને વિનેગાર આગળ બળવાખોરોનો પરાભવ થયો, એટલે બંડ શમી ગયું. આયર્લેન્ડમાં સમાધાન અને શાંતિ કરવાના ઉપાય તરીકે બંને દેશની પાર્લિમેન્ટનું એકીકરણ કરવાનું પિટને ઈષ્ટ લાગ્યું. આઇરિશ પ્રોટેસ્ટન્ટો અને કૅથોલિકો બંને આ યોજનાની વિરુદ્ધ હતા. પણ પિટે ધણા પ્રોટેસ્ટન્ટોને ઉમરાવ બનાવવાની લાલચ આપી અને કૅથોલિકોને ધાર્મિક છૂટ આપવાનું વચન આપી ૧૮૦૦માં બંને પાર્લિમેન્ટના એકીકરણનો કાયદો પાસ કરાવ્યો. આ કાયદા અન્વયે ગ્રેટ બ્રિટનની પાર્લિમેન્ટમાં ઉમરાવોની સભામાં આયર્લેન્ડ તરફથી ૪ ધર્માધિકારી અને ૨૮ ચુંટાયલા અમીર અને આમની સભામાં ૧૦૦ ચુંટાયલા પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો ઠરાવ થયો. આ પ્રમાણે ૧૮૦૦માં આયર્લેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડની સંયુક્ત પાર્લિમેન્ટ થઈ. ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લેન્ડના રાજ્યકારભાર માટે થતા ખર્ચનો બે સત્તરાંશ ભાગ આયર્લેન્ડે આપવો એવું આ કાયદામાં ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.

પ્રકરણ ૨૦ મું

૧૮મા સૈકામાં ઇંગ્લેંડના સંસ્થાનો, તાબાના મુલકો અને વેપાર

૧૬૦૬-૧૭૩૩ દરમ્યાન અમેરિકામાં ૧૩ ઇંગ્લિશ સંસ્થાનો સ્થપાયાં—૧૭૦૭, શહેનશાહ ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ.—૧૭૧૩, યુદ્ધેયની સંધિ.—૧૭૪૮, એક્સલાશાપેલનું તહનામું.—૧૭૫૬-૧૭૬૩, સપ્તવાર્ષિક વિગ્રહ.—૧૭૫૭, પ્લાસીનું યુધ્ધ, અને બંગાળમાં વિશાળ મુલક અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યો.—૧૭૫૮-૧૭૫૯, અમેરિકામાં ફ્રેન્ચોનાં ફૂકેન અને કવીએક થાણાં અંગ્રેજોએ જીતી લીધાં.—૧૭૫૯, વૉડીવોશનું યુધ્ધ—હિંદુસ્થાનમાંથી ફ્રેન્ચ સત્તાનું નષ્ટ થવું.—૧૭૬૩, પેરિસની સંધિ.—૧૭૬૫, અમેરિકામાંના ઇંગ્લિશ સંસ્થાનોપર ‘સ્ટેમ્પ ઍક્ટ’નો કર મૂકાયો.—૧૭૬૬, સ્ટેમ્પ ઍક્ટ રદ.—૧૭૭૩, અમેરિકાના ઇંગ્લિશ સંસ્થાનવાસીઓપર ચા’નો કર મૂકવામાં આવ્યો.—બૉસ્ટન બંદરમાં કરવાળી ચા સંસ્થાનવાસીઓએ દરીઆમાં નાંખી દીધી.—૧૭૭૫-૧૭૮૩, અમેરિકાની સ્વતંત્રતાની લડાઈ.—૧૭૭૬, (૪ જુલાઈ) અમેરિકાની સ્વતંત્રતાનું જાહેરનામું.—૧૭૮૩, વર્સેલ્સની સંધિ.

૧૬૮૮ના ઇંગ્લેંડના રાજ્યપરિવર્તન પછી રાજકીયસત્તા પાર્લામેન્ટના હાથમાં ગયા પછી ઇંગ્લેંડના વેપાર, સંસ્થાનો અને તાબાના મુલકોની વૃદ્ધિ થતી ચાલી. વેપારની બાબતમાં ૧૭મા સૈકામાં ઇંગ્લેંડ સાથે હરિફાઈ કરનારા નાનકડા હોલેંડ દેશે ઇંગ્લેંડ સાથે સ્પર્ધા કરવી છોડી દીધી હતી, અને હોલેંડના ઑરેંજ વંશના વિલિઅમને ઇંગ્લેંડની ગાદી મળ્યા પછી તે એ બંને દેશો એક બીજાના મિત્ર રાજ્ય થયાં, અને બંને ફ્રાન્સ સાથે સમુદ્ર ઉપર ટક્કર લેવા સજ્જ થયાં. સંસ્થાન સ્થાપવાની બાબતમાં પહેલ કરનાર પોર્ટુગલને સ્પેન તરફની બીકને લીધે ઇંગ્લેંડ સાથે મૈત્રિ કરવી પડી હતી. સ્પેન અને ફ્રાન્સ વેપાર, સંસ્થાન, અને સમુદ્રમાં ઉપરીપણાની બાબતમાં ઇંગ્લેંડની

થતી જતી ઉત્પત્તિ સહન કરી શકતાં નહોતાં, અને ઈંગ્લેન્ડને તોડી પાડવાના લાગતી રાહ જોયાં કરતાં હતાં. ૧૪મા લુઇસના વખતમાં સ્પેનના અમેરિકામાંનાં સંસ્થાનો અને વેપાર હસ્તગત કરી લેવાના પ્રયત્નો ફ્રાન્સ તરફથી થયાં કરતા હતા. સ્પેનિશ સામ્રાજ્યના અંગમાંથી ફ્રાન્સ લચકા તોડી રહ્યું હતું, અને તેમાં હોલેન્ડ અને ઈંગ્લેન્ડને ખીલકુલ લાગ ન મળે તેની કાળજી રાખી રહ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૭૦૦માં સ્પેનનો રાજા ચાર્લ્સ મરણ પામ્યો પછી સ્પેનનાં સંસ્થાનો અને વેપાર પોતાને મળે તે હેતુથી ૧૪મા લુઇસે સ્પેનના સામ્રાજ્યની વહેંચણી સંબંધે આગળ કરેલો કરાર રદ કરી સ્પેનની ગાદીપર મારા પૌત્રનોજ હક છે એમ જાહેર કર્યું. ૧૪મા લુઇસ એ રાજ્યલોભને તોડવા ઈંગ્લેન્ડ, હોલેન્ડ અને ઓસ્ટ્રિયાએ એકસંધી કરી. સ્પેનની ગાદીના વારસાનો જે વિગ્રહ યુરોપનાં જુદાજુદા રાજ્યો વચ્ચે ચાલ્યો હતો તેનું છેવટ યુદ્ધેયની સંધિથી આવ્યા પછી ઈંગ્લેન્ડને સંસ્થાન અને વેપારની આબતમાં કલ્પનામાં ન આવેલો એટલો ફાયદો થયો. અમેરિકામાંના ફ્રાન્સના તાબાના ન્યૂફાઉન્ડલેન્ડ અને હાસનના ઉપસાગરની નજીકનો મુલક અંગ્રેજોને તાબામાં આવ્યો, અને ડંકર્ક બંદરની કિલ્લેબંદી કાઢી નાંખવાનું ફ્રાન્સે કબૂલ કર્યું. સ્પેનના તાબાનાં જીબ્રાલ્ટર અને માર્ષનૉર્કા ઈંગ્લેન્ડને મળ્યાં, અને સ્પેનના અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને હબસી ગુલામો પૂરા પાડવાનો ઇન્કારો પણ મળ્યો, એ ઉપરાંત સ્પેનના દક્ષિણ અમેરિકાનાં સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવા એક વેપારી વહાણ દર વર્ષે મોકલવાની પરવાનગી ઈંગ્લેન્ડને મળી.

યુદ્ધેયની સંધિથી દક્ષિણ અમેરિકામાંના સ્પેનિશ સંસ્થાનો સાથે વેપારની કંઠક સવળતા અંગ્રેજોને મળી હતી તોપણ એ બે દેશો વચ્ચે વેપારની હરિકાઈ હોવાથી કંઠ કંઠ નજીવાં કારણસર એ બે દેશો વચ્ચે તકરાર થયાં કરતી. ઉપલી સંધિની શરત પ્રમાણે માત્ર એકજ વહાણ દર વર્ષે મોકલવાની અંગ્રેજોને છૂટ મળી હતી ત્યારે સ્પેનિશ લોકોની ફરીઆદ એવી હતી કે અંગ્રેજો વધારે વહાણો મોકલે છે, વળી બંદરમાં આવતાં દરેક વહાણની બારીક

તપાસ તેઓ લેતા, એટલુંજ નહિ પણ દક્ષિણ અમેરિકાને લગતા દરીઆમાં ફરતાં દરેક અંગ્રેજી વહાણની તપાસ લેવાના હકનો દાવો કરતા. આમ નજવાં કારણસર વારંવાર તકરાર થયાં કરતી તેથી એ બે દેશો વચ્ચે વહેલીમેડી લડાઈ જાગશે કે શું એમ થયાં કરતું. આખરે ૧૭૩૯માં લડાઈ થઈ પણ ખરી, અને વચ્ચે કેટલોક વખત બંધ પડી ૧૭૬૩ સુધી ટકી હતી. આ વર્ષે દરમ્યાન ઇંગ્લેંડને સ્પેન અને ફ્રાન્સની ટક્કર ઝીલવી પડી હતી, તેમાંથી છેવટે ઇંગ્લેંડે દરીઆ પર પોતાનું શ્રેષ્ઠ સામ્રાજ્ય કયું અને સ્થાપિત કર્યું. એજ કાળ દરમ્યાન ઇંગ્લેંડનું મુખ્ય દરીા રાજ્ય ફ્રાન્સ હતું. અને ઉત્તર અમેરિકા અને હિંદુસ્થાનમાં ઉપરીપણા માટે તેઓ બંને લડી રહ્યાં હતાં. એ લડાઈઓનું પરિણામ ફ્રાન્સની હારમાં આવ્યું, અને ઇંગ્લેંડનું સામ્રાજ્ય વિસ્તૃત અને બળવાન થયું.

હિંદુસ્થાનમાં ચક્રવર્તીસત્તાનો લોપ.—ઈ. સ. ૧૭૦૭માં હિંદુસ્થાનના ધણીખરા ભાગપર રાજ્ય કરનાર મોગલ પાદશાહ ઔરંગઝેબ મરણ પામ્યા પછી આખાં મોગલ રાજ્યમાં સર્વત્ર અરાજકતા થઈ ગઈ. મોગલ સામ્રાજ્યના જુદાજુદા પ્રાંતોના સુબેદારો સ્વતંત્ર થઈ બેસવા લાગ્યા. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં વિસ્તાર પામતી મુસલમાન સત્તાને રોકવા માટે શિવાજીની સરદારી નીચે મરાઠા સત્તા ઉત્પન્ન થઈ હતી. શિવાજીના મરણ પછી ઉગતી મરાઠા સત્તાને દાબી દેવા માટે ઔરંગઝેબ જેવા મહાન સમ્રાટને વીસ વરસ સુધી દક્ષિણમાં પડાવ નાંખી રહેવું પડ્યું હતું, અને આખરે તે મરાઠા લોકોને જેર કરી શક્યો હો. પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબના મરણ પછી મોગલ રાજ્યમાં સઘળે અંધાધૂંધી પ્રસરેલી જોઈ એ સંધિનો લાભ લઈ પોતાનું રાજ્ય વધારવાનો પ્રયત્ન મરાઠાઓએ શાહ રાજના વખતમાં શરૂ કર્યો.

હિંદુસ્થાનમાં આ પ્રમાણે મધ્યવર્તી સત્તાનો લોપ થવાથી ફ્રેન્ચ, ઇંગ્લિશ, ડચ, પોર્ટુગીઝ વગેરે યુરોપી લોકોને હિંદુસ્થાનમાં પોતપોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરવાનો આયતોજ પ્રસંગ મળ્યો. બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીનો વેપાર મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તા બંદરેથી

ધમધોકાર ચાલતો હતો. ૧૬૬૪માં અંગ્રેજોની હરીફાઈમાં ફ્રેન્ચોએ ૧૪મા જુનની પ્રેરણાથી ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની ઉભી કરી મદ્રાસની પાસે પૉંડીચેરીમાં પોતાની કોઠી સ્થાપી હતી. ૧૭૦૭ પછીની અંધા-ધુંધીનો લાલ લઈ હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેન્ચ સત્તા સ્થાપવાનાં સ્વપ્નાં પૉંડીચેરીના ગવર્નર ડૂપ્લેને આવવા લાગ્યાં અને તે દિશા તરફ તેણે પગલાં ભરવા માંડ્યાં. હિંદુસ્થાનને પૂર્વ કિનારે આવેલા ક્વેંટકના નવાબ સાથે સંપ કરી અંગ્રેજોની કોઠીઓ પડાવી લેવાનો તેનો વિચાર હતો. યુરોપમાં ૧૭૪૦થી.



ડૂપ્લે

૧૭૪૮ સુધી ચાલેલા ઑસ્ટ્રિયાની ગાદીના વારસાના વિગ્રહમાં ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ સામસામી બાબુએ હતાં. એટલે એ સંગ્રેગોનો લાલ લઈ ૧૭૪૬માં ડૂપ્લેએ અંગ્રેજોની મદ્રાસની કોઠી સર કરી લીધી. પણ ૧૭૪૮માં થયેલી એક્સલાશાપેલની સલાહથી જોકે મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું આપી દેવું પડ્યું, તોપણ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેન્ચોએ અંગ્રેજ લોકોપર જ્ય મેળવ્યાથી હિંદુસ્થાનમાં તેમની કીર્તિમાં ધણો વધારો થયો. ૧૭૪૮ પછી યુરોપમાં ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહ હોવાથી હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્લિશ અને ફ્રેન્ચ કંપની ઉઘાડી રીતે એક બીજાપર હુમલો કરતી નહોતી, તોપણ આડકતરી રીતે એ બંને કંપની વચ્ચે વેર તો ચાલુજ હતું. હિંદુસ્થાનમાંની રાજકીય પરિસ્થિતિનો લાલ લઈ રાજા રાજાઓને માંહોમાંહે લડાવી મારી તેમાંના એકને બીજાની વિરૂધ્ધ મદદ કરી મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની બાજુ ડૂપ્લેએ ખેલવા માંડી. હિંદી લોકોનું એક સૈન્ય ઉભું કરી તેને યુરોપી લશ્કરી તાલીમ અને કવાયદ શીખવી દેશી રાજાઓનાં બીનકવાયદી લશ્કરોને હરાવી હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપવાનાં સ્વપ્નાં તે જોવા લાગ્યો. હિંદુસ્થાનમાં જુદીજુદી જાતો,

ધર્મો અને ભાષા બોલનારા લોકો હોવાથી તેઓની સંસ્કૃતિ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારની હતી. હિંદુસ્થાન એક દેશ નથી પણ એક ખંડ છે તે રૂપે બરાબર સમજી ગયો હતો. હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપવાની રૂપેની આવી મહત્વાકાંક્ષા હતી, પણ તે કામમાં તેને જય ન મળ્યો, ફ્રેન્ચોની હાર થઈ અને અંગ્રેજો હિંદુસ્થાનમાં પોતાનું સાર્વભૌમ સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરી શક્યા.

હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે લડાઈ.—યુરોપમાં ૧૭૪૮માં ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ બંધ પડી ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં કર્ણાટકના નવાબની ગાદીને માટે ઉભી થયેલી લડાઈમાં ભાગ લઈ ફ્રેન્ચોએ પોતાની સત્તા વધારવાનો પ્રયત્ન ચલાવ્યો. ત્યારે ફ્રેન્ચોને તેમની મુશ્કેલી હાંસલ કરતા અટકાવવામાં રૉબર્ટ ક્લાર્કિ નામના એક જીવાન અંગ્રેજ બચ્ચાએ ફત્તેહ મેળવી. રૂપેના બધા પ્રયાસ વ્યર્થ ગયા, અને-૧૭૫૪માં તે ફ્રાન્સ પાછો ગયો, પછી હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપવાની મહેચ્છા નષ્ટ થઈ.

આમ દક્ષિણમાં કર્ણાટકમાં ફ્રેન્ચ સત્તા નષ્ટ થઈ અંગ્રેજ સત્તા વધતી જતી હતી, ત્યારે બંગાળમાં પણ અંગ્રેજ સત્તા ઝામવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો. બંગાળનો નવાબ સિરાજુદ્દૌલા ફ્રેન્ચોનો મિત્ર હતો, તેથી તેણે કલકત્તાની અંગ્રેજ કોઠી જીતી લીધી, અને કેટલાક અંગ્રેજોને કારાગ્રહમાં પૂરી મોત શરણુ કર્યાં. તેનું વેર લેવા ક્લાર્કિ મદ્રાસથી કલકત્તે આવ્યો. નવાબના સેનાપતિ મીર જફરને ફોડી પોતાના પક્ષમાં લીધો. પછી ૧૭૫૭ના જૂનની ૩જી તારીખે ત્રણ હજાર સૈનિકો વડે નવાબના ૫૫ હજારના સૈન્યને પ્લાસીની લડાઈમાં હરાવી દીધું, આ લડાઈના પરિણામે બંગાળ જેવો ફળદ્રુપ પ્રાંત અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યો. અંગ્રેજોએ મીર જફરને બંગાળનો ખંડિયો નવાબ બનાવ્યો. આમ હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજોનું જોર વધતું જતું હતું, તેવામાં ૧૭૫૬માં યુરોપમાં ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ જાગી હતી. એ લડાઈના પ્રસંગેના લાભ લઈ રૂપે પછી આવનાર ફ્રેન્ચ ગવર્નર લાલીએ ફ્રેન્ચ સત્તા પાછી સ્થાપવા પ્રયાસ ચલાવ્યો. પરંતુ લાલી રૂપેના જેવો કાર્યકુશળ અને કુનેહબાજ નહોતો, તેમજ

હિંદુસ્થાનની પરિસ્થિતિથી અપરિચિત હોતો, એટલે તે કાવ્યો નહિ, અને ૧૭૬૦માં વાંડિયોશની લડાઈમાં અંગ્રેજ સેનાપતિ કર્નલ ક્લૅટ તેને



ફાખર્ટ ક્લાઈવ

હરાવ્યો, અને પોંડિચેરી જીતી લીધું. આમ હિંદુસ્થાનમાંથી ફ્રેન્ચ સત્તાનો નાશ થયો અને અંગ્રેજોનો પાયો ઉઠા પેસતો ગયો.

ઉત્તર અમેરિકામાંનાં ખ્રિશ્તિ સંસ્થાનો.—જેમ હિંદુસ્થાનમાં થયું તેમ અમેરિકામાં પણ ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે ઝગડો થયો. ઍટલાંટિક મહાસાગર અને ઍલીગની પર્વતોની વચ્ચેની ચીચરવટીમાં ૧૫૦ વર્ષ થયાં અંગ્રેજોએ પોતાના સંસ્થાન સ્થાપ્યાં હતાં. ૧૮મા સૈકાની શરૂઆતમાં એકંદર ૧૩ સંસ્થાનો ત્યાં હતાં. તેમાંના છેક ઉત્તરમાં આવેલાં ચાર સંસ્થાનો મેસેચ્યુસેટ્સ, કૉનેક્ટિકટ, રહોડ-આઇલેંડ અને ન્યૂ હૅમ્પશાયરનો સમુદાય ન્યૂ ઇંગ્લેંડ કહેવાતો હતો. ત્યાંના લોકો પ્યુરિટન પંથના અનુયાયી હતા. આ સંસ્થાનને ત્યાંના રાજ્યકારભારની બાબતમાં સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું હતું, અને ગવર્નર સુધ્ધાં નીમવાનો હક મળ્યો હતો. એ સંસ્થાનની દક્ષિણે ૧૬૬૭માં ડચ લોકો પાસેથી છૂતી લીધેલાં ન્યૂ યૉર્ક અને ન્યૂ જર્સી સંસ્થાનો આવેલાં હતાં. તેની પાછળ ડેલાવેર, મેરીલેંડ અને પેનસિલવેનીઆ લાગેલાં હતાં. પેનસિલવેનીઆની રાજ્યવ્યવસ્થા જમીનદારી પધ્ધતિની હતી, અને તેના જમીનદારો ઇંગ્લેંડમાં રહી વ્યવસ્થા ચલાવવા ગવર્નર નીમી મોકલતા હતા. તે ગવર્નરો અને સ્થાનિક ધારાસભા વચ્ચે વારંવાર કલહ ચાલ્યાં કરતો. એની પછી તંબાકુની ખેતીને માટે પ્રસિધ્ધ થયેલું વર્જિનિયા સંસ્થાન હતું. એમાં હબ્સી ગુલામોની સંખ્યા મોટી હતી, તેમજ એપિસ્કોપેલીઅન પંથવાળાઓની અને મોટા મોટા જમીનદારોની સંખ્યા વધારે હતી, તેથી ન્યૂ ઇંગ્લેંડ અને એની વચ્ચે ભિન્નતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી. વર્જિનિયાની દક્ષિણે ૧૬૬૩માં સ્થપાયેલું ઉત્તર અને દક્ષિણ કેરોલીના સંસ્થાન હતું. તેની પછી ન્યૉર્ઝિયા નામનું સંસ્થાન હતું. એ ૧૭૩૧માં સ્થપાયું હતું. આ પ્રમાણે ૧૬૦૬થી ૧૭૩૩ સુધીમાં જુદેજુદે સમયે સ્થપાયેલાં આ તેર સંસ્થાનો ઉત્તરોત્તર આબાદ થતાં ગયાં હતાં. પણ એ બધાં સંસ્થાનો વચ્ચે એકએકની ઇર્ષ્યા પુષ્કળ હોવાથી તેઓના એકીકરણની કલ્પનાએ હજુ સુધી મૂર્તસ્વરૂપ લીધું નહોતું. પણ ત્યાંના મૂળવતની ઈડીઅન લોકો અને પાડોશનાં ફ્રેન્ચ સંસ્થાનોથી બધાનું રક્ષણ થાય તે માટે એક સંઘ સ્થાપવાની કલ્પના ઉદ્ભવવા લાગી હતી. અમેરિકામાંના ફ્રેન્ચ સંસ્થાનવાસીઓએ ઇંગ્લિશ સંસ્થાન-

વાસીઓને સમુદ્ર કિનારે એક ચીયરવડીઆ મુલકમાં જાણે ગોંધી રાખ્યા નહોય એમ હતું. ફ્રેન્ચોનું મોટું સંસ્થાન કૅનેડા સેન્ટ લૉરેન્સ નદીની ખીણમાં આવેલું હતું, અને એ નદીના મુખ આગળ આવેલાં સેન્ટ જૉન અને કેપ બ્રેટન બેટોપર તેઓએ લુઇસિયર્ગ નામનો એક જગ્ગરો કિલ્લો બાંધ્યો હતો. ૧૭૧૩ની યુદ્ધની સંધિથી ઍંગ્લેંડીઆ અને ન્યૂફાઉન્ડલૅંડ બેટ અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યા હતા. અમેરિકામાં એ બંને લોકો વચ્ચે સરહદની બાબતમાં વારંવાર કલહ ઉપસ્થિત થતો હતો. ઉત્તરે કૅનેડા અને દક્ષિણે મિસિસિપી નદીની ખીણમાં લુઇસીઆના એ બે ફ્રેન્ચ સંસ્થાનો આવેલાં હતાં. આમ ઉત્તરે સેન્ટ લૉરેન્સ નદીની ખીણમાં, દક્ષિણે મિસિસિપી નદીની ખીણમાં અને પશ્ચિમે ઍલીગની પર્વતની પાછળ ફ્રેન્ચ થાણાંઓ હોવાથી અંગ્રેજોની વૃદ્ધિમાં હરકત નડતી હતી. તેથી અમેરિકામાં બંને પ્રજાઓ વચ્ચે વારંવાર ચક્રમક ઝઘાં કરતી, અને સંસ્થાનવાસીઓને મદદ કરવા માટે ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ ક્રમક મોકલતાં હતાં.

૧૭૫૬માં યુરોપમાં સપ્તવાર્ષિક યુધ્ધ શરૂ થયું ત્યારે અમેરિકામાં ફ્રેન્ચ અને ઈંગ્લિશ સંસ્થાનવાસીઓએ ઉપરીપણા માટે કંઈ ને કંઈ ઉવટનો નિકાલ લાવવાનો ઈરાવ કર્યો. આ વખતે ઈંગ્લેંડમાં પ્રધાનપદે પિટ હતો, અને તેણે કાર્યકુશળતાથી અને વ્યવસ્થિત રીતે યુધ્ધને જીતેજીતે ઠોકાણે જીતી યોગ્ય ક્રમક મોકલી હતી તેને લીધે અંગ્રેજોનો જય થશે એ લગભગ નક્કી જેવુંજ હતું. ૧૭૫૮માં કૅનેડાના ફ્રેન્ચ સંસ્થાન ઉપર જીતીજીતી ત્રણ દિશાએથી ત્રણ સારા કસાયલા સરદારોની દેખરેખ નીચે હલ્લો કરવાનું ઈરાવવામાં આવ્યું. ઍમસ્ટર્સે સેનાપતિએ લુઇસિયર્ગ કિલ્લાપર હલ્લો કરી તે જીતી લીધો. કૅનેડાપર હલ્લો કરી તે જીતવાનું કામ તરણુ ઉત્સાહી અને કર્તૃત્વવાન સરદાર હાઉને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ અધવચ હાઉનું મૃત્યુ થયાથી ઠોકાણે ઠોકાણે અંગ્રેજ લશ્કરો પરાજય થવાથી ઉત્તર અમેરિકામાંથી અંગ્રેજોનો પગ નીકળી જશે કે શું એમ દેખાવા લાગ્યું. ફ્રેન્ચ સરદાર મૉટકામે અંગ્રેજોને હરાવ્યા. ત્યારે અંગ્રેજોએ ફૂકેન અને ફ્રાન્ટિનક જીતી લીધાં. હાઉના મરણ પછી અંગ્રેજ સૈન્યનો સેનાપતિ જનરલ

વુલ્ફ થયો હતો. તે બહાદુર અને સાહસિક હતો. તેણે ૪૦૦૦ના સૈન્યથી અમેરિકા ગણાતો કવીએકોનો કિલ્લો સર કર્યો. આ લડાઈમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ સેનાપતિ વુલ્ફ અને મૉટકામ બંને માર્યા ગયા. વચ્ચે અંમસ્ટ હતો. તેણે ટાયકોન ડરોગાનો કિલ્લો જીતી લીધો. અને ત્રીજી તરફથી અંગ્રેજોએ નાયાગારાનો કિલ્લો લીધો. છેલ્લે છેલ્લે મૉન્ટીલ પણ પડ્યું. આમ ઠેકાણે ઠેકાણે પરાજય પામવાથી ફ્રેન્ચોને સલાહ કર્યોવિના છૂટકોજ નહોતો. પછી યુરોપમાં ૧૭૬૩માં પેરિસની સંધિથી સપ્તવાર્ષિક વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

પેરિસની સંધિ, (૧૭૬૩).—એ સંધિની શરત પ્રમાણે અમેરિકામાં નોવાસ્કોશિઆ, કનેકા, કેપ બ્રેટન વગેરે ફ્રાન્સનો મુલક અંગ્રેજોને મળ્યો. તેમજ ફ્લોરિડા અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝના કેટલાક ટાપુઓ પણ અંગ્રેજોને મળ્યા. માત્ર લુઇસિયાના એકલું ફ્રેન્ચના કબજામાં રહ્યું. આ પ્રમાણે સંસ્થાનો અને મુલકગીરીની બાબતમાં છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષથી અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે ચાલી રહેલી હરીફાઈનું છેવટ આવ્યું. ફ્રાન્સે પોતાની હાર કબૂલ કરી, સમુદ્રોપર ઇંગ્લેંડની સત્તા સર્વોપરિ મનાઈ, અને સંસ્થાનો અને મુલક વિસ્તારની બાબતમાં ઇંગ્લેંડે કલ્પનામાં નહિ જોયલી એટલી વૃદ્ધિ કરી.

પેરિસની સંધિ પછી અમેરિકામાંનાં ઇંગ્લિશ સંસ્થાનોનું ધોરણ.—આમ ઉત્તર અમેરિકામાંથી ફ્રેન્ચ સત્તા નષ્ટ થવાથી હવે તેના તરફની અંગ્રેજોને કોઈ તરેહની બીંત રહી નહિ, તેથી સંસ્થાનવાસીઓને પોતાના રક્ષણાર્થે ઇંગ્લેંડની મદદની આવશ્યકતા રહી નહિ. એટલે હવેપછી વેપાર અને રાજ્યકારભારની બાબતમાં માતૃભૂમિ તરફનો અંકુશ કાઢી નાંખવાની કલ્પના સંસ્થાનવાસીઓને થવા માંડી. જ્યાંસુધી ફ્રેન્ચ સત્તા ઉત્તર અમેરિકામાં પ્રબળ હતી ત્યાંસુધી તેઓને ફ્રેન્ચ સત્તાના તાબામાં જવાનો ડર રહેતો હતો, તેથી માતૃભૂમિની નિયંત્રણા કાઢી નાંખવાની તેમને ઈચ્છાજ ન થાય એ તો સ્વાભાવિક છે.

સપ્તવાર્ષિક વિગ્રહ વખતે સંસ્થાનોનું રક્ષણ કરવા માટે જે મોટો ખર્ચ થયો હતો તે સંસ્થાનોનાં બંદરોમાં વેપારી માલપર

આયાત જકાત મૂકી વસૂલ કરવો એવો ઈંગ્લેંડના વડા પ્રધાન એનવિલનો મત હતો. એ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે એનવિલે આગળના નવિગેશન કાયદાને સખતાઈથી અમલમાં મૂકવાનો હુકમ કાઢ્યો, અને એમ કરી સંસ્થાનો સાથે યુરોપના અન્ય દેશો ચોરીચુપકીથી જે વેપાર ચલાવતા હતા તેનો અટકાવ કર્યો. આથી બધા સંસ્થાનોમાં અસંતોષ થવા લાગ્યો. એ અસંતોષને દાખેલો રાખવા માટે અમેરિકામાં ઈંગ્લેંડનું લશ્કર કાયમ રાખવામાં આવ્યું, અને તેનો ખર્ચ સંસ્થાનવાસીઓએ આપવો એવું ઠરાવવામાં આવ્યું, ત્યારે સંસ્થાનવાસીઓના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. હજી સુધી અમેરિકાનાં બધાં સંસ્થાનો એક એકથી સ્વતંત્ર હતાં, તેથી બધાને લાગુ પડતો કાર્ષ કાયદો કરવો હોય તો તે ઈંગ્લેંડની પાર્લમેન્ટ કરતી હતી. ૧૭૬૫માં એનવિલે ‘સ્ટેમ્પ એક્ટ’ નામનો એક કાયદો પાર્લમેન્ટમાં પસાર કરાવી, એ કરની ઉપજમાંથી ઈંગ્લિશ સૈન્યનો ખર્ચ વસૂલ કરવો એવું ઠરાવ્યું. પણ આ પ્રમાણે ઈંગ્લેંડની પાર્લમેન્ટને સંસ્થાનોની અંદરની વ્યવસ્થામાં હાથ ધાલી તેઓપર કર મૂકતી જોઈને સંસ્થાનવાસીઓનો અસંતોષ ધણો વધી ગયો. ઈંગ્લેંડના સ્ટેમ્પ એક્ટલા કાગળો નહિ વાપરવાનો તેઓએ ઠરાવ કર્યો, અને ઈંગ્લેંડની પાર્લમેન્ટમાં અમારા તરફના પ્રતિનિધિઓ નથી, માટે અમારા ઉપર કર મૂકવાનો કે અમારા સંસ્થાનના અંદરના રાજ્યકારભારમાં હાથ ધાલવાનો બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટને ખીલકુલ હક નથી એમ તેઓએ જાહેર કર્યું.

અમેરિકાના બ્રિટિશ સંસ્થાનો અને માતૃભૂમિ વચ્ચે કલહ.—આ કાયદા વિરૂદ્ધ અમેરિકામાં એવી જોસબેર ચળવળ ચાલી કે એનવિલ પછી પ્રધાનપદે આવનાર રોકિંગહામ એ કાયદો રદ કર્યો, તોપણ સંસ્થાનોની બાબતમાં કાયદો કરવાનો બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટને હક છે એમ તેણે જાહેર કર્યું (૧૭૬૬). ત્યારપછી ટાઉનસેન્ડ નામના પ્રધાને અમેરિકામાં આયાત થતી કાચ, શીશા, રંગ, કાગળ વગેરે વેપારની જાણસોપર કર મૂક્યો. સ્ટેમ્પ એક્ટથી હિલા કરવા ધારેલી ઉપજને બદલે આ જાણસો ઉપર કર મૂકી પૈસા વસૂલ કરવાનો પાર્લમેન્ટનો ઇરાદો જોતાંજ સંસ્થાનવાસીઓએ

જાહેર કર્યું કે સંસ્થાનોના વેપાર સંબંધમાં દબલગીરી કરી કોઈપણ પ્રકારના બંધનો કરવાનો ખ્રિટિશ પાર્લમેન્ટને હકજ નથી. સંસ્થાનો અને માતૃભૂમિ વચ્ચે આ પ્રમાણે વૈમનસ્ય ઉભું થયું. માતૃભૂમિ તરફ જે સંસ્થાનવાસીઓ આજ્ઞા ધરાવતા હતા તેઓનો તિરસ્કાર થવા લાગ્યો. ટાઉનસેન્ટ પછી લૉર્ડ નૉર્થ વડો પ્રધાન થયો હતો. તેણે સંસ્થાનવાસીઓની આવી ઉત્કેરાયલી ચળવળ જોઈને બધી જાણસોપરથી કરે કાઢી નાંખી માત્ર એક આ પર કર રહેવા દીધો. આમ કર તો જોકે માત્ર એકજ ચીજ પર રહ્યો, તોપણ એટલા એક કરથી પણ સંસ્થાનો માટે કાયદા ધડવાના અને તેમના પર કર મૂકવાના ખ્રિટિશ પાર્લમેન્ટના હકનો સ્વીકાર થતો હતો, તેથી સંસ્થાનવાસીઓએ ચાનો બહિષ્કાર કરવાનું ઠરાવ્યું, અને ૧૭૭૩ના ડિસેમ્બરની ૧૬મી તારીખે ઈંડીઅન લોકોની સહાયથી બૉસ્ટન બંદરમાં આ ભરી આવેલાં વહાણો પર જઈ તેમાંની તમામ આ દરીઆમાં નાંખી દીધી.

સંસ્થાનનો મામલો આટલી હદે પહોંચ્યો, ત્યારે ઈંગ્લેંડથી મુગાં ખેતી રહેવાય એ અશક્ય હતું. બૉસ્ટનમાં કરેલાં કૃત્ય બદલ મેસેચ્યુસેટ્સની સનદ ૨૬ કરવામાં આવી, અને બૉસ્ટન બંદર બંધ કર્યું, જેજ નામના એક ગૃહસ્થને ત્યાંનો ગવર્નર નીમી મોકલ્યો, અને તેના બચાવને માટે એક મોટું સૈન્ય મોકલ્યું. ત્યારે ન્યૉર્વિચ શિવાયના બાકીનાં બધાં સંસ્થાનોએ મેસેચ્યુસેટ્સને ટેકા આપ્યો, અને માતૃભૂમિ અને સંસ્થાનો વચ્ચે ઉભા થયેલા ટંટા પર વિચાર ચલાવવા ફિલાડેલફિયામાં એક પરિષદ ભરી. દરમ્યાન લૉર્ડ નૉર્થે પતાવટ કરવાની ભાંજગડ ચલાવી, પણ તેનું કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. અને આખરે ટંટા ધણો વધી જતાં ૧૭૭૫માં લેકિસંગટન આગળ સંસ્થાનવાસીઓ અને ખ્રિટિશ સૈન્ય વચ્ચે ચક્રમક ઝરી લગાઈની શરૂઆત થઈ.

સંસ્થાનો અને માતૃભૂમિ વચ્ચે યુદ્ધ, (૧૭૭૫-૧૭૮૩).-
૩૦૦૦ માઈલને છેટે આવેલાં સંસ્થાનો સાથે યુદ્ધ ચલાવવું ઈંગ્લેંડને માટે બહુ અવગઢ ભરેલું હતું. પણ એક વાત ઈંગ્લેંડના લાભમાં હતી. તે એ કે સંસ્થાનોએ એકત્ર થઈ આવું કામ કદી કર્યું નહોતું.

યુદ્ધની શરૂઆતમાં કરેલું ઐક્ય છેવટ સુધી ટકશે કે કેમ તે વિષે શંકાજી હતી. તોપણ આ યુધ્ધ આઠ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. ૧૭૭૫માં સંસ્થાનવાસીઓએ બૉસ્ટનના બચાવના બાંધકામ ઉભાં કર્યાં. તેઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢવા માટે ગેજ સૈન્ય લઈ નીકળ્યો. બંકરહિલ નામની ટેકરી આગળ યુધ્ધ થયું તેમાં ઇંગ્લિશોની જીત થઈ, અને અમેરિકનોને બૉસ્ટન છોડવું પડ્યું. ૧૭૭૬માં સંસ્થાનોએ બીજી પરિષદ ભરી, અને વર્જિનીઆના શુરવીર, સાહસિક અને કર્તુત્વવાન શહેરી વૉશિંગ્ટનને પોતાનો સેનાપતિ નીમ્યો. વૉશિંગ્ટનને બૉસ્ટન આગળ અંગ્રેજોને હરાવી નસાડી મૂક્યા. આ લડાઈમાં સંસ્થાનવાસીઓને માલમ પડ્યું કે અંગ્રેજોએ પોતાના સૈન્યમાં જર્મન સૈનિકોની ભરતી કરી છે, ત્યારે તે કૃત્ય માટે તેઓને અંગ્રેજોપર ઘણું તિરસ્કાર આવ્યો. તેથી ૧૭૭૬ના જૂલાઈની ૪થી તારીખે સંસ્થાનોએ માતૃભૂમિ સાથેનો સર્વ સંબંધ તોડી અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કર્યું.

૧૭૭૬માં હાઉ અંગ્રેજ સેનાપતિ થઇને આવ્યો. તેણે આવીને અમેરિકનોને ઝુકલિનની લડાઈમાં હરાવ્યા. ૧૭૭૭માં બ્રિટીશોની આગળ પાછા હરાવી અમેરિકનોનું કેંદ્રસ્થાન ફિલાડેલ્ફીઆ કબ્જે કર્યું. સેનાપતિ હાઉ આમ વિજય કરતો હતો ત્યારે કેનેડાથી અંગ્રેજોની મદદે આવેલો સેનાપતિ બરગૉઈન સારાટોગાની લડાઈમાં હારી ગયો, અને તેના ૫૦૦૦ સૈનિકો સાથે ગેટ્સને શરણે જવાની ફરજ પડી. આ પછી લડાઈની બાજુ ફરવા લાગી.

ઈંગ્લેન્ડને આમ તેના સંસ્થાનો સાથે લડાઈમાં રોકાયેલું જોઈ સપ્તવાર્ષિક યુધ્ધમાં થયેલી હારનું વેર લેવાની આ સંધિ ઠીક છે એમ સમજી ફ્રાન્સે અમેરિકાની સ્વતંત્રતા માન્ય કરી ૧૭૭૮માં તેમની મદદે એક લશ્કર પણ મોકલ્યું. અમેરિકનોને આમ ફ્રાન્સ તરફથી મદદ મળેલી જાણી લૉર્ડ નૉર્થે પતાવટની તોડજોડ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેનું કંઈ વળ્યું નહિ, કારણ કે સંસ્થાનવાસીઓએ ઈંગ્લેન્ડથી સ્વતંત્ર થઈ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ૧૭૭૯માં સ્પેન પણ ઈંગ્લેન્ડ વિરુદ્ધ ફ્રાન્સ સાથે જોડાયું, અને તેણે જીબ્રાલ્ટરને ઘેરો ધાલ્યો. પછી ૧૭૮૦માં હૉલેન્ડ પણ ઈંગ્લેન્ડના

શત્રુઓ સાથે જોડાયું. આમ યુરોપના ત્રણ મોટાં રાજ્યોએ ઇંગ્લેંડ વિરુદ્ધ જંગ જાહેર કર્યો. કેથરાઈનનું રૂશીઆ અને ફ્રેંચિક ધી ઝેટનું પૃશિયા એ બે રાજ્યો જોકે તટસ્થ રહ્યાં, તોપણ તેઓએ તટસ્થ દેશોના વેપારને ઇંગ્લેંડ તરફથી જે હરકત થતી હતી તે દૂર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, ત્યારે ઇંગ્લેંડની સ્થિતિ બહુ ખારીક થઈ પડી.

આમ સમુદ્રપર યુરોપી રાજ્યો સાથે અને જમીનપર સંસ્થાનો સાથે ઇંગ્લેંડને લડાઈ કરવી પડી. તોપણ આખી ખારીક સ્થિતિમાં હિંમત ન હારતાં સ્વસ્થપણે ધીરજથી યુદ્ધ ચાલુ રાખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. ૧૭૭૮માં ઇંગ્લિશ સરદાર કિલન્ટોનને ફિલાડેલ્ફીઆ છોડી દઈ યૉર્કટાઉન જતું પડ્યું. ત્યારપછી દક્ષિણ સંસ્થાનોમાં લડાઈ ચલાવવાનું અંગ્રેજોએ ઠરાવ્યું. ત્યાં સાઉથ કેરોલિનાની રાજ્યધાની તેઓએ જતી લીધી. દરમ્યાન લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ અંગ્રેજ સેનાપતિ થઈને આવ્યો હતો. તેણે કેમડન આગળ ગેટ્સને હરાવ્યો. પરંતુ ત્યારપછી ૧૭૮૧માં યૉર્કટાઉન આગળ લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ ૧૭મી અક્ટોબરે ચારે તરફથી ઘેરાઈ ગયો, અને તેને પોતાના ૭૦૦૦ના તમામ સૈન્ય સાથે શરણે જવાની ફરજ પડી, એટલે યુદ્ધની બાજુ ફરી ગઈ અને ઇંગ્લેંડને પોતાની હાર કબૂલ કરવી પડી. જે કે જમીનપર આમ પોતાનાં સંસ્થાનોને હાથે હાર ખાધી, તોપણ ઇંગ્લેંડે દરીઆમાં સ્પેન અને ફ્રાન્સને જીજ્ઞાસિત જતી લેવામાં ફાવવા દીધા નહિ.

વરસેલ્સની સંધિ, (૧૭૮૩).— સંસ્થાનો સાથે યુદ્ધ ૮ વર્ષ સુધી ચાલ્યા પછી ૧૭૮૩માં વરસેલ્સની સંધિથી સલાહ થઈ. ઇંગ્લેંડને અમેરિકાની સ્વતંત્રતા કબૂલ કરવી પડી, અને માઇનાંકાં અને ફ્લૉરિડા સ્પેનને અને ટૉબેગો, સેનેગાલ, સેન્ટ લ્યુકા અને પૉંડિચેરી ફ્રાન્સને પાછાં આપી દેવાં પડ્યાં.

આમ એક ઠેકાણેનાં સંસ્થાનો છૂટાં પડી સ્વતંત્ર થયાં તેજ પ્રમાણે બીજાં સંસ્થાનો પણ જે આપણે આપણું ધોરણ બદલીશું નહિ તો છૂટાં પડી સ્વતંત્ર થઈ જશે એમ ઇંગ્લેંડ સમજી ચૂક્યું હતું.

પ્રકરણ ૨૧મું

૩૦૧ જ્યોર્જના વખતનું ઇંગ્લેન્ડ

પૂર્વાધ

(૧૭૬૦-૧૭૮૯)

૧૭૬૧, પિટનું રાજીનામું.—૧૭૬૩, પેરિસની સંધિ.—૧૭૬૫, અમેરિકન સંસ્થાનો પર 'સ્ટેમ્પ ઍક્ટ'નો કર.—૧૭૬૩-૧૭૬૯, વિદ્વક્સનો ખટલો.—૧૭૭૫-૧૭૮૩, અમેરિકન સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા માટે લડાઈ.—૧૭૮૧, લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસનો પરાજય.—૧૭૮૩, વરસેલ્સની સંધિ.—૧૭૮૪, પિટનું હિંદી રાજ્યકારભાર સંબંધનું બિલ.—૧૭૮૬-૧૭૯૫, વૉરન હેસ્ટિંગ્સની રાજ્યદ્વારી તપાસ.

૨૦૧ જ્યોર્જનો મોટો છોકરો ફ્રેડરિક ૧૭૫૧માં મરણ પામેલો હોવાથી તેનો છોકરો જ્યોર્જ ૩૦૧ જ્યોર્જ તરીકે ૨૨ વર્ષની ઉંમરે ઇંગ્લેન્ડની ગાદીપર આવ્યો. ૨૦૧ જ્યોર્જને તેનાપર વિશેષ પ્રેમ નહોતો, તેથી નાનપણમાં તેની કેળવણી માટે તેણે બીલકુલ દરકાર રાખી નહોતી. તેથી તેની મા ઑગસ્ટાએ તેને કેળવણી આપી હતી.

૩૦૧ જ્યોર્જનો સ્વભાવ અને તેનું રાજ્યધોરણ.—ઑગસ્ટા મહત્વાકાંક્ષી હતી, તેથી પ્રધાનોની સલાહ પ્રમાણે ન ચાલતાં પોતાની મરજી પ્રમાણેજ ચાલવું એવો ઉપદેશ તેણે છોકરાને નાનપણથીજ આપી મૂક્યો હતો. જ્યોર્જ તે ઉપદેશ પ્રમાણેજ વર્તવાનું ઠરાવ્યું. પ્રધાનો જેમ પાર્લમેન્ટને જવાબદાર હોય છે તેમ તેઓએ રાજને પણ જવાબદાર હોવું જોઈએ એવી તેની ઇચ્છા હતી. પ્રધાનમંડળના સલાસદો રાજ્યને નીમવા જોઈએ



૩૦૧ જ્યોર્જ

એવો તેનો મત હતો. આમ પોતાનાજ ધોરણ પ્રમાણે રાજ્યતંત્ર ચલાવવાની તેની ઇચ્છા હતી, તોપણ સ્ટુઅર્ટ રાજઔની માફક અનિયંત્રિત અને ગેરકાયદેસર રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા તેને નહોતી. તેની વર્તણૂક સારી હતી, તેથી સર્વેને તેને માટે આદર હતો. ૧લા અને ૨જા જ્યોર્જને ઈંગ્લેંડ કરતાં હંનોવર માટે સારો પ્રેમ હતો, પણ ૩જો જ્યોર્જ ઈંગ્લેંડમાં જન્મ્યો હતો, ઈંગ્લેંડમાંજ કેળવાયો હતો, અને તેને અંગ્રેજી ભાષા ધણી સારી રીતે આવડતી હતી તેથી તેને ઈંગ્લેંડ માટે ઘણું અભિમાન હતું.

જ્યોર્જ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે કારભાર મુખ્ય પ્રધાનો પિટ અને ન્યૂકંસલના હાથમાં હતો. તેમના કારભારમાં ઈંગ્લેંડને જ્યાં ત્યાં યુધ્ધમાં જય મળ્યો હતો, માટે તેઓ ઘણા લોકપ્રિય હતા. એ લોકપ્રિય પ્રધાનોને લીધે દેશમાં જિહ્વ પક્ષનું જોર ઘણું વધી ગયું હતું. તે કમી કરી રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લેવાના ધરાદાથી પ્રધાનમંડળને તોડવાનો પ્રયત્ન તેણે કરવા માંડ્યો. પાર્લામેન્ટમાં તેઓનું વજન ઘણું પડે છે, તેથી પિટ અને ન્યૂકંસલને પ્રધાનપદેથી ખસેડ્યા વિના રાજ્યતંત્ર આપણા હાથમાં આવવાનું નથી એમ જ્યોર્જને લાગતું હતું. છેલ્લાં પચાસ વર્ષ થયાં જિહ્વ પક્ષ પ્રધાનવડું કરતો હતો. તેથી દેશમાં તેનો લાગવગ ઘણો વધી ગયો હતો, અને ટોરી પક્ષ પાછળ પડી ગયો હતો. સ્ટુઅર્ટ પક્ષના અનુયાયી જૅકા-આઇટોનો નાશ થયો હતો, તેથી ઘણાખરા ટોરી પક્ષવાળાઓની સ્ટુઅર્ટ વંશ તરફની સહાનુભૂતિ જોકે નષ્ટ થઈ હતી, તોપણ રાજ્યકર્તાના મોજલા અને દરજ્જા માટે તેઓને સ્વાભાવિક માન હતું. તેનો લાભ લઈ જિહ્વ પક્ષ તોડી પ્રધાનવડું ટોરી પક્ષવાળાઓને આપી પોતાની મનકામના પાર પાડવાનો જ્યોર્જ નિશ્ચય કર્યો.

જ્યોર્જની આત્યાવસ્થામાં લૉર્ડ પ્યૂટ નામના એક સ્કૉટિશ ઉમરાવે તેને રાજ્યકારભારની તાલીમ આપી હતી. પ્યૂટ મોટી કુનેહવાળો મુત્સદ્દી નહોતો. પણ જ્યોર્જ આગળ તેનું વજન ઘણું પડતું હતું, તેથી જ્યોર્જના અમલની શરૂઆતથીજ રાજ્યમાં તેનો લાગવગ ઘણો હતો. જ્યોર્જનાજ આગ્રહથી પિટ-ન્યૂકંસલે તેને મંત્રી-

મંડળમાં 'સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ' નો હોદ્દો આપ્યો હતો (૧૭૬૧).

પિટનું રાજનામું, (૧૭૬૧).—ન્યૉર્થ ગાદી પર આવ્યો ત્યારે સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધ ચાલુ હતું. નેપલ્સનો રાજા ચાર્લ્સ ઈંગ્લેન્ડનો શત્રુ હતો. તેને ૧૭૫૮માં સ્પેનની ગાદી મળ્યા પછી તેનીજ પ્રેરણાથી સ્પેન, ફ્રાન્સ અને સિસિલીના લ્યુઈસ વંશના રાજાઓએ 'ફ્રમિલી કોમ્પેક્ટ' નામની ગુપ્ત સંધિ કરી (૧૭૬૧). પિટને આ સંધિની ખાતમી મળતાંજ સ્પેન તરફથી ઈંગ્લેન્ડ પર હલ્લો થાય તે પૂર્વેજ ઈંગ્લેન્ડે સ્પેન પર હુમલો કરવો એવી સૂચના તેણે પ્રધાનમંડળને કરી. પણ ખૂટના કારસ્થાનથી એ સૂચનાને સંમતિ મળી નહિ, અને ન્યૂકેસલ પણ તેની વિરૂદ્ધ ગયો, તેથી ૧૭૬૧માં પિટે રાજનામું આપ્યું. ત્યારપછી ન્યૂકેસલની રાજનીતિ વિરૂદ્ધ પણ ટીકા થવા લાગી, એટલે તેણે પણ રાજનામું આપ્યું (૧૭૬૨).

ખૂટનું પ્રધાનમંડળ, (૧૭૬૧-૧૭૬૩).—આમ પિટ અને ન્યૂકેસલ પદવ્યુત થયા પછી ખૂટ વડે પ્રધાન થયો. પણ તેણે તો પિટનું ધોરણ અપત્યાર કરી સ્પેન વિરૂદ્ધ લડાઇ જાહેર કરી. પશ્ચિમમાં હવાના અને પૂર્વમાં મેનિલા અંગ્રેજોએ જીતી લીધાં, પણ સપ્તવાર્ષિક વિગ્રહ બંધ પાડવો એ ખૂટને ઠીક લાગવાથી ૧૭૬૩ માં પેરિસની સંધિ કરી તેણે સપ્તવાર્ષિક વિગ્રહ બંધ પાડ્યો.

પેરિસની સંધિ પછી થોડાજ દિવસમાં ખૂટને રાજનામું આપવાની ફરજ પડી. પિટના પ્રતિસ્પર્ધિ ફ્રાંકસની સલાહથી તેણે બ્લિગ પક્ષવાળાઓ પાસેથી તમામ સત્તા છીનવી લીધી હતી. કોઇપણ બ્લિગને મંત્રીમંડળમાં કે ખીજા કોઇ જોખમદારીના હોદ્દાપર નીમવો નહિ એવું ન્યૉર્થનું ધોરણ હતું. તે પ્રમાણે ખૂટને વર્તવું પડતું હતું. તેથી પ્રજામાં એ ધણો અગ્રિય થઇ પડ્યો હતો, અને કારભાર ચલાવવામાં પણ ઘણી મુશ્કેલી પડતી હતી તેથી ૧૭૬૩માં તેણે પ્રધાનવદ્દું છોડી દીધું.

ગ્રેનવિલનું પ્રધાનમંડળ, (૧૭૬૩-૧૭૬૫).—ખૂટે આમ એકાએક રાજનામું આપ્યાથી ન્યૉર્થ મુઝવણમાં આવી પડ્યો.

વિહગો તરફ તો તેને તિરસ્કારજ હતો, તેમ છતાં તેઓમાંનાજ કાષ્ટને મુખ્ય પ્રધાન પદ આપવું પડશે એમ તેને લાગવા માંડ્યું. ખીજ તરફ વિહગ પક્ષમાં ફાટફુટ પડી નાના નાના સમૂહ થયા હતા. પિટ અને ન્યૂકંસલનો એક સમૂહ હતો. ખીજો ગ્રેનવિલનો હતો. જ્યોર્જ ગ્રેનવિલને વડો પ્રધાન નીમ્યો. ગ્રેનવિલમાં કર્તૃત્વશક્તિ મુદ્દલ નહોતી, પણ એ કાયદાપંડિત હતો અને પાર્લિમેન્ટમાં તેનો વગ સારો હતો. એના પ્રધાનમંડળમાં મેડકર્ડ, હેલિફક્સ, શેલબર્ન વગેરે સલાસદો હતા.

નોર્થ બ્રિટન પત્રમાં વિલ્ક્સની ટીકા, (૧૭૬૩).—

૧૭૬૩માં પેરિસની સંધિથી સપ્તવાર્ષિક વિગ્રહ બંધ થયો તે સંબંધમાં પાર્લિમેન્ટમાં લાપણુ કરતાં જ્યોર્જ પેરિસની સંધિ ઈંગ્લેંડને માન લેવા લાયક અને હિતકારક છે એમ કહ્યું. પણ એલ્સથરી પરગણુના પાર્લિમેન્ટમાંના પ્રતિનિધિ જૉન વિલ્ક્સે પોતાના અધિપતિપણા નીચે ચાલતાં વર્તમાનપત્ર નોર્થ બ્રિટનના ૪૫મા અંકમાં પેરિસની સંધિ અને રાજના લાપણુ ઉપર ટીકા કરતાં મંત્રીમંડળે રાજ પાસે જોડું લાપણુ કરાવ્યું છે એવી ટીકા કરી હતી. આ ટીકા વડા પ્રધાનને રૂચી નહિ, તેથી વિલ્ક્સપર કામ ચલાવવાનો હુકમ તેણે કાઢ્યો. આ પ્રમાણે વિલ્ક્સ અને પ્રધાનમંડળ વચ્ચે ઉભો થયેલો ઝગડો ૬ વર્ષ સુધી ચાલ્યો, તેમાં છેવટે વિલ્ક્સનો વિજય થયો. વિલ્ક્સપર કામ ચલાવવાના ઉદ્દેશથી નોર્થ બ્રિટન પત્રના અધિપતિ અને પ્રકાશકને પકડવો એવા અર્થેનું એક ગેરકાયદેસર વૉરંટ કાઢી વિલ્ક્સને પકડી કેદ કરવામાં આવ્યો. આવું ગુનેહગારનું નામઠામ લખ્યા વગરનું વૉરંટ—જનરલ વૉરંટ ગેરકાયદેસર છે, અને ગેરકાયદે મને કેદ કરવામાં આવ્યો છે એમ કહી જવાબદાર અધિકારીઓ સામું વિલ્ક્સે ન્યાયકોર્ટમાં ફરિયાદ નોંધાવી. કોર્ટનો ચુકાદો વિલ્ક્સની તરફેણમાં આવ્યો, અને સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ પાસેથી વિલ્ક્સને ન્યાયકોર્ટ નુકશાનીના એક હજાર પાઉન્ડ અપાવ્યા. પછી થોડા દિવસ રહીને એક અશ્લીલ કવિતા પ્રગટ કરવા માટે તેનાપર ખીજો ખટલો કરવામાં આવ્યો. ત્યારે વિલ્ક્સ

ફ્રાન્સ નાસી ગયો. એ નાસી ગયો એટલે એને *ન્યાયબાહ્ય (outlaw) કરવામાં આવ્યો. પણ ચાર વર્ષ બહાર રહી ૧૭૬૮માં તે પાછો ઇંગ્લેન્ડ આવ્યો, ત્યારે તેને પકડી તુરંગમાં નાંખવામાં આવ્યો. આમ ખીજવાર રાજ્યદ્વારી કારણસર કેદ થવાથી તે ધણો લોકપ્રિય થઈ પડ્યો. અને રાજા અને પ્રધાનો ઉપર પ્રજા તરફથી ટીકાઓ થવા માંડી. મિડ્લસેક્સ પરગણાંએ તો તેને પોતા તરફથી પાર્લમેન્ટમાં પ્રતિનિધિ ચુંટી કાઢ્યો. પણ પ્રધાનમંડળની પ્રેરણાથી પાર્લમેન્ટે તેની ચુંટણી રદ કરી. આમ ત્રણ વખત થયું. ત્રણે વખત પાર્લમેન્ટે તેની ચુંટણી રદ કરી. છેવટે તેના હરીફ કર્નલ લટેલને તેના મત ઓછા હોવા છતાં સભાસદ તરીકે પાર્લમેન્ટે એસવા દીધો. ત્યારે લોકોએ તેનો પક્ષ લઈ તેને ઍલ્ડરમેન, શેરીફ અને ખુદ લંડનનો લૉર્ડ મેયર નીમ્યો, એટલે આખરે પાર્લમેન્ટને તેની ચુંટણી કબૂલ કરવાની ફરજ પડી. અને તેને પાર્લમેન્ટમાં પ્રતિનિધિ તરીકે એસવા દીધો. આમ લોકોએ વિલ્કસનો પક્ષ લીધો તે તેને માટે ખાસ માન હતું તેથી નહિ, પણ જે સિધ્ધાંતને માટે તે લડતો હતો તે સિધ્ધાંત તેમને યોગ્ય લાગતો હતો તેથી. તે સિધ્ધાંત એ કે પાર્લમેન્ટમાં ક્યો ક્યો સભાસદ કેવું કેવું કામ કરે છે, અને પ્રત્યેક સભાસદ શું ભાષણ કરે છે તેની માહિતી મતદાર મંડળોને થાય તે માટે પાર્લમેન્ટમાં ચાલતો વાદવિવાદ પ્રસિધ્ધ કરવો તે કાયદા વિરૂધ્ધ નથી. આ કાળે પાર્લમેન્ટનું બંધારણ, ચુંટાઈ આવનારા પ્રતિનિધિઓની યોગ્યતા, મતાધિકાર વિષે નિયમો, વગેરે બાબતો માટે કોઈ સામાન્ય નિયમિત વ્યવસ્થા થઈ નહોતી. પાર્લમેન્ટમાં થતાં ભાષણો અને કામકાજનું વર્ણન છાપવાની પરવાનગી નહોતી, તેથી મતદાર મંડળોનો દાખ્ય પ્રતિનિધિઓપર નહોતો. વિલ્કસ કંઈ ખાસ લોકપ્રિય નહોતો. પણ તે જે નિયમને

* નોંધ—ન્યાયબાહ્ય (outlaw).

ન્યારે કોઈ માણસ ન્યાયકોર્ટ સમક્ષ હાજર થવા ના પાડે કે ન્યાયકોર્ટ સમક્ષ ઉભા રહેવાનો પ્રસંગ ન આવે એવા હેતુથી દેશમાંથી નાસી જાય ત્યારે તે માણસને ‘ન્યાયબાહ્ય’ (outlaw) કહે છે.

માટે લડતો હતો તે માટે લોકોએ તેને ટેકા આપ્યો હતો. પાર્લમેન્ટની સભામાં વર્તમાનપત્રોના ખાતમીદારોને જવાની મનાઈ હતી. પ્રતિનિધિઓની ચુંટણીમાં પણ લાંચ રૂશવત બહુ અપાતી. અને તે ગુપ્ત રીતે નહિ, પણ છયોક. કોઈ કોઈ વખત તો પાર્લમેન્ટની એકાદ જગાની કિંમત ચાર હજાર પાઉન્ડ જેટલી થતી. ખુદ પાર્લમેન્ટમાં પૈસા કે પદ્ધિ કે અધિકારથી સરકાર પણ મતો પોતાની બાજુમાં મેળવતી. પાર્લમેન્ટના સભ્યોને લાંચ આપવા માટે ખાસ એક ઓફિસ પણ ખોલવામાં આવી હતી. આવી પરિસ્થિતિ જોઈને પિટે એક વખત ઉદ્દગાર કાઢ્યો હતો કે આ પાર્લમેન્ટ દેશના બહુજન સમાજનું પ્રતિનિધિ મંડળ નથી પણ મોટાં શહેરો, ગૂંતા સરદાર કુટુંબો, પૈસાવાળા લોકો અને પરદેશી રાજરજવાડાનું પ્રતિનિધિ મંડળ છે.

માતૃભૂમિ અને સંસ્થાનો.—૧૭૬૩માં પૅરિસની સંધિથી સપ્તવાર્ષિક વિગ્રહ બંધ પડ્યા પછી થોડાજ વર્ષમાં સંસ્થાનો માતૃભૂમિ સાથે આથડી પડશે એમ લાગવા માંડ્યું. ગયા સાઠ વર્ષમાં સંસ્થાનો ઘણી પ્રગતિ કરી આબાદ થયાં હતાં, અને તેમને રાજ્યદારી અધિકાર ની ઇચ્છા થવા માંડી હતી. બધાં સંસ્થાનો મળીને વસ્તી લગભગ ૨૫-૩૦ લાખ જેટલી થઈ હતી. કેટલાંક સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ તો યુરોપના કેટલાક દેશો કરતાં પણ વધારે હતું. ન્યૂ ઇંગ્લેંડના સંસ્થાન સમૂહ પ્યુરિટન પંથના લોકોએ સ્થાપ્યો હતો. કેરોલીના, વર્જિનિયા, અને મેરીલેંડ રોમન કૅથોલિકોનાં સંસ્થાનો હતાં, અને પેનસિલ્વેનિયા અને ન્યૂયૉર્ક ક્વેકર પંથવાળાઓએ અને ડચ લોકોએ સ્થાપ્યાં હતાં. પ્રત્યેક સંસ્થાનને ઇંગ્લેંડના રાજ તરફથી સનદ મળેલી હતી અને રાજકારભારપર દેખરેખ રાખવા માટે રાજ તરફથી એકેક ગવર્નર નીમાતો. સંસ્થાનોનાં રક્ષણ માટે થતો ખર્ચ સંસ્થાનવાસીઓએ આપવો, તે માટે સંસ્થાનવાસીઓ ઉપર કર મૂકવાનો રિવાજ પહેલેથીજ પડ્યો હતો. પણ હવે સંસ્થાનવાસીઓને પોતાનો રાજ્યકારભાર પોતેજ ચલાવવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવાથી ઇંગ્લેંડની પાર્લમેન્ટમાં અમારો પ્રતિનિધિ નથી તેથી ઇંગ્લેંડની પાર્લમેન્ટને અમારાપર કર મૂકવાનો હક નથી એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા. એ બાબતમાં બંનેમાંથી

કાષ્ટએ નાખતી ન કરવાથી અદ્ય સમયમાં ચક્રમક ઝરશે એમ સ્પષ્ટ રીતે દેખાવા લાગ્યું.

૧૭૬૫માં ગ્રેનવિલ પ્રધાનમંડળે સંસ્થાનો માટે સ્ટેમ્પ ઍક્ટનો કાયદો કરી તેઓપર કર મૂકવાની કોશિશ કરી. ત્યારે સંસ્થાનવાસીઓએ સ્ટેમ્પના કાગળો નહિ વાપરવાનો ઠરાવ કરી જેટલા સ્ટેમ્પના કાગળો હાથમાં આવ્યા તે બધા બાળી મૂક્યા. પછી ગ્રેનવિલને રાજ સાથે ન બન્યાથી તેણે પ્રધાનપદનું રાજનામું આપ્યું. ત્યારે રોકિંગહામ વડો પ્રધાન થયો અને નવું પ્રધાનમંડળ નીમાયું તેણે સ્ટેમ્પ ઍક્ટ વિરૂધ્ધ અમેરિકન લોકમત જોઇ તે કાયદો રદ કર્યો. પણ તેને બદલે નાની નાની જાણસો ઉપર આયાત જકાત મૂકી. તેની પણ વિરૂધ્ધ લોકમત ધણો સખત જોઈ ૧૭૭૩માં બધી વસ્તુપરની જકાત કાઢી નાંખી. માત્ર એક ચા પર જકાત રાખી. આ જકાત રાખવાનો હેતુ ઉપજનો નહિ હતો, પણ માત્ર સંસ્થાનો ઉપર કર મૂકવાનો પાર્લમેન્ટને હક છે તે દર્શાવવાના હેતુથીજ એ કર રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યારે સંસ્થાનોના આયાત માલપર જકાત મૂકવાનો પાર્લમેન્ટનો હકજ નથી એવું સંસ્થાનવાસીઓ કહેવા લાગ્યા. અને એમ કહી ઑસ્ટન બંદરમાં લાંગરેલાં ચાથી બરેલાં વહાણોપર જઈ તેમાંની ચા તેઓએ દરીઆમાં નાંખી દીધી. ઑસ્ટનના લોકોનું આ વર્તન જોઇ ઑસ્ટનની સનદ રદ કરવામાં આવી અને બંદર બંધ કર્યું (૧૭૭૩).

આવી રીતે માતૃભૂમિ અને સંસ્થાનો વચ્ચે તકરાર વધતી ચાલી. સંસ્થાનોની મુખ્ય અડચણ એ હતી કે તેઓથી માતૃભૂમિ શિવાય બીજા કોઈ દેશ સાથે વેપાર થાય નહિ. તેઓનો આયાત વેપાર વિશેષ હતો, અને નિકાસ વેપાર થોડો હતો. એટલે વેપાર માતૃભૂમિના લાભમાં હોવાથી વેપારની બાકી બરપઈ કરવા માટે સંસ્થાનવાસીઓને નાણું મોકલવું પડતું હતું. આમ હોવાથી પાસે આવેલા વેસ્ટ ઇંડીઝ બેટો અને સ્પેનિશ બેટો સાથે ચોરીથી વેપાર ચાલતો હતો; તે બંધ કરવા ઇંગ્લેન્ડ તરફથી પ્રયાસ ચાલુજ હતા. એ વેપાર પણ બંધ થતાં માતૃભૂમિનું દહેણું પતાવવા સંસ્થાનો પાસે કંઈજ સાધન રહ્યું નહિ. અધૂરામાં પૂરું ચલણી નોટની કિંમત ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી,

તેથી તે સ્વીકારવા જ્યારે માતૃભૂમિએ ના પાડી ત્યારે તો સંસ્થાન-વાળાઓની સ્થિતિ ઘણીજ કફેાડી થઈ પડી. તેઓની આવી મુશ્કેલીઓ તરફ ઈંગ્લેંડ તો દુર્લક્ષજ બતાવતું હતું. યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો પોતાના સંસ્થાનવાસીઓ ઉપર કર મૂકતાં હતાં, તેમ કર મૂકવાનો ઈંગ્લેંડને પણ હક છે, અને કરોની ઉપજ સંસ્થાનોના રક્ષણાર્થેજ વપરાય છે માટે તે કરો સંસ્થાનોએ આપવાજ જોઈએ એવું ઈંગ્લેંડનું કહેતું હતું.

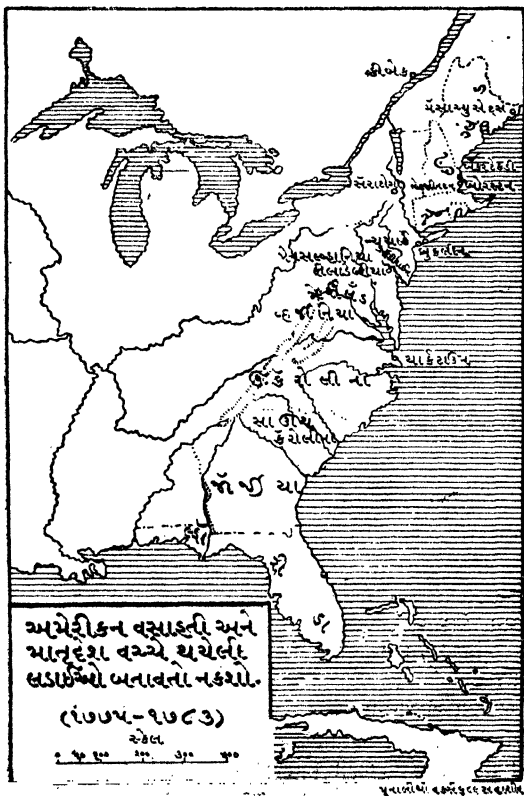
આવી રીતે ઈંગ્લેંડ અને સંસ્થાનો વચ્ચેનો ટંટા વધતો વધતો લડાઈની હદે આવી પહોંચ્યો. આ વખતે અમેરિકામાંનાં અંગ્રેજ લશ્કરનો સેનાપતિ જનરલ ગેજ હતો. સંસ્થાનવાસીઓએ પણ લશ્કરનો જમાવ કરવા માંડ્યો. બંને બાજુની તૈયારી થઈ રહેતાં ૧૭૭૫માં બંને વચ્ચે બંકર્સહિલની પહેલી લડાઈ થઈ. તેમાં જનરલ

ગેજને મહા મુશ્કેલીએ જય મળ્યો તેથી સંસ્થાનવાસીઓ જોરપર આવ્યા. ત્યારપછી જનરલ ગેજના બધા પાસા અવળા પડવાથી તેની અપકીર્તિ થઈ. તેથી તેને પાછો બોલાવી લઈ તેની જગાએ જનરલ હાઉને સેનાપતિ કરીને મોકલ્યો. સંસ્થાનવાળાઓએ હાંકિન્સ નામના એક ગ્રહસ્થના હાથ નીચે એક અરમાર પણ તૈયાર કર્યો હતો. તેઓએ વર્જિનિયા સંસ્થાનના રહેવાસી વૉશિંગ્ટનને પોતાનો



જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન

સેનાપતિ બનાવ્યો. આવી રીતે યુધ્ધ ૧૭૭૫માં શરૂ થયું તે ૧૭૮૩ સુધી ચાલ્યું. લડાઈ કરતાં પહેલાં સંસ્થાનવાસીઓએ પોતાની મુશ્કેલીઓ



ઓ દૂર કરવાની માતૃભૂમિને માંગણી કરી હતી. પરંતુ માતૃભૂમિએ તેઓની દાદ ફરિયાદ મુદ્દલ સાંભળી નહિ. ત્યારે અમેરિકામાંનાં સંસ્થાનો પૈકી ૧૩ સંસ્થાનોએ ફિલાડેલ્ફીઆમાં એક પરિષદ ભરી માતૃભૂમિ સાથેનો તમામ સંબંધ તૂટયો હોવાનું પ્રસિધ્ધ કરી પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી (૪ જુલાઇ ૧૭૭૬).

અમેરિકન સંસ્થાનોએ ઇંગ્લેંડ સાથેનો સંબંધ તોડી એક સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જાહેર કર્યું છે એમ ફ્રાન્સે જ્યારે જાણ્યું ત્યારે એ નવીન સ્થાપિત થયેલાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું સ્વાતંત્ર્ય તેણે કબૂલ કર્યું. સ્પેન અને ફ્રાન્સ બંનેએ અમેરિકનોને મદદ કરવાનું વચન આપ્યું. ઉત્તર યુરોપનાં રશીઆ, પૃશિયા, સ્વીડન, ડેનમાર્ક એ રાજ્યો યુધ્ધની તૈયારી કરી તટસ્થ રહ્યાં, તેથી સંસ્થાનો સાથે ઇંગ્લેંડને એકલે હાથે લડવું પડ્યું.

સંસ્થાનવાળાઓએ સ્વતંત્રતા જાહેર કર્યા પછી લડાઈ પાછી ચાલી. ૧૭૭૬માં અંગ્રેજ સેનાપતિ હાઉએ બ્રુકલિન આગળ જય મેળવ્યો; પણ ત્યારપછી ઘણા મહિના ફેકટ જવા દઈ ૧૭૭૭ના માર્ચ-એપ્રિલમાં તેણે ફિલાડેલ્ફીએ જતી લીધું. હાઉના સૈન્યને મદદ કરવા જનરલ બર્ગેઈન કેનેડાથી નીકળ્યો. પણ ૧૭૭૭ના અક્ટોબર મહિનામાં અમેરિકન સેનાપતિ ગેટ્સે તેને સારાટોગાની લડાઈમાં હરાવી શરણે આવવાની ફરજ પાડી. આ જયથી અમેરિકનોને ખૂબ હિંમત આવી. અંગ્રેજ સૈન્યો આમ હાર ખાય છે એ જાણી ફ્રાન્સે અમેરિકનોને મદદ કરવાનું નક્કી કરી તેમની સાથે એક સંધિના કોલ કરાર કર્યા. આ સંધિની શરતમાં ફ્રાન્સે એક અરમાર તૈયાર કરી ઇંગ્લેંડથી અમેરિકા મદદે જતાં સૈન્યોને માર્ગમાં હરકત કરવાનું કબૂલ કર્યું, અને અમેરિકન સૈન્યોને હથિયાર અને દારૂગોળો પૂરો પાડવાનું કબૂલ કર્યું. પછી ૧૭૮૧માં ઇંગ્લેંડની સરકારે લૉડ કૉર્નવૉલિસને મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે મોકલ્યો. તેણે જઇને ન્યૂઝના અને કેરોલિના સંસ્થાનો જતી લીધાં, પણ વર્જિનિયા સંસ્થાન લેવામાં તે ફાવ્યો નહિ અને ૧૭૮૧ના અક્ટોબર મહિનામાં યૉર્કટાઉન આગળ હારી જઇ તેના આખા સૈન્ય સાથે તેને અમેરિકનોને શરણે જવું પડ્યું.

આ વિગ્રહનું રણક્ષેત્ર એકલું અમેરિકામાંજ નહોતું. દરીઆમાં પણ લડાઈ થતી હતી. ૧૭૮૨-૧૭૮૫ના ત્રણ વર્ષ સુધી જનરલ ઇલિયટ નામના અંગ્રેજ સરદારે જીજ્ઞાસુઓનું રક્ષણ કર્યું હતું. નૌકા સેનાપતિ રૉડનીએ ૧૭૮૨માં વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓ નજીક ફ્રેન્ચ નૌકાને હરાવ્યું હતું. આમ દરીઆ ઉપર અંગ્રેજોને જય મળતો હતો. પણ ખુદ અમેરિકામાં તેઓની ઉપરાચારી હાર થવાથી ૧૭૮૩માં વરસેલ્સની સંધિ કરી અંગ્રેજોને અમેરિકાના સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા કબૂલ કરવી પડી, માઈનોર્કા અને ફ્લૉરિડા સ્પેનને પાછાં આપી દેવાં પડ્યાં, સેનીગાલ, સેલ્યુકા, અને ટાંબેગો બેટો અને હિંદુસ્થાનમાં માહી ફ્રેન્ચોને આપવાં પડ્યાં.

ઇંગ્લેન્ડમાં રોમન કૅથોલિક લોકો વિરૂદ્ધ હુલ્લડો, (૧૭૮૦).—અમેરિકા સાથે જ્યારે લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં રોમન કૅથોલિક પંથને કેટલીક સવળતા કરી આપવા માટે ઠેકાણે ઠેકાણે હુલ્લડો થયાં. ૧૭૮૦માં લૉર્ડ નૉર્થના પ્રધાનમંડળે એક કાયદો કરી રોમન કૅથોલિક પંથ વિરૂદ્ધના કેટલાક કાયદા રદ કર્યાં. સ્કૉટલેન્ડના જહાલ પ્રોટેસ્ટન્ટોને આ કાયદો નાપસંદ પડવાથી તેઓએ તે વિરૂદ્ધ ચળવળ શરૂ કરી. પછી થોડા દહાડા રહી એ ચળવળ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ પસરી. લંડનમાં જૉન ગૉર્ડન નામના એક પાર્લિમેન્ટના સભાસદના વડપણ નીચે સાઠ હજાર માણસની એક જંગી સભા ભરાઈ. લંડનમાં હુલ્લડો થયાં, અને કેટલેક ઠેકાણે આગ લગાડવામાં આવી. કૅથોલિક પંથનાં કેટલાંક દેવળો પણ બાળી નાંખવામાં આવ્યાં; તેમની દુકાને લૂંટવામાં આવી, અને કેટલાક ગુંડાઓએ ખુદ બૅંક ઑફ ઇંગ્લેન્ડ ઉપર હુલ્લો કર્યો. આ હુલ્લડો બેસાડી દેવા માટે સરકારને સખત પગલાં ભરવાં પડ્યાં. હુલ્લડખોરોપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો, મહોલ્લે મહોલ્લે લડાઈઓ થઈ, ૪૦૦-૫૦૦ હુલ્લડખોરો માર્યા ગયા ત્યારેજ હુલ્લડો બંધ થયાં. ગૉર્ડનને તુરંગમાં પૂરવામાં આવ્યો. અને તેના સાથીદારોને સખત શિક્ષા કરવામાં આવી.

૧૭૬૩-૧૮૦૧ સુધીનાં ઇંગ્લેન્ડના મુખ્ય પ્રધાન.—૧૭૬૩થી ૧૭૮૦ના સત્તર વર્ષમાં પ્રધાનમંડળમાં બહુ ફેરબદલી

થયાં કરી હતી. ૧૭૬૩-૧૭૬૫ સુધી ગ્રેનવિલ પ્રધાનમંડળ અધિકારે હતું. રાજ સાથે ન બનવાથી ૧૭૬૫માં ગ્રેનવિલે રાજનામું આપ્યું. ગ્રેનવિલ પછી વડો પ્રધાન કોને નીમવો એ જ્યોર્જને સવાલ થઈ પડ્યો. આખરે વ્હિગ પક્ષનેજ પ્રધાનવડું આપવું પડ્યું. ન્યૂકેસલ ધરડો થયો હતો, તેથી જ્યોર્જે રૉકિંગહામને મુખ્ય પ્રધાન કર્યો. રૉકિંગહામ કંઈ ખાસ કાર્યકુશળ નહોતો, પણ તે પ્રમાણિક હતો. એડમંડ બર્ક જેવા વિદ્વાન માણસને તેણે પોતાનો સેક્રેટરી નીમ્યો હતો. બર્ક ફટલો વિદ્વાન છે તેની આગળથી કાઢને કલ્પના પણ નહોતી, પણ પાછળથી રાજકીય વિષયો ઉપર લેખો લખીને તે કાળના વિદ્વાનમંડળમાં અગ્રસ્થાન તેણે મેળવ્યું. રૉકિંગહામના પ્રધાનમંડળમાં ન્યૂકેસલ પણ હતો, પણ પિટે તેમાં જોડાવા ના પાડી હતી. બહુ બાબતોમાં રાજ પ્રધાનને બનતી રાસ આવતી નહોતી, તેથી પિટેને મુખ્ય પ્રધાનપદ લેવાને સમજાવવા જ્યોર્જે કાશિશ કરી. પિટે હા પાડી ત્યારે રૉકિંગહામને અધિકારેથી દૂર કર્યો.

પિટ, અર્લ ઑફ ચેધામનું પ્રધાનમંડળ, (૧૭૬૬-૧૭૬૮).— રૉકિંગહામ પછી પિટનું પ્રધાનમંડળ થયું (૧૭૬૬). પણ તેનાં આગળનાં પ્રધાનમંડળ કરતાં આ વખતનું પ્રધાનમંડળ જુદા પ્રકારનું હતું. પિટ હવે વૃધ્ધ થયો હતો, અને તેની તખીયેત સારી રહેતી નહોતી, તેમજ જીવાનીનો જીસ્સો અને ઉત્સાહ પણ હવે રજાં નહોતાં. આમની સલામાં વડા પ્રધાન તરીકે કામ કરવા જટલી શક્તિ તેનામાં રહી નહોતી. તેથી રાજ્યએ તેને અર્લ ઑફ ચેધામ બનાવી ઉમરાવની સલામાં બેસાડી પ્રીવીસીલનું સહેલું કામ સોંપ્યું. તેણે ઉમરાવપદ સ્વીકાર્યું, તેથી તે લોકમાં અપ્રિય થયો. તેનો મત રાજકારભારના કામમાં એકજ પક્ષના માણસોને રાખવાની રાજનીતિની વિરૂધ્ધ હતો. તેથી તેણે પોતાના મંત્રીમંડળમાં ટોરી અને વ્હિગ બંને પક્ષોના પ્રધાનો નીમ્યા હતા. આ વેળાએ વિલ્ક્સનું પ્રકરણ ચાલતું હોવાથી વર્તમાનપત્રોમાં ચેધામના પ્રધાનમંડળ વિરૂધ્ધ કડક દીકા થતી હતી. આ વખતે એડમંડ બર્કે “હાલના અસંતોષપર

વિચાર” (Thoughts on the Present Discontents) નામનું પુસ્તક લખ્યું. તેમાં રાજકારભાર એકજ પક્ષના માણસોના હાથમાં હોય તે ઇષ્ટ છે એ મતનું સમર્થન કર્યું હતું. વાતાવરણ આવા પ્રકારનું જોઈ ૧૭૬૮માં પિટે રાજીનામું આપ્યું. તે ૧૭૭૮માં મરણ પામ્યો.

ડ્યૂક ઓફ ઍક્સનનું પ્રધાનમંડળ, (૧૭૬૮-૧૭૭૦).— પિટ પછી ડ્યૂક ઓફ ઍક્સન મુખ્ય પ્રધાન થયો, તેણે પણ ૧૭૭૦માં પોતાની જગાનું રાજીનામું આપ્યું.

લૉર્ડ નૉર્થનું પ્રધાનમંડળ, (૧૭૭૦-૧૭૮૨).—ત્યારપછી જ્યૉર્જ ટોરી પક્ષના લૉર્ડ નૉર્થને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. લૉર્ડ નૉર્થ હોશિયાર અને કાર્યકુશળ હોવાથી પ્રધાનવડું બાર વરસ સુધી ટકાવી રાખી શક્યો. એના કારભાર દરમ્યાન અમેરિકાના સંસ્થાનો સાથે લડાઈ જગી હતી. જોકે નૉર્થ મુખ્ય પ્રધાન હતો, તોપણ ઘણુંખડું કામકાજ જ્યૉર્જ જતેજ જતેતો હતો. આમ પોતાના હાથમાંથી અધિકાર ચાલ્યો ગયો છે તે જોઈ ૧૭૮૨માં તેણે રાજીનામું આપ્યું.

રૉકિંગહામનું બીજાવારનું પ્રધાનમંડળ, (૧૭૮૨).— નૉર્થે રાજીનામું આપ્યું ત્યારે હવે બિગ પક્ષને પ્રધાનવડું આપ્યાવિના છુટકોજ નથી એમ જ્યૉર્જ કળી ચૂક્યો હતો. રૉકિંગહામને વડો પ્રધાન નીમી ફૉક્સને સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ બનાવ્યો. પિટનો કોઈ અનુયાયી પ્રધાનમંડળમાં હોય તો ઠીક એમ લાગવાથી શેલબર્નને પ્રધાનમંડળમાં જગા આપી. આ પ્રધાનમંડળે રાજકારભારના કામમાં લાંચ રૂશવત લેવાતી હતી તે બંધ કરી. ૧૪૯૨ની સાલમાં પસાર થયેલો પૉઈનીગઝનો કાયદો રદ કરી આયલેંડની અશાંતિ દૂર કરી, અને અમેરિકાના સંસ્થાનો સાથે સલાહ કરવાની ભાંજગડ શરૂ કરી. આવાં અગત્યનાં કામો કરી ૧૭૮૨માં રૉકિંગહામ મરણ પામ્યો. પછી પ્રધાનમંડળમાંના ફૉક્સ અને શેલબર્ન વચ્ચે અણબનાવ થયો. હવે જ્યૉર્જ રૉકિંગહામનાં બિગ પ્રધાનમંડળથી કંટાળી ગયો હતો, તેથી તેણે શેલબર્નને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો.

શેલબર્નનું પ્રધાનમંડળ, (૧૭૮૨-૧૭૮૩).—શેલબર્નનાં

પ્રધાનમંડળમાં એકામતો છોકરો વિલિઅમ પિટ હતો તેને 'ચેન્સેલર ઓફ ધી એક્સચેકર'ની જગ્યા આપવામાં આવી હતી. આ વખતે પિટ માત્ર તેવીસ વર્ષનો હતો. આ પ્રધાનમંડળના વખતમાં વરસેલ્સની સંધિ થઈ. અમેરિકન સંસ્થાનોનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ કરવામાં આવ્યું.

શેલબર્ન પ્રધાનમંડળ સ્થપાયાને એક વર્ષ થયું નહિ, એટલામાં તેને તોડી પાડવા માટે કારસ્થાન થવા લાગ્યાં. શેલબર્ન માટે સૌને તિરસ્કાર હતો. પણ પાર્લિમેન્ટમાં ફ્રાંકિસની આગેવાનીવાળા વિદ્ય પક્ષ અને નોર્થના નેતૃત્વ નીચેના ટોરી પક્ષ વચ્ચે એકતાર ન હોવાને લીધે શેલબર્ન પોતાનું પ્રધાનવડું કંઈક દિવસ સુધી ટકાવી શક્યો. પણ ૧૭૮૩માં શેલબર્નને ખસેડવા માટે આપણે એક થઈ જવાની જરૂર છે એમ ફ્રાંકિસ અને નોર્થ બંનેની ખાતરી થઈ હતી. એ બંનેના વિચારમાં આસ્માન જમીનનો તફાવત હતો, તેથી એ બંનેનું મિશ્ર મંત્રીમંડળ, એ વિચાર માત્ર અકલ્પનીય હતો. પણ તેમ બન્યું. ૧૭૮૩ના એપ્રિલમાં તેઓ બંનેએ એકઠા થઈ, એટલે શેલબર્નને રાજીનામું આપવાની ફરજ પડી. ત્યારે ફ્રાંકિસ અને નોર્થને પ્રધાનમંડળ રચવાનું કહ્યા શિવાય જર્જોર્જને બીજો રસ્તોજ નહોતો.

ફ્રાંકિસ અને નોર્થનું મિશ્ર પ્રધાનમંડળ, (૧૭૮૩).— સ્થિતિ આવી ઉભી થઈ ત્યારે ડ્યૂક ઓફ પોર્ટલેંડને નામનો મુખ્ય પ્રધાન નીમી ફ્રાંકિસ અને નોર્થે પ્રધાનમંડળ રચ્યું. એ પ્રધાનમંડળ જર્જોર્જને તો અપ્રિયજ હતું, તેથી તેને રૂખસત આપવાના યોગની તે રાહ જોતો હતો અને તેવો યોગ તરતજ આવી મળ્યો.

ફ્રાંકિસનું ઇંડીઆ બિલ, (૧૭૮૩).— ૧૭૮૩માં ફ્રાંકિસ હિંદુસ્થાનની રાજ્યવ્યવસ્થા સંબંધે એક કાયદાનો ખરડો પાર્લિમેન્ટ સમક્ષ લાવ્યો. હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભારની સત્તા જે ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીના હાથમાં હતી તે લઈ પાર્લિમેન્ટના હાથમાં તે સત્તા રાખવી એ મતલબનું આ બિલ હતું. એ બિલ બર્કે તૈયાર કર્યું હતું. કંપનીનો ઉદ્દેશ વેપાર કરવાનો છે, તેથી રાજ્યકારભારનું જોખમ તેને સોંપવું નહિ એમ આ બિલમાં હતું. ફ્રાંકિસે એ બાબતમાં એવી સૂચના કરી કે પાર્લિમેન્ટ

નીમે તે સાત કમિશનરોને હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભારની વ્યવસ્થા સોંપવી. એ બિલ સંબંધે કંપનીની તકરાર એવી હતી કે સનદથી મળેલા અમારા હક ઉપર એ બિલ તરાપ મારે છે. રાજના પક્ષનું કહેવું એવું હતું કે એ બિલથી સર્વસત્તા રાજ પાસેથી લૂંટ પાર્લમેન્ટને સોંપવાનો ફોક્સનો વિચાર છે. આમ મતભેદ હતો છતાં એ બિલ આમની સભામાં તો પસાર થયું, પણ ઉમરાવની સભામાં રાજ્ય પોતાની સત્તાથી નીમેલા ધણી ઉમરાવો હોવાથી એ બિલ ઉમરાવની સભામાંથી પસાર થયું નહિ. આમ એ બિલ પસાર ન થવાથી નોંધે અને ફોક્સના મિત્ર પ્રધાનમંડળને ન્યોર્થે બરખાસ્ત કર્યું (૧૭૮૩).

વિલિઅમ પિટનું પ્રધાનમંડળ, (૧૭૮૩-૧૮૦૧).—ફોક્સ-નોંધનું પ્રધાનમંડળ તૂટ્યા પછી ન્યોર્થે પિટને મુખ્ય પ્રધાન થવાનું કહ્યું. આમ ઉપરાઉપરી પ્રધાનમંડળો આવન જાવન થવાથી ન્યોર્થે ધણી અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો, અને સઘળા આગેવાન મુત્સદ્દીઓને પ્રધાનપદ સ્વીકારતાં વિચાર કરવો પડતો હતો. તેથી તરૂણ વિલિઅમ પિટને પ્રધાનમંડળ રચતાં ધણી અડચણ પડી. તોપણ જેમતેમ કરી તેણે પ્રધાનમંડળ ઉભું કર્યું. આમ પ્રધાનમંડળ ઉભું તો કર્યું, પણ પાર્લમેન્ટમાં તેની બાબુની બહુમતિ નહોતી તેણે રાજનામું આપવું કે પાર્લમેન્ટની નવી ચુંટણી કરાવવી એવી સૂચના થવા લાગી. એ એમાંની એકે સૂચના કબૂલ ન કરતાં બહુમતિ આવી મળશે એમ જાણી તેણે તો કારભાર ચલાવવા માંડ્યો. અને તેના ધારવા પ્રમાણે તેને ફોક્સ મળી પણ ખરી. ધીમેધીમે લોકમત તેની બાબુનો થતો ગયો.



વિલિઅમ પિટ

તેની કાર્યદક્ષતા, હિંમત અને તેના આપ મારેનો લોકોનો આદર એ સર્વને લીધે તેની લોકપ્રિયતા વધવા લાગી, ન્યોર્થનો અભિપ્રાય પણ

તેને માટે ઉચો હતો. ટોરી પક્ષે લૉર્ડ નૉર્થનું નેતૃત્વ કાઢી નાંખી પિટને નેતા બનાવ્યો. વિલ્ગ પક્ષના પણુ ધણા માણસ જેનો ફૉક્સ અને તેના સહકારીઓ ઉપર ક્રોધ હતો તેઓ પિટના ધોરણને ટેકા આપવા લાગ્યા. આમ રાજ, ટોરી પક્ષ અને વિલ્ગ પક્ષના ધણાખરા માણસોનું માન સંપાદન કર્યાથી પિટની ખાતરી થઈ કે હવે નવી પાર્લમેન્ટ ચુંટાવીશ તો જરૂર બહુમતિ થશે. માટે ૧૭૮૪ના માર્ચ મહિનામાં તેણે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી નવી ચુંટણી કરાવી. તેના ધારવા પ્રમાણે નવી પાર્લમેન્ટમાં ફૉક્સ અને નૉર્થને બહુમતિ ન મળતાં તેનુંજ મતાધિક્ય થયું. આવી રીતે પ્રજામતનો ટેકો મળવાથી ૧૭૮૪થી ૧૮૦૧ સુધી પિટ પ્રધાનપદ ટકાવી શક્યો.

નાના પિટનો સ્વભાવ અને તેની રાજ્યનીતિ.—પિટ મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે તેની ઉંમર ૨૫ વર્ષની હતી. આટલી નાની વયે ઇંગ્લેંડમાં કોઈ વડો પ્રધાન થયો નથી. બાપના જેટલો વિદ્વાન તે નહોતો, પણ ચિવ્વટપણે અને દ્રઢતાથી કામ કરી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કરી દેવાની હોશિયારી તેનામાં હતી. બાપના જેવો ભાષણુ યોધો નહોતો, તોપણ સમયોચિત ભાષણુ અને વાદવિવાદથી પ્રતિપક્ષને મ્હાત કરવાની શક્તિમાં તેની બરાબરી કરી શકે એવો કોઈ નહોતો. તેના અને રાજના અભિપ્રાયમાં ઘણો મતફેર હતો, પણ નૉર્થની માફક રાજના હાથમાં ન રમતાં કોઈપણ કામ સ્વતઃનાજ અધિકારથી કરતો. ટોરી પક્ષનો હતો, છતાં તેનું ધોરણુ ઉદાર હતું. પાર્લમેન્ટની સુધારણા, કેથૉલિક પક્ષને ધાર્મિક છૂટ, આયર્લેંડ સંબંધમાં ઉદાર રાજ્યનીતિ, સંસ્થાનો, વેપાર અને ઉદ્યોગધંધાની વૃદ્ધિ, એ બધી બાબતોને તેનો મત અનુકૂળ હતો, અને તેમાં બને તેમ જલદી સુધારણા કરી દેવામાં તેણે ઘણો શ્રમ લીધો.

પિટનું ઇંડીઆ બિલ, (૧૭૮૪).—પાર્લમેન્ટમાં પોતાનું મતાધિક્ય થયા પછી પિટે હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભારમાં થયેલી અવ્યવસ્થા દૂર કરવા માટે ૧૭૮૪માં એક બિલ પાર્લમેન્ટમાં રજુ કર્યું. આ બિલમાં ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીના હિંદુસ્થાનના રાજ્ય-

કારભારપર દેખરેખ રાખવા માટે ‘બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ’ નામનું એક મંડળ સ્થાપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. પ્રધાનમંડળનો એકાદ સભાસદ એ ‘બોર્ડ’નો પ્રમુખ રાખવાનું ઠરાવેલું હતું. આવી રીતે કંપનીના રાજકીય કામપર પાર્લમેન્ટની દેખરેખ રાખી વ્યાપાર બાબતમાં તેને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાનું ઠરાવ્યું હતું. આ બિલ ગયા વર્ષના ફેબ્રુઆરીના બિલ જેટલું વ્યાપક નહોતું; પણ તે પાસ થયું, અને ૧૮૫૮માં ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની બંધ કરી હિંદુસ્થાનનો રાજ્ય-કારભાર ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યે પોતાના હાથમાં લીધો ત્યાંસુધી હિંદુસ્થાનનો કારભાર આ બિલના ધોરણે પ્રમાણે વ્યવસ્થિત રીતે ચાલ્યો હતો. આમ કંપનીના રાજકીય વહીવટમાં બ્રિટિશ સરકારે હાથ ધાલ્યા પછી કંપનીના હિંદુસ્થાનમાંના ગવર્નર-જનરલ વૉરન હેસ્ટિંગ્સને કેટલીક ગેરવર્તણૂક માટે રાજીનામું આપતું પડ્યું (૧૭૮૫). પણ વૉરન હેસ્ટિંગ્સનું પ્રકરણ રાજીનામાંથીજ બંધ થયું નહિ. બિલ પક્ષના તેના કેટલાક શત્રુએ હિંદુસ્થાનમાં તેણે કરેલાં ગેર-કાયદાના અને જુલમી કામો માટે પાર્લમેન્ટની સભામાં તેનાપર ખટલો ઉભો કર્યો. બર્ક, ફ્રાંક્લિન અને શેરિડન જેવા ભડ ભાષણ-યોધાઓએ તેની વિરૂદ્ધ પાર્લમેન્ટમાં ભાષણો કર્યા. એ ખટલો સાત વર્ષ સુધી ચાલ્યો (૧૭૮૮-૧૭૯૫). પણ આખરે હેસ્ટિંગ્સ નિર્દોષ ઠરી છૂટી ગયો.

પ્રિટે પરદેશી રાજ્યોમાં પણ ઇંગ્લેન્ડે ઉંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી આપ્યું. ફ્રાન્સ સાથે વેપાર સંબંધ સંધિ કરી, અને પ્રુશિયા અને હૉલેન્ડ સાથે તહનામું કરી રૂશિયાની રાણી કેથરિનની મહત્વાકાંક્ષાને રોકી.

આ પ્રમાણે દેશના કારભારમાં અને પરદેશી રાજ્યનીતિની બાબતમાં પિટની સુધારણા ચાલતી હતી, તેવામાં ૧૭૮૮માં ન્યૉર્થ એકાએક માદો પડવાથી પિટને પ્રધાનવદું છોડવું પડશે કે કેમ એવું લાગવા માંડ્યું. રાજ્ય રાજકાજ ન કરી શકે એટલો માદો પડ્યાથી તેની પ્રકૃતિ સુધરે ત્યાંસુધી રાજસત્તા કેને આપવી એ સવાલ પ્રધાન-મંડળ આગળ આવી ઉભો. એ પ્રશ્ન માટે મતભેદ ઉઠ્યો હતો. રાજ્યપુત્ર ન્યૉર્થનું વળણ બિલ પક્ષ તરફ ઢળેલું હોવાથી ફ્રાંક્લિન અને તેના

નિહિત અનુયાયીઓનું કહેવું એવું હતું કે શાહનદો જ્યૉર્જ પાટવિહુવર હોવાથી રાજસત્તા હાથમાં લેવાનો તેનો હક છે. પણ પિટનું કહેવું એવું હતું કે એ સંબંધે કોઈપણ વ્યવસ્થા કરવાનો હક પાર્લિમેન્ટનો છે, માટે પાર્લિમેન્ટના કાયદાથી રાજ્યપુત્ર જ્યૉર્જ રાજસત્તા હાથમાં લે એ ઉચિત છે. આમ મતભેદ ચાલતો હતો, તેવામાં રાજ પાછો એકદમ સારો થઈ ગયો એટલે એ સવાલનું નિરાકરણ એમનું એમજ રહ્યું. તેની માંદગી દરમ્યાન રાજસત્તા કેને અને કેવી રીતે આપવી એ બાબે પિટે ચોળેલા ધોરણ માટે પિટ જ્યૉર્જને અધિક પ્રિય થઈ પડ્યો. આમ રાજાની મરજી અને ફ્રાંકિસ અને તેના મુઠ્ઠીબર અનુયાયીઓ શિવાય પાર્લિમેન્ટના બધા સભાસદોનો ટેકો તેને હોવાથી પિટને લાગ્યું કે દેશની અંદર સુધારા કરવાનું આપણાથી બની શકશે. પણ આ અરસામાં ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ (૧૭૮૯). એ રાજ્યક્રાંતિમાં યુરોપનાં તમામ રાજ્યોનું લક્ષ ચોંટ્યું હતું, અને તેમાંથી ઉભા થયેલા ઝગડામાં ઈંગ્લૅન્ડને ભાગ લેવો પડ્યાથી દેશમાં સુધારાનું કામ મુલતવી રાખવું પડ્યું.

પ્રકરણ ૨૨મું

૩જો જ્યોર્જ-નેપોલીયન સાથે લડાઇ

ઉત્તરાર્ધ

(૧૭૮૯-૧૮૨૦)

૧૭૮૯, ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ.—૧૭૯૨, ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના.—૧૭૯૩-૧૮૦૨, ઇંગ્લેન્ડની ફ્રેન્ચ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સાથે લડાઇ.—૧૮૦૦, ઈંગ્લિશ અને આઇરિશ પાર્લિમેન્ટનું એકીકરણ.—૧૮૦૨, ઍમી-સની સંધિ.—૧૮૦૩-૧૮૧૫, નેપોલીયન સાથે યુદ્ધ.—૧૮૦૫, ટ્રેફાલગરનું દરીઆઈ યુદ્ધ.—૧૮૦૭, ગુલામ-ગીરીના વેપારની બંધી.—૧૮૦૮-૧૮૧૪, ‘પેનિન્થુલર’ વોર (સ્પેનના દ્વિપકલ્પમાં લડાઈ).—૧૮૧૨-૧૮૧૪, ‘યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા’ (અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનો) સાથે લડાઈ.—૧૮૧૫, વોટરલૂની લડાઈ.

૧૭૮૯માં ઇંગ્લેન્ડમાં પિટના પ્રમુખપદ નીચે ટોરી પક્ષ અધિકારપર હતો તે વખતે ફ્રાન્સમાં થયેલી રાજ્યક્રાંતિ તરફ સર્વનું લક્ષ ખેંચાયું હતું. પિટના પ્રધાનમંડળને પણ તે તરફ લક્ષ આપવું પડ્યું. ત્યારે ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ કયાકયા કારણથી થઈ તે આપણે તપાસીએ.

French Revolution-ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિના કારણો.
યુરોપના બીજા દેશોની માફક ફ્રાન્સમાં પણ સમાજ રચનાનો પાયો સરંજામી પધ્ધતિપર રચાયો હતો. એ સરંજામી પધ્ધતિ અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારથીજ ધર્માધિકારી અને મોટા મોટા ઉમરાવના હાથમાં સમાજવ્યવસ્થા અને દેશરક્ષણનું કામ સોંપાયું હતું. તે કામ બદલ બીજા લોકોનાં કરતાં તેમના હક કંઈક વિશિષ્ટ હતા. ખાસ કરીને કરના બોજમાંથી તેમને મુક્ત રાખવામાં આવ્યા હતા. પણ ૧૮મા સૈકામાં એ સઘળી સ્થિતિ પલટાઈ જઈ રાજ્યકારભારનું તમામ સૂત્ર રાજાના હાથમાં આવ્યું, અને પૂર્વે ધર્માધિકારીઓ અને ઉમરાવો

જે કામ કરતા હતા તે બધાં કામ રાજસત્તાથી થવા લાગ્યાં. તોપણ તે વખતે પણ આ ઉપલા વર્ગના લોકોને કર ભરવાથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યા હતા. હવે જ્યારે સમાજરચના અને રાજ્યકારભારનું કામ તેઓ તરફથી થતું નહોતું ત્યારે તેઓને શામાટે કર ભરવામાંથી બંધા રાખવા એ સવાલ સ્વાભાવિક રીતે ઉપસ્થિત થયો. આમ ઉપલો વર્ગ કર ભરવામાંથી બંધી જતો હતો, ત્યારે નીચલા અને ગરીબ વર્ગોના ઉપર કરનો બોજો અસહ્ય હતો. અમીર ઉમરાવોને પેઢી દર પેઢી ઉતરી આવેલા કટલાક વિશેષ હકો હતા ત્યારે ગરીબ વર્ગને તેવું કંઈ નહોતું. લાયક હોય કે નહોય તોપણ મોટામોટા અને માનભર્યા હોદ્દાની જગ્યા ધર્માધિકારી અને અમીર ઉમરાવોનેજ મળતી. ગરીબ વર્ગના લોકોને લાયક હોય તોપણ એવી જગ્યા મળતી નહિ. નીચલા વર્ગની માફકજ મધ્યમ વર્ગના લોકોને પણ માનભર્યા અને નફાકારક હોદ્દા મળતા નહિ, તેથી તેઓને ખીજ દિશા તરફ લક્ષ આપવું પડતું. એટલે મધ્યમ વર્ગ વેપાર અને ઉદ્યોગધંધામાં પરેવાયો હતો. એ વર્ગ વેપાર અને ઉદ્યોગધંધાથી આગમુ અને નિર્દોશી ધર્માધિકારીઓ અને ઉમરાવ વર્ગ કરતાં ઘણો શ્રીમંત થઈ ગયો હતો. આમ ફ્રાન્સમાં મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિ ઘણી સુધરી ગઈ હતી ત્યારે નીચેના ગરીબ વર્ગની સ્થિતિ ઘણી દુષ્પ્રદાયક થઈ પડી હતી. તેઓની પાસે જમીનદારો ગણાત લેતા હતા, તેઓને ધર્મ-વ્યવસ્થા માટે ધર્માધિકારીઓને કર આપવા પડતા હતા, અને રાજ્યદારી કરોનો બોજો પણ તેમને સહન કરવાનો હતો. આ ઉપરાંત સરંજામી પદ્ધતિના નિયમાનુસાર કર ભરવા પડતા તેઓ વળી જુદા. ફ્રાન્સના નીચલા વર્ગના લોકોપર આમ પારાવાર સંકટ પડતું હતું. ત્યારે એ સ્થિતિમાંથી પોતાનો છૂટકો કેમ કરવો તેનો તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. ફ્રાન્સના બહુજનસમાજની સ્થિતિ આવી દુષ્પ્રમય હતી ત્યારે તેઓના આચાર વિચારને નવું વલણ આપનારો એક નવો વર્ગ ઉભો થયો, તે વર્ગ તે લેખકો અને તત્ત્વવેત્તાઓનો.

ફ્રાન્સનો લેખક વર્ગ, વૉલ્ટર અને રૂસો.—૧૮મા સૈકાનાં પાછલા અર્ધ ભાગમાં યુરોપમાં નવીન વિચારનાં મોજાં ઉછળવા

લાગ્યાં. પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી રીતભાત, ધર્મસમજીતી અને રહેણીકહેણીપર લોકો ટીકા કરવા લાગ્યા. જે બાબતો અક્કલમાં ઉતરે અથવા આધુનિક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની કસોટીમાંથી પસાર થાય તેનેજ માન્ય કરવી, બીજી બધીનો ત્યાગ કરવો એવો લોકમત થતો ચાલ્યો. ધર્માધિકારીઓનો બીજા વર્ગના લોકોપરનો જીલમ, તેઓનું નિંદા આચરણ, ઉમરાવ વર્ગના વિશિષ્ટ હક, જીલમી રાજ્યોને હાથે થતો રાજસત્તાનો દુરુપયોગ, એ બધા વિષયોપર લેખક વર્ગ ટીકા કરવા લાગ્યો. જોકે જૂનાં રીતરિવાજ અને આચારવિચારપર યુરોપના ઘણાખરા દેશોમાં વિચારવંત પુરૂષો ટીકાપ્રહાર ચલાવતા હતા, પણ તે બધા ટીકાકારોમાં ફ્રાન્સના ટીકાકારો પહેલે નંબરે આવતા હતા. વૉલ્ટર અને રૂસો નામના ફ્રેન્ચ લેખકોએ હલ્લો જોસથી ચલાવવા માંડ્યો. વૉલ્ટરનો પ્રહાર ધર્મપર

હતો. તે કાળના ધાર્મિક વિચારો, ધર્મને નામે થતી ગંડાઇ, ધર્માધિકારીઓનાં નિંદા અનીતિમાન વર્તન અને લોકોના અકકલ રહિત આચાર-વિચારોએ બધી બાબતો ઉપર તેણે કડક ભાષામાં ટીકા પ્રહાર ચલાવી લોકોના ધાર્મિક વિચારોમાં ઘણી ક્રાંતિ કરી દીધી હતી. આમ વૉલ્ટરે તેના લેખોથી જૂના ધાર્મિક વિચારને શિથિલ કરી નાખ્યો હતો, ત્યારે રૂસોએ તેના લેખોથી સામાજિક અને



વૉલ્ટર

રાજકીય વિચારોમાં પલટો કરી નાખી રાજ્યક્રાંતિ માટે લોકોનાં મન તૈયાર કરી મૂક્યાં હતાં. રૂસોએ તેના લેખોમાં એવો મત પ્રતિપાદન કર્યો હતો કે પૂર્વે પ્રાચીન કાળમાં સર્વલોક એકજ દરજ્જાના હતા. તે વેળા શ્રીમંત કે ગરીબ, ઉંચા કે નીચા કોઈ નહોતા. શાંતતા, સમાનતા, સ્વતંત્રતા, અંધુત્વ સર્વત્ર પૂર્ણપણે વ્યાપ્ત હોઈ સકળ લોક ખરેખરા સુખી હતા. પણ પાછળથી દુષ્ટ, સ્વાર્થ અને આપમતલથી

માણસોએ એ સ્થિતી ઉલટાવી નાખી ગરીબ અને તવંગર, ઉંચા અને નીચા એવા બેદો દાખલ કરી મહાજનના જન્મસિધ્ધ હક લૂંટી લીધા. સામાજિક અને રાજકીય બાબતોમાં સ્વતંત્રતા અને હકો સુરક્ષિત રહે એ હેતુથી મહાજનોએ રાજ કહેવાતા અધિકારી નીમેલા— પરંતુ હળવે હળવે એ અધિકારી-ઓએ—રાજઓએ લોકનાં સ્વાતંત્ર્ય અને રાજકીય હક લૂંટી લઈ પોતાની સત્તા અનિયંત્રિત કરી.



અમીર ઉમરાવ અને ધર્માધ્યક્ષ વર્ગોના વંશપરંપરાના વિશિષ્ટ

રૂસો

હકો, નીચલા ગરીબ વર્ગના પારાવાર દુખો, વોલ્ટર, રૂસો વગેરે લેખકોના પ્રયત્નોથી ગરીબ વર્ગના લોકોના વિચારમાં થયેલો પલટો, ધર્મ, સમાજરચના અને રાજકીય બંધનો એ બાબતોમાં પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી શ્રદ્ધામાં આવેલી શિથિલતા, એ બધાં કારણોને લીધે ફ્રાન્સની સમાજરચના ક્રમે ક્રમે છિન્નભિન્ન થવા લાગી હતી. અને રાજ્યવ્યવસ્થાનાં તાબૂત ગગડી પડી તાજીઆં ઠંડા થઇ જશે એમ સૌને લાગવા માંડ્યું હતું. પણ આ વખતે ફ્રાન્સની સાંપત્તિક સ્થિતિ સારી હતી તેથી ચાલુ પરિસ્થિતિ કેટલાક વર્ષ સુધી ટકી રહી. પણ સપ્તવાર્ષિક યુધ્ધ પછી ફ્રાન્સની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી ખરાબ થઈ પડી. ૧૪મા લુઇસની મહત્વાકાંક્ષાને લીધે ફ્રાન્સનું દેવું ઘણું થઈ ગયું હતું, તે ૧૫મા લુઇસના વખતમાં ઘણું વધી ગયું હતું. ૧૮મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધની શરૂઆતમાં ફ્રાન્સનાં ઉપજ ખરચ એક સરખાં વધ્યાં હતાં. ૧૫મા લુઇસની કારકીર્દીમાં (૧૭૧૫-૧૭૭૪) નવીન કર્જ કરી જેમતેમ ઉપજ ખરચનાં પાસાં મેળવાતાં હતાં. પણ આમ રાજ્યનું દેવું એક સરખું વધતું જવાથી કોઇ રીતની મહત્વની સુધારણા કર્યાં શિવાય દેશનું ઠેકાણું પડનાર

નથી એમ સર્વ વિચારવંત માણસોને લાગતું હતું.

૧૫મા લુઈ પછી તેનો પૌત્ર ૧૬મે લુઈ (૧૭૭૪-૯૨) ગાદીપર આવ્યો. ત્યારથી તે રાજ્યક્રાંતિ થઇ તે દિવસ સુધીના ૧૫ વર્ષમાં રાજ્યના ઉપજ ખરચના ટાંટીઆ કેમ મેળવવા તે વિચારવા જેવું થઈ પડ્યું હતું. ઉપજ ખર્ચના પાસાં મેળવવા માટે માત્ર બેજ રસ્તા હતા. એકતો એ કે દરબારનો બેસુમાર વધી ગયેલો ખરચ કમી કરવો, અને બીજો એ કે ઇતર વર્ગોની માફક અમીર ઉમરાવો અને ધર્માંધિકારીઓએ પણ કર ભરવા તૈયાર થવું. પરિસ્થિતિ આવી હતી ત્યારે સર્વ બાબતોનો વિચાર કરી કોઈ તરેહની સુધારણા કરવા માટે લુઈએ અર્થશાસ્ત્રો ટર્ગો અને નાણાંશાસ્ત્રી નેકર, એ બે હોશિયાર માણસોને પ્રધાનમંડળમાં લીધા. પણ ઉમરાવ વર્ગના દુરાગ્રહને લીધે તેઓ કંઈ સુધારણા કરી શક્યા નહિ. ત્યારે હવે બીજો કોઈ ઉપાય જડતો નથી એમ જોઇ ૧૬મા લુઈએ ૧૭૮૯ના મે મહિનામાં ૧૫૦ વર્ષ પછી દેશની આપત્તિનો વિચાર કરવા પાર્લમેન્ટ બોલાવી.

લાફાયેટ, રોબેસપીઅર અને મિર્ડો.—૧૭૮૯ના મેની ૫મી તારીખે પાર્લમેન્ટ મળી. તેમાં બારસો સભાસદો હતા. તેમાંથી ફેટલાક નેતાઓ બહાર પડવા લાગ્યા. તેમાં લાફાયેટ, રોબેસપીઅર અને મિર્ડો મુખ્ય હતા. પહેલા બે નેતાઓના વિચાર કેવળ તાત્વિક હતા. તેઓ સિદ્ધાંત અને નિયમને વળગી રહેનારા હતા. ત્યારે મિર્ડો વ્યવહારદ્રષ્ટિવાળો હતો. પ્રચલિત રાજસત્તા અને રાજ્ય-વ્યવસ્થાને ઉથલાવી પાડી અરાજકતા અને અવ્યવસ્થા કરી એટલે પ્રજાને સ્વતંત્રતા મળી ગઈ એમ તે સમજતો નહોતો, પણ ચાલુ રાજ્યપદ્ધતિ કાયમ રાખી તેમાં જરૂર જોગો સુધારો કરવો એવો તેનો વિચાર હતો. પાર્લમેન્ટમાં પહેલો મહત્વનો સવાલ ઉભો થયો તે રાજ્યવ્યવસ્થામાં અગત્યના સુધારા કરવાનો હતો. એ પ્રશ્ન સંબંધમાં મિર્ડો પોતાનો મત બીજા સભાસદોના મનપર ઠસાવી શક્યો નહિ. કારણકે પાર્લમેન્ટમાં મગજના ફાટેલા સભાસદોનો મોટો જથ્થો હોવાથી શાંતપણે વિચાર થતો નહોતો. ધીમેધીમે સભામાં નીચલા વર્ગના

લોકો આગળ આવવા લાગ્યા. તેઓ તો માત્ર એટલુંજ સમજતા હતા કે રાજ્યનું તંત્ર તોડી ફેાડી મેદાન કરી નાખી સર્વત્ર અવ્યવસ્થા કરી નાખી કે સુધારણાનો સર્વ અર્થ સર્ચો. ૧૬મા લુઇ સામું જોમ આવે તેમ સલામાં બોલાતું. રાજાનો વિચાર તમામ સંતા અનિયંત્રિતપણે પોતાના હાથમાં લઈ બેઠાશાહી સુલતાની ચલાવવાનો છે એમ પેરિસમાં વાત ચાલતાં લોકો ઉશ્કેરાઈ ગયા, અને તેઓએ ૧૪મી જુલાઇ (૧૭૮૯)ને રાજે * ઍસ્ટિલ તુરંગ તોડી તેમાંના સર્વ કેદીઓને મુક્ત કર્યાં.

પેરિસનો દાખલો લઈ ફ્રાન્સમાં ઠેકાણે ઠેકાણે લોકો હુલ્લડ કરવા લાગ્યા. અમીર ઉમરાવોને લૂંટવા લાગ્યા, અને ચર્ચોને લગતી અને ધર્માંધિકારીઓની માલીકીની જમીન પચાવી પાડવા લાગ્યા. ત્યારપછી ૬ઠ્ઠી અક્ટોબરે પમા લુઇને વરસેલ્સથી પેરિસ લાવી ‘ટયૂલરીઝ’ નામના સરકાર વાડામાં મોટા બંદોબસ્તથી કેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યો.

આ અરસામાં ફ્રાન્સમાં નાની નાની ચોપડીઓ અને ચોપાનીઓ દ્વારા ક્રાંતિકારક વિચારો ફેલાતા જતા હતા. એ ચોપાનીઓમાં દેશપર પડેલી બધી આફતો અને ગરીબોનાં બધાં દુખોનો ટોપલો રાજાને માથે ઠલવાતો હતો. માટે એવી જીલમી, અન્યાયી અને નવાખી રાજસત્તાને તોડી પાડવી એ દરેકની ફરજ છે એમ બધાં ચોપાનીઓમાં લખવામાં આવતું હતું. આવાં વર્તમાનપત્રો ઉપરાંત ઠેકાણે ઠેકાણે રાજદ્વારી મંડળો સ્થપાતાં હતાં, અને તેમાં રાજ્ય-ક્રાંતિનીજ ચર્ચા ચાલતી હતી. આવું એક મંડળ ‘જેકોબિન ક્લબ’ નામનું હતું, તે તો જહાલપણામાં બધાને ટપી જતું હતું.

૧૭૮૯ અને ૧૭૯૦નાં બે વર્ષ પાર્લમેન્ટે ફ્રાન્સ માટે નવી રાજ્યઘટના ઘડવામાં ગાળ્યાં. તેણે મહા પ્રયાસે એક રાજ્યબંધારણ

* ઍસ્ટિલ :— પેરિસની તુરંગને ઍસ્ટિલ કહે છે. ફ્રાન્સની અનિયંત્રિત રાજસત્તા વિરૂધ્ધ ચળવળ કરનારાઓને તેમની તપાસ કરી અપરાધ સાબિત થયા પૂર્વેજ વર્ષોના વર્ષો સુધી આ તુરંગમાં ગોંધી રાખવામાં આવતા હતા. તેથી એ તુરંગને રાજ્યદ્વારી મહત્વ મળ્યું હતું.

ધડી કાઢ્યું. તેમાં રાજા અને કારોબારીખાતાના હાથમાં ઘણી ઝોછી સત્તા રાખવામાં આવી હતી. જેથી અમલખજાવણીનું કામ સારી રીતે ચાલતું નહોતું. તેથી તે ખાતાને અધિક અધિકાર આપવાનું મિર્ઝોનાં કહેવું હતું, પણ તેની સૂચનાને કોઈ સાંભળતું નહિ. તેથી મનમાં ક્રુષ્ટ પામી ૧૭૯૧માં તે મરણ પામ્યો.

મિર્ઝોના મરણ પછી તેા રાજસત્તાને કોઈનોજ ટેકા નહોતો. નવાં રાજ્યબંધારણથી રાજકારભાર ચલાવવો બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યો હતો. તેથી ૧૬મો લુઈ ફ્રાન્સમાંથી પલાયન કરવાનો વિચાર કરતો હતો. ૧૭૯૧ના જૂનની ૨૦મી તારીખે પોતાના કુટુંબ સાથે તે નાઠો, પણ રસ્તામાં તે પકડાઈ ગયો. અને તેને પેરિસ પાછો લાવવામાં આવ્યો. ત્યારપછી નવી રાજ્યરચના પ્રમાણે રાજકારભાર ચલાવવાના ગંભીર સોગંદ આપી રાજસત્તા તેને પાછી સોંપવામાં આવી. આ પ્રમાણે ૧૭૮૯માં બોલાવેલી પાર્લિમેન્ટ અનિયંત્રિત રાજસત્તા કાઢી નાખી તેની જગાએ લોકનિયંત્રિત રાજઘટના રચી આપખુશીથી બરખાસ્ત થઈ (૩૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૭૯૧).

છેલ્લી પાર્લિમેન્ટે કરેલી રાજ્યઘટના પ્રમાણે કાયદા કરવા માટે નવી પાર્લિમેન્ટની ચુંટણી થઈ તેની પહેલી બેઠક બોલાવવામાં આવી. નવી રાજ્યઘટના રચવામાં દેશદાઝ શિવાય અમારો અંગત સ્વાર્થ છેજ નહિ એમ સાબિત કરવા જૂના, કસાયલા અને અનુભવિ સભાસદોએ નવી પાર્લિમેન્ટની ચુંટણીમાં ઉમેદવારી કરી નહોતી. સ્વાર્થત્યાગની કલ્પનાની આ રીત ઘણી ભૂલ ભરેલી હતી. દેશને હિતકારક થવાને બદલે તેઓની સ્વાર્થત્યાગ દર્શાવવાની રીત ઉલટી દેશહિતવિનાશક નીવડી. કેમકે નવી પાર્લિમેન્ટમાં (અક્ટોબર, ૧૭૯૧) જે ૭૪૫ સભાસદો ચુંટાઈ આવ્યા હતા તે રાજકાજથી તદ્દન બિનઅનુભવિ હતા. રાજ્યકારભાર સારી રીતે ચલાવવા શું શું કરવું જેઠાએ તેની તેઓને ખીલકુલ માહિતી નહોતી. ‘જોકાબિન કલબમાં’ જેઓએ માત્ર ભાષણશક્તિ બતાવી હતી, પણ વાસ્તવિકરીતે જેતાં જેઓને રાજકાજનું કંઈ જ્ઞાન નહોતું એવાજ માણુસોની આ નવી પાર્લિમેન્ટમાં ભરતી થઈ હતી.

પાર્લિમેન્ટ મળ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં તેમાં માર્કેટન અને ગ્રિન્ડિસ્ટ નામના એ પક્ષ પડી ગયા. જે કે આ એ પક્ષ વચ્ચે મતભેદ હતો, તોપણ દેશમાં રાજસત્તા નષ્ટ કરી પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપન કરવાની આબતમાં બંને એકમત હતા. તેથી પાર્લિમેન્ટમાં તે પ્રકારની સૂચના જેસભેર થવા લાગી.

ફ્રાન્સમાં આમ ભાંગફેડ ચાલી રહી હતી, ત્યારે તે રાજ્યક્રાંતિને અટકાવી દમાવી દેવા માટે ઑસ્ટ્રિયાના શહેનશાહ લીઓપોલ્ડે પૃથિયાના રાજની સંમતિથી પિલનિદ્ઝનું જાહેરનામું કાઢ્યું. ઑસ્ટ્રિયા અને પૃથિયાના રાજ ફ્રાન્સની અંદરની ખટપટમાં આમ વચ્ચે પડ્યાથી રાજ્યક્રાંતિની ચળવળ કરનારાઓ તેઓ ઉપર ધણા ગુસ્સે થયા.

ફ્રાન્સ, ઑસ્ટ્રિયા અને પૃથિયા વિરૂદ્ધ લડાઈ જાહેર કરે છે.—ફ્રાન્સમાં રાજ્યપરિવર્તનની ચળવળ શરૂ થવા માંડી કે તરતજ ધણા અમીર ઉમરાવો ફ્રાન્સ છોડી રહાઈ નહીં પેલી તરફ જઈ રહ્યા, અને તેઓએ ૧૬મા જુનના ભાઈ અટાંસની સરદારી નીચે ત્યાં એક મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું, અને રાજ્યક્રાંતિ કરનારા લોકોપર વેર લેવાનું તેઓએ જાહેર કર્યું. તેથી ઑસ્ટ્રિયા અને પૃથિયા સામે લડાઈ જાહેર કરવી અને સાથેસાથે આ ઉમરાવાની પણ ખબર લેવી એ આવશ્યક છે એમ પ્રજાસત્તાવાદી સભાસદોને લાગ્યું. અને ૧૬મા જુનની ઈચ્છા નહોતી તોપણ ૧૭૯૨ના એપ્રિલની ૨૦મી તારીખે પાર્લિમેન્ટે ઑસ્ટ્રિયા અને પૃથિયા વિરૂદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી.

ફ્રાન્સની પહેલી હાર.—ઑસ્ટ્રિયા અને પૃથિયા સામે લડાઈ જાહેર કરવામાં ગ્રિન્ડિસ્ટ પક્ષે એક ગંભીર ખોટી ગણતરી કરી હતી. તેણે માની લીધું હતું કે ઑસ્ટ્રિયા સામે યુધ્ધ જાહેર કરીશું કે તરતજ ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિનું અનુકરણ કરી યુરોપના બધા દેશોના લોક પોતપોતાના જીલમી રાજાઓને સિંહાસનપરથી પદચ્યુત કરી પોતાના દેશમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપશે. તેઓની એ કલ્પના તરતજ ખોટી ઠરી. બીજું તેઓ એમ માનતા હતા કે ઑસ્ટ્રિયા સામેના યુધ્ધમાં સહેલાઈથી આપણને જય મળશે. એ માન્યતામાં પણ તેઓ ઠગાયા. કેમ કે ઑસ્ટ્રિયા સાથે જે પહેલીજ ચક્રમક ઝરી

તેમાં બિનકવાયદી જેમતેમ ઉભા કરેલા ફ્રેન્ચ લશ્કરનો સત્વર પરાજય થયો. ત્યારપછી ફ્રાન્સપર સ્વારી લાવવા ઑસ્ટ્રિયા અને પુશિયાના રાજાઓ વિચાર ચલાવે છે એ સાંભળતાંજ ફ્રાન્સમાં બધા લોક ખડાવરા થઈ ગયા. ફ્રાન્સની હારને માટે ભળતીજ વાતો ચાલવા લાગી. એક અફવા એવી ઉડી કે કેટલાક દેશદ્રોહીઓ ઑસ્ટ્રિયા સાથે મળી ગયેલા છે. કેટલાક તો હારના અપયશનો ટોપલો ૧૬મા જુનને માથેજ ઠાલવવા લાગ્યા. જુનના હેતુ વિષે કાંઈ તેમ અફવાઓ ઉડવા લાગી.

રોજ રોજ પુશિયન લશ્કર પૅરિસની પાસેને પાસે આવતું જાય છે એ સાંભળીને ફ્રાન્સના લોકનો પિત્તો ધણો ઉજળ્યો. “૧૬મા જુનના એક વાળપણુ વાંકો થયો તો આખાં પૅરિસ શહેરને બાળીને ભસ્મ કરી નાખીશ” એવી ધમકી જ્યારે પુશિયન સેનાપતિ બ્રન્સવિકે આપી ત્યારે જુનપર લોકોના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. જુન દેશદ્રોહી થઈ શત્રુ સાથે મળી ગયેલો હોવાજ નોંધ્યો, નહિ તો બ્રન્સવિક તેની તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી આવી ધમકીના ઉદ્ગાર કાઢે નહિ એમ લોકો સમજવા લાગ્યા. તેથી ક્રાંતિ કરનારા લોકો જુનને ગાદીપરથી પદ્મજ કરત્રા માટે સરકારવાડા ઉપર હલ્લો કરવા નીકળ્યા.

આ હલ્લાને પાર્લિમેન્ટની સંમતિ મળેલી હતી. રાજાને પદ્મજ કરી પ્રજાસત્તાક રાજ્યઘટના ઘડી કાઢવા એક પ્રધાનમંડળ નીમવામાં આવ્યું હતું (૧૦ ઑગસ્ટ ૧૭૯૨).

રાજસત્તા નષ્ટ થયા પછી રાજ્યવ્યવસ્થા પાર્લિમેન્ટ અને તેણે નીમેલા પ્રધાનમંડળનાં હાથમાં જવી નોંધતી હતી. પણ એ વખતે પૅરિસ શહેર ખળભળી ઉઠેલી પ્રજાના હાથમાં ગયેલું હોવાથી સુવ્યવસ્થા અને શાંતતા જળવી રાખવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. આ વખતે ક્રાંતિકારક વિચારોને પ્રોત્સાહન આપનારા રોબેસ્પીઅર ડેન્ટન, મૅરા વગેરે નેતાઓ આગળ આવ્યા હતા. તેઓ પાર્લિમેન્ટના સભ્યો હતા. પાર્લિમેન્ટમાં ‘માઉટેન’ નામના જહાલ પક્ષના તેઓ નેતા હતા. ૧૦મી ઑગસ્ટ એટલે જે દિવસે રાજા પદ્મજ થયો

ત્યારથી ૨૧મી સપ્ટેમ્બર સુધી રાજ્યની લગભગ આ જહાલ પક્ષના નેતાઓના હાથમાં હતી.

તેઓનું મુખ્ય કામ ફ્રાન્સ પર ચઢી આવતાં ઑસ્ટ્રિયન લશ્કરને પાછાં હટાવવાનું હતું. માઉન્ટેન પક્ષે એ કામ હાથમાં લીધું. દેશ પર આક્રમક આવી પડી છે, માટે સર્વ લોકોએ પોતાનો ધંધો રાજગાર છોડી દઈ દેશ રક્ષણાર્થે બહાર પડવું જોઈએ એવું જાહેરનામું તેઓએ પ્રગટ કર્યું. જિંદગીને જરૂરની વસ્તુઓ શિવાય બીજી બધી વસ્તુઓ બનાવવાનાં કારખાનાં બંધ કરવામાં આવ્યાં, અને શસ્ત્રો અને બીજી યુધ્ધ સામગ્રી ઉત્પન્ન કરનારાં કારખાનાં તગમાર ચાલવા લાગ્યાં. સૈન્યમાં નહિ જોડાનારા સશક્ત લોકોને જોર જીલમથી લશ્કરમાં ધાલવામાં આવ્યા. આવી રીતે અણીને વખતે શત્રુને મારી હટાવવા માટે માઉન્ટેન પક્ષે બનતો પ્રયત્ન કરી સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી એક મોટું સૈન્ય ઉભું કર્યું. આમ જીવપર આવી લડવા માટે તૈયાર થઈ ફ્રેન્ચ સૈન્યે પૃથિયન ફ્રાન્સને વાલ્મીની લડાઈમાં હરાવી તેને પૅરિસ તરફ આગળ વધતું અટકાવ્યું (સપ્ટેમ્બર, ૧૭૯૨).

પૅરિસમાં ક્રાંતિઆમ, ૨, ૩, ૪ સપ્ટેમ્બર, (૧૭૯૨).—
ચઢી આવતા શત્રુને ખાળ્યા પછી રાજ્યક્રાંતિ કરનારા નેતાઓએ અંતસ્થ સ્થિતિ પર ધ્યાન આપવા માડ્યું. એ કામમાં જે દુષ્ટ અત્યાચારનાં કૃત્યો તેઓને હાથે થયાં તે બરાબર સમજવા માટે દેશની તે વખતની સ્થિતિ તરફ આપણે નજર કરવી જોઈએ. આખા દેશમાં અરાજકતા અને અવ્યવસ્થા થઈ ગયાં હતાં. સર્વ સત્તા થોડા માણસોના હાથમાં ગઈ હતી. સૈન્યની ભરતી વખતે રાજસત્તાવાદીઓએ ધણી હરકત કરી હતી. તેમની સખત ખર્ચ લેવાના પ્રયત્નો ડૉન્ટન અને મૅરાના અનુયાયીઓ કરવા લાગ્યા. રાજના પક્ષમાં હોવાના વહેમ ઉપરથી સંખ્યાબંધ માણસોને તુરંગમાં પૂરવામાં આવ્યા. તુરંગો કેદીઓથી ચિકાર ભરાઈ ગઈ. વધારે કેદીઓ માટે તુરંગોમાં જગા નહોતી. ત્યારે તેઓ માટે જગા કરવા સારૂ આગળના કેદીઓની કતલ કરવામાં આવતી. આ લોકોએ

૨૭, ૩૭ અને ૪૫ સપ્ટેમ્બરે જે અધેર કૃત્યો કર્યા તેનું વર્ણન વાંચતાં આપણા શરીરમાં કંપારિ છૂટે છે. એ ત્રણ દિવસમાં એ હજાર નિર્દોષીનાં ખુન કરવામાં આવ્યાં હતાં. ટુંકમાં કહીએ તો ફ્રાન્સમાં સઘળી સત્તા હથિયારબંધ ખુની ટોળીના હાથમાં ગઇ હતી.

પણ સારે નસીબે ૧૭૯૨ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧મીએ નવી પાર્લમેન્ટ ભરાઇ તેમાં ખુની ટોળીની સંખ્યા ઓછી હતી. એ નવી પાર્લમેન્ટે પહેલીજ બેઠકમાં ફ્રાન્સને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તરીકે જાહેર કર્યું. આજ અરસામાં પૃથિયાનો વાલ્મી આગળ પરાજય થયો હતો. ઑસ્ટ્રિયાને પણ લીધે આગળ હરાવવામાં આવ્યું એટલે હાલતુરત તો પરદેશી હુમલાની બીકમાંથી ફ્રાન્સ મુક્ત થયું. ત્યારપછી ફ્રેન્ચ સૈન્યે સંકસનીપર હુમલો કરી રહાર્દન નદીની આસપાસનો મુલક જીતી લીધો, અને નવેમ્બરમાં ઑસ્ટ્રિયાના તાબાના નેધર્લેન્ડ દેશમાં પણ ધણો મુલક કબજે કર્યો.

૧૬મા લુઇને ફ્રાંસી, ૨૧મી જાનેવારી, (૧૭૯૩).— નવી પાર્લમેન્ટનો પ્રત્યેક સભાસદ જોકે પ્રજાસત્તાવાદી હતો તોપણ તેઓમાં થોડો ધણો મતભેદ હતો, તેથી પાર્લમેન્ટમાં જિરૅંડિસ્ટ, માઉટેન અને પ્લેન એ નામના ત્રણ પક્ષ ઉભા થયા. માઉટેન અને જિરૅંડિસ્ટ પક્ષો વચ્ચે ૧૬મા લુઇની તપાસ વખતે મતભેદ ઉભા થયો. ૧૦મી ઑગસ્ટ ૧૭૯૨ના રોજથી રાજ અને રાજકુટુંબ કેદમાં હતાં. ડિસેમ્બર મહિનામાં પદ્મજી રાજાને તપાસ માટે ન્યાયાસન સમક્ષ ખડો કરવામાં આવ્યો. જિરૅંડિસ્ટ પક્ષે રાજાને બચાવી લેવાની ખટપટ ચલાવી હતી. પણ લોકમત પ્રમાણે ચાલતા માઉટેન પક્ષને રાજાની તપાસ ચલાવવી આવશ્યક લાગતી હતી. અને રાજસભામાં તે પક્ષનું મતાધિક્ય હોવાથી ૧૬મા લુઇપર ન્યાયાસન આગળ કામ ચલાવવામાં આવ્યું, તેનાપર દેશદ્રોહનો આરોપ સાબિત થયો, અને તેને ફ્રાંસીની શિક્ષા કરવામાં આવી. ૧૭૯૩ના જાનેવારીની ૨૧મી તારીખે ૧૬મા લુઇને શણીપર લટકાવવામાં આવ્યો.

ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિ વિષે ઇંગ્લેન્ડનો લોકમત.—ફ્રાન્સમાં

ચાલી રહેલી ભાંગફોડ તરફ ઈંગ્લિશ પ્રજાનું લક્ષ સ્વાભવિક રીતે ખેંચાયું હતું. પહેલપ્રથમ તો જુલમી રાજસત્તા વિરૂધ્ધ ઉભી થયેલી ચળવળ તરફ ઈંગ્લિશ પ્રજાની સહાનુભૂતી હતી. કેમકે ફ્રાન્સના બુર્જોઈ વંશના રાજાઓના રાજ્યલોભને લીધે ઈંગ્લેંડને વારંવાર લડાઈઓમાં ઉતરવું પડતું હતું. ત્યાં ઉભી થયેલી ચળવળથી ફ્રાન્સમાં અનિયંત્રિત રાજસત્તા નષ્ટ થઈ તેની જગાએ ઈંગ્લેંડની માફક લોકનિયંત્રિત સત્તા સ્થાપિત થશે એમ અંગ્રેજ પ્રજાને શરૂઆતમાં લાગ્યું હતું. આ કારણોસર ઈંગ્લિશ પ્રજામત ફ્રેન્ચ લોકમત તરફ હતો. પણ ધીમેધીમે જેમ જેમ ક્રાંતિકારોને લાથે થતા અત્યાચારોની ખબર પડતી ગઈ, તેમ તેમ ઈંગ્લિશ પ્રજામત બદલાતો ગયો. મોટા મોટા રાજ્યદારી પુરૂષોમાં એ મત હતા. ઈંગ્લેંડનો મુખ્ય પ્રધાન પિટતો શરૂઆતથીજ સાવધપણે પોતાનો વિરૂધ્ધ મત દર્શાવતો હતો. ત્યારે તેનો પ્રતિસ્પર્ધી ફૉક્સ તો ફ્રાન્સના ક્રાંતિકારોનાં ગુણુ ગામ્ રહ્યો હતો. ઍસ્ટિલ તોડી કેદીઓને છૂટા કરવાના દિવસને તેણે અર્વાચીન કાળના ઇતિહાસમાં સોનાના અક્ષરે ઠાતરી રાખવા જેવો દિવસ ગણ્યો હતો. વિલ્ગ પક્ષવાળાઓ પણ ક્રાંતિકારોના ગુણુનુવાદ ગાતા હતા. કેટલાકાએ તો ફ્રાન્સમાં ઉદ્ભવેલા સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને ભ્રાતૃતાના વિચારોનો ઈંગ્લેંડની પ્રજામાં પ્રચાર કરવા માટે ઠેકાણે ઠેકાણે રાજ્યદારી મંડળો સ્થાપન કર્યા હતાં. પણ ક્રાંતિકાર મંડળીઓએ કરેલા અત્યાચારો, પાર્લમેન્ટના સખત જુલમી કાયદા, ૧૭૯૨ના સપ્ટેમ્બરમાં પેરિસમાં ન્યાયને નામે થયેલાં નિર્દોષ માણસોનાં ખુન, અને છેવટે ૧૭૯૩ના જાનેવારીમાં ૧૬મા જુદને દીધેલી ફ્રાંસી વીગેરે બાબતોની ખબર જેમ જેમ પડતી ગઈ, તેમ તેમ અંગ્રેજ પ્રજામત ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિની વિરૂદ્ધ થતો ગયો. પરંતુ ફૉક્સ અને તેના અનુયાયીઓને ફ્રેન્ચ લોકનાં ઉપર વર્ણવેલાં કૃત્યોમાં ગેરવર્તણૂક જેવું કંઈ લાગતું નહોતું. પણ વિલ્ગ પક્ષના એક આગેવાન માણસ એડમન્ડ બર્કે “ફ્રાન્સમાંની રાજ્યક્રાંતિ વિષે કેટલાક વિચારો” (Reflections on the French Revolution) નામના પુસ્તકમાં ફ્રાન્સની ક્રાંતિ વિરૂદ્ધમાં પોતાનો

મત એવી સરસ દલીલોથી દર્શાવ્યો કે સઘળાનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું. આ અંથમાં તેણે એવો મત પ્રતિપાદન કર્યો હતો કે ૧૬૮૮માં ઈંગ્લેંડે કરેલી રાજ્યક્રાંતિ પ્રમાણે પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી રૂઢીને યોગ્ય માન આપી જૂના પાયાપરજ ને નવીન રચના કરવામાં આવે તેજ ચિરકાળ ટકે છે. ફ્રેન્ચ રાજ્યક્રાંતિની વિરુદ્ધ લોકમત કેળવવામાં આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગનું થઈ પડ્યું.

પોતાના દેશમાં આ રાજ્યક્રાંતિનો પવન પેસે નહિ તે હેતુથી ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રુશિયાએ રહાઈન નદીની બાજુમાં પોતાનાં લશ્કરો તૈયાર રાખ્યાં હતાં (૧૭૯૨). ફ્રેન્ચ વિચારો જો ઈંગ્લેંડમાં પસરશે તો ઈંગ્લેંડમાં પણ ક્રાન્સની માફકજ અર્નથ થશે એમ ઘણાખરા વિદ્વગ પક્ષવાળાઓને પણ લાગવા માંડ્યું હતું. વિદ્વગ પક્ષનું ધોરણ સુધારાનું ખરૂં, અને તેથી સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વના વિચારો તરફ તેમની સહાનુભૂતિ પણ ખરી, તોપણ ક્રાન્સમાં ચાલી રહેલા અત્યાચારો જોઈ તે તોફાનનાં મોજાં ઈંગ્લેંડમાં ઉછળે નહિ તે હેતુથી પિટના ધોરણને તેઓએ ટેકા આપવાનું કરાવ્યું.

૧૬મા યુદ્ધને ફાંસી દેવામાં આવી પછી પિટે પરિસમાંના અંગ્રેજ એળચીને પાછો બોલાવી લીધો. પછી ફ્રેન્ચ લશ્કરે બેલજીઅમ જીતી લીધું, અને હોલ્ડપર મોરચો માંડ્યો. હવે પરદેશી હુમલાથી હોલ્ડપર રક્ષણ કરવાનું સંધિથી ઈંગ્લેંડે વચન આપ્યું હતું, તેથી ઈંગ્લેંડે ફ્રેન્ચોના હોલ્ડપરના આ હુમલાની સામે હરકત લીધી. પણ ક્રાન્સે તેની હરકત પર દુર્લક્ષ આપ્યાથી ઈંગ્લેંડે ૧૭૯૩ના ફેબ્રુઆરીમાં ક્રાન્સ સાથે લડાઈ જાહેર કરી. એ લડાઈ ૧૭૯૩ના ફેબ્રુઆરીથી ૧૮૧૫ના જુલાઈ સુધી ચાલી હતી. વચમાં વચમાં થોડો વખત બંધ રહેતી. ઈંગ્લેંડનું જોર દરીઆપર હતું. ક્રાન્સ જમીનપર બળવાન હતું. ક્રાન્સનું લશ્કર ૫ લાખનું હતું. ત્યારે ઈંગ્લેંડનું માત્ર ૩૦ હજારનું હતું. એથી ઉલટું ઈંગ્લેંડ પાસે ૧૫૩ લડાયક વહાણો હતાં, ત્યારે ક્રાન્સ પાસે ફક્ત ૮૩જ હતો. ક્રાન્સ દેશમાં હુમલો લઈ જવા ઈંગ્લેંડ અસમર્થ હતું. તેમ કરવા માટે તેને યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોની મદદની જરૂર હતી. આ વખતે યુરોપમાં પ્રુશિયા,

ફ્રાન્સીઆ, અને જર્મન રાજ્યો પાસે બળવાન લશ્કરો હતા. પણ તે રાજ્યોની આર્થિકસ્થિતિ સારી નહોતી, તેથી તેમને પૈસાની મદદની જરૂર હતી. તે મદદ ઇંગ્લેંડ આપી શકે તેમ હતું. નાણાંની મદદ આપી તેમની મારફત ફ્રાન્સને શેઠ આપી શકાય એમ હતું. તેથી ઇંગ્લેંડે મદદ કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

પિટે લડાઈ જાહેર કરી ઑસ્ટ્રિયા, પ્રુશિયા, સ્પેન, હોલેંડ અને સાર્ડિનીઆ સાથે એકસંધી કરી. પછી તાબડોતોબ જો મિત્ર રાજ્યો પરિસપર ધસી ગયાં હોત તો તેઓને જય મળવાની સંધિ ઘણી સારી હતી. કેમકે ફ્રાન્સમાં જિરૉડિસ્ટ અને જૅકોબિન પક્ષો વચ્ચે રાજ્યાધિકાર સંબંધે માંહોમાંહે ટંટો ચાલતો હતો. પણ પોલૅંડની વહેંચણી બાબતમાં પ્રુશિયા અને ઑસ્ટ્રિયા વચ્ચે ચરસ ચાલતો હતો તેથી ફ્રાન્સ તરફ તેઓએ પૂરેપૂરું લક્ષ આપ્યું નહિ, અને ઇંગ્લિશ સૈન્યને મદદ કરવા પણ ઑસ્ટ્રિયાએ સંમતિ આપી નહિ, એટલે ઘણો વખત નકામો નીકળી ગયો.

આમ મિત્રરાજ્યો ઢીલ કરતાં હતાં ત્યારે ફ્રાન્સ તરફમાર તૈયાર થઈ જતું હતું. જિરૉડિસ્ટ પક્ષની હાર થઈ સત્તા જૅકોબિન પક્ષના હાથમાં આવી હતી. તેઓએ દેશમાં સુવ્યવસ્થા રાખવા માટે અને પરદેશી હુમલાઓ સામું દેશનું રક્ષણ કરવા માટે મહામથન કર્યું. સર્વ તૈયારી કરી રહી તેઓએ ૧૭૯૪ના વર્ષનાં ખેસતાં પહેલાંજ શત્રુની ફ્રાન્સને પાછી વાળી. નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ નામના એક તરણુ સરદારે દૂલોન બંદર અંગ્રેજ પાસેથી ઝુંટવી લીધું. ફ્રાન્સે એજ વરસમાં ડ્યુક ઑફ યૉર્કની સરદારી નીચેના ઇંગ્લિશ લશ્કરને હરાવી દઈ હોલેંડ પર સ્વારી કરી, પાટનગર અમ્સ્ટરડામ જીતી લઈ આખા હોલેંડ દેશને તાબામાં લીધો. આમ ફ્રાન્સને વિજયી થતું જોઈ પ્રુશિયા, સ્પેન અને હોલેંડ બાહેલ આગળ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરી મિત્રરાજ્યના સંઘમાંથી નીકળી ગયાં. એટલે ઇંગ્લેંડ, ઑસ્ટ્રિયા અને સાર્ડિનીઆજ ફ્રાન્સ સામે લડનારા રહ્યાં. આણી તરફ ફ્રાન્સના અંદરના રાજ્ય પ્રકરણમાં પણ ઘણા મહત્વના ફેરફાર થયા હતા. રૉબેસપીઅરના નેતૃત્વ નીચેની સુલતાની વ્યવસ્થા

નષ્ટ થઈ તેને બદલે ફ્રાન્સમાં એક ડિરેક્ટરી-પાંચ સલાસદોની પંચ— ૧૭૯૫માં નીમાઈ હતી. આ ડિરેક્ટરીએ ૧૭૯૬માં નેપોલીઅન બોનાપાર્ટને ઇટલીમાંના ફ્રેન્ચ લશ્કરનો સેનાપતિ નીમીને મોકલ્યો. તેણે ત્યાં જઈ ઑસ્ટ્રિયા અને સાર્ડિનીઆના તાબાનો ઇટલીમાંનો મુલક જીતી લીધો. અને પછી આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગી જોતજોતામાં ઠેઠ વિએના પહોંચી જઈ શહેરમાં દાખલ થયો. આમ નેપોલીઅનને અચાનક આવી પહોંચેલો જોઈ શહેનશાહ બીજો ફ્રાન્સિસ તો સડકજ થઈ ગયો, અને સલાહ કર્યા વગર છુટકોજ નથી એમ સમજી જઈ ૧૭૯૭ના અક્ટોબર મહિનામાં કેમ્પોફોર્મિયોની સલાહ તેણે કબૂલ કરી. મિત્રરાજ્યોના સંઘમાંથી આમ ઑસ્ટ્રિયા પણ નીકળી ગયું. ત્યારે પિટે સલાહ કરવાનું કહેણુ ડિરેક્ટરીપર મોકલ્યું. પણ ઉપરાઉપરી મળેલી ફતેહથી પ્રલાઈ જઈ ડિરેક્ટરીએ સલાહ કરવા ના પાડી. સ્પેને પણ સંઘમાંથી નીકળી જઈ ફ્રાન્સ સાથે મળી જઈ ઇંગ્લેન્ડ સામે લડાઈ જાહેર કરી હતી. એટલે હવે ઇંગ્લેન્ડના અરમારને ઉપયોગમાં લઈ ખુદ ઇંગ્લેન્ડપર સ્વારી લઈ જવાનાં ફ્રાન્સને સ્વપ્નાં આવવા લાગ્યાં.

ઇંગ્લેન્ડના નૌકાસૈન્યે કરેલો વિજય.—ઇંગ્લેન્ડના આ અણીના વખતે ઇંગ્લિશ અરમારે કલ્પનામાં ન આવે એવાં પરાક્રમ કરી બતાવ્યાં. ૧૭૯૪ના જૂનની ૧લી તારીખે લૉડ હાઉએ ફ્રેન્ચ નૌકાસૈન્યને અશ્વેન્ટી આગળ હરાવ્યું. પછી ૧૭૯૫માં દક્ષિણ આફ્રિકાને છોડે કેપ ઑફ ગુડ હોપ, અને ૧૭૯૬માં વેસ્ટ ઇન્ડીઝના કેટલાક એટા અંગ્રેજ અરમારે જીતી લીધાં. ૧૭૯૭ના ફેબ્રુઆરીમાં નૌકાપતિ જર્વિસ અને કેમોડોર નેલ્સને સેન્ટ વિન્સેન્ટની ભૂશિર નજીક સ્પેનના અરમારનો પરાજય કર્યો. પછી તેજ વર્ષે નૌકાપતિ ડંકને કેમ્પર-ડાઉન નજીક ડચ અરમારના પ્રુચ્ચે પ્રુચ્ચા ઉડાવી દીધા. એટલે ઇંગ્લેન્ડપર સ્વારી લઈ જવાનાં સ્વપ્નાં જોતા ફ્રાન્સની આંખ ઉઘડી ગઈ, અને ઇંગ્લેન્ડને ફ્રાન્સ તરફથી હુમલાની બીક રહી નહી.

સેન્ટ વિન્સેન્ટની જીત પછી થોડે દિવસે સિપટહેડ અને નોર આગળ ખલાસીઓએ પગારના વધારા અને નોકરીમાં કંઈ વિશેષ

સગવડ મેળવવા માટે બંડ કર્યું, પણ તેઓને તેઓની માગણી પ્રમાણે આપવાનું કબૂલ કરી બંડ શમાવી દેવામાં આવ્યું.

**જમીન અને સ્થમુક ઊપરની લડાઈઓ વખતનું
નેપોલિયનના વખતનું યુરોપ.**



યુરોપિયા ૧૮૦૬-૧૮૧૫ સુધીનું નકશો

નેપોલીયનની ઇંગ્લેન્ડ પર ચઢાઈ, (૧૭૯૮).—ફ્રાન્સ
નેકે દરીઆમાં હાર ખાતું હતું તોપણ જમીન પર ઉપરાચારી જીત
મેળવતું હતું. ૧૭૯૭માં ઑસ્ટ્રિયાને હરાવી તેને કેમ્પોફોર્મિયોની
સલાહ કરવાની ફરજ પાડી હતી. પછી સાર્ડિનીઆનો પરાજય કર્યો.
એટલે ૧૭૯૭ પછી ફ્રાન્સ સાથે લડનાર ઇંગ્લેન્ડ એકલુંજ રહ્યું. ઇંગ્લેન્ડ
પર સ્વારી લઈ જવા માટે જોઈએ તેટલું બળવાન નૌકાસૈન્ય ફ્રાન્સ

પાસે નહોતું. ત્યારે ઈંગ્લેન્ડના તાબાના એશીઆમાંના મુલકપર હુમલા કરી તે હાથ કરી હિંદુસ્થાનમાં ઈંગ્લેન્ડને ફટકા મારવાનું ડિરેક્ટરીએ ઠરાવ્યું. તે માટે એક નૌકાસૈન્ય ઉભું કર્યું. અને તેની સરદારી નેપોલીઅનને આપી. નેપોલીઅન એ નૌકાસૈન્ય લઈ ઇજિપ્ટ જવા ઉપડ્યો. માર્ગમાં માલ્ટા જીતી લીધું. ત્યાંથી એલેક્ઝાંડ્રિયા ગયો અને ઇજિપ્ટમાં દાખલ થયો. નેપોલીઅનના ઉપડવાની ખબર નૌકાસેનાપતિ નેલ્સનને પડી કે તરતજ તેણે નેપોલીઅનની પૂઠ પકડી. નેલ્સને વિચાર્યું કે જો નેપોલીઅનના અરમારનો નાશ કરું તો નેપોલીઅન તેના આખા સૈન્ય સાથે ફ્રાન્સથી છૂટો પડી જાય અને ઇજિપ્ટમાં ગોંધાઈ રહે. એ વિચારથી તેણે ૧લી ઓગસ્ટ ૧૭૯૮ને દિવસે અબુકરના ઉપસાગરમાં ફ્રેન્ચ અરમાર પર હુમલો કરી તેના નાશ કર્યો. આમ નૌકાનો નાશ થવાથી નેપોલીઅન ફ્રાન્સથી બહુ છોટે રહી ગયો. પણ તેથી હિંમત ન હારતાં તેણે ૧૭૯૮માં પીરમિડની લડાઈમાં ઇજિપ્ટના લશ્કરને હરાવ્યું, અને ત્યાંથી ઉપડી સીરીઆ પર ચઢી ગયો. ત્યાં દરીઆ કિનારો મેળવવા માટે એકર બંદરપર હલ્લો કર્યો, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ.

આમ નેપોલીઅન યુરોપમાંથી ઇજિપ્ટ ગયો એટલે ઈંગ્લેન્ડ, ઓસ્ટ્રિયા રશીઆ અને ટર્કીએ ફ્રાન્સ સામું બીજવાર એકસંપી કરી, ૧૭૯૯માં મિત્રરાજ્યોએ જર્મની, ઇટલી અને હૉલેન્ડમાંથી ફ્રેન્ચ સૈન્યોને હાંકી કાઢ્યાં. આમ યુરોપમાં બધે ઠેકાણે ફ્રેન્ચ સૈન્યોની હારની ખબર નેપોલીઅનને પડી ત્યારે તે પોતાના સૈન્યને ઇજિપ્ટમાંજ રહેવા દઈ ફક્ત થોડા માણસોને સાથે લઈ ઇજિપ્ટ નૌકાસૈન્યની નજર ચૂકવી ઇજિપ્ટથી નીકળ્યો અને ૧૭૯૯ના અક્ટોબરની ૯મી તારીખે ફ્રાન્સમાં પાછો દાખલ થયો.

નેપોલીઅનની ગેરહાજરીમાં ઉપરાઉપરી ફ્રાન્સની હાર થવાથી ડિરેક્ટરી અપ્રિય થઈ પડી હતી. દેશનો વિશ્વાસ મારાપર છે એમ નેપોલીઅન જાણતો હતો. તેથી આ સંધિનો લાભ લઈ ૧૭૯૯ના નવેમ્બરની ૮મી તારીખે ડિરેક્ટરીને વિસરજન કરી તમામ સત્તા નેપોલીઅને પોતાના હાથમાં લીધી.

ડિરેક્ટરીની સત્તા ઉઘલાવી પાડ્યા પછી પોતાને અગ્રસ્થાન મળે એવી રાજ્યઘટના રચવા નેપોલીઅને વિચાર કર્યો. પ્રાચીન કાળના રોમન સામ્રાજ્યની રાજ્યઘટનાનું અનુકરણ કરવા તેણે કરાવ્યું. છેલ્લાં દસ વરસની અંધાધુંધીથી લોકો કંટાળી ગયા હતા. અવ્યવસ્થા કરતાં બળવાન કેંદ્રીભૂત થયેલી રાજ્યવ્યવસ્થા પાછી સ્થાપન થાય તે ઘણું સાફ એવો લોકોનો મત થયો હતો. તેથી નેપોલીઅનની યોજનાને તેઓએ વધાવી લીધી. અને ફ્રાન્સમાં પ્રાચીન રોમન રાજ્યપદ્ધતિ—સેનેટ એટલે લોકપ્રતિનિધિસભા અને તેનો વડો કામદાર કૉન્સલ—સ્થાપિત થઈ. આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પહેલો કૉન્સલ નેપોલીઅન પોતેજ થયો.

ઑસ્ટ્રિયા અને રૂશિયા એકસંખીમાંથી નીકળી ગયાં.—દેશની આંતર વ્યવસ્થા કરતાં પરદેશી શત્રુઓને મારી હડાવવાની ફ્રાન્સને વધારે જરૂર હતી. તેથી જર્મની અને ઇટલીમાંથી ઑસ્ટ્રિયાનો પગ કાઢવાનો નેપોલીઅને કિસ્સો કર્યો. મોરો નામના સેનાપતિને જર્મની મોકલ્યો, અને પોતે ઇટલીપર ચઢી ગયો. ૧૮૦૦ના જૂનની ૨૪મી તારીખે મેરેન્ગોની લડાઈમાં ઑસ્ટ્રિયાનો હરાવી ઇટલીપર પોતાની આણુ વર્તાવી. મોરોએ એજ વર્ષના ડિસેમ્બરમાં હોહેનેલીંડનના યુધ્ધમાં ઑસ્ટ્રિયન સૈન્યનો પરાજય કર્યો. આમ બંને દેશોમાં હાર થવાથી ઑસ્ટ્રિયાએ ફ્રાન્સ સાથે લ્યૂનેવીયની સલાહ કરી. આ પૂર્વે થોડા દિવસ અગાઉ રૂશિયા તો મિત્રરાજ્યના સંઘમાંથી નીકળીજ ગયું હતું. આવી રીતે યુરોપમાં ફ્રાન્સનો જય થતો હતો ત્યારે ૧૮૦૧માં ઇંગ્લંડમાં એલેક્ઝાંડ્રીઆ આગળ અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચ સૈન્યને હરાવ્યું.

આમીન્સની સંધિ, ૧૮૦૨.—ઑસ્ટ્રિયા અને રૂશિયા સંઘ-માંથી નીકળી ગયાં એટલે પાછું ફ્રાન્સ સાથે લડનાર એકલું ઇંગ્લંડજ મેદાને રહ્યું. ઇંગ્લંડ ટાપુ હોવાથી અને ઇંગ્લંડનો અરમાર બળિષ્ઠ હોવાથી તેને કેમ મ્હાત કરવું તેની નેપોલીઅનને સમજ પડતી નહોતી. તુરતાતુરત ઇંગ્લંડ જીતી શકાય એમ તો હતુંજ નહિ, તેથી તેની સાથે સલાહ કરી અંતસ્થ સ્થિતિ સુધારવી એવો ફ્રાન્સનો અભિપ્રાય થયો. ઇંગ્લંડમાં પણ રાજ્યકારભારમાં ફેરફાર થયો હતો. આયર્લેંડની

આખતમાં ૩૦૧ જ્યોર્જ પિટની મરજી માફક ચાલવાની ના પાડી, તેથી પિટે પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપ્યું (૧૮૦૧). એટલે ૧૮૦૨માં ઈંગ્લેન્ડે ફ્રાન્સ સાથે આર્મીન્સની સંધિ કરી. એ સંધિની શરતમાં સૌ સૈન્યો શત્રુઓ મુલક પાછો આપે એવું હતું હતું.

પિટનું અંતસ્થ આખતો સંબંધનું ધોરણ.—યુરોપમાં લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે પણ દેશના કારભારપર પિટનું દુર્લક્ષ નહોતું. પિટના મનમાં તો ઘણા ઘણા સુધારા કરવાનું હતું, પણ ફ્રાન્સ સાથે ૨૦-૨૨ વર્ષ સુધી ચાલેલા યુધ્ધને લીધે સુધારાનું કામ તેને મુલતવી રાખવું પડ્યું હતું. આયર્લેન્ડમાં ક્રાંતિકારક વિચાર પ્રસર્યા હતા, તે દાખી દેવા કેટલાક કડક નિયંત્રણ કાયદા તેને કરવા પડ્યા. એ કામમાં તેને બર્ક, ડ્યૂક ઓફ પોર્ટલેન્ડ વિગેરે આગેવાન વિદ્વાનોનો ટેકો હતો. તેના પ્રતિષ્ઠાપર્થિ ફ્રાન્સનો પક્ષ નાનો હતો, તેથી પિટ સામું તેનું કંઈ ચાલતું નહિ. ૧૭૯૩માં પિટ પ્રધાનમંડળે પરદેશીઓ વિરૂધ્ધ ‘એલિયન અિલ’ નામનો કાયદો પસાર કરાવી જર્મનિન પક્ષની ચળવળને દાખી દીધી, પછી ‘ટ્રેટર્સ કોર્સપોન્ડન્સ અિલ’—રાન્યદ્રોહીઓના પત્રવ્યવહાર સંબંધે અિલ અને સલામંધીનો કાયદો એવા બે કાયદા રચ્યા. પછી ૧૭૯૪માં થોડા વખત માટે હેબીઅસ કોર્પસ અેક્ટની અમલઅનમણી બંધ કરી. દેશની અર્થિકસ્થિતિ સુધારવાને માટે પણ કેટલાક કાયદા પિટને કરવા પડ્યા. ૧૭૯૭માં ફ્રાન્સ ઈંગ્લેન્ડપર ચઢી આવશે એવી ખીક રહેતી હતી, તેથી તે વખતે ખરચને પહોંચી વળવા માટે સરકારી તિજોરીમાં સોનાનો જથ્થો જમા રાખવા માટે સારો બંદોબસ્ત કર્યો. તેથી શરાફ અનરમાં સોનાના નાણાંની ભીડ પડવા લાગી. લોકો રોકડ માંગવા લાગ્યા. સરકારી તિજોરીપર પણ રોકડ નાણાં માટે દરોડો પડ્યો. ત્યારે પિટે રોકડ આપવું બંધ કરવા માટે કાયદો ધડ્યો. આવી રીતે અર્થિક મૂશ્કેલી પણ પિટે દૂર કરી.

આ પ્રમાણે પિટ ઈંગ્લેન્ડની અંદરની વ્યવસ્થામાં ગુંથાયો હતો, ત્યારે તેને આયર્લેન્ડની આખતમાં પણ લક્ષ આપવું પડ્યું હતું. ત્યાં ઉપરાઉપરી બંડો થયાં કરતાં હતાં, તેનો સમાધાનકારક નિકાલ લાવવા માટે બંને દેશોની પાર્લિમેન્ટ જોડી દેવા પિટે ઠરાવ્યું. રામન

કૅથૉલિકો વિરુદ્ધના કેટલાક કાયદા કાઢી નાખવાનું વચન આપી
બંને પાર્લમેન્ટના એકીકરણ માટે તેણે આઈરિશની સંમતિ
મેળવી. અને ૧૮૦૦ની સાલમાં બંને દેશની પાર્લમેન્ટના એકીકરણનો
કાયદો કર્યો, અને ૧૮૦૧માં સંયુક્ત પાર્લમેન્ટની બેઠક પણ ભરી.
પણ આઈરિશ લોકોને આપેલા વચન પ્રમાણે (Roman Catholic
Emancipation Bill)—રોમન કૅથૉલિકો ઉપરના ધાર્મિક
પ્રતિબંધ નિષેધક બિલ માટે બંને સંમતિ આપી નહિ, ત્યારે પિટે
૧૮૦૧માં મુખ્ય પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપ્યું.

આર્મીન્સની સંધિની શરતો, (૧૮૦૨).—પિટ પછી
અડિંગ્ટન મુખ્ય પ્રધાન થયો. તેણે ૧૮૦૨માં ફ્રાન્સ સાથે આર્મીન્સની
સંધિ કરી લડાઈ બંધ પાડી. આ સલાહની શરતોથી આફ્રિકાની
દક્ષિણ ભૂશિર કેપ ઓફ ગુડહોપ ઇંગ્લેંડે ગયે લોકને પાછી આપી.
સીલોન અને ટ્રિનિદાદ બેટા ઇંગ્લેંડને મળ્યા. છટલીમાંથી ફ્રેન્ચ
લશ્કર ખેંચી લેવાનું નેપોલીઅને કબૂલ કર્યું. ઇંગ્લેંડે માલ્ટાનો ટાપુ
સેન્ટ જૉનના સરદારોને પાછો આપ્યો, અને ફ્રાન્સનું પ્રજાસત્તાક
રાજ્ય કબૂલ કર્યું.

ઉપર પ્રમાણે આર્મીન્સની સંધિથી જોકે લડાઈ બંધ પડી,
તોપણ તેથી કાયમનો કંઈ નિકાલ થયો નહોતો. પાછી લડાઈ ક્યારે
જાગશે તે કોઈ કહી શકે એમ નહોતું. તેથી બંને પક્ષે લડાઈની
તૈયારી ચાલુજ રાખી હતી. નેપોલીઅને પીડમૅંટ, પાર્મા અને
એલ્બા કબજે કર્યાં. ફ્રેન્ચ સૈન્યની સારી રીતે વ્યવસ્થા કરી સ્વિટ્ઝર-
લૅંડ પર પોતાની હાક વર્તાવી. હૉલૅંડ અને છટલીમાં આવતો અંગ્રેજી
માલ અટકાવ્યો. અને હૉલૅંડમાંથી ફ્રેન્ચ સૈન્ય બોલાવી લેવાની ના
પાડી. નેપોલીઅનનાં આ કામો જોઈને ભૂમધ્ય સમુદ્રનો કાબુ રાખવા
માટે ઇંગ્લેંડે માલ્ટાનો ટાપુ સેન્ટ જૉનના સરદારોને સોંપવાની
આનાકાની કરી.

એટલે યુદ્ધ પાછું ૧૮૦૩માં શરૂ થયું તે ૧૮૧૫ સુધી ચાલ્યું.
આ વખતે મિત્રરાજ્યોનું ધોરણ આગળનાં ધોરણ કરતાં જુદું હતું.
લડાઈના પહેલા તબક્કામાં એટલે ૧૭૯૩થી ૧૮૦૨ સુધી મિત્રરાજ્યોનો

હેતુ ક્રાન્સમાં સ્થાપિત થયેલું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તોડી પાછું રાજસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવું, અને પોતાના મુલકમાં ક્રાંતિકારક વિચારને પ્રસરવા ન દેવા એ હતો. ત્યારે તે તબક્કામાં ક્રાન્સનો હેતુ એવો હતો કે પરદેશી શત્રુઓથી દેશનું રક્ષણ કરવું અને યુરોપના બધા દેશોમાં ક્રાંતિકારક વિચાર ફેલાવવા. યુધ્ધના પહેલા વિભાગથી યુરોપને કાયદોજ થયો એમ કહેવું જોઈએ. કારણ કે યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોને અનિયંત્રિત સત્તા તોડી લોકનિયંત્રિત સત્તા પોતાના દેશોમાં સ્થાપવાની ફરજ પડી. પરંતુ યુધ્ધના બીજા તબક્કામાં (૧૮૦૩-૧૮૧૫) નેપોલીઅનનો હેતુ આખા યુરોપને ક્રાન્સના તાબામાં લાવવાનો હતો. એટલે મિત્રરાજ્યોનો હેતુ નેપોલીઅનની એ મહત્વાકાંક્ષાને તોડવાનો હતો.

એ હેતુ પાર પાડવામાં ઇંગ્લેંડે મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. નેપોલીઅનનું બધું લક્ષ કાઈપણ રીતે ઇંગ્લેંડનો પરાજય કરવા તરફ હતું. તેની ઉશ્કેરણીથી આફરિકા લોકોએ બંડ ઉઠાવ્યું, પણ તાબડોતબ તે બંડ શમાવી દેવામાં આવ્યું. પછી ઇંગ્લેંડ પર સ્વારી લઈ જવાના ઇરાદાથી ક્રાન્સને ઉત્તર કિનારે ડંકડું અને ઓસ્ટ વચ્ચે એક મોટી ફેજ તેણે તૈયાર રાખી, અને ફ્રેન્ચ અરમાર ઇંગ્લિશ ચેનલ પર કાપૂ મેળવે તેની રાહ જોતો ઉભો. પણ ઇંગ્લિશ નૌકાસૈન્ય તો હંમેશ જાગતું અને તૈયારજ હતું; તોપણ જો નેપોલીઅન સૈન્ય સાથે કિનારે ઉતરી શકે તો દેશનું રક્ષણ કરવા માટે અને નેપોલીઅનને મારી હાલવવા માટે ૩ લાખ માણસોનું સ્વયંસેવક સૈન્ય (Volunteer Army) એકદમ ઉભું થઈ ઇંગ્લેંડને આખે દક્ષિણ કિનારે ગોઠવાઈ ગયું. તેમજ નૌકામાં પણ નવાં વહાણોની ભરતી કરવામાં આવી.

પિટ બીજાવાર પ્રધાનપદ, (૧૮૦૪).—આ વખતે ઍડિંગટન વડો પ્રધાન હતા. પણ પિટ વગર પતો ખાવાનો નથી એવી સર્વની સમજ હતી, તેથી મુખ્ય પ્રધાનપદ સ્વીકારવાને પિટને વિનંતી કરવામાં આવી. તેણે કબૂલ કરી ત્રણ પ્રધાનમંડળ રચ્યું.

દરમિયાન ક્રાન્સની રાજ્યઘટનામાં પણ ધણી ફેરફાર થઈ ગયો.

હતો. ૧૭૯૬માં ડિરેક્ટરીને ઉથલાવી નાખી પોતે ક્રાન્સલ નીમાઈ નેપોલીયનને સર્વસત્તા હસ્તગત કરી હતી. પણ માત્ર 'ક્રાન્સલ' નામથી તેને સંતોષ થયો નહિ. વસ્તુતઃતો તે ક્રાન્સનો પાદશાહજી હતો. પણ ખિતાબ વગર તેને સંતોષ થતો નહોતો. તેથી ૧૮૦૪ના મે મહિનામાં તેણે ફ્રેન્ચનો પાદશાહ (Emperor of the French) એ ખિતાબ ધારણ કર્યો. આ પ્રમાણે છેલ્લાં પાંચ વર્ષની નામની લોકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ નષ્ટ થઈ પાછી કેંદ્રીભૂત રાજસત્તા સ્થાપિત થઈ.

નેપોલીયનને પાદશાહપદ ધારણ કર્યા પછી સ્પેન અને ક્રાન્સનાં નૌકાસૈન્યો એક કરી ઈંગ્લેંડ પર સ્વારી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ ૧૮૦૫માં નૌકાસેનાપતિ નેલ્સને ટ્રેફાલગર આગળ એ બંને કાફલાનો નાશ કરી નેપોલીયનને આશા લંગ કરી દીધો. પરંતુ નેલ્સન એ લડાઈમાં ગોળી લાગવાથી મરણ પામ્યો. ટ્રેફાલગરના વિજયથી ઈંગ્લેંડનું દરીઆપર ઉપરીપણું સિધ્ધ થયું.



નેલ્સન

વર્ગી ૧૮૦૫માં પિટે રૂશીઆ અને ઑસ્ટ્રિયા સાથે કરાર કરી ક્રાન્સ વિરૂધ્ધ ત્રીજીવાર એકસંધી કરી. આ વાતની નેપોલીયનને ખબર પડી કે તરત તેણે મોરેલીઆ પ્રાંત પર સ્વારી કરી ઑસ્ટરલિટઝની લડાઈમાં રૂશીઆ અને ઑસ્ટ્રિયાના સંયુક્ત સૈન્યને હરાવ્યું (ડીસેમ્બર, ૧૮૦૫). તેથી ઑસ્ટ્રિયાને પ્રેસબર્ગની સંધિથી સલાહ કરવાની ફરજ પડી. ત્યારપછી ૧૮૦૬માં રહાર્ધન નદીની આસપાસનાં નાનાં નાનાં જર્મન રાજ્યોના એક સંધ કરી નેપોલીયન તેનો પ્રમુખ થયો. આ સંધ થવાથી એક હજાર વર્ષ સુધી જર્મની પર હકૂમત ચલાવનાર 'ધી હોલ્સી

રોમન એમપાયર—પવિત્ર રોમન શહેનશાહતનો અંત આવ્યો, અને રજા ફ્રાન્સિસ રાજ્યએ ‘પવિત્ર રોમન સામ્રાજ્યનો શહેનશાહ’નો નામ-ધારી ખિતાબ છોડી દઇ ફક્ત ‘ઑસ્ટ્રિયાનો શહેનશાહ’ એ ખિતાબ રાખ્યો.

આ વખતે ઈંગ્લેંડના કારભારમાં ઘણા ફેરફાર થયા. ૧૮૦૬ના જાનેવારીમાં પિટ મરણ પામ્યો. પિટ મહાન મુત્સદ્દી હતો. તેણે મુખ્ય પ્રધાનપદેથી ઘણાં મહત્ત્વનાં કામો કર્યા હતા. ફ્રાન્સમાંની રાજ્યક્રાંતિને પહોંચી વળવા માટે જુદે જુદે વખતે યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો સાથે એકસંધી કરી હતી. તે લડાઇને દરેક મોરચે યોગ્ય માણસોને મોકલતો હતો. રાજ્યક્રાંતિનો પવન ઈંગ્લેંડમાં વાય નહિ તે માટે તેણે ખબરદારી રાખી હતી, અને ઈંગ્લેંડની આર્થિકસ્થિતિ ટકાવી રાખી હતી. પિટ પછી ૧૮૦૬માં ગ્રેનવિલની સરદારી નીચે મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચાયું હતું એ પ્રધાનમંડળમાં પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન ફ્રાંકસ હતો. તેણે ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરવાની કાશિશ કરી, પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ, અને ૧૮૦૬ના સપ્ટેમ્બરમાં તે મરણ પામ્યો.

યુરોપમાં ઑસ્ટ્રિયાને હરાવ્યા પછી નેપોલીઅનને લાગ્યું કે પૃથિયાને હલકું કરવાનો લાગ ઠીક છે. તેથી ૧૮૦૬માં તેણે પૃથિયા-પર હુમલો કર્યો. જીનાની લડાઇમાં પૃથિયન સૈન્યને હરાવી ફ્રેડરિક વિલિઅમને બર્લિનમાંથી નસાડી મૂક્યો. ફ્રેડરિક થોડાક માણસો સાથે રૂશીઆને આશ્રયે જઇ રહ્યો. પછી રૂશીઆની ખબર લેવા નેપોલીઅને રૂશીઆપર સ્વારી કરી શહેનશાહ એલેક્ઝાંડરને ફ્રીડલેંડ આગળ હરાવ્યો, અને તેને ટિલ્સિટની સંધિ કરવાની ફરજ પાડી (૧૮૦૭).

ટિલ્સિટની સંધિ નેપોલીઅનની કીર્તિની ટોચ હતી. આખું યુરોપ તેના પગતળે રગડોળાયું હતું. આખા ખંડપર તેણે હાક વર્તાવી હતી. પણ હજુ એક વાત તેના મનમાં ખટક્યાં કરતી હતી. તે એકે આવડાં નાનાંશાં ઈંગ્લેંડે તેનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું નહોતું. ટ્રંકાલગર આગળ સ્પેન અને ફ્રાન્સના સંયુક્ત અરમારનો ખુડો થયા પછી કોઇપણ અરમાર ઈંગ્લેંડપર સ્વારી લઇ જવા સમર્થ નહોતો. આજ વિયેના

તો કાલ સેન્ટપીટર્સબર્ગ એમ જમીનપર દોડદોડી કરી નેપોલીઅન આખા યુરોપને થરથરાવી રહ્યો હતો. પણ તેનું જોર જમીનપરજ હતું. કૂચ કરતાં કરતાં જ્યાં દરીઆ કિનારો આવ્યો કે તેને થડકીને ઊભા રહેવું પડતું. ઇંગ્લેંડને મ્હાત કરવા માટે તેની પાસે બળવાન નૌકા-સૈન્ય નહોતું. એટલે આ ડ્યુકડા દેશને કેમ જોર કરવો તેની નેપોલીઅનને બીલકુલ સમજ પડતી નહોતી.



ઇંગ્લેંડને મ્હાત કરવાની નેપોલીઅનની

નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ

યુક્તિ અને તેને ઇંગ્લેંડનો પ્રત્યુત્તર.-બહુ વિચારતાં નેપોલીઅનને એક યુક્તિ સુઝી. ઇંગ્લેંડનું મહત્વ વેપારપર છે. અને તેનું નૌકાસૈન્ય વેપારથીજ પોશાય છે. જો ઇંગ્લેંડનો વેપાર બંધ થાય તો ઇંગ્લેંડ જોર થાય. માટે તેનો વેપાર બંધ પાડવા નેપોલીઅને કોશીશ કરી. ૧૮૦૬માં જ્યારે તે બર્લિનમાં હતો ત્યારે ત્યાંથી ફ્રાન્સના કે ફ્રાન્સના તાબાના કોઇ દેશના કોઇપણ બંદરમાં ઇંગ્લેંડનો માલ આવે નહિ એવું ફરમાન તેણે કાઢ્યું. એ ફરમાન ‘બર્લિન ડીક્રી’ના નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિધ્ધ છે ‘જેસેકુ તેસે મીલે’ એ ન્યાયાનુસાર ‘બર્લિન ડીક્રી’ની સામા ઇંગ્લેંડે ‘ઓર્ડર્સ ઇન કાઉન્સિલ’ નામની રાજ્યનીતિ અપ્પત્યાર કરી. એટલે ઇંગ્લેંડે આખા યુરોપનાં તમામ બંદરોની નાકેદારી કરવા માંડી. યુરોપની એકપણ વેપારો જહાસ યુરોપ બહાર જાય નહિ, કે પરદેશથી એક પણ જહાસ યુરોપમાં દાખલ થાય નહિ એ હેતુથી ઇંગ્લેંડે આખા યુરોપપર દરીઆઇ ઘેરો ઘાલ્યો. એટલે નેપોલીઅનના ટાંટીઆ નેપોલીઅનનાંજ ગળામાં આવ્યા. નેપોલીઅનનાં ફરમાનનું

પરિણામ તો એવું આવ્યું કે ઇંગ્લેંડની નાફિદારીને લીધે યુરોપનો પરદેશ સાથેનો વેપાર બંધ પડ્યો, અને તેથી સધળે દુકાળનાં ચિન્હ દેખાવા લાગ્યાં. લોકો હાલહવાલ થવા લાગ્યા તેથી બધા દેશોને નેપોલીઅનનું ફરમાન નહિ પાળવાતો વિચાર આવ્યો. બર્લિન ડીક્રી નહિ માનવાની હિંમત પહેલ પ્રથમ ટીચકુડા પોર્ટુગલે કરી. નેપોલીઅનને આ વાતની ખબર પડતાંજ પોર્ટુગલનાં બંદરોનો કબજો લેવા તેણે સૈન્ય રવાના કરી દીધું. આ સૈન્યની ટક્કર ઝીલવા જેટલું નાનકડા પોર્ટુગલનું સામર્થ્ય નહોતું, તેથી ત્યાંનો રાજા બ્રાઝિલ નાસી ગયો. અને પોર્ટુગલ નેપોલીઅનના કબજામાં આવ્યું.

તેજ પ્રમાણે સ્પેનને તાબામાં લેવાનો નેપોલીઅનને વિચાર થયો. સ્પેનમાં બાપ દીકરા વચ્ચે ટંટો ચાલતો હતો. તે ટંટો પતાવવા માટે તેણે સ્પેનના રાજા અને રાજ્યપુત્રને ૧૮૦૮માં ફ્રાન્સ બોલાવ્યા. દમદાટી આપી તેઓ પાસે રાજ્યગાદી છોડાવી, અને પોતાના ભાઈ જેસફને સ્પેનની ગાદીપર બેસાડ્યો.

પેનિન્શુલર વૉર—દ્વિપકલ્પની લડાઈ, (૧૮૦૮-૧૮૧૪).—
નેપોલીઅનનું આ જીલમી કૃત્ય જોઈને સ્પેનની પ્રજાએ તેની સામે થવાનો ઠરાવ કર્યો (૧૮૦૮). દરમ્યાન ઇંગ્લિશ અરમારે ફ્રાન્સનાં સંસ્થાનો અને બીજા તાબાના મુલકો જીતી લીધાં. ૧૮૦૬માં કેપ આર્ધ ગુડહોપ, ૧૮૦૭માં સીલોન, જાવા, અને હેલિગોલ્ડ, અને ૧૮૧૦માં મોરિશ્વસ ટાપુ એમ એક પછી એક કબજો કરી લીધાં. આટલું કર્યા પછી સ્પેનિશ દ્વિપકલ્પમાં, ફ્રાન્સને હરાવવાની તૈયારી કરી. સેનાપતિ સર જોન મૂરને એક સૈન્ય આપી પોર્ટુગલ મોકલ્યો. આમ સ્પેન, પોર્ટુગલ, ઇંગ્લેંડ વગેરે યુરોપનાં રાજ્યો એક પછી એક સામા ઉઠવાથી નેપોલીઅનને રૂશીઆ સાથે સલાહ રાખવાની જરૂર માલમ પડી. તેથી ૧૮૦૮માં એલ્કઝાંડર સાથે સલાહ કરી તેને મેળવી લીધો. રૂશીઆ તરફથી ઘોડકો આવનાર નથી એવી ખાત્રી થઈ એટલે નેપોલીઅન સ્પેનપર જાતે ચઢ્યો. ત્યાં જઈ સ્પેનિશ સૈન્યને ડુંગરોમાં નસાડી મૂક્યું. અને સર જોન મૂરને ફોરન્યા બંદરે પાછા જવાની ફરજ પાડી. પણ એટલામાં ફ્રાન્સમાં તેની વિરુદ્ધ કાવતું થયું. તેની

ખપર પડતાંજ સેનાપતિ સૂદતને સ્પેનમાંના લશ્કરની સરદારી આપી પોતે ફ્રાન્સ પાછો ગયો (૧લી જાનેવારી ૧૮૦૬). ત્યારપછી પંદર દિવસે સૂદત અને મૂર વચ્ચે કોરંચા આગળ લડાઈ થઈ તેમાં સૂદત હાર્યો. પણ લડાઈમાં સેનાપતિ મૂર માર્યો ગયો. તેની જગ્યાએ સર આર્થર વેલેસ્લી જે પાછળથી ડ્યૂક ઓફ વેલિંગટન થયો તેને સેનાપતિ તીમી સ્પેન મોકલ્યો.

આખા યુરોપની સ્વતંત્રતા લૂટી લેનાર નેપોલીઅનની સામે સ્પેન બહાદુરીથી લડી રહ્યું છે તે સાંભળીને યુરોપના ખીન્ન રાજ્યોને પણ નેપોલીઅન વિરૂધ્ધ માથું ઉંચકવાનું શરૂ થયું, અને તેમ કરવાનો લાગ તેઓ જોવા લાગ્યા. ફ્રાન્સનાં લશ્કરો સ્પેનમાં હાર ખાય છે એ સાંભળી ઑસ્ટ્રિયાએ જર્મન રાજ્યોને નેપોલીઅન વિરૂધ્ધ ઉશ્કર્યો. પણ નેપોલીઅનને તેની ખપર પડતાં તે તાપડતોડ ઑસ્ટ્રિયા ઉપડી ગયો અને ૧૮૦૬ના અકટોબરમાં વાગ્રામની લડાઈમાં ઑસ્ટ્રિયાને હરાવી સંધિ કરવા ફરજ પાડી.

આ વખતે ઈંગ્લેંડમાં પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર થયો. ૧૮૦૭માં રચાયેલા પોર્ટલેંડ પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું તેની જગ્યાએ પરસી-વલનું પ્રધાનમંડળ થયું. આ પ્રધાનમંડળ તરફથી વેલિંગટનને જોઇએ તેવી મદદ મળી નહિ તોપણ તેણે સ્પેન પોર્ટુગલમાં યુધ્ધ ચાલુ રાખી ૧૮૧૦ના સપ્ટેમ્બરમાં લુસેંકા આગળ ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા, અને ફ્રેન્ચ લશ્કરને પોર્ટુગલમાંથી હાંકી કાઢ્યું. પણ હજી સુધી સ્પેનીઆડો ફ્રેન્ચોને સ્પેનમાંથી કાઢી મૂકી શક્યા નહોતા.

નેપોલીઅનની ૩શીઆપર સ્વારી, (૧૮૧૨).—એક તરફ પોર્ટુગલમાં વેલિંગટન વિજય કરતો જતો હતો ત્યારે બીજી તરફ ઉત્તર યુરોપમાં ૩શીઆ પાછું ફ્રાન્સ સામે કમ્બર કસનું હતું. ટિલ્સિટની સંધિમાં ઝાર એલેક્ઝાંડરે ‘બર્લિન ડીક્રી’ કબૂલ કરી ઈંગ્લેંડના માલનો ૩શીઆમાંથી બહિષ્કાર કરવાનું કબૂલ્યું હતું. પણ એથી તો ૩શીઆને ધણી હાડમારી ભોગવવી પડી. તેથી એલેક્ઝાંડરે નેપોલીઅનનું ફરમાન તોડવાનો વિચાર કર્યો. ઓલ્ડનબર્ગ સંસ્થાનનો રાજા એલેક્ઝાંડરનો પાસેનો સગો થતો હતો, તેનું રાજ્ય નેપોલીઅન

ખાલસા કર્યું હતું. તેથી પણ ઝાર રોષે ભરાયો હતો. તેણે ૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૮૧૦ને દિવસે નેપોલીઅનના ફરમાનના ધોરણ વિરૂધ્ધ જાહેરનામું કાઢ્યું. એ વાત સાંભળી નેપોલીઅનને ધણો ગુસ્સો ચઢ્યો, અને ઝારની ખો ભૂલાવવા માટે પાંચ લાખનું જખ્ખરું સૈન્ય લઈ તે મોસ્કો પર ચઢાઈ લઈ ગયો. રસ્તામાં રૂશીઅનો પણ સ્પેનિઆર્ડોની માફક જીવપર આવીને લડ્યા. પણ તેઓનું કંઈ ચાલ્યું નહિ, અને નેપોલીઅન મોસ્કો તરફ વધ્યો જતો હતો, પણ મોસ્કો શહેરની નજીક આવે તે પહેલાં રૂશીઅનો શહેરમાંનો ખોરાકનો જથ્થો બાળી મૂકી આખાં શહેરને આગ લગાડી શહેર છોડી ચાલી ગયા. નેપોલીઅને આવીને બળતાં ખંડીએર શહેરનો કબજો લીધો. શહેરમાં ખોરાકનું નામ ન મળે, કે લશ્કરને આરામ માટે કોઈ સુરક્ષિત જગા ન મળે. ઉત્તરનો કડકડતો શિયાળો હતો. ટાઢ તો કહેકે માફક કામ. આવા સંજોગો હોવાને લીધે નેપોલીઅને લાઈલાજે લશ્કરને પાછા ફરવાનો હુકમ આપ્યો. ટાઢ અને બરફને લીધે પાંચ લાખના સૈન્યમાંથી ચાર લાખ મરણને શરણ થયા, અને એક લાખ જેમતેમ કરી ક્રાન્સ પાછા પહોંચ્યા. નેપોલીઅનને આ ફટકો જેવોતેવો નહોતો.

સ્પેનમાં અંત્રિજોની ફત્તેહ.—૧૮૧૨માં સ્પેનમાંથી પણ ફ્રેન્ચ લશ્કરોને પાછા જવું પડ્યું. ત્યાં ઇંગ્લિશ સેનાપતિ વેલિંગટને રયૂડ રોડીંગો અને બેંડજના કિલ્લા જીતી લીધા, અને ૨૨મી જૂલાઈને દિવસે ફ્રેન્ચ સેનાપતિ મારમાટને સાલામાંકાની લડાઈમાં હરાવ્યો, અને ઓગસ્ટમાં મેડ્રિડ કબજો કર્યું. ત્યારપછી ૧૮૧૩ના જૂનમાં વિટોરીઆ લીધું અને ફ્રેન્ચોને પીરીનીઝની પેલી તરફ ધકકેલી દીધા. પછી ૧૮૧૪ના એપ્રિલમાં વેલિંગટને ક્રાન્સમાં ધસી જઈ મારશલ સૂઈટના લશ્કરને ટુલૂઝ આગળ હરાવ્યું.

સ્પેન માફક યુરોપમાં પણ મિત્રરાજ્યોને જય મળતો ગયો. રૂશીઆના હુમલામાં નેપોલીઅનના લશ્કરોની થયેલી ખાનાખરાબી જેઈ યુરોપનાં રાજ્યો તેનાપર વેર લેવાનો લાગ આવ્યો જાણી તૈયાર થઈ ગયાં. પ્રુશિયા અને રૂશીઆએ એકત્ર થઈ ૧૮૧૩ના ફેબ્રુઆરીમાં નેપોલીઅન સામું લડાઈ જાહેર કરી. આ વાતની નેપોલી-

અનને ખબર પડતાં જેમતેમ કરી નવું લશ્કર ઉભું કરી એ બંને દેશોની ખબર લેવા જર્મનીમાં દાખલ થયો. તા. ૩૭ મેને દિવસે લંડનની લડાઈમાં અને તા. ૨૦મી મેએ ઍટ્રેન આગળ પૃથિયન અને રૂશીઅન લશ્કરોને, શિકસ્ત આપી. તોપણ પૃથિયન લશ્કર વ્યવસ્થાપૂર્વક સિલિશીઆમાં દાખલ થઈ શક્યું. પછી ઍસ્ટ્રિયાને પૃથિયાએ પોતાના પક્ષમાં સમજાવી લીધું. આથી લડાઈની બાજુ ફરી ગઈ. રૂશીઆ, ઍસ્ટ્રિયા અને પૃથિયાએ નેપોલીઅનને ચારે બાજુએથી ઘેરી લેવાની બાજુ રચી. તેઓ પાસે અઘી લાખનું લશ્કર હતું અને નેપોલીઅનનું ફોદ લાખનું હતું. ત્રણ દિવસ સુધી લીપઝિક આગળ દારૂ-યુધ્ધ ચાલ્યું. છેવટે ૧૮મી અક્ટોબરે નેપોલીઅનને હાર ખાઈ રહાઈન નદીની પેલી તરફ નાસી જવું પડ્યું. લીપઝિકની લડાઈથી જર્મની છૂટ્યું એટલુંજ નહિ, પણ હવે ખુદ ફ્રાન્સનું રક્ષણ નેપોલીઅન કરી શકે છે કે કેમ તે જોવાનું રહ્યું.

નેપોલીઅને રાજ્યપદ છોડ્યું, ફ઼્ઝી એપ્રિલ (૧૮૧૪).—

નવેમ્બરની ૯મી તારીખે મિત્રરાજ્યોએ નેપોલીઅનને સલાહનું કહેણ મોકલ્યું. પણ નેપોલીઅને તે માન્ય રાખ્યું નહિ. ત્યારે મિત્રરાજ્યોએ તેને પદ્મપટ કરવાનું ઠરાવ્યું. આટલી હદે વાત આવી તોપણ નેપોલીઅને ધૈર્ય છોડ્યું નહિ. દુશ્મનોને જવાબ આપવા તેણે લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું. પરંતુ દુશ્મનોનું સૈન્ય ઘણું મોટું હોવાથી તેનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. ૧૮૧૪ના માર્ચની ૩૧મીએ મિત્રરાજ્યો પૅરિસ નજીક આવી પહોંચ્યાં, અને સૂલ્તને સ્પેનમાં પરાજય કરી વેલિંગ્ટન પણ દક્ષિણ તરફથી પૅરિસ તરફ ચાલ્યો આવતો હતો. આવી રીતે સર્વ રીતે પોતાના હાથ હેઠે પડતા અને દુશ્મનોને પૅરિસ નજીક આવી પહોંચેલા જોઈ ૧૮૧૪ના એપ્રિલની ૬઼્ઝી તારીખે નેપોલીઅને રાજ્યપદ છોડ્યાનું જાહેર કર્યું. મિત્રરાજ્યોએ લાગલોજ નેપોલીઅનને કેદ કરી એલ્બાના ટાપુમાં મોકલાવી દીધો. પછી ફ્રાન્સમાં શું વ્યવસ્થા કરવી તે સંબંધે વિચાર કરવા બેઠા. વિચારને અંતે બૂર્બોન વંશના ૧૮મા લુઇને ફ્રાન્સની ગાદીપર બેસાડ્યો, અને ૧૭૯૨માં જેટલો મુલક ફ્રાન્સના તાબામાં હતો તેટલો તેને પાછો આપ્યો.

ત્યારપછી મિત્રરાજ્યોએ ગયાં વીસ વર્ષની ધમાચકડીમાં ખેદાન-
મેદાન એઈ ગયેલાં યુરોપી રાજ્યોને પાછાં સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે
વિયેનામાં કૉંગ્રેસ ભરી. કૉંગ્રેસ તો હજુ ચાલુ હતી, એટલામાં ખબર
આવી કે નેપોલીઅન એલ્બામાંથી નાઠો અને ફ્રાન્સને કિનારે ઉતર્યો
પણ ખરો.

મિત્રરાજ્યોની એકવાર ફરીથી ટક્કર લેવાના વિચારે નેપોલીઅન
એલ્બાથી નીકળ્યો હતો. નેપોલીઅન ફ્રાન્સને કિનારે ઉતર્યો છે એ
સાંભળતાંજ કેટલાક જૂના સૈનિકો તેને આવી મળ્યા. લશ્કર એકઠું
થતાં તે પૅરિસ જવા ઉપડ્યો. અહીં પૅરિસમાં ૧૮મા લુઈ પાસે
નેપોલીઅનને મારી હઠાવવા જેટલું સૈન્ય નહોતું. તેથી તેણે ફ્રાન્સ-
માંથી પલાયન કરી દીધું. ફ્રેન્ચોની ભારે ખુશાલી વચ્ચે નેપોલીઅન
પૅરિસમાં દાખલ થયો. આવી રીતે નેપોલીઅને આવી પૅરિસ પાછું
લઈ લીધું છે એ સાંભળતાંજ મિત્રરાજ્યોએ પોતાપોતાનાં લશ્કર
ચોગરદમથી ફ્રાન્સ તરફ રવાના કરી દીધાં. બેલજીઅમમાં ડ્યૂક ઓફ
વેલિંગ્ટનની સરદારી નીચે ઈંગ્લિશ લશ્કર અને જર્મન લશ્કર તૈયાર
થઈ ઉભાં. તેમની મદદે પ્રુશિયન લશ્કર લઈ ખલૂચર ધસ્યો આવતો
હતો. આમ ફ્રાન્સની ઉત્તર સરહદપર જમા થતાં સંયુક્ત રાજ્યોનાં
લશ્કરોને મ્હાત કરવા નેપોલીઅને તેની હંમેશની રીત પ્રમાણે ચપ-
ળાઈથી ૧૮૧૫ના જૂનની ૧૬મી તારીખે ખલૂચરની સરદારી નીચેના
પ્રુશિયન લશ્કરને લિગ્નીની લડાઈમાં હરાવ્યું. પ્રુશિયનોની પૂઠ પકડવા
સરદાર ગ્રાઉશીને ૩૦,૦૦૦ સૈનિકો આપી પોતે વેલિંગ્ટનની સામું
થવા નીકળી પડ્યો.

વોટરલૂની લડાઈ, (૧૮મી જૂન ૧૮૧૫).—એક સુરક્ષિત
જગાએ વેલિંગ્ટન નેપોલીઅનની રાહ જોતો તૈયાર થઈ ઉભો રહ્યો
હતો. નેપોલીઅને વેલિંગ્ટનને હાંકી કાઢવાને ઉપરાઉપરી જોસભર
હલ્લા કર્યાં, પણ તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. આખો દિવસ ખુનખાર લડાઈ
ચાલી પણ કોઈ પક્ષ નમણું આપે નહિ. પછી સાંજ પડતાં
વેલિંગ્ટનને ખબર મળી કે સામી બાજુએથી પ્રુશિયન લશ્કર મદદે આવી
પહોંચ્યું છે, અને પાછળથી ફ્રેન્ચોપર હુમલો કરે છે. આવી રીતે



ડ્યુક ઓફ વેલિંગટન

આગળ બ્રિટિશ લશ્કર અને પાછળ પૃશ્ચિમન સૈન્ય વચ્ચે ફ્રેન્ચ સૈન્ય સપડાઈ ગયું અને તેની પૂરેપૂરી હાર થઈ. એટલે રણસંઘામમાંથી નેપોલીઅન નાઠો. નાસી પેરિસ જઈ તેણે રાજ્યપદનો ત્યાગ કર્યો, અને ફ્રાન્સમાંથી નાસી જવાની કાશિશ ફરી. પણ પકડાઈ ગયો અને મિત્રરાજ્યોએ તેને કેદ કરી બરાબર બંદોબસ્ત કરી ઍટલેટિક મહાસાગરમાં સેન્ટ હેલીનાના ટાપુમાં રાખ્યો. ત્યાં તે ૧૮૨૧માં મરણ પામ્યો.

મિત્રરાજ્યોએ ૧૮મા લુઇને પાછો ફ્રાન્સનો રાજા બનાવ્યો. નેપોલીઅન સાથે યુધ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે ૧૮૧૨-૧૮૧૪ સુધી ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનો—United States of America—વચ્ચે લડાઈ થઈ હતી. એ લડાઈ ઉપસ્થિત થવાનું કારણ નેપોલીઅનની બર્લિન ડીક્રીની સામે અંગ્રેજોએ યુરોપના બંદરોની જે નાકેદારી કરી હતી તે હતું. અંગ્રેજ કાફલો અમેરિકન વહાણોની જડતી લેતો હતો, તે સામે અમેરિકનોએ વાંધો લીધો, પણ ઈંગ્લેન્ડે ગણકાર્યું નહિ, ત્યારે અમેરિકાએ લડાઈ જાહેર કરી કેનેડા જતી લેવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ, અને ૧૮૧૪માં બંને દેશો વચ્ચે સલાહ થઈ.

નેપોલીઅન સાથેના યુધ્ધ દરમિયાન ઈંગ્લેન્ડના પ્રધાનમંડળની વારંવાર ફેરબદલી થયાં કરતી હતી. ૧૮૦૬માં ગ્રેનવિલનું પ્રધાનમંડળ થયું હતું. તેણે ૧૮૦૭માં ગુલામોનો વેપાર બંધ કરનાર બિલ પસાર કર્યું હતું. એ કાયદો વિલિઅમ વિલ્યમરફોર્સ નામના ગૃહસ્થની મહેનતથી થયો હતો. જોકે કાયદાથી એ વેપારની બંદી કરવામાં આવી હતી તોપણ ગુલામગીરીની પધ્ધતિ એ કાયદાએ બંદ કરી નહોતી. એ રિવાજ ૧૮૩૩માં બંધ કરવામાં આવ્યો અને સઘળા ગુલામોને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. ૧૮૦૭માં ગ્રેનવિલ પછી પોર્ટલેન્ડ પ્રધાનમંડળ થયું. તે બે વર્ષ ચાલ્યું. પછી ૧૮૦૯માં પરસિવલનું પ્રધાનમંડળ થયું. એના કારભારમાં ડગ્લ જ્યોર્જ રાજાનું મગજ ખસી જવાથી ૧૮૧૧માં ‘રીજેન્સી બિલ’ પસાર કરી રાજસત્તા તેના જેષ્ઠપુત્ર જ્યોર્જના હાથમાં સોંપવામાં આવી. પછી ૧૮૧૨માં

પરસિવલનું ખુન થયું અને લૉર્ડ લિવરપૂલનું પ્રધાનમંડળ થયું તે ૧૮૨૭ સુધી ટક્યું. આ પ્રધાનમંડળની કારકીર્દીમાં નેપોલીઅન સાથેનું યુધ્ધ સમાપ્ત થયું હતું.

આ મહાન યુધ્ધ બંધ પડ્યા પછી ઇંગ્લેંડની સ્થિતિ ઘણી દુઃખદાયક થઈ પડી હતી. પ્રજાકીય દેવું ત્રણ ગણું થઈ ગયું હતું. અધુરામાં પૂરું ૧૮૧૬માં વરસાદ ન થયો, એટલે દેશમાં દુકાળ પડ્યો. ઘંઊનો ભાવ એક ક્વાર્ટરના ૮૦ શિલિંગ થઈ ગયો હતો અને પરદેશથી ઘંઊની આયાત કરવાની કાયદાથી બંધી હતી. યુધ્ધ બંધ પડ્યાથી હળરો સૈનિકો અને ખલાસીઓ ફારગ થઈ કામઘંધાવિનાના થઈ પડ્યા, એટલે સર્વત્ર બેકારી ઘણી વધી પડી. આવી રીતે દેશના મોટા ભાગના લોકને ઘણી હાડમારી ભોગવવી પડી. વળી આ વખતે યંત્રકળાની શોધો થવાથી યંત્રોની મદદ વડે થોડા વખતમાં પુષ્કળ કામ થવાથી મજૂર અને કારીગર વર્ગને કામ મળવાની મુશ્કેલી પડવા લાગી. આવી દુઃખમય સ્થિતિ થઈ પડી હતી, ત્યારે કંઈ ઈલાજ કર્યા વગર છૂટકા નથી એમ સૌ કોઈને લાગતું હતું. આ પરિસ્થિતિની અંદર ૧૮૨૦ના જાનેવારીની ૨૬મી તારીખે ૩૦ જ્યોર્જ મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૨૩ મું

ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદુસ્થાન

(૧૭૫૭-૧૯૨૦)

૧૭૭૩, 'રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ' નામનો કાયદો થયો.—૧૭૭૫-૧૭૮૨, અંગ્રેજ અને મરાઠા વચ્ચે પહેલો વિગ્રહ.—૧૭૮૪, પિટનું બિલ.—૧૮૦૨-૧૮૦૫, ખીજો મરાઠા વિગ્રહ.—૧૮૧૭-૧૮૧૮, ત્રીજો મરાઠા વિગ્રહ.—૧૮૨૪-૧૮૨૬, પહેલો બ્રહ્મી વિગ્રહ.—૧૮૪૬-૧૮૪૯, શીખ વિગ્રહ.—૧૮૫૭-૧૮૫૮, સિપાઇઓનો બળવો.—૧૮૫૮ રાણીનો ઢંદો.—૧૮૭૭, વિક્ટોરીઆએ મહારાણીનો ખિતાબ ધારણ કર્યો.—૧૮૮૫, 'ઇંડીઅન નેશનલ કોંગ્રેસ'—હિંદી રાષ્ટ્રીયસભાની સ્થાપના.—૧૯૦૯, હિંદી ધારાસભાની સુધારણાનો કાયદો.—૧૯૧૯, રાજ્યઘટનાની સુધારણાનો ખીજો કાયદો.

૧૭૫૭માં પ્લાસી અને ૧૭૬૦માં વૉડિવૉશની લડાઇઓમાં જીત મેળવ્યાથી ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીને ઘણો ફાયદો થયો. હૈદરાબાદનો નિઝામ અને કર્ણાટકનો નવાબ અંગ્રેજોના મિત્ર થયા. ઉત્તર સરકારનો પ્રદેશ કંપનીને મળ્યો. મુંબઈ અને મદ્રાસની આસપાસનો મુલક તે કંપનીનો હતોજ. બંગાળામાં પણ કંપનીની સ્થિતિ ઘણી સારી હતી. કલકત્તાની નજીકનો પ્રદેશ તેના તાબામાં હતો. તે ઉપરાંત બંગાળાના નવાબપર તેની દેખરેખ હતી. બંગાળાની મેહસૂલ ઉઘરાવવાનો હક કંપનીને મળ્યો હતો. એટલે એ ફળદ્રુપ પ્રાંત પણ કંપનીના કાબૂમાં આવ્યો હતો. બંગાળામાં નવાબ અને કંપનીની સંયુક્ત સત્તા ચાલતી હોવાથી વારંવાર વાંધા પડતા. મિરજાપુર પછી જે બંગાળાનો નવાબ થયો તેણે કેટલાક અંગ્રેજોની કતલ કરી હતી. અંગ્રેજોએ તેનાપર હુમલો કર્યો ત્યારે મિરજાપુર નવાબ અયોધ્યાના નવાબના રક્ષણમાં નાસી ગયો. અંગ્રેજો અયોધ્યા ગયા અને ૧૭૬૪માં બક્સારની લડાઈમાં બંને નવાબોને હરાવ્યા આમ આખો બંગાળા અંગ્રેજોના

તાબામાં આવ્યો અને કંપનીએ કલાઈવને બંગાળનો ગવર્નર નીમ્યો. ૧૭૬૫થી ૧૭૬૭ના એ વર્ષમાં કલાઈવે બંગાળમાં ઘણા સુધારા કર્યા. મોગલ પાદશાહ પાસેથી બંગાળા, બહાર અને ઓરિસાની દિવાની— મેહસૂલ ઉધરાવવાની સૂતા—કલાઈવે મેળવી. એટલે કાયદેસર અંગ્રેજો બંગાળના સુબેદાર થયા. કલાઈવે અયોધ્યાના નવાબ સાથે સંધિ કરી. પછી બંગાળના અંતસ્થ કારભારમાં સુધારા કર્યા. કંપનીના નોકરોના પગાર વધારી તેમને ખાનગી વેપાર કરતા અને લાંચ રૂશવત લેતા બંધ કર્યા. એમ સુધારા કરી રહ્યા પછી કલાઈવે પાછો ઈંગ્લેંડ ગયો. ઈંગ્લેંડમાં પાર્લિમેન્ટમાં લાંચ રૂશવત લેવાનું તહોમત તેના પર મૂકવામાં આવ્યું, તેથી દુખી થઈ ૧૭૭૪માં તેણે આત્મહત્યા કરી. આટલો વખત ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપની માત્ર વેપારજ કરતી હતી તેથી ભાગીદારોને વધારે નફો આપવો એજ કંપનીનો ધ્યેય હતો. એટલે બ્રિટિશ સરકારને તેના કામકાજમાં હાથ ધાલવાનું પ્રયોજન નહોતું. પણ હવે પ્લાસી અને બક્સારની લડાઈઓ પછી બંગાળા, બહાર અને ઓરિસાની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ કંપની કરતી હતી. અને કલાઈવના ગયા પછી કંપનીના કારભારમાં ઘણા ઘોંટાળો અને અવ્યવસ્થા થઈ ગયાં હતાં. તેથી તે સુધારવા પાર્લિમેન્ટને લક્ષ આપવાની જરૂર લાગી. તેથી ૧૭૭૩માં પાર્લિમેન્ટે ‘રેગ્યુલેટિંગ અંકટ’ નામનો કાયદો રચ્યો. એ કાયદાઅન્વયે કંપનીના રાજ્યકારભાર પર દેખરેખ રાખવા માટે એક ગવર્નર જનરલ નીમ્યો. અને તેને મદદ કરવા માટે ચાર સલાહદોનું એક સલાહકાર મંડળ નીમ્યું. કલકત્તામાં એક હાઈકોર્ટ સ્થાપવામાં આવી. અને તેના ન્યાયાધીશોને ગવર્નર જનરલની સત્તાથી સ્વતંત્ર રાખ્યા.

૧૭૭૩ના રેગ્યુલેટિંગ અંકટથી વોરન હેસ્ટિંગ્ઝ ગવર્નર જનરલ નીમાઈ હિંદુસ્થાન આવ્યો. તેણે ૧૭૭૪થી ૧૭૮૫ સુધી રાજ્યકારભાર કરી હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજોનો મોજ્જો ઘણો વધાર્યો. વોરન હેસ્ટિંગ્ઝ ગવર્નર જનરલ થઈ આવ્યા પછી એક વર્ષમાં ઈંગ્લેંડને અમેરિકામાંના સંસ્થાનો સાથે યુધ્ધ થયું. તેને પરિણામે અમેરિકા ઈંગ્લેંડથી સ્વતંત્ર થઈ ગયું. ફ્રાન્સે અંગ્રેજો પર વેર લેવા માટે સંસ્થાનવાસીઓને મદદ કરી હતી. તેમજ હિંદુસ્થાનમાં હેસ્ટિંગ્ઝ વિરૂધ્ધ

મરાઠાઓ સાથે તેઓએ ખટપટ ચલાવી. ૧૭૭૫માં મરાઠાઓએ મુંબઈ સરકાર સામે લડાઈ જાહેર કરી. આ વખતે મૈસુરનો નવાબ હૈદરઅલી હતો. તેને પણ ફ્રેન્ચોએ અંગ્રજો સામે ઉશ્કેર્યો. એટલે અંગ્રજોને મરાઠા વિગ્રહમાં ગુચવાયલા જોઈ ફ્રેન્ચોના ટેકાથી હૈદરઅલીએ ૧૭૮૦માં કર્ણાટક પર હુમલો કર્યો. દક્ષિણની આ પરિસ્થિતીની ખબર મળતાંજ વૉરન હેસ્ટિંગ્ઝે અંગાણાથી સૈન્ય અને દારૂગોળા આપી સર આયર કૂટેને સેનાપતિ નીમી મોકલ્યો. સર આયર કૂટે ૧૭૮૧માં પોર્ટોનોવોની લડાઈમાં હૈદરનો પરાજય કર્યો. પછી બીજે વર્ષે હૈદરઅલી મરણ પામ્યો, એટલે તેણી તરફનો ઉપદ્રવ કમી થયો. સમુદ્ર ઉપર પણ અંગ્રેજ નૌકાપતિ હયૂઝે ફ્રેન્ચ અરમારને હરાવી દીધો હતો. એટલે ફ્રેન્ચોનું ત્યાંપણ કંઈ ચાલ્યું નહિ. મરાઠા વિગ્રહમાં વડગામની લડાઈમાં હાર ખાઈ અંગ્રેજ સરદારને મરાઠાને શરણે જવું પડ્યું. પણ કલકત્તા અને ગુજરાતથી લશ્કરી મદદ આવી મળવાથી અંગ્રેજો વિજયી થયા. પછી ૧૭૮૨માં મહાદેજ સિંધિયાના વચ્ચે પડવાથી મરાઠા અને હૈદરના છોકરા ટિપુ સુલતાન સાથે અંગ્રેજોને સલાહ થઈ. એટલે હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજોપર આવી પડેલા સંકટનું નિવારણ થયું.

આવી રીતે હિંદુસ્થાનના રાજરજવાડા સાથે લડી ઈંગ્લિશ મુલક વધારવો એટલુંજ વૉરન હેસ્ટિંગ્ઝનું કામ નહોતું. સાથે સાથે કંપનીના ભાગીદારોને વધારે ફાયદો કેમ મળે તેપણ તેને જોવાનું હતું. લડાઈના ખર્ચપણ કરવો અને ભાગીદારોને નફો પણ આપવો તે માટે કરકસર કરવાની જરૂર હતી. એ બંને હેતુ સાધ્ય કરવા માટે તેની ૧૧ વર્ષની કારકીર્દીમાં તેને હાથે કેટલાંક અન્યાયી અને જુલમી કાર્યો થયાં હતાં. ૧૭૮૫માં ઈંગ્લેંડ પાછા ગયા પછી એ જુલમી કત્યો માટે તેને જવાબ આપવો પડ્યો હતો. પાર્લમેન્ટમાં નેદકુમાર નામના અંગાણી ગ્રહસ્થને ફ્રાંસી દેવાનું અને બનારસના રાજા અને અયોધ્યાની બેગમે પાસેથી જુલમથી મોટી નાણાંની રકમો કઢાવવાનું તહોમત તેનાપર ચૂકવામાં આવ્યું હતું. એ ખટલો (૧૭૮૮-૧૭૯૫) સાત વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો. પણ આખરે તે નિર્દોષ ઠરી છૂટી જવા પામ્યો હતો.

હિંદુસ્થાનમાંના બ્રિટિશ તાબાના મુલકોનો વ્યવસ્થિત રીતે કારભાર ચલાવવા માટે ૧૭૭૩માં લૉર્ડ નૉર્થના પ્રધાનમંડળે ‘રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ’ પસાર કર્યો હતો. પછી વધારે સારી વ્યવસ્થા કરવા માટે ૧૭૮૪માં પિટે બીજો કાયદો ઘડ્યો હતો. આ કાયદાથી ગવર્નર જનરલને અધિક સત્તા મળી. હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભાર માટે તેને જવાબદાર ગણવામાં આવ્યો. તેના કારભાર ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે લંડનમાં ‘બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ’ નિયામક સભા નામનું એક મંડળ રચવામાં આવ્યું. આ બોર્ડના સભાસદોની અને ગવર્નર જનરલની નીમણૂક પ્રધાનોની સલાહથી ઈંગ્લેંડનો રાજ્ય પોતે કરતો હતો. એ શિવાયના બીજા અધિકારીઓ કંપની નીમતી હતી અને વેપારી બાબતમાં સર્વ અધિકાર કંપનીના હાથમાં રાખ્યો હતો.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ.—હેસ્ટિંગ્ઝ પછી લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ નામનો ઉમરાવ ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો (૧૭૮૬-૧૭૯૩). તેણે અનુકરણ કરવા જેવી રીતે રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો, સારા સારા કાયદા ઘડી કારભારની પધ્ધતિમાં ઘણો સુધારો કર્યો. તેણે મહેસૂલની બાબતમાં કાયમની જમાબંદિની પધ્ધતિ બંગાળમાં દાખલ કરી. એ પધ્ધતિથી જમીનદારો જમીનના માલીક ગણાયા. અને તેમણે સરકારમાં ભરવાની રકમ હંમેશને માટે ઠરાવવામાં આવી. ભવિષ્યમાં એ રકમમાં સરકારથી ફેરફાર થઈ શકે નહિ; માટે એને કાયમની જમાબંદિ કહે છે. તેણે સલાહશાંતિનું ધોરણ સ્વીકાર્યું હતું, તોપણ તેને ટિપુ સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. લડાઈમાં ટિપુની હાર થઈ અને તેને પોતાનો અર્ધો મુલક અંગ્રેજોને આપવો પડ્યો. સાત વર્ષ કારભાર કરી કૉર્નવૉલિસ ઈંગ્લેંડ પાછો ગયો.

ત્યારપછી સર જૉન શૉર ગવર્નર જનરલ થઈ આવ્યો. એના વખતમાં દેશી રાજ્યોના કબજાની વચમાં ન પડવાની તટસ્થ રહેવાની રાજ્યનીતિ (Non-intervention Policy) બ્રિટિશ સરકારે સ્વીકારેલી હોવાથી કંઈ અગત્યની બીના બની નહોતી. તેના પછી ૧૭૯૮માં માર્કિવૈસ ઓફ વેલેસ્લી ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો.

માફિવંસ ઑફ વેલેસ્લી, (૧૭૯૮થી ૧૮૦૫).—એ આવ્યો ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજોની સ્થિતિ કામકઠોળ હતી. તેઓ વિરૂધ્ધ દેશી રાજાઓ સાથે ફ્રેન્ચોનાં કાવત્રાં ચાલુ હતાં. ધણી રાજારાજવાડાઓનાં લશ્કર ફ્રેન્ચોએ કવાયદ શીખવી તૈયાર કર્યાં હતાં. મૈસૂરનો ટિપુ હિંદુસ્થાનમાંથી અંગ્રેજોને કાઢી મૂકવા માટે ફ્રાન્સનો મળતીઓ થયો હતો. એ પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે અને ફ્રેન્ચોનો ટાંટીઓ હિંદુસ્થાનમાંથી સદંતર કાઢવા માટે વેલેસ્લીએ સહાયભૂત યોજના (Subsidiary System) દાખલ કરી. એ સહાયભૂત યોજનાનું ધોરણ જે દેશી રાજા સ્વીકારે તેણે ફ્રેન્ચોને અને તેમનાં સૈન્યને પોતાના રાજ્યમાંથી રૂખસત આપવી જોઈએ. તેને બદલે અંગ્રેજ સહાયભૂત સૈન્ય સ્વીકારવું જોઈએ, અને તેનો ખર્ચ તે દેશી રાજાએ આપવો. અંગ્રેજ સરકારની સંમતિવિના અન્યદેશી કે પરદેશી રાજ્યો સાથે સીધો વ્યવહાર રાખવો નહિ, અને તેના પાટનગરમાં અંગ્રેજોનો એળચી રાખવો. આ બધી શરતોના બદલામાં તે રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું અંગ્રેજોએ માથે લીધું. આવા પ્રકારની તેની સહાયભૂત યોજના હતી. પહેલપ્રથમ હૈદરાબાદના નિઝામે એ યોજના સ્વીકારી. ત્યારપછી નિઝામની મદદ લઈ વેલેસ્લીએ ટિપુપર સ્વારી કરી, તેને હરાવ્યો. ટિપુ લડાઈમાં મરણ પામ્યો. પછી અંગ્રેજોએ તેની રાજ્યધાની શ્રીરંગપટ્ટણ લીધું. મૈસૂરના રાજ્યનો થોડો ભાગ નિઝામને આપ્યો, થોડો પોતે રાખ્યો, બાકીનો જૂના હિંદુ રાજાના વારસને આપી તેને મૈસૂરનો રાજા બનાવ્યો. આવી રીતે દક્ષિણમાં બ્રિટિશ મુલકમાં વધારો કરી તેજ માફક ઉત્તર હિંદમાં પણ વેલેસ્લીએ સારો મુલક મેળવ્યો. નિઝામની માફક અયોધ્યાના નવાબે સહાયભૂત યોજના કબૂલ કરી રૌહિલખંડનો કેટલોક ભાગ અંગ્રેજોને આપ્યો. આમ ઉત્તર હિંદના દેશી રાજ્યોમાં હાથ ધાલવાથી વેલેસ્લીને મરાઠા સાથે લડવું પડ્યું. ઉત્તરમાં સિંધિયા અને હોલકરનાં બે મરાઠી રાજ્યો સ્થપાયાં હતાં. સિંધિયાનું લશ્કર ફ્રેન્ચ સરદારોએ યુરોપીઅન પદ્ધતિ ઉપર કવાયદ શીખવી તૈયાર કર્યું હતું. ગવર્નર જનરલે પોતાના ભાઈ આર્થર વેલેસ્લીને સેનાપતિ બનાવી સિંધિયા સામે

લડવા મોકલ્યો. તેણે ૧૮૦૩માં અસાઈ અને આગ્રાની લડાઈમાં સિધિયાનો પરાજય કર્યો. જનરલ લેક નામના બીજા અંગ્રેજ સરદારે લાસ્વારીની લડાઈમાં મરાઠાઓને હરાવી દિલ્હી જીતી લીધું. ત્યાં મોગલ શહેનશાહ મરાઠાના કબજામાં કેદી હતો, તેને મુક્ત કરી અંગ્રેજોએ પોતાના રક્ષણમાં લીધો. ત્યારપછી મરાઠા સરદાર હોલકર સાથે અંગ્રેજોને લડવું પડ્યું. હોલકરે તો અંગ્રેજ સૈન્યને હરાવ્યું. આવી રીતે વેલેસ્લીના વખતમાં જ્યાંત્યાં લડાઈઓ ચાલવાથી કંપનીને ધણો ખર્ચ થઈ ગયો હતો. અને હોલકર જોડે લડતાં અંગ્રેજોની હાર થઈ, એટલે બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલે વેલેસ્લીને પાછો બોલાવી લીધો (૧૮૦૫).

વેલેસ્લીએ તેની સાત વર્ષની કારકીર્દીમાં હિંદુસ્થાનમાં બ્રિટિશ મુલક ધણો વધારી દીધો હતો. ઇંગ્લેન્ડના શત્રુઓને જરે કર્યા હતા, અને ફ્રેન્ચોનો હિંદુસ્થાનમાંથી પગ કાઢ્યો. આ પ્રમાણે તેણે બ્રિટિશોને હિંદુસ્થાનમાં મહત્વનું સ્થાન મેળવી આપ્યું હતું. માર્કિવેસ વેલેસ્લીના ગયા પછીના દશ વર્ષમાં કંઈ મહત્વની બીના બની નહોતી. આ વખતે અંગ્રેજોએ શાંતિનું ધોરણ રાખી દેશી રાજ્યોના અંતસ્થ રાજ્યકારભારમાં હાથ નહિ ધાલવાનું ઠરાવ્યું હતું. તેનું પરિણામ એવું આવ્યું કે આખા મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં અવ્યવસ્થા અને અંધાધુંધી પ્રસરી લૂંટારા અને ઘાડપાડુઓનાં ટોળેટોળાં આખા દેશપર ફરી લોકોને રંજડવા લાગ્યાં. એ લોકોને પિંઢારા અને હગ કહે છે. ૧૮૧૪માં લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્ઝ ગવર્નર જનરલ થઈ આવ્યો ત્યારે મધ્ય હિંદમાં આમ અંધાધુંધી ચાલી રહી હતી. તેની કારકીર્દીમાં (૧૮૧૪-૧૮૨૩) અંગ્રેજોએ પાછું પોતાનું ધોરણ બદલ્યું. અસ્વસ્થતા અને અવ્યવસ્થા દૂર કરી પાછી શાંતતા સ્થાપવા તેઓએ ઠરાવ્યું. હેસ્ટિંગ્ઝે પ્રથમ નેપાલના ગુરખા લોકો સાથે યુધ્ધ કરી તેમને હરાવી સરહદપરના કેટલાક ટંટાની આજ્ઞાતનો નિકાલ આપ્યો. પછી ૧૮૧૭માં પિંઢારાનો નાશ કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. પિંઢારાઓને મરાઠાઓની મદદ હતી, તેથી મરાઠાઓ સાથે પણ લડવું પડ્યું. આ યુધ્ધમાં પિંઢારાઓનો જડમૂળથી નાશ થયો અને મરાઠાઓનો પણ પરાજય

થયો. પુણાના પેશ્વાનો મુલક ખાલસા કરી બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો, અને મધ્ય હિંદમાં મરાઠા સરદારોનો પણ કેટલોક મુલક ખાલસા કર્યો (૧૮૧૮).

હેસ્ટિંગ્ઝ પછી લૉર્ડ અંબહર્સ્ટ અને પછી લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિન એમ એક પછી એક ગવર્નર જનરલ થયા. અત્યાર સુધીમાં દક્ષિણે કેપ કૉમોરિનથી ઉત્તરે સિંધિયાના મુલક અને સતલજ નદી સુધીનો તમામ ભાગ બ્રિટિશ સત્તા નીચે આવ્યો હતો. ત્યારે બ્રિટિશ મુલકની સરહદ ઉપર કંઈ કંઈ રાજ્યો નવીન સ્થાપન થયાં હતાં. પૂર્વમાં બ્રહ્મદેશ તરફથી પૂર્વ બંગાળને જોખમ હતું. અફઘાનિસ્તાનમાં નાના નાના તાયફાઓ એક થઈ જઈ એક સંઘટિત રાજ્ય થયું હતું. અને પંજાબમાં રણજીતસિંહે એક બળવાન સીખ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

૧૮૨૪-૨૬માં બ્રહ્મદેશ સાથે લડાઈ થઈ. તેમાં બ્રહ્મદેશનો રાજા હાર્યો, અને તેને કેટલોક મુલક અંગ્રેજોને આપવો પડ્યો. પછી ૧૮૩૯માં અફઘાનિસ્તાન સાથે પહેલો અફઘાન વિગ્રહ થયો. ૧૯મા સૈકામાં મધ્ય એશિયામાં રશીઆએ ઘણો રાજ્યવિસ્તાર કરી મૂક્યો હતો. કોઈ કોઈ જગાએ તો રશીઆન અને બ્રિટિશ સરહદ વચ્ચે માત્ર પંદર માઇલનું અંતર હતું. એટલે રશીઆ તરફથી હિંદુસ્થાનપર સ્વારી આવવાની અંગ્રેજોને ભીતિ રહેતી હતી. એ બે યુરોપી રાજ્યોની સરહદ વચ્ચે નાનકડું અફઘાનિસ્તાન હતું. એ નાના રાજ્યને પોતાની બાજુમાં મેળવી લેવાને રશીઆ અને ઈંગ્લેન્ડ બંનેના પ્રયાસ ચાલી રહ્યા હતા. ૧૮૩૭માં અફઘાનિસ્તાનના અમીર શાહસુજનને પદ્મહુષ્ટ કરી દોસ્તમહંમદ નામનો અમીર થયો હતો. ૧૮૩૮માં રશીઆએ તેની સાથે અંગ્રેજો વિરૂધ્ધ કારસ્થાન કરવા માંડ્યું. ત્યારે અંગ્રેજોએ શાહસુજનનો પક્ષ લઈ તેને ગાદીપર પાછો બેસાડવા માટે અફઘાનસ્તાપર સ્વારી મોકલી. બ્રિટિશ લશ્કરે કાબુલ અને કંદહાર જીતી લીધાં અને શાહસુજનને ગાદીપર બેસાડ્યો. દોસ્તમહંમદ શરણે આવ્યો. તેને હિંદુસ્થાનમાં કેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યો (૧૮૩૯). અફઘાનિસ્તાનમાં આ પ્રમાણે

વ્યવસ્થા થયા પછી એ વર્ષમાં દોસ્તમહમદના છોકરાએ લશ્કર જમા કરી બ્રિટિશ એળચીને અને શાહસુબ્બને ધાર કર્યા, અને અંગ્રેજોના દારૂગોળા અને યુધ્ધસામગ્રી લૂટી લીધાં. ૪,૦૦૦નું બ્રિટિશ સૈન્ય અફઘાનોને તાબે થયું. મોટે ભાગે બધા સૈનિકોની વચન ભંગ કરી કતલ કરવામાં આવી. આ કૃત્યનું વેર લેવા માટે જનરલ નૉટ અને જનરલ પોલ્કોકને સૈન્ય આપી અફઘાનિસ્તાન મોકલ્યા. તેઓએ અફઘાનોને હરાવ્યા. પછી દોસ્તમહમદને મુકત કરી અફઘાનિસ્તાનની ગાદીપર બેસાડ્યો.

સીખ વિગ્રહો, ૧૮૪૬, અને (૧૮૪૮-૪૯).—અફઘાન વિગ્રહ પછી પંજાબમાં સીખ લોકો સાથે એ વિગ્રહો થયા. પંજાબના સિંહ રણજીતસિંહના મરણ પછી ત્યાં ધણી અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. રાજ્યકારભારની લગામ સૈન્યના સરદારોના હાથમાં ગઈ હતી. તેઓએ પાસેના બ્રિટિશ મુલકપર ચઢાઈ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. રણજીતસિંહે લશ્કરને કવાયદ શીખવી ધણું બળવાન કર્યું હતું. સીખ લશ્કરોને હરાવતાં અંગ્રેજોને ધણું મુશ્કેલ પડ્યું હતું. સીખ લોકો સાથે થયેલા પહેલા વિગ્રહમાં (ઈ. સ. ૧૮૪૫-૪૬) બંને પક્ષો બરાબર ઉતર્યાં હતા. બીજી વખત ૧૮૪૮માં પાછો વિગ્રહ થયો. આ વખતે ચિલિયનવાલા અને ગુજરાતની લડાઈઓમાં અંગ્રેજોએ સીખ લોકોને હરાવ્યા અને પંજાબ પ્રાંત ખાલસા કર્યો.

લૉર્ડ ડેલહાઉસી, (૧૮૪૮ થી ૧૮૫૬).—એની કારકીર્દીમાં પંજાબ પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો. તેના કારભારપર દેખરેખ રાખવા માટે સર જૉન લૉરેન્સ અને હેન્રી લૉરેન્સને મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેઓએ પંજાબમાં સૂવ્યવસ્થા કરી. ત્યારપછી બ્રહ્મદેશ સાથે બીજીવાર વિગ્રહ થયો (૧૮૫૨). આ વિગ્રહમાં પણ અંગ્રેજો વિજયી થયા અને દક્ષિણ બ્રહ્મદેશ બ્રિટિશ હિંદુસ્થાન સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો. પછી અયોધ્યા પ્રાંતમાં નવાબનો ધણો જીલમ ચાલી રહ્યો હતો, તેથી તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી ઇ. સ. ૧૮૫૬માં અયોધ્યા પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો. લૉર્ડ ડેલહાઉસીએ દેશી રાજાઓને દત્તક છોકરો લેવાની પરવાનગી ન આપવાથી નાગપૂર

અને ઝાંસીના રાજ્યકર્તાઓ વારસ વગર મરણ પામ્યા, ત્યારે તે રાજ્યો પણ ડેલહાઉસીએ ખાલસા કર્યાં. આ પ્રમાણે તેણે તેની આઠ વર્ષની કારકીર્દીમાં હિંદુસ્થાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો વિસ્તાર ધણો વધારી મૂક્યો. આમ રાજ્યના વધારા સાથે અંતસ્થ સુધારા પણ થતા હતા. ૧૮૨૮ થી ૧૮૩૫ સુધીમાં લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિન્ક અને ૧૮૪૮ થી ૧૮૫૬ સુધીમાં લૉર્ડ ડેલહાઉસીએ હિંદુસ્થાનમાં ધણા મહત્વના સુધારા કર્યા હતા, બેન્ટિન્ક સતી થવાનો ચાલ બંધ પાડ્યો હતો, ઠગ લોકોનો જડમૂળથી નાશ કર્યો હતો અને સુશિક્ષિત હિંદી લોકોને રાજ્યકારભારની નોકરીએ નીમવા માંડ્યા હતા. લૉર્ડ ડેલહાઉસીના વખતમાં પણ ધણા સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા. તાર, રેલ્વે, અને સોંધા ટપાલની વ્યવસ્થા ડેલહાઉસીના વખતમાં થઈ હતી. તેણે કેળવણી તથા ખેતીને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

લૉર્ડ ડેલહાઉસી પછી ૧૮૫૬માં લૉર્ડ કૅનિંગ ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. એની કારકીર્દીમાં દેશી સિપાઇઓએ બળવો કર્યો હતો. લૉર્ડ ડેલહાઉસીની રાજ્યનીતિથી અસંતોષ ધણો ફેલાયો હતો. રેલ્વે અને તારની શરૂઆત થવાથી અંબાણ અને અસાન લોકો એવું સમજવા લાગ્યા કે અંગ્રેજોનો વિચાર આપણને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાનો છે. એ સિવાય ડેલહાઉસીની દેશી રાજ્યોને દત્તક લેવાની પરવાનગી નહિ આપી રાજ્ય ખાલસા કરવાની રાજ્યનીતિ જેશબેર ચાલવાથી દેશી રાજ્યો પણ ઉશ્કેરાઈ રહ્યા હતા. વળી અયોધ્યા પ્રાંતમાં જમીન સંબંધે નવીન સુધારા દાખલ કરવાથી ત્યાંના જમીનદારો પણ અંગ્રેજોની વિરૂધ્ધ થયા હતા. જેમ સામાન્ય લોકોમાં અસંતોષની લાગણી પેદા થઈ હતી તેમ દેશી સૈન્યમાં પણ અસ્વસ્થતા થઈ રહી હતી. આ વખતે બંદુકને માટે નવી કારતુસો દાખલ કરવામાં આવી હતી. તે કારતુસો મોં વડે તોડવાની હતી. એ કારતુસો માટે એવી અફવા ઉડાવી હતી કે એ કારતુસો બનાવવામાં ગાય અને કુકરની ચરખીનો ઉપયોગ થાય છે. એ અફવાથી હિંદુ અને મુસલમાન બંને ધર્મના સૈનિકો ઉશ્કેરાયા. એ સંબંધે તેઓને એવું સમજાવવામાં આવ્યું હતું કે હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને વટનાવી અંગ્રેજો ખ્રિસ્તી

કરવા માંગે છે. તેથી તેઓએ ઉશ્કેરાઈ જઈ બળવો શરૂ કર્યો.

પ્રથમ મીરતમાં બંડ શરૂ થયું, ત્યાંથી તરતજ ઉત્તર અને મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં પ્રસર્યું. બંગાળના લશ્કરનો મોટો ભાગ પણ આ બંડમાં સામેલ થયો. દિલ્હીમાં બળવાનું જોર વિશેષ હતું. બ્રિટિશ રાજ્ય ઉચલાવી પાડી પાછું મોગલ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનાં સ્વપનાં છેલ્લા મોગલ પાદશાહ શાહઆલમના છોકરા બહાદુરશાહને આવવા માંડ્યાં હતાં. અયોધ્યામાં જમીનદારોએ બંડ કર્યું હતું. કાનપૂરની ઇંગ્લિશ પલટણને બળવાખોરોએ કાપી નાંખી (૧૮૫૭).

પણ બળવાનો પવન મુંબઈ અને મદ્રાસમાં પ્રસર્યો નહોતો. સિંધિયા, હોલ્કર, નિઝામ વગેરે મોટા મોટા દેશી રાજકર્તાઓ વફાદાર રહ્યા હતા. પંજાબમાં પણ બળવાની આગ લાગી નહોતી. ત્યાંનાં સીખ લશ્કરે તો બળવો એસાડી દેવામાં બ્રિટિશોને ઘણી કિંમતી મદદ કરી હતી. પંજાબના સીખ અને બ્રિટિશ લશ્કરે બળવાખોરોને હરાવી દિલ્હી પાછું જીતી લીધું. લકનૌમાં બ્રિટિશ સૈન્ય ઘેરાઈ પડ્યું હતું તેનો જનરલ હેવલોકે છૂટકો કર્યો. અંતે બળવાખોરોને હરાવી દઈ બળવો શમાવી દેવામાં આવ્યો. મહારાષ્ટ્રમાં પણ બળવાના કંઈક છમકલાં થયાં હતાં. ત્યાં પણ શાંતિ કરવામાં આવી (૧૮૫૮).

આ બળવાના પરિણામે હિંદુસ્થાનના રાજ્યકારભારની સર્વ વ્યવસ્થા ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની પાસેથી લઇ લેવામાં આવી. હવેથી સર્વ કારભાર ઇંગ્લેંડના રાજ્યકર્તાએ પોતેજ ચલાવવા માંડ્યો. ૧૮૫૮માં વડા પ્રધાન લૉર્ડ ડર્બીએ હિંદુસ્થાનની રાજ્યવ્યવસ્થા સંબંધે એક કાયદો પાર્લિમેન્ટમાં પસાર કરાવ્યો. આ કાયદાથી ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની વિસરજન કરવામાં આવી. હિંદુસ્થાનનો કારભાર ઇંગ્લેંડના રાજાના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો. હિંદુસ્થાન ખાતાનો એક સેક્રેટરી નીમાયો. તેને સલાહ આપવાને એક કાઉન્સિલ નીમાઈ, અને તે મારફત હિંદુસ્થાનનો કારભાર ચલાવવાની વ્યવસ્થા થઈ. રાજાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગવર્નર જનરલને વાઈસરૉયનો ઈલાકાબ આપવામાં આવ્યો.

વિક્ટોરીઆ રાણીનો ઠંઢેરો (૧૮૫૮).—ઉપર પ્રમાણે કાયદો કરી હિંદુસ્થાનનો કારભાર ઇંગ્લેંડના રાજા અને પાર્લિમેન્ટે પોતાના

હાથમાં લીધો. પછી રાણી વિક્ટોરીઆએ એક જાહેરનામું હિંદુસ્થાનમાં પ્રસિધ્ધ કર્યું, ૧૮૫૮ની ૧લી નવેમ્બરે અલ્હાબાદમાં એક દરબાર ભરવામાં આવ્યો. તેમાં લૉર્ડ કૉનિંગને પહેલો વાઈસરૉય જાહેર કરવામાં આવ્યો. અને રાણીનો ઢંઢેરો ત્યાં વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો. તેજ વખતે હિંદુસ્થાનના મોટાં મોટાં શહેરોમાં પણ એ ઢંઢેરો વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો. તેમાં રાણી તરફથી એવું વચન આપવામાં આવ્યું હતું કે રાજરજવાડા અને રૈયતના હક ઉપર સરકાર તરફથી યોગ્ય લક્ષ આપવામાં આવશે. દેશી રાજ્યો સાથે થયેલા કરાર યોગ્ય રીતે પાળવામાં આવશે. દેશી રાજ્યોને દત્તક લેવામાં હરકત કરવામાં આવશે નહિ. દેશી પ્રજાના ધર્મમાં સરકાર હાથ ધાલશે નહિ. યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વ કારભારી હોદ્દા દેશીઓ માટે ખુલ્લા રહેશે. હિંદુસ્થાનનો વહીવટ હિંદના હિતની દ્રષ્ટિએ ચલાવવામાં આવશે. વગેરે અભય વચનો આ ઢંઢેરામાં અપાયાં હતાં. ૧૮૫૮નો રાણીનો ઢંઢેરો હિંદુસ્થાનનો ‘મંગના ચાટા’ કહેવાય છે, ત્યારપછી ૧૮૭૭માં દિલ્હીમાં એક દરબાર ભરી રાણી વિક્ટોરીઆએ ‘હિંદુસ્થાનની મહારાણી’ એવો ખિતાબ ધારણ કર્યો.

બળવો શમી ગયા પછી અફઘાનિસ્તાન અને બર્મા સાથે બીજી વાર વિગ્રહ થયા. તેમાં બ્રિટિશોની જીત થઈ વાયવ્ય સરહદનો મુલક અને ઉત્તર બ્રહ્મદેશ અંગ્રેજોને મળ્યા.

Indian National Congress-હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા.—૧૮૫૮માં આપેલાં વચનોનો પૂર્ણપણે અમલ કરાવવા માટે અને હિંદી લોકોની આકાંક્ષા શું છે તે જણાવવા માટે ૧૮૮૫માં રાષ્ટ્રીય મહાસભા (Indian National Congress) સ્થાપવામાં આવી. છેલ્લાં ચાળીસ વરસ થયાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા પ્રજાની માંગણી અને પ્રજાનાં દુઃખો સરકારને કાયદેસર રીતે જણાવતી રહી છે, અને તેની ચળવળને પરિણામે ૧૯૦૬માં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ લૉર્ડ મોર્લી અને વાઈસરૉય લૉર્ડ મિટોની કારકીર્દીમાં મધ્યવર્તી અને પ્રાંતિક ધારાસભા—Council માં સુધારા થઈ વિશેષ હકો પ્રજાને આપવામાં આવ્યા

હતા. ત્યારપછી ૧૯૧૨માં રાજ્ય પમા જ્યોર્જે હિંદુસ્થાન આવી રાજ્યધાની કલકત્તેથી ખસેડી દિલ્હીને હિંદુસ્થાનનું પાટનગર જાહેર કર્યું, અને ત્યાં એક મોટો દરબાર ભરી હિંદુસ્થાનના શહેનશાહ તરીકે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. પછી ૧૯૧૪માં યુરોપમાં જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયા વિરુદ્ધ મહાયુદ્ધ ચાલ્યું, તે સાગર્યાર વર્ષ સુધી પહોંચ્યું હતું. તેમાં હિંદુસ્થાનના લશ્કરે ભાગ લઈ બહુ બહાદુરી બતાવી ધણું પરાક્રમે કર્યો હતાં. તેનો બદલો વાળવા માટે અને હિંદી પ્રજાની આકાંક્ષા પૂર્ણ કરવા માટે ૧૯૧૭ના ઑગસ્ટની ૨૦મી તારીખે બ્રિટિશ પ્રધાન-મંડળે હિંદુસ્થાનમાં ક્રમે ક્રમે જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપન કરવાનું ઘોરણ જાહેર કર્યું, અને હિંદુસ્થાન વિષે પ્રત્યક્ષ માહિતી મેળવવા સાથે હિંદી સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ મોટેગ્યૂને ખાસ હિંદુસ્થાન મોકલ્યો. અહીં આવી મોટેગ્યૂએ આગેવાનો અને જાહેર સંસ્થાઓનું કહેવું સાંભળી લઈ રાજ્યઘટનાના સુધારાની એક યોજના ઘડી કાઢી. તે યોજનાના ઘોરણ ઉપર બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે ૧૯૧૯માં હિંદી પ્રજાને વધુ રાજ્યદ્વારી હકો આપતું રાજ્યઘટનાના સુધારાનું બિલ પસાર કર્યું. નવીન સુધારાથી કેટલાંક સરકારી કારભારનાં ખાતામાં જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિની શરૂઆત થઈ છે, અને આશા રહે છે કે થોડા વર્ષમાં કેનેડા ઑસ્ટ્રેલીયા વગેરે સંસ્થાનો માફક હિંદુસ્થાનમાં પણ સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપન થશે.

પ્રકરણ ૨૪મું

ઇંગ્લેન્ડ અને બ્રિટિશ સંસ્થાનો

[કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલીઆ, ન્યૂઝીલેન્ડ અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝ]

(૧૭૬૩-૧૯૦૦)

૧૭૬૮, ટોમસ ફૂકે ઑસ્ટ્રેલીઆ શોધી કાઢ્યો.—૧૭૭૪, કેનેડા સંસ્થાનની વ્યવસ્થા માટે કવીબેક અંકટ પાસ થયો.—૧૭૮૮, ઑસ્ટ્રેલીઆમાં સિડનીમાં સંસ્થાન સ્થપાયું.—૧૮૨૯, ગિબન વેકરીલ્ડે સંસ્થાનો વિષે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું.—૧૮૩૭, કેનેડામાં બંડ.—૧૮૩૮, લોર્ડ ડરહામનો કેનેડાના રાજ્યબંધારણ વિષે રીપોર્ટ.—૧૮૫૫, ઑસ્ટ્રેલીઆ અને ન્યૂઝીલેન્ડમાં જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ અમલમાં આવી.—૧૮૬૭, ઉત્તર દક્ષિણ કેનેડાનું એકીકરણ અને ત્યાંના રાજ્યકારભાર સંબંધનો કાયદો થયો.—૧૯૦૦, ઑસ્ટ્રેલીઆનાં બધાં સંસ્થાનો સંયુક્ત થયાં.

૧૭૮૩ની વરસેલ્સની સંમિતી અમેરિકાનાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં ત્યારપછી સંસ્થાનો બાબતનું બ્રિટિશ ધોરણ બદલાયું હતું. મૂળ સમજણ એવી હતી કે સંસ્થાનો એટલે માતૃભૂમિના કાયદા માટે વસાયેલી જગાઓ. એ સમજણ પ્રમાણે સંસ્થાનોના વેપારઉદ્યોગ ઉપર સખત કર મૂકવામાં આવતા હતા અને માતૃભૂમિના લાભના કાયદા રચવામાં આવતા હતા. આથી સંસ્થાનોની ઉત્પત્તિ થતી નહિ, અને લાભ માતૃભૂમિને મળતો તેથી સંસ્થાનો અને માતૃભૂમિ વચ્ચે કલહનાં બીજ રોપાયાં. ૧૭૬૩માં પેરિસની સંધિથી અમેરિકામાંથી ફ્રેન્ચ સત્તા નષ્ટ થયા પછી સંસ્થાનોના રક્ષણ માટે કરવી પડેલી લડાઇઓનો ખર્ચ વસૂલ કરવા માટે સંસ્થાનોપર ભારે કરના બોજ લાદવામાં આવ્યા હતા. એ લડાઇઓ માતૃભૂમિના લાભાર્થે થઈ હતી અને અમારા પ્રતિનિધિ વિનાની પાર્લિમેન્ટે મૂકેલા કરો અમે આપવા

બંધાયા નથી એમ કહી ૧૭૭૫માં અમેરિકાનાં ઈંગ્લિશ સંસ્થાનોએ માતૃભૂમિ વિરૂધ્ધ યુધ્ધ કેવી રીતે જાહેર કર્યું. અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. પરિણામે સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થઈ અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો (United States of America) અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. અમેરિકાના દાખલા ઉપરથી ઈંગ્લેંડ માત્ર એટલુંજ સમજ્યું હતું કે સંસ્થાનો આપાદ અને બળવાન થતાં તેઓ માતૃભૂમિથી સ્વતંત્ર થવાનાંજ. પણ તે કાળે ખરા અનુમાનપર ઈંગ્લેંડમાં કોઈનું લક્ષ ગયું નહોતું. સંસ્થાનો ઉપર વેપાર અને ઉદ્યાગધંધાની બાબતમાં મૂકવામાં આવેલા પ્રતિબંધ ઉઠાવી લઈ તે માટે સર્વ વ્યવસ્થા કરવા સંપૂર્ણ સત્તા સંસ્થાનોને હોય તો માતૃભૂમિથી વિલક્ષ્ત થવાની ખટપટ તેઓ કરશે નહિ એમ તે વખતે કોઈના સમજવામાં આવ્યું નહોતું. સંસ્થાનો સ્થપાયાથી માતૃભૂમિને કંઈજ ફાયદો થતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેના રક્ષણ માટે સામે ખર્ચ વેઠવો પડે છે એવો તે કાળના રાજ્યનેતાઓનો અભિપ્રાય હતો. તેથી નવાં સંસ્થાનો સ્થાપવાનો ઉત્સાહ ઈંગ્લેંડમાં ઓછો થઈ ગયો. સંસ્થાનોના સેક્રેટરીની જગાની કંઈ જરૂર નથી એમ કહી તે જગા કાઢી નાખવામાં આવી, અને તેનું કામ લશ્કરી ખાતાને સોંપવામાં આવ્યું. સંયુક્ત સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયા પછી કેનેડા, નોવાસ્કોશીઆ, ન્યૂઝ્વિલ્ક, કેપ ટાઉન, પ્રિન્સ એડ્વર્ડ ટાપુ, અને ન્યૂફાઉન્ડલેંડ એટલાં અંગ્રેજોના સંસ્થાન રહ્યાં હતાં તેમાં કેનેડા ફ્રેન્ચોથી વસાયલું હતું. સંયુક્ત સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયા પછી જે સંસ્થાનવાસીઓને માતૃભૂમિથી છૂટા નહિ પડવું હતું તેઓ કેનેડા અને નોવાસ્કોશીઆમાં જઈ વસ્યા. એટલે ૧૭૮૩ પછી ધીમેધીમે કેનેડામાં અંગ્રેજોની વસ્તી વધવા લાગી. કેનેડા ફ્રેન્ચો પાસેથી જીતી લીધા પછી ૧૭૭૪માં લોર્ડ નોર્થે કવીબેક અંકટ નામનો કાયદો કરી કેનેડાના ફ્રેન્ચ લોકોને તેમનો રોમન કૅથોલિક ધર્મ, તેમના કાયદા અને તેમની રાજ્યઘટના પૂર્વપ્રમાણે જ કાયમ ઠરાવી આપ્યાં હતાં. તેથી જ્યાંસુધી ત્યાં એકલા ફ્રેન્ચોનીજ વસ્તી હતી ત્યાંસુધી તો સઘળું ઠીકઠીક ચાલ્યું. પણ ૧૭૮૩ પછી દક્ષિણમાંથી અંગ્રેજો આવી વસવા લાગ્યા ત્યારપછી અને પ્રજા વચ્ચે

અથડાઅથડી થવા માંડી હતી. એવી સ્થિતિ ટાળવા માટે ૧૭૯૧માં પિટ પ્રધાનમંડળે નવો કાયદો કરી કૃનેડાના એ લાગ પાડવા ઠરાવ્યું. ઉત્તર કૃનેડામાં મુખ્યત્વે કરીને ઈંગ્લિશ લોકોની વસ્તી હતી, અને દક્ષિણ કૃનેડામાં મોટી વસ્તી ફ્રેન્ચોની હતી. બંને કૃનેડાને તેમની પસંદગીના પ્રતિનિધિઓની જુદીજુદી ધારાસભા-‘કાઉન્સિલ’ રચી આપી હતી. પણ એ ધારાસભાને કૃનેડાનો ગવર્નર કે તેની સલાહકારી કાઉન્સિલ જવાબદાર નહોતી. તેથી વારંવાર તેઓ વચ્ચે ટંટા બંધેડા થયાં કરતા. આ પ્રમાણે કૃનેડામાં પ્રતિનિધિત્વવાળી રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ થયા પછી ઉત્તરના અંગ્રેજ સંસ્થાનવાસીઓ ધણા આપ્તાદ થવા લાગ્યા, પણ દક્ષિણના ફ્રેન્ચ સંસ્થાનવાસીઓને આ રાજ્યપદ્ધતિ પરિચિત ન હોવાથી તેઓ જોઈએ તેવી પોતાની ઉન્નતિ કરી શક્યા નહિ. એજ પ્રમાણે પ્રતિનિધિત્વવાળી રાજ્યધટના ઉત્તર અમેરિકાનાં બીજા અંગ્રેજ સંસ્થાનોમાં પણ સ્થાપન કરવામાં આવી.

કૃનેડા અને તેની પાસેના બેટો ઉપરાંત મધ્ય અમેરિકાની પાસેના વેસ્ટ ઈંડીઝ ટાપુઓમાંના કેટલાક ટાપુઓ ઈંગ્લિશ સંસ્થાનો હતાં. બારબેડોઝ (૧૬૨૫), નેવિસ (૧૬૨૮), બહામા (૧૬૨૯), માંટ સેરેટ (૧૬૩૨) વગેરે નાના નાના બેટો શિવાય જમૈકા (૧૭૫૫), અને ગ્રેનેડા (૧૭૬૩), વગેરે જીતી લીધેલા ટાપુઓ હતા. આ બેટો ઉપજી કટિબંધમાં આવેલા હોવાથી ગરમ દેશોમાં પાકતી ચીજોની ખેતી ત્યાં સારી થતી હતી, અને યુરોપનાં બજારોમાં તે ચીજોની કિંમત સારી મળતી હતી. તેથી તે બેટો ધણા આપ્તાદ થયા હતા. ધણા અંગ્રેજ મુંડીવાળાઓએ પોતાનું નાણું ત્યાં ખેતીમાં રોક્યું હતું. આફ્રિકાના સીધીઓને ગુલામ તરીકે પકડી લાવી ત્યાં ખેતીનાં કામમાં લેવામાં આવતા હતા, તેથી ખેતી ધણી સોંઘી પડતી હતી. ૧૭૧૩ પછી ગુલામોનો વેપાર અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યા પછી એ બેટોમાં ગુલામોની સંખ્યા ધણી વધી પડી. અને એ બેટોના જમીનદારોને અંતસ્થ રાજ્યવ્યવસ્થા અને કાયદા કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા મળેલી હોવાથી ગુલામોની સ્થિતિ બહુ દયાજનક થઈ પડી હતી. આ બેટોના હવાપાણી યુરોપીઓને માફક આવે એવાં નહોતાં, તેથી ત્યાં અંગ્રેજોની વસ્તી

ઘણી થઈ નહિ. તેથી ઉત્તરના સંસ્થાનો માફક આ સંસ્થાનો માતૃ-ભૂમિથી સ્વતંત્ર થાય એ સંભવ નહોતો. આ બેટોની પેદાશ શેરડી અને મસાલાના પદાર્થોની હતી. યુરોપમાં તેના લાવ સારા આવતા હોવાથી એ બેટોની ઉત્તરોત્તર ચઢતી થતી ગઈ.

અમેરિકા સ્વતંત્ર થયા પછી નવાં સંસ્થાનો સ્થાપવાનો ઉત્સાહ જતો રહ્યો, ત્યારે સાહસિક ઇંગ્લિશ ખલાસીઓ નવા નવા દેશોની શોધ કરવા દરીઆપર ભટકવા લાગ્યા.

જેમ્સ કુક, પેસિફિક સમુદ્રમાં બેટોની શોધ.—જેમ્સ કુક નામનો એક વહાણુવટી ૧૭૬૮માં પોતાનું વહાણુ પેસિફિક મહાસાગરમાં લઈ ગયો. ત્યાં તેણે ઑસ્ટ્રેલીઆનો પૂર્વ કિનારો અને ન્યૂઝીલેંડ બેટની શોધ કરી. ૧૭૭૧માં તે પાછો આવ્યો. બીજે વર્ષે તેણે પેસિફિક મહાસાગરમાં બીજી સફર કરી. પછી ૧૭૭૬ની ત્રીજી સફરમાં તેણે સેંડવિચ ટાપુની શોધ કરી. પણ તે ત્યાં દેશીઓને હાથે માર્યો ગયો.

આફ્રિકાના અન્નણ્યા ભાગોની શોધ.—૧૭૭૦ પછી આફ્રિકાના અન્નણ્યા ભાગોની શોધ કરવાના પ્રયત્નો થયા. જેમ્સ ક્લસ (૧૭૭૦-૭૪) અને મંગોપાર્ક (૧૭૯૫-૯૭), એ બે જણા નાઈજર નદીની શોધ લાવ્યા. તેઓ પછી મિશનરી-પાદરીઓ, વેપારીઓ, વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ અને સાહસિક પ્રવાસીઓએ આફ્રિકાના અજાત મુલકોની શોધખોળ ચલાવી. ડેવિડ લિવિંગ્સ્ટોન નામના એક સાહસિક પાદરીએ તો દક્ષિણ અને મધ્ય આફ્રિકામાં શોધખોળ કરવા પાછળ ૩૦ વર્ષ ગાળ્યાં. ત્યારપછી ૧૮૫૭માં બર્ટન અને સ્પેક નામના ગ્રહસ્થોએ નીલ નદીનું મૂળ શોધી કાઢ્યું. આ પ્રમાણે આફ્રિકાખંડમાં શોધખોળ ચાલી રહ્યાથી આગળ જતાં ત્યાં સંસ્થાનો સ્થાપવાનું સુલભ થઈ પડ્યું.

ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશોની શોધ પાછળ પ્રયત્નો.—૧૭૭૩માં ફિન્સ નામના માણસે ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશોની શોધખોળ કરવાની પહેલ કરી. ત્યારપછી ૧૮૦૬માં સ્ટોર્સબી નામનો શાસ્ત્રવેત્તા ઉત્તર ધ્રુવ તરફ ઘણો આથે સફર કરી આવ્યો. તે ઉત્તર ધ્રુવ બિંદુથી લગભગ ૫૭૦ માઈલના અંતર સુધી ગયો હતો. ૧૮૨૭માં

કેપ્ટન પેરી નામના ગ્રહસ્થે ઇંગ્લેન્ડના વાયવ્ય ખુણાને રસ્તેથી ઉત્તર ધ્રુવ જવાની કોશિશ કરી હતી. ૧૮૪૫માં સર જોન કૂકલિને પણ ઉત્તર ધ્રુવ તરફ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે મુસાફરીમાંજ મરણ પામ્યો. ઉત્તર ધ્રુવ પ્રમાણે દક્ષિણ ધ્રુવ તરફ પણ શોધખોળના પ્રયાસો થવા માંડ્યા હતા. તેણી તરફ રોસ નામનો એક સંશોધક ૧૮૪૧-૧૮૪૩માં સફર કરી આવ્યો.

આવી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચારક મિશનરીઓ, અળાપ્યા મુલકોની શોધ કરનારા સહાસિકો અને જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે પ્રયાણ કરનારા વિદ્વાનોના પ્રયત્નોથી આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલીઆ અને ન્યૂઝીલેન્ડ વગેરે દૂરદૂરના મુલકોપર અંગ્રેજ લોકોની સત્તા સ્થાપવામાં ઘણી મદદ થઈ.

ઑસ્ટ્રેલીઆનાં સંસ્થાનોની સ્થાપના.—કેપ્ટન કુક ઑસ્ટ્રેલીઆની શોધ લાવ્યો ત્યાર પછી તે તરફ ઘણા લોકોનું લક્ષ ખેંચાયું. તેણે ઑસ્ટ્રેલીઆ ખંડનો જે ભાગ શોધ્યો હતો તેનું નામ ન્યૂ સાઉથ વેલ્સ પાડ્યું હતું. તેણે ત્યાં એક સંસ્થાન સ્થાપવાનું ઇંગ્લિશ લોકોને સમજાવ્યું, પણ અમેરિકાનાં સંસ્થાનો માતૃભૂમિથી સ્વતંત્ર થયા પછી નવાં સંસ્થાન સ્થાપવાનું કાઈને મન થતું નહિ. તેથી ત્યાં વસવાટનું સંસ્થાન તો તે વખતે થયું નહિ. પણ દેશ નિકાલની સજા પામેલા કેદીઓને રાખવાનું સ્થાન ઑસ્ટ્રેલીઆ થયું. પહેલાં એવા કેદીઓને અમેરિકા મોકલતા હતા, પણ અમેરિકા સ્વતંત્ર થયા પછી દેશનિકાલની સજા થયેલા કેદીઓને રાખવાની ઘણી અડચણ પડતી હતી તે ઑસ્ટ્રેલીઆની શોધથી દૂર થઈ. ૧૭૮૮ના જાનેવારીની પહેલી તારીખે કેપ્ટન ફિલિપ કેદીઓનું એક વહાણ લઈને ઑસ્ટ્રેલીયા નામના ઉપસાગરમાં એક બંદરે ઉતર્યો. ત્યાં એક ગામ વસાવવામાં આવ્યું, તે ગામ તે હાલનું માતપર સિડની શહેર છે.

ન્યૂ સાઉથ વેલ્સમાં ફક્ત કેદીઓજ આવતા હતા. યુરોપમાં નેપોલીઅન સાથે મહા યુધ્ધ ચાલ્યું તે દરમિયાન સંસ્થાનો વસાવવાનો સવાલ ખોરખે પડ્યો હતો. પણ એ યુધ્ધ બંધ પડ્યા પછી એ સવાલ તરફ પાછું ધ્યાન ખેંચાયું. ફક્ત કેદીઓજ મોકલવાને બદલે ઇંગ્લેન્ડમાં જે લોકોને રોજ ન મળતી હોય એવા ગરીબ લોકો જે

ત્યાં જઈ ખેતી વગેરે કામકાજ કરે તો તેઓને ધણો ફાયદો થાય એમ સૌને લાગવા માંડ્યું. એ પ્રયોગ અજમાવવા માટે ગરીબ લોકોને ત્યાં જવા લલચાવવા સાફ બ્રિટિશ સરકારે ઑસ્ટ્રેલીઆમાં ખેતી કરવા સાફ જમીન મફત આપવાનું જાહેર કર્યું. પણ એટલે આધે જઈ જંગલો કાપી ખેડાણ જમીન કરી તેમાં ખેતી કરવાનું મુશ્કેલ કામ કરવા મફત જમીન આપતાં પણ કોઈ તૈયાર થયું નહિ.

એ અરસામાં ગિયન વેકરીલ્ડ નામના માણસે સંસ્થાનો વસાવવા વિષે એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. તેમાં તેણે સંસ્થાનો સ્થાપવાની યોજના બતાવી હતી. તેનું કહેવું એવું હતું કે ઇંગ્લેંડ જેવીજ સમાજ જે ઑસ્ટ્રેલીઆમાં સ્થાપવી હોય તો જમીન મફત ન આપતાં નાના નાના ટુકડા પાડી વેચવી, અને તેમ કરતાં જે ઉપજ થાય તે સંસ્થાનમાં જવા આવવાના સારા રસ્તા, ખેતીને ઉત્તેજન, નવા વસવા જનારા લોકોને નાણાંની મદદ, વગેરે કામમાં વાપરવી, જેથી વધુ લોકો ત્યાં જઈ વસવાટ કરવા માટે લલચાશે. આ યોજના સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટને પસંદ પડી. તે યોજના અમલમાં મૂકવા માટે ૧૮૩૦માં ‘સંસ્થાનો વસાવનારું મંડળ’ એ નામની એક સંસ્થા પણ ઉભી કરી. દરમ્યાન ઑસ્ટ્રેલીઆમાં ફટલેક ટેકાણે સોનાની ખાણની લાજ લાગી. એટલે તો ઇંગ્લેંડમાંથી ત્યાં જઈ વસનારાઓનાં ટોળે ટોળાં નીકળી પડ્યાં, અને જોતજોતામાં ઑસ્ટ્રેલીઆમાં માણસોની ભારે ગદી થઈ ગઈ. અને નવાં નવાં સંસ્થાનો થવા લાગ્યાં, જેવાં કે પશ્ચિમ ઑસ્ટ્રેલીઆ, વિક્ટોરીઆ, ટેસમૅનીઆ, ક્વીન્સલૅંડ વગેરે. ઑસ્ટ્રેલીઆમાં બ્લૂરિવર-નીલ નદીની પેલી તરફ એક ફળદ્રુપ પ્રદેશની શોધ થઈ. ત્યાં ઘેટાં ઉછેરવાનો ધંધો થવા માંડ્યો અને ધમ-ધોકાર ઉનનો વેપાર ચાલવા લાગ્યો. શરૂઆતના સંસ્થાનવાસીઓને તો જમીન મફત મળી હતી. તેઓ તો ધણા ગપ્પર થઈ ગયા હતા. ત્યારપછી વેકરીલ્ડની યોજના અમલમાં મૂકવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. જમીન મફત મળતી બંધ થઈ, તોપણ માફક હવાપાણી, રસાણ જમીન અને સોનાની શોધને લીધે પુષ્કળ માણસોનો એકસરખો પ્રવાહ ત્યાં વસવા જવા ચાલુ રહ્યો. ત્યારે ન્યૂ સાઉથ વેસ્ટમાં

કેદીઓ મોકલવાનું બંધ કર્યું. તેને બદલે ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં કેદીઓને રાખવા માંડ્યા (૧૮૨૬). આ ઠેકાણે કેદીઓની મળૂરીથી શેરડી, તંબાકુ, કપાસ વગેરેની ખેતી કરવામાં આવી. અને ૧૮૫૯માં એ પ્રદેશ જુદો પાડી તેને કવી-સલ્ડ નામ આપવામાં આવ્યું.

૧૮૨૯માં પશ્ચિમ બાજુએ સ્વેન નદી પાસે એક સંસ્થાન સ્થપાયું. આ ઠેકાણે પહેલાં પહેલાં કેદીઓ મોકલવામાં આવતા હતા, અને તેમની મદદથી ત્યાં ખેતી કરવામાં આવતી. પછી ત્યાં સોનાની ખાણો હાથ લાગી, એટલે ત્યાં સહેજે અંગ્રેજ લોકોની ભરતી થઈ ગઈ, અને એ સંસ્થાન પણ આપાદ થયું. ૧૮૯૦માં તેને સ્વરાજ્યનો હક મળ્યો હતો. એ સંસ્થાનનું નામ વેસ્ટ ઑસ્ટ્રેલીઆ.

વિક્ટોરીઆ.—૧૮૩૫માં દક્ષિણ કિનારાપર કેદીઓ મોકલવા એક સ્થાન પસંદ કરવામાં આવ્યું. ત્યાં મેલબોર્ન નામે એક ગામ સ્થાપ્યું. ખેતીના ધંધાથી એ સંસ્થાનની ઉન્નતિ થવા લાગી. ૧૮૫૧માં તેને વિક્ટોરીઆ નામ આપી અલગ સંસ્થાન કરવામાં આવ્યું.

ટેસ્મનીઆ.—ઑસ્ટ્રેલીઆની દક્ષિણે ટેસ્મનીઆ નામનો એક મોટો ખેટ આવેલો છે. ૧૮૦૪થી ત્યાં કેદીઓ મોકલાતા હતા. ૧૮૧૬ પછી ત્યાં બીજા લોકો પણ આવીને વસવા લાગ્યા. એટલે ૧૮૩૬માં તેને જુદું સંસ્થાન કરી સ્વરાજ્યનો હક આપવામાં આવ્યો.

દક્ષિણ ઑસ્ટ્રેલીઆ.—૧૮૩૬માં વેકરીલ્ડે દક્ષિણ ઑસ્ટ્રેલીઆનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. ઑડિલેડ નામનું ગામ એ સંસ્થાનની રાજ્યધાની થયું. પણ ૧૮૪૦ની સાલ સુધી આ સંસ્થાન સારી સ્થિતિમાં આવ્યું નહોતું. પણ પછી ત્યાં તાંબાની ખાણ જડવાથી એ સંસ્થાન પણ આપાદ થતું ચાલ્યું.

ઉપર પ્રમાણે ઑસ્ટ્રેલીઆ પ્રથમ દેશનિકાલ થયેલા કેદીઓને રાખવાનું ઠેકાણું હતું. તેથી ત્યાં પ્રથમ રાજ્યવ્યવસ્થા લશ્કરી પધ્ધતિ ઉપર રાખી હતી, પણ ત્યાં નફાકારક ખેતી થવાથી અને સોનાની ખાણો નીકળવાથી સામાન્ય લોકોની ભરતી પણ જોતજોતામાં થઈ ગઈ. તેઓને લશ્કરી રાજ્યવ્યવસ્થા પધ્ધતિ ગમી નહિ. રાજ્યવ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં જોઈએ એમ તેઓને સ્વાભાવિકપણે લાગવા માંડ્યું.

અમેરિકાના દાખલા ઉપરથી ઇંગ્લેંડે ધડા લીધો હતો. તે પ્રમાણે સંસ્થાનોના સંબંધમાં પોતાની રાજ્યનીતિ તેણે બદલી હતી. સંસ્થાનોના અંતસ્થ રાજ્યકારભારમાં હાથ ધાલવો નહિ એવું ધોરણ ઇંગ્લેંડે રાખ્યું હતું. તેથી ૧૮૫૦માં ધણીખરાં સંસ્થાનોમાં કાયદા કાઉન્સિલો સ્થાપવામાં આવી અને અંતસ્થ વહીવટ એ ધારાસભાઓને સોંપવામાં આવ્યો. પછી ૧૮૫૫માં બધાં સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય આપી જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ કરી. છેવટે ઇ. સ. ૧૯૦૦ની સાલમાં ઑસ્ટ્રેલીઆનાં બધાં સંસ્થાનો એકત્ર થઈ ગયાં, અને તેઓએ પોતાના દેશનું નામ કૉમનવેલ્થ ઑફ ઑસ્ટ્રેલીઆ (Commonwealth of Australia) રાખ્યું.

વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓ.—નેપોલીઅન સામે લડાઈમાં યુરોપનાં જે રાજ્યોએ ભાગ લીધો હતો તે બધામાં ઇંગ્લેંડને એ લડાઈનાં પરિણામે સૌથી વધારે લાભ થયો. ફ્રાન્સના તાબાના વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓ તેના તાબામાં આવ્યા. ડચ લોકનાં ડેમીરેરા, એસ્કિવો, બેરબિસ વગેરે ઠેકાણાં ૧૮૦૪માં ઇંગ્લેંડે લઈ લીધાં. ૧૮૦૬માં ડચ લોકો પાસેથી કેપ કૉલોની જીતી લીધું, તે ૧૮૧૪ પછી સંપૂર્ણપણે અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યું. સ્પેન પાસેથી ટ્રિનિદાદ બેટ જીતી લીધો હતો. ૧૮૧૦માં મોરિશ્સ બેટ તેઓને મળ્યો. ૧૮૦૨માં સીલોનનો કંઈક ભાગ, પછી ૧૮૧૫ આખો ટાપુ તેમના તાબામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ફ્રાન્સ, સ્પેન અને હૉલેંડનાં ધણીખરાં સંસ્થાનો અને થાણાંઓ ઇંગ્લેંડે મેળવી લઈ પોતાનું સામ્રાજ્ય ધણું વિસ્તૃત કરી મૂક્યું હતું.

કેપ કૉલોની શિવાયનાં બધાં ઠેકાણાં ઉપર કટિબંધમાં આવેલાં હોવાથી ત્યાં કાયમનાં સંસ્થાનો સ્થાપવાં અંગ્રેજો માટે અશક્ય હતું. તેથી તે મુલકોમાં ખેતી હબસી ગુલામો પાસે કરાવતા, અને અંગ્રેજ લોકો ત્યાંના જમીનદાર તરીકે પ્રસંગોપાત જતા. તેથી વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓમાં ગોરા કરતાં કાળા લોકની વસ્તી ઘણી હતી. એ ટાપુઓની આબાદીનો આધાર હબસી ગુલામોની મજૂરીપર હતો, તેથી ગુલામોના વેપાર કાયદેસર ઠરાવવામાં આવ્યો હતો. પણ પાછળથી જ્યારે ગુલામોપર અસહ્ય અને અમાનુષિ જુલમ ગુજરવા

માંડયો ત્યારે ગુલામગીરીનો ધંધો ગેરકાયદેસર ઠેરવી બંધ કરવામાં આવ્યો. ત્યારથી એ બેટોની આર્થિક સ્થિતિ નબળી પડવા લાગી. આ અરસામાં યુરોપમાં ખાંડ અને કૌશી બનાવવાની સુધરેલી દબ શોધી કાઢવામાં આવ્યાથી વેસ્ટ ઈંડીઝ ટાપુઓનો વેપાર મંદ પડવા લાગ્યો. ત્યારપછી જ્યારે ૧૮૩૪માં ગુલામગીરી સદંતર બંધ કરવામાં આવી ત્યારે એ બેટોના માલીકાની સ્થિતિ ઘણી માઠી થઈ પડી. જોકે ગુલામોને મુક્ત કરવાથી થયેલા નુકસાન પેટે તેમને દોઢ કરોડ પાઉન્ડની રકમ આપવામાં આવી હતી, તોપણ તે કરતાં વધારે નુકસાન તેઓને થયું હતું. વેસ્ટ ઈંડીઝ ટાપુઓની માફક ગીઆના અને ટ્રિનિદાદની પણ તેવીજ માઠી સ્થિતિ થઈ પડી હતી. માત્ર બારબેડોઝ ટાપુમાં ગોરાઓની વસ્તી વધારે હોવાથી તેની સ્થિતિ એવી માઠી થઈ નહોતી. ઉપજ સાધન ઓછાં થઈ જવાથી એ બેટોમાં શાંતિ રાખવાનું અને રાજ્યવ્યસ્થાનું કામ ધણું મુશ્કેલ થયાથી એ ટાપુવાળાઓએ પોતાને મળેલી સનદો રદ કરાવી વ્યવસ્થાને સર્વ અધિકાર પાછો માતૃભૂમિને સોંપી દીધો.

કેનેડા સંસ્થાન—૧૭૯૧માં પિટના કાયદાથી કેનેડાના બે વિભાગ થઈ અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે ત્યાં ટંટા બંધેડા ચાલ્યાં કરતા હતા. ત્યાં સ્થાપવામાં આવેલી રાજ્યઘટનામાં કારોબારી મંડળ ધારાસભાને જવાબદાર રાખવામાં આવ્યું નહોતું તેથી કેનેડામાં અસંતોષ ધણો પ્રસરી રહ્યો હતો. છેવટે ૧૮૩૭માં દક્ષિણ કેનેડામાં પેપીનો નામના માણસની સરદારી નીચે અને ઉત્તર કેનેડામાં મેકેન્ઝી નામના ગૃહસ્થની સરદારી નીચે બંડ થયાં. તે બંડ તાપ્તતોય શમાવી દેવામાં આવ્યાં, અને થોડા વખત સુધી ત્યાં લશ્કરી કાયદો અમલમાં રહ્યો. પણ પછી ૧૮૩૮માં કેનેડાની પરિસ્થિતિની પ્રત્યક્ષ તપાસ કરવા અને તે તપાસને આધારે રાજ્ય-ઘટનાની એક યોજના સૂચવવા બ્રિટિશ સરકારે લૉડ ડરહૅમ નામના એક ઉદારમત વાદી મુત્સદ્દીને કેનેડા મોકલ્યો. તેણે કેનેડા જઈ બધી તપાસ કરી એક રીપોર્ટ રજૂ કર્યો, તે રીપોર્ટ બ્રિટિશ ઇતિહાસમાં ધણો પ્રસિદ્ધ છે. તે રીપોર્ટમાં તેણે કરેલી સૂચના પ્રમાણે કેનેડાના બે ભાગ

૨૬ કરી આખા દેશને એક બનાવવામાં આવ્યો, અને ઉપલી અને



નીચલી એમ બે ધારાસભા રચવામાં આવી. નીચલી સભાના સભ્યો પ્રજા પસંદગીથી ચુંટાયલા હોવા બેઠાએ એવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. અને અધિકારી કારોબારી મંડળ ધારાસભાને જવાબદાર રહે એવું કરાવવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રમાણે ઈંગ્લેંડના નમુના ઉપર કૅનેડાનું રાજ્યબંધારણ રચવામાં આવ્યું. ત્યારપછી ૧૮૪૭-૧૮૫૪ની ગવર્નર લૉર્ડ એલગિનની કારકીર્દીમાં સર-

લૉર્ડ ડરહમ

જમી પધ્ધતિ બંધ કરી સરકાર

અને ચર્ચના તાબાની જમીન ખેડુતોને આપવામાં આવી. જવા આવવાના વેપારી માર્ગો, જળ માર્ગો વગેરેપર ધ્યાન અપાવા લાગ્યું. રેલવે, તાર, ટપાલ વગેરેની સગવડો કૅનેડીઅનોને મળી, તેથી કૅનેડાની ઉત્તિ ઝપાટાબંધ થતી ચાલી. ત્યારપછી ૧૮૬૭માં કવીબેક, નોવાસ્કોશીઆ, ન્યૂબ્રનસ્વિક વગેરે સંસ્થાનોનું કૅનેડા સાથે એકીકરણ થયું. ૧૮૭૦માં મેનિટોબા, ૧૮૭૧માં બ્રિટિશ કોલંબીઆ, ૧૮૭૨માં પ્રિન્સ એડવર્ડ ટાપુ, એમ એક પછી એક કૅનેડામાં જોડાઈ જઈ 'કુમિનિયન ઓફ કૅનેડા' નામનું સ્વરાજ્ય ભોગવતું બળવાન અને સમૃદ્ધ બ્રિટિશ સંસ્થાન ઉત્તર અમેરિકામાં ઉભું થયું છે.

ન્યૂઝીલેંડ.—૧૮૩૭માં એડવર્ડ ગિબન વેકરીહો ન્યૂઝીલેંડમાં એક સંસ્થાન સ્થાપવાના ઉદ્દેશથી 'ન્યૂઝીલેંડ ઍસોસીએશને' પાછળ વર્ણવેલા વેકરીહોના ધોરણ ઉપર આ સંસ્થાન સ્થાપવાનું કરાવ્યું હતું. સંસ્થાનવાસીઓનું એક વહાણ કુકની સામુદ્રધુનિ નજીક ઉત્તર તરફના બેટના પોર્ટ નિકલસન નામની જગાએ લંગાર્યું અને ત્યાં પહેલા સંસ્થાનની સ્થાપના કરી. ધીમેધીમે સંસ્થાનવાસીઓના પ્રવાહ પાસેના વેલિંગ્ટન પ્રાંતપર પણ પ્રસરવા લાગ્યો. ૧૮૩૬માં

આ નવા સંસ્થાનને ‘કાઉન કૉલોની’—રાજ્યસંસ્થાન તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું. પછી ૧૮૪૦માં ન્યૂઝીલૅન્ડના મૂળવતનીઓ માઓરી લોકો સાથે કરાર કરી તેઓનો જમીન ઉપરનો હક કબૂલ રાખી બીજી બધી બાબતોમાં બ્રિટિશોનું ઉપરીપણું તેઓ પાસે સ્વીકારાવ્યું. પછી ઉત્તર તરફ ઑકલૅન્ડનું સંસ્થાન થયું. દક્ષિણ ભાગના બેટમાં ૧૮૪૧માં નેલ્સન, ૧૮૪૮માં ઓટૅગો અને ૧૮૫૦માં કૅન્ટરબરી એમ બીજાં સંસ્થાનો થયાં. આ સંસ્થાનો વેકરીલૅન્ડની યોજના પ્રમાણે રથપાયાં હતાં તેથી ત્યાં જમીન મફત અપાતી નહોતી, પણ વેચાતી અપાતી હતી. અને વેચાણની ઉપજ રસ્તા, પુલ વગેરે બનાવવા પાછળ ખર્ચવામાં આવતી હતી. ૧૮૫૨માં ન્યૂઝીલૅન્ડ સ્વરાજ્ય ભોગવતું સંસ્થાન થયું; ત્યાં જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી. ૧૮૬૧થી ૧૮૬૮ સુધી ત્યાંના માઓરી લોકો સાથે કેટલીક લડાઈઓ થઈ હતી. પણ પછી ઇંગ્લિશો અને માઓરી લોકો સમજુતી પર આવી જઈ હળીમળીને રહેવા લાગ્યા. ન્યૂઝીલૅન્ડની પાર્લમેન્ટમાં માઓરીના પ્રતિનિધિઓ પણ બેસવાનો હક ધરાવે છે. આ પ્રમાણે ન્યૂઝીલૅન્ડનું સંસ્થાન પણ ક્રમેક્રમે આપાદ થતું ગયું છે.

મકરણુ ૨૫ મું

ઇંગ્લેંડ અને બ્રિટિશ સંસ્થાનો

દક્ષિણ આફ્રિકા, (૧૮૦૬-૧૯૧૦)

૧૮૧૪, કેપ કૉલોની અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યું.—૧૮૩૩, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ગુલામગીરીનો ધંધો બંધ કરવામાં આવ્યો.—૧૮૩૬, ખેર લોકોએ કેપ કૉલોની છોડ્યું.—૧૮૫૨-૫૪, ઑરેન્જ ફ્રીસ્ટેટ અને ટ્રાન્સવાલનું સ્વતંત્રપણું અંગ્રેજોએ સ્વીકાર્યું.—૧૮૯૯-૧૯૦૨ અંગ્રેજો અને ખેર લોકો વચ્ચે લડાઈ.—૧૯૦૬, દક્ષિણ આફ્રિકાના સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય મળ્યું.—૧૯૧૦, ‘સાઉથ આફ્રિકન યુનિયન’—દક્ષિણ આફ્રિકાના સંસ્થાનોનું એકીકરણ.

આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડા કેપ ઑફ ગુડહોપની શોધ સૌથી પહેલાં પોર્ટુગીઝોએ કરી હતી. પરંતુ તેઓએ ત્યાં કાઠ થાણું કર્યું નહિ. પોર્ટુગીઝો પછી ડચ લોકો બહાર પડ્યા હતા. તેઓએ હિંદી મહાસાગરમાં મસાલાના ટાપુઓમાં ઠેકાણું ઠેકાણું પોતાનાં થાણાં કર્યાં હતાં, અને તે ટાપુઓ અને યુરોપ વચ્ચે ધમધોકાર વેપાર ચલાવતા હતા. ઇંગ્લેંડ અને મસાલાના ટાપુઓ વચ્ચે ધણું અંતર હોવાથી એ લાંબા દરીઆઇ રસ્તામાં કાંઈ વિશ્રામસ્થાન મધ્યસ્થ હોય તો ઠીક થાય. એ વિચારથી ૧૬૫૨માં કેપ ઑફ ગુડહોપમાં એક થાણું કર્યું. પછી ધીમેધીમે ડચ લોકો ત્યાં વસવા લાગ્યા. પછી ૧૭મા સૈકાના છેવટમાં ફ્રાન્સમાંથી દેશનિકાલ થયેલા ધણું ફ્રેન્ચ પ્રોટેસ્ટન્ટો—હુગેનો ત્યાં આવી વસવા લાગ્યા. પછી ૧૮મા સૈકાની આખરે નેપોલીઅને ઇંગ્લેંડ દેશ જીતી લીધે ત્યારે કેપ કૉલોની ફ્રાન્સના તાબામાં ગયું. પછી એજ વિગ્રહ દરમ્યાન અંગ્રેજોએ એ થાણું જીતી લીધું. અને આખરે ૧૮૧૪માં તે પૂર્ણપણે અંગ્રેજોના તાબામાં હંમેશ માટે આવ્યું.

આવી રીતે કેપ કૉલોની અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યા પછી ત્યાં ઇંગ્લિશોની વસ્તી થતાં વાર લાગી નહિ. આ પૂર્વે અંગ્રેજોએ

હિંદુસ્તાનમાં વેપાર માટે કાઠીઓ સ્થાપી હતી. ત્યાં જવા આવવાના લાંબા રસ્તામાં મધ્યવર્તી વિશ્રામસ્થાન તરીકે કેપ કૉલોની અંગ્રેજોને પણ ધણું અનુકુળ સંસ્થાન થઈ પડ્યું. આફ્રિકામાંના ખ્રિષ્ટ સંસ્થાનોનો ઇતિહાસ ધણો ગુંચવાડા ભરેલો છે. તે બરાબર સમજવા માટે ત્યાંની પરિસ્થિતિ આપણે બરાબર જાણવી જોઈએ. ઈંગ્લેન્ડ માત્ર સમુદ્ર કિનારા પર થાણું રાખવા ખુશી હતું. પણ આફ્રિકાના અંદરના દૂરના ભાગોમાં જઈ વસવાટ કરી પોતાની જવાબદારી વધારવા તે રાજી નહોતું. તેથી જોકે કેપ કૉલોની ઈંગ્લેન્ડના તાબામાં આવ્યું, તો પણ વસ્તીનો મોટો ભાગ તો ડચ લોકોનો જ રહ્યો હતો. ધણા કાળથી તેઓ ત્યાં આવી રહેલા હતા. સુધરેલા મુલકોથી ધણે દૂર જંગલી લોકોની વચ્ચે ધણાં વર્ષો થયાં આવી રહેલા હોવાથી તેઓની આવ્યા ત્યારની સ્થિતિ અને હાલની સ્થિતિમાં બહુ ફરક પડ્યો નહોતો. તેઓનો સંબંધ અને વ્યવહાર ધણાખરો હોટેન્ટોટ, કાફર, બાસુટો, ઝુલુ વગેરે જંગલી આફ્રિકન જાતો સાથે હોવાથી યુરોપની માફક તેઓની સંસ્કૃતિમાં ધણો ફેરફાર થવા પામ્યો નહોતો. તેઓ પૂર્વ સંસ્કૃતિને ચિવ્વટપણે વળગી રહેનારા હતા. પણ જંગલી લોકો સાથે કામ લેવાનું હોવાથી તેઓ સાહસિક, હિંમતવાન અને લકૃ થયા હતા.

આમ જૂના ડચ લોકો અને નવા આવેલા અંગ્રેજોના આચાર વિચાર અને રહેણીકરણીમાં ધણો તફાવત હોવાથી તેઓને એકઐક સાથે હળશે નહિ એમ શરૂઆતથી જ લાગવા માંડ્યું હતું. ૧૬મી સદીની શરૂઆતથી સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને વિશ્વ બંધુત્વના વિચારો આખી દુનિયામાં ફેલાયાથી બંધી જાતના લોકોના આચારવિચારમાં ધણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. તેવા કાળમાં ગુલામગીરીનો અમાનુષિઘ્ધો સંસ્કારી લોકો ચાલવા દેજ નહિ. એ ધ્ધો બંધ પાડવામાં ખ્રિસ્તે અગ્રેસર ભાગ લીધો. પ્રથમ ૧૮૦૭માં ગુલામોનો વેપાર બંધ કરવાનો સવાલ વિલિઅમ વિલબરફોર્સ નામના દયાળુ ગૃહસ્થે ઉપાડી લીધો. અને તે ખ્રિષ્ટ રાજ્યમાં એ વેપાર બંધ કરાવી શક્યો. પછી ૧૮૧૪ની વિયેનાની સંધિ વખતે યુરોપના બીજાં રાજ્યોને પોતાના મતના કરવા ઈંગ્લેન્ડે ધણી ખટપટ કરી.

પછી ૧૮૩૩માં આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી ગુલામગીરીનો રિવાજબંધ કરવામાં આવ્યો. ૧૮૩૮માં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં એક પણ ગુલામ રહ્યો નહિ.

ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે તમામ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ગુલામગીરી બંધ થવાથી કેપ કૉલોનીના બોર લોકોને પણ પોતાના તાબાના ગુલામોને મુક્ત કરવા પડ્યા. એમ કરવા બદલ થયેલા નુકસાન પેટે તેમને કંઈક બદલાની રકમ મળી હતી એ ખર્ચ, પણ તે રકમ ગુલામોની કિંમતના એક તૃતીયાંશ જેટલીજ હતી. તેથી ડચ લોકોને પોતાપર જુલમ થતો લાગ્યો. તેથી તેઓ અંગ્રેજો ઉપર ઘણા રોષે ભરાયા. વળી આ પૂર્વે ૧૮૨૮માં એક કાયદો પસાર થયો હતો, તેમાં આફ્રિકાના દેશીઓને સમાન ગણી યુરોપીઓના જેટલાજ રાજ્યદારી હકો આપવામાં આવ્યા હતા. તે રાજ્યનીતિ પણ ડચ લોકોને પસંદ નહોતી. તેઓ દેશીઓને ઘણા નીચ, હલકા અને પોતાને ઘણા ઉંચા ગણતા હતા. તેથી તે બાબત સંબંધે પણ બોર લોકોને અંગ્રેજોપર ઘણી ચીડ ચડતી હતી. બોર લોકોને કાકર, ઝૂલુ વગેરે દેશી જાતો ટટાફિસાદ કરનારી લાગતી હતી, ત્યારે અંગ્રેજોને તે લોકો શાંતિ અને સલાહસંપત્તિ રહેનારા લાગતા હતા.

બોર લોકો કેપ કૉલોની છાડી જાય છે, (૧૮૩૬).—દેશી જાતો પ્રત્યેની રાજ્યનીતિ અને ગુલામગીરીની પદ્ધતિ એ બે પ્રશ્નોની બાબતમાં મતભેદ પડ્યાથી બોર લોકોને લાગવા માંડ્યું કે આપણાથી બ્રિટિશ તાબાના મુલકમાં રહી શકાશે નહિ, માટે કોઈ બીજી જગાએ જઈ આપણું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવું. એ વિચારથી ૧૮૩૬ની સાલમાં પોતાનાં બૌરો છોકરાંઓને લઈ તેઓએ કેપ કૉલોનીમાંથી ઉઘાળા ભર્યાં. તેઓમાંના ઘણાખરાએ પૂર્વ કિનારે આવેલા નાતાલમાં જઈ વસવાટ રાવ કર્યો. આ ઠેકાણે કેટલાક વખત થયાં થોડાક અંગ્રેજોએ એક સંસ્થાન કીધું હતું. પણ બ્રિટિશ સરકારે હજી સુધી તેને સંસ્થાન તરીકે સ્વીકાર્યું નહોતું. પણ હવે સમુદ્ર કિનારાપરનો બીજો પ્રાંત બોર લોકો પટકાવી પડવાના એતમાં છે એ જાણતાંજ ૧૮૪૩માં બ્રિટિશ સરકારે નાતાલને બ્રિટિશ સંસ્થાન તરીકે જાહેર કર્યું. આ

પ્રમાણે નાતાલમાં પણ સ્વતંત્ર સંસ્થાન સ્થાપી શકાશે નહિ એમ જોઇ બેર લોકો ત્યાંથી પણ ચાલી નીકળ્યા, અને ઑરેન્જ અને વાલ નદીના પ્રદેશમાં જઇ વસ્યા. તેઓ પૈકી કેટલાક વાલ નદી ઝાળંગી પેલી તરફ ગયા અને ત્યાં એક બીજું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. આ બે બેર સંસ્થાન ઑરેન્જ અને ટ્રાન્સવાલ કહેવાયાં. પ્રથમ બ્રિટિશોએ તેને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ભાગ તરીકે ગણ્યાં, પણ પાછળથી ૧૮૫૨માં થયેલા ‘સેંડ રિવર કન્વેન્શન’થી ટ્રાન્સવાલને અને ૧૮૫૪માં ઑરેન્જ રિવર ફ્રી સ્ટેટને સ્વતંત્ર રાજ્યો તરીકે બ્રિટિશોએ કબૂલ કર્યાં.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં બ્રિટિશો પોતાની જવાબદારી વધારવા રાજ નહોતા, તેથી આ નવા બેર સંસ્થાનોના રાજ્યકારભારમાં હાથ ધાલવાથી તેઓ દૂર રહ્યા. પણ થોડાં વરસમાં ત્યાં એક નિરાળીજ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થયાથી અંગ્રેજોને પોતાનું ધોરણ બદલવું પડ્યું.

ઑરેન્જ ફ્રી સ્ટેટની પૂર્વે બાસુટો જાતના આફ્રિકન લોકોનો દેશ હતો. તેમની સાથે બેર લોકોને વારંવાર ટંકા ફિસાદ થયાં કરતા. તેથી નાતાલની શાંતિમાં ખલલ થતી. તેથી ૧૮૬૮માં બાસુટોલેંડ અંગ્રેજોએ પોતાની દેખરેખ નીચે લીધો. આમ થવાથી પૂર્વ તરફ ઑરેન્જ રિવર ફ્રી સ્ટેટને દરીઆ કિનારો રહ્યો નહિ. પશ્ચિમ તરફ પણ તેમજ થયું. તે તરફ કિંબર્લી નામના પ્રાંતમાં હીરાની ખાણ મળી. તેથી ત્યાં ઘણા યુરોપીઅનો આવી વસવા લાગ્યા. તેમાં અંગ્રેજોની ભરતી ઘણી થઈ. ત્યાં વ્યવસ્થા અને શાંતિ કરવા માટે ૧૮૭૧માં કિંબર્લીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે પૂર્વ પશ્ચિમ બંને બાજુએથી ઑરેન્જ સ્ટેટ બ્રિટિશોથી ઘેરાયતું રહ્યું, અને તેનો વિસ્તાર થતો અટક્યો.

કેપ કૉલોનીની ચઢતી.—આમ દક્ષિણ આફ્રિકાના બુદાબુદા ભાગોમાં બ્રિટિશ સત્તા જામવાથી કેપ કૉલોનીની વસ્તી વધતી ચાલી. ૧૮૨૦ સુધીમાં ત્યાં ઘણા અંગ્રેજો થઈ ગયા હતા. ૧૮૧૫-૧૮૭૮ સુધીમાં ત્યાંના કાફર જાતના લોકો સાથે ઘણાં યુધ્ધો થયાં હતાં. અંતે ૧૮૭૮ સુધીમાં બ્રિટિશ અમલ ઉત્તરમાં ઑરેન્જ નદી સુધી જઈ પહોંચ્યો હતો. ત્યાં વસ્તી ભરતક થઈ જવાથી અંગ્રેજ અને અ્ય

લોકોને પોતાના સ્થાનિક રાજ્યકારભારમાં અધિક ભાગ લેવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે ૧૮૫૦ના અરસામાં તેઓને કેટલાક રાજ્યદ્વારી હકો આપવામાં આવ્યા. પછી ૧૮૭૨માં ત્યાં જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી. *

૧૮૭૭થી ૧૯૦૬ સુધીના અરસામાં બ્રિટિશ સરકારની દક્ષિણ આફ્રિકા સંબંધની રાજ્યનીતિમાં વારંવાર પલટો થતો રહ્યાથી ઘણો ઘોઠાળો થઈ રહ્યો હતો. ૧૮૫૨ના સૅડ રિવર કન્વેન્શનથી ટ્રાન્સવાલ સ્વતંત્ર થયું હતું. તેમ છતાં તેની ઉત્પત્તિ થઈ શકી નહિ. ત્યાંના રાજ્યદ્વારી આગેવાનો વચ્ચે મતભેદ હોવાથી વારંવાર ટંટા બપેડ થતા. તેમજ બેર લોકોને દેશી લોકો સામે પણ લડાઈઓ ઘણીવાર થતી. તેથી ઉપજ કરતાં રાજ્યકારભારનો ખર્ચ વધારે હોવાથી ટ્રાન્સવાલને દેવાળું કાઢવાનો વખત આવ્યો હતો. ગોરા લોકો સામું દેશીઓ ક્યારે ઉઠશે તેનો કંઈ નિયમ નહોતો. આવી પરિસ્થિતિ હતી ત્યારે અંગ્રેજ સરકારને વિચાર થવા લાગ્યો કે ટ્રાન્સવાલના અંતર્ય કારભારમાં હાથ ન ધાલવો એટલે ખીન્ન સંસ્થાનો પર સંકટ વ્હોરી લેવા બરાબર છે. માટે સર્વ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી ધોરણ કેવું રાખવું તે નક્કી કરવા માટે બ્રિટિશ સરકારે એક કમિશન નીમ્યું. આ કમિશને ટ્રાન્સવાલને ખાલસા કરવાની ભલામણ કરી.

ટ્રાન્સવાલ ખાલસા.—આ કમિશનની સૂચના પ્રમાણે ટ્રાન્સવાલ ખાલસા કરવામાં આવ્યું. એટલે તેની સરહદ પર રહેતા ઝુલુ લોકો સાથે બ્રિટિશો વધારે સંબંધમાં આવવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી બ્રિટિશો અને ઝુલુઓ વચ્ચે એખલાસ સારો હતો. પણ ટ્રાન્સવાલ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં આવ્યા પછી ઝુલુ લોકો સાથે ઘણા ખટલા ઉભા થવા લાગ્યા. છેવટે ૧૮૭૯માં તેઓ લડાઈની હદ સુધી આવી પહોંચ્યા. ઝુલુ લોકોના સરદાર કેટેવાયોએ ટ્રાન્સવાલ પર સ્વારી કરવાના ઇરાદાથી ૪૦,૦૦૦નું સૈન્ય એકઠું કર્યું. તેની અને અંગ્રેજોની વચ્ચે ઇસિન્ડવાના આગળ લડાઈ થઈ. તેમાં બ્રિટિશોની હાર થઈ, પણ પછી પુલ્કેડીની ખીજ લડાઈમાં અંગ્રેજોની જીત થઈ. કેટેવાયો કેદ પકડાયો અને તેનું સૈન્ય અંગ્રેજોને શરણે આવ્યું.

બોર વિગૃહ.—ટ્રાન્સવાલ સંસ્થાન ખાલસા થયાથી બોર લોકો બ્રિટિશ સરકાર તરફ બેદિલ રહેતા હતા. આ વખતે જો કેપ કૉલોની પ્રમાણે તેને પણ સ્વરાજ્ય આપ્યું હોત તો કદાચ અસંતોષ કમી થાત. પણ ગ્લેડસ્ટન અને ડિઝરાયલી એ બે ઇંગ્લેંડના રાજ્યદારી નેતાઓની રાજ્યનીતિ સામસામી હોવાથી ટ્રાન્સવાલને સ્વરાજ્ય મળ્યું નહિ, અને અસંતોષ ઘણો વધી જતાં ૧૮૮૧માં બોર લોકોએ બંડ કર્યું. આ વેળા સર જ્યાર્જ કોલ નામના બ્રિટિશ સેનાપતિ પાસે ૧૨૦૦ સૈનિકોનું નાનું સૈન્ય હતું. તેને બોર લોકના શુરાતનની કંઈ ખબર નહોતી. તેથી લેંગ્સનેકની લડાઈમાં તેનો પરાજય થયો. અને ત્યારપછી માણુખાની ટેકરીની લડાઈમાં પણ તે હાર્યો અને લડતાં માર્યો ગયો, અને તેના હાથ નીચેની ટુકડીને બોર લોકોને શરણે જવું પડ્યું. ૧૮૮૧માં ઇંગ્લેંડમાં ગ્લેડસ્ટન પ્રધાનમંડળ અધિકારે હેતું. તેણે તોડજોડ કરી ટ્રાન્સવાલ સાથે સલાહ કરી. એ સલાહથી બ્રિટિશ સરકારે ટ્રાન્સવાલની સ્વતંત્રતા કબૂલ કરી. પણ તેનાપર કેટલીક બાબતમાં અંકુશ મૂક્યા. તેમાં એક અંકુશ એવો હતો કે ટ્રાન્સવાલથી કોઈ પરદેશી રાજ્ય સાથે અંગ્રેજોની કબૂલાત વગર કોઈ તહ થઈ શકે નહિ. બીજો એક ટ્રાન્સવાલમાં સર્વ યુરોપીઅન લોકોને વસવાની પરવાનગી આપવી. આ પ્રમાણે ટ્રાન્સવાલ સ્વતંત્ર થયું અને ત્યાર પછી ‘ટ્રાન્સવાલ રીપબ્લિક’ કહેવાયું (૧૮૮૪).

આમ ટ્રાન્સવાલ સ્વતંત્ર થયા પછી ત્યાં લોકનિયંત્રિત રાજ્ય-પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી, અને પૉલ કૂગર પ્રમુખ થયો. ૧૮૭૬માં જ્યારે બોર લોકોને કેપ કૉલોનીમાંથી ઉઘાળા ભરવા પડ્યા હતા, ત્યારે પૉલ કૂગર નવ વર્ષનો હતો. ત્યારથીજ અંગ્રેજો તરફ તેને ધિક્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો. જેમજેમ તે મોટો થતો ગયો તેમતેમ તેનો તિરસ્કાર પણ વધારે થતો ગયો હતો. હવે તો તે ટ્રાન્સવાલનાં સ્વતંત્ર રાજ્યનો અધ્યક્ષ થયો હતો, એટલે ટ્રાન્સવાલની હદ ચોગરદમ વધારી ટ્રાન્સવાલને એક બળવાન રાજ્ય બનાવવાની ઇચ્છા તેને થઈ. પણ તે વખતે સેસીલ રહેડોઝ નામનો એક સાહસિક અને કર્તૃત્વવાન અંગ્રેજ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતો હતો. તેની મહત્વાકાંક્ષા દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઘણો-

ખરો મુલક બ્રિટિશ તાબામાં લાવવાની હતી. તેની તરફથી કૂંગરને ઘણી અડચણો થઈ. પશ્ચિમ દિશામાં રાજ્ય વિસ્તારવા જ્યારે કૂંગરે પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે તે તરફનો બેચુઆનાલેંડ બ્રિટિશ દેખરેખ તળેના મુલક તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો (૧૮૮૫). તેજ પ્રમાણે ટ્રાન્સવાલની પૂર્વ તરફ આવેલા ઝુઝુલેંડપર પણ બ્રિટિશ ઉપરીપાણું સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું, એટલે પૂર્વ તરફ પણ ટ્રાન્સવાલની વૃદ્ધિ થતી અટકી (૧૮૮૭). ત્યારપછી ૧૮૮૯માં દક્ષિણ આફ્રિકા કંપની નામની એક કંપની થઈ, તેણે ટ્રાન્સવાલની ઉત્તરે આવેલા રહોટેશીઆનો વિશાળ મુલક પોતાના તાબામાં લીધો. એટલે ઉત્તર તરફ પણ ટ્રાન્સવાલની વૃદ્ધિ થતી અટકી. આવી રીતે ટ્રાન્સવાલ યોગરદમથી બ્રિટિશ સંસ્થાનોથી ઘેરાઈ ગયું. દરમ્યાન ૧૮૮૬માં ત્યાં સોનાની ખાણો હાથ લાગી. તેથી યુરોપના ઘણા દેશોના લોકો ટ્રાન્સવાલમાં આવવા લાગ્યા. અને જોતજોતામાં તેઓની વસ્તી ખોર લોકોના કરતાં પણ વધી ગઈ. જોહાન્સબર્ગ નામનું એક શહેર અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ટુંક મુદ્દતમાં તે શહેર દક્ષિણ આફ્રિકામાં સૌથી મોટું શહેર થઈ પડ્યું. ટ્રાન્સવાલમાં આ નવા આવી વસનારા લોક તરફ પૌલ કૂંગરનું ધોરણ વિચિત્ર હતું. ખાણની ઉપજ ઉપર તેણે ભારે કર મૂક્યા. કરનો દર એટલો બધો ભારે રાખ્યો હતો કે તેની ઉપજમાંથીજ ટ્રાન્સવાલના રાજ્યકારભારનો સંધળો ખર્ચ નીકળતો. તે ઉપરાંત આ પરદેશી યુરોપીઓનો રાજ્યકારભારમાં હાથ રહે નહિ એ હેતુથી કૂંગરે તેમને કાષ્ઠપણુ રાજ્યદ્વારી હક આપ્યા નહોતા, એટલુંજ નહિ પણ તેમને મતાધિકાર પણ આપ્યો નહોતો.

એકતરફ આપણી સત્તા ચાલી જશે અને નવા આવેલા યુરોપીઓનો સત્તા આપણા મુલકમાં થશે કે શું એવી સ્વાભાવિક ભીતિ ખોર લોકોને રહેતી હતી. ત્યારે ખીજ તરફ સોનાની ખાણો માટે આવેલા યુરોપીઓની સંખ્યા ખોરોની સંખ્યા કરતાં વધારે હતી, અને તેઓ પોતાને વેપાર, સંપત્તિ અને સંસ્કૃતિની બાબતમાં ખોર લોકોના કરતાં ઘણા આગળ વધેલા સમજતા હતા, તેમ છતાં

રાજ્યકારભારમાં તેઓનો ખીલકૂલ હાથ નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તેમને મતાધિકાર પણ નહિ એ તેમને ઘણું લાંછન ભરેલું લાગતું હતું.

ડૉક્ટર જેમસનનો ટ્રાન્સવાલપર હુમલો, (૧૮૯૫).—
 ટ્રાન્સવાલના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અને તેમાં વસતા ખીજા યુરોપીઅનોની વચ્ચેની કડવાસ ભરેલી લાગણીનું પરિણામ બંડ કરવાનાં કાવત્રાંમાં આવ્યું. આ વખતે કેપ કૉલોનીમાં મુખ્ય પ્રધાન સેસિલ રહેડોફ હતો. તેની ઈચ્છા દક્ષિણ આફ્રિકાના બધાં સંસ્થાનોનું એકીકરણ કરવાની હતી. પણ ટ્રાન્સવાલ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ પૉલ ક્રૂગર હતો તે અંગ્રેજોને બચપણથીજ ધિક્કારતો હતો, તેથી તેણે આખા દક્ષિણ આફ્રિકાનું ઐક્ય થવા દીધું નહિ. ખ્રિષ્ટીશાને ટ્રાન્સવાલના વેપારથી ફાયદો થાય નહિ એવા હેતુથી તેણે આફ્રિકાને પૂર્વ કિનારે આવેલી ડેલાગોઆના ઉપસાગર મારફત વેપાર કરવાનું ઠરાવ્યું હતું. અને તેમ કરવા દેવા માટે તેણે ડેલાગોઆના માલીક પોર્ટુગીઝોને ઘણી વેપારની સગવડ આપી હતી. ક્રૂગરની આવી રાજનીતિ માટે કેપ અને નાતાલના અંગ્રેજો તેને ઘણો ધિક્કારતા હતા. તેઓએ ટ્રાન્સવાલ વિરૂધ્ધ એક કાવત્રું રચ્યું. પણ કાવત્રું પરીપક્વ થાય તે પહેલાં તો ડા. જેમસન નામના એક અંગ્રેજની ઉતાવળથી તે પડી ભાંગ્યું. ડા. જેમસન ખીજા બંડખોરોને આવવાની રાહ જોયાવિના ઉતાવળીએ થઈ પોતાના હાથ નીચેના ૬૦૦ ઘોડેસ્વારોને લઈ ટ્રાન્સવાલપર હુમલો લઈ ગયો. પણ તે હારીને પકડાઈ ગયો. જેમસનના આ પ્રયત્નથી અંગ્રેજો અને ખોર લોકો વચ્ચેનો સંબંધ ઘણી કડવાસ ભરેલો થઈ ગયો. તેથી સેસિલ રહેડોફે મુખ્ય પ્રધાન-પદનું રાજીનામું આપ્યું. જર્મનીના કૈસર વિલિઅમ ખીજાએ ક્રૂગરને મુખ્યારક્ષાદીનો તાર કર્યો. આ બધી હકીકતથી ગ્રેટબ્રિટનમાં પણ ખોર લોકો માટે તિરસ્કારની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ. ટ્રાન્સવાલમાં ‘આઉટલૉડરો’—પરદેશી યુરોપીઅનોની સ્થિતિ ઘણી માઠી થઈ હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં ખોર લોકો અને ખીજા યુરોપીઅનો વચ્ચે વૈમનસ્ય વધતું જતું હોવાથી બધી બાબતનું સમાધાનકારક પરિણામ લાવવા માટે ઈંગ્લેન્ડના સંસ્થાનખાતના સેક્રેટરી ઍબરલેન અને કેપ કૉલોનીના

હાઈકમિશનર લૉર્ડ મિલ્નરે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા. પણ પૉલ કૂગરના દુરાગ્રહને લીધે તેઓના પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા. ત્યારે આફ્રિકાના અંગ્રેજો અને ખોર લોકો વચ્ચે યુધ્ધ થશે એમ નક્કી લાગવા માંડ્યું.

સાઉથ આફ્રિકન વૉર—ખોર લોકો સાથે વિગ્રહ,
(૧૮૯૯-૧૯૦૨.)—આજ નહિ તો કાલ આપણને બ્રિટિશ સાથે લડાઈ થશેજ એમ કૂગર જાણતો હતો, તેથી તેણે વર્ષો થયાં તૈયારી કરવા માંડીજ હતી. સઘળી તૈયારી થઈ રહ્યા પછી ૧૮૯૯માં તેણે લડાઈ જાહેર કરી. એ વિગ્રહમાં ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટ ટ્રાન્સવાલની બાજુએ ઉભું રહ્યું. ખોર લોકો દક્ષિણ આફ્રિકાનાજ વતની હતા. તેથી તેઓને આખા પ્રદેશની સારી માહિતી હતી. તેઓ શરીરે મજબુત અને સ્વભાવે શરા અને સાહસિક હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઈંગ્લિશોની તૈયારી નહોતી. તેથી શરૂઆતમાં ખોર લોકોની જીત થઈ હતી. તેઓની એક ટોળીએ નાતાલપર હલ્લો કરી બ્રિટિશ સેનાપતિ સર બ્લ્યોન્ડ ડાઈલેને તેના સૈન્ય સાથે લેડીસ્મિથમાં ઘેરી લીધા. બીજી એક ટોળીએ કિંબર્લીની આસપાસનો મુલક જીતી લઈ તે શહેરને ઘેરા લીધો. એક ત્રીજી ટોળી ઓરેન્જ નદી ઓળંગી કેપ કૉલોની ઉપર હુમલો લઈ ગઈ. ૧૮૯૯ના ડિસેમ્બરમાં બ્રિટિશ સૈન્યોનો ત્રણ ઠેકાણે પરાજય થયો. સર રેડવર્સ બુલર નામનો ઈંગ્લિશ સેનાપતિ લેડીસ્મિથને છોડવવા ગયો, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. પશ્ચિમ તરફ લૉર્ડ મેથ્યૂન કિંબર્લીની છૂટકો કરવા ગયો હતો, તે પણ નિષ્ફળ ગયો, અને ખોર લોકોને કેપ કૉલોનીપર હુમલો લઈ જતાં તે અટકાવી શક્યો નહિ.

ખોર લોકોના આ વિજયો જાઝી વાર ટક્યા નહિ. બ્રિટન સામે લડાઈ જાહેર કરીશું તો કેપ કૉલોનીના ખોર લોકો બંડ કરી આપણને મદદ કરશે એવી કૂગરની ગણતરી ખોટી પડી. તેમજ યુરોપનાં રાજ્યોની આપણને મદદ મળશે એ કલ્પનામાં પણ તે છેતરાયો. ઘણાં યુરોપીયન રાજ્યોએ કૂગરને સહાનુભૂતિના સંદેશા મોકલ્યા. પણ તે ઉપરાંતબીજી કંઈ મદદ કરી નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકાને કિનારે બ્રિટિશ અરમાર પહેરેા ભરી રહ્યો હતો. એટલે દરીઆ માર્ગે યુરોપીયન રાજ્યો તરફથી

મદદ આવવી અશક્ય હતી. શરૂઆતની લડાઈઓમાં ખેર લોકોની જીત થઈ હતી તેથી અંગ્રેજોનાં બળ વિશે તેઓનો અભિપ્રાય ધણો હલકો થયો હતો. એમાં પણ તેઓ દગાયા. બ્રિટિશ સૈન્યોની શરૂઆતની હાર પછી ગ્રેટબ્રિટને આ વિગ્રહ ઉપર પૂર્ણ લક્ષ આપવા માંડ્યું. માતૃભૂમિને મદદ કરવા માટે ઑસ્ટ્રેલીઆ, કેનેડા અને ન્યૂઝીલેન્ડના બ્રિટિશ સંસ્થાનોએ સૈન્યો મોકલ્યાં. આ વિગ્રહમાં હિંદુસ્થાને પણ બનતી મદદ કરી હતી. ૧૯૦૦ની સાલમાં ઇંગ્લેન્ડે દક્ષિણ આફ્રિકામાં અઢી લાખ સૈનિકો જમા કર્યાં. તે સૈન્યની લૉર્ડ રૉબર્ટ્સને આપી, અને તેની મદદમાં લૉર્ડ કિચનરને મોકલ્યો. ત્યારપછી લડાઈની બાજુ ફરવા લાગી.

લૉર્ડ રૉબર્ટ્સે પહેલગ્રંથમ કિંગ્ડમી મુકત કર્યું. અને ખેર સરદાર કૉંગ્રેસર હુમલો કરી કૂડસંબર્ગની લડાઈમાં તેને હરાવ્યો. કૉંગ્રે તેના આખા સૈન્ય સાથે કેદ પકડાયો. ત્યારપછી રેડવર્સ પ્યૂલરે લેડીસ્મિથને છોડ્યું. પછી માર્ચ મહિનામાં લૉર્ડ રૉબર્ટ્સે ઑરેન્જ ફ્રી સ્ટેટની રાજ્યધાની ખ્લોમફ્રાંટીન જીતી લીધું, અને ત્યારપછી જૂન માસમાં ટ્રાન્સવાલની રાજ્યધાની પ્રીટોરિઆ જીતી લીધું તોપણ ખેર લોકોએ પાછી પાની કરી નહિ. અને યુધ્ધ તેવુંને તેવુંજ ચાલુ રાખ્યું. ખુલ્લા મેદાનોમાં બ્રિટિશ લશ્કરો સામે ટકી શકાતું નથી એ જોઈ તેઓ નાસભાગની લડાઈની પધ્ધતિથી



લૉર્ડ રૉબર્ટ્સ

લડવા લાગ્યા. તેઓ સીધી લડાઈઓ આપવાને બદલે બ્રિટિશ સૈન્યોના જવા આવવાના માર્ગોમાં હરકત નાખવા લાગ્યા. દારૂગોળો, ખેરાકાં, પોશાકો વગેરે યુધ્ધ સામગ્રી લૂટવા લાગ્યા. આવી રીતે છૂટા છવાયા છાના છાપા મારી બ્રિટિશોને હેરાન કરી કાયર કરી

નાખવાની યુધ્ધ પધ્ધતિ તેઓએ અખત્યાર કરી. ઑરેન્જ ફ્રી સ્ટેટ અને ટ્રાન્સવાલનાં પાટનગરો કબ્જે કરી લૉર્ડ રૅબર્ટ્સ, લૉર્ડ કિચનરને લડાઈ ચાલુ રાખવાનું સોંપી કેપ ટાઉન ગયો. લૉર્ડ કિચનરે લડાઈ ચાલુ રાખી બેર જનરલ બોથા અને જનરલ ડીવેટને હરાવી ૧૯૦૨માં સલાહ કરવાની તેમને ફરજ પાડી. આ સલાહથી બંને બેર રાજ્યો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યાં. પછી ત્યાં અંતરથ રાજ્યકારભાર સંબંધે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. શાળાઓ અને કચેરીમાં ડચ ભાષા દેશીભાષા તરીકે રાખવામાં આવી. અને સંસ્થાનમાં રહેતા કાળા દેશીઓને મતાધિકાર આપવો કે નહિ તે પશ્ચિમ નિકાલ સંસ્થાનવાસીઓનેજ સોંપ્યો. આ પ્રમાણે બેર વિગ્રહ સમાપ્ત થયા પછી ત્યાં સઘળું ઠરીકામ કરવા માટે લૉર્ડ મિલનરને મોકલવામાં આવ્યો. તે ત્યાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો. પછી ટ્રાન્સવાલ અને ઑરેન્જ રિવર કૉલોનીમાં પ્રતિનિધિતત્વની રાજ્યપધ્ધતિ સ્થાપવામાં આવી, અને પછી ૧૯૦૬માં તેમને સ્વરાજ્ય આપી ત્યાં જવાબદાર રાજ્યઘટના દાખલ કરવામાં આવી.

આવી રીતે નાતાલ અને કેપ કૉલોની ઉપરાંત ઑરેન્જ ફ્રીસ્ટેટ અને ટ્રાન્સવાલ રીપબ્લિક પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં અંગ બન્યાં. પછી ધીમેધીમે એ ચારે સંસ્થાનોને એકત્ર કરવાના વિચાર થવા લાગ્યા. ૧૯૦૮માં ચારે સંસ્થાનોના મુખ્ય ગૃહસ્થાની પરિષદ ભરવામાં આવી, તેમાં બધાં સંસ્થાનને સંયુક્ત કરવાની એક યોજના ઘડવામાં આવી. તે યોજનાને બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટે સંમતિ આપી. એટલે ‘સાઉથ આફ્રિકન યુનિયન’ નામનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતું રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું, અને તેની પહેલી પાર્લિમેન્ટ ઉઘાડવાનો સમારંભ ડ્યૂક ઓફ કૉનૉર્ટને હાથે કરાવવામાં આવ્યો.

પ્રકરણ ૨૬ મું

૪થો જ્યોર્જ

(૧૮૨૦-૧૮૩૦)

૧૮૨૦, કેટોસ્ટ્રીટનું કાવતું.—૧૮૨૧-૧૮૨૭, ગ્રીસ ટર્કીથી સ્વતંત્ર થયું.—૧૮૨૯, આયર્લેન્ડના રોમન કૅથોલિકો વિરૂધ્ધના કાયદા રદ થયા.

૩૦ જ્યોર્જ પછી તેનો વડીલ પુત્ર ૪થો જ્યોર્જ ગાદીપર આવ્યો. ગાદીપર આવ્યા પૂર્વે નવ વર્ષ સુધી ૩૦ જ્યોર્જની માંદગી દરમ્યાન રાજ્યકારભાર એણે તપાસ્યો હતો. તે આગસ્ટ, સ્વચ્છંદી, લહેરી અને મોજમજનો શોકીન હતો, તેથી તે પ્રજામાં અપ્રિય હતો એટલુંજ નહિ પણ લોકો તેને ધિક્કારતા હતા. તોપણ ગાદીપર એકા પછી સ્કૉટલેન્ડ, આયર્લેન્ડ અને હૅનોવરની તેણે મુલાકાત લીધી ત્યારે લોકોએ તેનો ધણો સત્કાર કર્યો હતો.



૪થો જ્યોર્જ

૧૭૯૫માં જ્યોર્જ કૅરોલાઈન ઑફ પ્રુસિયા સાથે લગ્ન કર્યું હતું, પણ ધણીધણીઆણીને ન બનવાથી ધણી વર્ષ થયા બંને

જુદાં રહેતાં હતાં. તેઓને શાર્લોટ નામની એક છોકરી થઈ હતી, પણ તે ૧૮૧૭માં મરણ પામી હતી. ૪થો જ્યોર્જ રાજ થયા પછી રાણીના હક અને સુખ ભોગવવા કૅરોલાઈન ઈંગ્લેન્ડ આવી. જ્યોર્જ તેને ધિક્કારતો હતો, તેથી રાણી તરીકે તેનો રાજ્યાભિષેક થવા ન દેવો એટલુંજ નહિ પણ તેને ફારમતી આપવાનું જ્યોર્જે કરાવ્યું.

તે ઇરાદાથી રાજના મોજલા મરતબાની દરકાર નહિ કરી ફારગતી આપવાનું એક બિલ પાર્લમેન્ટમાં રજુ કરાવ્યું. બિલના સમર્થનમાં રજુ કરવામાં આવેલા પુરાવાથી જોકે કૅરોલાઇનની ચાલ વાંધાભરેલી હતી હતી, તોમણ જયોર્જની ચાલ તેનાં કરતાં પણ વધારે વાંધાભરેલી હતી, તેથી મહામુસીબતે પ્રધાનમંડળ ઉમરાવની સલામાં બિલ પસાર કરાવી શક્યું. પણ આમની સલામાં તે પાસ થશે નહિ એમ નક્કી લાગવાથી તે બિલ તેમણે પાછું ખેંચી લીધું. પછી ૧૮૨૧ના જૂલાઈમાં જયોર્જ એકલાએ રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. રાજ્યાભિષેક વખતે રાણી આવી ન શકે તે માટે તેણે હુકમ છોડી પહેરો રખાવ્યો હતો. આ વાત જાણી દુઃખ પામી એક મહિનામાં કૅરોલાઇન રાણી મરણ પામી.

કેટોસ્ટ્રીટનું કાવત્રું, (૧૮૨૦).—રાજ્યકારભાર ઝળ જયોર્જનાં છેલ્લાં ટોરી પ્રધાનમંડળના હાથમાં ૪થા જયોર્જ રહેવા દીધો હતો. એ પ્રધાનમંડળની વિરૂધ્ધ એક કાવત્રું લંડનમાં કરવામાં આવ્યું હતું. બધા પ્રધાનોનાં ખુન કરવાનો કાવત્રાંખોરોનો ખેત હતો. તેઓનો નાયક થિસલવુડ નામનો એક માણસ હતો. કારસ્થાનનું સ્થળ લંડનમાં કેટોસ્ટ્રીટના એક ઘરમાં હતું, તે ઉપરથી તેને કેટોસ્ટ્રીટનું કાવત્રું કહે છે. બધા પ્રધાનોને એક મીજબાનીમાં બોલાવી મારી નાખવા, લંડનની બધી તુરંગો ફેડી કેદીઓને છોડી મૂકવા, બેંક ઓફ ઇંગ્લેંડ પર દરોડો પાડી સરકારી તિજોરી હાથ કરી લેવી અને નવી રાજ્યવ્યવસ્થા કરવી એ આ તરકટીઆઓની ધારણા હતી. પણ પોલીસનો એક માણસ એ મંડળીમાં દાખલ થઇ શક્યો હતો, તેથી કાવત્રું પકડાઇ ગયું, અને થિસલવુડ અને તેના સાથીદારોને ફાંસી દેવામાં આવી. આ વેળાએ ટોરી પ્રધાનમંડળ દેશમાં લોકપ્રિય નહોતું, પણ તેમની સામું આવું ભયંકર તરકટ થવાથી પ્રજા લાગણી તેમના તરફ ઢળી હતી.

ટોરી પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર.—સત્તા૩૯ થયેલાં ટોરી પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર થયાં કરતો હતો. લિવરપૂલ મુખ્ય પ્રધાન હતો ત્યારે પાર્લમેન્ટની સુધારણા, રોમન કૅથોલિકને છૂટ, અને પરદેશી

રાજ્યનીતિ એ પ્રશ્નોના સંબંધમાં મુખ્ય મુખ્ય પ્રધાનોમાં ઘણા તીવ્ર મતભેદ હોવાથી ટોરી પક્ષ તૂટી બિહગ પક્ષ પ્રધાનપદે આવશે કે શું એમ લાગતું હતું. પણ આ વખતે બિહગ પક્ષની સંખ્યા પાર્લિમેન્ટમાં થોડી હતી અને પ્રજામાં પણ તેમની તરફ સહાનુભૂતિ થોડી હતી તેથી તે પક્ષ અધિકારે આવે એમ નહોતું. તેથી ટોરીઓએ પ્રધાનપદે રહ્યા. પણ કેરોલાઇનની ફારગતીના પ્રશ્નમાં મતફેર થવાથી પરદેશ ખાતાના પ્રધાન કૅનિંગે રાજીનામું આપ્યું (૧૮૨૦). લૉર્ડ કેસલરે એ ૧૮૨૨માં આત્મહત્યા કરી તેથી લિવરપૂલનું પ્રધાનમંડળ નબળું પડી ગયું, તેથી તેને ફરીથી રચવાની જરૂર જણાઈ. લિવરપૂલ સમજી ચૂક્યો હતો કે કૅનિંગ અને તેના અનુયાયીઓને અગત્યની જગા પ્રધાનમંડળમાં આપ્યાવિના છૂટકાજ નથી. તેથી તેણે નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું તેમાં કૅનિંગને પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન બનાવ્યો, તેના અનુયાયી હસ્કીસન ‘બોર્ડ ઓફ ટ્રેડ’—વેપારી વિષય ખાતાનો પ્રમુખ હતો, ડ્યુક ઓફ વેલિંગટનનો મોટો ભાઈ માર્ક્વિસ વેલેસ્લી આયર્લેન્ડનો લૉર્ડ લેફ્ટેનન્ટ હતો, અને રોબર્ટ પીલ નામનો તરૂણ રાજ્યદ્વારી સ્વદેશ ખાતાનો સેક્રેટરી હતો. આ પ્રમાણે રચના થયા પછી એ પ્રધાનમંડળ ૧૮૨૨-૧૮૨૭ સુધી અધિકારે રહ્યું અને તેણે ઘણા સુધારા કર્યા.

રાજ્યકર્તાઓના પ્રતિગામી ધોરણ વિરૂધ્ધ યુરોપમાં ચળવળ (૧૮૨૦).—આ વખતે યુરોપમાં રશીઆ, ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રુશિયા એ ત્રણ પ્રતિગામી ધોરણના રાજ્યોએ ‘હોલી એલાયન્સ’ નામનો સંઘ સ્થાપ્યો, અને ફ્રેન્ચ રાજ્યક્રાંતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વતંત્રતા, સમાનતા, અંધુત્વ અને એક રાષ્ટ્રીયત્વના વિચારોને દાબી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ એ પ્રતિગામી ધોરણ વિરૂધ્ધ સ્પેન, પોર્ટુગલ અને નેપોલેસની પ્રજાઓએ ૧૮૨૦ની સાલમાં પોતાના જીલમી રાજ્યકર્તાઓની સત્તા તોડવાના પ્રયત્ન કર્યા. તેજ પ્રમાણે અમેરીકામાં સ્પેનિશ અને પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનવાળાઓએ પોતાની માતૃભૂમિ વિરૂધ્ધ અને ગ્રોસે ટર્કીની વિરૂધ્ધ બંડ કર્યા. યુરોપમાં પ્રતિગામી ધોરણ વિરૂધ્ધની ચળવળ દાબી દેવા માટે ‘હોલી એલાયન્સ’વાળાં એકસંધી રાજ્યોએ એક ઑસ્ટ્રિયન સૈન્ય

નેપલ્સમાં મોકલ્યું, અને એક ફ્રેન્ચ સૈન્ય સ્પેનમાં મોકલ્યું. પણ આ પ્રતિગામી ધોરણુ ઇંગ્લેંડના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન કેનિંગને પસંદ નહોતું, અને કેનિંગ પછી આવનારા પરદેશ ખાતાના પ્રધાન લૉર્ડ કેસલરેએ પણ તેજ ધોરણુ ચાલુ રાખ્યું હતું (૧૮૨૧-૨૨). ૧૮૨૨માં કેનિંગ પાછો પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન થયો ત્યારે એક રાજ્યે બીજા રાજ્યાના અંતસ્થ કારભારમાં હાથ ધાલવો નહિ જોઇએ એવો પોતાનો મત જાહેર રીતે બહાર પાડ્યો. તેણે નેપલ્સ અને સ્પેનની પ્રજાઓને ઑસ્ટ્રિયા અને ફ્રાન્સ વિરૂધ્ધ મદદ કરી નહિ, તોપણ સ્પેનિશ અને પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનવાસીઓએ સ્પેનની અને પોર્ટુગલની ઝુંસરી ઉતારી નાખી ત્યારે તેઓને સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે ઇંગ્લેંડે કબૂલ રાખ્યાં અને અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોના પ્રમુખ મનરોના સિધ્ધાંતને ટેકા આપ્યો. મનરોનો સિધ્ધાંત એવો હતો કે દક્ષિણ અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર થયેલાં રાજ્યોની બાબતમાં કેાઇપણ યુરોપી રાજ્ય હાથ ધાલી તેમને પાછાં પોતાની ઝુંસરી નીચે લાવવા પ્રયત્ન કરશે તો અમેરિકા તેનો પ્રતિબંધ કરશે (૧૮૨૩). આ તરફ યુરોપમાં સ્પેનના જીલમી રાજ્યકર્તાએ પોર્ટુગલમાં સ્થાપિત થયેલી સનદશીર રાજ્યપધ્ધતિ તોડવા વિચાર કર્યો, પણ પોર્ટુગલના અંતસ્થ રાજ્યકારભારમાં હાથ ધાલવાનો પ્રયત્ન જો આપણે કરીશું તો ઇંગ્લેંડ સાથે આપણે લડાઇમાં ઉતરવું પડશે એમ તેણે જાણ્યું ત્યારે પોતાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. આજ વખતે એટલે ૧૮૨૧માં ગ્રીસે ટર્કીની ઝુંસરી નાખી દેવા બંડ કર્યું, ત્યારે એ બંડ શમાવી દેવા ટર્કીના સુલતાને ઇજીપ્ટના પાદશાહ મહમદઅલીને મદદે બોલાવ્યો. આ લડાઇમાં પ્રતિગામી ઑસ્ટ્રિયા, પ્રુશિયા અને રશીઆએ ટર્કી અને ઇજીપ્ટના ઇસ્લામી રાજ્યો સામે સ્વધર્મી ખ્રિસ્તી ગ્રીસને મદદ કરવા ઠરાવ્યું. ઇંગ્લેંડે પણ ગ્રીસનેજ મદદ કરી. ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેંડ અને રશીઆના સંયુક્ત અરમારે નાવારેનોના અખાતમાં ટર્કીના અરમારનો પરાજય કર્યો (૧૮૨૭). આ બંડને પરિણામે ગ્રીસ ટર્કીથી સ્વતંત્ર થઇ ગયું.

અંતસ્થ સુધારા.—લિવરપૂલના પ્રધાનમંડળે અંતસ્થ રાજ્ય-કારભારમાં ઘણા સુધારા કર્યા. આ વખતે સ્વદેશ ખાતાનો પ્રધાન

રૉયલ્ટ પીલ હતો. તેણે ૧૮૧૯માં એક કાયદો કરી બેંક ઓફ ઇંગ્લેન્ડ માટે કેટલાક સુધારા કર્યા. પછી ફ્રેન્ચદારી કાયદામાં લગભગ બસો ગુનાહ માટે ફ્રાંસીની શિક્ષા રાખી હતી. તેમાંના કેટલાક ગુનાહ તો ધણી નજીવા હતા. જેવા કે કાળું મેં કરી રસ્તાપર ફરવું, કે વેસ્ટમિન્સ્ટર પુલને ખરાબ કરવો વગેરે. આવા ગુનાહ માટે ફ્રાંસીની શિક્ષા ! તે કાળની જુરીને પણ એ ધણું અમાનુષિ લાગતું તેથી કોઈ માણસપર એવો આરોપ મૂકાયો હોય ત્યારે તેણે ગુનોહ કર્યો હોય તોપણ નિર્દોષ ઠરાવી તેને છોડી મૂકતી. પીલને એવા કાયદામાં સુધારા કરવાની જરૂર જણાયાથી એક સુધારાનો કાયદો પસાર કરી લગભગ સો જેટલા નજીવા ગુનાહ માટેની ફ્રાંસીની શિક્ષા રદ કરી. આમ ફ્રેન્ચદારી કાયદામાં સુધારા કર્યા પછી પીલે રાજ્યકારભારની પદ્ધતિમાં સુધારા કર્યા.

બોર્ડ ઓફ ટ્રેડ—વેપાર વિષયના ખાતાના અધ્યક્ષ હસ્તિકસને વ્યાપાર અને ઉદ્યોગધંધાની બાબતમાં ધણી સુધારા કર્યા. ધણી ચીજોપરના કર કમી કર્યા. ટ્રેડયુનિયન—કામદાર વર્ગના સંઘ સ્થાપવાની મના હતી તે રદ કરી. તેથી કામદારો પોતપોતાના સંઘો સ્થાપી પોતાની રિથતિ સુધારવા શક્તિવાન થયા. હસ્તિકસને નૌકાયાનના (Navigation Act) કાયદામાં પણ સુધારા કર્યા. એ કાયદાઓ ફ્રાન્સેલ અને ૨ જી ચાર્લ્સના વખતમાં થયા હતા. તે કાયદાથી ઇંગ્લેન્ડને ધણો ફાયદો થયો હતો. પણ હવે તે કાયદાની જરૂર નહોતી. ઉલટું, હવે તે કાયદાથી તો નુકશાન થતું હતું. કેમકે ઇંગ્લેન્ડના એ કાયદાના જવાબમાં યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોએ ઇંગ્લેન્ડ સામું એવાજ પ્રતિબંધક કાયદા કર્યા હતા. તેથી તે દેશો સાથેના ઇંગ્લિશ વેપારને નુકશાન થતું હતું. એ નુકશાન અટકાવવાના હેતુથી હસ્તિકસને નેવિગેશન કાયદામાં સુધારા કરી બીજાં રાજ્યો સાથે પ્રતિયોગી વેપાર વિષયક સંધિ કરવાની પરવાનગી મેળવી.

લિવરપૂલના પ્રધાનમંડળે આમ મહત્વના સુધારા કર્યા પછી ૧૮૨૭માં લિવરપૂલ માંદો પડ્યો તેથી તેણે મુખ્ય પ્રધાનના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું. તેણે પ્રધાનમંડળમાં અંતસ્થ કલહ હોવા છતાં

કાર્યદક્ષતાથી પાંચ વર્ષ સુધી પ્રધાનવડું ટકાવી રાખ્યું હતું. એના પછી ૪થા જયોજી કૅનિંગને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. ત્યારે પ્રતિગામી ધોરણવાળા વેલિંગટન, પીલ વગેરે નેતાઓએ તેના પ્રધાનમંડળમાંથી રાજીનામાં આપ્યાં. કૅનિંગ વડો પ્રધાન થયા પછી થોડા મહિનામાં મરણ પામ્યો. પછી લૉડ ગૉડરિચ મુખ્ય પ્રધાન થયો. લૉડ ગૉડરિચ પ્રધાનગીરીને માટે લાયક નહોતો. તેથી ૧૮૨૮ના જાનેવારીમાં તેણે રાજીનામું આપ્યું.

વેલિંગટનનું પ્રધાનમંડળ, (૧૮૨૮-૧૮૩૦).— પછી વેલિંગટને પ્રધાનમંડળ રચ્યું. તેમાં પીલે પાછો સ્વદેશ ખાતાનો અધિકાર લીધો હતો. આ પ્રધાનમંડળમાં હસ્કિસન વગેરે કૅનિંગના અનુયાયીઓ જોડાયા હતા. પણ થોડા દિવસમાં તેઓએ રાજીનામાં આપ્યાં, એટલે વેલિંગટને પોતાના અનુયાયીઓને તેમની જગ્યાએ નીમ્યા.

કૅથૉલિક પંથ વિરૂદ્ધના કાયદા રદ કરવાનો પ્રશ્ન, (૧૮૨૫-૨૬).— વેલિંગટનના કારભાર દરમ્યાન આયર્લેંડના રોમન કૅથૉલિક લોકો વિરૂદ્ધના કાયદા રદ કરવાનો સવાલ નીકળ્યો હતો. પાર્લમેન્ટમાં પ્રધાનમંડળના થોડાક અનુયાયીઓ શિવાય ધણાખરા સભ્યોનો વિચાર કૅથૉલિક પંથવાળાઓને છૂટ આપવાનો હતો. એ પ્રમાણે કરવાના કાયદાના બિલ—ખરડા ધણીવાર આમની સભામાં પસાર પણ થયા હતા. પણ દરેક વેળા ઉમરાવોની સભામાં તે ઉડી જવાથી કૅથૉલિકોને રાજ્યદ્રારી હકો હજી સુધી મળ્યા નહોતા. ૧૮૨૩ પછી આઇરિશ લોકોએ એકોનિલના નેતૃત્વ નીચે એ બાબત ચળવળ શરૂ કરી હતી. કૅથૉલિક ઍસોસીએશન નામની એક સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી. એ સંસ્થાના સંઘો આયર્લેંડમાં ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થપાયા. પછી તેમની ચળવળને પરિણામે હુલ્લડો થવા લાગ્યાં, ત્યારે ૧૮૨૫માં પાર્લમેન્ટે કાયદો કરી એ સંસ્થાઓ ગેરકાયદેસર ઠરાવી. એ સંસ્થાઓ કાયદાએ દાખી દીધી ત્યારે એકોનેલે બીજી રીતે ચળવળ ચાલુ રાખી. બાષણો કરી આઇરિશ પ્રજાના મોટા ભાગને પોતાના મતનો કરી પાર્લમેન્ટમાં આયર્લેંડના પ્રતિનિધિઓ તરીકે પોતાનાજ મતના માણસો ચુંટાય એવી ગોઠવણ તેણે કરી, ૧૮૨૮ની ચુંટણીમાં

ક્લેર પરગણા તરફથી ઓકાનેલ પોતે ઉભો રહ્યો. ફ્રિટઝબેરેટ નામનો લોકપ્રિય ઉમરાવ તેનો પ્રતિસ્પર્ધી હતો, તોપણ મોટી બહુમતીથી ઓકાનેલ ચુંટાયો. પણ તે કૅથોલિક પંથનો હતો, એટલે કાયદા પ્રમાણે તેનાથી પાર્લમેન્ટના સભાસદ તરીકે બેઠક લેવાય નહિ એવો તેની ચુંટણી સામું વાંધો લેવામાં આવ્યો. ત્યારે આયર્લેન્ડમાં ઘણી ખળભળ થઈ રહી, અને રોમન કૅથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટો વચ્ચે આયર્લેન્ડમાં અંતરથ યુદ્ધ થશે કે શું એમ લાગવા માંડ્યું.

કૅથોલિકોપરના રાજ્યદારી પ્રતિબંધાનું દૂર થવું, (૧૮૨૯).—વેલિંગ્ટન અને પીલનો મત રોમન કૅથોલિકોને પાર્લમેન્ટના સભાસદ થવા દેવાની વિરુદ્ધ હતો. પણ જો કૅથોલિકો વિરુદ્ધના પ્રતિબંધો રદ નહિ થાય તો આયર્લેન્ડમાં બળવો થશે એમ લાગવાથી તેઓએ ૧૮૨૮માં ‘ટેસ્ટ એક્ટ’ અને ‘કૅરપોરેશન એક્ટ’ રદ કરવાનો કાયદો પાર્લમેન્ટમાં પસાર કરાવ્યો, અને પછી ૧૮૨૯માં બીજો કાયદો કરી પાર્લમેન્ટના સભ્ય થવા બાબતનો પ્રતિબંધ પણ દૂર કર્યો. આ કાયદો પસાર થયા પછી ક્લેર પરગણાની પાછી ચુંટણી થઈ, અને તેમાં ઓકાનેલ પાછો ચુંટાઈ પાર્લમેન્ટનો સભાસદ થયો. આમ ઓકાનેલને તેના પહેલાજ પ્રયત્નમાં ફત્તેહ મળી, એટલે ૧૮૦૦માં થયેલાં પાર્લમેન્ટોનાં એકીકરણને રદ કરાવી જુદી સ્વતંત્ર આઈરિશ પાર્લમેન્ટ સ્થાપવાની ચળવળ તેણે શરૂ કરી (૧૮૨૯).

ત્યારપછી ૧૮૩૦ના જૂનમાં ૪થો બૅન્ક્રૉટ બરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૨૭મું

૪થો વિલિઅમ

(૧૮૩૦-૧૮૩૭)

૧૮૩૦-૧૮૩૪, ગ્રેનું પ્રધાનમંડળ.—૧૮૩૨, પાર્લમેન્ટની સુધારણાનો કાયદો.—૧૮૩૩, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ગુલામગીરી બંધ.—૧૮૩૫, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સભાનો કાયદો.

૪થા જ્યોર્જ પછી તેનો ભાઈ ૪થો વિલિઅમ રાજ થયો. તેણે નૌકાશાસ્ત્રનું શિક્ષણ લઈ જિંદગીનો ઘણોખરો ભાગ વહાણોપર ગાળ્યો હતો. તેનો સ્વભાવ સારો હતો, અંતઃકરણ દયાળુ હતું અને આચરણ સદગુણી હતું તેથી તે લોકપ્રિય હતો.



વિલિઅમ ગાદીપર આવ્યો ત્યારે વોલિંગટન અને પીલનું ટોરી પ્રધાનમંડળ અધિકારે હતું. આ અરસામાં યુરોપમાં અંકુશિત રાજ્યપદ્ધતિ અને એક રાષ્ટ્રીયભાવના સ્થાપવાની ચળવળો ચાલી રહી હતી. ફ્રાન્સમાં જુલમી ૧૦મા આર્ટસેને પદભૂષ્ટ કરી લુઈ ફિલિપીને ગાદી આપી અંકુશિત રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપિત થઈ હતી. જર્મની અને ઈટલીમાં સનદશીર રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપવાની કોશિશો નિષ્ફળ ગઈ. દક્ષિણ નેધર્લેંડના રોમન કેથોલિકોએ લિઓપોલ્ડની સરદારી નીચે બેલજીઅમ નામનું એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. યુરોપમાં આવી ક્રાંતિકારક ચળવળો ચાલી રહી હતી ત્યારે ઇંગ્લેંડમાં પાર્લમેન્ટની ઘટનાની સુધારણાની ચળવળ ચર્ચ રહી હતી. આળીસ વર્ષ પૂર્વે પિટે પાર્લમેન્ટના સુધારાનું કામ હાથ ધર્યું હતું, પણ તે વખતે તરતજ નેપોલીઅન

૪થો વિલિઅમ

જુલમી ૧૦મા આર્ટસેને પદભૂષ્ટ કરી લુઈ ફિલિપીને ગાદી આપી અંકુશિત રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપિત થઈ હતી. જર્મની અને ઈટલીમાં સનદશીર રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપવાની કોશિશો નિષ્ફળ ગઈ. દક્ષિણ નેધર્લેંડના રોમન કેથોલિકોએ લિઓપોલ્ડની સરદારી નીચે બેલજીઅમ નામનું એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. યુરોપમાં આવી ક્રાંતિકારક ચળવળો ચાલી રહી હતી ત્યારે ઇંગ્લેંડમાં પાર્લમેન્ટની ઘટનાની સુધારણાની ચળવળ ચર્ચ રહી હતી. આળીસ વર્ષ પૂર્વે પિટે પાર્લમેન્ટના સુધારાનું કામ હાથ ધર્યું હતું, પણ તે વખતે તરતજ નેપોલીઅન

સાથે યુધ્ધ શરૂ થયાથી પાર્લમેન્ટના સુધારાનો સવાલ ખોરંખે પડ્યો હતો. ૪થો વિલિઅમ ગાદીપર આવ્યા પછી બ્લિગ પક્ષના નેતાઓએ એ સુધારાનો સવાલ પાછો હાથ ધર્યો. આ વખતે વેલિંગટન મુખ્ય પ્રધાન હતો. તે સુધારાની વિરૂધ્ધ હતો. એટલે બ્લિગ પક્ષ તે તેની વિરૂધ્ધ હતોજ. પણ રોમન કેથોલિકોને છૂટાપણું આપવાથી ધણી ટોરી પક્ષવાળાઓ પણ તેની વિરૂધ્ધ થઈ ગયા હતા. પછી નવી પાર્લમેન્ટની ચુંટણીમાં તેનું મતાધિક્ય નષ્ટ થવાથી તેણે મુખ્ય પ્રધાનની જગાનું રાજીનામું આપ્યું.

અર્લ ગ્રેનું પ્રધાનમંડળ, (૧૮૩૦-૧૮૩૪).—આવી રીતે વેલિંગટન-પીલનું પ્રધાનમંડળ લાંબી પડવાથી વિલિઅમે બ્લિગ પક્ષના નેતા અર્લ ગ્રેને પ્રધાનપદે બોલાવ્યો. ગ્રેએ પોતાના અને કૅનિંગના અનુયાયીઓને તેના પ્રધાનમંડળમાં જગા આપી નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું. એ પ્રધાનમંડળમાં બ્લિગ પક્ષના બ્રહ્મ અને લૉર્ડ ઑલથ્રૉપ અને ટોરી પક્ષના વાઈકાઉન્ટ પામસ્ટન અને લૉર્ડ મેલબોર્ન સભાસદો હતા. આમ વીસ વર્ષે ટોરી પક્ષના આગળ વધેલા વિચારવાળા નેતાઓ સાથે મળી જઈ બ્લિગ પક્ષ પાછો અધિકારે આવ્યો, કે તરત પહેલ વહેલો પાર્લમેન્ટના સુધારાનો પ્રશ્ન તેણે હાથ ધર્યો.

પાર્લમેન્ટની રચનામાં સુધારાની આવશ્યકતા.—પાર્લમેન્ટના સભાસદોની સંખ્યા કેટલી હોવી જોઈએ, સભાસદ થવા યોગ્ય કાણુ કાણુ, ચુંટણી માટે મતાધિકાર કોને કોને વગેરે બાબતોની પધ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો હતો. પાર્લમેન્ટની ઘટના ત્રણસો ચારસો વર્ષ ઉપર કરવામાં આવી હતી, અને તેમાં સમયાનુસાર ફેરફાર ન થવાથી તેમાં ઘણી ખામીઓ રહી ગઈ હતી. ત્રણસો ચારસો વર્ષ ઉપર મોટાં ગણુતાં શહેરો હાલ ખંડીએર થઈ ગયાં હતાં, તોપણ તેમના તરફથી પાર્લમેન્ટમાં પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાઈ આવતા હતા, ત્યારે વેપારધંધામાં આગળ વધેલાં કેટલાંક નવાં મોટાં શહેરોને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક નહોતો. શહેરો પ્રમાણે જિલ્લાઓની સ્થિતિપણુ તેવીજ હતી. વેપાર અને ઉદ્યોગનાં કેંદ્રસ્થાન બદલાઈ ગયાં હતાં. ચાર્કશાયર, લૅકશાયર જેવા જિલ્લાં વેપારઉદ્યોગમાં ઘણા

આગળ વધેલા હોઈ તેમાં વસ્તી ૨૮૬૩, વેસ્ટમોરલૅન્ડ વગેરે જિલ્લાઓ કરતાં ઘણી વધી ગઈ હતી. તેમ છતાં તેમને વધારે પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક નહોતો. તેથી ક્યાક્યા જિલ્લાઓ અને શહેરો તરફથી કેટલા કેટલા પ્રતિનિધિઓ આવવા જોઈએ તે હવે નક્કી કરવાની આવશ્યકતા હતીજ. તેમજ ચુંટણીનો મતાધિકાર કોનેકોને હોવો જોઈએ તે બાબતનો પણ નિશ્ચય કરવાની જરૂર હતી. પૂર્વથી પ્રચલિત પધ્ધતિથી ઘણા થોડા માણસને મતાધિકાર હતો. જિલ્લાઓમાં જમીનદારોનેજ મતાધિકાર હતો, અને શહેરોમાંથી નગરમંડળોનેજ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક હતો. આમ હોવાથી પાર્લમેન્ટમાં જમીનદાર વર્ગનાજ પ્રતિનિધિઓ મુખ્યત્વે કરીને આવતા હતા, અને વેપારધંધામાં આગળ વધેલા લોક અને ગરીબ મજૂર વર્ગ એ બંનેના પ્રતિનિધિઓ નહોવાથી અસંતોષ ઘણો થઈ ગયો હતો, તેથી પાર્લમેન્ટની રચનામાં સુધારણા કરવાની ઘણી આવશ્યકતા હતી.

આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી ૪થા જ્યોર્જની કારકીર્દીમાં બિલ્ગ પક્ષના નેતાઓએ એ બાબત ચળવળ ચલાવવા માંડેલી, તેને પરિણામે કંઈ નજવા સુધારા થયેલા. પણ પછી ૪થા વિલિઅમના રાજ્યમાં અર્લ ગ્રેના પ્રધાનમંડળે પાર્લમેન્ટની સુધારણાનો આખો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો. ૧૮૩૧ના માર્ચ મહિનામાં ગ્રે પ્રધાનમંડળમાંના લૉર્ડ ગ્રેન રસેલે પાર્લમેન્ટના સુધારાના કાયદાનો ખરડો આમની સભામાં રજુ કર્યો. પણ તે બિલ નાપાસ થયું, એટલે ગ્રેએ પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરાવી નવી ચુંટણી કરાવી. આ ચુંટણીમાં પાર્લમેન્ટના સુધારાનોજ સવાલ આગળ ધરવામાં આવ્યો હતો અને તે સવાલપર ચુંટણી થઈ હતી. પરિણામે સુધારાની તરફેણવાળાઓનું મતાધિક્ય આમની સભામાં થયું. એટલે આ પાર્લમેન્ટમાં ઘણી મોટી બહુમતિથી સુધારાનું બિલ આમની સભામાં પસાર થયું, પણ ઉમરાવોની સભામાં તે પસાર થયું નહિ (૧૮૩૧). ત્યારે ઉમરાવોના આ વર્તનનો નિષેધ કરવા માટે દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે સભાઓ ભરાઈ અને કેટલેક સ્થળે હુલ્લડો પણ થયાં. પછી ત્રીજીવાર ૧૮૩૨માં એ બિલ પાછું રજુ થયું. આ વખતે ઉમરાવોની સભાએ ઘણી થોડી બહુમતિથી મે મહિનામાં આ બિલ પસાર કર્યું.

પણ કેટલાંક શહેરો અને જિલ્લાઓના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા કમી કરવાની જે કલમો હતી તેપર વધુ વિચાર કરવા માટે આમની સભાપર એ બિલ પાછું ધકેલ્યું. ત્યારે ઉમરાવો વિરૂધ્ધ લોકમત ધણો ઉચ્કેરાયો. આ બિલમાં કંઈપણ ફેરફાર કર્યા વિના જેમ હતું તેમનું તેમ પસાર કરાવવા માટે નવા ઉમરાવો નીમવાની સલાહ અર્લ ગ્રેએ રાજીને આપી. પણ વિલિઅમે તે સલાહ માન્ય કરી નહિ, ત્યારે ગ્રેએ રાજીનામું આપ્યું. રાજ્યએ વેલિંગ્ટનને વડો પ્રધાન બનાવ્યો. વેલિંગ્ટનને પ્રધાનમંડળ રચવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ આમની સભામાં તેનું મતાધિક્ય હતું નહિ. ઉલટું, આમની સભાએ ધમકી આપી કે 'સુધારાનું બિલ કંઈપણ ફેરફાર કર્યાવિના ઉમરાવની સભામાં જો પાસ થશે નહિ, તો રાજ્યકારભાર માટે જોઈતો ખર્ચ મંજૂર નહિ કરીને રાજ્યકારભારનું ગાડું અમે અટકાવી દઈશું,' ત્યારે વેલિંગ્ટનને પ્રધાનમંડળ રચવાનો પ્રયત્ન છોડી દીધો, અને એ બિલ પસાર કરવાને ઉમરાવની સભાને સમજાવી. એટલે ૧૮૩૨ના જૂન મહિનામાં પાર્લિમેન્ટના સુધારાનું બિલ ઉમરાવોની સભામાં પાસ થયું.

આ સુધારાના કાયદા માટે બિલ પક્ષવાળાઓનું માનવું એવું હતું કે એ કાયદાથી સર્વ અન્યાય દૂર થયો અને ટોરી પક્ષવાળાઓનું કહેવું એવું હતું કે એથી તો ગ્રેટબ્રિટનની હાંસીનો પ્રારંભ થયો છે. લૉર્ડ વેલિંગ્ટનને તો એવો ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે હવે પછી ઈંગ્લેન્ડના રાજ્યકારભારમાં સમ્યગ્વહસ્થો ભાગ લેશે નહિ. ત્યારે વાસ્તવિક હકીકત એવી હતી કે એ સુધારાથી કંઈ બહુ મોટી ક્રાંતિ થઈ જતી નહોતી. આ કાયદાથી ૨,૦૦૦ કરતાં ઓછી વસ્તીવાળાં શહેરોને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક રહેતો નહોતો. એથી ચાર હજારની વસ્તીવાળાં શહેરોને એકેક પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક મળ્યો હતો. આમ ૧૪૩ જગાઓ પાસેથી હક લઈ લેવામાં આવી વેપારઉદ્યોગમાં વધી મોટાં થયેલાં શહેરો અને જિલ્લાઓમાં એ ૧૪૩ બેઠકો વહેંચી આપવામાં આવી હતી. આવી રીતે પ્રતિનિધિ મોકલવા સંબંધે વ્યવસ્થા કરી મતાધિકાર કેનેકોને હોય તે બાબત આ કાયદામાં કરાવવામાં આવી હતી. પરગણાંમાં જેઓ વરસ દહારે

૧૦ પાઉન્ડના ગણોતની જમીનના માલીક હોય કે વર્ષે ૫૦ પાઉન્ડ ભરતા ગણોતીઆ હોય તેમને, અને શહેરોમાં મકાનના માલીક કે વાર્ષિક ૧૦ પાઉન્ડનું ભાડું ભરતા ભાડુતોને મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. આમ થવાથી મતદારોની સંખ્યામાં પહેલાં કરતાં ઘણો વધારો થયો હતો, તોપણ ગણત્રી કરતાં ૨૨ માણસે એક માણસને મતાધિકાર મળ્યો હતો.

સુધારાના કાયદાથી પલટાયેલી સ્થિતિ.—આમ આ કાયદાથી કંઈ બહુ મહત્વની ક્રાંતિ થઈ જતી નહોતી, તોપણ તે વડે જમીનદાર અને અમીર ઉમરાવોનું જ નેર જે અદ્વાપિપર્યંત પાર્લિમેન્ટમાં હતું તે કમી થઈ મધ્યમ વર્ગના લોકને મતાધિકાર મળવાથી પાર્લિમેન્ટમાં થતાં કામકાજનું વલણ પલટાઈ મધ્યમ વર્ગનું હિત સચવાય એ ધોરણે કારભાર ચલાવવાનું શક્ય થયું. ૧૮૩૨માં મતદાર મંડળને આમ વિસ્તૃત કર્યા પછી ૧૮૬૭માં તેને એથી પણ વિસ્તૃત કરવા તે વખતના ‘કોન્ઝરવેટિવ’ પ્રધાનમંડળે શહેરોમાં રહેતા કામગાર વર્ગને મતાધિકાર આપતું બીજું સુધારાનું બિલ પસાર કર્યું. ત્યારપછી ૧૮૮૪માં ત્રીજું સુધારાનું બિલ પસાર થયું તેમાં મજૂર વર્ગને પણ મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. આ ૧૮૮૪નો કાયદો થયા પછી ઇંગ્લેન્ડમાં લગભગ દરેક માણસને મત આપવાનો હક મળ્યો છે એમ કહીએ તો તેમાં ખોટું કંઈ નથી.

આ પ્રમાણે મતદાર વર્ગ ઘણો વિશાળ થવાથી પાર્લિમેન્ટમાં એકલા ઉમરાવ વર્ગનું જ નેર હતું તે કમી થઈ મધ્યમ વર્ગ અને કામગાર મજૂર વર્ગનું નેર વધવા લાગ્યું. તેથી પાર્લિમેન્ટ સમક્ષ આવતા કામકાજનો પ્રકાર પણ બદલાવા લાગ્યો. બિલોની સંખ્યા પણ વધવા લાગી. કારખાનાં, મિલો, ગરીબ લોકોને રહેવાની ચાલો વગેરે બાબતોમાં યોગ્ય સુધારા કરવાનાં બિલો પણ આવવા લાગ્યાં. પાર્લિમેન્ટના મેમ્બર થવાની ચુંટણીમાં પણ ઘણી રસાકસી થવા લાગી. જનહિતનાં કામો પાર્લિમેન્ટમાં કરવાનાં વચન અપાવા લાગ્યાં. આમ થવાથી દેશના રાજ્યકારભારમાં લોકો વધારે રસ લેતા થયા. પાર્લિમેન્ટમાં થતું કામકાજ અને તે પરનાં ભાષણો બહાર

છાપાઓમાં છપાવા લાગ્યાં, લેકિંગ જાહેરમાં તેપર ચર્ચા કરતા થયા, પ્રજામતનું પ્રાપ્ત્ય વધી તેની અસર પ્રધાનમંડળ ઉપર ઘણી થવા લાગી, અને હવેથી પ્રજામતને માન આપી તેઓને ચાલવું પડ્યું.

ગુલામગીરીના રિવાજનું બંધ થવું, (૧૮૩૩).— ૧૮૩૦થી ૧૮૩૪ સુધી લૉર્ડ ગ્રેનું પ્રધાનમંડળ અધિકારે હતું. એ ચાર વર્ષમાં તેણે ઘણાં મહત્ત્વનાં કામો કર્યા. ૧૮૩૨માં પાર્લમેન્ટના સુધારાનો કાયદો કર્યો પછી ૧૮૩૩ના ફ્રેજ્યુઆરીમાં નવીન ઘટના પ્રમાણેની પાર્લમેન્ટની બેઠક થઈ. તેણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી ગુલામગીરીનો રિવાજ કાઢી નાખવાનું કામ પહેલું હાથ ધર્યું. એ આખતની ચળવળ તો ૧૭૮૮ની સાલથી ચાલુજ હતી. ૧૮૦૭ના કાયદાથી ગુલામગીરીનો વેપાર બંધ કરવામાં આવ્યો હતો, પણ ચોરીચુપટ્ટાથી તે હજી ચાલતો હતો. તેથી ૧૮૩૩માં પાર્લમેન્ટે એ ધંધો અને રિવાજ સદંતર બંધ કરવા માટે નવો કાયદો ધડ્યો. ગુલામોને છૂટા કરવાથી તેમના માલીકાને થતા નુકશાન પેટે તેમને બે કરોડ પાઉન્ડ આપવાનું આ કાયદામાં ઠરાવ્યું હતું. ત્યારપછી લિખારી વર્ગ માટે એક કાયદો થયો, તેમાં તેમના નિભાવની વ્યવસ્થા કરવાં માટે સ્થાનિક શહેરી સમાજે ઉપર ફરજ નાખવામાં આવી. પછી ૧૮૩૫માં મ્યુનિસિપેલિટી—સ્થાનિક સ્વરાજ સભાનાં બંધારણના સુધારાનો કાયદો થયો. એ કાયદામાં બધા ભાડુતોને મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યારપછી આઈરિશ પ્રશ્ન સંબંધે મતભેદ થવાથી લૉર્ડ રૅનલીએ ગ્રેના પ્રધાનમંડળમાંથી રાજીનામું આપ્યું. થોડા દિવસ રહીને લૉર્ડ ઓલ્ડઝાપ પણ પ્રધાનમંડળમાંથી નીકળી ગયો ત્યારે ગ્રેએ મુખ્ય પ્રધાનપદ છોડ્યું. તેના પછી લૉર્ડ મેલબોર્ન વડે પ્રધાન થયો. તેનું પ્રધાનવટું લગભગ સાત વર્ષ સુધી ચાલ્યું. પણ તેનું કારભારી ધોરણ રાજને પસંદ નહી પડવાથી તેણે તેને રજા આપી અને ટોરી પક્ષના નેતા પીલને પ્રધાનમંડળ રચવાનો હુકમ કર્યો (નવેમ્બર ૧૮૩૪).

‘કૉન્ઝર્વેટિવ’ પક્ષ સંજ્ઞાની ઉત્પત્તિ.—વિહગ ‘પક્ષમાં કલહને લીધે આમની સભામાં આપણને ટેકા મળશે એમ લાગવાથી

પીલે પ્રધાનમંડળ રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હમણાં ટોરી પક્ષના ધોરણમાં અગાઉ કરતાં ઘણો ફરક પડી ગયો હતો. કેસલરે અને વેલિંગટનનું ધોરણ છોડી ઈર્ષ ધણા ટોરીઓએ પ્રગતિમય ધોરણ સ્વીકાર્યું હતું. તેથી પોતાના પક્ષનું નામ બદલી નવા ધ્યેયને અનુસરતું નામ રાખવાનું પીલે ઠરાવ્યું. ઇંગ્લેન્ડની રાજ્યઘટનામાં ઉદ્દામપણે ઉતાવળથી ફેરફાર ન કરતાં બહુ વિચાર કર્યા પછીજ ક્રમેક્રમે સુધારા કરી આર્થિક અને વ્યાપારી બાબતોનો પાયો મજબુત કરી દેશની ઉન્નતિ કરવી એવું અમારું ધોરણ છે એમ કહી તેણે પોતાના પક્ષનું ટોરી નામ બદલી ‘કોન્ઝર્વેટિવ’ નામ રાખ્યાનું જાહેર કર્યું. પીલની ઉદાર રાજનીતિ અને ઉંચી કર્તૃત્વ શક્તિને લીધે તેને પ્રજાનો ટેકો સારો હતો. તેથી તેણે નવું કોન્ઝર્વેટિવ પ્રધાનમંડળ રચ્યું. પણ પાર્લમેન્ટમાં તેના પક્ષની બહુમતિ નહોતી, તેથી તે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી નવી ચુંટણી કરાવી. નવી ચુંટણીમાં તેના પક્ષની સંખ્યા ઘણી વધી તોપણ આમની સભામાં બહુમતિ ઈર્ષ શકી નહિ, તેથી તેણે ૧૮૩૫ ના એપ્રિલમાં પ્રધાનવડું છોડી દીધું. તેના પછી લૉર્ડ મેલબોર્ન વડો પ્રધાન થયો એટલે બ્રિગ પ્રધાનમંડળ થયું. આ પ્રધાનમંડળને આયર્લેન્ડમાં એકોનેલના વડપણ હેઠે ધાર્મિક બાબતના કરો (Tithe) વિષે ઉભી થયેલી ચળવળ પર ધ્યાન આપવું પડ્યું. આયર્લેન્ડમાં રાજ્યધર્મ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ હોવાથી ચર્ચની વ્યવસ્થા માટેના ખર્ચના કર આઇરિશ રોમન કેથોલિકોને આપવા પડતા હતા, તેની વિરુદ્ધ એકોનેલે ચળવળ શરૂ કરી હતી. તે સંબંધે ઠેકાણે ઠેકાણે તોફાન થવા લાગ્યાં. ત્યારે મેલબોર્ને કડક ઉપાયો લઈ તે બંડો શમાવી દીધાં. અને ટંટાનું સમાધાનકારક છેવટ લાવવા માટે તેણે ‘આઇરિશ ટાઇલ કોમ્યુટેશન ઍક્ટ’ નામનો કાયદો કર્યો (૧૮૩૬). પછી ૧૮૩૭ના જૂન માસમાં ૪થો વિલિખમ મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૨૮મું

વિક્ટોરીઆ રાણીના વખતનું ઇંગ્લેન્ડ

(૧૮૩૭-૧૯૦૧)

અંતસ્થ રાજ્યકારભાર

૧૮૩૯, પેની પોસ્ટેજનો કાયદો.—૧૮૪૧, પીલનું પ્રધાનમંડળ. ૧૮૪૬, રસેલના પ્રધાનમંડળે અનાજપરનો કર રદ કર્યો.—૧૮૪૭, આયર્લેન્ડમાં દુકાળ.—૧૮૪૮, ‘આર્ટિસ્ટ’ મંડળની ચળવળ.—૧૮૫૨, ડર્બી-ડીઝરાયલીનું પ્રધાનમંડળ.—૧૮૫૨-૫૫, ઍબરડીનનું પ્રધાનમંડળ.—૧૮૫૫-૫૮, પામર્સ્ટનનું પ્રધાનમંડળ.—૧૮૫૮-૫૯, ડર્બી ડીઝરાયલીનું પ્રધાનમંડળ.—૧૮૫૯-૬૫, પામર્સ્ટનનું પ્રધાનમંડળ.—૧૮૬૬-૬૮, ડર્બી-ડીઝરાયલીનું ૩જું પ્રધાનમંડળ.—૧૮૬૭, પાર્લમેન્ટના સુધારાનો બીજો કાયદો.—૧૮૬૮-૭૪, ઍલ્સ્ટનનું પ્રધાનમંડળ.—૧૮૭૪-૮૦, ડીઝરાયલીનું પ્રધાનમંડળ.—૧૮૮૦ થી ૮૫, ઍલ્સ્ટનનું પ્રધાનમંડળ.—૧૮૮૪, સુધારાનો ત્રીજો કાયદો.—૧૮૮૫-૮૬, સૉલ્સબરીનું પ્રધાનમંડળ.—૧૮૮૬-૧૮૯૨, સૉલ્સબરીનું યુનિઅનિસ્ટ પ્રધાનમંડળ.—૧૮૮૭, વિક્ટોરીઆ રાણીની જૂબીલી.—૧૮૯૨-૧૮૯૪, ઍલ્સ્ટનનું ૪થું પ્રધાનમંડળ.—૧૮૯૪-૧૮૯૫, રોઝબરીનું પ્રધાનમંડળ.—૧૮૯૫-૧૯૦૨, સૉલ્સબરીનું પ્રધાનમંડળ.

જયા વિલિઅમને છોકરો નહિ હોવાથી તેના પછી તેની ભત્રીજી વિક્ટોરીઆ ગાદીપર આવી. ત્યારે તેની ઉંમર ૧૮ વર્ષની હતી. તે વખતે વડો પ્રધાન મેલબોર્ન હતો. પછી ૧૮૪૦માં વિક્ટોરીઆ રાણીએ તેના દૂરના સગા સંકસેક્રોબર્ગ ગોથાના ડ્યૂકના છોકરા પ્રિન્સ આર્થર્ સાથે લગ્ન કર્યું. પ્રિન્સ આર્થર્નો સ્વભાવ ધણો મિલનસાર હતો તેથી એ લગ્ન પ્રગ્નપ્રિય થયું હતું. વિક્ટોરીઆના ઇંગ્લેન્ડની ગાદીપર આવવાથી ઇંગ્લેન્ડનો હંનોવર સાથનો સંબંધ તૂટ્યો. કારણકે હંનોવરમાં એવો કાયદો હતો કે સ્ત્રીને હંનોવરની ગાદી મળે નહિ. ૧લા જ્યોર્જથી જયા વિલિઅમ સુધીના બધા રાજા ઇંગ્લેન્ડ અને હંનોવર

અંતેના રાજા હતા. પણ વિક્ટોરીઆ સ્ત્રી હોવાથી હંનોવરની ગાદી
૩મળ બર્જોર્નના સૌથી કનિષ્ઠ પુત્ર અર્નેસ્ટ ડ્યુક ઓફ કંબરલેંડને મળી.

વિક્ટોરીઆએ રાજ્યકારભાર સંબંધમાં ફેરવેલું દ્રષ્ટિ-
ખિંદુ.—આગળના રાજ્ય-

કર્તાઓ ઇંગ્લેંડના બે રાજ્યદારી
પક્ષમાંથી એકને ટેકા આપતા
હતા, તેથી વિરૂધ્ધ પક્ષને તેઓ
અપ્રિય થતા હતા. વિક્ટોરીઆએ
પોતાનું ધોરણ જીલ્લા રાજ્ય
તેથી તે અંતે પક્ષને અને
આખા દેશને પ્રિય થઇ પડી.
તેનું ધોરણ એવું હતું કે રાજ્ય-
કર્તાએ કોઇપણ પક્ષમાં જોડાવું
નહિ, પક્ષાભિમાન રાખવું નહિ,
તટસ્થ રહેવું અને રાજ્યકાર-
ભાર વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવ-
વામાં મદદ કરવી. આ ધ્યેય રાખી
તેણે તે પ્રમાણે આચરણ



મહારાણી વિક્ટોરીઆ

કર્મ તેથી તે ઘણી લોકપ્રિય થઈ. એથી ઇંગ્લિશ પ્રજા પણ સમજવા
લાગી કે રાજ્યકર્તાની સંસ્થા એટલે દેશની ઉન્નતી અને સામાજ્યનું
સંગઠન કરનારી સંસ્થા. આમ તટસ્થપણાની રાજ્યનીતિ રાખવા છતાં
પ્રસંગ આવે પ્રધાનોનો મત બાજુએ મૂકી પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે
ચાલવાની દૃઢતા વિક્ટોરીઆ બતાવતી.

જીવન રાણી ગાદીપર આવી ત્યારે દેશમાં સર્વત્ર અસ્વસ્થતા
હતી. આયર્લેંડ પોતાની પાર્લિમેન્ટ પાછી છૂટી કરવા માંગતું હતું.
આઇરિશનો સરકાર એકાનિલ હતા. તેને વિરૂધ્ધ પક્ષનો ટેકા હતો.
તેમજ ઇંગ્લેંડમાં પણ અસંતોષ હતો. સુધારાના કાયદાથી જે
ફાયદાની આશા કામગાર વર્ગે રાખી હતી તે ફળી નહોતી. મજૂરીનો
દર ઓછો હતો. અનાજની આયાતપર કર ભારે હતો, તેથી મોંઘ-

વારી ઘણી હતી અને ગુજરાન ચલાવવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. ૧૮૩૮માં વિલિઅમ લોવેટ નામના ગૃહસ્થે 'ચાર્ટર્ડ મૂવમેન્ટ' નામની સંસ્થા સ્થાપી. આ સંસ્થાના સભાસદો 'ધી ચાર્ટર્ડસ' કહેવાતા હતા. તેઓએ એક ખરડો તૈયાર કર્યો, તેમાં પાંચ માંગણી હતી, (૧) પાર્લિમેન્ટ ની ચુંટણી માટે દરેક ઉમરે આવેલા માણસને મતાધિકાર, (૨) મત આપવાની ગુપ્ત પદ્ધતિ (Ballot), (૩) દર વર્ષે નવી પાર્લિમેન્ટની ચુંટણી, (૪) પ્રતિનિધિની લાયકાતમાં ફેરફાર, (૫) અને પાર્લિમેન્ટના મેમ્બરોને પગાર. આ સુધારાની માંગણીઓ રીતસરની હતી અને ચળવળ કાયદેસર રીતે ચલાવવાની યોજના હતી. પણ ૧૮૩૯માં તેમાંના કેટલાક મગજના ફાટેલા માણસોએ નવી સંસ્થા કાઢી દમદાટી આપી અને ટંટાફિસાદ કરી સુધારા કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યારે સરકારે કડક ઉપાયો લઈને સંસ્થા દાબી દીધી.

હવેથી રાજ્યદ્વારી પક્ષો વિઢગ અને ટોરીને બદલે લિબરલ અને કોન્ઝરવેટિવ એ નામે ઓળખાવા લાગ્યા. મેલબોર્નના લિબરલ પ્રધાન મંડળે મ્યુનિસિપલ એક્ટ (૧૮૩૫), આઇરિશ ટાઈલ કોમ્યુટેશન એક્ટ (૧૮૩૬), પેની પોસ્ટેજ એક્ટ (૧૮૩૯), એ મહત્વના કાયદાઓ ધડ્યા. આ પ્રધાનમંડળને અફગાનિસ્તાન સાથે લડાઈમાં અને કૅનેડામાં ઇંગ્લિશ અને ફ્રેન્ચ સંસ્થાનવાસીઓની લડાઈમાં લક્ષ આપવું પડ્યું. ગુલામોને સ્વતંત્ર કરવાની બાબતમાં પાર્લિમેન્ટમાં ભારે તકરાર મચી રહી હતી. તેને પરિણામે લિબરલોનું મતાધિક્ય કમી થઈ ગયું હતું. ૧૮૪૧માં નવી ચુંટણી થઈ તેમાં કોન્ઝરવેટિવોનું મતાધિક્ય થયું.



મેલબોર્ન

પીલ.—ત્યારે વિક્ટોરીઆએ પીલને પ્રધાનમંડળ રચવાનું કહ્યું. પીલને પાર્લિમેન્ટના વહીવટનો સારો અનુભવ હતો. ૧૮૦૬માં પ્રથમ

આયર્લેંડ તરફથી પાર્લિમેન્ટમાં નીમાઈ ૧૮૪૧ સુધીમાં ઉંચા હોદ્દાઓ ભોગવી પ્રધાનમંડળના મંત્રી તરીકે પણ સારો અનુભવ મેળવ્યો હતો. ડીઝરાયલી અને ગ્લેડસ્ટન જેવા રાજ્યનીતિષ પુરૂષો એનાજ શાગિદોઈ હતા. એનું પ્રધાનમંડળ ૧૮૪૧થી ૧૮૪૬ સુધી ચાલ્યું હતું. ડ્યૂક ઓફ વેલિંગ્ટન, લૉર્ડસ્ટ્રેન્લી, લૉર્ડ પામસ્ટન, અને ગ્લેડસ્ટન જેવા મુત્સદ્દીઓ એના મંત્રીમંડળમાં હતા. આ પ્રધાનમંડળની કારકીર્દીમાં ઘણી મહત્વની ખીનાઓ બની



પીલ

હતી. અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાન

અને કૅનેડા વચ્ચે સરહદ બાબત ટંટો ચાલતો હતો. અફઘાનિસ્તાન સાથે લડાઈ થવાની વક્રી હતી. ખુદ ઇંગ્લેંડની સ્થિતિ પણ ચિંતાજનક હતી. વેપારધંધો મંદ હતો. દિવસે દિવસે રાજ્યની ઉપજ ખર્ચનો મેળ મળતો નહોતો. ઉપજ વધારવા માટે પીલે ૧ પાઉન્ડે ૭ પેન્સ કર મૂક્યો. એ કરથી ઉપજ એટલી સારી થઈ કે લગભગ ૧૦૦૦ જાણસો ઉપરનો કર કમી કરી શકાયો, અને આશરે ૬૦૦ ચીજ ઉપરનો કર કાઢી નાખી શકાયો. આથી કારખાનાનો માલ સોંધો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. અને ખીજી રીતે પણ સોંધવારી થઈ. પૈસાની લેવડદેવડ સહેલી કરવા માટે ૧૮૪૪માં બેંક માટે ચાર્ટર બેંક ઓફ ઇન્ડિયા પાસ કરી બેંકની ચલણી નોટ બાબે વ્યવસ્થા કરી.

‘**અન્ટી કૉર્ન-લૉ લીગ**’—અનાજપરના કર વિરૂધ્ધ મંડળ.—આ વખતે ઇંગ્લેંડમાં ઘણો ખળભળાટ ચાલી રહ્યો હતો. પરદેશથી આવતા અનાજ ઉપરના કરથી ગરીબ લોકોને ગુજરાન કરવું ઘણું મુશ્કેલ પડતું હતું. તેથી મેંચેસ્ટરના કેટલાક વેપારીઓએ એ કર વિરૂધ્ધ ચળવળ ચલાવવા એક મંડળ ઉભું કર્યું. તેનું નામ ‘**અન્ટી કૉર્ન-લૉ લીગ**’. આ ચળવળના નેતાઓમાં કૉપ્પન અને બ્રાઈટ નામના બે પ્રસિદ્ધ વક્તાઓ હતા. એ બંનેએ દેશને એક છેડેથી

ખીજા છેડા સુધી ફરી વળી સંરક્ષિત વેપારી રાજનીતિ વિરૂધ્ધ અને ખુલ્લા વેપારની તરફ લોકમત ફળવવા પ્રયત્ન કર્યા. ૧૮૪૧માં કૅબિનેટ અને ૧૮૪૬માં બ્રાઇટ પાર્લિમેન્ટમાં ચુંટાઈ આવ્યા, ત્યાં તેઓએ એ બાબતસંબંધે જોસથી ચળવળ શરૂ કરી.

આયર્લેન્ડમાં દુકાળ, (૧૮૪૫).—અનાજ ઉપરનો કર કાયમ રાખવાની શરતે પીલે પ્રધાનમંડળ રચ્યું હતું. પણ ૧૮૪૪માં કેટલાક પ્રધાનોના મતવિરૂધ્ધ તેણે કર કમી કર્યો, અને એ કર તદ્દન કાઢી નાખવાથી દેશનું હિત થશે એવી તેની ખાત્રી થઈ હતી. ૧૮૪૫માં આયર્લેન્ડમાં મોટો દુકાળ પડ્યો. બટાટાનો પાક નિષ્ફળ ગયો હતો, અને બટાટા એ આયર્લેન્ડની અરધી વસ્તીનો મુખ્ય ખોરાક હતો. ઈંગ્લેન્ડમાંજ પુરતું અનાજ ન હોવાથી ત્યાંથી અનાજ મોકલી શકાય એમ નહોતું માટે પરદેશથી આવતા ધાન્ય ઉપરનો કર કમી કરી તે મંગાવવાનો પીલનો વિચાર હતો, પણ તેના અનુયાયીઓ તેની વિરૂધ્ધ હતા. તેથી પીલે રાજનામું આપ્યું. ત્યારે લૉર્ડ જૉન રસેલે લિબરલ પ્રધાનમંડળ રચવા કોશિશ કરી. પણ તેનો મત પણ અનાજ ઉપરનો કર તદ્દન કાઢી નાખવાની તરફેણમાં હતો, તેથી તે પ્રધાનમંડળ ગોઠવી શક્યો નહિ, તેથી પીલ પાછો અધિકારે આવ્યો. અનાજ ઉપરનો કર સમૂળગો કાઢી નાખવાનો પીલનો મત હતો. તેના પક્ષના મોટા ભાગનો મત તે વિરૂધ્ધ હતો. ત્યારે ૧૮૪૬માં લિબરલ પક્ષની મદદથી તેણે તે કર રદ કર્યો. તે માટે તેનાજ પક્ષવાળાઓએ આયર્લેન્ડમાં ચાલી રહેલા દંટાળખેડા દાખી દેવા માટે જ્યારે પીલે જાપાનનો એક કાયદો ધડ્યો ત્યારે લિબરલોની સાથે મળી જઈ તે બિલ ઉરાડી દીધું, એટલે ૧૮૪૬માં પીલે રાજનામું આપ્યું.

આ પ્રમાણે વેપારની રાજ્યનીતિની બાબતમાં કૅબિનેટવેટિવ પક્ષમાં બે તડ પડ્યાં. ઍટિક, સ્ટૅન્લી, અને ડીઝરાયલી સંરક્ષિત વ્યાપારની બાબતમાં હતા, ત્યારે વેલિંગ્ટન, લૉર્ડ ઍલર્ડીન, ગ્લૅડસ્ટન વગેરે ખુલ્લા વેપારની તરફ હતા. તેથી ૧૮૪૬માં લિબરલ પક્ષ અધિકારે આવ્યો અને લૉર્ડ જૉન રસેલ વડે પ્રધાન થયો.

ત્યાર પછીના વીસ વર્ષમાં ઈંગ્લેન્ડના રાજ્ય પ્રકરણમાં બંને

મેટા પક્ષોમાં પેટાપક્ષો પડી ગયા હતા. કૉન્ઝરવેટિવોમાં એક પક્ષ 'પીલાઈટ' કહેવાયો. આ પક્ષ અનાજપરનો કર સમૂળગો કાઢી નાખવા તરફ હતો. આ પેટાપક્ષમાં ઍર્બર્ડન અને ગ્લેડ્સ્ટન મુખ્ય હતા. ૧૮૫૦માં પીલના મૃત્યુ પછી લૉર્ડ ઍર્બર્ડન પીલાઈટ પક્ષનો વડો થયો. ત્યારપછી પોતાની હોશીઆરીથી ગ્લેડ્સ્ટન વડો થયો હતો. કૉન્ઝરવેટિવના બીજા પેટાપક્ષમાં બેટિક, સ્ટેનલી, ડીઝરાયલી વગેરે હતા. તેમજ લિબરલ પક્ષમાં પણ ફાટપુટ હતી. તેઓમાં 'રેડિકલ' નામનો એક જહાલપક્ષ કૉપ્પન અને બ્રાઈટનો હતો. એ શિવાય આયરિશ પક્ષ હતો. આ પક્ષ કૉઈવાર એકની સાથે જોડાઈ તો કૉઈ વખત બીજા સાથે જોડાઈ પોતાનું કામ કાઢી લેવાની રાજ્યનીતિ રાખતો હતો.

પીલ પછી રસેલનું લિબરલ પ્રધાનમંડળ થયું તે ૧૮૪૭થી ૧૮૫૨ સુધી ચાલ્યું. એની કારકીર્દીની મુખ્ય બીનાઓમાં એક ૧૮૪૬-૪૭માં આયર્લેન્ડમાં દુકાળ પડ્યો તે હતી. એ દુકાળમાં ખાવા અન્ન ન મળવાથી હજારો આયરિશો મરણ પામ્યા. તેથી વધારે રોગોના ભોગ થઈ મરણ પામ્યા. કૉપ્પન અને બ્રાઈટના અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે અનાજના ભાવો નીચા રાખવા સરકાર વચ્ચે પડે તો તે છૂટાપણાના વેપારના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ ગણાતું હતું. તેથી તે બાબતમાં સરકારે હાથ ધાલ્યો નહિ. પણ દુકાળીઓના નિભાવ અર્થે બચાવનાં ખાંધકામો ઉઘાડ્યાં. પણ તેથી કંઈ ઝાઝો બચાવ થયો નહિ. આમ આયર્લેન્ડમાં ઉપરાઉપરી દુકાળ પડવાથી દેશ ધણો કંગાલ હાલતમાં આવી ગયો અને ખેતીની સ્થિતિ બગડી ગઈ. હજારો આયરિશો ભુખમરા અને રોગથી મરણ પામ્યા. અને હજારો લોકો દેશ છોડી અમેરિકા વગેરે પરદેશમાં જઈ વસ્યા. આમ આયર્લેન્ડમાં ત્રીજા ભાગ જેટલી વસ્તી કમી થઈ ગઈ.

ત્યારપછી આ પ્રધાનમંડળને 'ચાર્ટિસ્ટ' લોકના મંડળ તરફ લક્ષ આપતું પડ્યું. આ મંડળ કેવી રીતે ઉદ્ભવ્યું અને તેની માગણીઓ શું હતી તે આપણે પાછળ વર્ણવી ગયા છીએ. એ મંડળની ચળવળ ૧૮૩૬માં દાબી દેવામાં આવી હતી. ૧૮૪૮માં ચાર્ટિસ્ટ મંડળ

પાછું જાગી ઉઠ્યું. તે વખતે આખા યુરોપમાં ક્રાંતિકારક ચળવળ ચાલી રહી હતી. તેનો પવન ઈંગ્લેન્ડમાં પણ વાવા લાગ્યો. ચાર્ટર્ડ મંડળે એક અરજી તૈયાર કરી તેપર ૭૫ લાખ માણસોની સહીઓ લીધી. આ અરજી તરફ જેઓની સહાનુભૂતિ હોય તે બધાનું એક સરઘસ કાઢી પાર્લિમેન્ટને અરજી હાથોહાથ આપવાની એકિનેરની ઇચ્છા હતી. આવા મોટા સરઘસથી હુલ્લડો થવાની ખીક રહેતી હતી. તેથી વડા સેનાપતિ ડ્યૂક ઓફ વેલિંગ્ટનને શાંતિ અને અંદાજસ્ત રાખવા માટે દોઢ લાખની નવી પોલીસ ફોજ ઉભી કરી. અને એવો હુકમ કાઢ્યો કે વેસ્ટમીન્સ્ટર પુલની ખીજ તરફ સરઘસના રૂપમાં કોઈએ જવું નહિ. તેથી એ અરજી સરઘસથી હાથોહાથ આપવાનું બન્યું નહિ, અને તે ગાડી મારફત મોકલવી પડી. આ અરજી બાબત તપાસ ચલાવતાં લગભગ અરધી કરતાં વધારે સહીઓ બનાવટી માલમ પડી. પછી એ ચળવળ દાખી દેવામાં આવી (૧૮૪૮).

લૉર્ડ ઝૉન રસેલના પ્રધાનમંડળમાં પાર્સર્ટન એ એક હોશિયાર મુત્સદ્દી પરદેશ ખાતાનો સેક્રેટરી હતો. પરદેશ ખાતાનું કામકાજ તેનાજ વિચાર પ્રમાણે ચાલતું. ૧૮૪૮માં યુરોપમાં જે ક્રાંતિકારક ચળવળનો પવન ચાલ્યો તે જર્મની, ઇટલી, ફ્રાન્સ, હંગરી વગેરે દેશોમાં પ્રસર્યો, આ ક્રાંતિકારોનો ઉદ્દેશ પોતાના દેશમાં બિનજવાબદાર રાજ્યસત્તાને બદલે સનદશીર રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપવાનો હતો. તેથી શરૂઆતમાં તે લોકો તરફ પાર્સર્ટનની સહાનુભૂતિ હતી. પણ પછી તેઓને હાથે ધણા અત્યાચાર થવા લાગ્યા અને સઘળે અરાજકતા થવા લાગી ત્યારે તે તેની વિરુદ્ધ થયો. ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અધ્યક્ષ લુઈ નેપોલીઅને પાછી રાજસત્તા સ્થાપવા કોશિશ કરી ત્યારે પાર્સર્ટને તેને ટેકા આપ્યો અને લુઈને શહેનશાહ ઉગ્ર નેપોલીઅન તરીકે કબૂલ રાખ્યો. આમ કરવામાં તેણે રાણીની કે ખીજ પ્રધાનોની સંમતિ લીધી નહોતી. આ પૂર્વે એક બાબત પ્રસંગે રાણી વિક્ટોરીઆએ તેને સૂચના આપી હતી કે હવે પછી કોઈપણ બાબતમાં કંઈપણ કરતાં પહેલાં તમારે મને પૂછવું. આ વેળાએ પણ

તેજ બૂલ કરવા માટે રાણીએ તેને પ્રધાનમંડળમાંથી બરતરફ કર્યો. પછી ક્રાન્સ ઇંગ્લેંડ પર કદાચ હુમલો લાવે એવી બીક રહેતી હતી, તેથી લશ્કરમાં વધારો કરવા માટે રસેલે એક બિલ પાર્લિમેન્ટમાં રજુ કર્યું. પાર્લિમેન્ટમાં મોટો ભાગ તેની વિરુદ્ધ હતો તે જોઈ પામસ્ટન એ બિલની વિરુદ્ધ પડ્યો. પ્રધાનમંડળની હાર થઈ અને રસેલને રાજીનામું આપવું પડ્યું (૧૮૫૨).

ડર્બી-ડીઝરાયલીનું પ્રધાનમંડળ.—આવી રીતે પામસ્ટન પ્રધાનમંડળને ઉથલાવી નાંખ્યું, પણ તેના અનુયાયીઓ મોટી સંખ્યામાં ન હોવાથી તે પ્રધાનપદે આવી શક્યો નહિ. ત્યારે ડર્બી અને ડીઝરાયલીનું કૉન્ઝરવેટિવ પ્રધાનમંડળ અધિકારે આવ્યું. આ વખતે કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષે સંરક્ષિત જગતની રાજ્યનીતિ તજ દીધી હતી. તોપણ પીલાઇટ પક્ષવાળાઓ તેમને મદદ આપવાને બદલે લિબરલો સાથે મળી ગયા, તેથી ૧૮૫૨ના ડીસેમ્બરમાં ડર્બી-ડીઝરાયલીને પ્રધાનવડું છોડવું પડ્યું.

લૉર્ડ ઍબર્ડીનનું મિશ્ર પ્રધાનમંડળ, (૧૮૫૨-૫૫).— આ વખતે કૉન્ઝરવેટિવ અને લિબરલ પક્ષના જૂના નેતાઓ મરણ પામ્યા હતા અને નવા પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા હતા. રાણી વિક્ટોરીઆએ લિબરલોને પોતાનો અંતર્ય મતભેદ દૂર કરી પ્રધાનપદે આવવાનું આમંત્રણ કર્યું. ત્યારે તેઓએ કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષમાંથી ફૂટેલા પીલાઇટો જોડે ઐક્ય કરી એક મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચ્યું. તેમાં પીલને અનુયાયી લૉર્ડ ઍબર્ડીન વડો પ્રધાન થયો. આ પ્રધાનમંડળમાં ઍલ્ડસ્ટન પાસે તીજેરી ખાતું હતું. રસેલ આમની સલાનો નેતા હતો. પામસ્ટન સ્વદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો. લૉર્ડ કલેરેનડન પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો. આમ આ પ્રધાનમંડળમાં કસાયલા મુત્સદ્દીઓ હતા. ઍલ્ડસ્ટને સંરક્ષિત જગતના કાયદા કાઢી નાખી ઇંગ્લેંડને ખુલ્લા વેપારનો દેશ બનાવી દીધો. પરદેશી રાજ્યનીતિમાં પૂર્વ અને દક્ષિણ યુરોપમાં રૂશીઆ ફાલતું જતું હતું તે તરફ ઇંગ્લેંડને લક્ષ આપવું પડ્યું અને ટર્કીને મદદ કરવાનું પ્રધાનમંડળે ઠરાવ્યું. આ વખતે ક્રાન્સ પણ ટર્કીની મદદમાં ઇંગ્લેંડ સાથે જોડાયું, અને ફીમીઅન વિગ્રહ ૧૮૫૪-૧૮૫૬ના એ વર્ષે સુધી ચાલ્યો. આ

વિગ્રહના બંદોબસ્તમાં કેટલીક ગેરવ્યવસ્થા થવાથી પ્રધાનમંડળપર ટીકા થઈ તેથી ઍબર્ડીન અને પીલના પેટાપક્ષવાળાઓને રાજીનામાં આપવાની ફરજ પડી (૧૮૫૫).

પામર્સ્ટનનું પહેલું પ્રધાનમંડળ, (૧૮૫૫-૧૮૫૮).—
 લૉર્ડ ઍબર્ડીન પછી પામર્સ્ટન વડો પ્રધાન થયો. ૧૮૫૫થી ૧૮૬૫ સુધીના દશ વર્ષમાં રાજ્યમાં પામર્સ્ટન જે કહે તે થાય એવી રિથતિ હતી. આગળનો વડો પ્રધાન લૉર્ડ રસેલ આ પ્રધાનમંડળમાં હતો. પણ તેને પામર્સ્ટન સાથે બન્યું નહિ માટે તેણે રાજીનામું આપ્યું. ૧૮૫૭માં પામર્સ્ટને ચીન સાથે વિગ્રહ ચલાવ્યો. પણ એ વિગ્રહના પ્રશ્ન ઉપર કૉંગ્રેસની દરખાસ્તથી આમની સલામાં તેની હાર થઈ ત્યારે પામર્સ્ટને પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી નવી ચુંટણી કરાવી. એ નવી ચુંટણીમાં તેનું મતાધિક્ય થયું, એટલે તે પ્રધાનપદે ચાલુ રહ્યો. પણ ઍર્સિની નામના એક માણસે ડગ્લ નેપોલીઅનને ઠાર કરવાનું એક કાવત્રું ઈંગ્લેન્ડમાં રચ્યું હતું. ફ્રેન્ચ સરકારની સૂચના ઉપરથી એ કાવત્રામાં લાગ લેનારા બધા માણસોને જન્મકેદની શિક્ષા કરવા માટે તેણે પાર્લમેન્ટમાં એક બિલ આણ્યું. પણ કૉન્ઝરવેટિવો, પીલાઇટો અને લિબરલોએ મળી જઈ તે બિલ ઉરાડી દીધું. ત્યારે ૧૮૫૮માં પામર્સ્ટને રાજીનામું આપ્યું, એટલે ડર્બી-ડીઝરાયલીનું પ્રધાનમંડળ થયું. પણ આમની સલામાં તેઓનું સ્વતંત્ર મતાધિક્ય નહોવાથી તેઓથી પ્રધાનપદે ઝાઝી વાર ટકી શકાયું નહિ. તેઓએ ૧૮૫૯માં રાજીનામું આપ્યું.

પામર્સ્ટનનું બીજું પ્રધાનવડું, (૧૮૫૯-૧૮૬૫).—
 હવે ૧૮૫૯માં પામર્સ્ટનનું બીજું વાર લિબરલ પ્રધાનમંડળ થયું. પામર્સ્ટનની કારકીર્દીમાં ગ્લેડસ્ટન ધણો પ્રસિધ્ધિમાં આવ્યો. આ વખતે યુરોપમાં મહત્વના ફેરફાર ચાલી રહ્યા હતા. સાર્ડિનીઆના રાજા વિક્ટર ઈમ્બ્રુઅલે ઇટલીને એકત્ર કર્યું હતું (૧૮૬૧). અને જર્મનીનાં બુદાંબુદાં રાજ્યો એક થઈ જવા લાગ્યાં હતાં. શુલામગીરીના સવાલ માટે અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં ૧૮૬૧થી ૧૮૬૫ સુધી આંતર મુલ્કી વિગ્રહ થયો હતો. આ બધી બાબતોપર

પામરસ્ટનના પ્રધાનમંડળને લક્ષ આપવું પડ્યું હતું. પણ આ બધા પરદેશી ટંટાઓમાં પામરસ્ટને તટસ્થપણાનું ધોરણ રાખ્યું હતું.

પામરસ્ટનનું ચરિત્ર, (૧૮૦૭-૧૮૬૫).—પામરસ્ટન ૧૮૦૭માં પહેલી વાર પાર્લિમેન્ટમાં ચુંટાઈ આવ્યો. ત્યારથી એની રાજ્યદારી જિંદગી શરૂ થઈ તે ૧૮૬૫માં તેના મૃત્યુ પર્યંત ટકી હતી. અને



લૉર્ડ પામરસ્ટન

લગભગ સાઠ વર્ષ સુધી રાજકાજમાં એણે ભાગ લીધો હતો. દર પ્રધાનમંડળમાં એ મંત્રી હતો. સ્વદેશ ખાતાનાં, પરદેશ ખાતાનાં વગેરે જોખમદારીનાં કામો તેણે કર્યા હતાં. તેનો સ્વભાવ ઉમદા હોવાથી બધાપર તે પોતાની છાપ પાડી શકતો હતો. ગમે તેવી મુશ્કેલ સ્થિતિમાં તે ઝગમગતો નહિ. ધડક કરીને હિંમત અને ઉત્સાહથી રસ્તો કાઢતો, તેથી તેના પ્રતિપક્ષીઓ પણ તેનાં વખાણ કરતાં. ૧૮૩૨ના સુધારાના કાયદા પછી પાર્લિમેન્ટમાં વધુ સુધારણાની જરૂર નથી એમ તે પ્રમાણિકપણે માનતો હતો.

રસેલનું મંત્રીમંડળ અને પાર્લમેન્ટના સુધારાની ચળવળ, (૧૮૬૫-૬૬).—પાર્લમેન્ટની પછી લૉર્ડ રસેલે લિબરલ પ્રધાનમંડળ રચ્યું. તે ઉમરાવોની સભાનો સભાસદ હોવાથી આમની સભામાં નેતાપણું ઝેલ્સ્ટનને મળ્યું. પાર્લમેન્ટની સુધારણાની ચળવળ તરફ ઝેલ્સ્ટનની સહાનુભૂતિ હતી. ૧૮૩૨ના કાયદાથી બિલો સંતોષ પામ્યા હતા. પણ રેડિકલો તેને પૂરતો ગણતા નહોતા. વધુ સુધારાની તેઓ તરફથી જોઈએ તો ચળવળ ચાલી. ઝેલ્સ્ટનને એ સવાલ ખાસ હાથપર લીધો. અને ૧૮૬૬માં તેણે એક સુધારાનું બિલ આમની સભામાં રજૂ કર્યું. પણ પાર્લમેન્ટનાવાળાઓ અને કૉન્ઝર્વેટિવો જોડાઈ જવાથી તેની હાર થઈ, તેથી પ્રધાનમંડળને રાજીનામું આપવું પડ્યું.

ડર્બી-ડીઝરાયલીનું પ્રધાનમંડળ, (૧૮૬૬-૬૮).—પછી ડર્બી-ડીઝરાયલીનું કૉન્ઝર્વેટિવ પ્રધાનમંડળ થયું. એ બંને નેતાઓને સુધારાની જરૂર લાગતી હતી અને તેઓ સુધારો કરવા માગતા હતા. તેથી લૉર્ડ સૉલ્સબરી વગેરે આગેવાનો પ્રધાનમંડળમાંથી નીકળી ગયા. તેઓના નીકળી ગયા પછી ડર્બી-ડીઝરાયલીએ બીજાં રીફોર્મ બિલ પાર્લમેન્ટમાં રજૂ કર્યું, અને લિબરલોના ટેકાથી ૧૮૬૭માં તે પસાર કરાવ્યું.

બીજો સુધારાનો કાયદો, (૧૮૬૭).—આ કાયદાથી પાર્લમેન્ટની ઘટનામાં મહત્વના સુધારો થયા. આ કાયદાથી શહેરોમાં ઘરોના માલિકા ઉપરાંત વરસ દહાડે ૧૦ પાઉન્ડ જેટલું લાડું ભરનારાને મતાધિકાર મળ્યો. તેજ પ્રમાણે પરગણાંમાં ગણોત્તી-આઓને પણ મતાધિકાર મળ્યો હતો. આમ મતદાર સંખ્યા વિસ્તૃત થવાથી કામગાર વર્ગના પ્રતિનિધિઓ પણ પાર્લમેન્ટમાં આવવા લાગ્યા; તેથી પાર્લમેન્ટ સમક્ષ આવતા સવાલોમાં પણ ઘણો ફેર થવા લાગ્યો. આમ પાર્લમેન્ટમાં નવું તત્વ અને ઉત્સાહ આવ્યાં. આગળના નેતાઓ મરી પરવાયાં હતા, અને કેટલાક રાજકાજમાંથી ખસી ગયા હતા, એટલે ડીઝરાયલી અને ઝેલ્સ્ટન જેવા તરફ રાજ્યદ્વારીઓના હાથમાં રાજ્યની લગામ આવી. તેઓએ પૂર્વપરંપરા-નુંસાર રાજ્યકારભાર ધણી દક્ષતા અને મુત્સદ્દીપણાથી ચલાવ્યો હતો.

ગ્લેડસ્ટન અને ડીઝરાયલી.—ગ્લેડસ્ટન જન્મે રજાંચ હતો.

તેણે ઇટન અને ઑક્સફર્ડમાં કેળવણી લીધી હતી. ૨૩ વરસની નાની ઉંમરે ટોરી પક્ષ તરફથી પાર્લિમેન્ટમાં દાખલ થયો હતો. પોતાની હોશીઆરીથી તેણે પીલનું ધ્યાન ખેંચ્યું. પીલે તેને પ્રધાનમંડળમાં લીધો. પછી અનાજ ઉપરની જકાતની રાજ્યનીતિની બાબતમાં મતભેદ થવાથી પીલની સાથે તેણે પણ કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષ છોડ્યો, ને ‘પીલાઈટ’ થયો. પછી લિબરલ પાર્ટીમાં જોડાયો.

લૉર્ડ ઍબર્ડીન અને લૉર્ડ પામર્સ્ટનના ઑફ ધી એક્સચેન્જ તરીકે બહુ ડીઝરાયલી જાતનો યાદુદિ હતો. અને તેણે નાનપણમાં કંઈ શિક્ષણ લીધું નહોતું. નાનપણમાં રસીલા છેલબટાઉ તરીકેજ તેની ખ્યાતિ હતી. તે ઇંગ્લેંડની પાર્લિમેન્ટમાં દાખલ થવાના ચાર પાંચ પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. પણ છેવટે ૧૮૩૭માં ચુંટાયો. તે પક્ષે ટોરી હતો. છેવટ સુધી કૉન્ઝરવેટિવજ રહ્યો હતો. પાર્લિમેન્ટમાં તેનું પ્રથમ ભાષણ હાંસીને પાત્ર થયું હતું પણ ધીમેધીમે તે પોતાની છાપ પાડી શક્યો હતો. લૉર્ડ ઍર્બીની સંરક્ષિત વેપારની રાજ્યનીતિને તેણે મજબુત ટેકા આપ્યો હતો. ૧૮૪૬થી ૧૮૬૬ સુધીમાં લિબરલ પક્ષની સાથે



ગ્લેડસ્ટન

પ્રધાનમંડળમાં તેણે ચેન્સેલર સારી નામના મેળવી હતી. ઘણા વખત ઇટલીમાં રહ્યો હતો. નાનપણમાં રસીલા



ડીઝરાયલી

બાથ બીડવામાં તે બેટિંગ અને ડર્બિન ધણો કામ લાગ્યો હતો. પહેલાંના વૃધ્ધ મુત્સદ્દીઓ અને નેતાઓના મરણ પામવા પછી ૧૮૬૩થી ગ્લેસ્ટન અને ડીઝરાયલી લિબરલ અને કોન્ઝરવેટિવ પક્ષોના નેતા થયા. ત્યારપછીના વીસ વર્ષ આ બે નિપૂણ રાજ્યદ્વારીઓના દ્વંદ્વ યુધ્ધનાં વર્ષો હતાં એમ કહીએ તો ચાલે. બંનેની ભાષણ શૈલીની અને શ્રોતાજનોના મનહરણ કરી લેવાની શક્તિ અવર્ણનીય હતી. રાજકારભાર શિવાયની બીજી બીજી બાબતોમાં બંનેએ સારી નામના સંપાદન કરી હતી. ડીઝરાયલીએ એક રાજદ્વારી કાદંબરી લખી છે. ગ્લેસ્ટન બાહોશ લેખક હતો. મહાન ભાષણ યોધો હતો. વિષય પ્રતિપાદન કરવાની શૈલીથી અને યોગ્ય શબ્દ યોગ્ય ટેકાણે ધાલવાની કુનેહથી શ્રોતાજનોને તે પોતાના કરી લેતો. ત્યારે ડીઝરાયલી પ્રતિપક્ષીઓની દલીલમાંના નબળા ભાગોને પકડી પોખી નાખી તેમને મ્હાત કરતો.

૧૮૬૮માં લૉર્ડ ડર્બિનના રાજીનામા પછી ડીઝરાયલી મુખ્ય પ્રધાન થયો. પણ તેજ વર્ષે નવી પાર્લિમેન્ટ ચુંટાવાની હતી, તે ચુંટાઈ તેમાં તેનું મતાધિક્ય ન થયું, એટલે તેને રાજીનામું આપવું પડ્યું. ત્યારે લિબરલ પક્ષ અધિકારે આવ્યો અને ગ્લેસ્ટન વડો પ્રધાન થયો.

ગ્લેસ્ટનનું પહેલું કારભાર, (૧૮૬૮-૧૮૭૪).—તેનું પ્રધાનવડું ૧૮૬૮થી ૧૮૭૪ સુધી ચાલ્યું. આ પ્રધાનમંડળમાં બ્રાઈટ પણ હતો અને તેની પાસે ‘બોર્ડ ઓફ ટ્રેડ’—વેપાર ખાતાનું કામ હતું. લૉર્ડ ગ્રેનવિલ પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો. ગ્લેસ્ટને તેના કારભારમાં દેશમાં ઘણા સુધારા કર્યા. ૧૮૭૦માં ‘એજ્યુકેશન ઍક્ટ’—કેળવણી સંબંધે કાયદો કર્યો. આ પૂર્વે પ્રાથમિકશાળાઓ ખાનગી સંસ્થા અને વ્યક્તીઓ ચલાવતાં હતાં. આ કાયદાએ પ્રત્યેક જિલ્લામાં સ્કૂલ બોર્ડ નીમી, શિક્ષણ માટે કર મૂકવાની તેને સત્તા આપી અને નાનાં છોકરાંને ફરજિયાત શાળામાં લાવવાની ગોઠવણ કરી. આ શિવાય શિક્ષણ વિષયમાં બીજાં સુધારો કર્યો તે એ કે ઍક્સાઈડ અને કેમિસ્ટ્રીના વિશ્વવિદ્યાલયમાં જોએને શિષ્યવૃત્તિ મળતી તેઓપર કેટલા ધાર્મિક નિર્બંધ હતા તે કાઢી નાંખ્યા. તેમજ

મજૂર વર્ગના સંઘ સ્થપાય તે કાયદેસર છે એમ ઠરાવ્યું. વળી ચુંટણી વખતે મત આપનારા પોતાની ધ્વજા પ્રમાણે મત આપી શકે અને કાણે કોને મત આપ્યો છે તેની ખબર ન પડે તેટલા માટે ‘બેલટ બૅકટ’ પેસાર કર્યો (૧૮૭૨).

સૈન્યમાં સુધારા.—ગ્લૅડસ્ટનના પ્રધાનમંડળે ૧૮૭૧માં લશ્કરી સુધારાનો એક કાયદો કર્યો. પૈસા આપીને સૈન્યમાં અધિકારીની જગા મેળવવાનો રિવાજ હતો તે બંધ પાડ્યો. કાયમ સૈન્યની મુદતમાં ફેરફાર કરી અમુક મુદત પછી સૈનિકો ‘રીઝર્વ’—અનામત સૈનિકો તરીકે પાંચ વર્ષ સુધી નોકરી કરે એમ ઠરાવ્યું. આમ કરવાથી કાયમની ફોજ ઘણી મોટી કરવાનું બની શક્યું.

વળી આયર્લેન્ડમાં ધાર્મિક સુધારો કર્યો. ત્યાંના પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને સરકારી મદદ મળતી હતી તે બંધ કરી (૧૮૬૯).

આયર્લેન્ડમાં જમીન સંબંધે કાયદો, (૧૮૭૦).—આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ કે આયર્લેન્ડમાં ઉપરાઉપરી દુકાળો પડવાથી ખેડુતોની સ્થિતિ ઘણી દુઃખી થઈ પડી હતી. આખો દિવસ કામ કરતાં તેઓને પેટપૂર ખાવાનું પણ મળતું નહોતું. માટે તેઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે ગ્લૅડસ્ટને ૧૮૭૦માં ‘આઈરિશ લેન્ડ બૅકટ’.—આયર્લેન્ડની જમીન સંબંધે કાયદો પસાર કર્યો. તેમાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે ખેડુત જમીનમાં જે સુધારા કરે તેનો ખર્ચ માલીકે આપવો અને ગણોત્ત લઈ કરે ત્યાં સુધી માલીકથી તેને કાઢી મૂકાય નહિ. જે માલીક કહાઠી મૂકે તો તેણે ખેડુતને નુકસાની ભરી આપવી.

આમ ગ્લૅડસ્ટન દેશમાં સુધારા કરતો હતો ત્યારે યુરોપમાં મોટી ધમાધમી ચાલી રહી હતી. ૧૮૭૦માં ફ્રાંકો-જર્મન યુધ્ધ થયું. ૧૮૫૬માં થયેલી પૅરિસની સંધિની વિરૂધ્ધ જઈ રશીઆએ કાળા સમુદ્રમાં પોતાની મનવારો રાખવા માંડી હતી. યુરોપની આ ધમાધમીમાં ગ્લૅડસ્ટને તટસ્થપણાનું ધોરણ રાખ્યું હતું.

ગ્લૅડસ્ટન પ્રધાનમંડળની પડતી, (૧૮૭૪).—ગ્લૅડસ્ટને જે નાના પ્રકારના સુધારા કર્યા હતા તે ઘણા લોકોને પસંદ પડ્યા

નહોતા. કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષ તો વિરૂધ્ધ હતોજ. લિબરલ પક્ષના જહાલ વિભાગને તે અપૂર્ણ લાગતા હતા. પ્રાથમિક શિક્ષણ સંબંધમાં ધાલેલાં નિર્બંધો નૉન-કૉન્ઝર્વેટિવોને ગમતા નહોતા. પરદેશી રાજ્યનીતિપર પણ ટીકા થતી હતી. આવી સ્થિતિનો લાભ લઈ ડીઝરાયલીએ ઝેલ્સ્ટન વિરૂધ્ધ હુમલા શરૂ કર્યા. ઝેલ્સ્ટનની રાજ્યનીતિ ઉપર ટીકા કરતાં ડીઝરાયલી કહેતો કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું શ્રેષ્ઠત્વ કાયમ રાખવું હોય અને આ સામ્રાજ્યના નિરનિરાળા ભાગોને સંગઠિત રાખવા હોય તો ઇંગ્લેન્ડે કૉન્ઝરવેટિવ ધોરણ રાખવું જોઈએ. પરિસ્થિતિ આવી હતી તેવામાં ૧૮૭૪માં પ્રધાનમંડળમાં કોઈ બાબતમાં મતફેર થયો ત્યારે ઝેલ્સ્ટને પાર્લિમેન્ટ બરખાસ્ત કરી, અને નવી ચુંટણી કરાવી. તેમાં ઝેલ્સ્ટનની હાર થઈ અને કૉન્ઝરવેટિવ મતાધિક્ય થયું, એટલે ઝેલ્સ્ટને રાજીનામું આપ્યું.

ડીઝરાયલીનું પ્રધાનમંડળ (૧૮૭૪-૧૮૮૦).—આવી રીતે ૧૮૪૧ પછી ૩૩ વર્ષે કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષ પાછો અધિકારે આવ્યો. ડીઝરાયલીના આ પ્રધાનમંડળમાં લૉર્ડ ડર્બી પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો, લૉર્ડ સાલ્સબરી હિંદુસ્થાન ખાતાનો સેક્રેટરી હતો, લૉર્ડ નૉર્થકોટ વડો ખજાનચી, અને લૉર્ડ ક્રૉસ સ્વદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો.

ઝેલ્સ્ટને આરામ માટે થોડો સમય રાજકાળમાંથી રજા લીધી ત્યારે લૉર્ડ હાર્ટિંગટન લિબરલ પક્ષનો નેતા થયો. તેને અને બીજા એક લિબરલ આગેવાન ચેમ્બરલૈનને બન્યું નહિ. એટલે લિબરલ પક્ષમાં ફાટફૂટ થઈ. આ વખતે ‘હોમરૂલ ચળવળ’—આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાના પ્રશ્ને ધણું જોસ પકડ્યું હતું. પાર્લિમેન્ટમાં આયરિશ પક્ષનો નેતા પારનેલ હતો. આયર્લેન્ડને ‘હોમરૂલ’ ન મળે ત્યાંસુધી પાર્લિમેન્ટનું ગાડું અટકાવવા તેઓ તરફથી પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા હતા. દરેક પ્રશ્નપર લાંબાં લાંબાં બાંધણાં કરી કાળજીપ કરી તેઓ કામ-કાજમાં હરકત નાંખતા હતા. નવા પ્રધાનમંડળને એ પક્ષને પણ પહોંચીવળવાનું હતું.

આમ લિબરલ અને આયરિશ પક્ષો તરફથી હરકતો થતી હતી તોપણ ચુંટણી વખતે આપેલાં વચનો પાળી ધણા સુધારા કૉન્ઝર-

વેટિવ પ્રધાનમંડળે કર્યાં. કારખાના સંબંધમાં, આરોગ્ય બાબત, નવી થયેલી ટ્રેડ યુનિયન સંસ્થાઓના કાયદેસરપણા બાબત, જમીનના વેચાણ બાબત, વેપારી વહાણોના ખલાસીના સંરક્ષણ બાબત, મજૂર વર્ગને રહેવાની ચાલીઓ, સંબંધમાં, એવા એવા ઘણા મહત્વના કાયદા તેણે પસાર કર્યાં. આમ અંતસ્થ સ્થિતિમાં સુધારા કર્યાં તેમજ પરદેશી રાજપ્રકરણમાં પણ બહુ સાફ ધ્યાન આપ્યું. ૧૮૭૬માં ટર્કીએ બલ્ગેરીઆપર કરેલા જીલમ માટે રૂશીઆએ ટર્કીપર સ્વારી કરી. તેમાં રૂશીઆની જીત થઈ. હવે ટર્કીનું પાયતખ્ત કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલ જે રૂશીઆના હાથમાં જાય તો એશિઆમાં ઇંગ્લેંડના લાભોને ઘણું નુકસાન પહોંચવાનો સંભવ હતો. તેથી ૧૮૭૮માં થયેલા બર્લિનના તહનામાંમાં વચ્ચે પડી ડીઝરાયલીએ ઇંગ્લેંડનું હિત સાધી લીધું.

પછી ૧૮૮૦માં પાર્લમેન્ટની નવી ચુંટણી થઈ. તેમાં કૉન્ઝરવેટિવોની હાર થઈ, એટલે ડીઝરાયલી, જેને હવે લૉર્ડ બીકન્સરીલ્ડનો ખિતાબ મળ્યો હતો, તેણે રાજીનામું આપ્યું અને ૭૦ વર્ષની ઉંમરે ગ્લેસ્ટન પાછો પ્રધાનપદે આવ્યો (૧૮૮૦). ત્યારપછી બીજે વર્ષે ડીઝરાયલી મરણ પામ્યો.

ગ્લેસ્ટનનું બીજું પ્રધાનમંડળ, (૧૮૮૦-૧૮૮૫.)—ગ્લેસ્ટનના આ પ્રધાનમંડળમાં લૉર્ડ મેન્વિલ પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન અને લૉર્ડ હર્ટિંગટન હિંદુસ્થાન ખાતાનો પ્રધાન હતો. તે શિવાય તેમાં જૉન આર્લ અને ચેમ્પરલૈન પણ હતા. આ પ્રધાનવટાંની પાંચ વર્ષની અવધીમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જીદાજીદા ભાગોમાં ઘણી અડચણો આવી હતી. આયર્લેંડને મુશ્કેલ પ્રશ્ન તો હતોજ. પારનેલ અને તેના આયરિશ અનુયાયીઓએ પાર્લમેન્ટનાં કામકાજમાં હરકત નાંખવાની રાજ્યનીતિ કાયદેસર પધ્ધતિથી ચાલુ રાખી હતી, તેથી પાર્લમેન્ટમાં થતાં ભાષણો સંબંધે કેટલાક નવા નિયમ કરવા પડ્યા. ૧૮૮૦માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં બોર લોકોને હાથે માણુબાની ટેકરીની લડાઈમાં ઇંગ્લેંડને હાર મળ્યાથી ઇંગ્લિશના નેજા નીચે બોર લોકોને સ્વરાજ્ય આપવું પડ્યું. ૧૮૮૨માં ઇજિપ્ટમાં ખટપટ જાગી હતી તેનો સમાધાન-કારક નિકાલ ૧૮૮૪માં ખારદુમની લડાઈથી આવ્યો. હિંદુસ્થાનની

સરહદપર અફઘાનિસ્તાનની ઉત્તરે રૂશીઆ પગપેસારો કરી રહ્યું હતું તેથી ૧૮૮૪માં રૂશીઆ સાથે લડાઈ સળગવાનો સંભવ હતો. આવી આવી મુશ્કેલીઓ દૃઢ કરવાનું કામ પણ ચાલુજ હતું તેની સાથે દેશમાં સુધારાના કાયદા કરવાનું કામપણ ચાલુ હતું. ૧૮૮૦માં આયર્લેંડમાં જમીન સંબંધનો બીજો કાયદો કર્યો. આ કાયદાથી ખેડુતોને તેમની જમીન વેચવાનો હક મળ્યો, અને જમીનનું ગણોત નક્કી કરવા માટે ખાસ કોર્ટ નીમવામાં આવી. આ કાયદાથી પણ આયર્લેંડમાં સંતોષ થયો નહિ. અને 'લેડ લીગ' નામની સંસ્થાએ ગણોત નહિ આપવાની ખેડુતોને સલાહ આપવા માંડી. ત્યારે ઝ્વેડિશ્ટને સખતીના ઉપાય લઈ પારનેલ વગેરે આખરિશ નેતાઓને કેદ કર્યા. પણ થોડા મહિના રહી ૧૮૮૨માં તેમને પાછા છૂટા કરવામાં આવ્યા, અને તેમના કહેવાપર વિચાર કરવાનું પ્રધાનમંડળે ઠરાવ્યું.

૩જી રીફોર્મ-સુધારાનું બિલ, (૧૮૮૪-૮૫).—૧૮૮૪માં ઝ્વેડિશ્ટને મતદાર મંડળો વિસ્તૃત કરવા માટે ત્રીજું સુધારાનું બિલ પાર્લિમેન્ટમાં રજુ કર્યું. તે આમની સભામાં પાસ થયું, પણ ક્યાક્યા જિલ્લા અને શહેરો તરફથી કેટલા કેટલા પ્રતિનિધિઓ હોવા જોઈએ તે બાબત આ બિલમાં કંઈ વ્યવસ્થા નથી એમ દલીલ કરી ઉમરાવની સભાએ એ બિલ ઊરાડી દીધું. પણ પછી લિયરલો અને કૉન્ઝરવેટિવોએ સંમત થઈ નવી યોજના કરી નવું બિલ આણ્યું તે પસાર થયું. આ કાયદાથી ખેતરમાં કામ કરનાર મજૂરોને મતાધિકાર મળ્યો. પંદર હજારથી ઓછી વસ્તીવાળી જગાઓનો પ્રતિનિધિ હક લઈ લેવામાં આવ્યો અને પચાસ હજારની વસ્તીએ એક પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આપવામાં આવ્યો. આમ વસ્તીનો વિચાર કરી પ્રતિનિધિની સંખ્યા ઠરાવવામાં આવી.

૧૮૮૫માં એક નજીવા સવાલપર હાર થવાથી ઝ્વેડિશ્ટને રાજનામું આપ્યું. ત્યારે લૉર્ડ સૉલ્સબરી પ્રધાનપદે આવ્યો. પણ આ કૉન્ઝરવેટિવ પ્રધાનમંડળ અઝીવાર ટક્યું નહિ, કારણ ૧૮૮૫માં નવી ચુંટણી થઈ તેમાં લિયરલ પક્ષનો જય થયો, એટલે ઝ્વેડિશ્ટન પાછો અધિકારે

આવ્યો. આ વખતે આઇરિશ પ્રશ્નનો કાયમનો નિકાલ લાવવા તેણે વિચાર કર્યો, પણ તેનાજ પક્ષના હાર્ટિંગટન, ચેમ્પરલૈન, બ્રાઈટ વગેરે સામા પડ્યા અને ‘લિબરલ યુનિઅનિસ્ટ’ નામનો નવો પક્ષ કાઢી આઇરિશ પ્રશ્ન ઉપર કૉન્ઝરવેટિવો તરફથી તેમણે મત આપ્યો. તેથી ગ્લેસ્ટનની હાર થઈ. ત્યારે એ પ્રશ્ન ઉપર લોકમત શું છે તે જાણવા માટે વડા પ્રધાને પાર્લિમેન્ટ બરખાસ્ત કરી, અને નવી ચુંટણી કરાવી. એ નવી ચુંટણીમાં લિબરલ યુનિઅનિસ્ટ અને કૉન્ઝરવેટિવોની બહુમતિ થઈ, ત્યારે ગ્લેસ્ટનને રાજીનામું આપ્યું અને લૉર્ડ સૉલ્સબરીનું કૉન્ઝરવેટિવ પ્રધાનમંડળ થયું.

સૉલ્સબરીનું યુનિઅનિસ્ટ પ્રધાનમંડળ, (૧૮૮૬-૮૨).—

આ મંત્રીમંડળમાં ચર્ચિલ, સ્મિથ, બાલફોર, અને ગોશૈન જેવા રાજનિપૂણ પુરૂષો હતા. ચર્ચિલ પાસે વડા ખજાનચીનું કામ હતું. વક્તૃત્વ શક્તિ અને ભાષણ શૈલીથી ચર્ચિલે આમની સભામાં સારી છાપ પાડી હતી. પણ ૧૮૮૭માં સૈન્ય અને અરમારના ખર્ચના પ્રશ્ન બાબત મતફેર થવાથી તે પ્રધાનમંડળમાંથી નીકળી ગયો. લૉર્ડ સૉલ્સબરીને પ્રથમ આઇરિશ સવાલપર લક્ષ આપવું પડ્યું. ત્યાં પારનેલની સરદારી નીચે ભારે ધામધુમ ચાલી રહી હતી. ખેડુતો ગણોત આપવા ના પાડતા હતા, ત્યારે જમીનદારો તેમની પાસેથી જમીન છોડાવતા હતા, તેથી ત્યાં હુલ્લડો થતાં હતાં. આ હુલ્લડોમાં પારનેલનો હાથ છે એવી મતલબનું સખત લખાણ ‘ધી ટાઇમ્સ’ છાપામાં આવ્યું. તે ઉપરથી પારનેલની તપાસ ચલાવવા એક કમિશન નીમાયું. તે તપાસમાં પારનેલ નિર્દોષ ઠરી છૂટી ગયો (૧૮૮૯). પછી ૧૮૯૦માં પારનેલ અને તેની પત્નીના છૂટાછેડાનો ખટલો કાર્ટે ચઢ્યો. તે બાબતમાં પારનેલ ઘણો અપ્રિય થયો, અને આઇરિશ પક્ષે તેનું નેતાપણ કાઢી નાંખી તેની જગાએ રેડમન્ડ નામના એક આગવાનને પાર્લિમેન્ટના આઇરિશ પક્ષનો નેતા નીમ્યો.

પરદેશી રાજ્ય પ્રકરણમાં ઇજિપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા સંબંધમાં ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે ચક્રમક ઝરે એવો રંગ દેખાતો હતો. ઇટલી, ઑસ્ટ્રિયા અને જર્મની, એ ત્રણ રાજ્યોએ એક સંપી કરી તે આપણા

વિરૂધ્ધ કરી છે એમ સમજી શકાશે. સાથે એકસંપી કરી. એશિઆમાં રૂશીઆ ફાલતું જતું હતું તે તરફ ઈંગ્લેન્ડનું લક્ષ હતુંજ, ત્યારે વેપાર અને સંસ્થાનની બાબતમાં જર્મની વધતું હતું તે તરફપણ ઈંગ્લેન્ડને નજર રાખવી પડી.

આ વખતે ૧૮૮૭માં વિક્ટોરીઆ રાણીને રાજ્ય કરતાં પચાસ વર્ષ થયાં તેની ખુશાલીમાં આખા સામ્રાજ્યમાં આનંદોત્સવ કરવામાં આવ્યો. પછી ૧૮૮૮માં લોકનિયુક્ત જિલ્લાસભા (County Councils) રચવામાં આવી. પછી પ્રજાકીય દેવાના વ્યાજનો દર ત્રણ ટકા હતો તેના પોણાત્રણ ટકા દર કરવામાં આવ્યો. ૧૮૮૯માં નૌકાને બળવાન કરવા એક કાયદો કરવામાં આવ્યો.

ગ્લેસ્ટનનું ૪થું પ્રધાનમંડળ, (૧૮૯૨-૧૮૯૪).—પછી ૧૮૯૨માં નવી પાર્લિમેન્ટ માટે ચુંટણી થઈ. તેમાં લિબરલ પક્ષનો વિજય થયો, અને ગ્લેસ્ટન ચોથીવાર વડો પ્રધાન થયો. આ વખતે ૧૮૯૩માં એક નવું આયરિશ હોમરૂલ બિલ તેણે પાર્લિમેન્ટમાં મૂક્યું. તે આમની સભામાં પસાર થયું, પણ ઉમરાવની સભામાં તે પાસ થયું નહિ. ઉમરાવોના આ કૃત્ય માટે પ્રધાનમંડળને તેમના ઉપર ધણો ગુસ્સો ચઢ્યો. પણ એ પ્રશ્ન ઉપર નવી ચુંટણી કરાવવાની હિંમત તેઓએ કરી નહિ. હોમરૂલ બિલ પોતાનાં પ્રધાનવડાંમાં પસાર થયું નહિ તેથી ગ્લેસ્ટનને બહુ દુખ લાગ્યું. ૧૮૯૪માં તે રાજકાળમાંથી વાનપ્રરથ થઈ ત્રણ વર્ષ જીવી ૧૮૯૭માં મરણ પામ્યો.

લૉડ રોઝબરીનું પ્રધાનમંડળ, (૧૮૯૪-૯૫).—ગ્લેસ્ટન પછી લૉડ રોઝબરીનું લિબરલ પ્રધાનમંડળ થયું. એની કારકીર્દીમાં ઉપજ વેરાનો દર વધારવામાં આવ્યો. વધારે ઉપજના પ્રમાણમાં વધારે દર રાખવામાં આવ્યો હતો. તેથી પ્રમાણમાં ગરીબ લોકો કરતાં શ્રીમંતોને વધારે કર આપવો પડ્યો.

પછી લૉડ રોઝબરીનું નેતૃત્વ સર વિલિઅમ હારકોર્ટ વગેરે લિબરલ આગેવાનોને પસંદ પડ્યું નહિ. તેમજ એ પ્રધાનમંડળ હોમરૂલ બાબતે કંઈ કરવા માંગતું નહોતું, તેથી આયરિશ પક્ષવાળાઓનો ટેકો પણ પ્રધાનમંડળે ખોયો. આવી હકીકત હતી

તેવામાં ૧૮૬૫માં એક બિલપર તેમની હાર થઈ એટલે રોઝબરીએ પ્રધાનવડું છોડ્યું. ત્યારે લોર્ડ સોલ્સબરીની સરદારી નીચે કોન્ઝરવેટિવ અને લિબરલ યુનિઅનિસ્ટ પ્રધાનમંડળ સ્થપાયું.

સોલ્સબરીનું કોન્ઝરવેટિવ યુનિઅનિસ્ટ પ્રધાનમંડળ,
(૧૮૬૫-૧૯૦૧).—લોર્ડ સોલ્સબરીનું આ ચોથું પ્રધાનવડું હતું. પરદેશ ખાતાનું કામ તેણે પોતે રાખ્યું હતું. બાહ્યર આમની સલામાં પ્રધાન પક્ષનો નેતા હતો. લિબરલ યુનિઅનિસ્ટ ચેમ્બરલૈન સંસ્થાન ખાતાનો પ્રધાન હતો. લોર્ડ હાર્ટિંગટન ડ્યૂક ઓફ ડેવનશાયર થયો. આ વખતે નવી પાર્લમેન્ટ ચુંટાઈ, તેમાં પ્રધાન પક્ષનું ૧૫૦ મતે મતાધિક્ય હતું એટલે તેજ પક્ષ અધિકારે રહ્યો. લિબરલ પાર્ટીમાં ધણો ફેરફાર થવા પામ્યો. રોઝબરી અને હારકોર્ટ બંને વાનપ્રસ્થ થયા અને સર હેન્રી કમ્પબેલ બૅનરમૅન લિબરલ પક્ષનો સરદાર થયો. પણ માંહોમાંહેની ફાટકુટથી એ પક્ષ ધણો નબળો પડી ગયો હતો. એ ફાટકુટનું કારણ આધરિશ હોમરૂલનો પ્રશ્ન હતો એમ કહેવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૨૯ મું

ઇંગ્લેંડની પરદેશી રાજ્યનીતિ અને લડાઇઓ

(૧૮૧૫-૧૯૦૧)

૧૮૨૧-૧૮૨૭, ટર્કી વિરૂદ્ધ ગ્રીસનું યુદ્ધ.—૧૮૩૦, યુરોપમાં ક્રાંતિકારક ચળવળ.—૧૮૪૮, બુદાબુદા રાજ્યોમાં ક્રાંતિકારક ચળવળ. ૧૮૫૪-૧૮૫૬, ક્રીમીઅન લડાઈ.—૧૮૫૬, પેરિસની સલાહ. ૧૮૬૧, ઇટલીનું સંયુક્ત થવું.—૧૮૬૧-૬૫, અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનો વચ્ચે માંહેમાંહેનું યુદ્ધ.—૧૮૭૦, ફ્રેંચ-જર્મન યુદ્ધ. ૧૮૭૭-૭૮, ટર્કી અને રશીઆ વચ્ચે યુદ્ધ.—૧૮૭૮, બર્લિનની સંધિ.—૧૮૮૨, ઇંગ્લિશ ઉપરીપણાનું સ્થાપિત થવું.—૧૮૯૮, સુદાનનું અંગ્રેજોના તાબામાં આવવું.—૧૯૦૧, ચીનમાં યુરોપીઅનો વિરૂદ્ધ બૉક્સર કાવત્રું.

ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિ અને નેપોલીઅનનું જોર તોડવામાં ગ્રેટ બ્રિટન જેટલી બીજા ક્રોધપણુ દેશે જેહમત ઉઠાવી નહોતી. છેવટે ૧૮૧૫માં અંગ્રેજ સેનાપતિ વેલિંગ્ટને વોટરલૂના યુદ્ધમાં નેપોલીઅનને હરાવી કેદ કરી યુરોપના રાજ્યદ્વારી મંડળોમાં ઇંગ્લેંડનો મોબ્બો ઘણો વધાર્યો હતો. ત્યારપછી યુરોપની પ્રત્યેક રાજ્યદ્વારી ચળવળમાં ભાગ લેવાનું ઇંગ્લેંડે ઠરાવ્યું હતું. ૧૮૧૫ની સાલ પછી પોતાનું તટસ્થ રહેવાનું ધોરણ છોડી દઈ યુરોપની ભાંગફેડમાં ભાગ લેવાનું ધોરણ રાખવાની જરૂર ઇંગ્લેંડને જણાઈ હતી.

નેપોલીઅનના પરાજય પછી રશીઆનો શહેનશાહ એલેક્ઝાન્ડર અને ઑસ્ટ્રિયાનો મુખ્ય પ્રધાન મેટર્નિક, એ બે યુરોપમાં રાજનિપૂણુ પુરૂષો મનાતા હતા, અને તેમના તંત્ર પ્રમાણે ઘણાંખરાં રાજ્યો ચાલતાં હતાં. ફ્રાન્સ અને પ્રુશિયાએ તેમનુંજ ધોરણ સ્વીકાર્યું હતું. ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિમાંથી જન્મ પામેલી સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બ્રાતૃતાની ભાવના દાખી દઈ પાછી એક હથેલી રાજસત્તા સ્થાપવાની

ઇંગ્લેંડ આ રાજ્યકર્તાઓને હતી. માત્ર ઇંગ્લેંડ એ ધોરણની વિરૂદ્ધ હતું. ૧૮૧૫ થી ૧૮૨૨ સુધીના ઇંગ્લેંડના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન લોર્ડ કેસલરી અને કૅનિંગે મૅટર્નિંગના ધોરણ વિરૂદ્ધ ચાલવાનું ઠરાવ્યું. ઑસ્ટ્રિયા, પ્રુશિયા અને રુશિયાએ ‘હોલી એલાયન્સ’ નામે સંપ્ર કયો. આ મિત્રરાજ્યોનું ધોરણ પ્રતિગામી હતું. તેની વિરૂદ્ધ સ્પેન, પોર્ટુગલ અને નેપલ્સે બંડ કરી સનદશીર રાજ્યઘટના સ્થાપન કરી. અમેરીકામાં મેક્સિકો, પેરુ, ચિલી, એ દેશો પોર્ટુગલ અને સ્પેનની ઝુંસરી કાઢી નાંખી સ્વતંત્ર થયા, અને પૂર્વ યુરોપખંડમાં ટર્કિનું ઉપરીપણું કાઢી નાંખી સ્વતંત્ર થવાનો ગ્રીસે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો.

યુરોપમાં આમ ખળભળાટ ચાલી રહ્યો હતો તે એસાડી દેવા માટે પ્રતિગામી ધોરણવાળા રાજ્યકર્તાઓના સંઘે સાથે મળીને કામ કરવા માંડ્યું. નેપલ્સનું બંડ શમાવી દેવા માટે ઑસ્ટ્રિયાનું સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું, અને સ્પેનમાં સ્થાપવામાં આવેલી નિયંત્રિત રાજ્યઘટનાને તોડી પાડવા ફ્રાન્સનું લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. આ વેળા ઇંગ્લેંડના પ્રધાન કેસલરીએ પોતાનો મત જાહેર કર્યો, તે એ કે દરેક રાજ્યે પોતપોતાનું હિત સંભાળવું, પણ પરરાજ્યના રાજ્ય પ્રકરણમાં હાથ ધાલવો જોઇએ નહિ. એવું જાહેર કરી ફ્રાન્સ અને ઑસ્ટ્રિયાના કૃત્યોનો નિષેધ કર્યો. કેસલરી પછી આવનાર પ્રધાન કૅનિંગે પણ એજ ધોરણ જાહેર કર્યું.

પ્રેસિડન્ટ મન્રોનો સિદ્ધાંત.—કૅનિંગે ફ્રાન્સ અને ઑસ્ટ્રિયા વિરૂદ્ધ કંઈ પગલાં લઈ્યાં નહિ, તોપણ સ્પેન અને પોર્ટુગલના અમેરિકામાંનાં સંસ્થાનોએ તેઓની ઝુંસરી ઉતારી નાખી સ્વતંત્રતા જાહેર કરી ત્યારે કૅનિંગે તેમને સ્વતંત્ર રાજ્યો તરીકે સ્વીકાર્યા; અને “ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાના દેશોનાં રાજ્ય પ્રકરણમાં અમેરિકા બહારના કોઇપણ પરદેશી રાજ્યને હાથ ધાલવો દેવામાં આવશે નહિ,” એવો જ સિદ્ધાંત પ્રેસિડન્ટ મન્રોએ કર્યો હતો તેને અનુમોદન આપ્યું. આ પ્રમાણે કૅનિંગે ખુલ્લી રીતે પ્રતિગામી રાજ્યકર્તાઓના ધોરણ વિરૂદ્ધ ઇંગ્લેંડનું ધોરણ જાહેર કર્યું અને

સ્પેનની ગાદીપર પાછા અધિષ્ઠિત થયેલા રાજ્યએ જ્યારે પોર્ટુગલમાં સ્થપાયેલી સનદશીર રાજ્યઘટના તોડવા માટે હુમલો કરવા જાહેર કર્યું ત્યારે તેણે પોર્ટુગલની મદદે જવાનું ઠરાવ્યું, એટલે સ્પેનના રાજ્યએ પોતાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

ગ્રીસનો સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન.—આજ અરસામાં ગ્રીસે ટર્કીની ઝુંસરીમાંથી નીકળી જવા પ્રયત્ન કર્યો. ટર્કીનો ધર્મ ઇસ્લામ છે. ગ્રીસ ધર્મે ખ્રિસ્તી છે. ટર્કીનું રાજ્ય યુરોપ અને એશીઆની સરહદપરના દેશોમાં છે. આખા યુરોપમાં ખ્રિસ્તી નહિ એવું એકજ રાજ્ય ટર્કીનું છે. બાદકેન દ્રિપકલ્પના ખ્રિસ્તી દેશો ટર્કીની ઇસ્લામી ઝુંસરી નીચે હતા. તેમાંથી છૂટા થવા પ્રથમ ગ્રીસે પ્રયત્ન કર્યો. ગ્રીસની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ માટે આખા યુરોપને ધણું માન હતું. તેથી યુરોપના ધણા દેશોનો ગ્રીસને ટેકા હતો. ગ્રીસને મદદ કરવી કે નહિ તે વિષે ઇંગ્લેંડ સમવિષમ હતું. જો ટર્કી હારે તો દક્ષિણ અને પૂર્વ યુરોપમાં રૂશીઆનું જોર વધી જાય એવી બીક ઇંગ્લેંડને રહેતી હતી, અને જો ઇંગ્લેંડ તટસ્થ રહે તો ટર્કી સાથે જે સંધિ થાય તેમાં રૂશીઆ અને ફ્રાન્સ પોતાના હિત સાધી લે અને તેથી ઇંગ્લેંડના હિતને નુકસાન થાય એવો સંભવ હતો. તેથી ૧૮૨૭માં ઇંગ્લેંડે પણ આ યુધ્ધમાં ગ્રીસ તરફથી લાગ લીધો. આ યુધ્ધમાં ટર્કીને ઇજીપ્ટના ઇસલામી પાદશાહ મહંમદઅલીની મદદ હતી. ૧૮૨૭ના અક્ટોબરમાં ટર્કીશ અને ખ્રિસ્તી મિત્રરાજ્યોના નૌકાસૈન્ય વચ્ચે નેવેરિનો આગળ યુધ્ધ થયું, તેમાં ટર્કીશ અરમારનો નાશ થયો. હવે કૉનિંગ મરણ પામ્યો ત્યારે વેલિંગ્ટન પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન થયો; તેણે ટર્કી સાથે લડાઈ બંધ કરી. પણ રૂશીઆ અને ફ્રાન્સે ચાલુ રાખી. છેવટે ૧૮૨૯માં ટર્કીની હાર થઈ. ટર્કીએ ગ્રીસનું સ્વાતંત્ર્ય કબૂલ કર્યું, અને રૂશીઆને એશીઆમાં કેટલોક મુલક આપ્યો.

૧૮૩૦માં ક્રાંતિકારક અળવળો.—૧૮૩૦ની સાલ યુરોપના ઇતિહાસમાં ધણી પ્રખ્યાત છે. એ સાલમાં યુરોપના ધણાખરા દેશમાં ક્રાંતિકારક બનાવો બન્યા હતા. એ બનાવો પ્રથમ ફ્રાન્સમાં ઉદ્ભવી ત્યાંથી બેલજીઅમ, ઇટલી, જર્મની અને પોલેંડમાં પ્રસર્યા. ફ્રાન્સમાં આપઅપ્ત્યારી જુલમી ૧૦મા ચાલ્સને પદચ્યુત કરી અકુશિત

રાજ્યપધ્ધતિ દાખલ કરી લુઈ ફિલિપીને રાજ્ય કર્યો હતો. જર્મની અને ઇટલીની પ્રજાઓએ પોતાના દેશમાં "નિયંત્રિત રાજ્યપધ્ધતિ" સ્થાપવા કોશિશ કરી, પણ તેમાં ફાત્થા નહિ. અને નેધર્લેંડના દક્ષિણ ભાગના રોમન કેથોલિકોએ ઉત્તર ભાગમાં પ્રોટેસ્ટન્ટોથી છૂટા પડી દક્ષિણમાં બેલજીઅમનું નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

પામર્સ્ટનની પરદેશી રાજ્યનીતિ,—યુરોપના આ ધમાચકડીના અરસામાં ઇંગ્લેંડની પરદેશી રાજ્યનીતિનું સૂત્ર પામર્સ્ટનના હાથમાં હતું. ૧૮૩૦થી ૧૮૬૫ સુધીના ૩૫ વર્ષ, વચમાં પાંચ વર્ષ બાદ કરતાં, ઇંગ્લેંડ તેના ધોરણે ચાલતું હતું, દુનિયામાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને બ્રિટિશ મોબ્બો વધારવા, તટસ્થ રાજ્યનીતિ છોડી દઇ પરરાજ્યોની ખટપટમાં હાથ ધાલવો, યુરોપી પ્રજાઓએ શરૂ કરેલી નિયંત્રિત રાજ્યઘટનાની ચળવળને ટેકા આપવો અને ટર્કીને જીવંત રાખી ફ્રાંસીઆની વૃદ્ધિ થતી અટકાવવી, એ પામર્સ્ટનનું પરદેશી ધોરણ હતું. એના આ ધોરણને પ્રજાને ટેકા હતો.

સેંકસકોબર્ગનો લીઓપોલ્ડ બેલજીઅમની ગાદીપર— ૧૮૧૫ની સંધિથી હોલેંડ અને બેલજીઅમનું એકીકરણ થયું હતું. પણ ૧૮૩૦ની યુરોપની ક્રાંતિકારક ચળવળને પરિણામે અને દેશ પાછા છૂટા પડી ગયા, અને બેલજીઅમ સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું. સ્વતંત્ર બેલજીઅમપર ફ્રાન્સનો કાબૂ રહે નહિ, તે વિષે પામર્સ્ટનને સંભાળ રાખવાની હતી. તેમ થાય નહિ તે માટે એ ખટપટમાં વચ્ચે પડી બેલજીઅમની ગાદી બુર્બોન વંશની બહારના કોઇ રાજવંશીને મળે એવી તળવીજ તેણે કરી. એની મહેનતને પરિણામે સેંકસકોબર્ગ ગોથાના અધિપતિ લીઓપોલ્ડને બેલજીઅમની ગાદી મળી. એ રાજ્ય કાર્યકુશળ અને રાજનિપૂણ હતો અને યુરોપના રાજ્યદારી પ્રકરણમાં તેણે સારો ભાગ લીધો હતો.

પામર્સ્ટને બેલજીઅમ પ્રમાણે સ્પેન અને પોર્ટુગલની રાજખટપટમાં પણ ભાગ લીધો હતો. તેણે પોર્ટુગલની રાજકન્યાને મદદ કરી ગાદી અપાવી અને ત્યાં સનદશીર રાજ્યપધ્ધતિ સ્થાપી. તેમજ સ્પેનમાં ડૉન કાર્લોસ નામના એક સરદારે સ્પેનના રાજ્ય ફર્ડીનન્ડની વારસ

પુત્રી ઇસાબેલા પાસેથી રાજ્યસત્તા છીનવી લીધી હતી, તેને મદદ કરી પાછી સ્પેનની ગાદીપર અધિષ્ઠિત કરી.

આ ખટપટમાં પામસ્ટર્નને ફ્રાન્સની મદદ હતી. પણ પૂર્વમાં ટર્કી અને ઇજીપ્ત વચ્ચે ટંટાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, તે પ્રસંગે ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઇ જાગે એવો સંભવ હતો (૧૮૪૦).

ટર્કી અને ઇજીપ્ત વચ્ચે વિગ્રહ.—ઇજીપ્ત ટર્કીને તાબે હતું. મહંમદઅલી તેનો સુબેદાર હતો. તેણે ત્યાં પોતાની સત્તા પૂરેપૂરી ઝમાવી, પછી ૧૮૩૩માં ટર્કી વિરૂધ્ધ માથું ઉચક્યું, અને ટર્કીની સીરિયા પ્રાંત જીતી લીધો. તે પાછો મેળવવા માટે ટર્કીએ સૈન્ય મોકલ્યું. પણ તે સૈન્યને હરાવી મહંમદઅલી દેઠ ફોર્સ્ટેન્ડીનોપલ જવા ઉપડ્યો. ટર્કીની આ અણીનીસ્થિતિ જોઇને તે રાજ્યનું અસ્તિત્વ કાયમ રાખવા માટે પામસ્ટર્નને ટર્કીની સહાયે ધાવાતો હરાવ કર્યો. આ કાર્યમાં ફ્રાન્સે ગ્રેટ બ્રિટન સાથે સહકાર કરવા ના પાડી. ત્યારે પામસ્ટર્નને રૂશિયા, પૃશિયા અને ઑસ્ટ્રિયા સાથે સંપ કરી (૧૮૪૦) એક સંયુક્ત સૈન્ય મહંમદઅલી સામે લડવા મોકલ્યું. તે સૈન્યે એકરપર તોપનો મારો ચલાવી, મહંમદઅલીને હરાવી સીરિયા પ્રાંત પાછો ટર્કીને અપાવ્યો (૧૮૪૦). આમ ફ્રાન્સની મદદ કે સંમતિવિના ટર્કી અને ઇજીપ્ત વચ્ચેની લાંજગડ પતી ગયેલી જોઈ ફ્રાન્સને ઇંગ્લેંડપર ઘણો રોષ ચઢ્યો.

પછી ૧૮૪૧માં લૉર્ડ મેલબોર્નની હાર થવાથી લૉર્ડ પીલનું ફોર્મરવેટિવ પ્રધાનમંડળ થયું, એટલે પામસ્ટર્નને રાજીનામું આપવું પડ્યું. તેની જગાએ લૉર્ડ ઍબર્ડીન પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન થયો. લૉર્ડ ઍબર્ડીનને ફ્રાન્સના વડા પ્રધાન ગીઝો સાથે મિત્રાચારી હતી, તેથી યંત્રે દેશો વચ્ચે પાછી સલુકાઇ થઈ. લૉર્ડ ઍબર્ડીનની રાજ્યનીતિ સલુકાઇની હતી, તેથી કેનેડા અને મૈન સંસ્થાન વચ્ચે સરહદવિષે કંઈ ટંટા હતો તે સલુકાઈથી પતી ગયો. તેમજ અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોની વાયવ્ય તરફ પૅસિફિક મહાસાગરના કિનારાની પાસેના મુલક માટે ઇંગ્લેંડ અને સંયુક્ત સંસ્થાન વચ્ચે ટંટા ઉપસ્થિત થયો હતો તેની પણ સમજુતીથી પતાવટ કરવામાં આવી (૧૮૪૬).

લૉર્ડ ઍર્બર્ડન જ્યાંસુધી પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો ત્યાં-
સુધી ક્રાન્સ સાથે સહકાર રહી. પણ ૧૮૪૬માં પીલનું પ્રધાનમંડળ
તૂટી લૉર્ડ રસેલનું પ્રધાનમંડળ થયું, તેમાં પામર્સ્ટન પાછો પરદેશ
ખાતાનો પ્રધાન થયો, એટલે ક્રાન્સ સાથે પાછો અણુબનાવ થયો.
સ્પેનના રાજની બે છોકરીના લગ્ન માટે ક્રાન્સ અને ઇંગ્લેંડ વચ્ચે
વિખવાદ શરૂ થયો. સ્પેનના રાજને છોકરો નહોતો, તેથી જે તેની
મોટી છોકરીને પરણે તે સ્પેનનો રાજ થાય એમ હતું. તેથી તેની
સાથે પરણવાનાં માંગાં યુરોપના ઘણા રાજપુત્રો તરફથી આવતાં
હતાં. ક્રાન્સના રાજ હુઈ ફિલિપીએ પોતાના છોકરા માટે માંગું
કર્યું હતું. અને પામર્સ્ટને વિક્ટોરીઆના એક સગા માટે માંગું કર્યું
હતું. પણ હુઈ ફિલિપીએ પોતાના એક ઓળખીતા સાથે મોટી
રાજકન્યાનું અને પોતાના છોકરા સાથે નાની રાજકન્યાનું ચોક્કું
ગોઠવી એકે દહાડા બંનેના લગ્ન કરી દીધાં. તેથી ઇંગ્લેંડ ધણું
ક્રોધાચ્છાન થયું. પણ સ્પેનની મોટી રાજ્યકન્યાને છોકરો આવ્યો,
તેથી હવે સ્પેન અને ક્રાન્સની ગાદી એક થઈ જવાનો સંભવ રહ્યો
નહિ, ત્યારે ઇંગ્લેંડનું સમાધાન થયું.

૧૮૪૮માં રાજ્યક્રાંતિનો પવન યુરોપમાં જોસથી વાતો હતો.
એ સાલમાં ફ્રેન્ચ પ્રજાએ હુઈ ફિલિપીને પદ્મહૃદય કરી પ્રજાસત્તાક
રાજ્ય જાહેર કર્યું. પછી દસ મહિના રહીને હુઈ નેપોલીઅનને
પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ જાહેર કર્યો. પછી ક્રાંતિની ચળવળ
ઇટલી, જર્મની અને હંગરીમાં પ્રસરી. યુરોપમાંની આ બધી
ક્રાંતિકારક ચળવળ તરફ પામર્સ્ટનની સહાનુભૂતિ હતી, તે એટલી
બધી કે ઇંગ્લેંડ એ બધા દેશોને ખુલ્લી રીતે દારૂગોળો પૂરો પાડતું
હતું. પણ આ વખતે ક્રાંતિકારોનું કંઈ ચાલ્યું નહિ, અને યુરોપના
અનિયંત્રિત રાજ્યકર્તાઓએ તેઓને દબાવી દીધા.

આટલો વખત તો ક્રાંતિકારો તરફ પામર્સ્ટનની સહાનુભૂતિ હતી.
પણ તેઓની ચળવળના પરિણામે સુવ્યવસ્થિત રાજ્યધર્મના સ્થાપન
થવાને બદલે અરાજકતા થતી જોઈ પામર્સ્ટનને તેઓ માટે ધીમેધીમે
તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો. આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે હુઈ નેપોલીઅને

લોકનિયંત્રિત રાજ્યપદ્ધતિ રદ કરી, શહેનશાહ નેપોલીઅન ડગ્લે એ ખિતાબ ધારણ કરી સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી (૧૮૫૧). ત્યારે પાર્લિમેન્ટને વડા પ્રધાન રસેલ કે રાણી વિક્ટોરીઆની સંમતિ લીધા વિના હુકમ નેપોલીઅનને તેના કૃત્ય માટે મુખ્યારક્ષાદી આપી. પાર્લિમેન્ટનું આ કૃત્ય રાણી વિક્ટોરીઆને ગમ્યું નહિ, તેથી તેણે તેને અરતરફ કર્યો (૧૮૫૧).

પછી ૧૮૫૨માં ડર્બીનું પ્રધાનમંડળ થયું. પણ આમની સલામાં તેની બહુમતિ ન હોવાથી તેને તેજ સાલમાં રાજીનામું આપવું પડ્યું. ત્યારે લૉડ ઍર્બર્ડનનું પ્રધાનમંડળ થયું, તેમાં પાર્લિમેન્ટનું સ્વદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો.

પૂર્વ યુરોપનો પ્રશ્ન, (૧૮૫૨-૫૩).—ત્યારપછી ઈંગ્લેન્ડને ટર્કી અને રશીઆ વચ્ચેના ક્રીમીઅન યુદ્ધમાં વચ્ચે પડવાનું થયું. ક્રીમીઅન વિગ્રહનું કારણ બરાબર સમજવા માટે આપણે રશીઆની રાજ્યનીતિ બરાબર સમજવી જોઈએ. રશીઆને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એકાદ બંદર ધરાવવાની ઇચ્છા કેટલાંક વર્ષો થયાં હતી. તે માટે કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલપર તેનો ડોળો હતો. પોતાનો હેતુ પાર પાડવા માટે જ્યારે તે ટર્કીપર હલ્લો કરે ત્યારે યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો તટસ્થ રહે એવી ગોઠવણ તેણે કરવા માંડી. ટર્કીના રાજ્યની વાંટણીમાંથી કંઈક લાગ ઈંગ્લેન્ડને -આપવાની દરખાસ્ત રશીઆ તરફથી ઈંગ્લેન્ડને થઈ. પણ ઈંગ્લેન્ડનું મિશ્ર પ્રધાનમંડળ એકમત હતું નહિ, તેથી એ દરખાસ્તનું પરિણામ કંઈ આવ્યું નહિ.

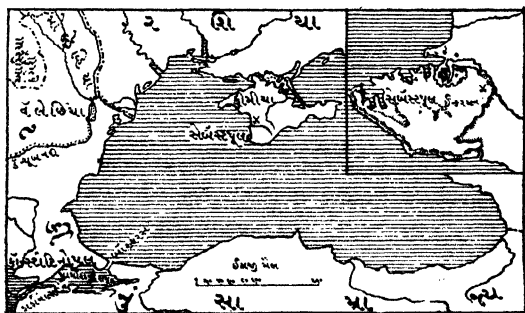
ડગ્લે નેપોલીઅન પણ ઈંગ્લેન્ડની માફક રશીઆની ભૂમધ્ય સમુદ્ર તરફની હાલચાલ ઉપર લક્ષ આપતો હતો. તેણે સર્વ રાજસત્તા પોતાના હાથમાં લીધી હતી. હવે તે લશ્કરી સત્તા વધારવા માંગતો હતો. તે માટે ટર્કી અને રશીઆ વચ્ચેની લડાઈ, એ સંધિ તેને ઠીક હાથ લાગી.

ક્રીમીઅન વિગ્રહનાં કારણો.—જેરુસેલમ ખ્રિસ્તી લોકોનું પવિત્ર ધામ ગણાતું હતું, પણ તે ટર્કીને તાબે હતું. તેમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના લોકોની ઘણી વસ્તી હતી. તેઓના ધર્મનું રક્ષણ કરવાની

જુમ્હેદારી મારાપર છે એમ રૂશીઆનો ઝાર નિકોલસ ૧લો સમજતો હતો. રૂશીઆના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન મેચિકોફે તે સંબંધે ટર્કીના સુલતાન પાસે કેટલીક માગણી કરી. તેપર સુલતાને ધ્યાન આપ્યું નહિ. ત્યારે મામલો લજર્ધની હદ સુધી આવી પહોંચ્યો. રૂશીઆએ ડેન્યુબ નદીની આસપાસ આવેલા ટર્કીના મોલ્ડોવિઆ અને વોલેકિઆ પ્રાંતોપર એકદમ હુમલો કર્યો, અને ૧૮૫૪ના નવેમ્બર મહિનામાં ટર્કિશ કાફલાને કાળા સમુદ્રમાં હરાવ્યો. આ વિગ્રહમાં ઈંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ અને સાર્ડિનીઆએ ટર્કીના પક્ષ લીધો. ૧૮૫૪ના માર્ચમાં ઈંગ્લેંડે લડાઈ જાહેર કરી.

ક્રીમીઅન વિગ્રહ, (૧૮૫૪-૧૮૫૬).—ઈંગ્લિશ, ફ્રેન્ચ અને ટર્કિશ સંયુક્ત સૈન્યે વાનાં આગળ પડાવ નાંખી રૂશીઆને મોલ્ડોવિઆ અને વોલેકિઆ પ્રાંત ખાલી કરવાની ફરજ પાડી. રૂશીઆને ત્યાંથી

ક્રીમીઅન યુદ્ધ



પુના ખાંડો વચ્ચે ૧૮૫૬ આપાતિત પેશ

પાછા હટવું પડ્યું. પછી મિત્રરાજ્યોએ કાળા સમુદ્રની કિનારે આવેલા રૂશીઆના સેબાસ્ટોપોલ નામના મજબુત કિલ્લાપર હલ્લો કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ૧૮૫૪ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં ક્રીમીઆના

દ્વિપકલ્પમાં દાખલ થઈ આત્માની લગાઈમાં રૂશીઆને હરાવ્યું, અને સેબાસ્ટપોલને ઘેરો ઘાલ્યો (અક્ટોબર, ૧૮૫૪).

સેબાસ્ટપોલ કિલ્લાની નજીક બ્રિટિશ સૈન્યે સઘળી યુધ્ધ સામગ્રી સાથે પડાવ કર્યો હતો. તેનાપર ઉપરાઉપરી રૂશીઆન સૈન્ય હુમલા કરતું હતું. પણ રૂશીઆનું કંઈ વળતું નહોતું. પણ પછી શિયાળો ખેસતાં કંડી, વરસાદ અને વાવાઝાડથી અંગ્રેજોને બહુ હાડમારી ભોગવવી પડી. તેઓની સામગ્રી ખુટવા આવી. અન્ન વસ્ત્રની આપદા પડવા લાગી. નવી સામગ્રી આવી પહોંચવામાં ઢીલ થઈ, તેથી ભૂખ, કૌલેરા અને તાવની ખીમારીથી બ્રિટિશ સૈન્ય હાલ હવાલ થઈ ગયું.

ઇંગ્લેન્ડમાં તે માટે બૂમરાણ થઈ રહી. ગેરબંદોબસ્ત માટે પ્રધાન-મંડળપર ટીકા થવા લાગી, ત્યારે લૉર્ડ અંબર્ડને રાજીનામું આપ્યું, અને પામર્સ્ટન મુખ્ય પ્રધાન થયો (૧૮૫૫).

પામર્સ્ટને ઘણા ઉત્સાહથી સૈન્ય માટે સર્વવ્યવસ્થા કરી દીધી. દરમ્યાન ૧૮૫૫ના ફેબ્રુઆરીમાં ઝાર નિકોલસ મરણ પામ્યો અને એલેક્ઝાંડર રજો ગાદીપર આવ્યો ત્યારે વિગ્રહ બંધ થઈ સલાહ થશે એમ લાગતું હતું. પણ રૂશીઆએ ન માનવાથી લગાઈ ચાલુ રહી. મિત્રરાજ્યોએ ક્ષીમીઆમાં દોઢ લાખ સૈનિકોનો જમાવ કર્યો હતો. અને સેબાસ્ટપોલપર જબરો હલ્લો ચાલુ રાખ્યો હતો. ૧૮૫૫ના સપ્ટેમ્બરમાં ફ્રેન્ચોએ મેલેકૉફ હસ્તગત કર્યું ત્યારે રૂશીઆનોએ સેબાસ્ટપોલનો કિલ્લો દુરમનોને હવાલે કર્યો.

પૅરિસની સંધિ, (૧૮૫૬).—સેબાસ્ટપોલ પડ્યા પછી ક્ષીમીઆન યુધ્ધનો અંત આવ્યો. ૧૮૫૬ના માર્ચમાં પૅરિસમાં દુશ્મન રાજ્યોની પરિષદ ભરાઈ. પૅરિસની સંધિ થઈ, તેની શરતો પ્રમાણે ટર્કીની સ્વતંત્રતા સર્વેએ કબૂલ કરી. મોલ્ડોવિઆ અને વૉલેકિઆના ખ્રિસ્તી પ્રાંતોને સ્વરાજ્ય મળ્યું, કાળો સમુદ્ર વેપાર માટે ખુલ્લો કરવામાં આવ્યો અને કાળા સમુદ્રને કેષપિણ બંદરે રૂશીઆએ લગાઈનાં વહાણો કે યુધ્ધ સામગ્રી રાખવી નહિ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું.

ઈટલીનું સંયુક્ત થવું.—પૅરિસની સંધિથી દક્ષિણ-પૂર્વ

યુરોપમાં ફ્રેંચીઆની વૃદ્ધિ થતી અટકી, પછી યુરોપના બીજા દેશોમાં અંતસ્થ ઘણા ફેરફાર થયા. ૧૮૪૮માં યુરોપમાં થયેલી ક્રાંતિકારક ચળવળનું કંઈ પરિણામ આવ્યું નહોતું. પણ તે પવન પાછો ૧૮૫૮માં વાવા લાગ્યો. ફ્રાન્સની મદદથી સંયુક્ત થયેલા ઇટલીએ ૧૮૫૯માં ઑસ્ટ્રિયાની ઝુંસરી કાઢી નાંખી. પછી ૧૮૬૦માં ગેરિબોલ્ડીએ નેપલ્સ અને સિસિલી સંયુક્ત ઇટલીમાં આણ્યાં, અને ૧૮૬૧માં વિકટર ઇર્મન્યુઅલને સંયુક્ત ઇટલીનો રાજા બનાવ્યો. પછી ૧૮૬૬માં વેનિસ અને ૧૮૭૦માં રોમ સંયુક્ત ઇટલીમાં ભળ્યાથી ઇટલીનું એકીકરણ સંપૂર્ણ રીતે થયું.

જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપના અને ફ્રેંચ-જર્મન વિગ્રહ, (૧૮૭૦).—ઇટલી પ્રમાણે જર્મન રાજ્યોનું પણ એકીકરણ થયું. ૧૮૬૪માં જર્મન અને ઑસ્ટ્રિયન સંસ્થાનોએ મળી જર્મ ડેનમાર્કનો શ્લેસ્વીગ હોલ્સ્ટેન પ્રાંત જીતી લીધો. પણ તે પ્રાંતની વહેંચણી કરતાં જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયા લડી પડ્યાં. ૧૮૬૬માં સેંડાવાની લડાઈમાં પ્રુશિયાએ ઑસ્ટ્રિયાને હરાવ્યું, અને બીજાં જર્મન રાજ્યોએ મળી ઑસ્ટ્રિયાના હાલ હવાલ કર્યા. પછી પ્રુશિયાના રાજા વીલિઅમ અને તેના મુખ્ય પ્રધાન બિસ્માર્કની સલાહ પ્રમાણે આખું જર્મની ચાલવા લાગ્યું. તેમની મદદથી પ્રુશિયાએ ફ્રાન્સપર હુમલો કર્યો અને ૧૮૭૦માં પેરિસ પાટનગર જીતી લીધું અને ફ્રાન્સના રાજાને કેદ કર્યો એટલે ફ્રાન્સ સાથે સંધિ થઈ. તે સંધિથી ફ્રાન્સના ઍલ્સેસ અને લોરેન પ્રાંતો જર્મનીને મળ્યા. આ ફ્રેંચ-જર્મન વિગ્રહથી આખું જર્મની સંયુક્ત થઈ ગયું, અને ૧૮૭૧માં બીજો વિલિઅમ સંયુક્ત જર્મનીનો શહેનશાહ થયો.

અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં આંતર મુલકી વિગ્રહ, (૧૮૬૧-૧૮૬૫).—યુરોપમાં આમ ધમાયકડી ચાલતી હતી ત્યારે અમેરિકામાં સંયુક્ત સંસ્થાનો ગુલામગીરીના પ્રશ્ન ઉપર માંહેમાંહે લડી પડ્યાં (૧૮૬૧). ઉત્તર સંસ્થાનો ગુલામગીરીની પધ્ધતિ બંધ કરવા માંગતાં હતાં, ત્યારે દક્ષિણના સંસ્થાનો તે રિવાજ કાયમ રાખવા માંગતાં હતાં. એ પ્રશ્ન ઉપર દક્ષિણનાં સંસ્થાન છૂટાં પડવા

માંગતાં હતાં. તેથી અંતસ્થ યુધ્ધ શરૂ થયું, તે ચાર વર્ષ ચાલ્યું, અને આખરે દક્ષિણની હાર થઈ અને અમેરિકાનું ઐક્ય કાયમ રહ્યું (૧૮૬૫).

યુરોપના આ ઘાલમેલના વખત દરમિયાન (૧૮૫૯-૧૮૬૫) પામર્સ્ટન ઇંગ્લેન્ડનો મુખ્ય પ્રધાન હતો, અને પરદેશી રાજ્યનીતિ તેજ નક્કી કરતો હતો. આ વેળા તેણે તટસ્થપણાનું ધોરણ રાખ્યું હતું. ઇટલીની સ્વતંત્રતાની લડાઈમાં તેણે ઇટલીને નૈતિક ટેકા આપ્યો હતો. આ વખતે તેણે ફ્રાન્સ સાથે પણ સલુકાર્ડ રાખી હતી. ૧૮૬૦માં તેણે ફ્રાન્સ સાથે વેપાર બાબત એક સંધિ કરી હતી.

૧૮૬૫માં પામર્સ્ટન મરણ પામ્યો, પછી વડા પ્રધાન રસેલનું પ્રધાનમંડળ થયું. પણ તે એકજ વર્ષ ટક્યું. ત્યારપછી ડર્બી-ડીઝરાયલીનું પ્રધાનવડું થયું. તે ૧૮૬૮ સુધી ચાલ્યું. ૧૮૬૮માં ગ્લેડસ્ટને લિબરલ પ્રધાનમંડળ રચ્યું તે ૧૮૭૪ સુધી અધિકારે રહ્યું. ફ્રેંચ-જર્મન વિગ્રહ વખતે ગ્લેડસ્ટન પ્રધાનવડે હતો. તેણે તટસ્થપણાનું ધોરણ રાખ્યું હતું, તેથી જર્મની સહેલાઈથી વિજયી થઈ શક્યું. આજ વખતે દક્ષિણ-પૂર્વ યુરોપમાં રૂશીઆ પાછું સળવળવા લાગ્યું. ૧૮૫૬ની પેરિસની સંધિની વિરૂધ્ધ જાણ સમુદ્રમાં રૂશીઆન કાફલો રાખવાનું તેણે જાહેર કર્યું. તોપણ તટસ્થ રાજ્યનીતિવાળા ગ્લેડસ્ટને તે તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. અમેરિકામાં અંતસ્થ યુધ્ધ પ્રસંગે દક્ષિણ સંસ્થાનો તરફ ઇંગ્લેન્ડની સહાનુભૂતિ હતી. તેઓ માટે ઔલાઆમા નામનું એક લડાયક વહાણ ઇંગ્લેન્ડમાં બાંધવામાં આપ્યું હતું, તેથી ઉત્તર સંસ્થાનો સાથે ઇંગ્લેન્ડને લડાઈમાં ઉતરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, પણ તે બાબતનો સમજુતીથી નિકાલ લાવવામાં આવ્યો, અને લડાઈ થઈ નહિ.

અમેરિકા અને રૂશીઆના સંબંધની રાજ્યનીતિ માટે ગ્લેડસ્ટનને પ્રધાનવડું છોડવું પડ્યું. તેના પછી ડીઝરાયલીએ પ્રધાનમંડળ રચ્યું (૧૮૭૪-૧૮૮૦).

ડીઝરાયલીનું પ્રધાનવડું, (૧૮૭૪-૧૮૮૦).—આ અરસામાં બાલ્કન દ્રિષ્ટકલ્પ ખળભળી ઉઠ્યો હતો. બાલ્કનની ખ્રિસ્તી વસ્તી ઉપર ટર્કીની ઇસ્લામી ઝુંસરી હતી. તે તેમને સાલતી હતી. પણ બાલ્કનના

ખ્રિસ્તી લોકો જુદીજુદી જાતના હતા, તેમના રીતરિવાજ આચારવિચાર અને સંસ્કૃતિમાં ઘણી ભિન્નતા હતી, તેથી તેઓ એકત્ર થઈ શકતા નહોતા. એ લોકો પૈકી મોટો ભાગ સ્લાવ જાતનો હતો. સ્લાવ જાતિ બલ્ગેરીઆએ પહેલું બંડ કર્યું. પણ ટર્કીએ તેને દબાવી દીધું. પછી સર્વિઆ અને મોન્ટેનીગ્રોએ બંડ કર્યા, તેપણ ટર્કીના સુલતાને દબાવી દીધાં.

ત્યારે સ્લાવ જાતના રૂશીઆએ તેમનો પક્ષ લઈ ટર્કી પર સ્વારી કરી. ટર્કિશ ફોજને હરાવી બલ્ગેરીઆ જીતી લીધું, પછી ટર્કી ના પાટનગર કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ તરફ દૂર કરવા માંડી.

ટર્કી વિરૂદ્ધ રૂશીઆનું યુદ્ધ અને સેનસ્ટેફનો અને બર્લિનની સલાહ, (૧૮૭૮).—જ્યારે રૂશીઆએ કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ તરફ ચાલવા માંડ્યું ત્યારે ઇંગ્લેંડ જાગ્યું. જૂમધ્ય સમુદ્રમાં રૂશીઆને આવતું અટકાવવા માટે મુખ્ય પ્રધાન ડીઝરાયલી અર્લ ઓફ બીકિન્સ-શીરડે એક બ્રિટિશ અરમાર મારમોરાના સમુદ્રમાં રવાના કરી દીધો, અને ઇંગ્લેંડથી એક સ્વયંસેવક દળ અને હિંદુસ્થાનની એક ફોજ ટર્કીની મદદે મોકલી. આમ ઇંગ્લેંડને ટર્કીની મદદે આવેલું જોઈ રૂશીઆએ ટર્કીની સાથે સેનસ્ટેફનોની સંધિના ફાલકરાર કર્યા. એ સંધિની કેટલીક શરતો ઇંગ્લેંડના વડા પ્રધાન લૉર્ડ સાલ્સબરીને પસંદ નહોતી. તેથી તેણે યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોની એક પરિષદ બર્લિનમાં ભરી. યુરોપનાં આ બધાં રાજ્યો સાથે લડવું પડશે એમ જાણી રૂશીઆએ લૉર્ડ સાલ્સબરીની યોજના કબલ કરી. ૧૮૭૮ના જૂન મહિનામાં બર્લિનની સંધિ થઈ, તેણે બાલ્કન દ્વિપકલ્પની ગુંછ છોડી. બલ્ગેરીઆને સ્વરાજ્ય મળ્યું. રોમનીઆ સર્વિઆ અને મોન્ટેનીગ્રો સ્વતંત્ર થયાં, ઓસ્ટ્રિયાને બોસનીયા પ્રાંત મળ્યો, રૂશીઆ અને ગ્રીસને ટર્કીના સામ્રાજ્યમાંથી કેટલોક ભાગ મળ્યો, અને ઇંગ્લેંડને સાઈપ્રસ એટ મળ્યો.

આ પ્રમાણે ૧૮૭૮માં બર્લિનની સંધિથી રૂશીઆની મહત્વાકાંક્ષા ફળીજૂત થવામાં અટકાવ થયો, ટર્કી જીવતું રહ્યું, અને બાલ્કન દ્વિપકલ્પની ખટપટનો હાલતુરત તો સમાધાનકારક નિકાલ થયો.

એ પૂર્વે ઇટલીનું ઔદ્યય થઈ ચૂક્યું હતું, સંયુક્ત જર્મન રાજ્ય સ્થપાયું હતું, ગ્રીસ સ્વતંત્ર થયું હતું, અને નાનાં નાનાં યુરોપી રાજ્યોના હકના રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. એટલે યુરોપી રાજ્ય પ્રકરણમાં લક્ષ આપવાની જરૂર હવે કોઈ મોટાં રાજ્યને રહી નહોતી. ત્યારે દુનીઆના ખીજા ભાગો તરફ યુરોપીઅન મુત્સદ્દીઓનું લક્ષ દોરાવા લાગ્યું. આખી દુનીઆના બધા ખંડોમાં પ્રસરેલું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય, બ્રિટિશ વેપાર, સમુદ્ર ઉપરનું બ્રિટિશ ઉપરીપણું, એ બધું ખીજાં યુરોપી રાજ્યની આંખમાં ખુંચતું હતું. એવીજ રીતે સંસ્થાનો, વેપાર અને સમુદ્ર ઉપર શ્રેષ્ઠત્વની બાબતમાં પોતાની પ્રગતિ કરવાની ઇચ્છા યુરોપના કેટલાંક રાજ્યોને થવા લાગી. વરાળથી ચાલતાં યંત્રોની શોધોથી બધાં યુરોપી રાજ્યોએ પોતપોતાની પ્રગતિ કરી મૂકી હતી. હવે પોતાના દેશોમાં બનતો માલ વગેરે કરવાની અને વધતી જતી વસ્તીને ઠેકાણે પાડવા માટેની સોઈ કરવાની તેમને જરૂર હતી. અમેરિકા, વેસ્ટ ઇન્ડીઝ, ઑસ્ટ્રેલીઆ, ન્યુઝીલેન્ડ વગેરે દેશો અને ખેટોતો અત્યાર પૂર્વે ભરાઈ ગયા હતા. હવે એશિઆ અને આફ્રિકા ખંડો બાકી હતા. તે તરફ યુરોપી રાજ્યોએ પોતાનું લક્ષ દોડાવવા માંડ્યું.

ઇંગ્લેન્ડનો ઇજ્ઞાપ સાથેનો સંબંધ, (૧૮૬૩-૧૮૮૯).— પ્રાચીન કાળથી પ્રસિધ્ધ થયેલા ઇજ્ઞાપર ટર્કીના સુલતાને ઉપરીપણું સ્થાપ્યું હતું. પરંતુ એ ઉપરીપણું માત્ર નામનુંજ હતું. ટર્કી તરફના સુબેદાર તરીકે મહંમદઅલ્લી ઇજ્ઞાપનો કારભાર ચલાવતો હતો, પણ તે વાસ્તવિક રીતે સ્વતંત્ર જેવોજ હતો. તે ૧૮૬૩માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો પૌત્ર ઇસ્માઈલ પાદશાહ ગાદીપર આવ્યો. સુલતાને તેને ખેદીવનો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો. એના વખતમાં ઇજ્ઞાપનું રાષ્ટ્રીય દેવું સાડચાર કરોડથી વધી દોઢસો કરોડનું થયું હતું. આ દેવાનો મોટો ભાગ સ્વેચ્છની નહેરના શેરો લેવા પછવાડે થયો હતો. એ દેવું વસૂલ કરવા માટે તેણે પ્રજાપર ભારે કરો. મૂક્યા હતા. દેવું વાળવા માટે પ્રજા પાસેથી વધુ કર મળી શકે એમ નથી એવું જોઈ તેણે સ્વેચ્છની નહેરની કંપનીના શેરો વેચવા કાઢ્યા. આ વાતની ડીઝરાયલીને ખબર પડતાં તેણે ઇંગ્લેન્ડને નામે ૬ કરોડ રૂપીઆના શેરો ખરીદ કરી લીધા.

શેરોના વેચાણની ઉપજમાંથી ઈસ્માઇલે સાહિકારનું દેવું પતાવવાની સાફ ના પાડી. પણ એ સાહિકારો અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વેપારીઓજ હતા. તેથી આ કારણસર ઈંગ્લેંડના અંતસ્થ કારભારમાં હાથ ધાલવાનો ઈંગ્લેંડને લાગ મળ્યો. સ્વેડનની નહેરને રસ્તે હિંદુસ્થાન જવા આવવાના માર્ગમાં ઈંગ્લેંડ મધ્યમાં હતું, તેથી તેપર ઈંગ્લેંડનો ડોળો તો હતોજ. તેમાં આ લાગ હીક હાથ લાગ્યો. ઈંગ્લેંડે અને ફ્રાન્સે વચ્ચે પડી ૧૮૭૯માં ઈસ્માઇલ પાશાને પદભૂષ્ટ કર્યો, અને તેના છોકરા તોરીકને ઈંગ્લેંડનો સુબેદાર બનાવ્યો. પણ એવી શરતે કે ઈંગ્લેંડના રાજ્યનું નાણુંખાતું તેણે ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સના નીમેલા એ અમલદારના હાથમાં સોંપવું.

આ પ્રમાણે ઈંગ્લેંડમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોએ પગ પેસારો કર્યો તે ઈંગ્લેંડના લોકને ખીલકુલ ગમ્યું નહિ. તેઓ ઈંગ્લેંડમાંથી તેમનો પગ કાઢવા માંગતા હતા. તે માટે અરબખીપાશા નામના એક સરદારે અટપટ શરૂ કરી. તેમાં તે ફ્રાન્ચો અને રાજ્યકારભારની સત્તા તેના હાથમાં આવી. એલેક્ઝાંડ્રી-આમાં હુલ્લડ થયું. તેમાં ઘણા યુરોપીઓનાની કતલ થયું. ઈંગ્લેંડની આ અંધાધુંધી અટકાવવા માટે યુરોપી રાજ્યોની એક પરિષદ કોન્સ્ટેન્ટીનોપલમાં ભરાઈ. પણ એ પરિષદથી કંઈ નિકાલ થયો નહિ. ત્યારે ઈંગ્લેંડે એકલાએ ઈંગ્લેંડપર હુમલો કર્યો, અને એલેક્ઝાંડ્રીઆ બંદરના કિલ્લાને જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યો. પછી સર ગાર્નેટ વુલ્સ્લી નામના સરદારને લશ્કર આપી ઈંગ્લેંડમાં મોકલ્યો. તેણે ૧૮૮૨ના સપ્ટેમ્બરમાં ટેલએલ કખીરની લડાઈમાં અરબખી પાદશાહને હરાવી કેદ કરી સીલોન મોકલાવી દીધો. અને ઈંગ્લેંડમાં ખેદીવની સત્તા પાછી સ્થાપિત કરી.

અરબખી પાશાની હાર પછી ખેદીવની હકુમત નીચેના સૂદાનના વિસ્તીર્ણ મુલકમાં બંડ થયું. મુસલમાન લોકમાં એક એવી માન્યતા છે કે મહાદી નામે એક ખીજો પેગંબરનો અવતાર થશે ત્યારે આખી આલમ ઈસ્લામી થઈ જશે. આ માન્યતાનો લાભ લઈ એક સાહસિક માણસે પોતે મહાદી છે એવું જાહેર કર્યું. સૂદાનની પ્રજા ઈસ્માઇલના જુલમથી ત્રાહે ત્રાહે પોકારી રહી હતી, એટલે આ મહાદીને ઘણા માણસો આવી મળે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. મહાદીને દાખી દેવા માટે

ખેદીવે હિક્સ નામના એક સરદારને સૈન્ય આપી મોકલ્યો પણ તેની હાર થઈ (૧૮૮૩). આમ ખેદીવના સૈન્યની હાર થયેલી જાણી ઈંગ્લેન્ડે ઇજિપ્ટમાં વચ્ચે પડવાનો ઠરાવ કર્યો.

મહાદીને તાબે કરવા ઈંગ્લેન્ડે ગૉરડન નામના એક શૂરા અને પરાક્રમી સરદારને સૂદાન મોકલ્યો. ગૉરડને ત્યાં જઈ સૂદાનનું પાટનગર ખાર્ટૂમ જીતી લીધું. અને સૂદાનમાં બંદોબસ્ત કરવા તે ખાર્ટૂમમાં રહ્યો. પણ પછી મહાદીના અનુયાયીઓએ ખાર્ટૂમને ઘેરા લાલ્યો. અને ગૉરડન તેના સૈન્ય સાથે શહેરમાં ગોંધાઈ રહ્યો. ઝલ્લડરને મદદ મોકલવામાં ઘણી ટીલ કરી. પછી પાંચ મહિને વુલ્સ્લીને સૈન્ય આપી ગૉરડનની કુમકે મોકલ્યો. પણ આ કુમક વેળાસર આવી પહોંચી નહિ. ૩૧૭ દિવસ સુધી શહેરનો બચાવ કરતાં ગૉરડન માર્યો ગયો, અને ખાર્ટૂમ શત્રુના હાથમાં ગયું.

મહાદીને જેર કરવા જેટલું ખેદીવનું સામર્થ્ય નહોતું. ઈંગ્લિશ સૈન્યની મદદથીજ તે રાજ્યગાદી મેળવવા પામ્યો હતો, અને તેની મદદ વગર તે ગાદીપર ટકી શકે એમ હતું નહિ. માટે તેને સહાય કરવા ઈંગ્લેન્ડે ઠરાવ કર્યો.

ઇજિપ્ટ ટર્કીના સુલતાનને તાબે હતું. દર વર્ષે તેને ખંડણી ભરવી પડતી હતી. સૈન્યના સંબંધમાં તેને ટર્કીના હુકમ પ્રમાણે ચાલવું પડતું હતું. પણ તે શિવાય બીજી બધી રીતે ઇજિપ્ટનો પાશા સ્વતંત્ર હતો એમ કહેવામાં કંઈ હરકત નથી. ઇજિપ્ટનો કારભાર વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતો હતો, કેમકે તેને બ્રિટિશ સૈન્યની અને બ્રિટિશ કૉન્સલ લૉર્ડ ક્રોમરની મદદ હતી. લૉર્ડ ક્રોમરની દેખરેખ નીચે ઇજિપ્ટની ઉન્નતિ થતી જતી હતી. દેશમાં ફળવણીનો પ્રચાર થતો હતો, ન્યાય શુધ્ધ મળતો થયો હતો, આર્થિક સ્થિતિ સુધરતી જતી હતી, અને ખેતીને ઉત્તેજન મળતું હતું. ઇજિપ્ટની ઘણી ફળદ્રુપ પણ પડતર પડી રહેલી જમીન ખેડાણ થઈ હતી. આમ ઇજિપ્ટમાં ઈંગ્લેન્ડનો લાગવગ વધતો જતો હતો તે યુરોપી રાજ્યોથી દેખી ખમાતું નહોતું. તેમાં ખાસ કરી ફ્રાન્સને તે બહુ ખુશતું હતું. કેમકે ઇજિપ્ટની અર્થિક સ્થિતિમાં ફ્રાન્સનું ઘણું હિત સમાયલું હતું. તોપણ બંને રાજ્યો

માંહોમાંહે સમજી ગયાં. ઈંગ્લેન્ડે મોરૉક્કોના સંબંધમાં વચ્ચે ન પડવાનું ક્રાન્સને વચન આપ્યું, અને ક્રાન્સે ઇજીપ્ટના રાજકારભારમાં અંગ્રેજોને હરકત નહિ કરવાની કબૂલાત આપી.

ક્રાન્સ સાથે ઉપર પ્રમાણે સમજાતી થયા પછી ઇજીપ્ટનો તમામ કારભાર બ્રિટિશ હેખરેખ તળે આવ્યો. બ્રિટિશોએ ઇજીપ્ટના સૈન્યને કવાયદ શીખવી તૈયાર કર્યું, પછી મહાદીની પછી સૂદાનની ગાદીપર આવનાર ખલીફા પાસેથી સૂદાન પાછું જીતી લેવાનો ઠરાવ કર્યો. ઇજીપ્ટના સૈન્યની સરદારી લૉર્ડ ક્રિચ્છેરને આપવામાં આવી. તેણે ૧૮૯૮માં ખલીફાને ઉમડરમાનની લડાઈમાં હરાવી ખાર્ટૂમ જીતી લીધું, અને આખા સૂદાનનો વિશાળ પ્રદેશ પોતાની હેખરેખ નીચે લીધો.

ઈંગ્લેન્ડની માફક યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો આફ્રિકામાં જેટલો મેળવાય તેટલો મુલક મેળવવાની દોડદોડીમાં પડ્યાં હતાં. ક્રાન્સ, જર્મની, ઇટલી તેમાં મુખ્ય હતાં. ક્રાન્સે આફ્રિકાના વાયવ્ય ખુણામાં આવેલો ક્રાન્સથી ૧૫ ગણો મોટો પ્રાંત અલજીરીયા પોતાના તાબામાં લીધો. જર્મનીએ પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારે ૧૦ લાખ ચોરસ માઈલ જેટલો મુલક પોતાના અમલ નીચે આણ્યો. બેલજીઅમે ૧૮૮૦માં કાંગો ફ્રી સ્ટેટ નામનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. પોર્ટુગલે પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારે ઘણો મુલક હસ્તગત કરી લીધો, અને ઇટલીએ સોમાલીલેન્ડ પોતાના તાબામાં લીધો.

ક્રાન્સ, જર્મની, ઇટલી, પોર્ટુગલ અને બેલજીઅમ આફ્રિકામાં મુલકો મેળવતાં હતાં ત્યારે ઈંગ્લેન્ડ કંઈ સલકણું બેસી રહ્યું નહોતું. કેપ કોલોની, નાતાલ, સીએરાલીઓન, ગોલ્ડકોસ્ટ વગેરે પ્રદેશો તો અત્યાર અગાઉ ઈંગ્લેન્ડે મેળવેલાજ હતા. અને આ વખતે બેચુઆનાલેન્ડ અને રહોડેશીયા નામના બે વિશાળ પ્રદેશો મેળવ્યા. વેસ્ટ આફ્રિકા કંપનીએ નાઈજીરીયા પ્રાંત મેળવ્યો અને ૧૯૦૦ની સાલથી ત્યાં બ્રિટિશ હકુમત ચાલવા માંડી. તેજ પ્રમાણે બ્રિટિશ ઇસ્ટ આફ્રિકા કંપનીએ પૂર્વ આફ્રિકા અને યુગેન્ડા પ્રાંતો ઈંગ્લેન્ડના કાબૂમાં આણ્યા. આ શિવાય ૧૮૮૪માં સોમાલીલેન્ડ અને ૧૮૯૧માં ઝાંઝીબાર બ્રિટિશ તાબાના મુલક થયા હતા.

આફ્રિકા ખંડ પ્રમાણે પૂર્વ એશીઆમાં પણ મુલક મેળવવા માટે યુરોપી રાજ્યોની ધરપચ ચાલુજ હતી. ૧૯મી સદીની શુરૂઆતમાં ઇંગ્લેંડે મલાયા દ્વિપકલ્પમાં મલાકા અને સિંગાપોર મેળવી ત્યાં સ્ટ્રેટ્સ સેટલમેન્ટ્સ નામનાં સંરથા કર્યા હતાં. ૫૯ી ૧૮૭૦ના અરસામાં આખા દ્વિપકલ્પ પર હાથ લંબાવી ૧૮૯૬માં તેને પોતાના તાબામાં લીધો. ૧૮૮૮માં ઉત્તર બોર્નિઓ અને સારાવાક કબજામાં લીધાં. પૅસિફિક મહાસાગરમાં ફિજીનો ખેટ ૧૮૭૪માં અને તે શિવાય નાનાનાના ઘણાં ટાપુઓ ઇંગ્લેંડે હસ્તગત કરી લીધાં.

દુનીઆમાં જૂનામાં જૂના દેશોમાંનો એક ચીન દેશ છે. તે તરફ ૧૯મી સદીની આખરે ઘણાં યુરોપી રાજ્યોનો ડોળો ફરક્યો હતો. ૧૮૪૦માં ઇંગ્લેંડને ચીન સાથે પહેલો ચીનાઈ વિગ્રહ થયો હતો. ચીન ચોરી ચુપકાથી અરીણી આયાત કરતું હતું, તેથી આ લડાઈ ઉદ્ભવી હતી. આ લડાઈને પરિણામે ચીનની દક્ષિણે હાંગકાંગ ખેટ અંગ્રેજોને મળ્યો. અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યા પછી હાંગકાંગ બહુ માતબર શહેર થઈ પડ્યું છે. દુનીઆના ૬ મોટાં બંદરોમાં તેની ગણતરી થાય છે.

ત્યારપછી ૧૮૫૭-૬૦ દરમિયાન ઇંગ્લેંડને ચીન સાથે બીજી લડાઈ થઈ. કેન્ટોન બંદરમાં લંગારેલાં એક અંગ્રેજ વહાણના વાવટાનું ચીનાઈ લોકો અપમાન કર્યું. તેથી આ વિગ્રહ થયો હતો. આ વિગ્રહમાં ઇંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ સાથે હતાં. પરિણામે ચીને નુકસાની પેટે મોટી રકમનો દંડ આપવા અને પાટનગર પેકીનમાં યુરોપીઅન એલચીઓ રાખવાનું કબૂલ કર્યું.

ઇંગ્લેંડ પ્રમાણે બીજાં યુરોપી રાજ્યોએ ચીનમાં પણ પેસારો કર્યો હતો. ચીનની દક્ષિણે પૅસિફિક મહાસાગરને કિનારે આવેલો કોચીનચીનનો વિસ્તીર્ણ મુલક ફ્રાન્સ હોબખ્યાં કરી ગયું હતું. ઉત્તરમાં પોર્ટ આરથરનું બંદર રૂશીઆ પચાવી પડ્યું હતું. અને કોરીઆનો દ્વિપકલ્પ પસરાવવાની તજવીજ ચલાવી રહ્યું હતું. ૧૮૯૮માં જર્મનીએ કિયાચાઉ પ્રાંત તાબામાં લીધો, અને ગ્રેટ બ્રિટને વાઈ-હાઈ-વાઈનો ટાપુ હસ્તગત કરી લીધો.

આવી રીતે ચીનમાં કંઈ કંઈ બહાને મુલકો મેળવ્યા પછી ત્યાં રહેવે, તાર વગેરેની સગવડો દાખલ કરવાનો કાર્યક્રમ યુરોપીઅનોએ શરૂ કર્યો. તેમજ ખાણો ખોદવાને હકો પણ તેઓ મેળવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે પોતાના દેશમાં પરદેશીઓનો પગપેસારો થયો તે ધણા દેશાલિમાની લોકને પસંદ નહોતું. તેથી ૧૯૦૧ના અરસામાં પરદેશી ઓને દેશમાંથી હાંકી કાઢવા માટે ‘બૉક્સર’ નામે એક મંડળ ઉભું થયું. તેણે પાટનગર પેકીનમાંથી યુરોપી એલચીઓને કાઢી મૂકવા એક કાવત્રું રચ્યું. ત્યારે બધાં યુરોપી રાજ્યોએ એક થઈ જઈ બૉક્સરોને હરાવ્યા અને તેમને હાથે થયેલા નુકસાન પેટે ચીન પાસે દંડની ભારે રકમ કઢાવી. યુરોપીઅનોની આવી આવી ખટપટોથી ચીન જગ્યું, અને ૧૯૧૨માં રાજસત્તા કાઢી નાંખી તેની જગ્યાએ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૧૮૭૮માં થયેલી બર્લિનની સંધિ પછી યુરોપમાં કોઈ મોટું યુધ્ધ તો થવા પામ્યું નહોતું, પણ ઈંગ્લેન્ડ, રશીઆ, જર્મની અને ફ્રાન્સ વચ્ચે દુનીઆમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મુલકો મેળવવાની સરસાઈ ચાલી રહી હતી. એકએકની તરફ શંકાની નજરથી તેઓ જોતાં હતાં. એકએકના સામે ધુરકયાં કરતાં હતાં. ઇર્ષ્યાનો અગ્નિ ધુમાયાં કરતો હતો, તેમાંથી ૧૯૧૪નો ભયંકર ભડકો ઉડ્યો હતો.

પ્રકરણ ૩૦ મું

૧૯મા અને ૨૦મા સૈકાનું આયર્લેંડ

(૧૮૧૫-૧૯૨૪).

૧૮૨૩, ‘આઇરિશ રોમન કૅથોલિક ઍસોસીએશન’ની સ્થાપના.—
૧૮૪૩, ઍકિનેલના વ્યાખ્યાનો.—૧૮૪૬, આયર્લેંડમાં દુકાળ.—
૧૮૭૬, આઇરિશોનો નેતા પારનેલ.—૧૯૧૬, આયર્લેંડમાં યંડ.—
૧૯૧૮, સીનશીનની હિંસાત્મક ચળવળ.—૧૯૨૦, આયર્લેંડના ઉત્તર
અને દક્ષિણ એવા બે વિભાગ થયા.—૧૯૨૨, આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટનો કાયદો.

૧૯મી અને ૨૦મી સદીમાં આઇરિશ પ્રશ્ન ઈંગ્લેંડનાં રાજ્ય
પ્રકરણમાં એક કાંટા સમાન હતો. એ પ્રશ્ન સંબંધમાં ઈંગ્લેંડમાં બે
મત હતા. એ સવાલના નિરાકરણે કંઈ કંઈ પ્રધાનમંડળો ઉથલાવી
નાંખ્યાં હતાં. આયર્લેંડમાં અસંતોષ દૂર કરવા માટે ૬૦ કરતાં વધારે
કાયદા ૧૯મી સદીમાં વખતો વખત પસાર કરવામાં આવ્યા હતા;
તોપણ ત્યાં શાંતિ થઈ નહોતી. છેવટે ૧૯૨૨ની સાલમાં આયર્લેંડને
‘ફ્રી સ્ટેટ’ બનાવવામાં આવ્યું ત્યારથી આઇરિશ મામલો કંઈક ડેકાણે
આવવા લાગ્યો છે.

ડેનીઅલ ઍકોનેલ.—૧૮૧૫ની વૉટરલૂની લડાઈ પછી
આયર્લેંડનો રાજ્યદારી સવાલ આઇરિશ નેતા ડેનીઅલ ઍકોનેલે
ઉપાડી લીધો. તેણે લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી જોસબેર ચળવળ ચલાવી.
ઍકોનેલ ધર્મે રોમન કૅથોલીક હતો, અને તેનો ધંધો વકીલનો
હતો. એ ધંધામાં તેણે નાનપણથીજ ઘણી સારી નામના મેળવી
હતી. તે સ્વભાવે આનંદી હતો. વિનોદી અને સુભાષિત વક્તા હતો.
તે પોતાનાં ભાષણોમાં અલંકાર શાસ્ત્રનો બહોળો ઉપયોગ કરી
શ્રોતાઓને પોતાના મતના કરી લેતો હતો. તે કાયદેસર અહિંસાત્મક
ચળવળનો હિમાયતી હતો, અને યંડ બળવાની વિરૂધ્ધ હતો.

કૅથૉલિક ઍસોસીએશનની સ્થાપના, (૧૮૨૩).—૧૮૧૫ સુધી રોમન કૅથૉલિક લોકોને પાર્લમેન્ટના સભાસદ થવાની અંધી હતી. પ્રથમ એ અન્યાય દૂર કરાવવા ઓકોનેલે ઝુંબેસ જોસબેર શરૂ કરી. ૧૮૨૩માં રોમન કૅથૉલિક ધર્માધિકારીઓને મેળવી લઈ તેણે



ડેનીએલ ઓકોનેલ

રોમન કૅથૉલિક ઍસોસીએશનની સ્થાપના કરી, અને આખા આયર્લેન્ડમાં ઠેરઠેર તેની શાખાઓ ઉઘાડી આઈરિશ પ્રજાનું સંગઠન કર્યું. પછી એ પ્રોટેસ્ટન્ટો રોમન કૅથૉલિક પંથ વિરૂધ્ધના રાજ્ય-દ્વારી કાયદા રદ કરાવવાની ચળવળને ટેકા આપવા વચન આપે તેનેજ પાર્લમેન્ટના સભાસદ તરીકે ચુંટવા એવું આઈરિશ મતદારોને સમજાવ્યું. તે માટે ઠેરઠેર સભાઓ ભરી. પછી ક્લેર પરગણા તરફથી પોતે જાતે પાર્લમેન્ટના સભાસદ થવા માટે ઉમેદવારી કરી, અને ચુંટાયો પણ

ખરે. પણ કાયદાઅન્વયે રોમન કૅથોલિક પંથવાળાઓથી પાર્લમેન્ટમાં બેસાય નહિ, એટલે તેની ચુંટણી નામંજૂર થઈ. ત્યારે જ્યાંજ્યાં જગા ખાલી પડે ત્યાંથી ઉમેદવારી કરવાનો ઠરાવ તેણે જાહેર કર્યો, અને રોમન કૅથોલિકો વિરૂધ્ધનો આ રાજ્યદ્વારી અન્યાય દૂર કરાવવા ભયંકર ચળવળ ચલાવી. તેપરથી આયર્લેન્ડમાં બળવો થશે કે શું એવી બીક લાગવા માંડી. તેથી લૉર્ડ વેલિંગટનના ટોરી પ્રધાનમંડળે ૧૮૨૬માં 'રોમન કૅથોલિક ઇમ્પ્રોવેમેન્ટ સોસાયટી'—રોમન કૅથોલિકોની સુકિતનો કાયદો પસાર કર્યો. આ કાયદાથી કૅથોલિકોને પાર્લમેન્ટના સભાસદ થવાની બંધી નીકળી ગઈ.

ધાર્મિક પ્રશ્ન સંબંધે ચળવળ, (૧૮૩૩-૧૮૩૫).—૧૮૩૨ના સુધારાના કાયદા પછી (Reform Bill) એકાદનેલે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ વિરૂધ્ધ ચળવળ ચલાવી. આઈરિશ પ્રજાનો મોટો ભાગ રોમન કૅથોલિક પંથી હતો. તોપણ રાજ્ય ધર્મ પ્રોટેસ્ટન્ટ હતો, તેથી એ પંથને રાજ્ય તરફથી મદદ મળતી હતી. એ પંથના ખર્ચ નિભાવ માટે કૅથોલિકોને ભારે કરો આપવા પડતા હતા. એ અન્યાય પણ દૂર કરાવવા માટે એકાદનેલે ઝુંબેસ શરૂ કરી. એ ઝુંબેસે એવું ઉત્તરસ્વરૂપ ધારણ કર્યું કે તેને પરિણામે કર વસૂલ કરનારા અમલદારો અને કર ભરનારા માણસોનાં ખુન થવા લાગ્યાં. ત્યારે સરકારે સખત જાપ્તાના ઉપાયો લીધા. તેથી તો ઝુંબેસ વધારે ઉગ્ર થઈ અને અધિકજ પ્રસરી. એટલે ૧૮૩૫માં વડા પ્રધાન લૉર્ડ મેલબોર્ને એકાદનેલ સાથે સમજુતીપર આવવાનું ઠરાવ્યું. ત્યારે ચળવળ ઠંડી પડી. આયર્લેન્ડ ખાતાના અંડર સેક્રેટરીએ એકાદનેલની સૂચના પ્રમાણે કરો સંબંધમાં કાંઈક સુધારા કર્યાં. એ સુધારાથી ગરીબ ખેડુતોપર પડતો કરનો બોજો હવેથી જમીનદારોપર પડવા લાગ્યો. આ શિવાય સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંબંધે કેટલાક સુધારા કરી ગરીબ લોકોને મદદ કરવાનો એક કાયદો કરવામાં આવ્યો.

ત્યાર પછી ૧૮૪૧થી ઇંગ્લિશ અને આઈરિશ પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ જે ૧૮૦૦ની સાલમાં થયું હતું તે રદ કરાવવા એકાદનેલે કોશિશ કરવા માંડી. તેની માંગણી એવી હતી કે ઇંગ્લેન્ડથી સ્વતંત્ર આઈરિશ

પાર્લિમેન્ટ પાછી સ્થાપી આયર્લેન્ડમાં પાર્લિમેન્ટને જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિથી કારભાર ચલાવવો. ઓકિનેલની આ માંગણીને 'આઇરિશ હોમરૂલ માંગણી' કહે છે.

આઇરિશ હોમરૂલ ચળવળ, (૧૮૪૩).—હોમરૂલ ચળવળનો પ્રચાર કરવાને અને પ્રજામત તૈયાર કરવાને ઓકિનેલે ઠેરઠેર ભાષણો કરવા માંડ્યાં. એક વખતે એનું ભાષણ સાંભળવા અઢી લાખ માણસો જમા થયા હતા. આ પ્રમાણે ચળવળનું જોસ ઘણું વધી જતાં તેને દાખી દેવાની આવશ્યકતા સરકારને જણાઈ. ખીજા એક જંગી મીટિંગ ભરાવાની હતી તેને આગલે દિવસે વડા પ્રધાન પીલે સભાબંધીનું જાહેરનામું કાઢ્યું. આ હુકમનો અનાદર કરી સભા ભરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું, ત્યારે તે સભા તોડી નાખવા સરકાર તરફથી સર્વે તૈયારી કરવામાં આવી. ત્યારે ઓકિનેલે સભા ભરવાનું માંડી વાળ્યું. પછી ઓકિનેલને રાજ્યદ્રોહના ગુનાહ માટે તુરંગમાં પૂરવામાં આવ્યો, પણ ઉમરાવની સભાએ તેની શિક્ષા રદ કરી તેને છૂટા કર્યો. પણ સભાબંધીના હુકમને માન આપવા માટે ઓકિનેલની લોકપ્રિયતા ઓછી થઈ. અને આયર્લેન્ડમાં 'તરણુ આયર્લેન્ડ' નામનો એક નવો પક્ષ ઉભો થયો. તેથી ઓકિનેલની ઉતરતી કળા થવા માંડી. પછી ત્રણ વર્ષ રહી ૧૮૪૭માં તે મરણ પામ્યો.

આયર્લેન્ડમાં દુકાળ, (૧૮૪૬).—આયર્લેન્ડ મૂળેનો ગરીબ દેશ હતો. મહામુસીબતે જેમતેમ લોકો પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા. તેમાં ૧૮૪૬ના વર્ષમાં દુકાળ પડ્યો અને આયર્લેન્ડની મુખ્ય ખેતી બટાટાનો પાક નિષ્ફળ ગયો. એટલે આઇરિશ લોકોની સ્થિતિ ઘણી કષ્ટપ્રદ થઈ પડી. એ દુકાળનું દુખ ઓછું કરવા માટે સરકારે એક કાયદો કરી ખેડુતોને જમીન વેચવાની છૂટ આપી. એ કાયદાથી તો દુઃખ ઓછું થવાને બદલે તેમાં વધારો થયો. ગરીબ ખેડુતોની જમીન વેચાઈ જઈ જમીનદારોના હાથમાં ગઈ. તેઓ જૂના ખેડુતોને કાઢી મૂકી જમીનો પડતર રાખી તેમાં ઘેટાં ઉછેરવાનો ધંધો કરવા લાગ્યા.

રિમથ ઓધ્યાયન.—આમ દુકાળમાં જમીનો વેચાઈ જવાથી ઘણા લોકો કામધંધાવિનાના બેકાર થઈ ગયા. ત્યારે તેઓ તોફાન

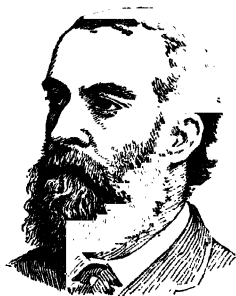
હુલ્લડો કરવા લાગ્યા. એ હુલ્લડો દાખી દેવા સરકારે સખત ઉપાય લીધા અને સખતીના કાયદા પસાર કર્યા. પણ તેથી કંઈ શાંતિ થઈ નહિ. ઉલટું, તોફાનો વધવા લાગ્યાં, અને ૧૮૪૮માં આઝાયન નામના એક આગેવાને સશસ્ત્ર ચળવળ શરૂ કરી; પણ તેનો પરાજય થયે અને હુલ્લડો બંધ પડ્યાં. આ હુલ્લડો બંધ પડ્યાં પછી ૧૮૫૯માં આયર્લેન્ડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવાના ઉદ્દેશથી 'ફ્રીનીઅન સોસાયટી' નામનું એક મંડળ સ્થપાયું. તેણે ક્રાંતિકારક ચળવળ ચાલુ રાખી.

પછી ૧૮૬૯માં જ્યારે ગ્લેસ્ટન વડો પ્રધાન થયો ત્યારે આઇરિશ પ્રશ્ને નવું સ્વરૂપ લીધું. તેણે ૧૮૬૯માં એક કાયદો કરી પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને મળતી રાજ્યની મદદ બંધ કરી. ત્યારપછી તેણે જમીન સંબંધનો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો. આયર્લેન્ડમાં જમીનદારો ખેતી સાથે સીધો સંબંધ કાંઈજ રાખતા નહિ. તેઓ જમીન સાંઘીને ગણોત લેતા. ખેતીની સુધારણા માટે તેઓને મુદ્દલ કાળજી નહોતી. ખેતીના સુધારા માટે થતો ખર્ચ બધો ખેડુતોને કરવો પડતો. તેમજ જમીનદારો મરજીમાં આવે ત્યારે ખેડુતો પાસેથી જમીન છોડાવી શકતા. એ સ્થિતિ સુધારવા માટે ગ્લેસ્ટને ૧૮૭૦માં 'આઇરિશ લેન્ડ એક્ટ'—જમીન સંબંધે એક કાયદો કર્યો. એ કાયદામાં એવું ફરમાવ્યું હતું કે ખેડુતે કરેલા સુધારા માટે જમીનદારે બદલો આપવો, અને જ્યાં સુધી ગણોતીઓ ગણોત ભરે ત્યાંસુધી તેની પાસેથી જમીન છોડાવાય નહિ.

આ પ્રમાણે આઇરિશ લોકોની સ્થિતિ સુધારવા માટે ગ્લેસ્ટન પ્રયાસ કરતો હતો, તોપણ આયર્લેન્ડમાં અસંતોષ વધતો ગયો, અને તોફાનો ચાલુ રહ્યાં, ત્યારે ગ્લેસ્ટનને પણ જાપતાના ઉપાય લેવા પડ્યા.

પારનેલ.—ગ્લેસ્ટન પછી ડીઝરાયલી મુખ્ય પ્રધાન થયો. હવે આયર્લેન્ડમાં એક નવો રાજ્યદ્વારી બહાર આવ્યો. ૧૮૭૫માં આઇરિશ લોકોનો નેતા પારનેલ નામનો એક ગૃહસ્થ થયો. તેની માં અમેરિકન હતી અને બાપ આઇરિશ પ્રોટેસ્ટન્ટ હતો. પારનેલે કળવણી ઇંગ્લેન્ડમાં લીધી હતી. ૧૮૭૫માં તે પાર્લિમેન્ટનો સભાસદ થયો.

એનો હેતુ ૧૮૦૦માં થયેલું પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ રદ કરાવી આયર્લેન્ડમાં સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ સ્થાપવાનો હતો. એ કામ માટે તેણે અમેરિકાના આઇરિશ પાસેથી નાણાંની મદદ મેળવી. પછી પાર્લમેન્ટના કામમાં હરકત નાંખવાનું ધોરણ તેણે અખત્યાર કર્યું. આયર્લેન્ડમાં નવી સ્થપાયેલી ‘આઇરિશ લેન્ડ લીગ’ નામની જમીન સંબંધીની સંસ્થાનો પારનેલ સભાસદ થયો. અને એ સંસ્થાનાં ધોરણ વિરૂધ્ધ જે કાર્થ થાય તેનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવાનું તેણે ઠરાવ્યું.



પારનેલ

પારનેલની ચળવળથી ગ્લેસ્ટન પ્રધાનમંડળપર સારી અસર થઈ. ૧૮૮૧માં ગ્લેસ્ટને જમીન સંબંધે ખીન્ને કાયદો ઘડ્યો. આ નવા કાયદાએ જમીનનું ગણોત નક્કી કરવા માટે આયર્લેન્ડમાં એક નવી કોર્ટ સ્થાપી. જ્યાંસુધી ગણોતીઓ ગણોત આપે ત્યાંસુધી તેને કાઢી મૂકાય નહિ એવું ઠરાવ્યું; અને ખેતીના સુધારા પાછળ જે ખર્ચ થયો હોય તેપણ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. પણ આ કાયદાથી પણ આઇરિશોને સંતોષ થયો નહિ; અને ચળવળ ચાલુજ રહી. ગણોતીઓ ગણોત વખતસર આપે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ સામી મારફત કરતા. ત્યારે ગ્લેસ્ટનને પણ સખતીના ઉપાયો લેવા પડ્યા. તેણે પારનેલ અને તેના અનુયાયીને તુરંગમાં મોકલ્યા. પણ થોડા દહાડા રહી નાખતી કરી તેમને પાછા મુક્ત કર્યાં. તેમ છતાં ૧૮૮૨માં આયર્લેન્ડના સેક્રેટરી લૉર્ડ ફ્રેડરિક કુંવેન્ડિશનું ખુન થયું. અને પછી ખીજાં ભયંકર ખુનો થયાં, ત્યારે જે કે ગ્લેસ્ટને સરકારની સત્તા સામે થતા અત્યાચારોને દાખી દેવા ઘણાં કડક પગલાં ભર્યાં, તોપણ આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપ્યા વગર ત્યાં શાંતિ થવાનીજ નથી એમ તેની ખાતરી થઈ હતી. તેથી આયર્લેન્ડને

હોમરૂલ આપવાની તરફેણમાં તેણે પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો. પ્રધાનમંડળમાંના હાર્ટિંગટન, ચેમ્બરલેન અને બ્રાઈટ વિરૂધ્ધ મતના હતા, તેથી તેઓએ લિબરલ પ્રધાનમંડળમાંથી રાજીનામું આપ્યું અને લિબરલ યુનિઅનિસ્ટ નામનો નવો પક્ષ કંઠી લિબરલોથી છૂટા પડ્યા. તેમ છતાં ગ્લેડસ્ટન તો હોમરૂલ બિલનો ખરડો પાર્લિમેન્ટમાં લાવ્યો. પણ એ પ્રશ્ન પર તેની હાર થઈ, તેથી ગ્લેડસ્ટને પ્રધાનવડું છોડ્યું. પછી લિબરલ યુનિઅનિસ્ટો ક્રાન્ડરવેટિવો સાથે જોડાઈ ગયા. ત્યારપછી એ યુનિઅનિસ્ટ પક્ષે ૧૮૮૬થી ૧૮૯૨ અને ૧૮૯૫થી ૧૯૦૫ સુધી પ્રધાનવડું કર્યું. ૧૮૯૦માં દ્વારગતીના સંસારી ખટલાથી પારનેલનો લાગવગ ઓછો થઈ ગયો, અને આઈરિશ પક્ષનું નેતૃત્વ રેડમન્ડ પાસે આવ્યું. પછી આયર્લેન્ડમાં કંઈકંઈ સુધારા કરવામાં આવ્યા. નવી નવી રેલ્વે ખોલવામાં આવી. ૧૮૯૮માં સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં કંઈક સુધારા કર્યાં. એ શિવાય ૧૯૦૩માં એક કાયદાથી જે આઈરિશ ખેડુતને જમીન વેચાતી લેવી હોય તેને નાણાં ધીરવા સરકારે ઠરાવ્યું. ત્યારપછી ૧૯૧૨માં ઍસકિવથના લિબરલ પ્રધાનમંડળે આઈરિશ હોમરૂલ બિલ પાર્લિમેન્ટમાં રજુ કર્યું. તે બિલ પર જખ્ખરી તકરાર ચાલી. સર એડવર્ડ કારસનની સરદારી નીચેના યુનિઅનિસ્ટ સભાસદોએ હોમરૂલ બિલ પસાર થાય તો હથીઆર ઉચકવાની ધમકી આપી. તોપણ એ બિલ આમની સભામાં પસાર થયું. પણ ઉમરાવની સભાએ તેને ઉરાડી મૂક્યું.

આમ હોમરૂલનો સવાલ ધુમાળાં કરતો હતો તેવામાં ૧૯૧૪માં યુરોપમાં મહાયુધ્ધ શરૂ થયું. પછી બે વર્ષ રહી ૧૯૧૬માં ડબ્લિનમાં બંડ થયું. તત્કાળ તે બંડ શમાવી દેવામાં આવ્યું. ત્યારે હોમરૂલ મેળવવા માટે કાયદેસર ચળવળથી કંઈ વળતું નથી, તેથી તે મેળવવા માટે શસ્ત્ર ઉચકનાર સિનફ્રિન નામનો નવો પક્ષ ઉભો થયો, અને જોતજોતામાં એ પક્ષનો ફેલાવો આખા આયર્લેન્ડમાં થઈ ગયો. ૧૯૧૯માં એ પક્ષવાળાઓએ આયર્લેન્ડને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જાહેર કર્યું. ત્યારે ૧૯૨૦માં બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટે એક કાયદો કરી આયર્લેન્ડના ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા બે ભાગ પાડી તેઓની જુદી પાર્લિમેન્ટ

કરાવી આપી. ઉત્તર આયર્લેન્ડમાં અલ્સ્ટર પ્રાંતનાં ૬ પગણાંજ હતાં, અને દક્ષિણ આયર્લેન્ડમાં ૨૬ પરગણાં હતાં. અલ્સ્ટરની પાર્લમેન્ટ પમા ન્યૂઝને હાથે ઉઘાડવામાં આવી હતી.

આ કાયદો દક્ષિણવાળાઓએ સ્વીકાર્યો નહિ, તેથી ત્યાં ધણી અરાજકતા થઈ ધણો રક્તપાત થયો. છેવટે ૧૯૨૧ના જૂલાઈમાં બ્રિટિશ સરકાર અને ‘આઈરિશ રીપબ્લિક’—પ્રજાસત્તાક રાજ્ય વચ્ચે હંગામી સલાહ થઈ, અને કેટલીક છૂટછાટ મૂકી ૧૯૨૨માં ‘આઈરિશ ફ્રી સ્ટેટ ઍક્ટ’ નામનો આયર્લેન્ડને સ્વરાજ્ય આપનારો કાયદો ઘડાયો. ત્યારથી કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલીઆ માફક આયર્લેન્ડ પણ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતું સંસ્થાન થયું છે. અને ઉપર પ્રમાણે ચાર પાંચ સૈકાના ઇંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડ વચ્ચેના ઝગડાનું સમાધાન-કારક છેવટ આન્યું.

પ્રકરણ ૩૧ મું

ઇંગ્લેંડની રાજ્યઘટનાનો વિકાસ

(૧૭૧૪-૧૯૨૫)

૧૬૮૮માં થયેલી રાજ્યક્રાંતિ પછી ‘બિલ ઓફ રાઇટ્સ’ અને ‘મ્યૂટિની ઓક્ટ’ નામના કાયદાથી ઇંગ્લેંડમાં પાર્લમેન્ટની સર્વોપરી-સત્તા સ્થાપિત થઈ. ત્યારપછી રાજ્યકારભારના ખર્ચ માટે એકજ વર્ષ પુરતી નેગવર્થ પાર્લમેન્ટ કરી આપતી હોવાથી પાર્લમેન્ટ દર વર્ષે બેલાવવાની રાજ્યોને ફરજ પડતી હતી. ઇંગ્લેંડના રાજ્યખંધારણના વિકાસમાં ત્રણ મુદ્દા અગત્યના છે. (૧) પાર્લમેન્ટને જવાબદાર પ્રધાન-મંડળ મારફતે રાજ્યકારભાર ચલાવવાની રાજની ફરજ, (૨) આમની સભા બરાબર પ્રજામત નિર્દેશક થાય તે માટે મતદારમંડળનાં વિસ્તાર અને સુધારણા, અને (૩) આમની સભાની સત્તા અને દરજ્જામાં વધારો અને ઉમરાવોની સભાની સત્તાનો ઘટાડો.

રાજ્યકારભારમાં રાજને સલાહ આપવા માટે સલાહકાર મંડળ નીમવાનો રિવાજ પરાપૂર્વથી ચાલી આવ્યો છે. પ્રધાનો નીમવાનો અને તેમને બરતરફ કરવાનો અધિકાર રાજને અસલથીજ હતો. આ સલાહકાર મંડળનું રૂપાંતર થઈ પ્રીવી કાઉન્સિલ થઈ. પ્રીવી કાઉન્સિલની સલાહથી રાજ્યકારભાર ચાલતો હોવાથી અને સારા કે નરસા કારભારનું ફળ પ્રજાને ચાખવું પડતું હોવાથી ૧૪મા સૈકાની આખરે અને ૧૫મા સૈકાની શરૂઆતથી આમની સભાનો જે ગૃહસ્થાપર વિશ્વાસ હોય તેવાજ ગૃહસ્થાને રાજ્યે કૉબિનેટ—પ્રધાનમંડળમાં નીમવા એવા ઠરાવ પાર્લમેન્ટે કર્યો હતા.

કેમપણુ પ્રધાન રાજને બદલસલાહ આપે તો તેનાપર કામ ચલાવવાનો રિવાજ પાછળથી પડ્યો. પ્રધાનોપરના આવી જાતના ખટલાને ‘ઇમ્પીચમેન્ટ’ (Impeachment) કહે છે. આવા ફેજાદારી કામમાં આમની સભા ફરીઆદી થાય છે, અને ઉમરાવોની

સલા ન્યાયકચેરી થાય છે. સાધારણ કોર્ટો માફકજ સાક્ષી પુરાવા લેવાય છે. પરંતુ રાજ્યને બદસલાહ આપવાનું સાબિત થાય અને દેશનું અહિત થયું હોય તોપણ ઇંગ્લેન્ડના કાયદામાં એવો કોઈ ગુનોહ છેજ નહિ, અને તે કાયદા પ્રમાણે રાજ્યદ્રોહ દરનું નથી, તેથી ઘણી વેળા ગુનેહગાર પ્રધાન બચી જવા પામે છે. એવા સંજોગોમાં પ્રધાનને શાસન કરવા માટે ખીજ એક શાસન પદ્ધતિનો અંગીકાર થયો છે. તે એ કે પાર્લમેન્ટમાં શિક્ષા કરવાનો કાયદો પસાર કરી તે પ્રધાનને શિક્ષા કરવી. એવા કાયદાને બિલ ઓફ અટ્ટેન્ડર (Bill of Attainder) કહે છે. આવી રીતે 'ઇમ્પીયમેન્ટથી' કોઈ એક પ્રધાનને શિક્ષા કરવાનું કદાચ પડે છે ત્યારે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કાયદો કરી શિક્ષા કરવામાં આવે છે.

પ્રીવી કાઉન્સિલ.—૧૫મા સૈકાથી રાજ્યનું સલાહકારમંડળ પ્રીવી કાઉન્સિલ કહેવાવા લાગ્યું. ધીમેધીમે આ મંડળ ઘણું મોટું થઈ ગયું. તેમજ તેમાં લાયક અને નાલાયક માણસો પણ નીમાવા લાગ્યા. ત્યારે કેટલેક કાળે જેઓના ઉપર રાજ્યનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય એવા માણસોનીજ સલાહ લેવાનો રિવાજ પડ્યો. એટલે વાસ્તવિક રીતે રાજ્યકારભાર આ નાના મંડળ મારફતેજ ચાલવા લાગ્યો. હજુ સુધી ખરાબ રાજ્યધોરણ માટે કોઈને જવાબદાર ગણવાની કલ્પના પ્રજાને થઈ નહોતી. ખીજે ચાર્લ્સ ગાદીપર આવ્યા પછી રાજ્યકારભારનું કામ જલદીથી કરવાના હેતુથી પ્રીવી કાઉન્સિલમાં કમીટીઓ નીમાવા લાગી. (૧) પરદેશી રાજ્યો માટેની, (૨) વ્યાપાર અને સંસ્થાન બાબતની, (૩) પ્રજાની અરજી, વિનંતી વગેરે બાબતની, એમ જુદી જુદી કમીટીઓ નીમાઈ. એ કમીટીઓ પોત પોતાનું કામ તપાસતી. તોપણ રાજ્યકારભારનું ધોરણ નક્કી કરવા માટે ચાર્લ્સ પોતાના વધારે વિશ્વાસુ પ્રધાનોની સલાહ લેતો. આ પ્રધાનમંડળ કુબાલ કહેવાયું છે. પાર્લમેન્ટને તેનાપર અવિશ્વાસ હતો. ખીજા જેમ્સના વખતમાં પણ એજ પૂથા હતી. પણ ૧૬૮૮માં રાજ્યક્રાંતિ થયા પછી ૧૬૮૯માં 'બિલ ઓફ રાઈટ્સ અને મ્યૂટીની ઓફ્ટ' પસાર થવાથી કારભારનો ખર્ચ મેળવવા માટે દર વર્ષે પાર્લમેન્ટ બોલાવવાની ફરજ

પડવા લાગી. નવા વર્ષમાં કારભાર માટે અને લશ્કર માટે ખર્ચ મંજૂર કરવા જ્યારે પાર્લિમેન્ટ મળતી ત્યારે પાછલા વર્ષના કારભારપર ટીકા કરવામાં આવતી. આવી રીતે કારભારના ધોરણ ઉપર ટીકા કરવાનો રિવાજ દાખલ થયો. એટલે આમની સભાના ટેકાની રાજને જરૂર લાગવા માંડી. ત્યારે ડગ્લ વિલિઅમ્સે વ્હિગ અને ટોરી પક્ષના હોશીઆર અને કાર્યદક્ષ માણસોનું પ્રધાનમંડળ નીમ્યું. એક પક્ષ કરતાં બંને પક્ષના સલાહકાર હોય તો કારભારનું ગાડું ઠીક ગળડે એમ વિલિઅમ્સને લાગ્યું હતું. પણ આમની સભામાં બંને પક્ષમાં છૂટછાટ અને આપલેનો વહેવાર નહોતો. એટલે આમની સભામાં જે પક્ષ પ્રબળ હોય તેના તરફથી કારભારના કામમાં ઘુણી દરકતો આવવા માંડી ત્યારે કારભારનું કામ સરળ રીતે ચાલે એ હેતુથી અનુભવી મુત્સદ્દા લૉર્ડ સંડર્લેન્ડની સૂચનાથી ૧૬૯૩ થી ૧૬૯૬ દરમિયાન આમની સભામાં જે પક્ષ વધારે પ્રબળ હોય તેમાંથી વિલિઅમ્સે પ્રધાનો નીમ્યા.

પ્રધાનમંડળ-કૅબિનેટ દ્વારા રાજ્યકારભારની શરૂઆત—

આ પ્રમાણે એકજ પક્ષનું પ્રધાનમંડળ થવાથી અને તે પક્ષ આમની સભામાં પ્રબળ હોવાથી વિલિઅમ્સે રાજકારભાર સરળ રીતે ચાલવા લાગ્યો. વિલિઅમ પછી ગાદીએ આવનાર ઍનના રાજ્યમાં પણ એજ પદ્ધતિએ પ્રધાનમંડળ નીમવાનો રિવાજ ચાલુ રહ્યો હતો. ઍન પછી ૧લા જ્યૉર્જના વખતમાં કૅબિનેટનો વધારે ને વધારે વિકાસ થતો ગયો. કૅબિનેટ કાઉન્સિલનો અધ્યક્ષ મુખ્ય પ્રધાન કહેવાવા લાગ્યો. પ્રધાનમંડળ રાજ્યમાં સૌથી ઉપરી અમલખળમણીનું ખાતું એટલે એ મંડળના અધ્યક્ષનું પદ રાજ્ય જેવુંજ હતું. કારણ કે ૧લો જ્યૉર્જ ગાદીપર આવ્યો તે પહેલાં પ્રધાનમંડળની બેઠકમાં રાજ્યકર્તા બેઠે હાજર રહેતા અને અને એ મંડળના પ્રમુખ થતા. પણ ૧લો જ્યૉર્જ જર્મન હતો, તે જર્મનીમાંજ રહ્યો હતો, ઇંગ્લેન્ડના રીતરિવાજથી અજાત હતો અને તેને અંગ્રેજી ભાષા મુદ્દલ આવડતી નહોતી. હવે પ્રધાનમંડળમાં કામકાજ અંગ્રેજીમાં થતું હોવાથી તેને ખીલકુલ સમજ પડતી નહિ, તેથી પ્રધાનમંડળમાં હાજર રહેવાનું તેણે

બંધ કર્યું. ત્યારે રાજ્યને બદલે પ્રમુખની ખુરસીએ મુખ્ય પ્રધાને બેસવા માંડ્યું. મુખ્ય પ્રધાન કૅબિનેટનો નેતા, આમની સલામાં તેનું મતાધિક્ય અને અમલબળમણી ખાતાનો વડો, એટલે રાજ્યમાં તેની સત્તા અને મહત્ત્વ ધ્રુણું વધી પડ્યાં અને તે મુખ્ય પ્રધાન (Prime Minister) કહેવાવા લાગ્યો. ૧લા અને ૨જા ન્યૂબૉર્નની કારકીર્દીમાં ઘણાં વર્ષ સુધી ન્યૉલપોલ પાસે મુખ્ય પ્રધાનપદ રહ્યું હતું. તેણે તેની કુનેહ અને કર્તૃત્વશક્તિથી મુખ્ય પ્રધાનના હોદ્દાની ઈજ્જત અને કિંમત ઘણાં વધારી મૂક્યાં હતાં. આમ ધીમેધીમે કૅબિનેટ પધ્ધતિથી રાજ્યકારભાર ચલાવવાનો રિવાજ રૂઢ થતો ગયો.

હવે ઈંગ્લેન્ડની રાજ્યઘટનામાં મુખ્ય પ્રધાન સૌનો ઉપરી અધિકારી છે, માટે તેને શું કામ કરવાનું હોય છે તે અને રાજ્ય, મુખ્ય પ્રધાન, કૅબિનેટ અને પાર્લિમેન્ટ એ બધાંનો પરસ્પર સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે આપણે તપાસીશું.

મુખ્ય પ્રધાનને સાધારણ રીતે ત્રણ કામ કરવાનાં હોય છે.

- (૧) અમલબળમણીના ખાતાંપર-કારભારી મંડળપર દેખરેખ રાખવી;
- (૨) રાજ્ય અને કૅબિનેટ વચ્ચે મધ્યસ્થ થઈ વહેવાર ચલાવવો અને
- (૩) તેજ પ્રમાણે પાર્લિમેન્ટ સાથે ચર્ચા કરી ચલાવવો.

અમલબળમણીનાં જીદાંજીદાં ખાતાં.—રાજ્યનાં અમલબળમણી (Executive) ખાતાંમાં સૌનો ઉપરી મુખ્ય પ્રધાન છે. તેની પાસે અમુક ખાતાંનું કામ હોતુંજ નોંધએ એવો કંઈ નક્કી નિયમ નથી. તે પોતાની મરજી અને આવડત પ્રમાણે એકાદ વિશિષ્ટ ખાતાંનું કામ લે છે. પરદેશ ખાતું, કે ‘ચેન્સેલર ઓફ ધી એક્સચેન્જર’નું કામ, કે ટ્રેઝરી ખાતાના પહેલા લોર્ડનું કામ જીદેજીદે કાળે જીદાંજીદાં વડા પ્રધાનોએ પોતે રાખ્યાં હતાં. આમ એકાદ ખાતાંનું કામ તે પોતાની પાસે રાખે છે તોપણ બધાં કારેબારી ખાતાંના કામકાજ પર તેની સામાન્ય દેખરેખ હોય છે. દરેક ખાતાંના ઉપરી પ્રધાનને પોતાના તાબાના ખાતાંના અગત્યના સલાહ, જેવા કે ધોરણમાં ફેરફાર, ખર્ચમાં વધારો વગેરે માટે મુખ્ય પ્રધાનની અનુમતિ લેવી પડે છે. પરરાજ્યો ઉપર લખાતા અગત્યના ખરિતા માટે પણ તેની

સંમતિ લેવાની જરૂર રહે છે.

રાજ્ય અને કૅબિનેટ વચ્ચેનું કામકાજ પણ વડા પ્રધાનની મારફતે જ થાય છે. પ્રધાનમંડળે નક્કી કરેલાં ધોરણની રાજ્યને માહિતી આપવી અને તે પ્રશ્ન સંબંધે, રાજ્યનો મત શો છે તે કૅબિનેટને જણાવવું એ બધું વડા પ્રધાન મારફતે થાય છે. તેમજ પાર્લિમેન્ટમાં એકાદ અગત્યના પ્રશ્ન સંબંધે સરકારી ધોરણ ઠરાવવાનું હોય છે તે પણ મુખ્ય પ્રધાન કરે છે કે પોતાની સંમતિથી કોઈ પ્રધાન પાસે કરાવે છે. પાર્લિમેન્ટની નવી ચુંટણી થાય, અથવા કોઈએક પ્રશ્ન માટે આમની સભા પ્રધાનમંડળ પર ઠપકાની દરખાસ્ત પસાર કરે ત્યારે આમની સભામાં જે પક્ષ પ્રત્યેક હોય તેના નેતાને રાજ્ય બોલાવી નવું પ્રધાનમંડળ રચવાનું કહે છે. એ નેતા પોતાના પક્ષના મુખ્ય મુખ્ય ગૃહસ્થાને પ્રધાનમંડળમાં જગ્યા આપે છે. દરેક પ્રધાન આમની કે ઉમરાવની સભાનો સભાસદ હોવો જોઈએ. જો દેશનો અણીઆપટીનો વખત હોય છે તો જરૂર જેટલા હરીફ પક્ષના ગૃહસ્થાને પણ તે નીમે છે. એવું પ્રધાનમંડળ મિશ્ર પ્રધાનમંડળ (Coalition Ministry) કહેવાય છે. પ્રધાનોની સંખ્યા નક્કી કરેલી નથી. સાધારણ રીતે ૨૦થી ૨૨ પ્રધાનો હોય છે, તે નીચે પ્રમાણે:—(૧) તિજેરી ખાતાંનો પહેલો લૉડ, (૨) પરદેશ ખાતાંનો સેક્રેટરી, (૩) લૉડ પ્રીવીસીલ, (૪) લૉડ પ્રેસિડન્ટ ઑફ કાઉન્સિલ, (૫) લૉડ ચેન્સેલર ઉમરાવની સભાનો અધ્યક્ષ, (૬) ચેન્સેલર ઑફ ધી એક્સચેન્જર, (૭) સ્વદેશ ખાતાંનો સેક્રેટરી, (૮) સંસ્થાન ખાતાંનો સેક્રેટરી, (૯) હિંદુસ્થાન ખાતાંનો સેક્રેટરી, (૧૦) યુધ્ધ ખાતાંનો સેક્રેટરી, (૧૧) નૌકા ખાતાંનો પહેલો લૉડ, (૧૨) વેપાર ખાતાંની બોર્ડનો અધ્યક્ષ, (૧૩) આરોગ્ય ખાતાંનો મંત્રી, (૧૪) ખેતી અને મચ્છીમારના ધંધાનાં ખાતાંનો સેક્રેટરી, (૧૫) સ્કૉટલેન્ડ ખાતાંનો સેક્રેટરી, (૧૬) કેળવણી બોર્ડનો અધ્યક્ષ, (૧૭) મજૂર વિષયક બાબતનો મંત્રી, (૧૮) વિમાન ખાતાંનો સેક્રેટરી, (૧૯) પોસ્ટ માસ્તર જનરલ, (૨૦) ચેન્સેલર ઑફ ધી ડબ્લી ઑફ લૉકેસ્ટર, (૨૧) ફર્સ્ટ કમિશનર ઑફ વર્ક્સ.

ઉપર પ્રમાણે ૨૦-૨૨ ખાતાનાં મુખ્ય અધિકારીઓનું પ્રધાનમંડળ બને છે. રાજ્યકારભારની બાબતમાં રાજ્યએ કૅબિનેટની સલાહ લેવી એવો ઇંગ્લેન્ડની રાજ્યઘટનાના કાયદામાં કોઈ જગાએ ઉલ્લેખ નથી. પણ પ્રીવી કાઉન્સિલની સલાહ લેવી એવો ઉલ્લેખ છે. તેથી બધા પ્રધાનોને પ્રીવી કાઉન્સિલના સભાસદ કરવામાં આવે છે. પ્રધાનમંડળ તૂટે છે ત્યારે જૂના પ્રધાનો પ્રીવી કાઉન્સિલના સભાસદ તરીકે ચાલુ રહે છે. કૅબિનેટની બેઠકમાં રાજકારભારનાં કામ બાબે ચર્ચા થાય છે અને જે તે ધોરણે સર્વાનુમતે નક્કી થાય છે. કૅબિનેટમાં ધોરણ નક્કી થયા પછી તે પાર્લિમેન્ટમાં મૂકવામાં આવે છે, અને પાર્લિમેન્ટમાં પ્રધાનમંડળનું મતાધિક્ય હોય છે એટલે વિરૂધ્ધ પક્ષના વિરોધ છતાં તે ધોરણે પસાર થાય છે. કવચિત પ્રધાનમંડળનું ધોરણ આમની સભામાં તેમનાજ પક્ષવાળાઓને પસંદ પડતું નથી ત્યારે તેઓ વિરૂધ્ધ મત જાહેર કરે છે. આમ થાય છે ત્યારે ક્યાંતો પ્રધાનમંડળ એક જૂથમાં સામટા રાજનામું આપે છે અથવા જો પ્રધાનમંડળને એમ લાગે કે નવી ચુંટણીમાં પોતાનો પક્ષ વધારે પ્રબળ થઈ ચુંટાઈ આવશે તો રાજને પાર્લિમેન્ટ બરખાસ્ત કરવાની સલાહ આપે છે, અને રાજ તે સલાહ પ્રમાણે અમલ કરી પાર્લિમેન્ટ બરખાસ્ત કરે છે, (Dissolve) અને નવી ચુંટણી કરવા માટે આજ્ઞા પત્ર કાઢે છે.

આ પ્રમાણે કૅબિનેટ પદ્ધતિથી રાજ્યકારભાર કરવાનો રિવાજ રૂઢ થયો. પણ આ પદ્ધતિ કાયદાકારક નીવડવા માટે માત્ર બેજ પક્ષ પાર્લિમેન્ટમાં હોવા જોઈએ. જો બે કરતાં વધારે પક્ષ હોય તો એક પક્ષ બીજા બે કરતાં વધારે પ્રબળ લાગ્યેજ હોઈ શકે. એવે પ્રસંગે બીજા એક પક્ષ સાથે કામ પુરતી સલુકાઈ રાખી તેનો ટેકો મેળવી એક પક્ષ પ્રધાનપદે આવે છે. આવું પ્રધાનમંડળ કમજોરજ હોય છે. કેમકે બીજા પક્ષનો ટેકો ક્યાં સુધી મળશે તેની ખાતરી કંઈજ રહેતી નથી. કોઈ એક પ્રશ્ન માટે મતફેર થયો કે તે પક્ષ વિરૂધ્ધ પક્ષ સાથે મળી જાય એટલે પ્રધાનમંડળની હાર થાય અને તેમને પ્રધાનવટું છોડવું પડે છે. આમની સભામાં પ્રથમ વિલગ અને

ટોરી પક્ષ અંધાયા હતા. પછી તેમનાં નામ બદલાઈ બ્રિગેડ લિબરલ કહેવાયા અને ટોરીઓ કોન્ઝરવેટિવ કહેવાયા. ૧૮મા અને ૧૯મા સૈકાના છેવટના ભાગ સુધી ઈંગ્લેન્ડમાં આ બેજ રાજ્યદ્વારી પક્ષો હતા. ત્યાંસુધી કૉમિનિટ પધ્ધતિથી કારભાર ચલાવવામાં હરકત આવી નહોતી. પણ પછી આઈરિશ હોમરૂલનો પક્ષ અને મજૂર પક્ષ એવા બે વધુ પક્ષો અંધાયા. એટલે પ્રધાનમંડળની વારંવાર ફેરબદલી થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આમની સભાની ઘટનામાં સુધારા.—આ પ્રમાણે કૉમિનિટ દ્વારા આમની સભાને જવાબદાર રાજ્યપધ્ધતિ રૂઢ થયા પછી આમની સભાને ખરી લોકમત નિદર્શક કરવા માટે તેની રચનાના સુધારાના કાયદા કરવામાં આવ્યા. આમની સભાના સભાસદ અને તેમને ચુંટનારો મતદાર સંઘ, એ સંબંધેની જૂની પધ્ધતિ બદલવાની જરૂર જણાઈ હતી. ૧૫મા સૈકામાં પહેલવહેલો મતદાર સંઘ કરવામાં આવ્યો તે કાળની પરિસ્થિતિ અને ૧૯મા સૈકાની પરિસ્થિતિ વચ્ચે થણો ફેર પડી ગયો હતો. તેથી તે સ્થિતિ સુધારવા માટે ૧૮૩૨માં આમની સભાની રચનાના સુધારાનો કાયદો કરવામાં આવ્યો. એ કાયદાથી જે ઠેકાણાંઓનું મહત્ત્વ કમી થઈ ગયું હતું એવાં ઠેકાણાંના ૧૪૩ પ્રતિનિધિઓ કમી કરવામાં આવ્યા, અને જે નવીન પરગણાં અને શહેરો મહત્ત્વનાં થયાં હતાં તેમને પ્રતિનિધિ ચુંટવાનો હક આપવામાં આવ્યો. તેમજ મતાધિકાર ક્રાને ક્રાને હોઈ શકે તે બાબતપણ સુધારો કરવામાં આવ્યો. શહેરોમાં વાર્ષિક ૧૦ પાઉન્ડ કરતાં વધારે ભાડું ભરનારા માણસને અને પરગણામાં લાંબી મુદતના કરારથી જમીન રાખનાર ગણોત્તીઆ જેઓ વાર્ષિક ૧૦ પાઉન્ડ કરતાં વધારે ગણોત્ત ભરતા હોય કે વાર્ષિક ૫૦ પાઉન્ડની ઉપજની જમીનના માલિક હોય તેવા બધા માણસને મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો. પછી ૧૮૬૭ની સાલમાં બીજો સુધારાનો કાયદો કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી કામદાર વર્ગને મતાધિકાર મળ્યો. ત્યારપછી બીજો સુધારાનો કાયદો ૧૮૮૪માં થયો, તેમાં મજૂર વર્ગને મતાધિકાર મળ્યો. પછી

ખીજેજ વર્ષે ૧૮૮૫માં પાછો સુધારો થયો તેમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં મતદાર સંઘની રચના કરવામાં આવી. ત્યારપછી અગત્યનો કાયદો ૧૯૧૮માં પ્રજા પ્રતિનિધિત્વ (Representation of People's Act) નામનો કાયદો થયો, એ કાયદાથી મતદાર સંઘ ઘણો વિસ્તૃત થયો અને લગભગ એ કરોડ માણસને મતાધિકાર મળ્યો. ૧૯૧૯માં સ્ત્રીઓને પણ મતાધિકાર મળ્યો. ૧૯૧૯ના ડીસેમ્બરમાં એક સ્ત્રી ચુંટાઈને આમની સભાની સભાસદ પણ થઈ હતી. ૧૯૧૯ના સુધારાના કાયદા પછી આમની સભાના સભાસદોની સંખ્યા ૭૦૭ જેટલી થઈ હતી. પણ ૧૯૨૨ના કાયદાથી આયર્લેન્ડમાં જુદી પાર્લિમેન્ટ થવાથી તે સંખ્યા ૬૧૫ની રહી છે. આ પ્રમાણે મતદાર સંઘ ઘણો વિસ્તૃત થવાથી પાર્લિમેન્ટ પૂર્ણપણે પ્રજામત નિદર્શક બની એમ કહેવું જોઈએ.

આમની સભાની ઘટનાના સુધારાની સાથે સાથે ઉમરાવોની સભા કરતાં આમની સભાની સત્તા વધારવાના પ્રયત્નો પણ ચાલુજ હતા. નાણાં બાબતનું બિલ પહેલાં આમની સભામાંજ આવવું જોઈએ એ નિયમ ૧૪૦૭ની સાલમાં સ્થાપિત થયો હતો. ૧૬૬૧માં લંડનના કોઈ એક રસ્તાની મરામત કરાવવાનો ખર્ચ મંજૂર કરવા માટે એક બિલ ઉમરાવની સભામાં આવ્યું હતું. તે ત્યાં પસાર થઈ આમની સભામાં મંજૂરી માટે મોકલવામાં આવ્યું. ત્યારે પૈસા સંબંધે કોઈપણ બિલ પહેલપ્રથમ આમની સભામાંજ ઉપસ્થિત થવું જોઈએ, અને આ બિલ તેમ થયું નહોતું એ દલીલથી આમની સભાએ તે બિલ ઉરાડી દીધું. આવી રીતે નાણાં બિલો આમની સભામાંજ પ્રથમ આવવાં જોઈએ અને તેમાં પસાર કરી ઉમરાવની સભામાં મોકલવાં જોઈએ. તે સભાથી તેમાં કંઈ ફેરફાર થાય નહિ. કયાંતો જેવું હોય તેમનું તેમ પસાર કરે અથવા રદ કરે એવો રિવાજ પડ્યો. ત્યાર પછી ૧૮૬૦માં ઝેલ્ડસ્ટને કાગળો ઉપરનો કર રદ કરનાર અને ઉપજવેરો વધારનાર એવાં બે જુદાં બિલો પાર્લિમેન્ટમાં રજુ કર્યાં. તેમાંનું ખીજું એટલે ઉપજવેરો વધારવાનું બિલ બંને સભામાં પસાર થયું, પણ કાગળવેરો રદ કરવાનું બિલ ઉમરાવોની સભાએ ઉરાડી

મૂક્યું. ત્યારે બીજે વર્ષે ૧૮૬૧માં ઝલ્લડસ્ટને કાગળ ઉપરનો કર રદ કરનારૂં બિલ અને રાજકારભારના ખર્ચનું બિલ બંને એકઠાં કરી આમની સભામાં પસાર કરાવી ઉમરાવની સભામાં મોકલાયું ત્યારે તે બિલ ઉમરાવની સભાને પસાર કરવુંજ પડ્યું. ત્યારપછી ૧૮૬૦૯માં લોઈડ જ્યોર્જ જ્યારે વડો ખજાનચી હતો ત્યારે તેણે જે વાર્ષિક બજેટ તૈયાર કર્યું તેમાં ઉપજવેરાનું ધોરણ એવું હતું કે જેમ ઉપજ વધારે તેમ કરનો દર પણ વધારે રાખ્યો હતો. આ બજેટમાંનો ઉપજવેરાનો ભાગ ઉમરાવની સભાને પસંદ નહોતો તેથી તેણે તે બજેટ ઉરાડી દીધું. ત્યારે તે બાબત સંબંધમાં પ્રજામત થું છે તે નક્કી કરવા માટે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી નવી ચુંટણી કરાવવામાં આવી. નવી આમની સભામાં ગયા વર્ષનુંજ બજેટ પાસ કરી ઉમરાવની સભા પર મોકલ્યું ત્યારે આ વેળા ઉમરાવોએ તે પાસ કર્યું (૧૮૧૦).

ઉમરાવની સભા જે પ્રજાપસંદગીથી બનતી નથી તેના તરફથી આવી હરકતો થતી હતી તે હવે પછી થાય નહિ અને તે માટે તેની સત્તા કમી કરવાના ઉદ્દેશથી ૧૮૧૧માં એક કાયદો કરવામાં આવ્યો. આ કાયદામાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે, નાણાં બિલ ઉમરાવોની સભાપર ગયા પછી એક મહિનાની અંદર જે તે પાસ થાય નહિ, તો તે રાજ તરફ મોકલવું અને તે પર રાજની સંમતિ મળે એટલે તે પાસ થયું એમ સમજવું, અને એક બિલ નાણાં સંબંધનું છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર આમની સભાના અધ્યક્ષને આપ્યો. નાણાં બિલ શિવાયનાં બીજાં બીજાં માટે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે કોઈએક બિલ જે આમની સભામાં લાગલગત ત્રણ વખત પસાર થાય અને ત્રણ વખત જે ઉમરાવો તેને નાપાસ કરે તો તે બિલ રાજ તરફ મોકલવું અને તેની સંમતિ મળે તે બિલ કાયદો થયો ગણાય. પણ આ કાયદામાં એક કલમ એવી રાખવામાં આવી હતી કે બિલ રજુ થઈ બીજી વખતનાં વાંચનમાંથી પસાર થાય તેની તારીખ અને આમની સભામાં ત્રીજીવાર પસાર થાય તેની તારીખો વચ્ચે એ વર્ષનો અંતર હોવો જોઈએ. આજ કાયદામાં પાર્લમેન્ટની

જિંદગીની મુદત પાંચ વર્ષની રાખવામાં આવી છે. પાંચ વર્ષ પૂરાં થવા આવે નવી પાર્લમેન્ટની ચુંટણી થવીજ જોઈએ એવી કલમ તેમાં રાખવામાં આવી હતી. ૧૯૧૧ના કાયદામાં આમની સલાના સલાસદોને ૪૦૦ પાઉન્ડનું વાર્ષિક લવાજમ આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે પૈસા સંબંધના કાયદાની બાબતમાં સર્વાધિ અને બીજી બધી બાબતના કાયદા સંબંધમાં મોટે ભાગે ઉમરાવની સલાનો અધિકાર મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો છે, પણ ન્યાયની બધી કોર્ટોમાં સૌથી વરિષ્ઠ કોર્ટ ઉમરાવની સલાને ઠરાવી છે.

ઇંગ્લેંડમાં જુદાજુદા રાજ્યદ્વારી પક્ષોની ઉત્ક્રાંતિ

રાઉન્ડ-
હેડઝ

ઇ. સ. ૧૬૪૨માં ૧લા ચાર્લ્સના વખતમાં કેવેલી-
અર કે
ઇંગ્લેંડમાં આંતર મુલ્કી વિગ્રહ થયો હતો તે વખતે રૉયલિ-
સ્ટ્સ
ઇંગ્લેંડની પ્રજામાં એ પક્ષ પડી ગયા હતા. એક
પાર્લમેન્ટનો પ્રજાપક્ષ તે 'રાઉન્ડહેડ' કહેવાયો, અને
બીજો રાજાનો પક્ષ તે 'રૉયલિસ્ટ' કે 'કેવેલીઅર'
કહેવાયો હતો.

પિટિશ-
નર્સ
કે

અરજી-
કરનારા

પછી ઇ. સ. ૧૬૮૧માં રાજા ૨જ ચાર્લ્સનો
લાઇ જોમ્સ રોમન કેથોલિક પંથનો હતો માટે ચાર્લ્સ
પછી તેને ગાદી ન મળે, અને તેને બદલે ચાર્લ્સના
અનૌરસ પુત્ર પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથી મનમથના ડ્યૂકને મળે
એવી મનલખનું 'એક્સક્લુઝિવ બિલ' નામનો
કાયદાનો ખરડો શેફ્ટ્સબરી પાર્લમેન્ટમાં લાવ્યો હતો.
પણ ચાર્લ્સે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી દીધી, એટલે
તે બિલ પસાર થયું નહિ. ત્યારે તે વખતે રાજાએ
પાર્લમેન્ટ બોલાવવી જોઇએ એવી મતલબની રાજાને
અરજી (પિટિશન) કરનારો શેફ્ટ્સબરીનો પક્ષ
'પિટિશનર્સ' કહેવાવા લાગ્યો, અને રાજાને આવી
અરજી કરવી તે વિનાકારણ 'રાજહક'ની વચ્ચે
આવવા બરાબર છે એમ કહી રાજાના પક્ષના માણસો-
એ તેઓ તરફ ધિક્કાર બતાવ્યો, માટે તેઓ
ધિક્કારનારા (અંબહૉરર્સ) કહેવાવા લાગ્યા.

અંબહૉ-
રર્સ
કે
ધિક્કાર-
નારા

વિહગ

ટોરી

આર્લ્સ પછી જેમ્સને ગાદી આપવી કે નહિ તે ઠરાવવા માટે જ્યારે એક્સક્લૂશન્ બિલ પાર્લમેન્ટમાં લાવવામાં આવ્યું હતું ત્યારે ઑપ્પોઝિશન અને પિટિશનર્સ પક્ષોએ એક બીજાને ખીજવવા માટે 'વિહગ' અને 'ટોરી' એવાં મશ્કરીનાં ઉપનામો અરસપરસ આપ્યાં હતાં. આવી રીતે 'વિહગ' અને 'ટોરી' એ સંજ્ઞાઓ પ્રચારમાં આવી. પહેલપ્રથમ વિહગ એ ઉપનામ સ્કોટલેંડમાં કેટલાક મગજના ફાટેલા માણસને આપવામાં આવ્યું હતું; ત્યારપછી રાજનો વિરોધ કરનાર પક્ષને એ નામ આપવામાં આવ્યું. ટોરી એ નામ પહેલપ્રથમ આયર્લેંડમાં 'ન્યાયબાહ્ય' (Outlaw) માણસોને લગાડવામાં આવતું હતું. પણ પછીથી રાજના પક્ષના લોકોને એ સંજ્ઞા આપવામાં આવી હતી. ધર્મ સંબંધી બાબતમાં પ્રત્યેકને પોતાના મત પ્રમાણે ચાલવાની છૂટ આપવાનું વિહગ પક્ષનું ધોરણ હતું, ત્યારે ટોરી પક્ષવાળાઓ પક્કા એપિસ્કોપલિઅન મતના હોવાથી જેઓ પોતાના પંથના નહોય તેમને ધર્મ સંબંધે કાંઈપણ સવળતા ન આપવી એવું તેમનું ધોરણ હતું. રાજ્યદ્વારી બાબતમાં ૧૬૮૮માં થયેલી રાજ્યક્રાંતિથી જે સનદશીર અંકુશિત રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપવામાં આવી હતી તે માટે વિહગ પક્ષને પ્રેમ હતો, પણ ટોરી પક્ષ રાજ્યોના 'ધર્મશીર હક' (Divine Right)ને ચાહનારો હતા. તેથી તેનો અભિપ્રાય એવો હતો કે રાજ પ્રજાને જવાબદાર નથી, પણ માત્ર ધર્મશીરને જવાબદાર છે, તેથી તેમની સત્તા અનિયંત્રિત હોવી જોઈએ. ઇંગ્લેંડનો વેપાર અને

સામ્રાજ્ય વધારવા માટે યુધ્ધો કરવાનું જિહ્વ લોકોનું ધોરણ હતું, ત્યારે ટોરી પક્ષનું ધોરણ એવું હતું કે સામ્રાજ્ય વધારવાની ભાંજગડમાં ઇંગ્લેન્ડે પડવું નહિ. એનના મૃત્યુ પછી ઇંગ્લેન્ડની ગાદી હેનોવર વંશમાં જાય એવો જિહ્વોનો મત હતો, ત્યારે ટોરીઓ એન પછી રજા જેમ્સના હોકરને ગાદી આપવા માંગતા હતા. એન રાણીની કારકીર્દીમાં જિહ્વ અને ટોરી એ સંજ્ઞાઓ ૩૯ થઈ, અને ૧૭૦૪ના અરસાથી એ બંને રાજ્યદ્વારી પક્ષો વચ્ચે મતભેદ ઉત્તરોત્તર વધારે તીવ્ર થતો ગયો.

લિબરલ

કૉઝર-
વેટિવ

પછી ૧૮૩૪ને સુમારે પીલ જ્યારે મુખ્ય પ્રધાન હતો ત્યારે ટોરી પક્ષે પ્રગતિમય ધોરણ સ્વી-કાર્યું, ત્યારે ટોરી નામ બદલી નાંખી પોતાના ધ્યેયને અનુસરતું કૉઝરવેટિવ નામ તેણે પાડ્યું. ઇંગ્લેન્ડની રાજધટનામાં ઉતાવળાપણાથી ફેરબદલી ન કરતાં યોગ્ય સમયે સુધારણા કરવી, અને આર્થિક અને વેપારી બાબતોમાં 'સંરક્ષિત વેપાર'નું (Protection) ધોરણ અંગિકાર કરી વેપાર અને ઉદ્યોગધંધાની ઉન્નતી કરવી એવું કૉઝરવેટિવ પક્ષનું ખાસ ધોરણ હતું. એજ અરસામાં એ અને રસેલ ઇંગ્લેન્ડનાં મુખ્ય પ્રધાન હતા. તેઓનો મત પાર્લમેન્ટની રચનામાં સુધારો કરવો, ગુલામગીરીનો શિવાજ બંધ પાડવો, મજૂર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવા માટે કારખાનાંમાં કામ કરવાના કલાક બાબે કાયદા કરવા, અને ખુલ્લા અનં-કુશિત વેપારની (Free Trade) રાજનીતિ અંગિકાર કરી રાજ્યનો ખર્ચ ઓછો કરવો, એવો હતો. તેથી

એ બધી બાબતો તેઓએ પોતાના કાર્યક્રમમાં રાખેલી હોવાથી બિહ પક્ષ હવેથી લિબરલ (ઉદારમતવાદી) કહેવાવા લાગ્યો.

લિબરલ

યુનિઅનિસ્ટ

કૉન્ઝર-
વેટિવ

પછી ૧૮૮૬માં આયર્લેંડને 'હોમરૂલ'-સ્વરાજ્ય આપવાનો પ્રશ્ન બહાર આવ્યો. આયર્લેંડને સ્વરાજ્ય આપી આગળની માફક બંને પાર્લિમેન્ટો છૂટી પાડવી કે ઈંગ્લેંડની પાર્લિમેન્ટ સાથે ૧૮૦૦માં થયેલું એકીકરણ (Union) ચાલુ રાખવું, એ પ્રશ્ન ઉપર મતભેદ થયો. કૉન્ઝરવેટિવ અને લિબરલ, એ બંને પક્ષોમાંના જે ગૃહસ્થો આયર્લેંડની સાથે થયેલું એકીકરણ ચાલુ રાખવું, અને હોમરૂલ ન આપવું એવા મતના હતા તેઓએ 'યુનિઅનિસ્ટ' (એકીકરણ કાયમ રાખનારા) નામ રાખી પોતાનો નવો પક્ષ કાઢ્યો. આ પ્રમાણે કૉન્ઝરવેટિવ અને લિબરલમાંથી આ નવો ફાંટો નીકળ્યો.

લિયરલ મળૂર

ત્યારપછી ૧૬૦૮ના અરસામાં લિયરલો-
માંથી એક ખીજો નવો ફટિ નીકળ્યો.
મળૂર લોકો અને થાપણવાળાઓનું પરસ્પર
ધોરણુ એકએકની વિરૂધ્ધ હોવાથી મળૂર
લોકને એમ લાગવા માંડ્યું કે આપણો પક્ષ
જુદો નહિ હોય ત્યાંસુધી આપણા હિત તરફ
પાર્લમેન્ટનું લક્ષ જશે નહિ. તેથી તેઓએ
પોતાનો નવો પક્ષ સ્થાપ્યો અને તેનું નામ
'લેયર' પક્ષ રાખ્યું. મળૂર અને કામગાર
વર્ગના હિત તરફ ધણા લિયરલોનું અગાઉથીજ
વલણુ હતું, તેથી લિયરલ પક્ષમાંથી ધણાં
ગૃહસ્થો આ નવીન મળૂર પક્ષમાં જોડાયા, તેથી
લિયરલ પક્ષ અધિક નબળો પડ્યો. ત્યારપછી
મળૂર પક્ષ બહાર આવવા લાગ્યો, અને
૧૬૨૪ના જાનેવારીથી અક્ટોબર સુધી પ્રધાન-
વટે પણ આવવા પામ્યો હતો.

કૉઝર-
વેટિવ

લિયરલ મળૂર

ઈંગ્લેંડના રાજ્ય પ્રકરણમાં હાલ કૉઝરવેટિવ,
લિયરલ અને મળૂર એ ત્રણ મુખ્ય પક્ષો છે.
૧૬૨૪ના અક્ટોબરમાં જ્યારે નવી પાર્લમેન્ટની
ચુંટણી થઈ ત્યારે તેમાં કૉઝરવેટિવો ૪૧૨,
મળૂર પક્ષના ૧૫૦, લિયરલો ફક્ત ૪૦ અને
ખીજ ૧૨ હતા.

કૉઝર-
વેટિવ

પ્રકરણ ૩૨ મું

૭મો એડવર્ડ

(૧૯૦૧-૧૯૧૦)

૧૯૦૨, ખેર લોકો સાથનું યુધ્ધ બંધ થયું.—૧૯૦૩, કેળવણી વિષે કાયદો.—૧૯૦૩, ચેંબરલેને સંસ્થાનખાતાના સેક્રેટરીનો ઓધ્ધો છોડી દીધો.—૧૯૦૪-૧૯૦૫, રૂસો-ગપાની વિગ્રહ.—૧૯૦૬-૧૯૦૮ કંમ્પબેલ બેનરમૅનનું લિબરલ પ્રધાનમંડળ.—૧૯૦૯, બજેટ ઉમરાવોની સલામાં નામંજૂર.—૧૯૧૦, નવી ચુંટણી અને જૂનું બજેટ મંજૂર.

મહારાણી વિક્ટોરીઆ પછી તેનો છોકરો એડવર્ડ ૭મો એડવર્ડ તરીકે ૬૦ વર્ષની ઉંમરે ગાદીપર આવ્યો. ગાદીપર આવતા પહેલાં ઘણું પ્રસંગે વિક્ટોરીઆના પ્રતિનિધિ તરીકે તેણે કામ કર્યું હતું. તેથી રાજકારભારના કામની તેને ઘણી સારી માહિતી હતી. તેને પ્રવાસ કરવાનો ઘણો શોક હતો. રાજ થયા પહેલાં સામ્રાજ્યના ઘણાખરા ભાગની મુલાકાત જાતે લઈ સધળી સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોઈ તેણે ઘણી માહિતી મેળવી હતી. ગાદીવારસ તરીકેના લાંબા સમય દરમિયાન રાજ્યકારભારના સંબંધમાં તેણે તટસ્થ સ્થાન રાખ્યું હતું. અને કોઈ એક પક્ષ તરફ ઢળવાનું વળણ રાખ્યું નહોતું. ગાદીએ આવ્યા પછી પણ તેજ ધોરણે તેણે ચાલુ રાખ્યું હતું તેથી તે બધા પક્ષોનો પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યો હતો. તેનો સ્વભાવ મિલનસાર



૭ મો એડવર્ડ

અને હૃદય નિખાલસ હતું. તેથી તેના વખતમાં રાજ્ય પ્રધાન વચ્ચે કે પ્રધાનમંડળમાં માંહોમાહે કલહ થવાના ઘણા થોડા પ્રસંગ આવ્યા હતા.

એડવર્ડ ગાદીપર આવ્યો ત્યારે ખોર વિગ્રહ ચાલુ હતો. એ વિગ્રહમાં ખોર લોકોએ ઘણી બહાદુરી બતાવી ઘણાં પરાક્રમો કર્યા, પણ તેઓનો પરાજય થયો અને ગ્રેટ બ્રિટન સાથે સલાહ કરવાની તેમને ફરજ પડી (૧૯૦૨). આ સલાહથી ટ્રાન્સવાલ અને ઓરેન્જના ડચ સંસ્થાનોએ બ્રિટિશ સરકારનું સાર્વભૌમત્વ કબૂલ કર્યું.

બાલફરનું પ્રધાનમંડળ, કેળવણી વિષે કાયદો, (૧૯૦૨).— ૧૮૯૫માં અધિકારે આવેલું લૉર્ડ સૉલ્સબરીનું પ્રધાનમંડળ એડવર્ડ રાજ્ય થયો ત્યારે અધિકારે હતું. પણ ૧૯૦૨ના જૂલાઈ મહિનામાં લૉર્ડ સૉલ્સબરીની પ્રકૃતિ બગડવાથી તેણે મુખ્ય પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપ્યું ત્યારે તેનો પાસેનો સગો બાલફર વડો પ્રધાન થયો. તેનું પ્રધાનવડું ૧૯૦૨થી ૧૯૦૫ સુધી ચાલ્યું. એના વખતમાં ૧૯૦૨માં કેળવણીના વિષય બાબત નવો કાયદો થયો. આ નવા કાયદાએ ૧૮૭૦ના કાયદાએ સ્થાપેલી સ્કૂલબોર્ડ ૨૬ કરી જુદાજુદા જિલ્લાની સ્થાનિક કાઉન્સિલોને તેઓના જિલ્લામાં કેળવણી વિષય સંબંધની સર્વસત્તા આપી. આગળની સ્કૂલબોર્ડે સ્થાપેલી બધી



બાલફર

સાર્વજનિક શાળાઓ અને એપિસ્કોપેલીઅન અને રોમન કેથોલિક પંથવાળાઓ તરફથી ચલાવાતી બધી શાળાઓના ખર્ચની જવાબદારી દરેક પરગણાંની સ્થાનિક કાઉન્સિલપર રાખવામાં આવી.

બાલફરના પ્રધાનમંડળે આયર્લેન્ડના ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવા માટે ૧૯૦૩માં એક કાયદો ધડ્યો. એ કાયદામાં જે ખેડુતોને પોતાની કુંડુંબની જમીન પાછી વેચાતી લેવી હોય તેને ઉછીના નાણાં આપવાની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી.

૧૯મા સૈકાની આખરે પરરાજ્યો સંબંધે ઈંગ્લેંડે તટસ્થપણાનું ધોરણુ રાખ્યું હતું, એટલે અણીને વખતે તેને પડખે ઉભું રહે એવું એકે રાજ્ય નહોતું. તે વખતે ઈંગ્લેંડ અને જર્મની વચ્ચે એખલાસ હતો, તોપણ વેપાર, બૌદ્ધિક અને સંસ્થાનોની બાબતમાં બંને વચ્ચે તીક્ષ્ણ હરીફાઇ ચાલતી હોવાથી ધીમેધીમે એ બે દેશો વચ્ચેના એખાલસ ધસાતો જતો હતો. એશીઆ ખંડમાં બ્રિટિશ હિંદુસ્થાન અને ઇશીઆનો મુલક પાસેપાસે આવતો જતો હોવાથી એ બે દેશો વચ્ચે વેરની લાગણી ઉમ્મન થઈ હતી. તેમજ ઇજીપ્ટમાં અંગ્રેજોએ પગપેસારો કર્યાથી અને તેમાં ફ્રાન્સનું પણ હિત હોવાથી એ બંને દેશો વચ્ચે પણ અવારનવાર તકરાર થયાં કરતી હતી. આવા સંજોગમાં ચારે ખંડમાં પથરાયેલાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંની કોઈ નહિતો કોઈ જગાપર દુશ્મનનો છાપો ક્યારે આવશે તે કંઈ કળી શકાતું નહોતું. તેથી ગ્રેટ બ્રિટનને કોઈ મિત્રરાજ્ય કરવાની અને પોતાના અરમાને સશક્ત રાખવાની ફરજ પડી. તેથી ઈંગ્લેંડે નૌકાસૈન્યમાં ઘણો વધારો કર્યો અને ૧૯૦૨માં જાપાન સાથે અરસપરસ મદદનો કરાર કર્યો. એ કરારની મુખ્ય શરત એવી હતી કે જે મિત્રરાજ્યને એક કરતાં વધારે દુશ્મન સાથે લડાઇ થાય તેને બીજાંએ મદદ કરવી. અને ૧૯૦૩માં ફ્રાન્સ સાથે એક મહત્વનો કરાર કર્યો. એ કરારથી ફ્રાન્સે ઈંગ્લેંડનું ઇજીપ્ટપરનું ઉપરીપણું કબૂલ કર્યું અને ઈંગ્લેંડે ફ્રાન્સનું મોરૉકકોપર ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું.

આ પ્રકારે ૨૦મી સદીના પ્રારંભમાં ઈંગ્લેંડ જેવા સમુદ્રથી ઘેરાયેલા નાનકડા દેશે પોતાના વેપાર અને ચારે ખંડમાં પથરાયેલાં વિશાળ સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે બે બળવાન રાજ્યો સાથે મૈત્રિ બાંધી અને સશક્ત અરમાનું અભેદ કવચ તૈયાર રાખ્યું. ઈંગ્લેંડની એ બાબતની તૈયારી ચાલી રહી હતી તે અરસામાં સન ૧૯૦૦ની સાલ પછી જાણે બળવાન બ્રિટિશ નૌકાસૈન્ય સાથે પંજે મેળવવાનો ધરાદો નહોતો તેમ જર્મનીએ પણ પોતાનું નૌકાબળ વધારવાના પ્રયાસ કરવા માંડ્યા. નૌકા અને લશ્કર પછવાડે કરોડો રૂપીઆનો ખર્ચ તેણે કરવા માંડ્યો હતો. તેથી ઈંગ્લેંડની ખાતરી થઈ હતી કે

આપણા સમુદ્ર ઉપરના સર્વોપરીપણાને જો કાંઈ તરફથી ઘોંઝે પહોંચશે તો તે જર્મની તરફથી પહોંચશે.

રૂસો-જાપાની વિગ્રહ, (૧૯૦૪-૧૯૦૫).—આ અરસામાં પૂર્વ એશીઆમાં એક મોટો જંગ મચી રહ્યો હતો. એ જંગ તે રૂશીઆઈ રાક્ષસ અને જાપાની વામનજી વચ્ચેનો વિગ્રહ. એ વિગ્રહમાં ઠીંગુ જાપાને પ્રચંડ રૂશીઆને મ્હાત કર્યું હતું. એ વિગ્રહનું કારણ એવું હતું કે રૂશીઆ પોતાનું વિશાળ સામ્રાજ્ય પૂર્વમાં વધારતું વધારતું ઠેઠ પૅસિફિક મહાસાગરના કિનારા સુધી લાવ્યું હતું. પૅસિફિકને કિનારે આવેલો ફારીઆનો દ્વીપકલ્પ તે પચાવી પડ્યું હતું. ફારીઆ પાસે આવેલા મંચુરીઆ પ્રાંતમાં જાપાનનું હિત સમાયલું હતું. તે પ્રાંતમાં રૂશીઆએ પગપેસારો કરવાના પ્રયત્નો ચાલુ કર્યાં. તે મોકૂફ રાખવા જાપાને કહેણ મોકલ્યું. પણ રૂશીઆએ તેની પરવા કરી નહિ, ત્યારે જાપાને રૂશીઆ સામે યુધ્ધ પોકાર્યું. છેલ્લાં ચાળીસ વર્ષમાં કલ્પનામાં ન આવે એવી પ્રગતિ જાપાને ઝપાટાબંધ કરી દીધી હતી. તેણે પોતાના સૈન્ય અને અરમાર પશ્ચિમની આધુનિક લડાયક પદ્ધતિ ઉપર તૈયાર કરી દીધાં હતાં, અને તેપર ચાલાક અને સાહસિક સરદારો ગોઠવી દીધા હતા. રૂશીઆ જો કે મોટું સામ્રાજ્ય હતું, તોપણ તેનો અધિકારી વર્ગ નાલાયક હતા. અને તેનાં સૈન્ય અને અરમાર અવ્યવસ્થિત હતાં. તેથી પહેલેજ ફટકે જાપાને રૂશીઆના તાબાનું ફારીઆમાં આવેલું પોર્ટ આરથરનું કિલ્લે બંદીવાળું બંદર કબજે કરી લીધું, મંચુરીઆમાં ઠેકાણે ઠેકાણે રૂશીઅન સૈન્યોનો પરાલવ કર્યો અને દુશ્મિમાની દરીઆઈ લડાઈમાં રૂશીઆના અરમારના ધુરચેદુરચા ઉડાવી દીધા. એટલે રૂશીઆને સલાહ કરવાની ફરજ પડી. ૧૯૦૫ના અક્ટોબર મહિનામાં અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોના વચ્ચે પડવાથી પોર્ટ આરથરમાં સલાહ થઈ તેમાં રૂશીઆએ જાપાનની સર્વ માંગણી કબૂલ રાખી. જાપાન સાથેની આ હારથી પૂર્વ તરફ રૂશીઆની વૃદ્ધિ થતી અટકી અને હિંદુસ્થાન સંબંધે ઈંગ્લેન્ડને રૂશીઆ તરફનો લય ઓછો થયો. ત્યારપછી ૧૯૦૭માં ઈંગ્લેન્ડ અને રૂશીઆ વચ્ચે ધરિાન, અફઘાનિસ્તાન અને તિબેટ બાબતમાં સમજુતીના કરાર થયા.

શાંતતા સ્થાપક એડવર્ડ.—Edward the Peacemaker)—આમ ક્રાન્સ, રૂશીઆ અને જાપાન સાથે સ્નેહસંબંધ બાંધવામાં ૭મા એડવર્ડ રાજાનો મોટો હાથ હતો. પરરાજ્યોમાં વારંવાર મુસાફરી કરી, પરદેશી રાજકર્તાઓ અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના અધ્યક્ષ અને પ્રમુખ રાજ્યદ્વારી નેતાઓની મુલાકાત લઈ ઈંગ્લેન્ડ અને પરરાજ્યો વચ્ચે પરસ્પર સ્નેહસંબંધ બાંધવામાં ૭મા એડવર્ડ કયાશ રાખી નહોતી, તેથીજ તેને શાંતતા સ્થાપક એડવર્ડ કહે છે.

ચેમ્પરલેનની વેપારવિષય સંબંધની રાજ્યનીતિ.—૧૬૦૨થી ૧૬૦૫ સુધીના બાલકર પ્રધાનમંડળમાં જોસફ ચેમ્પરલેન સંસ્થાનખાતાનો સેક્રેટરી હતો. ઈંગ્લેન્ડે અંગિકાર કરેલું વેપારના છૂટાપણાનું ધોરણ (Free Trade) બદલી સંસ્થાનો અને તાબાના મુલકોને વેપારી સવળતા આપવા માટે સંરક્ષિત વ્યાપારની પદ્ધતિ (Protection) પ્રદર્શ કરાવવા સંબંધે ૧૬૦૩માં ચેમ્પરલેને જોસફર ચળવળ ચલાવવા માંડી. તેનું કહેવું એવું હતું કે સંરક્ષિત વેપારનું ધોરણ અખત્યાર કરવાથી દેશના ઉદ્યોગધંધાને ઉત્તેજન મળશે અને સામ્રાજ્યના જીદાજીદા ભાગો નિકટના સંબંધમાં આવી સંગઠિત થશે. તે કાળની પ્રજાની સમજુતી એવી હતી કે ખુલ્લા વેપારના ધોરણ ઉપર ઈંગ્લેન્ડની આબાદીનો આધાર છે તેથી ચેમ્પરલેનનું આ કહેવું તેમને ધણું વિચિત્ર લાગ્યું. આ બાબત પ્રધાનમંડળમાં પણ મતભેદ હતો. તે મતભેદથી પ્રધાનમંડળ તૂટ્યું. બાલકરનો મત ચેમ્પરલેનના મત જેવો હતો. ડ્યુક ઓફ ડેવનશાયર અને રિચીના અભિપ્રાય વિરૂધ્ધ હતા. તેથી તેઓએ પ્રધાનમંડળમાંથી રાજીનામાં આપ્યાં. પ્રજા સમક્ષ પોતાનો મત ભાર દઈને અને જોસથી મૂકવા માટે ચેમ્પરલેને પણ રાજીનામું આપ્યું. આમ મુખ્ય મુખ્ય પ્રધાનોએ રાજીનામાં આપવાથી યુનિઅનિસ્ટ પ્રધાનમંડળ નબળું પડી ગયું. આમની સલાના ધણીખરા સલાસદોનો મત એવો હતો કે સંરક્ષિત વેપારના ધોરણથી જરૂરી જણસો મેંઘી થઈ સર્વત્ર મેંઘવારી થશે. આમ આમની સલામાં પણ જોર નબળું પડી જવાથી બાલકરે ૧૬૦૫ના ડીસેમ્બરમાં પ્રધાનવડું છોડી દીધું.

સર કૅમ્બેલ ઍનરઍનનું લિબરલ પ્રધાનમંડળ, (૧૯૦૫-૧૯૦૮).—બાલકર પછી સર હેન્રી કૅમ્બેલનું લિબરલ પ્રધાનમંડળ અધિકારે આવ્યું. આ પ્રધાનમંડળમાં સર એડવર્ડ એ પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો, હૅલ્ડેન યુધ્ધ ખાતાનો અને મોર્લી હિંદુસ્થાન ખાતાનો સેક્રેટરી હતો. સર કૅમ્બેલ ઍનરઍન પોતે ચેન્સેલર ઑફ ધી એક્સચેકર—વડા ખજાનચીના હોદ્દા પર હતો. આ પ્રધાનમંડળમાં લૉઇડ જ્યૉર્જ નામનો એક તરૂણ રાજ્યદ્વારી પણ હતો. વડા પ્રધાનપદ પર આવ્યા પછી ઍનરઍનની પ્રકૃતિ સારી ન રહેવાથી તેણે રાજીનામું આપ્યું અને થોડા મહિના પછી તે મરણ પામ્યો (૧૯૦૮). તેના પછી ઍસકિવથ મુખ્ય પ્રધાન થયો. અને લૉઇડ જ્યૉર્જ વડો ખજાનચી થયો. કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષ છોડી વિન્સ્ટન ચર્ચિલ પણ આ લિબરલ પ્રધાનમંડળમાં જોડાયો હતો.

આ વખતે ઈંગ્લેન્ડમાં ‘મજૂર પક્ષ’ પણ સંઘટિત થઈ રાજ્યદ્વારી ચળવળમાં આગળ આવ્યો હતો. એ પક્ષના ૫૦ પ્રતિનિધિઓ આમની સભામાં દાખલ થઈ શક્યા હતા. તેમજ આઈરિશ પક્ષના ૮૦ સભાસદો હતા. એ બે નવા પક્ષો અને આગળના લિબરલ અને કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષ એ મળી હવે પાર્લિમેન્ટમાં ચાર પક્ષ બંધાયા હતા.

ઍસકિવથનું પ્રધાનમંડળ, (૧૯૦૮-૧૯૧૫).—આ પ્રધાનમંડળે કુળવણી વિષય સંબંધનું અને માદક પદાર્થોના વેચાણ બાયતનું એમ બે બીલ પાર્લિમેન્ટમાં રજુ કર્યાં. તે આમની સભામાં પાસ થયાં. પણ ઉમરાવાની સભામાં પાસ થયાં નહિ. આ પ્રમાણે આ પ્રધાનમંડળ દરેક બાયતમાં ફાવ્યું નહિ, તોપણ તેની કારકીર્દીમાં લોકહિતનાં ધણાં બિલો પાસ થઈ શક્યાં હતાં. એક કાયદો એવો થયો હતો કે કારખાનાંમાં



ઍસકિવથ

કામ કરતા મજૂરોને નોકરી બળવતાં જો કંઈ ઈજ્જત થાય તો તેમને તુકસાન પેટે કંઈક રકમ કારખાનાંવાળાઓએ આપવી. બીજો કાયદો એવો હતો કે ૭૦થી વધારે વર્ષના વૃદ્ધ માણસને જો 'રીલીફ ફંડ'માંથી મદદ ન મળતી હોય તો તેમને વૃદ્ધાવસ્થાનું પેન્શન સરકારમાંથી આપવું. કોલસાની ખાણો માટે એવો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો હતો કે એ ખાણોમાં ૮ કલાક કરતાં વધારે કામ કોઈ પાસે લેવું નહિ, તેમજ નાનાં છોકરાં જે કામપર આવતાં હોય તેમને કેટલીક સવળતા આપવી. આ પ્રમાણે સમાજ હિત સુધારણાના કાયદા ઉપરાંત લૉર્ડ હૉલ્ડેનના યુધ્ધખાતાંએ ઇંગ્લેંડનું નૌકાસૈન્ય બળવત્તર થાય તે માટે તેમાં 'ડ્રેડનોટ'—'નિડર' નામના લડાયક વહાણોની સંખ્યામાં ઘણો વધારો કર્યો (૧૯૦૭).

લૉર્ડ જ્યૉર્જનું બજેટ, (૧૯૦૯).—આ સુધારણા ઉપરાંત સન ૧૯૦૯માં નાણાં ખાતાના વડા બળનચી 'એન્સેલર ઑફ ધી એક્સચેન્જર' લૉર્ડ જ્યૉર્જ એક મહત્વનું બજેટ પાર્લિમેન્ટમાં રજુ કર્યું. તેમાં ઉપજવેરા બાબત એવી વ્યવસ્થા રાખી હતી કે અમુક ઉપજ કરતાં વધારે પેદા કરતો હોય એવા માણસે ઉપજના પ્રમાણમાં કરનો દર પણ વધારે આપવો. તેજ પ્રમાણે મોટાંમોટાં શહેરોમાં જમીનની કિંમત ઘણી વધી ગયેલી હોવાથી જમીનદારોને વગર મહેનતે જ્યાં ઉપજ (Unearned Increment) થતી હતી તે ઉપર પહેલીજવાર આ બજેટમાં કર મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેજ પ્રમાણે વળી દેશમાંની સઘળી ખાણોની માલીક સરકાર હોવાથી ખનિજ પદાર્થ બદલ કંપનીઓએ સરકારને અમુક કર ભરવો એવી યોજના પણ લૉર્ડ જ્યૉર્જના બજેટમાં હતી. આવા પ્રકારની નવીનવી બાબતો ૧૯૦૯ના લૉર્ડ જ્યૉર્જના બજેટમાં હતી તે સંબંધમાં પ્રજામાં એમ બોલાતું હતું કે એ બજેટમાં પૈસાદારોને



લૉર્ડ જ્યૉર્જ

લૂંટવાનો ઇરાદો રાખવામાં આવ્યો છે. પાર્લમેન્ટમાં પણ એ બજેટપર ગરમાગરમ તકરાર થયા પછી મહામુસીબતે તે આમની સભામાં પાસ થયું, પણ ઉમરાવોએ તે ઊરાડી દીધું. ત્યારે એ બજેટ પ્રત્યે લોકમત કેવો છે તે જાણવા સારૂ ઍસકિવથે પાર્લમેન્ટને બરખાસ્ત કરી નવી ચુંટણી કરાવી. નવી ચુંટણીમાં લિબરલ પક્ષનું મતાધિક્ય માત્ર બેજ મતે હતું. પણ આઇરિશ અને મજૂરપક્ષના ૧૨૦ સભાસદોના લિબરલોને ટેકો હતો, તેથી ૧૬૦૯વાળું બજેટ પાર્લમેન્ટમાં રજુ થયું અને આમની સભામાં તે પસાર થયું ત્યારે ઉમરાવોએ પણ તે પસાર કર્યું (૧૯૧૦).

પ્રજાહિતનાં કાર્યોમાં ઉમરાવોની સલા તરફથી વિનાકારણ હરકતો થયાં કરે છે માટે કેટલીક બાબતોમાં ઉમરાવોની સલાનો અધિકાર કમી કરવાની યોજના ઍસકિવથે રજુ કરી. આ યોજનામાં નાણાં સંબંધી બાબતમાં ઉમરાવોની સલાનો બધો અધિકાર છીનવી લેવાનું હતું, અને બીજી કેટલીક બાબતોમાં તેઓની સત્તા મર્યાદિત કરવાનું ઍસકિવથની યોજનામાં સૂચવાયું હતું. આ યોજનાની બાબતમાં મોટામોટા રાજ્યદારી પુરૂષો વચ્ચે ધણી મતભેદ દેખાઈ આવ્યો કારણ કે એ યોજનાથી તો ઉમરાવોની સલાના અધિકારમાં અને ઇન્ડિયના રાજ્યબંધારણમાં ધણી મહત્વના ફેરફાર થતા હતા. આ યોજનાપર પ્રજામતદર્શન ચાલી રહ્યું હતું તેવામાં ૧૯૧૦ના મેની ૬ઠ્ઠી તારીખે હોમો ઍડવર્ડ મરણ પામ્યો તેથી એ સવાલ હાલતરત માટે ઉઘો મૂકાયો.

પ્રકરણ ૩૩ મું

પમો જ્યોર્જ અને મહાયુધ્ધ

(૧૯૧૦ પછી)

૧૯૧૧, પાર્લમેન્ટ સંબંધનો કાયદો પાસ થયો.—‘નંશનલ ઇન્સ્યુરન્સ ઍક્ટ’ પસાર થયો.—૧૯૧૪ના જૂલાઈથી તે ૧૯૧૮ના નવેમ્બર સુધી મહાયુધ્ધ.—૧૯૧૪, માર્ન અને ઇપ્રેની લડાઈઓ.—૧૯૧૫, ડોનલ્ડસની સામુદ્રધૂનિની લડાઈ—અંસક્રિવથના નેતાપણુ નીચે પ્રધાનમંડળ સ્થાપિત થયું.—૧૯૧૬, મેસોપોટેમીઆમાં બ્રિટિશ સૈન્ય ટર્કીને શરણે ગયું. જટલૈંડની લડાઈમાં જર્મન અરમારતી હાર. લોઈડ જ્યોર્જની સરદારી નીચે સર્વ પક્ષીય સંયુક્ત પ્રધાનમંડળની સ્થાપના. આયર્લૅંડમાં બંડ.—૧૯૧૭, રૂશીઆમાં રાજ્યક્રાંતિ. અમેરિકાએ જર્મની વિરૂધ્ધ લડાઈ જાહેર કરી.—૧૯૧૮, રૂશીઆ અને જર્મની વચ્ચે સલાહ, મેસોપોટેમીઆ અને સીરીઆમાં બ્રિટિશોનો ટર્કી ઉપર જય. મહાયુધ્ધનું બંધ પડ્યું. મેટ્રિટનમાં મતદાર સંઘનો વિસ્તાર.—૧૯૧૯, હિંદુસ્થાનની રાજ્યધટનામાં સુધારાનો કાયદો.—૧૯૨૦, આયર્લૅંડના બે વિભાગ, ઉત્તર અને દક્ષિણ આયર્લૅંડ.—૧૯૨૨, આઈરિશ ફ્રી સ્ટેટ ઍક્ટ પસાર થયો.—૧૯૨૪ જાનેવારી, મજૂર પક્ષ પ્રધાનપદે.—૧૯૨૪ નવેમ્બર, કોન્ઝરવેટિવ પ્રધાનમંડળ.

હમા એડવર્ડ પછી તેનો છોકરો જ્યોર્જ પમા જ્યોર્જ તરીકે રાજ થયો. બચપણથી તેને નૌકાશાસ્ત્રની કુળવણી આપવામાં આવી હતી. તે કુળવણીને અંગે સામ્રાજ્યના ધણાખરા ભાગની તેણે મુલાકાત લીધી હતી. તે સારો વક્તા છે અને પોતાનું કહેવું બીજાઓ ઉપર સારી રીતે ઠસાવી શકે છે. ૧૮૯૩માં ટેકની મેરી સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. મેરી જોકે જન્મથી જર્મન હતી, તોપણ તેણે બાલ્યાવસ્થાથી ઇંગ્લેંડમાં જ કુળવણી લીધેલી હોવાથી ઇંગ્લેંડ માટે તેને સારો પ્રેમ હતો. તેથી જર્મની સાથે જ્યારે મહાયુધ્ધ શરૂ થયું ત્યારે રાજ અને રાણી બંનેએ પરરાજ્યના ખિતાબ અને પદ્ધિનો

ત્યાગ કર્યો અને માત્ર ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકુટુંબનાજ ખિતાબો રાખ્યા.



પમા ન્યૉર્જ

ગ્રેટ બ્રિટન અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંના સંસ્થાનો અને તાબાના દેશોને સ્નેહ સાંકળથી જડી રાખનાર ઇંગ્લેન્ડની રાજસત્તા સંસ્થા છે એમ સામ્રાજ્યની પ્રજા સમજે છે તેથી ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકુટુંબ માટે આખા સામ્રાજ્યમાં ઘણા પ્રેમ અને માનની લાગણી છે.

આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ કે હમા એડવર્ડની કારકીર્દીના અંતમાં લોકહિતના કાયદા પસાર કરવામાં ઉમરાવો તરફથી વારંવાર

હરકત થતી હતી તેથી ઉમરાવોની સલાની સત્તા મર્યાદિત કરવાના વિચારથી મુખ્ય પ્રધાન ઍસકિંગ્વથે એક યોજના રજુ કરી હતી. પણ એડવર્ડના મરણથી તે પ્રશ્ન મુલતવી રહ્યો હતો. પણ ન્યૉર્જના ગાદીપર આવ્યા પછી તરત એ સવાલ પાછો નીકળ્યો. આ સવાલ સંબંધે મોટામોટા રાજ્યદ્વારીઓમાં તીવ્ર મંત્રભેદ હોવાથી એ સવાલનો સમાધાનકારક રીતે નિકાલ લાવવા માટે પાર્લમેન્ટના બંને વિભાગના બધા પક્ષોના નેતાઓની એક પરિષદ ભરવામાં આવી. પણ એ પરિષદનું કંઈ સંતોષકારક પરિણામ ન આવ્યાથી તે વિષે પ્રજામત શું છે તે જાણવા માટે ૧૯૧૦ના જાનેવારીમાં ચુંટાયેલી પાર્લમેન્ટ નવેમ્બરમાં ખરબાસ્ત કરી ડિસેમ્બરમાં નવી ચુંટણી કરવામાં આવી. પણ એ નવી ચુંટણીમાં ઉમરાવોની સત્તા મર્યાદિત કરનારો લિબરલ પક્ષ અને નહિ કરનારો યુનીઅનિસ્ટ પક્ષ બંને બરાબર સરખી સંખ્યામાં ચુંટાઈ આવ્યા. એટલે આઈરિશ નેશનલિસ્ટ અને મજૂર પક્ષ જેને ટેકા આપે તેની જીત થાય એવો મામલો હતો.

પાર્લમેન્ટ ઍક્ટ, (૧૯૧૧).—પરિસ્થિતિ આવી હતી ત્યારે ૧૯૧૧ના ફેબ્રુઆરીમાં ‘પાર્લમેન્ટ બિલ’ રજુ કરવામાં આવ્યું.

પૈસા સંબંધીના કોષ/પણુ બિલમાં સુધારા કરવાનો કે તેને રદ કરવાનો ઉમરાવોની સલાને અધિકાર નથી; બીજાં બિલોની માફક નાણાં સંબંધી બિલ પણ જો લાગલાગટ ત્રણ બેઠકમાં ત્રણવાર આમની સલામાં પસાર થાય તો ઉમરાવોની સલા તેને ઉરાડી મૂકે તોપણુ તે બિલ પસાર થઇ કાયદો થયો છે એમ ગણવું; અને એક પાર્લિમેન્ટની જિંદગી પાંચ વર્ષ કરતાં વધારે વર્ષ રહે નહિ એવી કલમો આ બિલમાં હતી. આ બિલને આઇરિશ અને મનૂર પક્ષના સલાસદોનો ટેકા મળવાથી તે આમની સલામાં પસાર થયું. લૉડોની સલામાં તેપર ઘણી ગરમાગરમ તકરાર થઇ આખરે તે ઉરાડી દેવામાં આવ્યું. ત્યારે નવા ઉમરાવો નીમાવી એ બિલ પસાર કરાવવામાં આવશે એવી ધમકી ઉમરાવોની સલાને પ્રધાનમંડળ તરફથી અપાઈ ત્યારે એ બિલ ઉમરાવોએ પસાર કર્યું (૧૯૧૧). ત્યારપછી આમની સલાના સલાસદોને વાર્ષિક ૪૦૦ પાઉન્ડનું લવાજમ આપવાનો કાયદો પાસ થયો.

પછી તેજ વર્ષે 'નૅશનલ ઇન્ફ્યૂરન્સ એક્ટ' નામનો કાયદો ધડાયો. આ કાયદા અન્વયે કારખાનાંના માલીક, સરકાર અને જે માણસનો વિમો ઉતરાવવાનો હોય તે, એ બધાના ફાળાથી જમા થયેલા ભંડોળમાંથી કામગારનાં આબરોપણમાં કે બેકાર સ્થિતિમાં તેને મદદ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી (૧૯૧૧).

ત્યારપછી ૧૯૧૨માં એસક્રિવથ પ્રધાનમંડળે આઇરિશ હોમરૂલ બિલ પાર્લિમેન્ટમાં આણ્યું. તેમાં આયલૅન્ડમાં બે સલાતું એક ધારા-મંડળ સ્થાપવું અને આયલૅન્ડનો રાજ્યકારભાર અને કાયદા કરવાની સત્તા તેને સોંપવાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. આ બિલના સંબંધમાં પાર્લિમેન્ટમાં ઘણો મતભેદ માલમ પડ્યો હતો. આઇરિશ યુનીઅનિસ્ટ પક્ષના સરદાર સર એડવર્ડ કારસને જો એ બિલ પસાર થશે તો હું તેનો પ્રતિકાર કરીશ એમ જાહેર કર્યું. તોપણુ તે આમની સલામાં પાસ થયું, પણુ ઉમરાવની સલાએ તે ઉરાડી મૂક્યું.

આઇરિશ હોમરૂલ બિલ અને આઇરિશ યુનીઅનિસ્ટ પક્ષ, (૧૯૧૨-૧૩-૧૪).—પછી બીજો વર્ષ એટલે ૧૯૧૩માં

હોમરૂલ બિલ પાછું પાર્લમેન્ટ સમક્ષ લાવવામાં આવ્યું. પણ ગયા વર્ષ માફક આ વર્ષે પણ ઉમરાવોએ તે ઉરાડી મૂક્યું. આ વખતે તો સર એડવર્ડ કારસને એટલે સુધી જાહેર કર્યું કે જો આ બિલ પસાર થશે તો હું તેનો પ્રતિકાર કરવા શસ્ત્ર ઉપાડીશ. આમ ૧૯૧૧ પછી એ બિલ આમની સભામાં ત્રણવાર પસાર થયું હતું એટલે કાયદો થઈ શકે એમ હતું. પણ કારસનના નેતૃત્વ હેઠે અલ્ટર પરગણાંની ઉસ્કેરાયલી સ્થિતિ જોઈને “જો કોઈ પરગણું પોતે એ કાયદાના અમલ નીચે આવવા માંગતું નથી એમ જાહેર કરે તો તેને ૬ મહિના સુધી તેમ કરવાની છૂટ છે,” એવા ફેરફાર સાથે આઈરિશ હોમરૂલ બિલ ૧૯૧૪માં પાછું પાર્લમેન્ટમાં રજુ થયું પરંતુ આ વખતે પણ ઉમરાવોએ તે ઉરાડી મૂક્યું. આમ આ બિલ ૧૯૧૧ પછી આમની સભાએ લાગલાગટ ત્રણવાર પસાર કરેલું હોવાથી કાયદો થયું હતું, તોપણ આ વેળાએ યુરોપમાં મહાયુધ્ધની શરૂઆત થઈ હતી અને ઈંગ્લેંડે તેમાં ભાગ લીધો હતો તેથી સર્વે પક્ષની મદદ મેળવવા માટે યુધ્ધ બંધ પડે ત્યાંસુધી હોમરૂલ કાયદાને અમલમાં મૂકવાનું મોટુંકું રાખ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૧૪ના જુલાઈ માસમાં જે મોટું યુધ્ધ યુરોપમાં ઉપસ્થિત થયું તે યુધ્ધના લડકા આખા જગતમાં પ્રસર્યાથી આખી દુનિયાનાં નાનાંમોટાં ઘણાંખરાં રાજ્યો તેમાં સંડોવાયાં હતાં તેથી તેનાં કારણો શું હતાં તે આપણે જોવું જોઈએ. તે કારણો બરાબર સમજવા માટે ગયા ત્રીસ વરસનો યુરોપના રાજ્યપ્રકરણનો ઇતિહાસ આપણે જાણવો જોઈએ. ૧૮૭૮ની બર્લિનની સલાહથી જોકે યુરોપમાં રાજ્યપ્રકરણી નવું મંડળ કરવામાં આવ્યું હતું તોપણ તે વ્યવસ્થાથી યુરોપનાં પ્રમુખ રાજ્યોનું સમાધાન થયું નહોતું. તેથી પાછો લાગ મળતાં આપણે આપણું સમાધાન કરી લેવું એવી રાજનીતિ સર્વેએ અપત્યાર કરી તે માટે તૈયારી કરવા માંડી હતી. પછી ૧૮૮૩માં જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા અને ઇટલીએ ‘ત્રિપુટી સંઘ.’ (Triple Alliance) નામની એકસંધી કરી હતી. આ ત્રિપુટી સંઘ તરફથી ફ્રાન્સ અને રશીઆ બંનેને ઘોંઘા પહોંચવાની ભીતિ

રહેતી હતી. તેથી એ સંઘના જવાબમાં એ બે દેશોએ ૧૮૯૧ની સાલમાં પોતાનો દ્વિપુત્રી સંઘ સ્થાપ્યો. આવી રીતે યુરોપમાં બે પ્રમુખ પ્રતિસ્પર્ધિ સંઘો સ્થપાયા પછી જુદાંજુદાં રાજ્યોએ પોતા પોતાનું લશ્કરી સામર્થ્ય વધારવાની ખટખટ શરૂ કરી. દરેક રાજ્ય પાસે કેળવણી, સામાજિક અને વ્યાપારી સુધારણા જેવાં જરૂરી કામ માટે તો નાણાંની સગવડ હતી નહિ ત્યારે યુધ્ધ જેવાં વિધ્વંસક કામ માટે જોઈતી સામગ્રી અને સાધન ઉભાં કરવા માટે કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ થવા લાગ્યો હતો. આ બધાં કામમાં જર્મની બહુ દોડાદોડ કરી રહ્યું હતું. છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની શોધોની સહાયથી જર્મનીએ પોતાની ઉન્નતિ કરી લીધી હતી. વેપાર, અરમાર અને લશ્કરી સામર્થ્ય વધારી દુનિયામાં ઠેકાણે ઠેકાણે આપણાં સંસ્થાનો સ્થાપવાં અને સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરવો એવી જર્મનીને ઇચ્છા થઈ હતી. ૧૯૧૧ની સાલ પછી દર વર્ષે દોઢ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરી પોતાનું નૌકાસૈન્ય અજીત કરવાની ગોઠવણુ જર્મનીએ કરવા માંડી હતી. ત્યારે ફ્રાન્સ અને રશીયા પોતાનાં જમીનનાં લશ્કર વધારે જોરાવર કર્યાં જતાં હતાં. આમ દરેક રાજ્યની કેડ યુધ્ધ માટેની તૈયારીના બેસુમાર ખર્ચના બોમ્બથી વાંકી વળી ગઈ હતી. ત્યારે એકાદ નજીવું કારણ મળતાંજ બધાં રાજ્યો એક એકપર તૂટી પડશે એમ લાગતું હતું. અને તેવું નિમિત્ત કારણ તરતજ મળ્યું.

મહાયુધ્ધનું નિમિત્ત કારણ.—૧૯૧૪ના જૂનની ૨૮મી તારીખે ઑસ્ટ્રિયાના રાજપુત્ર ફ્રાન્સિસ ફર્ડિનાંડનું ઑસ્ટ્રિયાના સામ્રાજ્યના બોસ્નિયા પ્રાંતમાં ખુન થયું. ખુનીઓને તરત પકડવામાં આવ્યા, અને તેમની તપાસ ઉપરથી માલમ પડ્યું કે એ ખુન એક કાવત્રાનું પરિણામ છે અને તે કાવત્રાનું મૂળ સર્વિઆમાં છે. તે વિષે ઑસ્ટ્રિયાએ સર્વિઆ ઉપર એક ખરિતો મોકલ્યો અને તેનો ચાર દિવસમાં ઉત્તર માંગ્યો. કાવત્રાખોર મંડળીને પકડી કાઢી તેને શિક્ષા કરવાની તેમાં માંગણી કરવામાં આવી હતી તે વ્યાજખી હતી, તોપણ તે પ્રમાણે અમલ કરી દેવામાં પોતાની સ્વતંત્રતા જતી રહેતી સર્વિઆને

લાગી. તેથી તેણે ચાર દિવસમાં ઉત્તર આપ્યો નહિ, ત્યારે જર્મનીનાં સંપૂર્ણ ટેકાથી ૨૮મી જૂલાઈએ ઑસ્ટ્રિયાએ સર્વિઆ વિરૂધ્ધ લડાઈ જાહેર કરી. સર્વિઆના લોક જાતે અને ધર્મે રૂશીઆને મળતા આવતા હતા તેથી સર્વિઆએ રૂશીઆની મદદ માંગી. તે મદદ આપવા માટે રૂશીઆએ ઑસ્ટ્રિયાની સરહદ પર લશ્કરનો જમાવ કરવા માંડ્યો. જર્મનીએ રૂશીઆને તેમ નહિ કરવાનું કહેણુ મોકલ્યું પણુ રૂશીઆએ તે માન્ય રાખ્યું નહિ ત્યારે ૧લી ઑગસ્ટે જર્મનીએ રૂશીઆ વિરૂધ્ધ લડાઈ જાહેર કરી. ફ્રાન્સ રૂશીઆને મદદ કરવા તહથી બંધાયલું હતું તેથી ફ્રાન્સે ૨ જી ઑગસ્ટે શસ્ત્ર ઉપાડ્યાં. આવી રીતે ઑસ્ટ્રિયાના ગાદીવારસના ખુન નિમિત્તે મહાયુધ્ધની શરૂઆત થઈ.

આ યુધ્ધ પરત્વે આપણે કેવું ધોરણુ રાખવું તે પ્રશ્ન ઈંગ્લેન્ડ સમક્ષ આવી પડ્યો. પરદેશ ખાતાના પ્રધાન સર એડવર્ડ ગ્રેએ એ સલાહનો નિકાલ યુરોપી રાજ્યોની લવાઈ ઉપર લઈ જવાની કોશિશ કરી, પણુ જર્મનીએ તેની સૂચનાપર લક્ષ આપ્યું નહિ.

ફ્રાન્સે રૂશીઆની મદદે કમ્મર કસી છે તે જાણી પહેલાં તાબડોલ્ય ફ્રાન્સનો પરાજય કરી પછી રૂશીઆની ખપ્પર લેવી એ વિચારથી જર્મનીએ ફ્રાન્સપર હુમલો કર્યો. ફ્રાન્સની ઉત્તર સરહદ કિલ્લાઓથી સુરક્ષિત ન હોવાથી તે બાબુએથી હુમલો લઈ જવા જર્મનીએ ઠરાવ્યું. પણુ તે રસ્તે હુમલો કરવા માટે બેલજીઅમનું સ્વતંત્ર રાજ્ય વચ્ચે આવતું હતું અને તે રાજ્યે જર્મન લશ્કર પોતાનાં રાજ્યમાંથી લઈ જવા દેવાની સંમતિ આપી નહિ. ત્યારે સંમતિ વિના જર્મનીએ પોતાનાં લશ્કર બેલજીઅમમાંથીજ લઈ જવા માંડ્યાં. આમ કરી જર્મનીએ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાનો ભંગ કર્યો. ત્યારે ગ્રેટ બ્રિટને બેલજીઅમની સ્વતંત્રતા સંબંધમાં યુરોપી રાજ્યો વચ્ચે જે કરારનામું થયું હતું તેપર જર્મનીનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જવાબમાં જર્મનીએ તે કરારનામાને ‘કાગળનાં ચીથરાં’ની ઉપમા આપી, ત્યારે ૧૯૧૪ના ઑગસ્ટની ૪ થી તારીખે ઈંગ્લેન્ડે જર્મની વિરૂધ્ધ યુધ્ધ જાહેર કર્યું.

ઉપર પ્રમાણે ઇંગ્લેંડ પણુ



લૉર્ડ કિચનર

મહાયુધ્ધમાં જોડાયું ત્યારે તેને ફત્તેહમંદીથી પાર પાડવા માટે ઇંગ્લેંડે સઘળી તૈયારીઓ કરી દીધી. ખર્ચ માટે નાણાંની મોટી રકમ મંજૂર કરી લૉર્ડ કિચનર સેનાપતિ ને યુધ્ધ ખાતાનો સેક્રેટરી નીમ્યો. નૌકાસેનાપતિ તરીકે ઍડમિરલ જલ્ફિગને નીમ્યો, પછી એક બ્રિટિશ સૈન્ય ક્રાન્સમાં ઉતાર્યું.

આ યુધ્ધમાં એક તરફ જર્મની, ઍસ્ટ્રિયા, ટર્કી અને બલ્ગેરીઆ હતાં ત્યારે સામા પક્ષમાં રશીઆ, ક્રાન્સ, ઇંગ્લેંડ, બેલજીઅમ, સર્વિઆ,

રૂમનીઆ, ઇટલી, જાપાન અને પાછળથી અમેરિકા હતાં. આ યુધ્ધ યુરોપમાં સંકુચિત રહ્યું નહોતું, પણ આખી દુનીઆમાં જ્યાંજ્યાં શત્રુ રાજ્યો હતાં ત્યાંત્યાં લડાઇઓ થતી હતી. ક્રાન્સની ઉત્તર સરહદપર ઇંગ્લેંડ, ક્રાન્સ અને બેલજીઅમ જર્મની સાથે લડતાં હતાં. રશીઆની પશ્ચિમ સરહદપર રશીઅન અને જર્મન સૈન્યો લડતાં હતાં. ઍસ્ટ્રિયાની દક્ષિણ અને પૂર્વ સરહદપર ઇટલી અને સર્વિઆનાં સૈન્યો ઍસ્ટ્રિયન સૈન્યો સાથે લડતાં હતાં. મેસોપોટેમીઆ, ઇજીપ્ટ ગર્ડેનલ્સ એ ઠેકાણે ઇંગ્લિશ સૈન્યો ટર્કી વિરૂધ્ધ લડતાં હતાં. એ ઉપરાંત ઉત્તર સમુદ્રમાં જર્મન અને ઇંગ્લિશ નૌકાસૈન્યો લડતાં હતાં. આફ્રિકામાંનાં જર્મન સંસ્થાનો જીતી લેવા દક્ષિણ આફ્રિકાનું બ્રિટિશ સૈન્ય અને હિંદી ફોજના પ્રયત્નો ચાલુ હતા. આ યુધ્ધ ત્રણ વર્ષ ચાલ્યા પછી ૧૯૧૭માં તેમાં અમેરિકા મિત્રરાજ્યોના પક્ષે લડવા ઉતર્યું. અમેરિકાના સૈન્યો ક્રાન્સમાં ઉતર્યા પછી શત્રુનો પરાજય કરવાનું કામ ધણું સહેલું થઈ પડ્યું.

માર્નની લડાઈ, (૬-૧૦, સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૪).—ક્રાન્સનો પુરહો તાબડોલ્ય કરી રશીઆ વિરૂધ્ધ જવાના ધરાદાથી જર્મન

સૈન્યો બેલજીઅમને ખુંદીવળી ક્રાન્સપર ધસ્યાં ગયાં. અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ સૈન્યો જર્મનીના પ્રચંડ હુમલાને પહોંચી વળી ન શકવાથી અને જર્મન સૈન્યોને અટકાવી ન શકવાથી જર્મનો ક્રાન્સમાં ધુસી આવ્યા અને મિત્રરાજ્યોનાં સૈન્યોને પાછાં હઠાવતા હઠાવતા પૅરિસ નજીક આવી પહોંચ્યા. એટલે ફ્રેન્ચ સરકાર પૅરિસથી નાસ્તી દક્ષિણમાં ઍટલેન્ટિકને કિનારે બોર્ડો બંદરે જઈ રહી. અને પૅરિસના રક્ષણ માટે પૅરિસમાં મોટી ફોજ તૈયાર રાખી. પછી શત્રુદળ પૅરિસ નજીક આવી પહોંચ્યું હતું તેને ફ્રેન્ચ અને ઇંગ્લિશ સૈન્યોએ માર્ન નદીની લડાઈમાં સખત હાર આપી. માર્ન નદીની ખુનખાર લડાઈ ચાર દિવસ ૬-૧૦મી સપ્ટેમ્બર સુધી ચાલી હતી. આ લડાઈના પરિણામે જર્મન ભરતીની ઓટ થવા લાગી અને જર્મન સૈન્યોએ પાછાં હટવા માંડ્યું. પાછાં હટી તેઓએ ઍન (Aisne) નદી પાસે ખાઇઓ બોદી પડાવ નાંખ્યો.

પછી જર્મનીએ બેલજીઅમના અગત્યના કિલ્લા સર કરી ઉત્તર કિનારે આવેલાં ઍટવર્થ બંદરને ઘેરી લીધું. અંગ્રેજોએ તેનું રક્ષણ કરવા મહામથન કર્યું, તોપણ ઍટવર્થ જર્મનોને શરણે ગયું. એટલે દક્ષિણ કિનારે આવેલા ઇપ્રે પ્રાંત શિવાય આખો બેલજીઅમ જર્મનીએ હાથ કરી લીધો. ૨૦મી અક્ટોબરથી ૧૧મી નવેમ્બર સુધી ઇપ્રેનો કબ્જો મેળવવા જર્મનીએ પ્રયાસો કર્યા, પણ અંગ્રેજો પાસેથી તે લઈ શક્યું નહિ. આ વખતે ઉત્તર સમુદ્રના કિનારાથી દક્ષિણમાં સ્વિત્ઝરલૅન્ડની સરહદ સુધીની ૪૦૦ માઈલ જેટલી સરહદ પર ઠેકાણે ઠેકાણે ખાઇઓ બોદી ૧૯૧૪ના નવેમ્બરથી ૧૯૧૮ના માર્ચ સુધી બંને દુશ્મનો લડી રહ્યા હતા. એ લડાઈઓમાં હજારો માણસોનો સંહાર થયો હતો તોપણ કોઈ છેવટનો નિકાલ આવે એવો રંગ દીસતો નહોતો.

પશ્ચિમ રણભૂમિપર સંગ્રામો, (૧૯૧૪-૧૯૧૭).—૧૯૧૫ ના એપ્રિલની ૨૨મીથી ત્રે મેની ૧૩મી દરમ્યાન ઇપ્રેની ખીણ લડાઈમાં જર્મનીએ અંગ્રેજોને હરાવ્યા, પણ ઇપ્રે કબ્જો કરી શકાયું નહિ એટલે નૌકાસ્થાન કૅલે બંદર છૂટી લેવાની જર્મનીની મહત્વાકાંક્ષા મનની મનમાં જ રહી ગઈ.

પછી ૧૯૧૬ના ફેબ્રુઆરીથી એપ્રિલ દરમ્યાન વરદુનનો કિલ્લો સર કરવા જર્મનીએ ઉપરાઉપરી હુમલા ચાલુ-રાખ્યા, પણ તે જીતી શકાયો નહિ, એટલે એ દિશામાં તેનાથી વ્યાગળ વધી શકાયું નહિ. ૧૯૧૬ના જુલાઈથી ડિસેમ્બર સુધી મિત્રરાજ્યોએ સોમ (Somme) નદીના પ્રદેશમાંથી દુશ્મનને કાઢવાની પરાકાષ્ટાની મહેનત કરી, પછી ૧૯૧૬ના નવેમ્બરથી તે ૧૯૧૭ના માર્ચ સુધી ચાલેલી આંક્રે (Ancro)ની લડાઈમાં મિત્રરાજ્યોને કંઈક જય મળ્યો, પણ તેથી કંઈ વિશેષ ફાયદો થયો નહિ.

પૂર્વ તરફની રણભૂમિમાં સંગ્રામ, (૧૯૧૪-૧૯૧૭).—

પશ્ચિમ તરફની રણભૂમિ પ્રમાણેજ પૂર્વની રણભૂમિમાં પણ સાથે સાથેજ સંગ્રામો થતા હતા. તે તરફ રશીઆ જર્મની સાથે લડતું હતું. શરૂઆતમાં રશીઆએ હુમલો કરી પૃશિયાનો પૂર્વભાગ જીતી લીધો. પણ પછી હિંડનબર્ગ નામના જર્મન સરદારે તેમને પૃશિયામાંથી હાંકી કાઢ્યા. પછી તે સામે રશીઆપર ચઢાઈ લઈ ગયો પોલૅન્ડ, લિથુઆનીઆ અને બાલ્ટિક સમુદ્રપર આવેલા પ્રદેશોમાં હિંડનબર્ગ પોતાનાં સૈન્યો લઈ ગયો. બીજી તરફ ઑસ્ટ્રિયા સર્વિઆ સાથે લડતું હતું, પણ તેમાં તેને ઝાઝો યશ મળતો નહોતો. સર્વિઆ ઉપર ઑસ્ટ્રિયાનું દબાણ ઓછું કરવા માટે રશીઆએ હંગરી ઉપર હુમલો કર્યો. પણ ઑસ્ટ્રિયાને



હિંડનબર્ગ

જનરલ મૅકેનસનની સરદારી નીચે એક જર્મન સૈન્યની કુમક આવી પહોંચવાથી ૧૯૧૫ના મે મહિનામાં રશીઆની હાર થઈ. આમ ઑસ્ટ્રિયાની સરહદ ઉપર રશીઆનો પરાજય થતો હતો, ત્યારે ઉત્તરમાં જર્મન સેનાપતિ હિંડનબર્ગે ૧૯૧૬માં અવ્યવસ્થિત થઈ ગયેલાં રશીઆન સૈન્યોનો પરાજય કર્યો. દક્ષિણમાં જનરલ મૅકેનસને

વૉલેકિઆ પ્રાંત કબજે કરી રૂમનીઆને સલાહ કરવાની ફરજ પાડી. રૂશીઆની આમ ઉપરાઉપરી હાર થવાથી એ સર્વ હારના અપયશનો ઝુમ્મો રૂશીઆના ઝાર રજા નિકોલસપર નાંખી તેને પદભુષ્ટ કરવામાં આવ્યો. રૂશીઆમાં રાજ્ય-ક્રાંતિ થઈ અને યુરોપ અને એશીઆના ઘણા વિશાળ રૂશીઅન સામ્રાજ્યનું તાણુત કડક બૂસ થવા લાગ્યું, અને રૂશીઆમાં સર્વત્ર અવ્યવસ્થા થઈ રહી (૧૯૧૭ના માર્ચ અને એપ્રિલ). સેંકડો વર્ષ થયાં હુંદાતી રૂશીઅન પ્રજાએ સ્વતંત્ર થવાને ધિરદે રાજ્યક્રાંતિનો લાભ લઈ રૂશીઆમાં ‘બૉલશેવિક્કમ’—



ઝાર નિકોલસ

મગજના ફાટેલા ક્રાંતિકાર લોકોની ચળવળ શરૂ કરી ક્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિ વખતે થયેલા અત્યાચારોને ભૂલાવે એવો જીલમ ગુજારવા માંડ્યો. આવી આંતર સ્થિતિમાં બળવાન શત્રુ સાથે લડવાની જોગવાઈ ન હોવાથી ૧૯૧૮ના માર્ચની ૩૭ તારીખે રૂશીઆને જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયા સાથે સલાહ કરવાની ફરજ પડી.

પૂર્વમાં બીજું રણક્ષેત્ર ડૉર્નેલ્સ હતું. આ યુધ્ધમાં ટર્કી જર્મની સાથે જોડાયું હતું. તેથી તેના તરફથી સ્વેચ્છની નેહરે અને હિંદુસ્થાન જવા આવવાના રસ્તામાં હરકત કરવામાં આવશે એવી બીક ઇંગ્લેંડને લાગતી હતી. તેથી ઇંગ્લેંડને ખેદીવ મિત્રરાજ્યોના પક્ષમાં રહે એ ઇંગ્લેંડ માટે ઘણું જરૂરનું હતું. પણ ખેદીવ તો ટર્કી સાથે જોડાયો. ત્યારે તેને પદચ્યુત કરી તેની ગાદીપર ખેદીવના વંશના પણ ઇંગ્લેંડના સ્નેહી એક માણસને ઇંગ્લેંડની ગાદી આપી. પછી ડૉર્નેલ્સની સામુદ્રધુનિનો કબજો મેળવવા માટે ઇંગ્લેંડે કૌશિક કરવા માંડી (૧૯૧૫). પણ ટર્કીને ગ્રીસ, જર્મની અને બલ્ગેરીઆની મદદ આવી મળવાથી અંગ્રેજોને એ કામમાં ફતેહ મળી નહિ. પછી

૧૯૧૫ના નવેમ્બરમાં ટર્કીના સામ્રાજ્યમાં આવેલા મેસોપોટેમીઆ પ્રાંતપર બ્રિટિશો હુમલો લઈ ગયા. બ્રિટિશ સૈન્યને પહેલાં તો જીતો મળી અને ધસતું ધસતું છેક બગદાદ સુધી પહોંચ્યું. પણ ત્યાં પહોંચ્યા પછી ૧૯૧૬ના એપ્રિલમાં ચારે તરફથી ઘેરાઈ જઈ તેને શરણે જવું પડ્યું. આ પ્રકારે ડર્ડેનલ્સ અને મેસોપોટેમીઆ બંને રણક્ષેત્રમાં પરાજય પામવાથી એશીઆમાં બ્રિટિશ કીર્તિ ધણી ઝાંખી થઈ.

આ અરસામાં ૧૯૧૬માં ઇટલી મિત્રરાજ્યો સાથે જોડાયું

ઇંગ્લેંડ અને જર્મની વચ્ચે દરીઆપર લડાઈ.—ઇંગ્લેંડનાં વેપારી વહાણોપર અને ઇંગ્લેંડના કિનારાપર જર્મન કાફલો વખતો વખત હુમલો કરતો રહ્યો હતો. તેથી ઇંગ્લેંડને ઘણું નુકસાન પહોંચતું હતું તોપણ તેથી દરીઆના ઉપરીપણાના સવાલનો કંઈ નિકાલ આવતો નહોતો. આમ દરીઆપર નાનીનાની લડાઈ જર્મની લડતું હતું. પણ સમર્થ બ્રિટિશ કાફલો સાથે બળ અજમાવવાની તેની હિંમત ચાલતી નહોતી. જર્મન અરમાર જર્મન બંદરોમાં ભરાઈ રહ્યો હતો. આખરે અંગ્રેજ નૌકાસૈન્ય સાથે હાથ મેળવવાનો જર્મનીએ ઠરાવ કર્યો અને ૧૯૧૬ના મેની ૩૧મી તારીખે જટલેંડનું દરીઆઈ યુધ્ધ થયું તેમાં ઇંગ્લિશ નૌકાસેનાપતિ જેલિકો અને બેંટીએ જર્મન અરમારને હરાવી નસાડી મૂક્યો. જર્મન અરમાર પાછો બંદરોમાં જઈ ભરાયો. પછી ઇંગ્લેંડપર દરીઆઈ સ્વારી લઈ જવાનો વિચાર જર્મનીએ માંડી વાળ્યો.

જર્મન સંસ્થાનો અને તાપ્પાના મુલક લઈ—લેવામાં આવીયા.—જર્મન સંસ્થાનો અને જર્મનીના તાપ્પાનો પરદેશી મુલક જીતી લેતાં મિત્રરાજ્યોને કંઈ મુશ્કેલી નડી નહિ. ચીનમાંનું કીઆચાઉનું જર્મન થાણું જાપાને જીતી લીધું, પેસિફિક મહાસાગરમાંના બેટો ઓસ્ટ્રેલીઆ અને ન્યૂઝીલેંડે લઈ લીધા અને જર્મન પૂર્વ અને પશ્ચિમ આફ્રિકા હિંદુસ્થાનનાં અને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં સૈન્યોએ લઈ લીધાં.

‘સંખમરીન’—ડુબકી મારનારાં વહાણોની લડાઈ,—આ

પ્રમાણે દરીઆઇ લગાઈમાં પરાજય પામ્યા પછી, અને સંસ્થાનો ગુમાવ્યા પછી જર્મનીએ કુબકી મારતાં વહાણો વડે લડી મિત્રરાજ્યોના વેપારને અને તેટલું નુકસાન કરવા માંડ્યું. તે ઉપરાંત ઝેપેલિન નામનાં ધણાં મોટાં જહાજ વિમાનોના કાફલા દ્વારા ઈંગ્લેંડપર આકાશમાંથી હુમલો કરવા માંડ્યો. આકાશમાંથી નાશકારક બૉમ્બોનો વરસાદ ઈંગ્લેંડનાં મોટાં મોટાં શહેરોપર વરસાવવા માંડ્યો અને એ દ્વારા ધણી માલમતા અને ધણા નિર્દોષ માણસોનો નાશ કર્યો. પણ તેથી કંઈ લગાઈનો અંત આવ્યો નહિ.

આવી રીતે આ મહાયુધ્ધ ચાલી રહ્યું હતું તે દરમ્યાન ઈંગ્લેંડના પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર થયાં કરતા હતા. આ વિગ્રહનો અંત જલદી આવે એમ લાગતું નહોતું. જીત મેળવવા જેટલી કાળજીથી પ્રધાનમંડળ પોતાથી બનતું કરે છે કે નહિ એ માટે ધણા લોકોને શંકા રહેતી હતી. તેથી આ યુધ્ધનો જલદીથી અંત આવે એવી રીતે લગાઈનું કામ ચાલે તે માટે બધા પક્ષોના નેતાઓની મદદ લેવા સાં ૧૯૧૫ના જૂન મહિનામાં ઍસક્રિવથે બધા પક્ષોનું એક મિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચ્યું તે રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળ કહેવાયું. આ મિશ્ર પ્રધાનમંડળમાં કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષનો બૉનર લૉ સંસ્થાન ખાતાનો પ્રધાન થયો અને બાલફોર નૉક્સખાતાનો પ્રધાન હતો. આ પ્રધાનમંડળમાં દાર્જોળો અને બીજી યુધ્ધ સામગ્રી તૈયાર કરવાના કામપર લૉઈડ જૉર્જની દેખરેખ હતી.

આ રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળે આગળના પ્રધાનમંડળ કરતાં કંઈ સાફ કામકાજ બજાવ્યું નહિ. તેમાં જુદાજુદા પક્ષના નેતા હતા અને સંખ્યા પણ મોટી હતી તેથી એકમતે અને ધોરણે કામ થઈ શકે એમ હતુંજ નહિ. આ વખતે લૉડ કિચનર મોટું સૈન્ય ઉભું કરવાની ખટખટ કરી રહ્યો હતો. પણ રાજપુશીથી સૈન્યમાં ભરતી થતી નહોતી: તેથી ૧૯૧૬ના જાનેવારીમાં ફરજિયાત લશ્કરી નોકરીનો કાયદો (Conscription) ધડલો પડ્યો. આ કાયદો આયર્લેંડને લાગુ પાડવામાં આવ્યો નહોતો. તોપણ ત્યાં સિનરીન પક્ષવાળાઓની ઉસ્કરણીથી ડબ્લિનમાં બંડ થયું (૧૯૧૫, એપ્રિલ). પણ તેને સત્વર દાખી દેવામાં આવ્યું.

મુખ્ય પ્રધાન લૉર્ડ જ્યોર્જનું મિત્ર પ્રધાનમંડળ, (૧૮૧૬).—પછી લૉર્ડ કિચનર વ્યવસ્થા કરવા માટે રૂશીઆ જવા નીકળ્યો. પણ સ્કૉટલેન્ડનો કિનારો છોડતાંજ તેનું લગ્નનું વહાણ જર્મનીએ ઈંગ્લેન્ડની આસપાસ ફરીઆમાં નાખેલી દારૂગોળાની સુરંગ (Mines) સાથે અથડાઈ પુખી ગયું તેમાં લૉર્ડ કિચનર પણ પુખી ગયો. આ કમનસીબ બનાવ પછી લૉર્ડ જ્યોર્જ લગ્ન ખાતાનો સેક્રેટરી નીભાયો. તેની હોશીઆરી અને કર્તૃત્વ શક્તિને લીધે પ્રધાનમંડળમાં તેનું વજન ઘણુંજ હતું. હવે લૉર્ડ જ્યોર્જે જાહેર કર્યું કે યુધ્ધસંબંધની વ્યવસ્થામાં મારી સૂચના પ્રમાણે અમલ નહિ થાય તો હું મારી જગાનું રાજનામું આપીશ. એ બાબતમાં વડા પ્રધાન ઍસકિવથ અને લૉર્ડ જ્યોર્જ વચ્ચે મતભેદ થયો, એટલે ઍસકિવથ અને તેના ઘણા લિબરલ અનુયાયીઓએ પ્રધાનમંડળમાંથી રાજનામું આપ્યાં (ડિસેમ્બર, ૧૮૧૬). એટલે મુખ્ય પ્રધાનનું સૂત્ર લૉર્ડ જ્યોર્જના હાથમાં આવ્યું. મુખ્ય તંત્ર તેના હાથમાં આવ્યું એટલે યુધ્ધમાં જય મળવાનો સંભવ પાર્લિમેન્ટના ઘણાખરા સભાસદોને દેખાવા લાગ્યો. આમ થતાં લૉર્ડ જ્યોર્જે મિત્ર પ્રધાનમંડળ રચ્યું.

પછી લગ્નનું કામ તડમાર ચલાવવા માટે તેણે યુધ્ધવિષયક કૅબિનેટ નામનું એક મંડળ નીમ્યું, અને લગ્ન બાબતનું સંબંધ કામકાજ તેને સોંપ્યું. લગ્નની જોખમદારી બીજાં ખાતાના અધિકારીઓ ઉપરથી ઉતારી નાંખી, એટલે તેઓથી પોતપોતાના ખાતાંપર પૂર્ણ લક્ષ આપવાનું બની શક્યું. એ શિવાય યુધ્ધની બાબતથી વાકિફગાર ગૃહસ્થાનું એક મંડળ. લંડનમાં નીમ્યું. અને યુધ્ધ સામગ્રી તૈયાર કરવાનું, લગ્નના મથકોએ વેળાસર મોકલવાનું અને સૈન્યની તમામ હાજતો સુવ્યવસ્થીત રીતે પૂરી પાડવાનું કામ તેને સોંપ્યું. વળી શત્રુના પુખડી મારનારા વહાણો અને શત્રુએ ફરીઆમાં નાંખેલી તરતી સુરંગોથી ઈંગ્લેન્ડના વેપારી વહાણોને ઘણી અડચણ થતી હતી અને જરૂરી જાણસો વખતસર આપવામાં હરકત આવતી હતી, તેથી રોટલા, માંસ, કોલસા, ઉન, તેલ વગેરે જરૂરી વસ્તુઓના વેચાણ અને વપરાસ ઉપર ‘કન્ટ્રોલ’ એટલે નિયંત્રણ મૂકી દેશની આ અણીને વખતે

મજૂર વર્ગ સંપ કરી હડતાલ પાડી કારખાના બંધ પડાવશે તો સખતીના ઉપાયો વડે તે હડતાલ તોડવામાં આવશે એવું નવા પ્રધાનમંડળે જાહેર કર્યું. આમ લડાઈનું કામ ફત્તેહમંદીથી પાર ઉતારવા માટે લોર્ડ્સ જ્યાંજ્યાંના પ્રધાનમંડળે પ્રજામાં નવીન જોસ અને હિતસાહ ઉત્પન્ન કર્યાં.

પૂર્વ તરફના રણસ્થળોમાં મુદ્દા પ્રસંગ.—ઈંગ્લેન્ડમાં અંતસ્થ રાજ્ય પ્રકરણમાં ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા ચાલતી હતી, ત્યારે પશ્ચિમ તરફના રણક્ષેત્રમાં ૧૯૧૪-૧૯૧૭ પર્યંત સામા સામા શત્રુ સૈન્યો ખાઈઓ ખોદી પડાવ નાખી એક બીજાને થકવવાની બાજુ ખેલી રહ્યા હતાં. પૂર્વ તરફના મથકોમાં રશીઆની હાર થયા પછી જર્મન સરદાર હિંડનબર્ગે પોતાનાં સૈન્ય સાથે પશ્ચિમ તરફને મોરચે જઈ શક્યો હતો. પણ તુર્કસ્તાનની પૂર્વ તરફને મોરચે જોકે પહેલાં પહેલાં મિત્રરાજ્યોને માર ખાઈ પાછાં હટવું પડ્યું હતું, તોપણ પાછળથી તેઓની સરસાઈ માલમ પડવા લાગી હતી, ગ્રીસનો રાજા કોન્સ્ટન્ટાઈન દુશ્મન રાજ્યોનો મળતીઓ હતો, તેથી ગ્રીસની પ્રજાએ તેને પહોંચ કર્યો. ગ્રીક પ્રધાન વેનેઝેલાસે ગ્રીક સૈન્ય ઉભું કરી મિત્રરાજ્યો તરફથી લડી બલગેરીઆને હરાવ્યું. ૧૯૧૭માં ઈજિપ્ટમાંનું બ્રિટિશ સૈન્ય સીરીઆ અને પેલેસ્ટાઈનમાં ગયું, અને ૧૯૧૭ના અકટોબરમાં જનરલ એલેન્બીએ ટર્કિશ સૈન્યનો પરાજય કર્યો. તેજ પ્રમાણે મેસોપોટેમીઆમાં સર સ્ટેન્લી મૉડ સરદારે કતલઅમારા નામનું મથક કબજે કરી બગદાદ તરફ કુચ કરવા માંડી (૧૯૧૮નો માર્ચ).

અમેરિકા મિત્રરાજ્યો તરફથી લડાઈમાં, (૧૯૧૭).—૧૯૧૭ની શરૂઆતથી જર્મન કુબ્જી મારનારાં વહાણોએ મિત્ર-રાજ્યોનાં વેપારી વહાણો કુબાડવાનું કામ ધણા જોસથી ચલાવવા માંડ્યું. આ કુબ્જી મારતાં વહાણોએ દરીઆમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તરતી સુરંગો (Miners) નાંખી દીધી હતી. તેની સાથે વેપારી વહાણો અથડાઈ નાશ પામતાં હતાં. તેથી તટસ્થ રાજ્યોના વેપારને ધણી હરકત થતી હતી. પછી જર્મનીએ ખુલ્લી રીતે જાહેર કર્યું કે મિત્ર-રાજ્યો સાથે વેપાર કરતાં તટસ્થ રાજ્યોનાં વહાણોને કુબાડી દેવામાં આવશે, ત્યારે તટસ્થ રાજ્યોએ તે ધારણનો નિષેધ કર્યો. અમેરિકાના

સંયુક્ત સંસ્થાનની સરકારે જર્મનીને પોતાનું ધોરણ ફેરવવાની સૂચના કરી



પણ જર્મનીએ તેની ઠરકાર કરી નહિ, અને અમેરિકાના વેપાર અને વેપારી વહાણોને નુકશાન થતુંજ રહ્યું. તેમજ જર્મનીની ઉશ્કેરણીથી ખુદ અમેરિકામાં કાવત્રું રચાતું હતું તેની ખબર પડતાં અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોના પ્રમુખ વિલ્સને ૧૯૧૭ના એપ્રિલમાં જર્મની સાથે લડાઈ જાહેર કરી. આ વખતે રૂશીઆનો ખુરદો કરી હિંડનબર્ગ પશ્ચિમને મોરચે આવ્યો હતો. મિત્ર-રાજ્યોનો આ ખરો અણીઓપટીનો

પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન વખત હતો. પણ ખરે વખતે અમેરિકા મિત્રરાજ્યોની સહાયે ધાયું. અમેરિકન સૈન્યો ક્રાન્સને કિનારે ઉતરવા લાગ્યાં, એટલે મિત્રરાજ્યોને બેવડું જોર આવ્યું.

અમેરિકાનું પ્રયંત્ર સૈન્ય મિત્રરાજ્યોની મદદે આવે તે પહેલાં લડાઈનું તડનેફડ કરી દેવા ૧૯૧૮માં જર્મનીએ મહાપ્રયાસ ચાલુ કર્યો. તેમાં જર્મની થોડું ઘણું ફાવ્યું પણ ખરું અને મિત્રરાજ્યોને સહેજ પાછાં હટવું પડ્યું (૧૯૧૮ના માર્ચથી મે).

ફ્રેન્ચ સેનાપતિ મારશલ ફૌશ વડો સેનાપતિ, (૧૯૧૮).— ઉપર પ્રમાણેની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે ફ્રેન્ચ સરકારેના મત એવો હતો કે મિત્રરાજ્યોના સૈન્યનું વડપણ એક સરદારના હાથમાં સોંપવું કે જેથી તે યુધ્ધને સર્વ મોરચે યથાસ્થિત ધ્યાન આપી સર્વવ્યવસ્થા કરી શકે. લૉઈડ જર્મોન પણ એ મતને મળતો થયો અને અંગ્રેજ સેનાપતિ સર ડગલાસ હેગને હુકમ કર્યો કે ફ્રેન્ચ અને બ્રિટિશ સૈન્યોના વડા સેનાપતિ મારશલ ફૌશના હુકમ પ્રમાણે તમારે લડાઈ ચલાવવી. આમ એક હથ્થી લશ્કરી સત્તા થવાથી મિત્રરાજ્યો જર્મન સૈન્યોને પહોંચી વળી શક્યાં. આજ અરસામાં અમેરિકન સૈન્યોની આગખેટા પછી આગખેટા ક્રાન્સમાં ફલાવાવાં

લાગી. એટલે મિત્રરાજ્યોનાં સૈન્યોને બમણો જોરસો આવ્યો. ત્યારે



મારશલ ફ્રાશ

૧૯૧૮ના જુલાઈ મહિનામાં મારશલ ફ્રાશ જર્મન લશ્કરોપર બધે મથકે હુમલો કરવાનું કરાવ્યું. હુમલો થતાં જર્મન હારો તૂટવા લાગી, એટલે જર્મનીને પાછાં હઠવું પડ્યું.

આમ પશ્ચિમને મોરચે આશા-જનક સ્થિતિ થવા માંડી ત્યારે પૂર્વ તરફને મોરચે સર્વે રણક્ષેત્રમાં મિત્ર-રાજ્યોની જીત થતી ચાલી હતી. મેસોપોટેમીઆ માંડ સેનાપતિએ જીતી લીધું. હિંદુસ્થાનના અને સંસ્થાનોનાં સૈન્યોની મદદથી સેનાપતિ અલેન્ખીએ

પેલેસ્ટાઇનમાં ટર્કિશ સૈન્યોને ઠેકાણે ઠેકાણે હરાવી જેફસેલમ કબજે કર્યું. મેસીડોનીઆમાંનાં મિત્રરાજ્યના લશ્કરે ૧૯૧૮માં બલગેરીઆનો ખુરદો કરી તેને સલાહ કરવાની ફરજ પાડી, પછી ટર્કીને કાંઈની મદદ મળવાની આશા ન રહેવાથી તેણે ૧૯૧૮ના નવેમ્બરની ૧લી તારીખે સલાહ કરી. ઑસ્ટ્રિયાની સ્થિતિ પણ હાલહવાલ થઈ ગઈ હતી. યુધ્ધના ખરચના બોજથી ઑસ્ટ્રિયન પ્રજા બેજાર બેજાર થઈ ગઈ હતી. તેની વિરૂધ્ધ હંગેરીઅન પ્રજાની ચળવળ તો ચાલુજ હતી, તેમાં અધુરામાં પૂરું દક્ષિણ તરફથી ઇટલીએ હલ્લાપર હલ્લા કરવા માંડ્યા. ત્યારે ૧૯૧૮ના નવેમ્બરની ૩જી તારીખે ઑસ્ટ્રિયાએ પણ સલાહ કરી.

મહાચુદ્ધ સમાપ્ત, (૧૧મી નવેમ્બર ૧૯૧૮).—આમ પૂર્વ તરફ એકએક પછી એક જર્મનીનાં મળતીઆં રાજ્યે હાર પામી સલાહ કરી, એટલે જર્મની એકલું પડી ગયું. ત્યારે લડી લડી લગલગ આવી રહેલાં મિત્રરાજ્યોને તાબાં શરૂં અમેરિકન સૈન્યોની મદદ આવી મળી; એટલે જર્મનીને પાછાં પગલાં માંડ્યા વિના છૂટકાજ નહોતો. હવે પ્રેસિડન્ટ વિલ્સને જર્મનીને સલાહનાં કહેણ

મોકલવા માંડ્યાં. પણ તેમાં પ્રથમ સૂચના એ હતી કે સલાહની વાત કરતાં પહેલાં જર્મનીએ ક્યુબે કરેલો મિત્રરાજ્યોનો સંધળો મુલક ખાલી કરી પોતાનાં સૈન્યોને જર્મની મોકલાવી દેવાં. જર્મન



પ્રજામાં પણ સલાહ કરવાની ચળવળ ચાલી રહી હતી. તેથી જર્મન કેસર રજા વિલિઅમને વિલ્સનનું કહેણ કબૂલ કરવાની ફરજ પડી. ત્યારપછી ૧૯૧૮ના નવેમ્બરની ૯મી તારીખે સલાહના જર્મન દૂતોએ ફ્રેન્ચ સેનાપતિ ફૌશની મુલાકાત લીધી. મારશલ ફૌશે સલાહની શરતો કહી સંભળાવી. તે માટે જર્મનીની સંમતિ લેવા માટે દૂતમંડળ પાછું ગયું. દરમ્યાન જર્મનીમાં અરમારે બંડ ઉઠાવ્યું હતું. તેથી જર્મનીમાં રહેવું બેખમકારક

કેસર વિલિઅમ રજા લાગવાથી કેસર વિલિઅમ રજા હોલ્ડમાં પલાયન કરી ગયો. પછી ફૌશની શરતો જર્મનીએ કબૂલ કરી અને ૧૧મી નવેમ્બરે મહાયુધ્ધ બંધ કરવામાં આવ્યું.

વરસૈલ્સની સંધિ, (૨૮મી જૂન ૧૯૧૯).—૨૮મી જૂન ૧૯૧૯ને રોજ વરસૈલ્સની સંધિ કરવામાં આવી. ચાર વર્ષ સુધી ચાલી રહેલી મહાયુધ્ધની ધમાચકરીથી યુરોપ અને દુનિઆના અન્ય ભાગોના નકશા ઘણા ફેરવાઈ ગયા. વરસૈલ્સની સંધિથી આફ્રિકામાંના જર્મન સંસ્થાનો અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યા. ઍલ્સેસ અને લોરૈન પ્રાંતો જર્મનીને ફ્રાન્સને આપી દેવા પડ્યા, અને જર્મનીએ કરેલી નુકશાની પેટે ભારે રકમનો દંડ જર્મની પાસે લેવામાં આવ્યો. દંડની રકમ વસુલ થતાં સુધી જર્મન વેપાર ઉદ્યોગનું કેંદ્રસ્થાન જે રૂઢ પ્રાંત તે ફ્રાન્સના તાબામાં રહ્યો. કંઈક કાળ થયાં પોલૅંડ છિન્નભિન્ન થઈ જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા અને રૂશિઆ વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું હતું તેણે વરસૈલ્સની સંધિથી પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવી. હંગરીના મેગીઆર લોકો ઑસ્ટ્રિયાથી છૂટા પડી ગયા અને તેઓએ પોતાનું સ્વતંત્ર

રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઑસ્ટ્રિયાના વિસ્તૃત સામ્રાજ્યના ભાગલા થઈ જઈ ઝેકોસ્લોવેકીઆ અને યુગોસ્લેવીઆ નામનાં બે નિરાળાં સ્વતંત્ર રાજ્ય ઉભાં થયાં. ટર્કીનું રાજ્ય પણ ઘણું નાનું થઈ ગયું. તેના સામ્રાજ્યમાંથી મેસોપોટેમીઆ અને સીરીઆ અંગ્રેજોને તાબે આવ્યાં. આ પ્રમાણે આ મહાયુધ્ધને પરિણામે કંઈ રાજ્યો નામશેષ થઈ ગયાં, તો કંઈ નવાં રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં અને દુનિયાનું ચિત્રપટ ઘણું પલટાઈ ગયું.

ઈંગ્લેન્ડ મહાયુધ્ધમાં રોકાયેલું હતું તે દરમ્યાન દેશના કારભારમાં અંતસ્થ સુધારા અને તકરારી સવાલોનો નિકાલ મુલતવી રાખવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૧૬માં આયર્લેન્ડમાં થયેલા બંડને શમાવી દીધા પછી ત્યાં લશ્કરી કાયદો અમલમાં મૂકાયો હતો તેથી બંડો તો થવાં પામ્યાં નહિ, પણ અસંતોષ ઘણો વધી પડ્યો હતો. આયર્લેન્ડમાં કાયદેસર લડત ચલાવનારા નેતાઓનો પક્ષ નબળો પડી જઈ સશસ્ત્ર લડતના હિમાયતી સીનશીન પક્ષને પ્રબળ્પણે ટેકો હતો. રેડમન્ડ મરણ પામ્યો હતો અને તેની જગાએ પાર્લિમેન્ટના આધરિશ પક્ષનો નેતા ડિલન થયો હતો. તેનીજ સૂચનાથી ફરજિયાત લશ્કરી નોકરીનો કાયદો આયર્લેન્ડે લાગુ પાડવામાં આવ્યો નહોતો. પછી આયર્લેન્ડનો અસંતોષ દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી ૧૯૨૦માં આયર્લેન્ડના ઉત્તર અને દક્ષિણ આયર્લેન્ડ એમ બે વિભાગ કરવામાં આવ્યાં, અને બંને વિભાગમાં જુદીજુદી પાર્લિમેન્ટ રાખવામાં આવી. આ કાયદો ઉત્તર આયર્લેન્ડ એટલે અલ્સ્ટરના પરગણાંને પસંદ પડ્યો ને ત્યાંની નવી પાર્લિમેન્ટનો સમાવેશ બ્યોર્જ રાજને હાથે ૧૯૨૨માં કરવામાં આવ્યો. પણ દક્ષિણ આયર્લેન્ડના લોકોએ ૧૯૧૯માં પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જાહેર કર્યું હતું, તેથી ૧૯૨૦નો કાયદો તેમને માન્ય હતો નહિ. ત્યારપછી બે વર્ષ સુધી આયર્લેન્ડમાં સીનશીન, પક્ષ અને ક્ષિત્રિશો વચ્ચે ચક્રમંત્ર ઝંઝાં કરી અને સર્વત્ર અરાજકતા અને અંધાધુંધી થઈ ગઈ હતી. પણ છેવટે ૧૯૨૧માં દક્ષિણ આયર્લેન્ડ અને ગ્રેટ બ્રિટન વચ્ચે સમજુતી થઈ. એ સમજુતી અનુસાર ૧૯૨૨માં 'આધરિશ ફ્રી સ્ટેટ ઍક્ટ' નામનો કાયદો ક્ષિત્રિશ

પાર્લમેન્ટમાં પસાર થયો. આ કાયદાથી આયર્લેન્ડે બ્રિટિશ સાર્વભૌમત્વ કબૂલ કર્યું પણ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવ્યું. આ પ્રમાણે કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલીઆ અને દક્ષિણ આફ્રિકા માફક દક્ષિણ આયર્લેન્ડમાં પણ સ્વસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થયું.

દરમિયાન ૧૯૧૮માં ખુદ ઈંગ્લેન્ડમાં એક કાયદો કરી મતદાર સંઘ ધણો વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યો. પ્રજાએ યુધ્ધમાં હોંસથી ભાગ લીધો હતો માટે રાજ્યકારભારની બાબતમાં પ્રજાના મોટા ભાગનો હાથ હોવો જોઈએ એમ સર્વને થયું હતું. તેપરથી આ કાયદો રચાયો. એ કાયદાથી ઈંગ્લેન્ડમાં ૬ મહિના વસવાટ કરનાર અને ભાડાની જગા ધરાવનાર સ્ત્રી, પુરૂષ અને તેવા પુરૂષની પત્નીને મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો, આમ થવાથી પૂર્વે લગભગ ૮૦ લાખ માણસોને મતાધિકાર હતો, તે આ કાયદાથી લગભગ બે કરોડ માણસોને એટલે ઈંગ્લેન્ડની અરધી વસ્તીને મતાધિકાર મળ્યો.

૧૯૧૬માં લૉઇડ જર્જને સ્થાપેલી પાંચ સભાસદોની ‘યુધ્ધવિષયક કમિનેટ’ની હવે જરૂર નહિ હતી, તેથી તે રદ કરી પૂર્વની માફક ૨૦-૨૨ સભાસદોનાં પ્રધાનમંડળ મારફત પાછો રાજ્યકારભાર ચાલવા લાગ્યો. ૧૯૧૭માં યુધ્ધ બાબે મસલત ચલાવવા માટે સંસ્થાનોના મુખ્ય પ્રધાનનોને પણ ‘વૉર કમિનેટ’માં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. તેથી સામ્રાજ્યમાં સંસ્થાનોનો દરજ્જો પણ વધ્યો.

વચમાં ૧૯૧૮માં પાર્લમેન્ટની ફરી ચુંટણી થઇ હતી, તેમાં પણ લૉઇડ જર્જોર્જને ટેકા આપનારા વધારે સંખ્યામાં હોવાથી તે પાછો વડો પ્રધાન થયો અને પહેલાં પ્રમાણેજ તેણે મિત્ર પ્રધાનમંડળ બનાવ્યું. પણ લડાઈ સમાપ્ત થયા પછીનું લૉઇડ જર્જોર્જનું ધોરણ કોન્ઝરવેટિવ પક્ષવાળાઓને પસંદ પડ્યું નહિ, તેથી તેઓ છૂટા પડ્યા. આમ પાર્લમેન્ટમાં લૉઇડ જર્જોર્જનું મતાધિક્ય જવાથી ૧૯૨૨ના અક્ટોબરમાં લૉઇડ જર્જોર્જે મુખ્ય પ્રધાનપદ છોડી દીધું. એટલે ૧૯૧૬માં સ્થાપિત થયેલાં મિત્ર પ્રધાનમંડળનો ૧૯૨૨માં અંત આવ્યો. આ પ્રધાનમંડળે તેની ૬ વર્ષની કારકીર્દીમાં ઘણાં મહત્વનાં કામો કર્યા

હતાં. મહાયુધ્ધ યશસ્વીપણે પાર પાડ્યા ઉપરાંત ૧૯૧૮માં મતદાર સંઘ ધણેા વિસ્તૃત કર્યો. ૧૯૧૮માં હિંદુસ્થાનની રાજ્યધનનામાં સુધારાનો કાયદો કર્યો. અને ૧૯૨૨માં આયર્લેન્ડના સ્વરાજ્યનો 'આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ ઍક્ટ' રચ્યો.

લૉર્ડ જ્યૉર્જ રાજનામું આપ્યા પછી કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષનો નેતા ઍનર લૉ વડો પ્રધાન થયો (૧૯૨૨). પછી પાર્લિમેન્ટની નવી ચુંટણી થઇ. તેમાં પણ કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષનું મતાધિક્ય થયું. અને ઍનર લૉ વડો. પ્રધાન નીમાયો. પણ પ્રધાનપદે આવ્યા પછી થોડા દિવસમાં ૧૯૨૩ના અકટોબરમાં તે મરણ પામ્યો. આ વખતે કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષમાં લૉર્ડ કર્ઝન અને મી. ઍલ્ડવિન નેતા હતા. લૉર્ડ કર્ઝને હિંદુ-



ઍનર લૉ



લૉર્ડ કર્ઝન

રહી શકે એમ હતું. આ પ્રધાનમંડળને દેશમાં ઉલ્લેગધંધા, ખેડારીપણું

હતો તેથી તે મુખ્ય પ્રધાન થશે એમ લાગતું હતું. પણ પ્રચલિત શિષ્ટાચાર પ્રમાણે પ્રધાન આમની સલાનો સભ્ય હોવો જોઈએ તેથી સ્ટૅન્લી ઍલ્ડવિન મુખ્ય પ્રધાન થયો (૧૯૨૩). આ વખતે આમની સલામાં ૨૫૯ કૉન્ઝરવેટિવો, ૧૯૧ મજૂર પક્ષના, ૧૫૫ લિબરલો અને ખીજા ૧૦ સલાસદો હતા. પાર્લિમેન્ટની આવી રચનામાં જ્યાંસુધી લિબરલ અને મજૂર પક્ષ એક ન થાય ત્યાંસુધી કૉન્ઝરવેટિવો પ્રધાનપદે

અને વેપાર વિષયક રાજનીતિપર લક્ષ આપવું પડ્યું. સંરક્ષિત વેપાર અને સામ્રાજ્યમાં બનતા માલને સવળતાનું ધોરણ અખત્યાર કરવાથી દેશમાં બેકારી ઓછી થશે એમ બૉલ્ડવિનની સરકાર ધારતી હતી, તેથી તે ધોરણ તેણે રાખવા ઠરાવ્યું. આ ધોરણ વિષે મજૂર પક્ષનો વિરોધ એ કારણથી હતો કે તેમ કરવાથી દેશમાં મોંઘવારી વધશે, ત્યારે લિયરલોનું કહેવું એવું હતું કે ખુલ્લા વેપારની રાજનીતિથી ઇંગ્લેંડના ઉદ્યોગ-ધંધા આપાદ થયા છે તે કમી થઈ જશે.

આમ કરી લિયરલો અને મજૂર પક્ષ જોડાઈ ગયા એટલે બૉલ્ડવિનની હાર થઈ. તેણે પ્રધાનવડું છોડ્યું અને ૧૯૨૪ના જાનેવારીમાં મી. મેકડોનલ્ડના નેતૃત્વતળે મજૂર પક્ષનું પ્રધાનમંડળ અધિકારે આવ્યું. આ પ્રધાનમંડળ ઘણું કમકાવત હતું કેમ કે તે લિયરલોના ટેકાથી અધિકારે હતું. તેથી પોતાનાજ ધોરણે તેનાથી કારભાર થઈ શકતો નહોતો. આ પ્રધાનમંડળ તરફથી રૂશીઆ અને જર્મનીના સમાજસત્તાવાદીઓને (Socialist) સહાનુભૂતિ મળતી રહેવાથી કૉન્ઝરવેટિવ અને લિયરલોને એમ લાગ્યું કે ઇંગ્લેંડમાં પણ એવુંજ ધોરણ દાખલ કરવા પ્રધાનમંડળનો વિચાર છે કે શું. તેમજ સિંગાપોર થાણામાં નૌકાસૈન્ય સ્થળ સ્થાપવાની આયતની, ઇંગ્લેંડમાં એક સમાજસત્તાવાદી પત્રકાર ઉપરના ખટલાની આયતની અને ઇજિપ્ટ અને સુદાન સંબંધની રાજ્યનીતિ લિયરલો



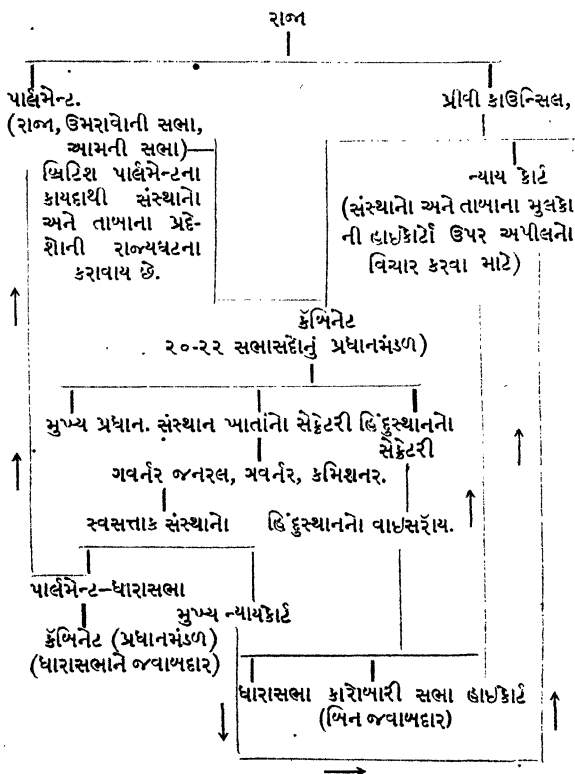
સ્ટૅન્લી બૉલ્ડવિન



રૅમ્સે મેકડોનલ્ડ

અને કૉન્ઝરવેટિવોને પસંદ ન પડવાથી મજૂર પક્ષી પ્રધાનમંડળની હાર થઈ. ત્યારે તે પાર્લમેન્ટ બરખાસ્ત કરી મી. મેકડોનલ્ડે નવી ચુંટણી કરાવી. ૧૯૨૪ના અક્ટોબરમાં નવી ચુંટણી થઈ, તેમાં કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષના ૪૧૩, મજૂર પક્ષના ૧૫૦, લિબરલો માત્ર ૪૦ અને બીજા કુટકળ ૧૨, એમ સલાસદો ચુંટાઈ આવ્યા. એટલે મેકડોનલ્ડે પ્રધાન-વટું છોડ્યું અને મી. બોલ્ડવિનનું કૉન્ઝરવેટિવ પ્રધાનમંડળ થયું. અને તેજ પ્રધાનમંડળ હાલ અધિકારે છે (૧૯૨૬ મે).

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની રાજ્યવ્યવસ્થા



પ્રકરણ ૩૪ મું

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની રાજ્યવ્યવસ્થા

છેલ્લા ચાર સાડાચાર સૈકામાં ઇંગ્લેન્ડની કેટલી ઉન્નતિ થઈ અને તેનું સામ્રાજ્ય પાંચે ખંડોમાં કેવી રીતે વિસ્તૃત થયું તે સંબંધે ઘણી હકીકત આ પુસ્તકમાં આવી ગઈ છે. ત્યારે હવે એ વિશાળ સામ્રાજ્યની રાજ્યવ્યવસ્થા કેવી છે, સામ્રાજ્યના જુદાજુદા ભાગોનો ગ્રેટ બ્રિટન સાથેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે, તે દેશોમાં રાજ્યવ્યવસ્થા કેવી છે, સંસ્થાનો અને તાબાના મુલકોપર ગ્રેટ બ્રિટને નિયંત્રણ કેવી કેવી રાખી છે તે સંબંધે થોડી હકીકત આ પ્રકરણમાં આપી છે.

દુનીઆનું એકંદર, ક્ષેત્રફળ ૫ કરોડ અને ૨૫ લાખ ચોરસ માઇલનું છે. તે પૈકી લગભગ ૧ કરોડ ૪૦ લાખ ચોરસ માઇલ એટલે દુનીઆના લગભગ ચોથા ભાગપર બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રસરેલું છે. પાંચે ખંડમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો મુલક છે. એ સામ્રાજ્યમાં ૪૩ કરોડ માણસની વસ્તી છે, તેમાં ૫ કરોડ અને ૩૦ લાખ ગોરા છે, અને બાકીના ૩૮ કરોડમાં કાળા, ઘઉં વર્ણના અને પીળા રંગના લોકો છે. તે દરેક જાતિનાં આચારવિચાર, રહેણી કરણી અને સંસ્કૃતિમાં ઘણો ફરક છે.

આવું વિશાળ સામ્રાજ્ય છેલ્લાં ચારસો વર્ષમાં થવા પામ્યું છે. એ મહારાજ્યના જુદાજુદા અંગોમાં જુદીજુદી રાજ્યકારભાર પધ્ધતિ ચાલે છે અને ગ્રેટ બ્રિટન સાથેના દરેકના સંબંધમાં ઘણો ફરક છે. કેટલાક દેશો સ્વસત્તાક છે અને તેથી અંતસ્થ રાજ્યકારભારની વ્યવસ્થા કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર તેમને છે. અને ત્યાં જવાબદાર રાજ્યપધ્ધતિ હસ્તી ધરાવે છે. કોઈકોઈ ઠેકાણે પ્રતિનિધિક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે અને ત્યાં કોઈકોઈ બાબતમાં જવાબદાર રાજ્યપધ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે. કેટલાક દેશોપર તો ઇંગ્લેન્ડ સીધોજ પૂર્ણપણે અમલ ચલાવે છે; ત્યારે કેટલાક દેશોપર ઇંગ્લેન્ડની માત્ર દેખરેખજ છે.

કોઈપણ દેશમાં સુવ્યવસ્થિત રીતે રાજ્યકારભાર ચલાવવા માટે મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ પ્રકારની સંસ્થાની જરૂર હોય છે; (૧) કાયદા કરનારી સંસ્થા, (૨) કાયદા પ્રમાણે અમલ બજાવનાર સંસ્થા, અને (૩) શાસન કરનાર સંસ્થા. આ ત્રણ સંસ્થા અનુક્રમે ધારામંડળ, કારોબારીમંડળ અને ન્યાયકોર્ટ કહેવાય છે. ધારામંડળ કાયદા ઘડે છે, કારોબારીમંડળ કાયદાનો અમલ બજાવે છે, અને ન્યાયકોર્ટ દેશમાં કાયદા વિરૂધ્ધ વર્તન કરનારાઓને શાસન કરે છે. આ ત્રણ સંસ્થાઓમાં ધારાસભા શ્રેષ્ઠ સંસ્થા ગણાય છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ કાયદા કરનાર મંડળ તે બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ છે. આ પાર્લિમેન્ટના ત્રણ વિભાગ છે. (૧) રાજ, (૨) ઉમરાવોની સભા, (૩) આમની સભા. નવો કાયદો કોઈપણ ભાગમાંથી ઉપસ્થિત થઈ શકે છે. કોઈએક ખરડા-બિલને કાયદાનું સ્વરૂપ મેળવવા માટે આમની સભા અને ઉમરાવોની સભામાં પાસ થવાની જરૂર છે, અને પછી તે માટે રાજની સંમતિની જરૂર છે. હવે સામ્રાજ્યના જેજે અંગોને સ્વરાજ્ય મળ્યું છે તે દેશોની અંતસ્થ બાબતો સંબંધે કાયદા કરવાનો અધિકાર ગ્રેટ બ્રિટનની પાર્લિમેન્ટ તે દેશોની પાર્લિમેન્ટ-રાજ્યસભાને આપેલો છે માટે તેમાં બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ હાથ ધાલતી નથી. પરંતુ ત્યાંની અંતસ્થ બાબત માટે બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ કદાચિત કોઈ કાયદો કરે તો તે ગેરકાયદેસર કહેવાય નહિ, કારણ કે જે કાયદાથી સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય મળ્યું છે તે કાયદા બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટે કરેલા હોવાથી તે રદ કરવાની પણ સત્તા બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટને છે.

ઉમરાવોની સભા અને આમની સભા.—ઉમરાવોની સભામાં (૧) કેટલાક વંશપરંપરાના હકથી, (૨) કેટલાક રાજ્યએ ઉમરાવપદ બદ્ધાથી, (૩) કેટલાક કાયદા શાસ્ત્રીઓ અને મુખ્ય ધર્માધિકારીઓ, અને (૪) કેટલાક સ્કૉટલૅન્ડ અને ઉત્તર આયર્લૅન્ડના ઉમરાવોના પ્રતિનિધિઓ તરીકે બીરાજે છે. આ સભાની સંખ્યા વારંવાર બદલાય છે. હમણાં એની સંખ્યા ૧૪૦ છે. આમની સભાના સભાસદોની સંખ્યા ૬૧૫ જેટલી છે. તેમાં ઈંગ્લૅન્ડ, સ્કૉટલૅન્ડ અને

ઉત્તર આયર્લેન્ડના લેકેના પ્રતિનિધિઓ ચુંટાઈ સભાસદ થાય છે. દર પાંચ વર્ષે પાર્લમેન્ટની નવી ચુંટણી થવી જ જોઈએ એવો કાયદો છે. ૧૯૧૮ પૂર્વે ગ્રેટ બ્રિટનમાં લગભગ ૮૦ લાખ માણસને મતાધિકાર હતો. પણ ૧૯૧૮ના કાયદાથી લગભગ બે કરોડ માણસને મતાધિકાર મળ્યો છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રાજ, ઉમરાવો અને આમની સભાની સંસ્થા પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે અને તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય માટે કાયદા કરે છે. અને આમની સભાને જવાબદાર પ્રધાનમંડળ—કૅબિનેટ* અમલ બળવણીનું કામ કરે છે. કૅબિનેટમાં ધણુંખણ ૨૦-૨૨ સભાસદો હોય છે. તેઓ આમની કે ઉમરાવોની સભાના સભાસદ હોવા જ જોઈએ. આ પ્રધાનમંડળ મારફત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો સર્વ કારભાર ચાલે છે. સામ્રાજ્યના બધા ભાગોના રક્ષણની જવાબદારી ગ્રેટ બ્રિટનપર છે. તે માટે તેને દર વર્ષે ભારે ખર્ચ કરવો પડે છે. રક્ષણની જવાબદારી “ઈમ્પીરીઅલ ડીફેન્સ કમિટી” નામના મંડળપર છે. એ મંડળ લશ્કર, નૌકા અને વિમાનોની વ્યવસ્થા રાખે છે. આ કમિટીમાં, પરદેશ, યુધ્ધ, સંસ્થાન, હિંદુસ્થાન વગેરે ખાતાના પ્રધાનો સભાસદ છે. તે ઉપરાંત યુધ્ધવિષયમાં પ્રવીણ એવા ગૃહસ્થો પણ સભાસદ હોય છે. વડો પ્રધાન આ કમિટીનો અધ્યક્ષ હોય છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંનાં સંસ્થાનો અને તાબાના મુલકોના રાજ્ય-કારભાર સંબંધે ત્રણ વિભાગ છે. ૧. કેટલાક ભાગો સ્વસત્તાક હોઈ જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ ભોગવે છે. ૨. કેટલાક ભાગમાં પ્રતિનિધિ તત્વવાળી સંસ્થાઓ છે, પણ જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ નથી. ૩ અને કંઈક દેશ સીધા બ્રિટિશ હકુમત તળે છે. આમ જુદેજુદે કેટલાં જુદીજુદી રાજ્યપદ્ધતિ ચાલે છે, તોપણ દરેક ભાગપર બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ, કૅબિનેટ અને બ્રિટિશ ન્યાય ખાતાની થોડી ધણી નિયંત્રણા-તો છેજ. બધા ભાગોની રાજ્યઘટના બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ ધડે છે, જુદાજુદા દેશોપર ગવર્નર જનરલ કે ગવર્નર, યા કમિશનર, કમૅડર

* કૅબિનેટમાંના ૨૦-૨૨ પ્રધાનોમાં કોની કોની પાસે કયું કયું કામ છે તે ૩૧માં પ્રકરણમાં આવી ગયું છે.

વગેરે અધિકારીઓની નીમણૂક બ્રિટિશ કૅબિનેટ કરે છે. તેમજ દરેક ભાગની ન્યાયકોર્ટોના ચુકાદા ઉપર અપીલ એટ બ્રિટનના રાજાની પ્રીવી કાઉન્સિલ સાંભળે છે.

કેનેડા.—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કેનેડા, ન્યૂઝીલૅન્ડ, ઑસ્ટ્રેલીઆ, દક્ષિણ આફ્રિકા અને ન્યૂફાઉન્ડલૅન્ડ એ સંસ્થાનો અને ઉત્તર અને દક્ષિણ આયલૅન્ડ એટલાં સ્વરાજ્ય ભોગવે છે. બધાં સંસ્થાનોમાં કેનેડા સૌથી જૂનું અને મહત્ત્વનું છે. એને ડુમીનીઅન ઑફ કેનેડા કહે છે. ૧૮૬૭ના ‘બ્રિટિશ નૉર્થ અમેરિકા એક્ટ’થી કેનેડા સ્વસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ ભોગવે છે અને ત્યાંની વ્યવસ્થા ઇંગ્લૅન્ડના જેવી કરવામાં આવી છે. કેનેડામાં નવ પ્રાંત છે. ત્યાંની ધારાસભાને પાર્લિમેન્ટ કહે છે. તેના બે વિભાગ છે. એક સીનેટ અને બીજો આમની સભા. સીનેટમાં ૯૬ ચુંટાયલા સભ્યો જાહેરી પર્યંતના હોય છે. આમની સભામાં ૨૩૬ સભાસદો હોય છે તેઓ પણ ચુંટાયલા હોય છે, પ્રધાનમંડળ રાજકાજ માટે તેને જવાબદાર રહે છે.

ન્યૂઝીલૅન્ડ.—આ સંસ્થાનને ૧૮૫૨માં સ્વરાજ્ય મળ્યું હતું. એમાં પણ નવ પ્રાંત છે. અહીંની પાર્લિમેન્ટ ‘જનરલ એસેમ્બલી’ કહેવાય છે. તેના પણ બે વિભાગ છે, એક લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ—ધારાસભા અને બીજો ‘હાઉસ ઑફ રેપ્રીઝેન્ટેટિવ્સ’—પતિનિધિ સભા. પહેલી સભામાં ૪૦ સભાસદો હોય છે અને બીજામાં ૮૦. અહીં પણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર છે. પ્રધાનમંડળ પ્રતિનિધિ સભાને જવાબદાર રહે છે.

કૉમનવેલ્થ ઑફ ઑસ્ટ્રેલીઆ.—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું ત્રીજું સંસ્થાન ઑસ્ટ્રેલીઆ. તે ‘કૉમનવેલ્થ ઑફ ઑસ્ટ્રેલીઆ’ કહેવાય છે. ૧૯૦૦માં જુદાં જુદાં સંસ્થાનો એક થઇ ‘કૉમનવેલ્થ’ નામ પડ્યું. ઑસ્ટ્રેલીઆને ‘કૉમનવેલ્થ ઑફ ઑસ્ટ્રેલીઆ’ એ સંજ્ઞા છે. સ. ૧૯૦૦માં બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટના કાયદાથી મળી છે. આ સંસ્થાનની પાર્લિમેન્ટ ‘રીડરલ પાર્લિમેન્ટ’ કહેવાય છે. તેનાપણ સીનેટ ‘અને હાઉસ ઑફ રેપ્રીઝેન્ટેટિવ્ઝ’ એવા બે વિભાગ છે.

સીનેટમાં ૩૬ સભાસદો છે અને પ્રતિનિધિ સભામાં ૭૫ સભ્યો બેસે છે. અહીંયાં પણ જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ છે.

યુનીયન ઑફ સાઉથ આફ્રિકા.—સાત્રાજ્યનું ૪થું અગત્યનું સંસ્થાન ‘યુનીયન ઑફ સાઉથ આફ્રિકા’ કહેવાય છે. ૧૯૧૦માં દક્ષિણ આફ્રિકામાંના ચાર સંસ્થાનો સંયુક્ત થઈ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટના કાયદાથી ‘યુનીયન ઑફ સાઉથ આફ્રિકા’ નામ પામ્યાં. ત્યાંની કાયદા કરનારી સભા પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે, અને તેનાપણ બે વિભાગ છે; સીનેટ અને હાઉસ ઑફ અસેમ્બલી. પહેલામાં ૪૮ સભાસદો છે અને બીજામાં ૧૩૫ છે, અહીં પણ જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ ચાલે છે.

દક્ષિણ આયર્લેન્ડ.—બ્રિટિશ સાત્રાજ્યમાં આયર્લેન્ડ પણ સ્વસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિવાળો દેશ છે. ૧૯૨૨ના ડીસેમ્બરમાં બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે અહીંની રાજ્યઘટના માટે કાયદો કરી તેને ‘આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ’ એવું નામ આપ્યું. અહીં પણ રાજ્યસભાના બે ભાગ છે એક સીનેટ અને બીજો ચેમ્બર ઑફ ડેપ્યુટીઝ. સીનેટમાં ૬૦ સભાસદ અને ચેમ્બર ઑફ ડેપ્યુટીઝમાં ૧૫૩ સભાસદ રાખ્યા છે. આ ઠેકાણે પણ જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ છે.

ઉપર પ્રમાણે બધાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોને દેશની અંદરની વ્યવસ્થા માટે કાયદા કરવાની સત્તા છે, તોપણ તે બધાની પરદેશી રાજ્યનીતિ બાબતની સત્તા પૂર્ણપણે મર્યાદિત રાખેલી છે. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યાપાર વિષયક ધોરણે તેઓ ઠરાવી શકે છે, તેમજ પરરાજ્ય કે સાત્રાજ્યના બીજા ભાગોમાંથી આવતા માલપર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જકાત તેઓ મૂકી શકે છે. પણ પરરાજ્યો સાથે સીધો રાજ્યદ્વારી વ્યવહાર કાઢીપણ સંસ્થાનથી રાખી શકાય નહિ.

સ્વસત્તાક પદ્ધતિવાળાં સંસ્થાન માટે ગવર્નર જનરલ ઇંગ્લેન્ડનો રાજ નીમે છે. તે ઇંગ્લેન્ડના રાજનો પ્રતિનિધિ છે અને સંસ્થાનના બધા અધિકારીઓનો ઉપરી અધિકારી છે. ઇંગ્લેન્ડના રાજના પ્રતિનિધિ તરીકે પરરાજ્યો સાથેના અને ઇંગ્લેન્ડ સાથેના સંબંધની બાબતમાં બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળનાં તંત્ર પ્રમાણે તેને ચાલવું પડે છે.

સંસ્થાનના સૌથી ઉપરી અધિકારી તરીકે ત્યાંની ધારાસભાએ કરેલા કાયદા તે અમલમાં મૂકે છે.

જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિવાળાં સંસ્થાનની ધારાસભાએ પસાર કરેલા કાયદાના ખરડાને કાયદાનું સ્વરૂપ મળવા માટે ત્યાંના ગવર્નર કે ગવર્નર જનરલની સંમતિની જરૂર રહે છે. જ્યાંસુધી એ અધિકારીની સંમતિ મળી નથી ત્યાંસુધી કોઈપણ ખરડો કાયદો કહેવાતો નથી. સંમતિ આપવી કે ન આપવી, અથવા સંમત કવચિત પ્રસંગે તહકૂબ રાખવી તે અધિકાર ગવર્નર કે ગવર્નર જનરલનો છે. પણ એ અધિકાર તાત્વિક છે. અંતસ્થ કારભાર સંબંધના કોઈપણ કાયદા માટે એ અધિકારનો અમલ કરવામાં આવતો નથી. એવા કાયદાને મંજૂરી મળે છેજ. પણ એકંદર સામ્રાજ્યના હિતને બાધ કરતા કોઈ કાયદો હોય તો ઉપલો અધિકાર અમલમાં મૂકવામાં આવે છે.

ન્યાય સંબંધની બાબતમાં પણ એ બધાં સંસ્થાનો ગ્રેટ બ્રિટન સાથે જોડાયેલાં છે. બધા દેશની હાઇકોર્ટોએ આપેલા ફેસલા ઉપર ગ્રેટ બ્રિટનની પ્રીવી કાઉન્સિલમાં અપીલ થઈ શકે છે.

આ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો ઉપરાંત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં બીજા પુષ્કળ દેશો અને બેટો આવેલા છે. તેઓ રાજ્યકારભારની બાબતમાં વત્તા બાજુ ગ્રેટ બ્રિટન સાથે સંગળાયેલા છે. તેઓ પોતપોતાની આંતર રાજ્ય-ધટના પ્રમાણે રાજસંસ્થાન (Crown Colonies), કે રક્ષિત રાજ્યો (Protected States), કે તાબાના મુલકો (Dependencies) કહેવાય છે. આમાંનાં રાજસંસ્થાનોનો સર્વ કારભાર ગ્રેટ બ્રિટનની દેખરેખ નીચે ચાલે છે. બહામાના ટાપુઓ, બારબેડોઝ, બરમ્યૂડા, બ્રિટિશ ગીઆના, સાઈપ્રસ, શીજી, જમૈકા, લીવર્ડ ટાપુઓ, માલ્ટા, મોરિશ્યસ, બ્રિટિશ હૉન્ડુરાસ, સીલોન, ઈસ્ટ આફ્રીકા, સેન્ટલ્યૂસીઆ, સેસ્વેલ્સ, સીએરાલીઓન, નાઈજીરીઆ, સ્ટેડ્સ સેલ્લમેન્ટ્સ, ટ્રીનીદાદ, ટોબેગો, બ્રિઝાવેલ, બાસ્ટોલેડ, બેચુઆનાલેડ, સેન્ટહેલીના, સોમાલી-લેંડ, સ્વાઝીલેંડ. યુગાન્ડા, વાઈલાઈવાઈ એ પ્રકારના મુલકો છે.

આ શિવાય રહોડેશીઆ, ઉત્તરબોર્નામિયા, અને સારાવાકપર

સંસ્થાન ખાતાના સેક્રેટરીની નિયંત્રણા છે.

હિંદુસ્થાનપર 'સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇડીઆ'ની નિયંત્રણા છે. આ ઉપરાંત છેલ્લા મહાયુદ્ધને પરિણામે મેસોપોટેમીઆ, જર્મન ઇસ્ટ અને વેસ્ટ આફ્રિકા, અને પેલેસ્ટાઈનના વિશાળ પ્રદેશો બ્રિટિશ નેશનની નીચે આવ્યા છે.

હુનોવર વંશની કારકીર્દી વખતના અને બીજા સાધારણ મહત્વના પ્રશ્નો

- (૧) સમ્પ્રવાર્ષિક વિગ્રહનાં કારણ કયાં કયાં? એ યુધ્ધમાં કઈકઈ અગત્યની લડાઈઓ થઈ હતી? અને યુધ્ધનું પરિણામ શું આવ્યું?
- (૨) અમેરીકામાંનાં ઇંગ્લિશ સંસ્થાનોએ માતૃભૂમિ વિરૂધ્ધ બંડ શા માટે કર્યું? એ બંડ પછી ઇંગ્લેન્ડના સંસ્થાન બાબતના ધોરણમાં ફેરફાર થયો કે નહિ? જો થયો હોય તો તે શો હતો તે કહો.
- (૩) કૉબિનેટ પદ્ધતિની રાજ્યવ્યવસ્થા એટલે શું? એ પદ્ધતિની શરૂઆત ક્યારથી થઈ? કૉબિનેટના મુખ્ય પ્રધાન અને બીજા પ્રધાનો વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ કેવો હોય છે?
- (૪) ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સમાંની રાજ્યક્રાંતિઓની તુલના કરો.
- (૫) ૧૬૮૯થી ૧૭૬૩ દરમ્યાન ઇંગ્લેન્ડનું પરરાજ્ય વિષે ધોરણ કેવું હતું? એ વર્ષો દરમ્યાન ઇંગ્લેન્ડને કયાકયા વિગ્રહો કરવા પડ્યા અને તેનાં પરિણામ શું આવ્યાં હતાં તે કહો.
- (૬) ઇંગ્લેન્ડનું સમુદ્ર ઉપરનું સર્વેપરીપણું કેવી રીતે સ્થાપિત થયું?
- (૭) ૧૯મા અને ૨૦મા સૈકામાં પાર્લિમેન્ટ બાબતમાં શું શું સુધારા થયા?
- (૮) ૧૯મા અને ૨૦મા સૈકાનો આયર્લેન્ડનો ઇતિહાસ ટુંકમાં આપો.
- (૯) બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંનાં સંસ્થાનો કયાં કયાં છે, પ્રત્યેકમાં રાજ્યવ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની છે અને ગ્રેટ બ્રિટન સાથે તેઓનો સંબંધ કેવો છે?

- (૧૦) ઉમરાવો અને આમની સભા, એ બેમાં વધારે સત્તા કઈ સભાની અને તે કેવી રીતે સ્થાપિત થઈ તે કહો.
- (૧૧) ઇંગ્લેંડમાં જુદાજુદા રાજદ્વારી પક્ષો કયારે અંધાવા લાગ્યા, વખતો વખત તેઓનાં નામો શું હતાં, હાલમાં કયાકયા રાજકીય પક્ષો છે, અને દરેકનું રાજકીય ધોરણ કેવું કેવું છે તે કહો.
- (૧૨) દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપવામાં ઇંગ્લેંડને ઘણી મુશ્કેલી નડી તેનું કારણ શું?
- (૧૩) આયર્લેંડે હોમરલ મેળવવા માટે કેવી કેવી ચળવળો ચલાવેલી? ઇંગ્લેંડ અને આયર્લેંડનું ઐક્ય થવામાં અડચણ શું હતી?
- (૧૪) નીચે લખેલા ગ્રહસ્થો વિષે થોડી થોડી હકીકત આપો,—
ગ્લેડ્સ્ટન, એકોનેલ, વેલિંગ્ટન, ડિઝરાયલી, પારનેલ, કૂગર
અંસક્રિવથ, નાનો પિટ, લાર્ડઝ ન્યૂબર્ગ, પામસ્ટન, હિંડનબર્ગ
અને ચેમ્બરલેન.
- (૧૫) ઑસ્ટ્રેલીઆ અને કૅનેડા સંસ્થાનોનો ટુંકમાં ઇતિહાસ આપો
અને કયા સંસ્થાનમાં ઇંગ્લેંડને વધારે મુશ્કેલી નડી તે કહો.
- (૧૬) સંરક્ષિત, વેપાર અને ખુલ્લા વેપારના સંબંધમાં જુદાંજુદાં
પ્રધાનમંડળનાં ધોરણ કેવાં હતાં? અંતે કયું ધોરણ ઇંગ્લેંડે સ્વીકાર્યું?
- (૧૭) મિશ્ર પ્રધાનમંડળ એટલે શું? મિશ્ર પ્રધાનમંડળ કયારે કયારે
થયાં હતાં, એવાં બે પ્રધાનમંડળના ઉદાહરણ આપો.
- (૧૮) છેલ્લાં મહાયુધ્ધનાં કારણો કયાં કયાં હતાં? એ યુધ્ધનું
ટુંકમાં વર્ણન કરો.

સુચી પત્ર

અટ્રાંસ ૨૮૯
 અંડરટેક્સ ૧૦૧
 અંબરડીન ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૮૮
 અંબી-સની સંધિ ૩૦૦, ૩૦૧
 અમેરિકાના બ્રિટિશ સંસ્થાનોની
 સ્વતંત્રતા માટે લડાઈ ૨૬૦-
 ૨૬૩ ૨૬૯-૨૭૪
 અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનમાં
 આંતર મુલકી વિગ્રહ ૩૯૧,
 ૩૯૨
 આલિંગટન ૧૬૧, ૧૬૩
 અરંડેલ ૫૫
 અલેક્ઝાન્ડર (૩૨ીઆનો) ૩૦૪,
 ૩૦૬, ૩૦૭
 અંકટ આફ સીક્યુરિટી ૧૯૬
 અંકટ આફ સેટલમેન્ટ ૧૮૫,
 ૨૧૫, ૨૧૬
 અંકટ આફ યુનિફોર્મિટી ૬૪
 અંકટ આફ સુપ્રીમસી ૩૯
 અંગલ્સ ૪
 અંબુવંશ ૭
 અંડિંગટન ૩૦૨
 અંન (ઇંગ્લેંડની રાણી) ૧૯૦-૨૦૦
 અંન આફ કલીન્ઝ ૪૫
 અંન આફ બ્રિટની ૧૮
 અંન બોલીન ૩૪, ૩૮, ૪૧, ૪૨

અંબહર્સ્ટ ૨૪૦-૨૪૧
 અંબહર્ટ (ગવર્નર) ૩૨૦
 અંરન ૯૫
 અલેન્ગી ૪૪૪
 અંશલી ૧૬૧
 આસ્ક ૪૨
 આગસ્ટાઇન ૪
 આયર્નસાઇડઝ ૧૨૬
 આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ ૪૫૮
 આઇરિશ ફ્રી સ્ટેટ અંકટ ૪૦૭
 આલફ્રેડ ૪-૫
 અસ્કિવથ ૪૨૮, ૪૪૨
 આસિટ્રયાની ગાદીના વારસાનું
 યુદ્ધ ૨૨૯-૨૩૪
 આફેક્ઝનલ કોન્ફોર્મિટી અંકટ
 ૧૯૯
 આર્ડિનૅન્સ ૨૦૮, ૨૧૪
 આરથર ૨૪, ૩૩, ૩૪,
 ૪૭૧૮ ૩૯૪-૩૯૭
 ઇર્મેન્યુએલ ૩૭૦, ૩૯૧
 ઇલિઝાબેથ ૩૮, ૪૧, ૬૧, ૮૩, ૮૯
 ઇસ્માઇપાશા ૩૯૪-૩૯૫
 ઇંગ્લેંડની ગાદીના વારસાનું યુધ્ધ
 ૧૮૧-૧૮૨
 ઇપીયમેન્ટ ૧૧૮, ૨૦૯, ૪૦૮,
 ૪૦૯

ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ૮૩,

૧૦૫, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૩૨૩

અથ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ૧૦૫,

૧૩૯, ૧૪૦

ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ૧૪૨

ઉમરાવની સભા ૧૩, ૧૪, ૮૭,

૮૮, ૨૦૧, ૨૦૫, ૨૦૬,

૨૦૮-૨૧૦, ૪૧૬, ૪૧૭,

૪૫૫, ૪૫૬

એક્સચેન્જ કોર્ટ, ૭

એક્સલાશાપેલની સલાહ ૨૩૪

એક્સાઇઝ બિલ ૨૨૭

એડવર્ડ ૧લો ૧૧

,, ૨જો ૧૧

,, ૬જો ૪૫, ૪૯, ૫૫

,, ૭મો ૪૨૩-૪૩૦

એપિસ્કોપેલીઅનપંથ ૭૫

એમ્પસન ૨૩, ૨૭

એલગિન ૩૩૫

ઇલિઅટ ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧

ઓકોનેર ૩૬૮

ઓકોનેલ ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૬૧,

૩૬૩, ૪૦૦-૪૦૩

ભૂ ઓનીલ ૨૪૪

ઓનેલશેન ૨૪૩

ઔરંગઝેબ ૨૫૩

કર્ઝન ૪૫૦

કલોડનમૂરની લગાઈ ૨૩૩-૨૩૪

ક્રૂઅરલૅડ ૨૩૩

ક્રેકસટન ૨૪

ક્રેવાયો ૩૪૧

ક્રોસ્ટ્રીટનું કાવતું ૩૪૯

ક્રૅથોલિક ઍસોસીએશન ૩૫૩,

૪૦૧

ક્રેનેડા ૩૩૪, ૩૩૫, ૪૫૭

ક્રેન્ચૂટ ૫

ક્રેનિંગ ૩૨૨, ૩૫૧, ૩૫૩, ૩૮૩

ક્રૂઅટ ૨૪

ક્રેબિનેટ ૧૮૪, ૪૧૦-૪૧૪

ક્રેલિવનિસ્ટ ૧૮૫

ક્રેલેન્ડરમાં સુધારો ૨૩૫

ક્રેસલરે ૩૫૧, ૩૮૩

ક્રેન્મર ૩૭, ૩૮, ૪૪, ૫૭, ૫૯

ક્રેલેરેન્ડન ૧૫૬, ૧૫૮, ૧૫૯

કાર્ટરેટ ૨૨૯, ૨૩૧

ક્રેમ્પેન્ને ૩૫

કાર્સન ૪૩૩, ૪૩૪

ક્રામનવેલ્થ ઑફ ઑસ્ટ્રેલિઆ

૪૫૭

ક્રામન્સ-આમની સભા ૧૩, ૧૪

૮૭, ૮૮, ૨૦૧, ૨૦૫, ૨૦૬,

૨૦૭, ૨૦૯, ૪૧૬, ૪૫૫, ૪૫૬

ક્રામવેલ ઓલિવર ૧૨૫, ૧૨૬

૧૨૮-૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮

ક્રામવેલ ટામસ ૩૭, ૪૪,

કલાઈવ ૨૫૫, ૨૫૬, ૩૧૫

ક્રોન્સ્ટેન્ટાઇન ૪૪૪

ક્રોનવૉલિસ ૨૬૩, ૨૭૩, ૩૧૭

ક્રોઅડન ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૭૦

કૉનઝરવેટિવ ૩૬૦-૩૬૧
 કિચનર ૩૩૭, ૩૬૭, ૪૩૭
 ક્રિમીઅન યુદ્ધ ૩૮૯-૩૯૦
 કિલક્રૂડ ૧૬૧, ૧૬૩
 કુક ૩૨૯
 નફૂગર (પૉલ) ૩૪૨-૩૪૫
 ફૂટ ૨૫૬
 ફર્બોલ ૧૬૧
 કલેમન્ટ ૩૪
 ફ્રાપ ૨૩૨
 ફ્રાઈની ૫૮
 ફ્રાલંબસ ૨૪-૨૫
 ફ્રેમર ૩૯૬
 ગનપાઉડર પ્લોટ ૯૮
 ગંડોમાર ૧૦૨-૧૦૩
 ગેરિબોલ્ડી ૩૯૧
 ગ્રેટન (હિનરી) ૨૪૯
 ગ્રેન્ડ રીમોન્સ્ટ્રન્સ ૧૨૨
 ગ્રેહામ ૧૮૨
 ગ્રેડસ્ટન ૩૪૨, ૩૬૫, ૩૬૬-
 ૩૬૭, ૩૬૯-૩૮૦, ૪૦૪-૪૦૫,
 ૪૧૫-૪૧૬
 ગાર્બ ફ્રાક્સ ૯૯-૧૦૦
 ગૉર્ડન (જનરલ) ૩૯૬
 ગૉથસ ૩
 ગિંકલ ૨૪૭
 ગિલ્ડક્રૂડ ૫૨
 ગીઝો ૩૮૬
 ગુલામગીરી અને ગુલામગીરીનો

વેપાર ૧૪૮, ૩૧૨, ૩૩૮,
 ૩૩૯, ૩૬૦
 ગેજ ૨૭૧
 ગેટ્સ ૨૭૩
 ગ્રે (અર્લ) ૩૫૬-૩૫૮, ૩૬૧
 ગ્રે (લેડી જેન) ૫૩, ૫૪, ૫૯
 ગ્રેટ કૉન્ટ્રીકટ ૧૦૧
 ગ્રેનવિલ (જ્યોર્જ) ૨૬૦, ૨૬૬-
 ૨૬૭, ૨૭૫
 ગ્રેનવિલ (લોર્ડ) ૩૦૪, ૩૧૨
 ગોડરિચ ૩૫૩
 ચાર્ટિસ્ટોની ચળવળ ૩૬૪, ૩૬૭,
 ૩૬૮
 ચાર્લ્સ ૧લો ૧૨, ૧૦૪, ૧૦૬-
 ૧૨૭
 „ રજો ૧૩૬, ૧૫૩-૧૬૭
 „ સ્ટુઅર્ટ ૨૩૨-૨૩૪
 „ (ઑસ્ટ્રિયાનો આર્યયૂક) ૧૮૮
 „ પમો (ઑસ્ટ્રિયાનો) ૨૯
 „ લમો (ફ્રાન્સનો) ૧૮
 „ રજો (સ્પેનનો) ૧૮૬-
 ૧૮૮
 ચેમ્પરલેન ૩૪૪, ૩૮૧, ૪૨૭
 જર્વિસ ૨૯૬
 જોકોબાઈટ ૨૩૨-૨૩૩
 જ્યુડ્સ ૪
 જ્યોર્જ ૧લો ૨૧૬-૨૨૫
 „ રજો ૨૨૬-૨૪૧

બ્યોર્ન ડબ્લો ૨૬૪-૩૧૩
 „ ૪થો ૩૪૮-૩૫૪
 „ પમો ૩૨૫, ૪૩૧, ૪૫૨
 બૉન ૮-૯
 બેકિન્સ ૨૨૭-૨૨૮
 બેસુપટ ૭૪-૭૬
 બેક્રિઝ ૧૭૦
 બેમ્સ ૧લો ૬૫-૧૦૫
 „ ૨જો ૧૨, ૧૬૮-૧૭૫
 „ ૪થો (સ્કૉટલૅન્ડનો) ૨૦,
 ૨૪, ૨૭
 બેમસન ૩૪૪
 બેલિકા ૪૪૧
 ટર્ગો ૨૮૬
 ટનેજ અને પાઉન્ડેજ ૨૨,
 ૧૦૭, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૨૦
 ટરવાઇલ ૧૮૩
 ટ્રેન્સપ્રેન્ટેન્સીએશન ૪૦
 ટયૂડરવંશ ૧૫
 ટાઉન્ડસેન્ડ ૨૬૦, ૨૬૧
 ટાઇટલ ઓટ્સ ૧૬૪, ૧૬૬
 ટાઇરોનનો અર્લ ૨૪૪
 ટ્રાઇનીઅલ ઍક્ટ ૧૮૦
 ટોરિંગટન ૧૮૩
 ટોલરેશન ઍક્ટ ૧૭૯
 ટિનડલ ૪૪
 ટિપુ ૩૧૬-૩૧૮
 ટેસ્ટ ઍક્ટ ૧૬૩, ૧૭૯
 ટોરી ૧૬૬, ૧૬૮, ૧૬૯

ડબ્લી ૩૨૩, ૩૬૯, ૩૭૨
 ડરહેમ ૩૩૪, ૩૩૫
 ડેલહાઉસી ૩૨૧, ૩૨૨
 ડંકન ૨૯૬
 ડ્યૂપે ૨૫૪-૨૫૫
 ડૉન્ટન ૨૯૦-૨૯૧
 ડૉબ્બી ૧૬૩-૧૬૪
 ડાન્લિ ૬૬, ૬૭
 ડિકલેરેશન ઓફ ઇન્ડલજન્સ
 ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૭૨
 ડિકલેરેશન ઓફ રાઇટ્સ ૧૭૮
 ડિઝરાયલી ૩૪૨, ૩૬૫, ૩૬૬,
 ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૨, ૩૭૩,
 ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૯૨,
 ૩૯૪
 ડિલન ૪૪૮
 ડેનલોક ૪-૫
 ડેવનશાયર (હાર્ટિંગટન) ૩૮૧
 ડેક ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૯, ૮૦
 ધર્મ મંડો ૪૦, ૪૨
 ધર્મ સુધારણા ૩૧-૩૩, ૩૭-૪૦
 નંદકુમાર ૩૧૬
 નેશનલ ઇન્સ્યૂરન્સ ઍક્ટ ૪૩૩
 નેવિગેશન ઍક્ટ ૧૩૧, ૧૩૮,
 ૧૪૦, ૧૪૯, ૧૬૦
 ન્યાયબાહ ૨૬૮
 નાઇટહૂડ ૧૧૩
 નૉકસ ૬૫
 નૉર્થ (લૉર્ડ) ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૭૪
 ૨૭૬, ૨૭૭

નોર્થમેન ૫
 નોર્થપરલેડ (વૉરવિક) ૫૩-૫૫
 નોર્ફોલ્ક ૪૩
 નોર્મન વંશ ૬, ૭
 નિકોલસ ૩૯૦
 નિકોલસ ૨જો ૪૪૦
 ન્યૂકંસલ ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૬૫
 નેકર ૨૮૬
 નેપોલીઅન ૨૯૫, ૨૯૯, ૩૦૧-૩૧૨
 નેલસન ૩૦૩
 પશ્ચિમ ને મોરચે યુદ્ધ (મહાયુદ્ધ) ૪૩૮-૪૩૯
 પર્સિવલ ૩૧૨-૩૧૩
 પેપિનો ૩૩૪
 પેરિસની સંધિ (૧૭૬૩) ૨૪૧, ૨૫૯
 „ (૧૮૧૪) ૩૦૯
 „ (૧૮૫૬) ૩૯૦
 પ્રૉગ્રેસિવ સંકેશન ૨૩૦
 પ્રધાનમંડળ, મિત્ર ૨૩૭
 પામસ્ટન ૩૬૮, ૩૭૧, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૮, ૩૯૦, ૩૯૨
 પાર કંથરાઈન ૪૬
 પારનેલ ૩૭૬, ૩૭૯, ૪૦૪-૪૦૬
 પાર્માનો ડ્યુક ૭૭, ૭૮, ૮૦, ૮૧
 પાયસ ૫ મો ૬૮
 પાર્લિમેન્ટ ૧૧, ૧૩, ૧૪, ૨૦૫-૨૧૬

પાર્લિમેન્ટ (લૉગ) ૨૨, ૧૧૭, ૧૨૦, ૧૩૬
 „ કનવેન્શન ૧૩૬, ૧૫૩, ૧૫૫
 પાર્લિમેન્ટના સુધારાનું બિલ ૧૬૧ ૩૫૬-૩૫૯
 „ ૨જું ૩૭૨
 „ ૩જું ૩૭૮
 „ ૪થું ૪૧૪, ૪૧૭
 પાર્લિમેન્ટરી ઑફર ૪૩૨, ૪૩૩
 પાર્લિમેન્ટ (૨૨૫) ૧૨૯, ૧૩૧, ૧૩૫, ૧૩૬
 પ્રાઈડ ૧૨૭
 પૉઇનિંગ્ઝ ૧૯
 „ નો કાયદો ૨૦, ૨૪૨
 પૉલ ૩જો ૩૯
 પિટ (અર્લ ઑફ ચૅપામ) ૨૩૫-૨૪૧, ૨૫૦, ૨૫૮, ૨૬૫-૨૬૭, ૨૬૯, ૨૭૫
 પિટ (નાનો) ૨૭૭, ૨૮૧, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૦૦, ૩૦૪
 પિટનું હિંદુસ્તાનનું બિલ ૨૭૯, ૨૮૦
 પિટિશન ઑફ રાઈટ્સ ૧૦૯, ૧૧૦
 પિમ ૧૦૯, ૧૨૩
 પિલનિદઝનું બહિરનામું ૨૮૯
 પ્રીમ્યુનાયરનો સ્ટેટ્યૂટ ૩૬, ૩૭
 પીલ ૩૫૦, ૩૫૨, ૩૫૪, ૩૬૧, ૩૬૪-૩૬૭, ૩૮૬, ૩૮૭

પ્રીવી કાઉન્સિલ ૮૫, ૮૬, ૨૦૮,
૨૦૯, ૪૧૦-૪૧૩

પ્યુરિટન પંથ ૧૨૧
પૂર્વ તરફને મોરચે યુદ્ધ ૪૩૯-
૪૪૧

પેન (વિલિઅમ) ૧૫૧
પેલ્હેમ ૨૨૯, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૫
પ્રેસ્ટનપેન્સની લડાઈ ૨૩૨
પ્રેસ્બીટરીઅન ૯૬
ફર્ડિનેન્ડ ૨ જો જર્મનીનો ૧૦૩
" સ્પેનનો ૨૭

ફ્રેન્સિસ ૨જો ઑસ્ટ્રિયાનો ૨૯૬,
૩૦૪

ફ્રેન્સિસ ફર્ડિનેન્ડ ૨, ૪૩૫
" ફ્રાન્સનો ૨૯, ૩૦, ૪૭

" ૨જો ફ્રાન્સનો ૬૪, ૬૫
ફલેમીંગ ૨૦

ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ ૨૮૨-૨૯૦
ફ્રાન્સ ૨૩૬, ૨૬૬, ૨૭૭, ૨૭૮,

૨૮૦, ૨૮૧, ૨૯૩, ૩૦૦
ફ્રાન્સનું ઇંડીઆ બિલ ૨૭૭-૨૭૮

ફ્રાંસ ૪૪૫-૪૪૬
ફ્રિટ્ઝવોલ્ટર ૧૯

ફ્રિટ્ઝ જોરલ્ડ ૪૩
ફ્રિટ્ઝ વિલિઅમ ૨૪૯

ફિલિપ ૨જો સ્પેનનો ૫૭-૫૯,
૬૯, ૭૫, ૭૭, ૭૮

ફિલિપ ૧૪મા લુઇનો પૌત્ર ૧૮૮
ફિશર ૩૮

ફ્લીટવુડ ૧૩૫
ફ્રેનીઅન સોસાયટી ૪૦૪

ફ્રેલ્ટન ૧૦૯
ફ્રેડરિક ધી ગ્રેટ ૨૬૩

" પેલેટાઇનનો ૧૦૪
" વિલિઅમ (પ્રિશિયા) ૨૯૦

બર્કિંગહામ (જ્યોર્જ વિલિઅમ્સ)
૯૫, ૧૦૨, ૧૦૫, ૧૦૭-૧૦૯

બર્ક, એડમન્ડ ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૮૦
૨૯૩, ૨૯૪

બરગોઇન ૨૬૨, ૨૭૩
બર્લિન ડીક્રી ૩૦૫

બર્લિનની સંધિ ૩૯૩
બ્રન્સ્વિક ૨૯૦

બેનરમન, સર હેન્રી કંમ્પબેલ
૩૮૧, ૪૨૮

બેમિંગટન ૭૬
બેસ્ટાઇલ ૨૮૭

બાલ્ફર ૩૮૧, ૪૨૪, ૪૨૭,
૪૨૮, ૪૪૨

બાલ્ટિમોર ૧૪૭
બાલ્ડવિન ૪૫૦, ૪૫૧

બાઈટ ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭
બાકસર કાવતું ૩૯૯

બાયબેલનો અર્થ ૬૭
બોલિંગબ્રોક ૧૯૯, ૨૦૦

બિલ ઑફ ઑટો-ડર ૧૧૮, ૧૧૯
૪૦૯

બિલ ઑફ રાઈટ્સ ૧૭૮, ૧૮૦
૨૧૫

બિસ્માક ૩૯૧
 બ્રિટનદેશ ૨
 બ્રિટનલોક ૨, ૩, ૪
 બ્યૂટ ૨૪૧, ૨૬૫, ૨૬૬
 બેકન ૧૦૪
 બેકેટ ૮
 બેટિંગ ૩૨૦, ૩૨૨
 બેટી ૪૪૧
 બેનેવોલન્સ ૩૫, ૧૦૮, ૧૨૦
 બ્લેક ૧૩૧
 બોર વિગ્રહ ૩૪૨-૩૪૭
 બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ ૩૧૭
 બોનર લો ૪૪૨, ૪૫૦
 મંક ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૫૯
 મન્મથ ૧૭૦
 મન્રો ૩૫૧, ૩૮૩
 મરેનો અર્લ ૬૬, ૬૮
 મહાયુદ્ધ ૪૩૪-૪૪૮
 મેકડોનલ્ડ રેમ્સે ૪૫૧
 મેક્સિમિલીઅન (જર્મનીનો) ૨૭,
 ૨૯
 મેકેનસન ૪૩૯, ૪૪૦
 મેકેન્ઝી ૩૩૪
 મેગનસ ઇટરકર્સ ૨૩
 મેગ્ના ચાર્ટા ૯, ૧૦, ૨૦૩
 મેટર્નિક ૩૮૨, ૩૮૩
 મારગરેટ (બર્ગન્ડીની રાણી) ૧૯
 મારગરેટ (બ્રા હેન્રીની છોકરી)
 ૨૪

માયકેલ ૨૦
 માર્નની લડાઈ ૪૩૭, ૪૩૮
 મારમૉટ ૩૦૮
 માર્લબરો ૧૮૩, ૧૯૨-૧૯૪,
 ૧૯૭, ૨૪૭
 માલ્પલાકિની લડાઈ ૧૯૩,
 મૉટકામ ૨૫૮, ૨૫૯
 મૉટકર્ટ (સાયમન) ૧૧, ૨૦૪
 મૉટન ૨૩
 મૉટેગ્યૂ ૩૨૫
 જનરલ મૉડ ૪૪૬
 મિટો ૩૨૪
 મિરેબો ૨૮૬, ૨૮૮
 મિલનર ૩૪૫, ૩૪૭
 મિલીશિયા સૈન્ય ૨૩૩
 મુખ્ય પ્રધાન ૪૧૧
 મૂર, સર જૉન ૩૦૬, ૩૦૭
 મ્યુટિની ઓક્ટ ૧૮૦
 મેરી (ઇંગ્લેન્ડની રાણી) ૫૬-૬૦
 મેરી (સ્કૉટલેન્ડની) ૪૭, ૫૧, ૬૪,
 ૬૮, ૭૬
 મેરીઆ થેરેસા ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૪
 મેલબોર્ન ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૪,
 ૩૮૬
 મોર ૩૮
 મોર્લી ૩૨૪
 મુદ્રેચની સંધિ ૧૯૪, ૨૫૨
 મુનાઇટેડ આઇરિશમેન ૨૪૯
 મુનિઅન ઓફ સાઉથ આફ્રિકા
 ૩૪૭, ૪૫૮

યુનિઅનિસ્ટ ૩૭૯
 યૂજન ૧૯૧, ૧૯૩
 રેબુજીતસિંગ ૩૨૧
 રૂશીઆમાં રાજ્યક્રાંતિ ૪૪૦
 રસેલ, ઍડમિરલ ૧૮૪
 રસેલ, જૉન ૩૫૭, ૩૬૬, ૩૬૭
 ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૨
 રૅલે ૯૮, ૧૦૩
 રૅમીયની લડાઈ ૧૯૩
 રાજનો ઇશ્વરી હક ૯૬, ૧૦૦
 રાઇટર ડી (એડમિરલ) ૧૬૦
 રૉકિંગહૅમ ૨૬૦, ૨૭૦, ૨૭૫,
 ૨૭૬
 રૉચેસ્ટર ૯૫, ૧૦૨
 રૉજર્સ ૫૯
 રૉડની ૨૭૪
 રૉબટર્સ ૩૪૬, ૩૪૭
 રિચર્ડ પેલો ૮
 „ રજો ૧૨
 „ રજો ૧૨
 રિઝીઓ ૬૬
 રિડ્લી ૫૯
 રિડ્લી ૬૮
 રૂટ ઍન્ડ ઍન્ડ બિલ ૧૨૧
 રૂસો ૨૮૫
 રૂસો જાપાની યુદ્ધ ૪૨૬
 રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટ ૩૧૫
 રેડમન્ડ ૩૭૯
 રૉઝબરી ૩૮૦
 રૉબેર્ટીઅર ૨૮૬, ૨૯૦

રૉમન લોક ૨, ૩
 રૉમન સામ્રાજ્ય ૨, ૨૯૯
 રહેડઝ ૩૪૨, ૩૪૪
 લટ્ટેલ ૨૬૮
 લૅટિમર ૫૯
 લૉર્ડ લૅટિમર ૨૦૯
 લૅબર્ટ ૧૩૫-૧૩૬
 લાકાયેટ ૨૮૬
 લાયન્સ ૨૦૯
 લૉયોલા ઇગ્નેશીઅસ ૭૪
 લાલી ૨૫૫, ૨૫૬
 લૉઈડ જૉર્જ ૪૨૯, ૪૩૦,
 ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૫
 લૉગ પાર્લમેન્ટ ૨૨, ૧૧૭, ૧૨૦,
 ૧૩૬
 લૉડરડેલ ૧૬૧
 લૉડ આર્ચબિશપ ૧૧૧, ૧૧૨,
 ૧૧૪, ૧૧૯, ૧૨૦
 લૉર્ડ્ઝ, હાઉસ ઓફ, જ્યુઓ ઉમ-
 રાવની સલા
 લિઓપોલ્ડ ૨૮૯
 લિબરલ ૩૬૪
 લિમરિકની સલાહ ૨૪૭
 લિવરપૂલ ૩૧૩, ૩૪૯, ૩૫૦,
 ૩૫૨, ૩૫૩
 લિવિંગસ્ટોન ૩૨૯
 લુઈ ૧૨ મો ક્રાન્સનો ૨૭, ૨૯
 „ ૧૪ મો „ ૧૪૦, ૧૪૨,
 ૧૫૯, ૧૬૧, ૧૬૨ ૧૮૧,
 ૧૮૨, ૧૮૬-૧૮૮

લુઈ ૧૫ મો ૨૮૫,
 ,, ૧૬ મો ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮,
 ૨૯૦, ૨૯૨

,, ૧૮ મો ક્રાન્સનો ૩૦૯,
 ૩૧૦, ૩૧૨

લુઈ ફિલિપી ,, ૩૫૫, ૩૮૫,
 ,, નેપોલીઅન,, ૩૮૭

લ્યુથર માર્ટિન ૩૧, ૩૨, ૩૩

લેનોક્સ ૯૫

લેસ્ટર અર્લ ૭૬

લોકસભા (આમની સભા)
 જુઓ કૉમન્સ

લોવેટ ૩૬૪

વરસેલ્સની સંધિ ૨૬૩, ૪૪૭,
 ૪૪૮

વેન્ડલ્સ ૩

વેલેનટાઈન ૧૧૦

વ્યાટ ૫૮

વોટરલૂની લડાઈ ૩૧૦, ૩૧૨

વોટસન ૯૮

વૉટીવૉશની લડાઈ ૨૫૬

વૉલ્સ ઓફ ધી રોઝીઝ ૧૨, ૧૪
 ૧૬

વૉરબેકનું બંડ ૧૯, ૨૦

વૉરવિક ૨૦

વૉલપોલ ૨૨૨-૨૨૪, ૨૨૬-
 ૨૨૯

વૉલિંગટન ૨૭૧

વૉલ્ટર ૨૮૪

વિહગ ૧૬૬, ૧૯૮, ૧૯૯

વિટનજિમોટ ૧૨, ૧૩, ૨૦૧,
 ૨૦૨

વિલ્કસ ૨૬૭-૨૬૯

વિનથ્રૌપ, જૉન ૧૪૪

વિલ્મરફોર્સ ૩૧૨, ૩૩૮

વિલિઅમ ૧લો ઈંગ્લૅન્ડનો ૬, ૭

,, ૨જો ,, ૭

,, ૩જો ,, ૧૪૦,

૧૬૨, ૧૬૪ ૧૭૪-૧૮૯

,, ૪થો ઈંગ્લૅન્ડનો ૩૫૫-

૩૬૧

,, ૧લો (યુશિયાનો)

૩૯૧

,, ૨જો જર્મનીનો ૩૪૪,

૪૪૭

,, રૉજર્સ ૧૪૫

વિલ્સન (અમેરિકા) ૪૪૫-૪૪૭

વિક્ટોરીઆ ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૬૨-

૩૮૧

વિક્ટોરીઆનું જાહેરનામું ૩૨૪

બુલ્ક ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૫૯

બુલ્સી ૨૮, ૨૯, ૩૩,-૩૭

વેકરીલ્ડ ગિયન ૩૩૧, ૩૩૨,

૩૩૫

વેલિંગટન ૩૦૭, ૩૦૯, ૩૧૧

૩૧૮, ૩૧૯, ૩૫૩, ૩૬૬

૩૫૮, ૩૬૫, ૩૬૮ ૩૮૨

વેસ્ટ ઇંડીઝ બેટો ૧૪૭, ૧૪૮

૩૩૩

વેનિઝુલાસ ૪૪૪

વેશન ૨૨૯

શૈક્ષણિક ૧૬૪-૧૬૬

શિપમની ૧૧૩, ૧૨૦

શિવાજી ૨૫૩

શિક્ષણવિષે કાયદા ૪૨૮

શ્રુત્યરી ૨૦૦

શૈક્ષણિક ૬૩

શૈક્ષણિક ૨૭૬, ૨૭૭

શોર, સર જોન ૩૧૭

સપ્તવાર્ષિક યુદ્ધ ૨૩૭-૨૪૧

સફાઈ, ડ્યૂક ઓફ ૫૮, ૫૯

સરજામી પદ્ધતિ ૮૪, ૨૦૨

સરેનો અર્થ ૨૭

સેક્સન્સ ૩, ૪

સેશવરેલ ૧૬૭, ૧૬૮

સેન્ડરિવર કંવેન્શન ૩૪૦

સ્ટ્રેટ્સ (વેન્ટવર્થ) ૧૧૧, ૧૧૨,

૧૧૫, ૧૧૬-૧૧૯, ૨૪૫

સ્ટેન્લી ૧૯

સેક્સ ૨૩૪

સ્કોટિશ પાર્લમેન્ટનું એકીકરણ

૧૬૫, ૧૬૬

સ્ટાર એમ્પરકોર્ટ ૨૧, ૨૨, ૧૨૦

સોલ્સબરી ૩૭૨, ૩૭૬, ૩૭૮-

૩૮૧ ૪૨૪

સિડની, સર ફિલિપ ૭૬

સિનક્રિન ૪૦૬

સિમ્નેલ લેખ ૧૭, ૧૮

સ્મિથ ઓપ્રાયન ૪૦૩, ૪૦૪

સિવિલ લિસ્ટ ૧૭૯

સિઝમ ઓક્ટ ૧૬૯, ૨૦૦

સીઝર ૨

સીમોર જેન ૪૧, ૪૨, ૪૫, ૪૬

સીમોર ૪૯, ૫૦, ૫૧

સ્ટીવન ૭

સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ૮૯

સેસિલ વિલિઅમ ૬૨, ૬૮,

૮૨, ૯૭, ૯૮

સ્ટ્રોડ ૧૨૩

સ્પેનના વારસાનો વિગ્રહ ૧૬૧,

૧૬૪

સ્પેન સાથે લડાઈ ૨૨૮

હર્ટફોર્ડનો અર્થ ૪૭

હન્સ (હૂણ) ૩

હસ્કિસન ૩૫૨

હંપડન ૧૦૯, ૧૧૩, ૧૧૪,

૧૧૬, ૧૨૦, ૧૨૩,

હંપડન કોર્ટ પરિષદ ૬૭

હૅરોલ્ડ ૬

હાર્લી અર્થ ઓફ ઓક્સફર્ડ ૧૬૯

હાઉ ૨૪૦, ૨૫૮, ૨૬૨

હાવર્ડ (ઓગિસ્ટિન) ૭૯, ૮૦

હોકિન્સ જોન ૭૯, ૮૨

હોકિન્સ ૨૭૧

હોક ૨૩૯

હાવર્ડ કંથરાઈન ૪૬
 હિંડેનબર્ગ ૪૩૯, ૪૪૪, ૪૪૫
 હિંદી રાષ્ટ્રીય સભા ૩૨૪
 હિંદુસ્થાનની રાજધાનીનો કાયદો
 ૩૨૫

હુએનો ૧૦૮, ૧૦૯
 હૂપર ૫૯
 હેસલરિંગ ૧૨૩
 હેન્રી ૧લો ૭
 „ ૨જો ૭, ૮
 „ ૩જો ૯, ૧૧

હેન્રી ૪થો ૧૪
 „ ૭મો ૧૨, ૧૬-૨૫
 „ ૮મો ૨૬-૪૮
 હેન્રીએટા મેરીઆ ૧૦૫
 હેબીઅસ કોર્પસ ઍક્ટ ૧૬૫
 હેસ્ટિંગ્ઝ લૉર્ડ ૩૧૯, ૩૨૦
 „ વૉરન ૨૮૦, ૩૧૫,
 ૩૧૬

હેદરઅલી ૩૧૬
 હોલ્સ ૧૧૦
 હોલી લીગ ૨૭

